

Либерален Преглед

Годишник
2014 (част 3)

民共和国万岁

世界

ЕКСТАЗ

**Списание „Либерален преглед“
Годишник-2014
(част 3)**

ЕКСТАЗ

Берлин, 2015

Тази електронна книга ви се предоставя при условията на лиценз за „**Криейтив Комънс - Признание - Некомерсиално - Без производни**“ **версия 2.5** (CC-BY-NC-ND version 2.5).

(Всички преводи, доколкото не е указано другояче, са направени от издателя на списанието.)

Съдържание

Списък на авторите	10
Септември 2014	12
<i>Провалът на авангарда</i> Автор: Ерик Хобсбом	13
<i>Манифест на инициативата «за българска кирилица»</i> Автор: Борил Караиванов	33
<i>Простото изкуство да убиваш</i> Автор: Реймънд Чандлър	69
<i>„Реквием за никого“ – пътешествие из дълбините на човешката душа</i> Автор: Атанас Георгиев	86
<i>Покровителката на плешивите</i> Автор: Михаел Стомин	95
<i>Ксюша</i> Автор: Елица Кирилова	102
<i>Александър Вутимски, неуязвимият</i> Автор: Невена Борисова	107
<i>Петият призрак. Опит върху истината и мнението</i> Автор: Пламен Шуликов	112
<i>Бездомен пес</i> Автор: Атанас Стойчев	163
<i>Quo vadis, Българийо?</i> Автор: Аспарух Панов	171
<i>Курбан Байрам – празникът на жертвоприношението</i> Автор: Ибрахим Карахасан-Чънар	178

Октомври 2014.....	189
<i>Желязната метла</i>	
Автор: Михаел Стомин.....	190
<i>Сценични майки</i>	
Автор: Елиф Батюман.....	197
<i>Евреи, поляци и нацисти: ужасяващата история</i>	
Автор: Тимъти Снайдър.....	212
<i>„Консумирана“ от Дейвид Кроненбърг</i>	
Автор: Джонатан Лийтъм.....	224
<i>Джамията „Селимие“ в българската литература</i>	
Автор: Хюсеин Мевсим.....	229
<i>Да мислим ли възраждането?</i>	
Автор: Георги Д. Димитров.....	242
<i>Етнонационалната хомогенизационна политика между депортацията и принудителната асимилация. Швеция и България като европейски прототипи</i>	
Автор: Щефан Трьобст.....	272
<i>Буря</i>	
Автор: Елица Кирилова.....	294
<i>Нашият модел на здравеопазване</i>	
Автор: Любомир Калудов.....	296
<i>Тихо море</i>	
Автор: Атанас Стойчев.....	312
<i>Лилини мамини</i>	
Автор: Александра Джандева.....	318
<i>Солунските братя в нова светлина</i>	
Автор: Стоян Гяуров.....	322
<i>Накъде тече детската литература</i>	
Автор: Владимир Трендафилов.....	327
<i>Цветове на кошмара</i>	
Автор: Ангел Йгов.....	336

<i>Правото да живееш, правото да умреш</i>	
Автор: Атанас Стойчев	340
<i>Тотална криза на идентичността</i>	
Автор: Александър Кертин	347
Ноември 2014	360
<i>Три мнения за хомосексуалността</i>	
Автори: Николай Гочев, Мария Иванова-Фьон, Александър Мануилов	361
<i>Австрия и призракът на новата Европа</i>	
Автор: Тони Джуд	399
<i>Вълкът, козата, зелката и патриотичното образование</i>	
Автор: Петър Къдрев	414
<i>Мюсюлманската идентичност на Балканите преди установяването на национални държави</i>	
Автор: Флориан Бибер	428
<i>Освободителните борби на Македония – част 1</i>	
Автор: Христо Силянов	444
<i>Проповедници на бога и мъченици на нацията</i>	
Автор: Васили Ц. Гунарис	477
<i>Майстора и музата</i>	
Автор: Мими Михайлова	499
<i>Но-бел</i>	
Автор: Стефани Ан Голдбърг	502
<i>Лидия или самоубийството като епизод от VIP-Brother</i>	
Автор: Анжела Димчева	510
<i>Денят на мъртвите будители</i>	
Автор: Румен Леонидов	518
<i>Сребърната подкова</i>	
Автор: Михаел Стомин	521

<i>Имат ли място правата на човека в исляма?</i> Автори: Емил Коев, Владимир Градев, Михаил Иванов, Ариф Абдуллах	530
<i>Георги Марков: към една археология на отсъстващото</i> Автори: Жана Цонева, Георги Медаров	550
<i>На куклен фестивал в Истанбул</i> Автор: Тодор Ялъмов	574
<i>За външната политика и кариерната българска дипломация след 1989 г.</i> Автор: Аспарух Панов	579
<i>Разнеси словото</i> Автор: Джордж Стайнър	599
<i>Искам референдум за последната кожа на дядо Матейко!</i> Автор: Александра Джандева	610
<i>Националното самочувствие и нуждата от историческа компенсация</i> Автори: Деян Стоилков и Богдан Маринов	613
<i>Закъснялата памет</i> Автор: Любомир Пожарлиев	624
<i>Величието в историята срещу забравата днес</i> Автор: Анжела Димчева	630
<i>За ролята на историографията при развитието на българското национално съзнание</i> Автор: Жанет Сампимон	644
<i>Георги Марков: към една патология на присъстващото</i> Автор: Георги Карев	660
<i>Новите бунтари на Белград</i> Автор: Ивайло Динев	689
<i>Мусака в открития космос</i> Автор: Албена Шкодрова	696
<i>Долу червената буржоазия</i> Автор: Ивайло Динев	704

Бронзовият галион

Автор: Михаел Стомин. 711

Декември 2014 729

Мистерията на ГО

Автор: Алан Левиновиц 730

Политиката на културния песимизъм

Автор: Фриц Стърн. 746

„Доктор Живаго“ и ЦРУ

Автор: Майкъл Скамъл. 769

Аз бях гръцки неофашист

Автор: Александър Клап 782

*Днес имаме повече възможности, отколкото в други исторически
периоди*

Автори: Евгени Силянов, Аспарух Панов. 794

Пратеникът на Матей – част 1

Автор: Михаел Стомин. 818

От селяни към граждани, от селото към нацията

Автор: Васили Ц. Гунарис 845

В търсене на „Новата Турция“

Автор: Кая Гендж 879

*Образи на гърци и западноевропейци
в българската книжнина през XVIII – XIX век*

Автор: Надя Данова 888

Нещо като дребно наблюдение...

Автори: Различни граждански активисти 926

Обичаят сюннет

Автор: Ибрахим Карахасан-Чънар 938

Ида, или за несъкрушимата мощ на мълчанието

Автор: Касиел Ноа Ашер 945

<i>Пред очите на Запада</i>	
Автор: Джон Грей	949
<i>Опит за летене: до Азия и обратно</i>	
Автор: Аврам Агов	962
<i>Престъплението, наречено „Възродителен процес“</i>	
Автор: Татяна Ваксберг	970

Списък на авторите

А

Абдуллах, Ариф [530](#)
Агов, Аврам [962](#)
Ан Голдбърг, Стефани [502](#)
Ашер, Касиел Ноа [945](#)

Б

Батюман, Елиф [197](#)
Бибер, Флориан [428](#)
Борисова, Невена [107](#)

В

Ваксберг, Татьяна [970](#)

Г

Гендж, Кая [879](#)
Георгиев, Атанас [86](#)
Гочев, Николай [361](#)
Градев, Владимир [530](#)
Грей, Джон [949](#)
Гунарис, Васили Ц. [477](#), [845](#)
Гяуров, Стоян [322](#)

Д

Данова, Надя [888](#)
Д. Димитров, Георги [242](#)
Джандева, Александра [318](#), [610](#)
Джуд, Тони [399](#)
Димчева, Анжела [510](#), [630](#)
Динев, Ивайло [689](#), [704](#)

И

Иванова-Фьон, Мария [361](#)

Иванов, Михаил [530](#)

Игов, Ангел [336](#)

К

Калудов, Любомир [296](#)
Караиванов, Борил [33](#)
Карахасан-Чънар, Ибрахим [178](#), [938](#)
Карев, Георги [660](#)
Кертин, Александър [347](#)
Кирилова, Елица [102](#), [294](#)
Клап, Александър [782](#)
Коен, Емил [530](#)
Къдрев, Петър [414](#)

Л

Левиновиц, Алан [730](#)
Леонидов, Румен [518](#)
Лийтъм, Джонатан [224](#)

М

Мануилов, Александър [361](#)
Маринов, Богдан [613](#)
Мевсим, Хюсеин [229](#)
Медаров, Георги [550](#)
Михайлова, Мими [499](#)

П

Панов, Аспарух [171](#), [579](#), [794](#)
Пожарлиев, Любомир [624](#)

Р

Различни граждански активисти
[926](#)

С

Сампимон, Жанет [644](#)

Силянов, Евгени [794](#)

Силянов, Христо [444](#)

Скамъл, Майкъл [769](#)

Снайдър, Тимъти [212](#)

Стайнър, Джордж [599](#)

Стоилков, Деян [613](#)

Стойчев, Атанас [163](#), [312](#), [340](#)

Стомин, Михаел [95](#), [190](#), [521](#), [711](#), [818](#)

Стърн, Фриц [746](#)

Т

Трендафилов, Владимир [327](#)

Трьобст, Щефан [272](#)

Х

Хобсбом, Ерик [13](#)

Ц

Цонева, Жана [550](#)

Ч

Чандлър, Реймънд [69](#)

Ш

Шкодрова, Албена [696](#)

Шуликов, Пламен [112](#)

Я

Ялъмов, Тодор [574](#)

Септември 2014

Провалът на авангарда

Автор: Ерик Хобсбом

Фундаменталната предпоставка зад различните авангардни движения в изкуствата, които доминираха изтичащия век, беше, че отношенията между изкуството и обществото са се променили фундаментално, че старите възгледи за света са неадекватни и трябва да се намерят нови пътища. Тази предпоставка беше правилна. Нещо повече, начините, по които гледаме и възприемаме умствено света, бяха революционизирани. Само че – и това е същността на моята теза – във визуалните изкуства това не беше постигнато, и не можеше да бъде постигнато с проектите на авангарда.

На въпроса защо от всички изкуства тъкмо визуалните се оказаха в особено затруднено положение ще се спра след малко. Във всеки случай провалът им е съвсем очевиден. След половин век на експерименти в революционното преосмисляне на изкуството – приблизително от 1905 до средата на 1960-те, – проектът бе дори зарязан, оставяйки след себе си авангарди, които се превърнаха в подразделение на маркетинга, или, ако мога да си позволя да цитирам написаното от мен в моята кратка история на XX в., Векът на крайностите – „миризмата на предстояща смърт“. В тази книга аз разглеждам също въпроса дали това означава само смъртта на авангардите или изобщо на визуалните изкуства в тяхната общопризната и практикувана след Ренесанса форма. Тук обаче ще се въздържа от навлизане в тази по-широка тема.

За да избегна недоразуменията, нека още в началото подчертая едно нещо. В това есе не става дума за естетически оценки на продукцията на авангардите през XX в., каквото и да означава това, нито за преценка на умения и таланти. Не става дума за собствените ми вкусове и предпочитания в областта на изкуствата. В него става дума за историческия провал през този век на онзи тип визуално изкуство, което Мохоли-Над от Баухаус бе определил веднъж като „ограничаващо се до рамката на картината и постаментата“.

Става дума за един двоен провал. Това е провалът на „модерността“, понятие, което започва да се употребява около средата на XIX в. и което програматично постановява, че съвременното изкуство трябва да бъде – както казва Прудон за Курбе – „израз на своето време“. Или казано с думите на виенския сецесион, „Der Zeit ihre Kunst, der Kunst ihre Freiheit“ [Всяко време заслужава своето изкуство, всяко изкуство – своята свобода] – тъй като свободата на художниците да правят онова, което те, а не някой друг иска, е така основополагаща за авангарда, както и неговата модерност. Изискването за модерност оказва аналогично въздействие върху изкуствата: изкуството на всяка епоха трябва да бъде различно от предходните, което в една епоха, уповаваща се на непрестанен прогрес, изглежда предполага – на базата на погрешната аналогия с науката и техниката, – че всеки нов начин за изразяване на собственото време би трябвало да превъзхожда всички предходни; което със сигурност не винаги е така. Не съществуваше, разбира се, единодушие по въпроса какво означава „изразяване на своето време“ или как да бъде изразено то. Дори ако художниците бяха съгласни, че техният век по същество е една „машинна епоха“, или дори – цитирам думи на Пикабия, казани в Ню Йорк през 1915, – че „с помощта на машините изкуството би трябвало да постигне най-ярка изразителност“, или че „новите художествени движения могат да съществуват само в едно общество, усвоило темпото на големия град, металическото естество на индустрията“ (Малевич), повечето от отговорите бяха тривиални или реторични. Дали това означаваше просто правене на картини, вдъхновени от машините, както така великолепно демонстрира Леже? Футуристите бяха достатъчно умни да не се занимават с истински машини, а да се опитат да създадат впечатлението за ритъм и скорост; обратното на Жан Кокто, който говореше за ритъма на машините, използвайки стихотворната стъпка и рима. С една дума безбройните начини за изразяване на машинната модерност в живописа и неутилитарните конструкции нямаха абсолютно нищо общо помежду си, освен думата „машина“ и може би, макар и не винаги, предпочитание към правите вместо към начупените линии. Новите изразни форми не притежаваха никаква необратима логика, което обяснява съвместното съществуване на различни школи и стилове, и защо никой от тях не оцеля, а едни и същи художници сменяха стиловете като ризите си. „Модерността“ беше в променящите се времена, а не в изкуствата, които се опитваха да ги изразят.

Вторият провал засегна особено силно визуалните изкуства: става дума за все по-очевидната техническа неспособност на главното средство на живописиста след Ренесанса – кавалетната картина – да „изрази своето време“, и изобщо да се конкурира с новите начини за изпълнение на много от нейните традиционни функции. Историята на визуалните авангарди през този век се свежда до борбата против технологическото изоставане.

Можем ли да кажем, че живописиста и скулптурата се оказаха в онеправдано положение и в друго отношение? Те бяха най-маловажните или несъществени компоненти в колективните, изпълнени с движение форми на изкуствата, които се наложиха като най-типични за културния опит на ХХ в. : от операта на единия полюс до киното, видеото и рок концертите на другия. Никой друг не съзнаваше това по-добре от авангардите, които, като се започне от ар нуво и с още по-страстно убеждение от фовистите нататък, вярваха в събарянето на стените между цвят, звук, форма и думи, тоест в обединяването на изкуствата. Както в *Gesamtkunstwerk*¹ на Вагнер, музиката, словото, жестът, светлината изнасят действието; статичното изображение е само фон. Киното е свързано с литературата още от самото начало и ангажира писатели, спечелили си литературна репутация – Фокнър, Хемингуей, – макар и рядко с удовлетворителни резултати. Въздействието на модерната живопис върху киното (с изключение на специфични авангардни филми) е ограничено: малко експресионизъм във ваймарското кино, влиянието на картините на Едуард Хопър, изобразяващи американски къщи, върху филмовите художници в Холивуд. Не случайно показалецът на новоизлязлата *Oxford History of World Cinema* съдържа гнездо музика, но нищо свързано с живописиста, освен анимация (която, на свой ред, не фигурира в Американски визии от Робърт Хюс², „епичната история на изкуството в Америка“). За разлика от писатели и композитори на класическа музика, нито един художник, познат на историята на изкуството, не е бил досега кандидат за „Оскар“. Единствената форма на колективно изкуство, в което художникът, и специално – след Дягилев – авангардният художник, наистина се изявяваше като партньор, а не като подчинен, беше балетът.

1 Произведение, обединяващо различни видове изкуства. Терминът се асоциира най-вече с творческия идеал на композитора Рихард Вагнер.

2 Robert Hughes, *American Visions: The Epic History of Art in America* (1997).

Ала освен тези допустими пречки, какви бяха специфичните затруднения пред визуалните изкуства?

Отправна точка за всяко проучване на неутилитарните визуални изкуства през XX в. – имам предвид живописата и скулптурата – трябва да бъде констатацията, че те са от интерес само за едно малцинство. През 1994 г. 21 процента от гражданите на Великобритания са посещавали музей или художествена галерия поне веднъж през изминалия четвърт век, 60 процента четат книги поне веднъж седмично, 58 процента слушат плочи или касети поне веднъж седмично, а почти 96 процента от телевизионните зрители гледат редовно филми или някаква друга телевизионна програма. Що се отнася до практическите занимания с изкуства, през 1974 само 4,4 процента от французите казват, че рисуват или скулптират като хоби, срещу 15,4 процента, които казват, че свирят на някакъв музикален инструмент. Проблемите на живописата и скулптурата, естествено, са доста по-различни. Търсенето на картини по същество се ограничава до личното потребление. Проявите на живописата в публичното пространство, най-вече във вид на стенописи, бяха твърде инцидентни през този век, и то преди всичко в Мексико. Това ограничи пазара за произведения на визуалните изкуства, освен в случаите когато са съчетани с нещо, за което е налице по-голяма публика, например обложки на плочи, оформление на списания и корици на книги. Но с увеличаването и разбогатяването на населението, не съществуваше априорна причина за свиването на този пазар. Проблемът обаче бе, че пазарът за основната художествена продукция в публичното пространство, а именно паметниците и украсата на сгради и обществени места, рухна, тъй като те бяха отречени от модернистката архитектура. Спомнете си думите на Адолф Лоос: „Орнаментът е престъпление“. След кулминацията преди 1914, когато всяко десетилетие в Париж са били издигани средно по трийсет и пет нови паметници, последва истински скулптурен холокост: седемдесет и пет паметници изчезват от Париж по време на войната, което неизбежно променя облика на града. Напливът от поръчки на военни паметници след 1918 и временният възход на ламтящите за скулптура диктатури не успяха да пресекат упадъка на този вид изкуство. Тъй че кризата на пластичните изкуства е малко по-различна от тази на живописата и аз, макар и неохотно, няма да се спирам повече на тях; нито пък, освен мимоходом – на архитектурата, която в

голяма степен е имунизирана срещу проблемите на другите визуални изкуства.

Отправна точка обаче трябва да ни бъде и една друга констатация. Няма друг вид творчество, което да е било така оцетено вследствие на техническото си изоставане, както визуалните изкуства. Те, и особено живописиста, не успяха да намерят мястото си в тъй наречената от Валтер Бенямин „епоха на техническата възпроизводимост“. От средата на XIX в. – тоест, от времето, когато започва да се забелязва съзнателно раздвижване на авангарда в живописиста, макар че самата дума не е навлязла още в съвременния художествен дискурс, – визуалните изкуства усещат както конкуренцията на техниката под формата на фотографската камера, така и собствената си неспособност да оцелеят в тази надпревара. Един консервативен критик на фотографията изтъква още в 1850, че това състояние на нещата поставя под заплаха „цели клонове на изкуството, като гравюрата, литографията, жанровите картини и портретната живопис“. Шейсет години по-късно италианският футурист Бочони заявява, че съвременното изкуство трябва да се изразява на абстрактен език, или по-скоро чрез одухотворяване на предметния свят, защото „традиционният начин на изображение е подвластен сега на механичните средства“. Дада, или така поне прокламира Виланд Херцфелде, няма да опитва да се конкурира с камерата, нито дори ще се опитва да бъде камера с душа, като импресионистите, заложили на най-неблагонадеждния обектив – човешкото око. През 1950 Джаксън Полък казва, че изкуството трябва да изразява чувства, защото изображенията на нещата сега се правят с камери. Подобни примери може да бъдат посочени от почти всяко десетилетие на нашия век. Както отбеляза директорът на Центъра Помпиду в 1998: „Двайсети век принадлежи на фотографията, а не на живописиста“.

Подобни изявления са известни на всеки, запознат дори съвсем бегло с литературата за изкуствата – поне в западната традиция след Ренесанса, – тъй като очевидно те не засягат изкуствата, които не се стремят към мимезис или други форми на репрезентация, или които преследват други цели. Тези констатации съдържат определена истина. Има обаче според мен и друга, не по-малко убедителна причина за загубената битка, която традиционните изкуства водиха срещу техниката през този век. Става дума за начина на производство, практикуван от художника, от който за него се оказва трудно или дори невъзможно да избяга. Това е производството с ръчен труд на уникали, които не могат

да бъдат буквално прекопирани, освен чрез същия метод. Нещо повече, смята се, че идеалното произведение на изкуството изобщо не подлежи на копиране, тъй като неговата уникалност е документирана от подписа на художника и произхода на творбата. Имаше, разбира се, много потенциал, включително много икономически потенциал, в произведенията, предназначени за техническо възпроизводство, но уникалният продукт, създаден от един-единствен автор, си оставаше основата за статута на високо престижното визуално изкуство и на високо реномирания „артист“ – за разлика от посредствения занаятчия или „бездарника“. А авангардните художници също държаха на своя специален статут като артисти. Почти до ден-дневен ръстът на художниците е пропорционален с размера на рамките на картините им. Такъв начин на производство е типичен за общество на патронажа или на малки групи, надпреварващи се в разточително потребление, и наистина това все още са основите на доходоносната търговия с произведения на изкуството. Само че то е съвсем неподходящо за едно икономика, която разчита на търсенето не от страна на отделни индивиди или на няколко дузини или стотици хора, а на хиляди или дори милиони; с една дума – за масовото производство и потребление на нашия век.

Никое от другите изкуства не бе така тежко засегнато от този проблем. Архитектурата като изкуство продължава, както знаем, да зависи от патронажа, което ѝ позволява все така безгрижно да произвежда гигантски уникати, с или без модерна техника. По очевидни причини тя е имунизирана срещу фалшифицирането, проклятието на живопис-та. Сценичните изкуства, макар и доста допотопни в техническо отношение, са по природата си в зависимост от многократното изпълнение пред голяма публика, тоест – от възпроизводимостта. Същото се отнася и за музиката, дори още преди модерната технология на звуковата възпроизводимост да я направи достъпна отвъд обхвата на непосредствената комуникация уста-ухо. В стандартния си вид музикалното произведение се изразява чрез код от символи, чиято основна функция прави възможна повторемостта на изпълнението. Естествено непроменливото повторение в този вид изкуства не е нито мислимо, нито се цени особено преди XX в., когато стана възможно прецизното техническо възпроизвеждане. Що се отнася накрая до литературата, тя е разрешила проблема на изкуството в епохата на неговата възпроизводимост още преди векове. Печатарската техника я еманципира от калиграфите и

техните калфи, копистите. Това великолепно изобретение на XVI в., подвързаното томче в джобен формат, ѝ придаде универсално преносима и мултипликационна форма, която засега неутрализира успешно всички предизвикателства на модерната техника, за които се пророкуваше, че ще изместят книгата – кино, радио, телевизия, аудиокнига, както и, освен за специални цели, сиди-ром и компютърния екран.

Следователно кризата на визуалните изкуства се различава по съществото си от кризата, сполетяла другите изкуства през XX в. Литературата никога не се отказа от традиционната употреба на езика, нито дори – в поезията – от ограниченията на стихотворната стъпка. Епизодичните и изолирани експерименти, като Бдение над Финеган, остават периферни, или изобщо не се смятат за литература, като например дадаисткото „фонетично стихотворение-плакат“ на Раул Хаусман. Тук модернистката революция бе съвместима с техническия прогрес. В музиката композиторският авангард скъса по-драматично с изразните средства на XIX в., само че мнозинството от музикалната публика остана вярно на класиците, допълнени с асимилираните поствагнериански обновители от XIX в. Те държаха и все още държат монопола върху популярния концертен репертоар, който следователно идва почти изцяло от гробищата. Само във визуалните изкуства, и особено в живописа, конвенционалната навремето форма на мимезис, салонното изкуство на XIX в., буквално изчезна от хоризонта, свидетелство за което е почти вертикалният срив на цената му на художествения пазар между войните. Въпреки всички усилия на търговците, то не успя да се възстанови и до днес. Добрата новина за авангардната живопис бе, че е единствената оцеляла в новите условия. Лошата новина бе, че публиката не я харесваше. Абстрактната живопис започна да се продава на сериозни цени едва със Студената война, като между другото се възползва от враждебното отношение на Хитлер и Сталин към нея. Така тя стана един вид официално изкуство на Свободния свят срещу Тоталитаризма – странна съдба за враговете на буржоазните условности.

Докато художниците продължават да се придържат към същността на традиционното визуално изкуство, а именно репрезентацията, новите тенденции не представляват голям проблем. Нещо повече, до края на XIX в. както музикалните, така и визуалните авангарди – импресионисти, символисти, постимпресионисти, ар нуво и т. н. – дори разширяват периметъра на стария език, вместо да се отказват от него;

същото се отнася и за тематичния обхват. Колкото и да изглежда парадоксално, тук конкуренцията на фотографията се оказва стимулираща. Художниците все още имат изключителни права върху цвета и едва ли е случайност, че от импресионистите през фовистите цветовете стават все по-ярки, дори крещящи. Те успяват да запазят и монопола върху „изразителността“ в най-широк смисъл, което им позволява да наситят действителността с емоции – при това с още по-голяма сила след разхлабването на веригите на натурализма, както е видно в творчеството на Ван Гог и Мунк. Впрочем по-късно кинотехниката се оказва способна на конкуренция в това отношение.

Но художниците можеха все още да се опитват – или поне да претендират, че са способни – да се доближат повече до осезаемата действителност отколкото машината, избирайки за съюзник науката вместо техниката. Във всеки случай това твърдят художници като Сезан, Съора и Писаро или техните пропагандисти като Зола или Аполинер. Недостатъкът на тази процедура е, че отдалечава живописиста от онова, което окото вижда, тоест физическото възприемане на постоянно променящата се светлина върху предметите, и променя съотношенията между плоскости, форми или геологическа структура и конвенционалните очаквания за това как би трябвало да изглеждат небето, дърветата, хората. Все пак до кубистите раздалечаването не е прекалено: авангардите от късния XIX в., до и включително постимпресионистите, станаха част от възприетия корпус на изкуството. Нещо повече, техните представители придобиха истинска масова популярност, доколкото това понятие изобщо е приложимо към живописиста. Според изследването на Бурдийо върху вкуса на французите през 1970-те¹ Реноар и Ван Гог са най-популярните художници на всички социално-професионални равнища, с изключение на академичната сфера и „producteurs artistiques“ (при които Гоя и Брьогел оставят Реноар на четвърто място). Истинският разрыв между публиката и художника настъпва с новия век. Допитването на Бурдийо показва например, че Ван Гог остава четири пъти по-популярен от Брак дори сред най-интелектуалната група, въпреки социалния престиж на абстрактното изкуство, което се харесва на 43 процента от представителите на тази група. В тъй наречените „народни класи“ на всеки един, който предпочита видния и подчертано френски кубист, се падат десе-

1 Pierre Bourdieu, *La Distinction: critique sociale du jugement* (1979).

тима, които предпочитат холандеца; в средните класи съотношението е седем към едно, и дори в горните класи Ван Гог лесно се налага срещу Брьогел с пет към едно.

Защо между 1905 и 1915 авангардът съзнателно скъса континуитета с миналото е въпрос, на който не мога да отговоря задоволително. Във всеки случай, авангардът се оказа в задънена улица. Какво можеше да постигне живописца, след като изостави традиционния изобразителен език, или се отдалечи толкова от своя конвенционален стил, че да стане неразбираема? Какво би могла да изрази? Накъде пое новото изкуство? Онзи половин век от фовистите до поп арта бе изпълнен с отчаяни опити да се отговори на тези въпроси чрез една безкрайна поредица от нови стилове и свързаните с тях, често непонятни манифести. Противно на разпространеното мнение, те нямаха нищо общо помежду си, освен убеждението, че е важно да си художник и че – след като репрезентацията бе оставена на фотографията – всичко може да мине за изкуство, щом бъде обявено от художника за лично творение. С изключение на кратки периоди, не е дори възможно да се определи някаква обща тенденция, като например скъсване с репрезентацията в полза на абстракцията, или със съдържанието в полза на формата и цвета. *Neue Sachlichkeit*¹ и сюрреализмът не идват преди, а след кубизма. Един проникателен критик казва по адрес на Джаксън Полък, абстрактния експресионист пар екселанс, че „може би, ако бе доживял до седемдесет години..., сега щяхме да го смятаме за един по същество имажистки художник, който е изживял кратка абстрактна фаза в средата на житейския си път“².

Тази неувереност придава на историята на авангардите нотка на истинска безизходност. Те бяха постоянно разкъсвани между убеждението, че няма бъдеще за изкуството на миналото – дори вчерашното минало, или дори за каквото и да било изкуство според старата дефиниция, – и убеждението, че всичко, което те правят в старата си социална роля на „художници“ и „гении“, е важно и се корени във великата традиция на миналото. Кубистите съвсем естествено – предизвиквайки обаче гнева на Маринети – „обожават традиционализма на Пусен, Енгър и Коро“. И което е още по-абсурдно, покойният Ив Клайн, който, подобно на бояджия, оцветяваше неизменно всичките си платна и други предмети в едно и също синьо, може да се разглежда като *reductio ad absurdum*

1 Нова предметност, направление в изкуствата във ваймарска Германия (1918-33).

2 Robert Hughes, *American Visions*.

на работата на художника; той обаче се оправдаваше с твърдението, че Джото и Чимабуе също клонели към „монохроматизъм“. Каталогът към неотдавнашната изложба „Сензация“¹ се опита да мобилизира реномето на Жерико, Мане, Гоя и Босх в полза на Джейк и Динос Чапман и други като тях.

И все пак новата свобода разшири значително обхвата на възможното във визуалните изкуства. Това беше едновременно вдъхновяващо и разкрепостяващо, особено за онези, които вярваха, че един безпрецедентен век трябва да намери израз в безпрецедентни форми. Почти невъзможно е човек да остане незасегнат от вълнението и възбудата, излъчвани от такива свидетелства за една героична епоха в изкуствата като голямата изложба „Берлин-Москва“ от 1996-7. И все пак две неща не можеше да останат скрити. На първо място, новите обеднени езици бяха способни да изразят много по-малко, отколкото старите. Това фактически направи трудно или дори невъзможно да се „изразят времената“ по разбираем начин. Всичко друго отвъд упражнения в полето на „значимата форма“ – според известната формула на кръга Блумсбъри – или отвъд изразяването на субективни чувства се нуждаеше повече от всякога от подзаглавия и коментатори. Тоест, необходими бяха думи, а те все още имаха конвенционално значение. Като поет, У. Б. Йейтс беше в състояние безпроблемно да споделя своите странни и донякъде езотерични възгледи, ала без думи е невъзможно да откриеш в Мондриан или Кандински, че тези художници искат да дадат израз на своите категорични и не по-малко ексцентрични възгледи за света. На второ място, новият век можеше да намери много по-ефикасен израз чрез новопоявилите се медии. С една дума, всичко, което авангардът се опитваше да постигне, беше или невъзможно, или по-убедително постижимо от други медии. По тази причина повечето от революционните претенции на авангарда бяха просто реторика или метафора.

Нека се спрем на кубизма, авангарда, който неведнъж е бил окачествяван като „най-революционното и влиятелно художествено течение на XX в.“. В това може да има нещо вярно що се отнася до художествените направления, поне за периода от 1907 до Първата световна война. Струва ми се обаче, че що се отнася до изкуствата като цяло, сюрреализмът бе по-влиятелен, може би защото източникът на вдъхновението му не

1 Изложба на колекцията от съвременно изкуство на Чарлс Саачи, организирана в Лондон през 1997.

беше преимуществено визуален. И все пак, дали именно кубизмът не революционизира начина, по който всички ние – а не само професионалните художници – виждаме света? Например, кубизмът има претенцията, че представя едновременно различни страни на предметната действителност, предлагайки един вид многоизмерен наглед върху пейзажа, да кажем, или върху човешкото лице. (Всъщност, когато разглеждаме картини от аналитичната фаза на кубизма, някой пак трябва да ни каже, че те вършат тъкмо това). Само че почти едновременно с кубизма, тоест от 1907 нататък, киното започна да развива техниките на многостранната перспектива, променливия фокус и триковете на монтажа, които позволиха на една огромна публика – практически на всички нас – да осмисли действителността чрез едновременното, или почти едновременно, възприятие на различните ѝ аспекти; при това без нужда от коментар. Освен това, дори когато вдъхновението е пряко кубистично, както, би могло да се предположи, при известната снимка от Родченко¹, именно фотографията, несъмнено, предава усещането за обновление по-сполучливо, отколкото една сходна картина от Пикасо². Ето защо фотомонтажът се оказа такъв мощен инструмент за пропаганда. Естествено, аз не сравнявам естетическата стойност на Пикасо и Родченко.

Накратко, невъзможно е да се отрече, че истинската революция в изкуствата на XX в. бе постигната не от модернистките авангарди, а извън сферата формално призната за „изкуство“. Тя бе постигната с обединената логика на техниката и на масовия пазар, с други думи – благодарение на демократизирането на естетическото потребление. И преди всичко, разбира се, от киното, рожба на фотографията и главното изкуство на XX в. Пикасовата Герника е несравнимо по-изразителна като изкуство, но от техническа гледна точка филмът Отнесени от вихъра на Селзник е по-революционно произведение. Както впрочем и анимационните филмчета на Дисней, които, колкото и посредствени в сравнение със строгата красота на Мондриан, са по-революционни от маслената живопис, както и по-добри в изразяването на своето послание. Рекламата и киното, усъвършенствани от търгаши, писачи и техници, не само потопиха ежедневието в един естетически океан, но направи-

1 Александър Родченко, Портрет на художника Александър Шевченко (1924), използва двойна експозиция, за да постигне многоизмерен ефект. – Бел. авт.

2 Пабло Пикасо, Кубистки портрет на Даниел-Анри Канвайлер (1910) – Бел. авт.

ха масите съпричастни към дръзки нововъведения в областта на визуалните възприятия, които оставиха революционерите на статива далеч назад, изолирани и до голяма степен излишни. Камерата може да предаде усещането за скорост по-добре, отколкото едно футуристично платно от Бала. Главното при истински революционните изкуства е, че те бяха приети от масите, защото те трябваше да комуникират с тях. Медията беше посланието само в авангардното изкуство. В истинския живот медията бе революционизирана в името на посланието.

Едва триумфът на модерното потребителско общество през 1950-те накара авангарда да признае това. Оттам нататък той остана без основание.

Целта на авангардните школи след 1960-те – след поп арта – не бе вече да революционизират изкуството, а да обявят банкрута му. Оттук куриозното завръщане към концептуалното изкуство и дадаизма. В оригиналните им версии от 1914 и сетне намерението на концептуализма и дада не беше да революционизират изкуството, а да го премахнат или поне да го обявят за излишно, слагайки например мустаци на Мона Лиза или представяйки едно велосипедно колело за „произведение на изкуството“, както демонстрира Марсел Дюшан. Когато публиката не го разбра, той изложи своя прословут писоар, носещ подписа на един измислен художник. Дюшан имаше късмет, че стори това в Ню Йорк, където стана голямо име, а не в Париж, където бе просто един от многото интелектуални шегаджии и нямаше никакъв престиж като художник. (Както казва Картие-Бресон: той „изобщо не беше добър художник“.). Дадаистите са сериозни дори и в най-дръзките си шегии: нито следа от закачливост, ирония или безразличие. Те искаха да смажат изкуството заедно с буржоазията, като част от света предизвикал Голямата война¹. Дада не приемаше света. Когато Георг Грос емигрира в САЩ и там се оказа в един свят, който не мразеше, той изгуби убедителността си като творец.

Уорхол и поп артистите не искаха да разрушават или революционизират каквото и да било, камо ли света. Напротив, те го приемаха, дори харесваха. Чисто и просто те бяха разбрали, че в потребителското общество няма повече място за традиционното визуално изкуство, освен, разбира се, като начин за печелене на пари. Реалният свят, запълващ

1 Първата световна война.

всеки час от живота на хората с един хаос от унифициращи звуци, изображения и символи, беше направил безпредметно изкуството като специфична дейност. Значението на Уорхол – бих казал дори, величието на тази странна и неприятна фигура – се състои в последователността на отказа му да прави каквото и да било, освен да превърне себе си в пасивен, доброволен проводник на света, изживяван като медийно насищане. Художникът-творец отсъства. Никакво смигване или намек, никаква ирония, никаква сантименталност, абсолютно никакъв явен коментар, освен косвено в избора на неговите механично повтаряни икони – Мао, Мерилин, консервите със супа „Камбъл“ – и може би в дълбокия му интерес към смъртта. Колкото и да е парадоксално, цялостният ансамбъл на това смущаващо творчество – но не и което и да било отделно произведение на Уорхол – всъщност ни доближава повече до „духа на времето“, в което живеят днешните американци. Само че това не бе постигнато чрез създаването на произведения на изкуството в традиционния смисъл.

На практика оттогава авангардната живопис няма повече думата. Дадаизмът се завърна, но този път не като отчаян протест срещу един непоносим свят, а просто като стария дадаистки талант за предизвикване на публични сензации. Кавалетната живопис е в отстъпление. Концептуализмът е на гребена на вълната, защото е лесен и е нещо, което дори неквалифицирани хора могат, а камкордерите не могат да правят; тоест – да имат идеи, особено ако не е толкова важно дали тези идеи са смислени или интересни. Нека отбележа между другото, че живописиста изчезна напълно от тазгодишния¹ конкурс за наградата Търнър².

И така, може ли да се каже, че историята на авангардите през XX в. бе съвсем езотерична? Дали последствията от нея бяха изцяло ограничени до един автономен художествен свят? Провалиха ли се те изцяло в намеренията си да изразят и да трансформират XX в.? Не съвсем. Защото имаше един начин, по който авангардите можаха да скъсат с парализиращата традиция на изкуството, като производство на невъзпроизводими артефакти от художници, удовлетворяващи единствено самите себе си. Този начин бе признаването на логиката на живота и производството в съвременното индустриално общество. Защото, разбира се, индустриалното общество можеше да признае нуждата от естетическо,

1 1998.

2 Ежегодна награда за британски художници под 50.

както и от техническо обновление, дори само защото производството и маркетингът/пропагандата имаха нужда от тях. „Модернистките“ идеи бяха от практическа стойност за промишления дизайн и механизираното масово производство. Авангардистките технологии бяха много важни в сферата на рекламата. Доколкото тези идеи идват от авангардите на ранния XX в., ние живеем в една визуална среда, формирана от тях. Макар и не винаги. Най-оригиналното произведение на авангардното изкуство в Британия между войните изобщо не е създадено като произведение на изкуството, а като ефикасно техническо решение за публично представяне на информация: това е картата на лондонското метро. Впрочем банкрутът на авангарда намира ярък израз в безсмисленото адаптиране на тази карта от Саймън Патерсън¹, чиято работа бе показана в споменатата изложба „Сензация“.

Една авангардна традиция обаче успя да осъществи връзка между световите на XIX и XX в. Това беше традицията, която – както Николаус Певзнер правилно е забелязал – води от Уилям Морис, Движението изкуства и занаяти² и ар нуво до Баухаус, във всеки случай след като Баухаус се отърси от първоначалната си враждебност към промишленото производство, инженерството и разпределението. Силата на тази традиция – подсилена при Баухаус от влиянието на руския конструктивизъм – се състоеше в това, че тя се захранваше не от амбициите на художниците като индивидуални творци или гении, отдадени на езотерични технически проблеми, а като строители на едно по-добро общество. Както казва Мохоли-Над, изгнаник от Унгария след края на краткотрайната унгарска съветска република: „Конструктивизмът е социализмът на визуалното“. Този вид авангард, формирал се след 1917, хвърля мост назад през неполитическите или дори антиполитически авангарди от 1905-14 към социално ангажираните движения от 1880-те и началото на 1890-те. Новото изкуство пак се оказва свързано с идеала за изграждане на ново, или поне на подобро общество. Неговата мотивация е колкото естетическа, толкова и социална. Оттук централното значение на строежа – от немската дума води името си Баухаус – за този проект.

Тук естетиката на „машинната епоха“ имаше повече от реторически смисъл. През 1920-те програмите за промяна на начина, по който

1 Simon Patterson, *The Great Bear*, литография (1992). – Бел. авт.

2 Британско, впоследствие международно дизайнерско движение, процъфтявало между 1880 и 1910.

хората живеят, привличащи дейците на изкуството, които могат да допринесат пряко за този проект, представляват комбинация от обществено планиране и технологическа утопия. Това е брак между Хенри Форд, който иска да даде коли на хората, които никога не са имали такива, и аспирациите на социалистически общини, които искат да дадат бани на хората, които никога не са имали такива. И едната, и другата страна претендират, макар и по различен начин, че си разбират най-добре от работата; и едната, и другата страна желае всеобщ напредък; никоя не дава уж приоритет на личните си предпочитания („Можете да купувате моите коли в какъвто искате цвят, стига да е черен“). Къщите и дори градовете, подобно на колите, в които Лео Корбюзие вижда модел за строежа на къщи, са считани за продукти на универсалната логика на промишленото производство. Основният принцип на „машинната епоха“ би могъл да намери приложение в човешката среда и човешкото жилище („машина за живеене“¹) чрез решаването на комбинирания проблем за оптимизиране на човешката употреба на едно ограничено пространство, ергономиката и принципа стойност-ефективност. Това беше един добър идеал, който подобри живота на много хора, макар че утопичните аспирации на Cité Radieuse² принадлежат към една епоха на скромни нужди и ограничени средства, дори в богатите страни, и следователно са далеч от свръх изобилието и потребителските изисквания на нашето време.

И все пак, както дори Баухаус трябваше да проумее, промяната на обществото не е по силите само на школите за изкуство и дизайн. И до промяна не се стигна. Накрая нека завърша като цитирам последните и нерадостни изречения от лекцията на Паул Клее „За модерното изкуство“, изнесена недалеч от Баухаус, по онова време в своя креативен пик (1924): „Ние нямаме подкрепата на един цял народ и продължаваме да търсим този народ. Ето така започнахме там, в Баухаус. Началото бе положено с една общност, на която дадохме всичко, което имахме. Ние не можем да направим повече от това“. А то не беше достатъчно.

Превод от английски Стоян Гяуров

1 „Къщата е машина за живеене“, известни думи на Лео Корбюзие.

2 „Лъчистият град“, огромен жилищен блок в Марсилия, един от най-известните проекти на Лео Корбюзие.

Ерик Хобсбом (1917–2012) е английски историк и теоретик на историческата наука; популярен с трудовете си върху „дългия XIX век“ (1789—1914 г.), теоретик и критик на национализма.

Коментари (5)

- 18-09-2014 | **Златко Ангелов**

В тази малко разхвърляна статия, лично мен ми липсват няколко аспекта на живописиста, които имат отношение към „успеха“ на нейните „авангардисти“ – и двата термина в кавички са твърде спори и неясно дефинирани.

Централно за изкуството – всяко изкуство – е човешкото състояние. Изхождайки от този постулат, лично аз съм научил за човека на средновековна Италия най-много от италианските художници и скулптори, а за живота на средновековна Холандия – от нейните невероятни живописци. За същия период на Англия знам по-малко, защото там живописиста и скулптурата особено са били сравнително по-малко развити (или добри). Това – преди излизането на печатната книга. За мен аналогията с изследването на душата на човека е абсолютно приемлива: литературата изследва характери – живописиста СЪЩО! Литературата възпитава емоционална култура и с това повишава качеството на човешката социализация. Същото прави и живописиста, която възпитава визуална култура и с това повишава качеството на човешкото възприятие за света на природата, градската среда, тялото и т. н.

И не е вярно, че уникалността на картината или скулптурата ограничава нейната популярност. Почти във всяка къща по света има репродукции от художници, които са по някакъв начин скъпи или интересни на домакините. Тук, разбира се, като задължителен контекст на твър-

денията за изоставането на визуалните изкуства от времето, трябва да се говори за музеите. За мен лично, посещенията на музеите по света са водели до „открития“ на художници, за които не съм подозирал, че съществуват – пример германецът Герхад Рихтер (в Тейт Модърн) или шведът Нилс Дарел (в Стокхолмския Музей на модерното изкуство). Но колко са хората, ще възразите, които могат да видят музеите и оригиналите, които те излагат? Отговорът ми е, че, ако отчетем спецификата на това изкуство – че е уникално и се представя в музеи и чрез репродукции – не е необходимо да правим констатациите, че то не може да върви в крак с времето. Неговите особености, особено когато са сравнени с другите изкуства, които имат други специфики за разпространение и влияние (музиката например) в никакъв случай не го правят априори „изостанало“ или „по-малко необходимо“.

Проблемът за паричната стойност на произведенията на визуалните изкуства също не е за пренебрегване. Те са скъпи – но не защото изостават от времето, а тъкмо обратно – защото са винаги изразители на нещо дълбоко съществено от природата на човека. Там получаваме човешкото състояние в синтезиран – и поради това скъп – вид. Пример – Лушиан Фройд.

Съзнавам, че пиша като не специалист по визуалните изкуства. Но отказвам да се нарека и аматьор – като техен ползвател, аз свидетелствам за това дали те отговарят на времената, в които живея. Отговорът ми е твърдо положителен. Ние живеем с „машини“ – какво друго са компютрите? – но централният ни интерес си остава човешкото състояние. То се мени вследствие промените на технологиите, но изкуството, като една от основните форми за неговото изследване, продължава да ползва онова, което е в мозъчната ни кутия. То не е променено!

- 22-09-2014|**Стоян Гяуров**

Вярно е, че „почти във всяка къща по света има репродукции от художници“. Само че от кои художници? И без специално проучване може да се обобщи, че „Слънчогледите“ на Ван Гог образуват гора, в която човек едва ли ще срещне „Les Demoiselles d'Avignon“ на Пикасо. На второ място – което е още по-важно в смисъла на есето на Хобсбом, ако почти във всяка къща има една или повече художествени репродукции, на всяка от тях се падат поне дузина снимки. И Хобсбом добре обяснява защо е така.

Как направи кариерата си Герхард Рихтер, днес един от най-известните и високо котирани художници? Като започна да копира/имитира фотографията. Нима може да има по-убедително доказателство за провала на авангарда, за който говори Хобсбом! При това той изрично подчертава, че не коментира естетическата стойност на художествената продукция, а единствено факта, че авангардът не можа да осъществи на дело своите обещания и претенции, тоест да даде ново изкуство на новото време.

И един последен пример. Ман Рей беше казал, че дада е експлозия, а експлозията не може да бъде изложена в музея. Само че писоарът на Дюшан можа да надскочи баналното си предназначение едва след музейното му експониране. С една дума: авангардът, въпреки революционната си реторика, не може да оцелее без инвентара на старото изкуство.

- 22-09-2014|**Златко Ангелов**

Много уместен коментар. Още докато пишех своя коментар, съзнавах, че се отклонявам от Хобсбом, който има предвид Авангарда като течение, а не въобще прогреса на изобразителните изкуства. Но големият въпрос, който той изпуска, а е от първостепенна важност, е как измерваме провала или успеха. Подвъпросът, свързан с неговата теза и също неотговорен, е кои са доказателствата, че останалите „авангарди“ – в музиката, например – са успели.

Ако мярката за успех или провал е дали задачите, които течението си поставя, са изпълнени – безспорно Авангардът се е провалил. Но тогава трябва да се запитаме били ли са тези задачи адекватни на времето и необходими за развитието на визуалните изкуства или са били плод на фантазията на неколцина прекалено амбициозни индивида. Дадаизмът в литературата също е довел до задънена улица.

И все пак, дори по пътя на тяхната неадекватност и неприспособимост, т. е., със самото си появяване и наследство, както и с това, че са породили реакции и преливания в други изкуства (Баухаус е много уместен пример, посочен от Хобсбом), авангардистите са допринесли за естествения прогрес на изобразителните изкуства като отражение на променящата се човешка среда. За мен много по-важна от оценката на едно течение или дори един-единствен творец вътре в съответната гилдия е „усвояването“ им от публиката – т. е. от онези, които ги виждат в музеите, купуват на пазара и оценяват като част от културния си пейзаж.

заж. А тази публика е разделена по класов, образователен и имуществен признак. Поради това не можем да очакваме Пикасо или Герхард Рихтер да придобият някаква „масовост“; просто естетически образованата публика е много малък дял от цялата публика.

Обаче освен естетическа, изобразителните изкуства имат и информационна стойност. А това със сигурност е стойността, която привлича масовият им потребител. В Писоара на Дюшан дори аз не виждам никаква информационна стойност – виждам реакцията на един мизантроп. Авангардът, в този смисъл, е информационно пуст. Хората са били винаги стъписвани от машините, подсъзнателно възприемайки ги като (необяснима) заплаха. Изводът ми е, че авангардистите всъщност са избрали за символи на новото време неща, които са чужди на човешкия интерес.

Ето защо в моите очи провалът на авангарда има малко значение като тема. Затова се опитах да загатна аспекти на по-важната тема: как изобразителните изкуства кондензират информация и красота в образи, които хармонират със способността на човешкото око да вижда *човешкото състояние* в контекста на историята и пейзажа. За елитния статус на музеите е спорено много, но от Лувъра до Гугенхайм музея в Билбао е изминат път, по който има и провали, и успехи, но всички те заедно са предизвикали раждането на социално необходимата естетика на Франк Гери, която преобразява човешката среда по нов начин – без инвентара на старите изкуства, но и без да ги изключва – и, по моето скромно мнение, ще служи за отправна точка в развитието на следващите „нови“ изкуства, независимо дали се наричат авангардни или старомодни.

- 22-09-2014|**Златко**

Благодаря и на двама ви за необичайно съдържателната за тукашните порядки дискусия. Самият аз нямам кой знае колко за добавяне, но пък мога да насоча по-любопитните читатели към един от малко по-забравените текстове тук на сайта, който се занимава със същата, или подобни на нея, теми...

Том Макарти – „Технологиите и романът“

- 26-09-2014|**Веселин Костадинов**

Да тиражираш Пиета-та на Микеланджело, каква по голама нелепост е да наречеш уникалността слабост. Автора не разбира характера на

изкуството, превръщането му в индустрия не го прави повече изкуство, напротив. Много може да се пише, авангарда може да е мъртъв, но изкуството е живо, защото стремежа към красивото във всичките му измерения продължава.

Манифест на инициативата «за българска кирилица»

Автор: Борил Караиванов

Защо българска кирилица?

На кирилица пишат в дванайсет държави и над 250 милиона души.

Отворете случайна страница от българска, руска, сръбска или монголска книга и ще откриете две неща – ние всички използваме кирилска писменост и на всеки език тя изглежда различно. Кирилицата ни свързва, но и различава, като изразява нашите индивидуалности.

Писмеността е навсякъде около нас и оставя своя отпечатък върху всички, дори и върху тези, които не могат да четат. Освен начин за общуване и обмен на информация, тя е система от символи, образи, запечатани в недрата на подсъзнанието ни.

Опознаваме буквите много преди да се научим да четем. За троянската керамика или Панагюрското съкровище научаваме много по-късно. Първото е чаровна регионална особеност, а второто – артефакт, докато буквите носим в сърцата си доживот.

Нашата писменост, заедно с общия ни български език, е в основата на нашата национална принадлежност.

Българската кирилица е богата на знаци, но бедна на изразни форми. Шрифтовете на кирилица са малко и с преобладаващо руски характер и произход. Вследствие на нашето незнание, инертност, незаинтересо-

ваност или мързел, ние се размиваме и губим своята културна идентичност.

Българска или руска кирилица?

През 1708 година Петър I утвърждава „Гражданский шрифт“. Реформата цели да опрости състава на руската азбука и да замени съществуващите църковнославянски шрифтове с образци, близки до европейските и по-подходящи за печат на светска литература.

През следващите десетилетия новата руска азбука продължава да се развива и през XVIII–XIX век се превръща в основа за реформите, последвали и при другите народи, използващи кирилица. Характерно за руските шрифтове и техните производни става използването на редовни букви с формата на умалени главни.

В средата на XX век в България се появява и развива различна гледна точка. Редовните букви започват да се различават от главните, придобиват горни и долни дължини, а някои от главните букви се видоизменят.

Българската кирилица се доближава като графичен ритъм, естетическо и функционално разнообразие на формите до латиницата. По своя характер тя се превръща в уникална графична система, част от нашата културна идентичност.

Ситуацията днес

Във всекидневната ни практика се използват и двата модела кирилица – руска и българска. Хората, които знаят и предпочитат българския вариант, ежедневно са принудени да използват руския заради употребата на компютър и интернет. Дори при осъзната необходимост, шрифтовете с българска кирилица все още са малко и недостатъчно познати.

Талантливите млади автори на оригинални шрифтове, най-често не намират за нужно да проектират българска кирилица. Ако в шрифтовете им има кирилица, тя е в повечето случаи с руска форма, защото така шрифтът се продава по-добре.

От висшите учебни заведения по изкуствата излизат образовани и ентусиазирани дизайнери и художници, които осъзнават значението на българската кирилица, но неблагоприятната бизнес и културна среда бързо ги превръщат в конформисти.

Проблемът с така наречените „наборни шрифтове“, с които се оформят дълги текстове, е сериозен! И до днес масово в книгите се използва Times New Roman (с руска кирилица) не заради естетическите му ка-

чества, а заради това, че е най-популярният шрифт „по подразбиране“ в офисния, дизайнерския и издателския софтуер.

Това е инерцията, на която ние се противопоставяме.

Програма

Нашата основна цел е съхраняването, разпространяването и развиването на българската кирилица. Насочваме усилията си в три основни посоки:

1. Популяризиране на разликите между българската и руската кирилица както в професионалните среди, така и сред широката общественост в страната и чужбина;

2. Организиране на професионални обучения, изложби, конкурси и други изяви, подпомагащи създаването на нови образци от шрифтове с българска кирилица;

3. Привличане на държавата като защитник на българската кирилица и въвеждане на стандарти за употреба на шрифтове в държавната администрация, образованието, печатните и електронни медии.

В заключение

Културната идентичност е духовна сила, която трябва да изследваме и опознаваме. За да възпитаваме децата си с любов към българското, трябва да съхраним и развием онова, които ни определя като българи. Да помним, че кирилицата тръгва от нашите земи, тя е основа на културата ни. Нека я познаваме, пазим и предаваме нататък!

Борил Караиванов

Велина Мавродинова

Илия Груев

Кирил Златков

Можете сами да се присъедините към инициативата на следния адрес: <http://cyrillic.bg/prisaedinyavane/>

Борил Караиванов е художник по образование. Завършил е специалност „Илюстрация и оформление на книгата“ в класа на професор Борислав Стоев в Националната художествена академия, София.

През 2000 година съосновава собствено студио за графичен дизайн, което ръководи до 2001 година. През 2001 година се присъединява към екипа на Би Ес Ейч, като полага основите на дизайн студио към фирмата. През 2011 година напуска „Би Ес Ейч“ и основава студио за графичен дизайн „Редизайн“, където работи до днес. (www.redesign.bg).

Коментари (54)

- 22-09-2014|Златко

Сега, с риск да настроя всички срещу себе си, самият аз трябва да призная, че принадлежа – и лично, и професионално – към групата на „безродниците“, които разглеждат специфично българския подход към типографията и изписването на буквените знаци, като доста архаичен и натоварен с множество значения, които оказват силно емоционално въздействие (все пак нещо, с което да се гордеем, в края на краищата), но по принцип си остават един вид спънка, ако човек ги разглежда рационално и от разстоянието на няколко хиляди километра, какъвто е случаят с мен.

Аргументът ми, един-единствен, е прост като чакъл: използването на няколко различни знака за един и същи звук е по принцип ненужно усложняване на комуникацията. Всички ние с готовност се дивим на ума на китайците, които използват в писмеността си няколко хиляди знака там, където са достатъчни двадесетина, но отказваме да забележим и приемем собствените си заслепления, когато стане дума за неща, свързани с думички като „национална идентичност“.

Така че, въпреки огромното си, и все по-нарастващо уважение към господин Караиванов (най-после и аз да срещна истински, жив професионалист, и то в България), все пак си оставам на мнението, че в случая „националната идентичност“ трябва да отстъпи пред сравнително простите аргументи на разума (както тя го и прави, междувременно, тихичко и без голяма шумотевица, под натиска на технологиите и нуждата от приспособяване към един свят, в който оцеляват – както винаги – най-вече ония, които успеят да се отърсят от онези наследства, които забавят пътя им напред).

Съжалявам, скоростите са прекалено високи, за да можем да си позволим чак толкова много естетика...

(Бориле, поклон пред убежденията и упоритостта ти!)

• 22-09-2014|**Златко**

А междувременно Борил, който е далеч по-добре информиран от мен в цялата тази област, е най-любезно поканен да изкаже тук собствената си гледна точка. Очаквам тази дискусия с истинско нетърпение. Дано!

• 23-09-2014|**Борил Караиванов**

Златко, историята на проблема е дълга и на места твърде специализирана, за да мога да я осветля с първо включване. С готовност ще отговоря на въпроси в процеса на дискусията, но ако очакваш да развия пространно темата се опасявам, че това ще се превърне в почти научна публикация, която като обем и съдържание ще изгони читателите ти.

Във връзка с написаното от теб трябва да кажа, че появата на българска форма на кирилица далеч не е продиктувано само от естетически мотиви. Развитието на българската форма е логически оправдана чрез много исторически примери, за които обикновения читател, често и писател не знаят. Трудовете на проф. Васил Йончев (), могат да послужат за отправна точка. В същото време е факт съществуването на двете форми и си прав, че това усложнява комуникацията.

В този смисъл въпросът е по-скоро кой вариант да се възприеме за основен? Защото добре знаем, че ако утре Microsoft или Apple заменят локалните си инсталации на операционни системи с българска форма на кирилица този въпрос ще бъде решен до няколко години. Въпросът е дори защо при влизането си в Европейския съюз го направихме с руска

форма на кирилица, а не със съществуващата и използвана от години българска форма? Тук не влагам политически подтекст. Незнанието и инерцията са в основата.

Не разбирам защо когато притежаваме нещо, което може да се нарече българско, да не го отстояваме? Кое ни оправдава да нехаем по отношение на писмеността си? Защо не заменим „ч“ с 4 и „ш“ с 6 защото е по-удобно да ползваме фонетична клавиатура или направо да зарежем кирилицата, както изглежда ще направят сърбите тъй като светът, който ни заобикаля е предимно латински и ще комуникираме по-ефективно?

Въобще доводът, че притиснати от технологиите и динамиката на ежедневието ни трябва да оставим езикът ни да бъде определян от корпоративни интереси в името на прогреса е дълбоко ирационален и именно националната идентичност е онзи „спасителен пояс“, който би могъл да ни извади от инерцията на ежедневието и да ни накара да се замислим.

През 2013 година в Кралската академия по изкуствата в Хага, един канадец завършва едногодишната си магистратура по шрифт. Дипломната му работа е шрифтовата фамилия Нурак (), която има особена мисия. Тя трябва да запълни празнината от съвременна шрифтова фамилия свързваща в единна графика латиница и инуктитут, писмеността на местния индиански език инуит. Чудесен пример за национално самосъзнание в условията на забързаното ни съвремие, не мислиш ли?

- 23-09-2014|**Борил**

Тъй като не успях да се ориентирам правилно и да публикувам препратките в текста, ще направя втори опит:

Биографична справка за проф. Васил Йончев — bg.wikipedia.org/wiki/Васил_Йончев

Представяне на шрифтовага фамилия Нурак — typemedia2013.com/typeface/nurraq/

- 23-09-2014|**Златко**

Съгласен съм с принципния контрааргумент, че не *всеки* компромис между културна идентичност и „прогрес“ е приемлив. Примерът с четворките и шестниците е ясен. Това е грозно, глупаво и, което е най-важно — *още повече* затрудняващо комуникацията. Така че аз си оставам

при своя прост аргумент. Културна идентичност? Да, разбира се, но само доколкото тези неща не ни заслепяват.

Като човек, който се занимава ежедневно с най-интимните аспекти на модерното словослагателство, мога да възразя и следното: българските форми на кирилицата са и силно неикономични (тук в Германия подобни шрифтови форми се наричат на браншовия жаргон *teigig*, тоест „тестени“). Знаците са ненужно широки, някои от тях заемат около 30 процента повече място от съответните им по-икономични форми, примерно „m“ и „t“ (и нека, ако е възможно, да престанем да наричаме тези последните „руски“, защото това *моментално* поставя нещата в един конкретно-политически контекст, с каквато и готовност и да заявяваме обратното. Една все по-увеличаваща се част от населението в България намира в новата омраза срещу Русия прекрасен заместител за всички омрази, които междувременно са обявени за политически некоректни, а закъде българин без омраза; та нали това ни е една от *основните* идентичностни чудесии?).

Та така. В края на краищата шрифтът е и икономика. Ако човек оформя като мен книги от по няколко хиляди страници, то разликата между два шрифта често се изразява в няколкостотин [sic!] страници повече или по-малко. Кой в наше време може да си позволи една толкова *широкoprъста* идентичност?

- 23-09-2014|**Борил Караиванов**

Единствената формално по-широка буква при българската форма на кирилица е малката Т. Виж екран 20 от презентацията на доц. Илия Груев, която си дал като илюстрация на манифеста по-горе. Там нагледно се вижда, че разликата в дължината на набора между двете азбуки е в рамките на по-малко от един знак. Виж също и последните 4-5 страници, в които нагледно се илюстрира, че обема зависи и от много други фактори: характер на шрифта, вид на начертанието, големина на набора и др. Разбира се зависи и от езика на който ще се ползва. Така ключовата буква Т в български, руски и сръбски се употребява в различна степен и това също влияе на обема.

С други думи неикономичността е неправилно пришита по подразбиране към българската форма на кирилица и не издържа критика. Ние твърдим, че тя притежава повече обективни характеристики правещи я четима, което влияе пряко на останалите фактори определящи

обема. Стандартният тест е да се сравняват двете форми при еднакви характеристики, като големина на буквата, разредка между редовете и др. По-добрата четивност обаче би могла да доведе до успешна промяна в някой от тези характеристики без загуба на ефективност. По-едрата и по-характерна буква при българската кирилица например би могла да бъде намалена, а от там и обема на текста като цяло. Колко хора си дават сметка, че 12 пункта от един шрифт като Times New Roman на практика нямат нищо общо със същата големина Garamond, а резултата им измерен в страници би трябвало да доведе до „икономически обоснованото“ налагане на Garamond като стандарт за серифен текстов набор?

Замислял ли си се какво правят същите немци с шрифтове предназначени за телефонни указатели? Там те просто вземат неикономичния си език и го оформят в графика, която да е подходяща за случая. Може да изглежда странно, но латиницата също продължава да се развива като форма и не може да бъде приемана като някакъв статичен идеал за подражание.

По отношение на руската кирилица съм готов да приема предложения за по-добро обозначаване. За мен и колегите ми това не е повод за политически спекулации, а по-скоро технически термин обозначаващ промяната на кирилицата след реформата на Петър I с въвеждането на Гражданския шрифт.

Идентичността е единственият лесно разбираем на първо четене довод, за да се започне разговор в дълбочина. Темата не е лесна и изисква съответната подготовка, а за масова комуникация се изисква работеща комуникационна стратегия. Професионалните спорове за ефективността на една или друга форма нито са приключили, нито ще затихнат скоро и в тази връзка няма довод, който да е толкова ефективен в дефинирането на проблема както националната идентичност. Никой от нас не е заслепен в тази посока и гледаме на това по-скоро като на инструмент в опитите ни да обясним ситуацията.

- 23-09-2014|Златко

Това е много интересно, наистина. За да бъде пределно коректен, трябва да призная, че всъщност не разполагам с български кирилски начертания и говоря най-вече от общи съображения, което най-вероятно е малко нещо лековата работа при една толкова важна тема. Все пак наистина ми е трудно да повярвам, че двата вида шрифтове ще вървят с една

и съща широчина (оставяме настрана сравнително баналната в бранша тема за различната големина на шрифтовете при „еднакъв“ размер в пунктове). Бих те помолил, за целите на нагледността, да оформиш два показни абзаца в двата шрифта и да ги постнеш тук като скрийншотове, за да го видя с очите си (може и да ми пратиш картинките по пощата, не знам до каква степен тук коментарната програма ще създаде проблеми с картинки)...

- 23-09-2014|Златко

- 23-09-2014|Златко

При този тук пример, във всеки случай, ми се струва сравнително очевидно, че докато големините и широчините на главните букви са повече или по-малко идентични, това съвсем не може да се каже за малките букви... Но допускам напълно, че може и да пропускам някое важно обстоятелство...

- 23-09-2014|**Златко**

С други думи, ако наблюдението ми е вярно, трикът с използване на различни големини в пунктове не може да се приложи, тъй като няма начин човек да намали *поотделно* големите и малките букви в един шрифт...

- 23-09-2014|**Борил Караиванов**

Това, което виждаш тук са два различни шрифта, които очевидно се различават в големината на малките си букви. Пропорцията между главни и малки букви също нещо, което зависи много от шрифта. Същият пример би могъл да се ползва и в обратна посока. Намали малките букви до размер да бъдат еднакви и виж колко много място ще спечелиш от главните! Иначе критиката за неикономичността на българската форма е насочена основно към малките букви и е редно сравнението да започва от тях.

- 23-09-2014|**Botio Nikoltchev**

Златко,

тук в Германия на това му викаме klugscheißen. Няма да навлизам в подробности, но аргумента с 30% е грешен. Ще добавя само един цитат:

„Eines der sprechendsten Ausdrucksmittel jeder Stilperiode ist die Schrift. Sie gibt nächst der Architektur wohl das am meisten charakteristische Bild einer Zeit und das strengste Zeugnis für die geistige Entwicklungsstufe eines Volkes.“

Peter Behrens

- 23-09-2014|**Златко**

Хм, имам чувството, че нещо започваме да се въртим в кръг. Значи, това, че човек не може да се довери на данните от кутийката за големина на шрифта в която и да било дизайн-програма, е едно (те затова тук вече бягат от мерките в пунктове и мерят всичко в милиметри, включително и големината на шрифта – там мърдане няма). Но че двата примерни шрифта тук *саразлично* икономични и че сравнението НЕ Е в полза на българската кирилица, и то точно на примера, който е подбран на страницата на вашия манифест, не може да се оспорва (пък и няма смисъл, ако човек иска да бъде взет на сериозно от четящите хора, специалисти или не). Така поне ми се струва, Борице...

- 23-09-2014|**Борил Караиванов**

По същество не даваш контрааргумент за да продължи дискусията. Нито мога да преценя цащо мислиш така, нито имам ориентир откъде изчисли процентите.

- 23-09-2014|**Златко**

Добре, ето нещо, което според мен е ясен и технически разбираем контрааргумент: ако се приложи трика с намаляване на големината в пунктове до степен, при която малките букви да получат една и съща широчина, ще бъдат намалени и големите букви, при което ще стане или невъзможно, или изключително трудно ползването на Small Caps, не съм сигурен как точно се превежда това на български. Small Caps-овете вероятно ще станат подозрително малки. Това е първото нещо, което ми хрумва, но инстинктите ми на човек с 25 години практика ми подсказват, че по принцип такива трикове не могат да се прилагат безнаказано. Типографията не е нещо, което човек може да надхитри, Бориле – и това ние двамата с теб го знаем отлично, мисля си...

- 23-09-2014|**Златко**

Botio Nikoltchev nusa:

Златко,

тук в Германия на това му викаме klugscheißen. Няма да навлизам в подробности, но аргумента с 30% е грешен.

Хм, и което точно му е грешното на аргумента с 30-те процента, господин Николчев? Това няма как да го обоснове, без да навлизате в подробности.

И още нещо: вие от бранша ли сте или не? Нямам нищо против неспециализирани мнения, но само в случай, че хората, които ги изказват, си знаят мястото. Инак за неуважителен и хъшлашки тон аз тук просто гоня от форума...

- 23-09-2014|**Златко**

Бориле, ето и още един аргумент, който ми изглежда принципен. При българските кирилски начертания, ако мога да съдя по този тук пример, има принципно различна пропорция между големи и малки

букви, в сравнение с „руските“. Малките букви са прекалено големи или големите – прекалено малки, избири си който от двата варианта искаш...

- 23-09-2014|**Златко**

Сега, за да не се превръща разговора тук в някакво подобие на приказки между двама пияници в кварталната кръчма, би било добре по някое време да с пообадят малко хора откъм българските издателства. Предполагам, че поне някои от тях го четат това тук нещо. Те са единствените хора, които могат да дадат меродавно мнение по въпроса, тъй като само те плащат реално за неща като производство на книги в конкретни български условия и пр. Искам да кажа, всички ние знаем, че няма еднозначни предписания при преценката на обема на книжното тяло: понякога е добре книгата да бъде тежка и масивна, за да знаят хората „за какво си дават парите“ (такава стратегия може да се прилага обаче най-вече при специализирана литература), друг път е добре пък „да не ги плашим“ с прекалено обемисто и скъпо книжно тяло. Съображенията за подбор на шрифта съвсем не са на последно място в тази верига от обстоятелства, струва ми се... Така че, уважаеми дами и господа от бранша, моля заповядайте и споделете опита си тук. В края на краищата, става дума не за шегички, а за един от важните аспекти от бъдещето на българската култура...

- 23-09-2014|**Botio Nikoltchev**

От бранша съм да. Мястото, което заема един шрифт, или така наречения Letter-spacing или Laufweite се формира не само от формата на знаците, а и от разстоянието между буквите и кернинга. Тай като българската кирица е с много по-обли форми разстоянието между буквите е значително по-малко. И разликата не е 30%. Гн. Красен Кръстев се е занимавал доста подробно точно с този въпрос, ще ви е полезно да го прочетете.

Относно пропорциите задавали ли сте си въпроса защо руснаците не ползват капителки.

Считам термина klugschreiben за много правилен в случая, пък и отдавна съм надхвърлил хлапашките си години. Вместо да отправяте заплахи за гонене от форума, може би ще е по-добре да се информирате по-подробно преди да изказавате мнение в противен случай то търпи критика.

- 23-09-2014|**Борил Караиванов**

Златко, виж картинката от www.oert.org/wp-content/uploads/2012/07/...03-relaciones_kp.jpg! Размерът, който се обозначава и ти управляваш е разстоянието между черните линии. Всичко останало варира в различните шрифтове. С други думи, това че някъде пише 12 pt или 4,23 mm не означава, че големината на малките букви е еднаква. Мерните единици в случая нямат общо и това зависи от много други фактори свързани най-вече със стила и задачите на шрифта.

Направи си експеримент и наложи няколко различни по стилистика шрифта, които иначе си оразмерил на една и съща големина на буквата и разредката. Ще се изненадаш от резултата. Връщайки се към конкретния пример, просто казвам, че не можеш да ползваш примера от манифеста, тъй като при него става дума за различни шрифтове с различни големини на малките букви.

По повод капителките или small caps доводът ти не е коректен тъй като те се съобразяват с големината на малките букви. Тоест дали главните ще бъдат относително по-големи или по-малки от малките не влияе на това какви ще са капителките. Те ще са големи колкото малките.

По повод следващият ти аргумент е добре да се каже, че няма принципна разлика в пропорциите на малки и големи букви. Това, както обясних по-горе зависи от стила и задачите поставени пред шрифта. С други думи ако ти трябва българска кирилица за официална диплома малките могат да бъдат относително по-дребни, докато за телефонен указател ще бъдат по-големи спрямо главните букви.

Иначе съм напълно съгласен, че типографията е в основата на икономиката на издателския бизнес. Но един от проблемите на българския издател е, че той се е учил сам в практиката, не е имал насреща си компетентен типографски партньор в лицето на дизайнерите с които е работил и не на последно място, търси начин да реши проблемите на производството с минимални усилия.

В този връзка се сетих за един от големите руски издатели през XVIII век, който направо е заявявал, че за всички ще е най-добре да започнат да издават на латиница, тъй като така разходите за оловни литери и специфични пуансони свързани с кирилицата ще отпаднат и направо ще се ползва богатата библиотека на латинските шрифтове.

- 23-09-2014|Кирил Златков

В края на краищата, става въпрос и за вкус, така дефицитното нещо, което трудно се дефинира, но веднага се вижда. Естетическото чувство трудно би се появило у хора, които предпочитат силата на числата.

- 23-09-2014|Златко

Сега, първо към бат Ботьо. Понеже тук не за пръв път ми се случва някой турист да ми се изхрани на пода, а след това да ми подаде пет лева и да ми каже да си купя нова бърсалка, да уточня: работя в тоя бранш от достатъчно дълго време насам, за да позволя на някого си да ме нарича Klugscheißer. Та значи, айде сега, бат Ботьо, ти наляво, аз надясно.

Към Борил: добре, преставам да споря, имам обаче към теб една молба: можеш ли да ми посочиш място в мрежата, където мога да намеря сравнително добър (безплатен) шрифт с българска кирилица, за да изпробвам всичко това на практика. През професионалния си живот съм оформил много стотици книги, повечето от тях на изключително трудно техническо ниво (най-тясната ми специалност е оформлението на учебници по природонаучните дисциплини), и си въобразявам, че ми е достатъчен само един поглед, за да мога да оценя икономичността на един шрифт. Може и да звучи много тъпо, но цялото ми същество направо реве при тези наши сравнително академични диспути: абе ние всичките тук луди за връзване ли сме? Ка' щяло тъй едно чудо като *това тук* да бъде икономично? Да не ми е изпила чавка ума? Така че, повтарям молбата си: дай ми конкретен шрифт, най-добре същия този (с джен-тълменско споразумение да не го ползвам за никакви други цели освен чисто тестови, тук в този спор), а след това, ако съм грешил, ще поднеса извиненията си публично. Но в момента, както се казва в онзи стар виц, „гледам конете, гледам в огледалото – е никаква прилика, честно ти казвам!“.

Хайде, ще чакам.

- 23-09-2014|Златко

И все пак, понеже ме яде от вътре, да си кажа: Няма как да се промени пропорцията между размерите на големи и малки букви, каквото и да прави човек! Или ще намалиш всичко и ще имаш големи букви, които приличат на капителки, или ще увеличиш шрифта, за да са ти нормални големите букви, но тогава пък малките ще ти изядат хляба,

също като тлъстите крави от притчата за Йосиф. Така ги виждам нещата с това тук начертание, което очевидно е представително за цялата тази дизайнерска философия.

И още нещо: опитвам се да разбирам, че със сигурност има немалко хора, които са изградили целите си професионални животи около тази идея, понякога заедно с професорски титли, дисертации, школи от ученици и пр. И сега идва някакво си нахакано копеле „от Запад“, отваря уста като плянца и започва да маже върху всичко, което за тези хора е смисъл на живота им. Е как да не го добиеш такава?

Всичкото хубаво, само че всички ние, мили мои, се пържим на един и същи огън, което означава, че оцеляват единствено ония, които си остават способни на промяна и учене *до живот*! НЯМА светини на тоя свят, точка. В моя конкретен случай без съмнение си казва думата това, че окото ми е до такава степен свикнало с латински шрифтове, където компромиси няма: нещата са или ефективни, или декоративни, по средата няма никой... А това тук чудо е за моя поглед именно опит да се съчетаят в едно ефективност и декоративност, в резултат на което се получава манджа с грозде. Съжалявам за кошунствените приказки, но пък да си приказваме тук някакви благи масали едва ли има смисъл. Няма хляб в тази доктрина, момчета, губите си само времето и енергията. За наше-го брата, който чука камъни по петнайсет часа в денонощие и го гонят срокове, та ще му опадат ушите, въпроси като изящност и идентичност са дрън-дрън. Шрифтът трябва да е плътен, четлив, ясен и да не се вре много-много в очите. Това е, от което се интересува бачкаторът-словослагател, ако изобщо някой го пита. Останалото си е чесане на езици по форуми...

- 23-09-2014|**Борил Караиванов**

Златко, аз нещо не мога да разбера. Покани ме да се включа, за да можеш да си натъртиш своята позиция или все пак ще чуеш доводите. Защото оставам с впечатление, че пропускаш неудобното и чуваш само себе си. Да ти припомня:

1. Твърдя, че доводите за българска форма не са само и единствено естетически. Напротив, аз съм от хората, които това малко ги интересува или поне дотолкова, че съм наясно с изменчивата природа на красивото. Предупредих те че темата е специфична и много тясно професио-

нална, така че моля те, уважавай опитите ми да те въведа в особености, които са ти убягвали!

2. Твърдя, че формата на българската кирилица е по-характерна и от там по-разпознаваема каквото и да означава това, вземайки предвид това, че основният фактор определящ четимостта е навикът ни да четем определен тип графика. Няма преки статистически данни доказващи това мое твърдение, но има не малко косвени изследвания, които го предполагат.

3. Твърдя, че митът за неикономичността на българската форма е не потвърден, тъй като не е правен в коректна среда при еднакви начертания на един и същи шрифт. След по-малко от месец вече любимият ти РТ, който използваш в сайта ще притежава и българска форма и тогава ще можеш да се убедиш в думите ми. Във всеки случай процентът няма да е такъв, какъвто го описваш.

4. Не се превземам на тема професионална уникалност или смисъл на живота, така че тези интерпретации си остават само твои. За да бъдем конструктивни в диалога ти предлагам да ги сведем до минимум, защото поне за мен те са лирични, но въпреки това отклонения от темата.

По отношение на шрифта, който търсиш. Пробвай с Greta Text, която твърдиш, че добре познаваш. Ако е така, тогава най-вероятно знаеш, че тя има и своето българско начертание (www.typotheque.com/fonts/greta_text). Въпреки, че то не е на необходимото ниво, тъй като е разработвано от руски дизайнери, вероятно би могло да се превърне в отправна точка за сравненията ти.

По отношение на съмненията ти за пропорциите между главни и малки букви още веднъж ти предлагам да сравниш два класически шрифта: Times и Garamond. Не е нужно да ги инсталираш. Ползвай уеб представянията им в някой от онлайн магазините като MyFonts например:

Times — www.myfonts.com/fonts/linotype/times/

Garamond — www.myfonts.com/fonts/bitstream/original-garamond/

Очевидно е, че при Times малките букви са по-големи в сравнение с малките. Съвсем на око, разликата е около 10%. Мога да ти дам и редица други примери, но се ограничавам до класически фамилии познати на всички. В нашия разговор това води до извода, че Garamond ще е по-ико-

номически изгоден от Times за всеки издател, който се интересува от броя на страниците си.

- 23-09-2014|Гост

Скоро дори имаше някаква жълта клюка в тази връзка:

www.fastcodesign.com/3028436/why-garamon...t-467-million-a-year

- 23-09-2014|Гост

И отговорът на професионалиста по темата:

www.thomasphinney.com/2014/03/saving-400m-font/

- 23-09-2014|Златко

Добре, ще изчакам докато се появи българското начертание на PT Serif...

- 23-09-2014|Златко

Емоционалните ми излияния не бяха насочени към теб или когото и да било друго, впрочем. Съжалявам, че така си ме разбрал...

- 23-09-2014|Златко

Че шрифтът Грета има и българско начертание ми е нещо ново. Ок, обясни ми: къде точно се намира то? Кои са специалните глифи? Не виждам никакви други освен стандартните кирилски или „руски“ такива. В това отношение нямам никакъв опит и съм готов да се уча. Това напълно отделен фонт ли е, къде е?

- 23-09-2014|Златко

Ахаа, сега го намерих —>www.typotheque.com/fonts/greta_text/high.../bulgarian/waterfall. Не, досега не знаех, че има такова начертание... Ползвам единствено руските за моите книги.

- 23-09-2014|Златко

ОК, съгласявам се: нямам никакъв опит в работата с български начертания и е напълно възможно да приказвам тук пълни глупости. Както казах, ще изчакам докато посъбера малко опит (ако остане време)...

- 23-09-2014|Златко

Направих един бърз тест, като оформих същия текст от холандския сайт със същата големина на шрифта (18 pt) и стандартна А4-страница с 12,7 mm кант от всички страни. Сега, нямам представа каква страница и какъв кант са използвали холандците, но поне този възможно най-груб тест (само с единия от двата шрифта, за българския мога само да гадая) дава право на *твоята теза*. Както всеки може да види, руското начертание създава още един допълнителен ред при едно и също количество текст.

Повтарям, не знам каква страница са използвали холандците и е напълно възможно този „тест“ да няма никаква тежест. Въпреки това, както бях обещал по-горе, поднасям публично извинение. Това може и да прозвучи малко евтинко защото е доста бързичко, но поне засега единствената проверка говори в твоя полза. ОК, значи аз съм имал да уча...

Ето тук двата примера:

1. Стандартно или „руско“ начертание:

Typotheque е фирма за шрифтове в Хага, Холандия, която разработва и продава оригинални шрифтове за Mac и PC. Нашата цел е да продължаваме традициите на независимите фирми за шрифтове, като даваме своя скромен принос в историческото развитие на печата и създаваме качествени шрифтове в духа на нашето съвремие и неговите нужди. Освен шрифтовата библиотека за масова продажба, Typothe

2. Българско начертание:

Typotheque е фирма за шрифтове в Хага, Холандия, която разработва и продава оригинални шрифтове за Mac и PC. Нашата цел е да продължаваме традициите на независимите фирми за шрифтове, като даваме своя скромен принос в историческото развитие на печата и създаваме качествени шрифтове в духа на нашето съвремие и неговите нужди. Освен шрифтовата библиотека за масова продажба, Typothe

- 24-09-2014|Златко

Ок, бих искал да обобща някои неща, които не са много лесни и приятни за изказване. Значи, Борице, вече не два пъти с теб се сблъскваме в

обмен на професионални мнения и на два пъти ти излизаш прав. Време е, струва ми се, да призная, че ти по-добре ги разбираш тия неща от мен. Само по себе си това е нещо хубаво, тъй като през последните дни научих страшно много и страшно важни неща, а и, както знаем и двамата, ти наистина успя да ми помогнеш в чисто практически ситуации, свързани със сериозни трудности и вероятно ми спести купища ядове и потенциални неприятности. Лошото в цялата работа е, че и на двата пъти аз се държа доста гаменски и по детински самоуверено, след което ми се налага да се извинявам, може би отново някак детински.

Какво да ти кажа? Има някои неща, които се променят и други, които не. Съмнявам се в способността си за чак толкова голяма промяна, но се чувствам задължен да го изкажа всичко това, дано да има някаква полза. Общо взето, ясно е едно – оттук нататък трябва повече да слушам и по-малко да споря. Майстор си, евалла!

- 24-09-2014|**Златко**

Има и още нещо. Истината тук е, че в тази област аз съм напълно самоук и ми липсва систематичното образование, което ти си получил в академията. В повечето практически ситуации досега съм се оправял и това действително е занаята, от който живея през целия си живот. Но когато се стигне до ситуации, в които се искат не само практически, но и сериозни академични познания, моето незнание в края на краищата лъсва, въпреки голямото перчене. Такава е ситуацията тук...

- 24-09-2014|**Botio Nikoltchev**

Златко писа:

Сега, първо към бат Ботьо. Понеже тук не за пръв път ми се случва някой турист да ми се изхрачи на пода, а след това да ми подаде пет лева и да ми каже да си купя нова бърсалка, да уточня: работя в тоя бранш от достатъчно дълго време насам, за да позволя на някого си да ме нарича Klugscheißer. Та значи, айде сега, бат Ботьо, ти наляво, аз надясно.

Златко,

нямам спомен да сме се запознавали, та да ми говорите на бат. Не храча, а критикувам постове ви, които въпреки дългогодишният ви стаж в бранша са лошо обосновани, до голяма степен с грешни аргу-

менти и от които прозира неинформираност по проблематиката. Явно сам достигате до същия извод:

Златко писа:

ОК, съгласявам се: нямам никакъв опит в работата с български начертания и е напълно възможно да приказвам тук пълни глупости. Както казах, ще изчакам докато посъбера малко опит (ако остане време)...

А това казано на чист немски е klugscheissen! Желая ви приятен ден и успехи в посъбирането на малко опит (ако остане време) в областта на типографията и дизайна на шрифтове!

- 24-09-2014|**Борил Караиванов**

Златко, предлагам да продължим дискусията. Има още много неизяснени аспекти свързани с двете форми на кирилицата, а се надявам, че казаното дотук и евентуално в бъдеще ще бъде полезно не само на читателите ти. За мен подобни дискусии са оlientир за съмненията и въпросите, които поражда инициативата ни. В този смисъл дискусията обогатява и мен.

Ботьо, предлагам да заровим томахапките, да изпушим лулата на мира и да се загледаме в светлото бъдеще! Кой колко знае е без значение, ако няма диалог. И двамата сме наясно, че подобна тематика изисква разясняване, което не винаги ще е най-приятното занимание. С две думи, понеже и двамата сте в Берлин, да взема да ви дойда на гости, та да ви запозная един с друг? Сигурен съм, че ще си прекараме чудесно...

- 24-09-2014|**Златко**

С удоволствие, Борице, но след тоя фалстарт какво повече мога да кажа? Ти говори, обяснявай, а пък аз ще слушам...

- 24-09-2014|**Златко**

Към господин Николчев:

ок, дано да съм си научил урока. Приемам критиката, нямам лоши чувства...

- 24-09-2014|**Златко**

Между другото във Фейсбук покрай цялата тази тема се развихри цял мини-тайфун от мнения, част от които публикувам без особен ко-

ментар. Познавам задочно тези млади хора, така че няма да правя определения. Умни са много и доста учени. Това понякога помага, друг път – не. М-да...

Така де, не съм само аз единственият...

www.facebook.com/jnmartz/posts/10152575940351749

Žana Geistarbeiter сподели от Zlatko Enev

3 часа ·

болен сидеров се гордее с креативните умове зад този манифест!

Zlatko Enev Ами не е така, за мое най-голямо удоволствие. И аз се разбързах да споря и викам какво ли не, но хората са професионалисти и си ме поставиха на мястото, спокойно и с НЕПОЛИТИЧЕСКИ аргументи...

3 часа · Харесвам

Zlatko Enev Имало и в България професионалисти, не е виц в случая

3 часа · Харесвам

Žana Geistarbeiter хахаха

3 часа · Харесвам

Žana Geistarbeiter изобретява се явно експертен национализъм, след експертните пост-политически политики „отвѣд лявото и дясното“

3 часа · Променено · Харесвам · 2

Zlatko Enev „Когато човек разполага единствено с чук, то всяко нещо му се привижда като гвоздей“... Тоя чувала ли си го, Жанче?

2 часа · Харесвам

Žana Geistarbeiter не харесвам патронизиращия ти тон. проблемът не е в моя тв. цялата концепция е базирана на възможно най-ретроградната идея за идентичност: втвърдена и метафизична идентичност, която шета из пространството, без да е афектирана от историята и конкретните практики, в които иначе се разгръща и без които тя е де факто едно нищо. ето конкретните цитати в манифеста, през които прозира именно тази почти расиализирана (защото е ужасно „дълбочинна“) представа за идентичността ни, която не се влияе от практиките ѝ:

„Освен начин за общуване и обмен на информация, тя е система от символи, образи, запечатани в недрата на подсъзнанието ни.“

„буквите носим в сърцата си доживот“

„Българската кирилица се доближава като графичен ритъм, естетическо и функционално разнообразие на формите до латиницата. По своя характер тя се превръща в уникална графична система, част от нашата културна идентичност.“

горният цитат е особено интересен, защото не само оперира с метафическата идентичност, но едновременно с това я подрива. защото е повече от очевидно, че легитимацията на проекта за бг кирилица е пречупен през господстващите в момента геополитически идеологически апарати: запада е по-близък до нас, отколкото русия и тн. бг кирилица просто се вписва прекалесно лесно и категорично в конкретната историческа и случайна геополитическа конфигурация. кажи ми пак, че няма нищо политическо в проекта за бг кирилица?! сравни тук: „Вследствие на нашето незнание, инертност, незаинтересованост или мързел, ние се размигаме и губим своята културна идентичност.“

значи, хем кирилицата ни е в (ДНК?) „кода“, хем сме си забравили идентичността. йахаха това е малоумно противоречие. можеше поне да изчистят тия неща в текста. но като цяло патосът е, че въпреки че пишем от 150 години на „чужда“ кирилица, нашата си ни е в кръвта. това е наистина най-реакционното схващане за идентичност. всяка национална идентичност представя себе си като „откриваща“ нещо, което се предполага, че се е загубило, като всъщност самия уж загубен обект се ИЗОБРЕТЯВА като загубен. вкл. и тази версия. но тук направо се расиализира.

„Културната идентичност е духовна сила, която трябва да изследваме и опознаваме. За да възпитаваме децата си с любов към българското, трябва да съхраним и развием онова, които ни определя като българи. Да помним, че кирилицата тръгва от нашите земи, тя е основа на културата ни. Нека я познаваме, пазим и предаваме нататък!“

националистическият патос в заключението не се нуждае от коментар даже.

в твоя коментар: „Всички ние с готовност се дивим на ума на китайците, които използват в писмеността си няколко хиляди знака там, където са достатъчни двадесетина, но отказваме да забележим и приемем собствените си заслепения, когато стане дума за неща, свързани с думички като „национална идентичност“.“

това е шаблон, който националистите често използват.. оплакват се от национален нигилизъм, не ни пука за собствените ни постижения, а се „дивим“ на „чуждото“ само и тн. типично е. но не се учудвам колко лесно си го възприел, масова е тая нагласа все пак.

2 часа · Харесвам · 5

Tchavdar Marinov Към анализа на Жана бих добавил само очевидния детайл, че „българската кирилица“ така или иначе си е руска, каквото и да правят инициаторите, и то защото е руска не само на ниво шрифтове в употреба. Тя си е опростена версия на руския граждански алфавит, в който за пръв път се появяват букви като напр. Я. Ако искат „истинска“, не-руска кирилица, авторите на манифеста трябва да почнат с премахването на Я, Й, И трябва да се пише като Н, а Н като N, У трябва да се изписва като ОУ и пр.

2 часа · Харесвам · 3

Žana Geistarbeiter ако искаме още по-автентична българска писменост, направо да минем на глаголица, хахаха

2 часа · Харесвам · 2

Tchavdar Marinov Тук пък обаче ще имаме проблем с хърватите – които на някои места докъм 18-19 век ползват глаголица, имат и печатни машини на такава, съответно печатен шрифт. Днес, по националистически причини, глаголицата е възкресена в Хърватска и може да се види на много места в публичния прОстор. Та ще се наложи и нехърватска глаголица ...

- 24-09-2014|**Борил Караиванов**

Мале, мале... Отивам във Фейсбук, за да се намеся, че иначе ще си останем в сферата на лингвистиката и семиотиката.

- 24-09-2014|**Botio Nikoltchev**

Борице,

чакам те! Лулата на мира е пълна, а и ще се почерпим с теб и със Златко, на когото съм благодарен за публикуването на манифеста.

Явно доста има какво да се работи по въпроса. По логиката на Жана и Паисий Хилендарски ще излезне най-долния националист и братчет на Болен Сидеров...много мъка има по света! Ще ми се да добавя, че една от иконите на съвременната типография Лукас де Гроот нееднократно е изказвал пред мен възхищението си от българската кирилица. Тъжно е да получаващ интерес и комплименти относно културното ти наследство от чужденци и същевременно опитите за неговото опазване и развитие да бъдат политизирани и сръвявани с национализъм. Псевдонима и позицията на Жана ме навя на един цитат на Goethe „Ich bin der Geist, der stets verneint! Und das mit Recht; denn alles was entsteht; Ist wert, daß es zugrunde geht; Drum besser wärs wenn nichts entstünde.“

- 24-09-2014|**Златко**

Опита ли им зъбите на младите хора, Борице? Бая са острички, та ако ми позволиш, бих дал съвет да не се захващаш с тях. Добри деца са и много умни, но са доста радикални и хич не си поплюват с приказките, баш-таман като моя милост, само че с по дваайсет-трийсет годинки по-млади и с доста повече енергия...

- 24-09-2014|**Борил Караиванов**

Да, писах на стената на Жана, като и предложих вместо да се занимава с догадки да ни помогне да напишем по-добър текст. Предложих си помощта да разясня какви са проблемите и какво целим, а тя ако има желание да помогне в това да го оформим по-добре като текст. Ние сме художници и дизайнери и е възможно да не сме намерили най-добрата форма на посланието, което искаме да отправим. Отговорих и на Чавдар. Очаквам тяхното включване.

- 24-09-2014|**Златко**

Хм, ти ми звучиш като рядко конструктивен човек, дано да стане нещо. Повечето хора, включително и аз, са малко нещо като магарета – първо бой, пък тогава може и да размислим нещо... Но да не обобщавам де. Ха дано, както казах...

- 24-09-2014|**Борил Караиванов**

Абе и аз имам не малко трески за дялане, но в случая ще е по-ефективно да си ги рендосвам в името на общата цел. Иначе като гледам дискусиата ще се пренесе на стената на Жана, така се хвърляй по едно око натам.

- 24-09-2014|**Златко**

Ок, аз ще просто ще пренасям тук всичко по-интересно от дискусиата във Фейсбук...

И така:

Boril Karaivanov Жана, признавам, че написаното от Вас отчасти ме развесели с погрешните си изводи, но от друга ме притесни за посланието, което донасяме до читателите на манифеста. Лесно мога да махна с ръка и да реша, че всичко, което сте изтълкували са си ваши фобии и ментални конструкции на тема политически национализъм, но това няма да помогне на инициативата като цяло. Истината е, че този текст е писан от четирима художници и дизайнери или с други думи хора, които може би нямат необходимата езикова подготовка, за да напишат текст, който да се превърне в литературен химн. Вярно е, че го показахме на журналисти и хора на словото, които ни помогнаха да изчистим някои недостатъци преди публикуването му, но пък от друга страна това бяха и хора, които ни познават и за които подозренията с които оставате са немислими. Мога само да се надявам, че хора като вас биха се съгласили да ни помогнат, да направим текста максимално чист от излишни внушения и ясен като комуникация. Аз бих могъл да пиша и говоря много за типографските проблеми заложили в инициативата (на Чавдар ще отговоря отделно), но съм

готов да се съобрази и ще бъде безкрайно благодарен с всяко конструктивно предложение в посока по-добро представяне на инициативата.

Единственото, което мога да кажа на този етап е, че никой от нас не е и не иска да бъде свързан с криворазбран национализъм, каквото и да било филство или фобство. Задачата, която си поставяме е далеч по-рационална и продиктувана от професионалният ни опит, нежели от личните ни пристрастия.

С две думи: съгласна ли сте аз да разясня проблематиката, а вие да помагате с подобряването на посланията на текста?

8 часа · Вече не харесвам · 4

Žana Geistarbeiter Razqsnete se, no ne iskam da uchastvam v proekta. Ne mislq che obsyjdането mi trqbva da se obvarzva s uchastie?

7 часа · Харесвам

Boril Karaivanov Чавдаре, вярно е, че кирилицата в съвременната си конструкция е въведена и утвърдена от руснаците. В този период останалите държави или не са били национално независими или не са имали необходимия ресурс, за да се захванат с производство на издателския инвентар.

В същото време не е вярно, че съвременната кирилица е „опростен вариант“ на гражданския шрифт въведен от Петър I. Истината е, че азбуката в Русия изминава дълъг път на еволюция, който в някои отношения не е завършен. Точно както се развива езикът, така се развива и изразната му форма азбуката и за появата или премахването на дадена буква се спори и днес.

Трябва обаче да се каже, че тази така наречена „руска кирилица“ е опит на Русия да се приближи до запада. В този смисъл както Петър, така и холандските гравьори предложили първите граждански знаци, а и не малко от последващите руски типографи са търсили начин да заимстват еволюционните постижения на ланските шрифтове. Разбира се в последствие са възприели и решения, които да ги отличат подтикнати от едни или други причини. Може да ви се стори скандално, но кирилицата чрез руснаците

за втори път се опитва да бъде „пришита“ към латиницата. И колкото и да е странно и двата пъти в основата са държавници, които се водят от политически мотиви. Първо Борис I Михаил с желанието си да покръсти България и после Петър I с желанието си да реформира Русия по европейски образец. И в двата опита за основа се ползва съществуваща гръцка/латинска писмена система, която битува и се ползва. Глаголицата е съвсем отделна тема и няма място в този разговор освен като неуспешен опит за създаване на уникална писмена система отново с политически цели.

Това, което ви е убягнало в манифеста е, че ние акцентираме на един прост факт. Българската форма на кирилица съществува „официално“ от шейсетте години на миналия век, а корените ѝ могат да бъдат открити преди втората голяма реформа. Днес ние комуникираме с две форми на кирилица и в този смисъл манифестът обръща внимание на две неща:

1. Факта че българска форма на кирилица съществува!

2. След като съществува, защо да не я ползваме?

7 часа · Променено · Харесвам · 1

Boril Karaivanov Жана, това не е покана за участие в проект. Това е опит да превърна разрушителната ви критика в конкретни предложения за по-добър резултат. Иначе анализът може спокойно да си остане в графата, „на мен така ми се струва“.

7 часа · Харесвам · 2

Tchavdar Marinov Благодаря за отговора. Не ми се спори по темата, тъй като – от моята камбанария (не съм графичен дизайнер) – я намирам за псевдопроблем. Проблематично е все пак посланието, а оттук и характерът на обществената мобилизация около тази инициатива, и, според мен, Жана обясни защо. Очевидно имаме консенсус, че „кирилицата в съвременната си конструкция е въведена и утвърдена от руснаците“ – което прави до голяма степен странно разграничаването на „руска“ и на „българска кирилица“. Най-вече поради факта, че в съвременната българска азбука няма нито един знак, който да не съществува и в руската (което – обратно – е случаят на Вуковата азбука, иначе и тя

израснала на основата на гражданския алфавит; наистина редица букви на българската азбука не означават същите фонеме като на руски – щ, ъ, е и пр. – но това не е релевантно към графичния облик). Като лаик в областта на графиката, все пак да помоля за едно пояснение. Казвате, че „В средата на XX век в България се появява и развива различна гледна точка. Редовните букви започват да се различават от главните, придобиват горни и долни дъжджени, а някои от главните букви се видоизменят. Българската кирилица се доближава като графичен ритъм, естетическо и функционално разнообразие на формите до латиницата.“ Много добре, но този нов дизайн (най-вече на малките букви), по-близък – както подчертават – до латиницата, наистина ли е толкова оригинален, след като очевидно се основава на ръкописното и/или курсивното руско писмо, по-близко до латиницата (малко *д* се пише като ръкописно латинско *g*, малкото *г* – като обърнато *s*, малко *т* – като латинско *т*, и пр.). Сръбският ръкопис и курсив са отново чувствително различни. Чисто любопитство – може би не схващам огромна иначе разлика.

5 часа · Харесвам

Ivaylo Ditchев Фройд, за нарцисизма на малките разлики.

5 часа · Харесвам · 1

Boril Karaivanov Чавдаре, дотук не виждам спор или поводи за такъв. Опитвам да се ориентирам в оценките ви и поне малко да разясня мотивите ни заявени в инициативата.

Посланието е такова, защото сме наясно че подобна тема не може да бъде изяснена в детайл без да се навлезе в специфика, недостъпна за голяма част от аудиторията му. Това, което прочетох като критика от страна на Жана поне на мен ми изглежда преднамерено и самоцелно. Възможно е да сме дали достатъчно поводи за това, но не виждам и никакво желание да споделим приемливия според вас вариант на послание за подобна инициатива. Дали поводът за нея е псевдопроблем предстои да разберем, тъй като все още не съм сигурен че се разбираме напълно.

Разграничението на българска и руска кирилица в нашите среди се прави именно от руснаците. Те я наричат „болгарица“

или „прямой курсив“ и в този смисъл излишно търсите в това тенденциозност от наша страна. Ние просто ползваме съществуващи определения, с които технически разграничаваме двете кирилици. За българите не е странно съществуването на двете форми. Те дори не си дават сметка за тях и ги ползват неосъзнато. Това обаче не е така за руснаците, които буквално не могат да прочетат българската форма или го правят с усилие.

Малките букви, които се заимстват или доближават като логика до латиницата не са самоцелно търсено оригинално решение, за да се заяви разлика. В тази връзка появата на кирилицата в България и гражданския шрифт на Петър също са по-скоро комбинации от вече съществуващи графемии. Руският курсив е викториански ръкопис пренесен почти механично и без изменения от латиницата, а петте уникални букви за сръбската кирилица не са достатъчни за да се излезе от категория кирилица. Не това е същественото и посланието не е насочено към оригиналността на отделни знаци.

Отделните знаци се обединяват в текст и този текст притежава съответно едни или други визуални характеристики. Образно казано акцентът е не толкова върху звуците, колкото върху мелодията. Защото разпознаваемостта на един знак не зависи само от собствената му форма, а и от обкръжението в което се намира. Тоест комбинацията от различни комплекти знаци води до различен визуален резултат, а всичко това пряко влияе на четимостта. Разбира се има и много други исторически и функционални доводи, които определят решенията заложили в българската форма, но ще спра до тук.

Като човек, който живее в Гърция може да ви е интересно, че графиката на гръцката азбука също има своите проблемни етапи в развитието си. Механичното пренасяне на принципи изградили латински шрифтове като Times тогава, когато Гърция не е притежавало своя школа от типографи днес води до обосновани критики и предложения за промяна от страна на гръцките ни колеги. Може да ви е интересно да изгледате лекцията на Панос Василиу изнесена пред аудиторията на

международната конференция „Сребро набора“ миналата година:

Не знам доколко успях да отговоря на питането ви, но поне се надявам да съм дал ориентир дали разбирам въпроса.

- 25-09-2014|Златко

Борице, може би е време да ни разкажеш малко за практическата страна на вашия проект. Как точно го виждате: като бизнес или като идеално начинание? По какъв начин специално българските шрифтове ще се конкурират с безплатните шрифтове на Windows? Или пък, ако е някакъв вид идеален проект, то готови ли сте за поемането на една по същество апостолска роля? Щото всички знаем как е у нас, няма какво толкова да си обясняваме...

- 27-09-2014|Златко

И отново откъм Фейсбук (с благодарност към Вера!):

Yunuz M. Yunuz Българската кирилица е супер, ако успее да стане *кирилицата*. Авторите на манифеста май не ги е грижа за детайлите. Типографските аргументи са на място, но от тях не би трябвало да следва извода, че ни е нужна отделна азбука, различна от „руската“. Засега това няма шанс да бъде повече от едно интелектуално упражнение. Поне дока-то не започнем да си говорим със всички други „притежатели“ на кирилицата, пък били те и руснаци.

24 септември в 12:12 · Харесвам

Boril Karaivanov Юнуз, ще дойде време и за „кирилицата“. Детайлите са нещо над което внимаваме и това ме задължава да отговоря.

Изводът, че ни е нужна отделна азбука не е коректен, тъй като понятието „кирилица“ е обобщаващо различни азбуки.

Точно както латиницата обобщава множество азбуки.

Това, че сърбите, украинците или монголиците имат своите особености в рамките на своите азбуки не ги прави ползващи друга писмена система от по-общ характер. Те все още ползват кирилица.

В този смисъл не е коректно да претендираме, че искаме да реформираме всички азбуки базирани на кирилица. В тясно професионален план може да се каже, че имаме известни основания да смятаме, че българският подход предлага решения за някои от проблемите на кирилицата по принцип, но на този етап това е практика, която се среща само в България и затова е логично и съвсем нормално да говорим за българска форма.

Използвайки „руска“ за формата определила развитието на кирилицата като цяло също не е случайно. Петър I е този, който първи реформира съществуващото до този момент църковно-славянско писмо. Във времената, когато инвестициите в типография са изисквали създаването на матрици и тонове оловни литери именно руските издатели са били тези, които са задавали посоката в развитието на графиката. Всички останали са купували решенията предназначени за техния пазар. Компютърното ни съвремие май не е много по различно и ако говорим за операционни системи и системни шрифтове ще видим, че отново имаме решения предназначени предимно за руския пазар. В този смисъл ние се дистанцираме съвсем коректно именно от руската форма на кирилицата.

Отделно от всичко това, може да ви е интересно, че българската форма на кирилицата в тясно професионалните среди се разглежда именно като едно от възможните развития в бъдеще на кирилицата по принцип. Просто на този етап ние също имаме своето домашно, което трябва да свършим за да стигнем и до там.

И последно. Огледайте се около нас! Нима не виждате, че ние отдавна вече ползваме и двете форми на кирилица?! Излиза че не малко хора по една или друга причина предпочита и използва българската форма. За какви интелектуални упражнения говорите?

24 септември в 14:13 · Харесвам · 2

Kiril Zlatkov Yunuz M. Yunuz, уверявам Ви, че си говорим с всички, които трябва. Манифестът е колкото манифест, толкова и програма за действие. Мнението Ви, че това е само интелек-

туално упражнение е странно. Прочетохте ли манифеста до края? Нямаме и бегла представа колко работа се върши едновременно по трите очертани линии, а и няма нужда. Когато нещо по-едро се случи в някоя от посоките, ще се разбере и ще се чуе.

24 септември в 15:19 · Харесвам

Yunuz M. Yunuz Boril и Kiril, първо мисля, че трябва да ви благодаря за коментарите. Горното ми мнение беше в обичайния за тук ударно-синтезиран изказ, но предвид вашите отговори, ще опитам по-подробно.

Първо, едно уточнение. Пиша от позицията на човек с относително любителски познания по въпросите на типографията, формирани най-вече в дигитална среда.

Разбира се, типографията и азбуката въобще далеч не представляват само специализиран интерес, така че има много и различни гледни точки, които са релевантни.

Манифестът ви казва, че кирилицата е част от българската културна идентичност, с което съм напълно съгласен. Но изводът, че „чуждият“ (в случая – руски) характер на най-популярните шрифтове е проблем за тази идентичност, ми е напълно непонятен. Защо? Да, различния рисунък на редовните букви, използването на повече букви с дължини и другите подобни аргументи са напълно валидни и съм съгласен с тях. Но какво е отношението на тези аргументи към идентичността? Нима тези съображения не важат по същия начин и за руснаците, които четат текстове на руски?

В съвременния свят, всъщност, вашата позиция е силната и проблемът е предимно технически и макар бавно, се появяват решения – специфични езикови варианти получават позиции в уникод, производителите на операционни системи си обновяват вградените шрифтове, CSS и HTML се обновяват, за да разбират на кой език е изобразявания текст и т.н. Всичко това е много трудно и трудно за съобразяване от нормален потребител, но някакво движение има.

На мен, обаче, като многоезичен човек, който често прекрочва границите на по няколко езика изписвани на кирилица и латиница ми се иска някой да се грижи и за общото. Ако в

английски текст включва немска или френска дума, израз, или цитат, сигурно ще ми се наложи да използвам различна буква, диакритика, че и препинателен знак. Но няма да ми се налага да сменям шрифта или да търся същата буква с друг рисунък. Това не е само технически, а и естетически, концептуален и идеологически проблем. „Общото“ на общата азбука.

Като специалисти приемам, че сте запознати с техническата страна на въпроса. Не разбирам, обаче, защо обвинявате „технологиите и интернет“ и защо за вас решението са „български“ шрифтове. Има и технически, и културни причини, поради които шрифтове, които са специфично български, никога няма да обхванат цялата, че и просто по-голямата част от произвежданите текстове. Това просто означава допълнително фрагментиране на писмената култура. И понеже явно нацията не може самостоятелно да преодолее размера на руския пазар и мързеливостта на Адоб и Майкрософт, трябва да даде мандат за действие на държавата. Кратко отклонение – какво се предполага, че държавата трябва да направи относно „македонската литературна норма“, която упорито държи, че ще изписва малко „т“ като „ш“ с черта отгоре? Да направим ли от това дипломатически казус (каквото македонският език вече е) или да приемем, че това е установено в тяхната традиция, нищо, че е взето от сърбите?

Накратко, нито границите на идентичността и езика са толкова резки и ясни, колкото се допуска, нито пренебрегването на общото помага за същинското осъзнаване на кирилицата като част от нашата традиция и принос в световната култура.

Отново, с типографските съображения, най-малкото като читател на текстове, съм напълно съгласен. Но идентичност, държавна политика и шрифтове-за-нас-си не са нещата, които биха ме накарали да прегърна идеята, нито пък мисля, че могат да бъдат сериозен двигател за постигане на същинска промяна. По-скоро привиждам множество потенциални нови проблеми.

- 28-09-2014|**Борил Караиванов**

Златко,

Малко късно, но по-добре така, успях да отговоря на Жана и Юнуз във Фейсбук. Нека отговоря и на теб тук, пък ти ще събираш парчетата от пъзела накрая. Благодаря, за усилията!

Начинанието ни е изцяло с идеална цел и никой от нас не печели пряко от него. В края на манифеста сме заявили принципна програма за действие, като една част от нея вече е задействана в пълен ход.

През юни тази година организирахме фестивал на шрифта Типофест, който събра в себе си три типа мероприятия:

— Научна конференция по проблемите на шрифта, която бе посетена от над 120 професионалиста в областта. Програмата можете да разгледате в сайта на фестивала (www.typofest.bg) и Фейсбук (on.fb.me/1rmw4hv). Ето и галерия със снимки от събитието (on.fb.me/1u5oHuA).

— Проведохме две обучения. „Първи стъпки в калиграфията“ бе насочено към всички желаещи да опитат, докато „Методи за скициране на шрифт“ бе насочен към хората, които се занимават професионално с това.

— Проведохме и две изложби: „Типография между другото“ (on.fb.me/1rDm2rg) събра трима автори, които в работата си използват именно буквата като изразно средство, а „12 шрифта от цял свят“ (on.fb.me/1ntRCrJ) представи работата на дипломниците от програмата по шрифт на Кралската академия в Хага.

След като обявихме манифеста получихме и много запитвания за шрифтове с българска форма, които са с отворен лиценз и могат да се ползват свободно. В тази връзка скоро ще можем да предложим съвсем безплатно фамилия шрифт, който притежава както серифна, така и безсерифна версии в достатъчно начертания (Normal, Italic, Bold и Bold Italic). Така се надяваме да помогнем на онези, които искат да подкрепят инициативата и са решили да ползват българска форма на кирилица.

Подготвяме няколко обучения, както и публикации свързани с темата. Имаме планове да пуснем портал в който да се съберат всички шрифтове притежаващи българска кирилица и по този начин да облекчим откриването им. Готвим конкурс за шрифтове с българска кирилица, който да стимулира производството им. Говорим си с държавата и различни браншови и обществени организации, създаваме и развива-

ме професионални международни контакти и лека полека заграждаме големите дистрибутори на софтуер...

Като имаме повод да се похвалим непременно ще го направим. Следете страницата на фестивала във Фейсбук (www.facebook.com/typofest), която се използва за основен комуникационен канал, абонирайте се за бюлетина на www.typofest.bg или покрепете инициативата www.cyrillic.bg! Всяко едно от тези действия ще ви помогне да сте в курса на събитията, които предстоят.

- 28-09-2014|**Златко**

Ами хубаво, аз заявявам тук един малко предпазлив интерес, любопитно ми е да поработя малко с такива шрифтове. Не ме забравяй, моля те!

- 28-09-2014|**Златко**

Съжалявам много, поради неясноти с правата за представяне материалът „Манекенки на Кристиан Диор...” беше снет от сайта...

- 30-09-2014|**Гост**

България е пълна с професионалисти, престанете да плюете като за „добър ден“. Не сте актуални. Проблемът ѝ е в многото непрофесионалисти, които едва ли не отпреди 1878 г. бурно се врат и наместват, където не им е мястото, а не в липсата на професионализъм, майсторлък, интелектуална и всякаква останала почтеност. С тези качества, уверявам ви, е пълно у нас, само дето притежателите им не са гласовити като некадърниците и като сочещите тях, а не майсторите, с пръст плювачи, псевдо-оптимисти, раздавачи на черни надежди. Сигурно се чувствате по-добре, като кажете „е, най-сетне един професионалист“, понеже ВИЕ винаги сте си били професионалисти, нали, само че някак си не български... ами ако съберем всички разбиращи от уж липсващия професионализъм, питате ли се каква бройка ще излезе? Разгледайте дори само тези дискусии тук и се засрамете.

- 30-09-2014|**Татяна Ангелова**

Присъединявам се към мнението на „Гост“. Поздравявам г-н Борил Караиванов и неговите колеги за това, че застават зад една кауза. Под-

крепям тази кауза. И статията и дискусиата ме накараха да се присъединя към привържениците на българската кирилица!

- 21-10-2014|**Комитата**

Кирилицата има остра нужда от разнообразни шрифтове, защото така се обогатява визуалния език на доста народи по света, включително и българския. В този смисъл е страхотно, че имаме кирилица със собствен аромат. Лошо е, ако политически се самоограничим до този вид кирилица, само защото тя ни дефинира. От това богатството на визуалния език ще намалее, а ние уж тръгнахме с точно обратното намерение.

Простото изкуство да убиваш

Автор: Реймънд Чандлър

Белетристиката във всички нейни форми винаги е целяла да бъде реалистична. Старинните романи, които сега изглеждат толкова надут и превзети, едва ли не фарс, не са изглеждали такива на хората, които първи са ги чели. Писатели като Филдинг и Смолет могат да минат за реалисти в съвременния смисъл на думата, защото техните герои са предимно хора без задръжки, полицията е по петите на мнозина от тях, а описаните от Джейн Остин крайно потиснати личности на фона на провинциалната аристокрация изглеждат съвсем реални от психологическа гледна точка. Подобен вид светско и емоционално притворство днес се среща в изобилие. Добавете към него щедра доза интелектуална превзетост и ще получите тона на литературната страница във вашия всекидневник и добросъвестната и нелепа атмосфера, в която живеят дискуссионните групи в малките клубове. Това са хората, които правят бестселъри – рекламирани издания, опиращи се на някакъв косвен снобизъм, грижливо ескортирани от дисциплинираната подкрепа на братството на критиците и обградени от нежните грижи на известни, прекалено влиятелни лобистки групи, чиято работа е да продават книги, макар че им се иска да мислите, че се грижат за културата. Достатъчно е да позакъснеете с вноските и веднага ще разберете що за идеалисти са те.

Поради различни причини детективският роман рядко може да бъде рекламиран. В него обикновено се говори за убийства, следователно не му достига елементът на възвишеност. Убийството, което е душевно разстройство на индивида, а оттам и на човешкия род, може да има – и всъщност има – социологическа подплата. Но това е известно твърде отдавна, за да мине като новина. Ако детективският роман изобщо е реалистичен (което е много рядко явление), той е написан с известна доза безпристрастност – иначе само един психопат би поискал да го пише или да го чете. Този роман също угнетява с упоритостта си

да живее собствен живот, като разрешава собствените си проблеми и сам отговаря на въпросите си. Няма какво друго да се обсъжда освен дали е написан достатъчно добре, за да бъде добра белетристика, но хората които събират по половин милион от продажбите му, така и няма да знаят това. Да се определи качеството на едно произведение е доста трудно дори и за онези, за които писането е кариера и които не обръщат много внимание на въпроса за авансираните продажби.

Детективският роман (може би е по-добре да го наречем така, тъй като английската формулировка все още доминира в бранша) трябва да намери своите читатели чрез един бавен процес на дестилация. Факт е, че той наистина постига това и се налага; как и защо нека проучат по-прилежни хора от мен. Не смятам също и да твърдя някъде в тезата си, че този жанр е жизнена и значима форма на изкуство; има само изкуство, при това доста малко. Прирастът на населението по никакъв начин не го е увеличил – нараснало е просто умението, чрез което се произвеждат и експедират сурогати.

Все пак трудно се пише добър детективски роман, дори и в най-конвенционалната му форма. Добрите образци в това отношение са много по-редки от хубавите сериозни романи. Съвсем второкачествени книжлета надживяват по-голямата част от високохудожествената проза, а доста от тях, които поначало не е трябвало да видят бял свят, просто не искат да отмрат. Те са стабилни като статуите в градските паркове и кажи-речи толкова тъпи.

Този факт е досаден за хората, както е прието да се казва, с вкус. На тях не им харесва, че сериозни и значими белетристични произведения отпреди няколко години залежават в специален щанд на библиотеката с надпис „Ланшни бестселъри“ или нещо такова и никой не припарва до тях освен случаен късоглед клиент, който се навежда, визира се за малко и бързо отминава; а в същото време възрастни дами се блъскат една друга пред щанда с детективска литература, за да грабнат някое също толкова отлежало книжле със заглавие като „Убийството с тройна петуня“ или „Инспектор Пинчботъл идва на помощ“. На тези хора никак не им харесва, че „действително сериозни книги“ (някои от тях наистина са такива в известен смисъл) събират праха на щанда за препечатване, докато „Смъртта носи жартиери“ излиза в тиражи от по петдесет или сто хиляди бройки по вестникарските будки и очевидно няма никакво намерение да си вземе сбогом.

Да ви кажа право и на мен самия това не ми харесва много. Когато не съм в много възвишено настроение, аз също пиша детективски романи, а при подобно безсмъртие се попрекалява в конкуренцията. Дори и Айнщайн не би отишъл много далеч, ако всяка година се публикуваха по триста трактата по ядрена физика, а други няколко хиляди под една или друга форма са струпани наоколо в отлично състояние и също се търсят.

Хемингвей казва някъде, че добрият писател се конкурира само с мъртвите. Добрият автор на детективски романи се състезава не само с всички непогребани мъртви, но и с пълчищата живи. И то при почти равни условия, защото едно от качествата на този вид литература е, че онова, което кара хората да четат такива книги, никога не става демоте. Вратовръзката на героя може да е малко скарана с модата, а славният прошарен инспектор може да пристига с двуколка вместо в модерна лимузина с виеща сирена, но когато пристигне на местопрестъплението, той започва пак добре познатата шетня с разписания, късчета обгоряла хартия и със загадката кой е изпотъпкал хубавата разцъфнала иглика под прозореца на библиотеката.

Аз обаче проявявам не толкова противен интерес по въпроса. Струва ми се, че производството на детективски романи в такъв голям мащаб и от писатели, чието непосредствено възнаграждение е малко и които почти не получават похвала от критиката, изобщо не би било възможно, ако за тази работа се изискваше някакъв талант. В този смисъл недоумението на критика и невзискателността на издателя са абсолютно логични. Посредственият детективски роман вероятно не е по-лош от обикновения посредствен роман, но вие никога не виждате последния. Него не го издават. Посредственият – или малко над посредствения – детективски роман излиза. Него не само го издават, но и го разпродават в малки количества на обществени библиотеки и хората го четат. Намират се дори и неколцина оптимисти, които дават за него по два долара цена на дребно, защото изглежда нов-новеничък, а на корицата има и снимка на труп.

Странното е, че този посредствен, повече от тъпичък, скучен мъток от абсолютно нереална и механична измислица не се различава много от така наречените шедьоври на изкуството. Действието се развива малко по-бавно, диалогът е малко по-сивичък, героите са изрязани от малко по-тъпичък картон, а измамата личи малко повече. Иначе книгата си е

същата. Докато хубавият роман съвсем не е същата книга като лошият роман. Той е за съвършено различни неща, Докато в хубавия детективски роман и в лошият детективски роман се разказва за почти едни и същи неща, поднесени почти по един и същи начин. За това си има причини, както и причини за причините – винаги ги е имало.

Предполагам, че главният проблем на традиционния или класическия, на чисто дедуктивния или логично-дедуктивния криминален роман е, че пътят към съвършенство изисква комбинация от качества, която не е по умствените способности на всекиго. При хладнокръвния тълкувател няма да срещнете ярки герои, интелигентен диалог, чувство за ритъм и съобразителност при описване на подробностите. При неумолимия логик има толкова атмосфера, колкото у една чертожна дъска. Отраканият детектив разполага с хубава, чисто новичка лаборатория, но съжалявам, не помня физиономията му. Човекът, който може да ви поднесе жива, колоритна проза, просто няма да се нагърби с непосилната задача да оборва неопровержими алибита.

Майсторът на редки познания живее от психологическа гледна точка в кринолинения век. Ако знаете всичко необходимо за керамиката и египетската бродерия, вие не знаете абсолютно нищо за полицията. Ако ви е известно, че платината не се топи от само себе си някъде под 3000 градуса по Фаренхайт, но се стапя под погледа на чифт тъмносини очи в близост до парче олово, то вие не знаете как се любят мъжете в двадесети век. Ако сте запознати добре с елегантното безделие на предвоенната Френска Ривера, за да ви послужи като място за действие на вашия разказ, не знаете, че ако човек глътне две капсулки „Барбитал“, те не само няма да го убият, а дори няма да го приспят, ако им се опъне.

* * *

Всеки автор на криминален роман допуска грешки, няма такъв, който да знае всичко, което трябва да се знае. Конан Дойл е допускал грешки, които правят неправдоподобни някои от неговите разкази, но той е бил пионерът, а Шерлок Холмс все пак е предимно проза и няколко десетки реда незабравим диалог. Ако нещо наистина ме потиска, това са дамите и господата от онова, което мистър Хауърд Хейкрафт нарича (в книгата си „Убийство за удоволствие“) Златния век на детективската литература. Този век не е далечно минало. Според мистър Хейкрафт той започва след Първата световна война и продължава докъм 1930 година. А иначе той все още продължава. Две трети или три четвърти от всички

публикувани детективски разкази все още се придържат към формулата, която колосите на тази ера създадоха, усъвършенстваха, излъскаха и пласираха пред света като задачи по логика и дедукция.

Това са сурови думи, но не се тревожете. Те са само думи. Нека хвърлим един поглед върху един от бисерите на този вид литература, признат шедьовър на изкуството да се погоди номер на читателя, без да го мамим. Нарича се „Тайната на червената къща“, написан е от А. А. Милн и по думите на Алигзандър Улкот (той не се скъпи много на суперлативи) е „един от трите най-хубави детективски романи на всички времена“. Такива тежки думи не се използват лекомислено. Книгата е излязла през 1922 г., но за нея времето няма никакво значение, тя би могла да излезе и през юли 1939 г. или, с някои незначителни промени, и миналата седмица. Тя претърпява тринадесет издания и очевидно се печата в оригиналния формат вече близо шестнадесет години. Малко книги могат да се похвалят със същото. Книгата е приятна, лека, забавна в стила на „Пънч“, написана е с измамна лекота, което никак не е толкова просто, колкото изглежда.

В нея се разказва за Марк Аблът, който се представя за брат си Робърт, за да погоди номер на приятелите си. Марк е собственикът на Червената къща, типична английска вила с къщичка за портиера. Той има секретар, който го насърчава и подтиква в това му начинание и който възнамерява да го убие, ако номерът сполучи. Никой в дома или съседство не е виждал Робърт, който от петнадесет години е в Австралия и за когото само са чували, че е нехранимайко. Говори се за някакво писмо (но никой не го е виждал), в което се съобщава за пристигането на Робърт, и Марк загатва, че това няма да е приятно събитие. После един следобед мнимият Робърт пристига, представя се на една съпружеска двойка прислужници, въвеждат го в кабинета. Марк влиза след него (според свидетелските показания при следствието). После намират Робърт мъртъв на пода с дупка от куршум в лицето, а Марк, естествено, изчезва яко дим. Полицията пристига, решават, че сигурно Марк е убиецът, разчистват местопрестъплението и започва разследването, а след време и дознанието.

Милн съзнава, че трябва да преодолее едно много трудно препятствие и полага всички усилия да го направи. Тъй като секретарят възнамерява да убие Марк след като той се представи за Робърт, превъплъщението трябва да продължи и да заблуди полицията. И тъй като всички

наоколо познават Марк лично, необходимо е дегизиране. То е постигнато с обръсването на брадата на Марк, правят ръцете му по-груби („не са добре поддържаните ръце на един джентълмен“ – свидетелски показания), а гласът става дрезгав, обноските – груби.

Но това не е достатъчно. Ченгетата ще имат на разположение трупа, дрехите и съдържанието на джобовете. Следователно, никаква вещ не трябва да напомня за Марк. Ето защо Милн пхъти като маневрен локомотив, за да пробута идеята, че Марк е толкова самонадеян в ролята си, че обръща внимание на всичко, чак до чорапите и бельото (от което секретарят е махнал етикетите на производителя), като любител-актьор, който се начерня целият, за да играе ролята на Отело. Ако читателят глътне това (а рекордните продажби показват, че сигурно е било така), Милн допуска, че е убедителен. И въпреки тази рехавост в композицията, книгата се предлага като задача по логика и дедукция.

Ако това не е така, книгата е едно нищо. Тя не може и да бъде друго. Ако ситуацията е фалшива, книгата не може да мине дори за забавно четиво, защото и забавното четиво трябва да има някаква фабула. Ако в задачата няма елементи на истина и достоверност, тя не е никаква задача; ако логиката е илюзия, няма от какво да се вадят заключения. Ако превъплъщението е невъзможно, щом като на читателя са му известни условията, които трябва да се спазят, цялата работа е измама. Не преднамерена измама, защото Милн не би написал книгата, ако е знаел с какво се нагърбва. Той трябва да преодолее голям брой страхотни трудности, с нито една от които дори не се съобразява. Очевидно същото прави и небрежният читател, който иска книгата да му хареса, затова я приема за чиста монета. Но читателят не е длъжен да знае фактите, щом авторът не ги знае. Авторът е вещото лице в случая.

Ето какво пренебрегва този автор:

1. Следователят прави официално дознание, а не е направено никакво юридически компетентно установяване на самоличността на трупа. Понякога, обикновено в големите градове, следователят може да допусне дознание за труп, чиято самоличност *не може* да бъде установена, ако данните от такова дознание имат или могат да имат някаква стойност (пожар, бедствие, улики за убийство). В случая няма подобна причина, а няма кой да идентифицира трупа. Според свидетелите мъжът казал, че е Робърт Аблът. Това е просто презумпция и тя има стойност, само ако нищо не ѝ противоречи. Установяването на самоличността е предва-

рително условие за дознание. Дори и в смъртта човек има право на самоличност. В рамките на възможното следователят винаги зачита това право. Ако го пренебрегне, значи да наруши задълженията си.

2. Тъй като Марк Аблът, изчезнал и заподозрян в убийство, не може да се защитава, особено важни са всякакви данни за неговото държане преди и след убийството (както и дали разполага с пари, за да избяга); но всички тези данни се дават от човек, който е най-тясно свързан с убийството, и не са потвърдени. Това автоматично ги прави подозрителни, докато не се докаже истинността им.

3. При разследването полицията разбира, че Робърт Аблът не се ползва с добро име в родното си село. Някой там сигурно го е познавал. На дознанието не присъства такъв човек (крайно неправдоподобно.)

4. Полицията знае, че в предполагаемото посещение на Робърт се крие известна заплаха, а връзката между посещението и убийството сигурно им е ясна. Но те не правят никакъв опит да научат нещо за Робърт в Австралия или да разберат с какво име се е ползвал там, с кого дружи, дори това дали той наистина е дошъл в Англия и с кого. (Ако си бяха направили труд, щяха да разберат, че е мъртъв от три години.)

5. Полицейският лекар преглежда трупа, чиято брада е обръсната неотдавна (кожата под нея не е загоряла), ръцете са неестествено задебели, но това е трупът на заможен, водил изнежен живот човек, живял дълго в умерен климат. Робърт е бил груб човек и е живял петнадесет години в Австралия. Такива са сведенията от лекаря. Невъзможно е той да не е забелязал никакви противоречия.

6. Дрехите са анонимни, в тях няма нищо, етикетите са махнати. Въпреки това техният собственик отстоява някаква самоличност. Налага се предположението, че той не е онзи, за когото се представя. Нищо не се предприема във връзка с това странно обстоятелство. Дори изобщо не се споменава, че е странно.

7. Изчезнал е човек, добре известен местен жител, а трупът в моргата много прилича на него. Невъзможно е полицията веднага да елиминира възможността изчезналият да е мъртвецът. Нищо по-лесно за проверка. Невероятно е дори да не се сетят за това. Излиза, че полицаите са идиоти, за да може светът да бъде смаян с лъжливото разрешение, предложено от безочливия аматьор.

Детективът в дадения случай е един безгрижен аматьор на име Антъни Гилингъм, приятен момък с игрив поглед и малко надменно дър-

жане, който си има уютна квартирка в града. Той не припечелва нищо от възложените му случаи, но винаги е под ръка, когато местната полиция загуби бележника си. Английската полиция го търпи с обичайния си стоицизъм, но тръпки ме побиват при мисълта как биха се разправили с него момчетата от отдел „Убийства“ в полицията в моя град.

Има и по-неправдоподобни примери в бранша, В „Последният случай на Трент“ (често наричан идеалният детективски роман) човек трябва да допусне, че един колос в международните финанси, който само като се понамръщи кара Уолстрийт да препери като кученце, ще седне да крои смъртта си, за да прати на бесилката своя секретар; той пък когато го окошарват, мълчи аристократично – може би е получил възпитанието си в колежа Итън. Познавам сравнително малко международни финансисти, но съм склонен да мисля, че авторът е по-зле и от мен в това отношение.

В една от книгите на Фриймън Уилс Крофт (най-логичния от всички автори в бранша) убиецът чрез невероятно точен разчет на времето и адски свежи маневри се превъплътява в току-що убития от него човек и така изчезва по живо, по здраво от местопрестъплението. В един от разказите на Дороти Сейърс един човек е убит през нощта в дома му чрез механично освобождаваща се тежест; номерът минава, защото той винаги включва радиото в определен момент, винаги стои в точно определена поза пред радиоапарата и винаги се навежда на едно и също разстояние над него. Два инча повече или по-малко, и читателите ще има да чакат. На това му викат дар Божи; убиец, който се нуждае от толкова много помощ от провидението, сигурно е сбъркал професията си.

В една от интригите на Агата Кристи главният герой Еркюл Поаро, находчивият белгиец, който говори ученически френски, след като си поиграва, както му е редът, със своите „малки сиви клетчици“, решава, че никой в спалния вагон не е могъл сам да извърши убийството, следователно всички са го извършили заедно; при това Поаро разлага мисловния процес на поредица прости операции сякаш сглобява яйцебъркачка. Подобен вид загадка положително ще слиса и най-проницателния ум. Само малоумен може да я отгатне.

Има и далеч по-сполучливи фабули от същите автори и от други от тяхната школа. Може някъде да има и такава, която да издържи и на най-критичния поглед. Би било забавно да я прочета, дори и да се наложи да се върна на страница 47 и да освежа паметта си кога точно вторият гра-

динар е засадил спечелилата награда жълто-розова бегония. Няма нищо ново и нищо вехто в тези истории. Споменатите дотук са все английски, защото познавачите като такива, изглежда, смятат, че английските писатели имат предимство в тази скучна черна работа и че американците, дори създателят на Фило Ванс, са само ученици от по-долните класове.

Този класически детективски роман не е научил нищо ново, не е забравил нищо старо. Него ще намерите всяка седмица в големите лъскави списания, щедро илюстрирани и отнасящи се с нужното уважение към непорочната любов и луксозните стоки. Може би темпът е мъничко по-бърз, а диалогът малко по-свободен. Може би се леят повече коктейли и се сипят повече удари, а чашите със старомодния портвайн са по-малко; може би има повече дрехи от „Воуг“ и повече декори от „Хаус бютифул“, повече шик, но не и повече истина. Вече прекарваме повече време в хотелите в Маями и в летните лагери край Кейп Код и не се разхождаме толкова често край стария слънчев часовник в градината.

Но поначало става дума за едно и също внимателно групиране на заподозрените, за стария абсолютно непонятен номер, при който някой намушква мисиз Потингтън Посълтуейт Трета с кинжал от чиста платина, точно когато тя взема бемола в „Песента на камбаната“ от Лакме в присъствието на наслука подбрани гости; за добре познатото невинно девойче в пижама, което пищи през нощта и кара хората да щъкат насам-натам по стаите и да объркват разписанията; за същото унило безмълвие на другия ден, когато всички са насядали, посрбват сингапурски грог и с подсмиват един друг, докато детективите лаят напред-назад и надничат под персийските килими с бомбета на главите.

Лично аз харесвам повече английския стил. Той не е толкова уязвим и хората, общо взето, просто си носят дрехите и пият питиетата си. На лице е по-голям усет към обстановката, имението Чийзкейк се възприема реално и цялостно, а не само през окото на камерата; героите се разхождат повече по хълмовете и не се мъчат всички да се държат така, сякаш току-що са им правили пробни снимки в „Метро Голдуин Майер“. Англичаните може и да не са винаги най-добрите писатели на света, но безспорно са най-добри сред скучните.

* * *

Трябва да се каже една много проста истина за всички тези криминални романи: в интелектуално отношение от тях всъщност не се получават загадки, а от художествена гледна точка те не са белетристика.

В тях има твърде много импровизиране и почти никаква представа за това какво става по света. В тях има стремеж към правдивост, но правдивостта е изкуство. Посредственият писател е нечестен, без да съзнава това, а сравнително добрият писател може да бъде нечестен, ако не знае за какво да бъде правдив. Той смята, че една завързана интрига около убийството, която обърква ленивия читател, защото не си прави труда да помни подробностите, ще обърка и полицията, която се занимава именно с подробностите.

Момчетата от полицейското управление знаят, че най-лесното нещо на този свят е да разкриеш убийство, при което някой се е опитал да хитрее много; впрочем истински неприятности им създава убийство, което някой е планирал минути, преди да го извърши. Но ако авторите на криминални романи пишат за действителните убийства, трябва да пишат и за живота такъв, какъвто е – неподправен. И тъй като не могат, претендират, че правят онова, което трябва да се направи. А това означава да се извърта въпросът. И най-добрите от тях знаят, че е така.

В увода си към първата „Антология на престъплението“ Дороти Сейърс пише: „Той (детективският роман) не достига и по презумпция никога не може да достигне най-високото равнище на литературно постижение.“ И тя внушава на друго място, че това е така, защото този жанр е „литература на искейпизма“, а не „литература на изразителността“. Аз не зная кое е най-високото равнище на литературно постижение; не са го знаели нито Есхил, нито Шекспир, не го знае и мис Сейърс. При равни други условия, което никога не е възможно, една по-убедителна тема предизвиква по-убедително изпълнение. И все пак има някои други доста глупави книги за Господа Бог, както и други, доста прилични книги за това как да се прехранваш и да останеш сравнително честен. Въпросът е винаги кой пише дадено нещо и какви качества има, за да го напише.

Що се отнася до „литературата на изразителността“ и „литературата на искейпизма“, това е критически жаргон, използване на абстрактни думи, сякаш те имат абсолютни значения. Всичко, което е живо написано, изразява тази жизненост: няма скучни теми, има само лениви умове. Всички хора, които четат, бягат от нещо при онова, което се крие зад напечатаната страница; за качеството на мечтите може да се спори, но тяхното освобождаване става функционална необходимост. Всички хора понякога трябва да бягат от убийствения ритъм на интимните си

мисли. Това е част от жизнения процес сред мислещите същества. То ги отличава от ленивеца с три пръста. Очевидно той – макар че човек никога не може да бъде съвсем сигурен – се задоволява напълно с това да виси с главата надолу от някой клон, без дори да чете Уолтър Липман. Нямам никаква особена причина да пледирам, че детективският роман е идеалното бягство. Просто казвам, че *всяко* четиво за удоволствие – било то гръцки, математика, астрономия, Бенедето Кроче или Дневникът на забравения мъж – е бягство от действителността. Да се твърди обратното означава да си интелектуален сноб и начинаещ в изкуството да се живее.

Не мисля, че подобни разсъждения са подтиквали мис Дороти Сейърс към нейното съчинение по критическо лекомислие.

Според мен онова, което наистина е терзаело мис Сейърс, е постепенното осъзнаване, че нейният детективски жанр е суха формула, която не може да спазва дори собствените си изисквания. Той е посредствено четиво, защото не третира неща, които могат да го направят първокласна литература. Ако в началото се разказва за истински хора (а тя може да пише за тях – това личи от второстепенните ѝ герои), те много скоро трябва да вършат недействителни неща, за да оформят изкуствения шаблон, изискван от сюжета. А когато вършат нереални неща, самите те престават да бъдат реални. Те се превръщат в марионетки, мукавени любовници, злодеи от папие-маше и детективи с изящни и неправдоподобни маниери.

Само писател, който не знае нищо за действителността, може да бъде щастлив с такъв реквизит. Собствените произведения на Дороти Сейърс показват, че тя се дразни от тази баналност. Най-слабото звено в тях е онова, което ги прави детективски разказ; най-силното – което може да бъде махнато, без да се пипа „проблемът за логика и дедукция“. Но тя така и не може или не иска да остави героите си да мислят с главите си и сами да създават мистерия. За целта е необходим далеч по-простичък и по-откровен ум от нейния.

* * *

В „Дългият уикенд“, един драстично компетентен разказ за начина на живот и обноските в Англия през десетилетията след Първата световна война, Робърт Грейвс и Алън Ходж обръщат известно внимание на детективския роман. Двамата са англичани до мозъка на костите си и пишат за времето, когато авторите на детективски романи са почти

толкова известни, колкото всички други писатели в света. Книгите им под една или друга форма се разпродават в милиони бройки на десетина езици. Това са хората, които определят стила, създават правилата и основават прочутия Детективски клуб – Парнасът на английските автори на криминални романи. В клуба членуват почти всички значими автори на криминални романи от Конан Дойл насам.

Но Грейвс и Ходж решават, че през целия този период само един първокласен писател е писал детективски романи. Един американец, Дашиъл Хамет. Старомодни или не, Грейвс и Ходж не са превзети ценители на посредственото – те могат да преценят какво преуспява в света и да видят, че детективският роман от това време не се налага. И те съзнават, че писателите, които имат въображение и са в състояние да правят истинска проза, не творят въображаема проза.

Доколко Хамет е бил оригинален като писател не е лесно да се каже, дори ако това имаше някакво значение. Той принадлежи към една цяла група (но той единствен получава признание от критиците), която пише или се опитва да пише реалистични криминални произведения. Така е с всички течения в литературата – някой индивид е избран да представлява цялото течение и обикновено той е неговата кулминация. Хамет е „звездата“, но в неговите произведения няма нищо, което да не се съдържа в ранните романи и разкази на Хемингуей.

Но доколкото ми е известно, Хемингуей може да е научил нещо от Хамет, както и от писатели като Драйзер, Ринг Ларднър, Карл Сандбърг, Шерууд Андерсън и от самия себе си. По това време вече се наблюдава едно доста революционно развенчаване както на езика, така и на материала на белетристиката. Това вероятно започва в поезията, почти всичко тръгва оттам. Ако искате, може да проследите този процес назад чак до Уолт Уитман. Но Хамет го прилага в детективския разказ и то е потръгнало доста трудно поради дълбоко наслоената английска превзетост и американска псевдопревзетост.

Съмнявам се, че Хамет е имал каквито и да е преднамерени артистични цели – той се мъчи да си изкарва хляба, като пише нещо, за което има информация от първа ръка. Някои неща си измисля, това правят всички писатели; но всичко се основава на факти, съчинено е от реални неща. Единствената действителност, позната на английските автори на криминални романи, са разните разговорни произношения. Ако пишат за херцози и венециански вази, те знаят за тях толкова от собствен

опит, колкото един холивудски паралия знае за творбите на френските модернисти, окачени в замъка му, или за полуантичната английска масичка от XVIII век, на която си пие кафето. Хамет изважда убийството от венецианската ваза и го пуска в соака; то не трябва да битува там зави-наги, но като че ли не е лоша идея да се дистанцираме колкото се може повече от идеята на Емили Поуст как една благовъзпитана дебютантка в обществото трябва да гложга пилешко крилце.

Хамет пише отначало (и почти до края) за хора с безогледно, агресивно отношение към живота. Те не се плашат от грозното в живота, те живеят с него. Насилието не ги ужасява, то е на тяхната улица. Хамет връща убийството на онези хора, които го вършат по някакви съображения, а не просто за да има труп; и то е с подръчни средства, а не с ковани пищови за дуел, с кураре или с тропическа риба. Той описва тези хора такива, каквито са, и ги кара да говорят и да мислят на обичайния за тях език в такива случаи.

Той има стил, но читателите му не знаят това, защото този стил намира израз в език, за който не се предполага подобен финес. Читателите смятат, че им се поднася добра, съдържателна мелодрама, написана на жаргон, който според тях самите те използват. Това в известен смисъл е вярно, но има много повече. В основата на всеки език е говорът, при това говорът на простолюдието, но когато той се развива и е на път да стане литературно средство, той само на вид е говор. Стилът на Хамет в най-лошия му вид по шаблон не отстъпва на страница от „Епикуреецът Мариус“; когато е на висота, може да изрази почти всичко. Предполагам, този стил, който не принадлежи на Хамет или на някой друг, а е самият американски език (а дори вече и не само той), може да изразява неща, които Хамет не знае как да изрази или не чувства необходимост да изрази. В неговите ръце той няма оттенъци, не оставя ехо, не поражда никакви образи в далечината.

Говори се, че Хамет бил безсърдечен, но разказът, който той самият цени най-много, е за привързаността на един човек към неговия приятел. Хамет е слаб, скромен, практичен, но той неведнъж прави онова, което се удава само на най-добрите писатели. Той пише неща, които като че ли дотогава не са били писани.

* * *

Той не разрушава с това общоприетия детективски разказ. Никой не може да направи това; литературното произведение изисква фор-

ма, която може да бъде реализирана. За реализма са необходими твърде много талант, твърде много знания, твърде много усет. Безспорно всички писатели, с изключение на най-глупавите и най-безвкусните, вече осъзнават по-ясно своята превзетост. А Хамет показва, че детективският роман може да бъде значимо произведение. „Малтийският сокол“ може и да е, а може и да не е гениално произведение, но щом се е появил толкова добър детективски роман, само педантите биха отрели възможността да се появи по-добър.

Хамет прави и нещо друго – при него писането на детективски романи се превръща от изтощително трупане на незначителни улики в развлечение. Ако не беше той, може би нямаше да се появят толкова сполучливият роман „Дознанието“ на Пърсивал Уайлд или добре изпипаното иронично есе „Съдебна присъда“ на Реймънд Поустгейт, безжалостната сатира за интелектуалната неискреност „Острието на мисълта“ на Кенет Фиъринг, трагикомичното идеализиране на убиеца в романа на Доналд Хендерсън „Мистър Боулинг купува вестник“ или дори холивудската закачка „Просък N7“ на Ричард Сейл.

С реалистичния стил се злоупотребява лесно – било от бързане, от липса на усет, от неспособността да се преодолее пропастта между желанието на даден писател да изрази нещо и способността му да направи това. Този стил се фалшифицира лесно; бруталността не е сила, фриволността не е остроумие, може да си досаден, независимо дали пишеш седнал или легнал; флиртът с непридирчиви блондинки може да се окаже страшно тъпо четиво, когато е описан от развратни младежи, чиято единствена цел е именно това. Примери от този род са в толкова изобилие, че ако даден герой в някой детективски роман провлачи обикновеното „да“, неговият автор положително имитира Хамет.

А все още има много хора, които твърдят, че Хамет изобщо не е писал детективски романи, а просто практични хроники за опасните улици, като тук-там пускал нехайно – като маслина в чаша с мартини – по някоя и друга загадка. Това са шашардисаните бабиери – и от двата пола (или безполови) и от почти всички възрасти – които искат убийствата да благоухаят на цветчета от магнолия и които не обичат да им се напомня, че убийството е акт на безмерна жестокост, дори ако понякога извършителите приличат на безделници, професори или са мили, симпатични жени с леко прошарени коси.

Има също неколцина страшно наплашени привърженици на общоприетия или на класическия детективски роман, които смятат, че ако в книгата няма прецизно поставена загадка и наредени около нея улики със спретнати етикетчета по тях, това не е никакъв детективски роман. Такива хора ще изтъкнат например, че когато четат „Малтийският сокол“, никой не се интересува кой е убил Арчър, съдружника на Спейд (това е единствената истинска загадка в книгата), защото читателят е принуден да мисли за нещо друго. Но в „Стъкленият ключ“ на читателя непрекъснато се напомня въпросът кой е убил Тейлър Хенри, като се получава абсолютно същия ефект – динамика, интрига, игра на въпроси и отговори и постепенното очертаване на действащите лица, т.е. всичко, което трябва да намери място по право в един детективски роман. Всичко останало е игра с клечки в салона.

* * *

Но всичко това (Хамет включително) за мен не е съвсем достатъчно. Реалистът в детективския жанр пише за един свят, където гангстери могат да властват над цели народи и владеят едва ли не цели градове, в който хотели, жилищни блокове и прочути ресторанти са собственост на хора, натрупали парите си от публични домове; където филмовата звезда може да бъде шпионка на някоя мафиотска банда, а симпатичният мъж в салона е шефът на лотарийния рекет; свят, в който съдията, чието мазе е пълно с контрабанден алкохол, може да прати в затвора човек, който е носил в джоба си половинлитрова бутилка; където кметът на вашия град може да си е затворил очите за някое убийство, ако това носи пари; където никой не може да се разхожда безопасно по тъмната улица, защото само говорим за ред и законност, но се въздържа да ги приведем на практика; свят, в който може да сте свидетел на обир посред бял ден и да видите извършителите, но да изчезнете бързо в тълпата, без да си отваряте устата, защото бандитите може да имат приятели с дълги патлаци или пък полицията може да не хареса вашите показания; във всеки случай защитата в лицето на мошеника адвокат ще получи възможност да ви ругае и клевети в съда пред слабоумните съдебни заседатели, а съдията, получил поста си по политическа линия, ще се намесва съвсем формално.

Този свят съвсем не благоухае, но това е светът, в който живеете, и някои писатели с издръжливи глави и невъзмутимо непредубедени могат да извлекат от него много интересни, дори забавни мотиви. Не

е странно, че човек може да бъде убит, но понякога е странно за колко малко могат да го убият, а и това, че неговата смърт може да бъде щемпел на онова, което наричаме цивилизация. Всичко това все още не изчерпва въпросът за мен.

Във всичко, което може да бъде наречено изкуство, има отсянка на избавление. Това може да бъде чиста трагедия, ако е тежка трагедия, може да бъде състрадание и ирония, може да бъде и дрезгавия смях на силния човек. Но по тези гадни улици трябва да крачи мъж, който не е подъл и не е опетнен, когото не го е страх. Такъв мъж трябва да бъде детективът в този литературен жанр. Той е героят, той е всичко. Той трябва да притежава всички човешки качества, да бъде хем обикновен, хем необикновен човек. Той трябва да бъде, ако използвам една доста банална фраза, човек на честта – инстинктивно, неминуемо, без да мисли за това и, естествено, без да го казва. Той трябва да бъде най-добрият в своя свят и достатъчно добър за всеки друг свят. Не ме интересува много личният му живот; той не е нито евнух, нито сатир. Според мен той би могъл да прелъсти графиня, но съм съвсем сигурен, че няма да озлочести една девственица; ако той е човек на честта в едно отношение, това важи за всички други неща.

Той е сравнително беден, иначе защо изобщо да става детектив. Той е обикновен човек, за да може да общува с обикновените хора. Той има усет за човешкия характер, иначе няма да го бъде в професията му. Той не взима от никого пари по нечестен начин и не търпи безочливост от никого, отговаря незабавно и хладнокръвно. Той е самотен човек с чувство за собствено достойнство и очаква да зачитат гордостта му, иначе тежко ви, че изобщо сте го срещнали. Той говори така, както всички на неговата възраст, т.е. с груб хумор, ярък усет към гротеската, отвращение към измамата и презрение към дребнавостта.

Детективският роман е за приключенията на този човек при търсенето на скритата истина, а приключението си е приключение, когато се случва на готов за него човек. Той е слисващо осведомен, но това му принадлежи по право, защото така трябва да бъде в света, в който живее той. И ако има достатъчно хора като него, светът щеше да бъде много безопасно място за живеене, без да става твърде скучен, за да си струва да живееш в него.

Превод от английски: Желяз Янков, 1993

Реймънд Торнтън Чандлър (на английски Raymond Thornton Chandler) е американски писател, оказал голямо влияние върху развитието на криминалната литература по света. Прозата на Чандлър е предмет на възхищение за критици и писатели, от Уистън Хю Одън и Ивлин Уо до Иън Флеминг. Макар че несъмнено е повлиян от Дашиъл Хамет, стилът му остава оригинален и ясно различим. Чандлър е също и чувствителен критик на криминалната литература, а есето му „Простото изкуство на убийството“ се е превърнало в класика. Подобно на други именити писатели в жанра (като сър Артур Конан Дойл или Агата Кристи) Чандлър също създава персонаж, който е главно действащо лице на почти всичките му произведения – детективът Филип Марлоу.

„Реквием за никого“ – пътешествие из дълбините на човешката душа Автор: Атанас Георгиев

Когато отворих „Реквием за никого“ и започнах да чета, усещането бе като да видиш нещо за първи път, а то да ти е познато, като съществувало в теб винаги. Преживяването да прочета тази книга бе като влюбване в непозната жена, в която съм разпознал сродна душа, без да го очаквам. Първата глава бе заинтригуваща, но не като приключенска история, а като навлизане в непознати води, като отплаване на пътешествие, в което предусещах, че накрая ще се завърнеш там, откъдето си започнал, към самия себе си. Случващото се на вечерята между двамата все още непознати е не само обещание или знак – в нея разбираш, че това е край на историята и на двамата герои – край, който е неизбежен като всичко, което ни се случва в този живот, който в отчаяние изживяваме като абсурден, нелеп и необясним. Затова очакваш и обяснението. Така началото на романа, който предугаждаш, че е край на историята му, ми напомня на ретроспективния похват на пиесите на Харолд Пин-тър, които започват с края и завършват с началото на историята.

Първата сцена във втората глава на романа обаче ми ме върна в началото на историята – „Преспан. 80 – те години на 20 – ти век. България“. И всичко започна да тече като във вечното и неизменно време на творбите на Йордан Йовков и на Габриел Гарсия Маркес. Стилът на описание на случките, обстановката, жестовете, думите, действията на героите ме завладя и много бързо бях „засмукан“, като че ли преминах в друга реалност – реалността на тази творба, в която започнах бързо да потъвам като в синя бездна, и от чиито дълбини нямах представа как ще се завърна. Четях нощем на компютъра, въпреки, че ми бе неудобно да седя с часове на леглото и гърбът ме болеше. Не можех да се отделя от увеличащата ме история, макар че не бързах да науча развитието ѝ, както когато съм се натъкнал на увлекателна книга, а се опитвах да отделям време на детайлите, думите, паузите, мълчанието. Да... И докато

четях с усещането, че аз потъвам в света на „Реквием за никого“, с времето все повече разбирах, че всъщност тази история и този роман потъват в мен. И ме пробождат. И усещам болка. Но и на моменти желание да плача и да разказвам, да говоря, да споделям – като на психотерапия. Да, всъщност книгата потъваше в мен – и като острие, но и като огън, който те изгаря, а след това някак си остава само топлината, като от сълзите на откровението.

Поразителната изразителност на стила, в който поезия и проза се преплитат по удивителен начин, в който детайлът, изказан ту с бруталност, ту с нежна сила. Поезия, изтъкана от метафори и символи, разкриващи както древни смисли и послания, така и най-непринудени и прости човешки емоции. Кинематографичния подход, операторското майсторство – сякаш гледаш филм, а не четеш книга, в който звук, светлина, движение и покой, думи и жестове на героите, и мълчанието и тишината, те въвлечат все по-дълбоко и по-дълбоко в света на героите и в техните души. Няма нито един герой в тази книга, на който авторът да не е обърнал внимание – просто да го е маркирал. В описанието и действията на всеки се проявява и разкрива личността му – но не като едновременно литературнокритически описания, лишени от всякаква човечност, а като картина, в която изразителността на моменти е толкова силна, сякаш те пронизва писък на болка, и на освобождение, а в друг момент е толкова тихо – сякаш в мълчанието можеш да откриеш най-големите истини за някого и за самия себе си. Подходът в тази книга не е просто психологически. Тънкостта, дълбочината, умението да се съчетават детайлите, да се подчертават, да се откриват точно онези моменти, които разкриват причините и мотивите на героите, онова, което ги мъчи, което ги терзае, което ги дърпа напред, или ги възпира да крещат, когато им се иска да разкъсат целия свят, е толкова последователно и методично сякаш детектив разкрива механизма на престъплението или криминален психолог описва патологичното състояние на сериен престъпник – психопат. Но в отношението на автора и в думите липсва хладнокръвието на професионалния учен.

Психологическият подход в тази книга е това, което най-много ме завладя и преобърна. Защото това не бе просто навлизане в света на героите, в душите ми. Това бе така наречената „емпатия“ в действие. Способността не просто да съчувстваш на другия, а да се поставиш изцяло на неговото място, да го заемеш, да изпиташ точно това, което изпитва

другия – с цялата сила, противоречие и необяснимост на емоциите и на чувствата. Способността на автора да разбира и да разкрива причините за поведението на героите си и да ги приема, без да ги осъжда. Но потъването на спрян дотук, защото авторът на книгата успяваше на само да пише и да създава героите си с емпатия, а предизвикваше същото чувство и същото усещане, същото желание да се идентифицираш с тях у мен. И това беше – дълбинната психология на „Реквием за никого“ започна да се просмуква с бездната в мен.

Трябваша ми няколко сцени от времето на 80 – те години в България, за да разбера, че това бе не просто жива история на комунистическия терор, в който аз прекарах своето детство, не бе просто разказ за абсурда, безсмислието, насилието над човешкия дух и тяло по времето на социализма и особено по време на така наречения „Възродителен процес“. Това бе разказ за човека и „Песен за човека“. Това бе пътешествие из дълбините на човешката душа. И неизбежно в книгата се търсеше и се изкрещяваше истината за живота ни по време на социализма, за нелепостта, принудата, терора, скудоумието ни, за властта, която желязните гаулайтери налагаха над живота ни, но и за страха, с който ние мълчахме не само пред властта и насилниците, но и пред самите себе си. Но в тази книга аз открих нещо повече – и това бе път към прочистването и към светлината.

Жестокостта, на която бях свидетел в историята, разказана в „Реквием за никого“ не съм я изтърпявал никога. Но има сцени, в които виждах собствената си жестокост, която съм проявявал както в личния си живот, така и в обществото. Виждах и бездушието си в определени моменти, когато като човек е трябвало да трепна, и ако нямам смелост да се опълча, поне да подам ръка на тези, които са измъчвани. Като по времето, когато съучениците ми турци бяха преименувани и ние бяхме в четвърти и пети клас и гледахме с насмешка на това как доскорошните Биргюл, Хавизе, Сезаи, Севдаи, Жуляй се превръщат в Мая, Ася, Сергей, Севда и Жулиета /последните две сякаш най-малко страдаха от промяната, защото имената им не се променяха много/. По същото време бях толкова облъчен от социалистическата пионерска пропаганда, че с радост стоях като побит на траурен ритуал по случай заредилите се кончини на лидерите на КПСС и СССР – Брежнев, Черненко, Андропов. Сега се сещам обаче, че и по времето, когато вече бях осъзнал противочовешката същност на социализма и негодувах срещу системата /точно

лятото на 1989 година/, бях свидетел на така наречената „голяма екскурзия“ и насилственото напускане на турците от България и не осъзнах и не разбрах трагедията и болката на тези хора. Трябваша ми години, за да разбера на какво са били подложени, макар че моето семейство има близко приятелско семейство, което по това време трябваше да напусне страната за 24 часа.

Тази книга успя да ме върне към истинската същност на случилото се преди 30 години и то не с патетизма на социалната и политическата пропаганда, а с живия разказ за истинската човешка съдба на героите си. И да ми покаже, че това, което българското общество извърши тогава, е престъпление и насилие над човешката същност. Истина, която знаех и преди да прочета „Реквием за никого“, но някак си не бях успял да преживея дълбоко със собствената си душа. Емпатия и симпатия, която не бях успял да преживея и да проявя спрямо жертвите на това насилие.

Това, което ме разтърси най-дълбоко в „Реквием за никого“ обаче бе не колективното и общественото насилие и жестокост, а личната драма и живата история на героите му. Те ме докосваха и разтърсваха. И това е за мен най-голямата сила на тази книга. Само с няколко реда авторът успява да обрисова изключително нежно и живо женствения образ на Мария и нейната болка и отчаяние в реалността на социалистическа България и в жестокостта и бездушието на собственото ѝ семейство. Поразителен е символът на раната на ръката на Мария от постоянното носене на старите дамаджани с вода и разкървяването от остриите вече счупени пръчки на плетката им. Поразително е, че само циганчето Стамко е усетил и разпознал болката на това момиче именно в тази рана и е решил да спечели сърцето, като се научи да плете дамаджани. Разтърсваща и едновременно вцепняваща е сцената на насилието, което Стефана проявява към Никола, когато го принуждава да яде собствената си повръщия на нейната супа. И още в тази сцена усетих, че Никола най-вероятно е героят от първата глава на книгата, който караше любимата си да яде франзела въпреки цялото ѝ отвращение, само за да му покаже, че го обича. И жестокостта, която Никола изтърпява, постепенно се превръща в негова същност, която се проявява все повече и повече във всяка следваща част от описанието на неговата съдба. Страданието, скритата болка и мълчанието пък се превръщат в същност и съдба на Мария – само любовта ѝ със Стамко – живия, непринуден и истински момък – образ на обичта към живота, без ограничение и без страх, е спасение.

Колкото повече обаче се развива историята любовта от живота на героите, съчувствието и човешината изчезват – след всяко все по-брутално отнемане на живот, чест, сексуална неприкосновеност, душа.

И всичко е разказано така, както се случва в самия ни истински живот, а не като в литературата и като на кино. Книгата не описва в детайли цялата поредица от случки, образуващи историята на героите, а по типично кинематографски избира определени сцени, които разкриват най-съществените, най-преломните моменти – както за отделния герой, така и в отношенията му с тези, които най-дълбоко се отпечатват и променят собствения му живот. Като любовните сцени между Богомил Карталов и Сирма – Ширин Байрактарска, в които тя споделя най-дълбоката си болка за самоубийството на баща си, а той намира утеха за собственото си безсилие и страх, приютявайки се в топлината на гърдите и скута ѝ. Като сексуалното насилие, смесено с болезнена наслада, което Ангел и Ремзие – Румяна изживяват заедно, докато болката и омразата не изригва от нея и тя замалко не го убива, притискайки гърлото му с прозореца на колата, в която тя е играла ролята на доброволна жертва и със срам и удоволствие се е отдавала на желанието на Ангел да подчини чрез сексуалния акт и обладаването на тялото ѝ цялото ѝ човешко същество, за да преживее вината си като жигосване на собствената си душа с изгарящия ръжен на собствената си жестокост. Като нападанието на Никола над момичето през нощта и желанието му да потъне в топлината и дълбините на утробата ѝ – топлина и нежност, от която е бил лишен от собствената си майка. Като хитростта и агресията, с която Никола успява да обладае абитуриентката Нели, ухажвана от всички, но предаваща се в ръцете на този, за когото сексът е акт на насилие и подчиняване. Като нежните сцени между Мария и Стамко след като са правили тайно любов в колибата на Ранко. Като бездушността на другаря Денчо Паладински и сатанизма в хладнокръвните му планове. Като страданието и болката, които застигат и него в края на живота му. Като отчаянието на Марион, която за малко не избира смъртта пред безчовечността и омразата, в която живееем ние българите, в нашата прекрасна страна и ужасна държава.

И всички събития, всички взаимопреплитащи се и взаимосвързани истории се случват с неизбежната логика и фатализъм на библейските притчи. В логично развиващата се история се проявява божествения закон за причината и следствието. Насилието ражда само насилие. Жес-

токостта ражда жестокост. Мълчанието и потиснатата болка разяждат и убиват отвътре – като злокачествено заболяване. И отделния човек, и цялото ни общество. И затова за мен „Реквием за никого“ е книга за страданието, за мълчанието, за жестокостта, която изтърпяваме, и след това причиняваме на другите, защото не сме успели да излекуваме раните си, за потиснатия вик, и за изтръгнатия вик, и за истината, която единствено може да ни спаси – „Истината ще те направи свободен“. Това е книга за истината – истината за нашия живот сега, който е неизбежната, но все още отричана последица от истината за нашия живот преди. За овчедушието, страха и мълчанието, в които живяхме. За страха да кажем истината, да подадем ръка на страдащите, за страха да си признаем пред самите себе си, че търпяхме да ни управляват невежи хора с инстинкт на убийци, която единствена цел е да отмъщават на света за това, че са били родени. Истината, че се страхуваме за жалкия си живот и това ни прави още по-жалки. Истината за причината, поради която българинът гледа на света и другите, с поглед, изпълнен с презрение, мълчи и псува под мустак съдбата си, и завижда на насилниците си за тяхното богатство. Истината за мълчанието.

И пак се връщам на истината, която аз споделям в тази книга. Истина, която е защитавана и от психолози и от идеолозите на новата епоха. Истината, че всеки от нас страда и затрупването на раните води до загняване, чиято единствена последица може да бъде разяждане на цялото ни същество. Че мълчанието и потискането на болката раждат само жестокост и страдание. Че насилникът някога е бил жертва. Че насилникът и жертвата са различни лица на човека. Че злото не е нещо външно, което обладава човека, а е вътре в нас. И като индивиди, и като общество. И че докато не започнем процеса на пречистване с истината за това какви сме и какво сме причинили на себе си и на другите, неспирната жестокост и насилие и духовният упадък в българското общество няма да спре. Самият Фройд основава теорията си на принципното положение, че причината за всички психически заболявания е в тайната, в мълчанието, в прикриването на преживяното страдание.

Но българското общество е далеч от истината и пречистването. Затова и още не можем да простим на нашите съграждани турци, че са турци, и нещо повече – не можем да им простим, че само те от цялото ни общество понечиха и се осмелиха да се опълчат срещу комунистическия терор. Затова предпочитаме да се заблуждаваме, че ни управляват

турци и че те са виновни за разпада на държавността ни /ако комунистическата държава въобще може да се нарече държава, защото узаконеният терор на тоталната диктатура няма нищо общо с държавността/. За това упорито мълчим и прикриваме истината, че липсата на чувство за солидарност в нашето общество се корени в неспособността ни да изпитваме най-простото човешко съчувствие и да сме толерантни.

За мен „Реквием за никого“ е книга, която ни учи на тази липсваща солидарност и на тази способност да изпитваме емпатия. Тази книга осъжда обществените явления, осъжда проявите на жестокост, насилие, бездушие, но авторът не осъжда героите си. Той вижда страданието на всеки от тях и ни го разкрива. И предоставя избор на всеки от нас как да гледаме и как да възприемаме героите му.

В края на историята обаче – когато сме свидетели на най-големите жестокости, изтърпени от Мария, и най-голямата гавра с тялото и душата ѝ, похватът и подходът на автора рязко се променя. Разказът за нейните преживявания става личен и историята се разказва от самата Мария. До окончателната ѝ развръзка. Стилът и изказът коренно се променят. В началото това някак си ме смуги и обърка. Докрай аз очаквах приемане от автора и някакъв път, който да води към прошка и просветление. Но след като книгата и историята отлежало в мен, започнах да виждам друга страна на този начин на завършването ѝ. Самата Мария споделя как се е възпротивявала на автора да разказва с подробности бруталните и жестоки сцени, че той е оправдавал желанието си книгата да разкрие всичко до най-малките подробности с обяснението, че тази книга е катарзис и че за да преживееш катарзис, трябва да минеш през болката и пречистването на огъня. Именно така преминава и Мария. В живота обаче има вселенски закони, които не могат да бъдат нарушени – няма действие без последици. Жестокостта и насилието, на които Мария става жертва, я белязват завинаги. Тя не може просто да ги забрави и да продължи. Затова и несъзнателно върви към своя край, когато да се срещне с насилника си, и да отмъсти. Да отмъсти, причинявайки болка, унижение и гавра, каквато тя е преживяла. Търси среща с насилника си, без да го осъзнава, и като в античен мит търси любовта именно в неговата личност, защото там където се намира тлеещата и незараснала рана, там се намира и нуждата от любовта. Мария така и не намира прошката в себе си – и не може да си прости за страданието и болката. Но накрая преминава през огъня – заедно с насилника. И се слива и

превръща в самия него. Така накрая насилникът се превръща в жертва, а жертвата не е способна на нищо друго, освен на отмъщение, след което не може да понесе друго освен край на страданието, което изпълва целия ѝ живот. И тогава започваш да разбираш, че жертвата и насилникът са различните лица на човешката душа. Че всички ние сме страдащи. Затова ѝ предсмъртния вик на Никола е: „Мамо, мамо, обичам те!“. Вик, който се изтръгва, вик, който няма сили да задържи, вик, който е крил в себе си през целия си живот. И в този вик се излива не само болката му, превърнала го в психопат, способен на най-нечовешката жестокост, а и желанието му за любов. Затова и Мария разказва историята си от оня свят, затова и на оня свят с Никола остават свързани и макар тя да разказва, че продължават да се опитват да се умъртвят и наранят, всъщност и там те търсят себе си – търсят пътя на катарзиса и пречистването, пътя към прошката, светлината и покоя. Път, който не им е отреден, докато страдаха в земния свят. И въпреки цялата омраза и желание за мъст в думите на Мария, когато говори за „Николчо“ макар и тихо живее онова съчувствие и емпатия, която изпълва „Реквием за никого“. Защото единственият път, който може да ни съхрани като човеци, единственият път, който може да ни направи по-добри, е пътят на прошката. Но първо трябва да простим на себе си за злото, което причиняваме, за жестокостта, която проявяваме, като си признаем, че сме човеци и страдаме. Да простим на себе си и да простим на другите.

За мен „Реквием за никого“ е тласък по този път, който искам да извървя за себе си и който искам българското и човешкото общество да извърви. Тази невероятно завладяваща книга е сред тези, които остават завинаги дълбоко в теб. Както „Майстора и Маргарита“ тя е като факел и носи надеждата за светлина и прераждане – сега и в този живот, а ако не успеем на този – поне на онзи свят да намерим прошка. В друга българска книга, която прочетох тази книга, и която ме завладя, „Свят за изпиване“, авторът Ясен Атанасов казва: „Истинското писане променя. Всичко.“. „Реквием за никого“ е истинска и променя.

По времето, когато прочетох „Реквием за никого“, прочетох и книгата „Петте травми“ на Лиз Бурбо. Искам да завърша моите писания с цитат от поема на шведския поет Халмар Съодерберг, с който завършва „Петте травми“:

„Ние всички искаме да сме обичани,
ако ли не, да ни се възхищават,
ако ли не, да се страхуват от нас,
ако ли не, да ни мразят и презират.
Искаме да пробудим някакво чувство
у другия, каквото и да е то.
Душата потръпва пред празнотата и търси
съприкосновение на всяка цена.“

Атанас Георгиев е роден на през 1973 г. в Хасково. Завършил е право в Софийския Университет „Св. Климент Охридски“. Работи като юрист и живее в родния си град. Любител на литературата, философията, психологията, музиката и кино-то. Пише стихове и есета, които публикува в Интернет-сайта: www.hulite.net.

Покровителката на плешивите

Автор: Михаел Стомин

Когато последният косъм паднал от темето му, крал Ясек III Къдрокосия бил едва на двайсет и пет години. Нито бебешките шапчици, които първобременната кралица плетяла за престолонаследника, нито всенародната любов и бляскавите успехи по бойните полета били в състояние да утешат и изправят на крака тежко раненото му себелюбие: кралят бил гневен на всичко и всички. Тревожната мисъл за неизлечимата плешивост го следвала неотлъчно навсякъде, дори и тогава, когато заради дворцовия етикет трябвало да носи тежката корона, бойния шлем или ловджийската си шапка.

Ясек III занемарил държавните дела дотам, че мало и голямо се виждало в чудо. Цветущо до този момент, кралството западало пред очите на всички, затова след дълго обмисляне и колебания кралицата решила най-после да подири личния съвет и помощта на първия министър. Старият лешояд, много горд и доволен от мъдростта на собствената си плешивост, не скрил загрижеността си по въпроса и веднага след разговора с кралицата се запътил към дома на прелата.

Намерил го да храни по-черната си от беззвездна нощ врана и му обяснил какво го води при него. Божият служител кимал търпеливо и когато важният посетител най-после свършил, отупал длани, сложил враната на рамото, а смирено скръстените ръце – на корема си, и обещал да помогне с най-горещи молби и молитви към небето.

– Това няма да е достатъчно, монсеньор – изгракала в полуглухото му ухо враната. – Сигурна съм, че и молбите на Пелеа, покровителката на всички плешивци, не могат да свършат тая работа. Боговете помагат само на оня, който знае какво точно иска, затова ви съветвам, уважаеми господине, да потърсите съвет и помощ от личния бръснар на краля.

Първият министър благодарил и веднага отърчал при бръснаря. Намерил го да подстригва и подрежда изкусно перата на някакъв щъркел, който се стягал за път до топлите страни. Докато бръснарят си вършел

работата, той подробно му обяснил каква голяма и неотложна грижа го е довела при него.

– Познавам добре случая, Ваша светлост – отговорил бръснарят, докато помадел снежнобялата щъркелова перушина. – Моята съдба бе да посветя таланта си на една-единствена грижа: къдриците на негово кралско величество. Но всичките сръчности, лосиони, гребени, ножици, пудри и помади не ми помогнаха да не изпадна в немилост. Злощастната му височайша плешивост ме направи излишен и добре че нашият милостив господар остави главата на раменете ми, за да изхраня невръстната си челяд. Сега обслужвам гъсти конски гриви, цветни птичи перушини и всичко, що има здрав косъм и козина по себе си. Съжалявам, господин първи министър, но се боя да давам съвети, защото не искам да ме споleti гневът на човешката суетност. – Бръснарят се навел ниско и пошушнал тихо в ухото на важния си посетител: – Жалко, че кралят ни ще трябва да остане неутешим до края на дните си. Освен това.

Щъркелът не изчакал бързивия бръснар да млъкне и го прекъснал; станал от стола, сложил очилата си, които му придавали важност като на плешив професор, и докато се въртял пред огледалото, рекъл:

– Извинявам се, че трябва да се намеся в разговора, но предполагам, че едва когато се върна, ще мога да бъда полезен на злощастния крал, господа.

– Добре – обнадяден за миг отвърнал първият министър, – но едва ли Негово Величество ще има такова дълго търпение. Ти къде смяташ да зимуваш тази година, странна птицо?

– Как така къде?! – изненадал се щъркелът. – Както винаги, в топлите страни, разбира се. И още по-точно в Египет, уважаеми. Дори и децата знаят, че аз съм от старо фараонско коляно, така че такива въпроси, освен че са излишни, са и глупави.

Първият министър извинил глупостта си с неотложността на случая и попитал щъркела няма ли някакъв начин това да стане за седмица; или за две, най-много.

– О, изключено е! Това не може да стане преди следващата пролет – отвърнал важно щъркелът. – Сега е краят на септември, а ровенето в папирусите на огромната александрийска библиотека не е като да ръчкаш в някое зеленясало блато за крастави жаби. В това бездънно море и хранилище на знанието има милиони свитъци и още толкова книги на хиляди езици, така че понякога са нужни години да намериш онова,

което търсиш. Ще направя каквото мога, но се страхувам, че ако все пак открия някакво древно лекарство, кралят ще трябва да бръкне дълбоко в здравия си джоб. Защото съм чувал, че кралските джобове обикновено са скъсани.

При тези думи бръснарят побързал да запуши ушите си. Първият министър си запушил и очите, но успял някак да отвори уста:

– Не, не! – протестирал той. – Нашият крал Ясек сигурно ще те плати. Стига да му поникне отново къдравата коса, сам ще се убедиш в безкрайната му милост и благодарност, повярвай ми, птицо. Лошото е това, че в момента не се сещам кой може да го убеди да носи нощните си шапчици и през деня до следващата пролет.

Сбогувал се и тръгнал замислен към дома си първият министър. По пътя решил да се отбие отново при прелата – сетил се, че хитрата му сврака може да изсмуче още нещо отнякъде с острия си клюн. Разказал каквото чул от щъркела.

– Аз – отговорила след като го изслушала враната – мога да направя търпението на краля дълго колкото приказките от „Шест месеца и две нощи“, ако бръснарят обещае да ме реши и да лъска перата ми с най-скъпите си помади всяка сутрин, и безплатно. Омръзна ми да ходя сита, но неугледна като най-обикновена рошава гарга.

– Но нима смяташ да накараш Негово Величество кралят да не спи по цели нощи, за да слуша приказките на някаква напомадена врана? – учудил се недоверчивият пръв министър. – В това не може да успее дори и нашата обична кралица!

– Оставете това на мен, господа – отвърнала враната. – Който се страхува от крале, не ходи в покоите им. Ето, и монсеньорът може да потвърди лично думите ми.

Прелатът потвърдил ясно, че враната познава и нощните приказки на Близкия изток, които са кажи-речи нищо в сравнение с тези на Далечния. Вярвам, рекъл, че враната ми ще се справи лесно с тази задача до пукването на пролетта, когато ще се завърне и умният щъркел.

– Трудността на задачата е в това, че приказките са по-дълбоки от истината и по-лесни за вярване от нея. Освен това аз имам богат опит и с добрите страни на лъжата. Нали се сещаш за какво намеквам, господин Пръв министър? Казвам довиждане, в случай че се върнеш с одобрение на предложението ми от Негово плешиво Величество най-късно утре.

Още на другата сутрин първият министър дотърчал рано-рано с вестта, че отначало кралят се дърпал, но в последна сметка склонил: кралицата го убедила да приеме романтичното предложение на враната. Единственото условие, което кралят поставил, било: ако не хареса и една-единствена приказка от „Шест месеца и две нощи“, ще откъсне главата на враната със собствените си ръце.

– Черни врани по белия свят с лопата да ринеш, но къдрокоси крале със свещ да ги търсиш. По-скоро една врана без глава, нежели един крал без коса – отвърнала мъдро враната птица. – Тази нощ започваме. Ако сме пропуснали нещо, ще го допълним на четири очи с краля.

Първата нощ била приказна, а първата приказка – звездна като нея. Плешивият Ясек III така се възхитил от разказа за свещената крава Го и нейния божествен пазител Гопала, че забравил напълно тегобите си. Видяла това, враната се успокоила напълно и го ударила направо през просото. Толкова се увлякла, че тъкмо смятала да се прехвърли в Долен Египет, за да развинти въображението си напълно, когато забелязала, че звездите започнали да гаснат една подир друга, а кралят едва държал клепачите си отворени.

Идвали нощ след нощ и минавали в приказки, които няма да преразказваме поради липса на място. Ще споменем обаче, че имало такива, които кралят искал да чуе не само веднъж, а по три пъти – като приказката за гарвановочерните изкуствени плитки на древните египтянки и фантастичните перуки на по-съвременните гейши. Понякога Ясек III бършел сълзи от състрадание, друг път – от смях, а когато чул приказката за съдиите на едно кралство, които си слагали перуки, за да осъдят някой престъпник или пират на смърт – и от двете заедно.

– Ти всъщност откъде си, чернопера врано? – попитал веднъж той. – Чувал съм за хитростта на твоите братя и сестри, затова искам да науча повече за рода ти.

– Много уважаван е, Ваше Величество – отвърнала враната без да ѝ мигне окото. – Сто по сто века моят род бди над земната хитрост, която е солта на земята и водата на океана, Ваше Величество.

– Викай ми само Ясек – погалил нежно главата на враната кралят. – Месец стана откакто от главата ми не излиза мисълта за гарвановочерните перуки. Как мислиш, ще бъде ли уместно да поръчам на бръснаря една за себе си? Или повече, та да имам по една за всеки повод?

– Може. Ясек. От моята глава пък не излиза три дни вече една друга мисъл. Когато бях още птиче голишарче и паднах от гнездото, на пътя ме намери един буйнокос селянин, който пасеше кравата си по слога. Старият ме извади от прахта и ме държа цяла зима в едно постлано с непрана вълна сито. Когато крилото ми зарасна и се научих да хвърча, ми рече: „Знам една рецепта срещу мъжка плешивост. Ще ти я кажа, но я пази в тайна, защото хитрите твари пазят що знаят само за себе си. Бях решил да я отнеса в гроба, но ти ми легна на сърцето, врано“. И ми разказа как станал плешивец от любовна мъка още на младини. „Мъкатами беше двойна, когато веднъж, както доях черната си крава – казва, – животното се обърна благодарно, облещи се с големите си кравешки очи и измуча муоуи-и-и, а после облиза грапаво и влажно голото ми теме. Само три дни по-късно главата ми обрасна с гъста като гъша перушина коса, на която завидя и паунът на съседа.“ Да, сетих се да ти разкажа всичко това от чудо, защото не знам къде ще се дявам, когато шестте месеца и двете нощи един ден свършат, Ясек.

Било ранно утро, а кралят, вместо вече да дреме, ококорил очи като бухал:

– Ами защо не опитаме същото още днес, врано? Оборите ми са пълни с крави. Ще изберем най-черната, тя ще измучи тайнственото муоуи-и-и и аз ще стана отново най-щастливият крал на земята, ако ми оближе темето. Забрави временно приказките, още тази нощ отиваме в обора.

Близо сто нощи не стигнали на краля и враната да накарат най-черната крава в обора да каже муоуи-и-и. Всичките им опити останали без успех, а Ясек III бил толкова неутешим, че вече щял да се пропие, когато една нощ с пролетния вятър в кралството се завърнал от Египет белият щъркел. Още на другия ден той проводил вест до черната врана да дойде при гнездото му на вековния дъб.

– Свърших работа, но само наполовина – казал ѝ щъркелът, след като си честитили първа пролет. – Не знам как да кажа това на бръснаря, който лежи побоял се от страх и въобще не става от постелята.

– Нищо – успокоила го враната. – Недей се кахъри излишно преди да си ми казал и другата половина.

– Изрових един изгорял наполовина при последния пожар на Александрийската библиотека свитък и това, което научих от него, са само думата муоуи-и-и и нотите към нея. Ако животното я измучи с неподхо-

дящите ноти, няма да се получи нищо, врано. Но кое е свещеното животно и какво прави, освен че мучи като крава, не можах да прочета. Жалко, но и пепел не е останала от него.

– Жалко наистина. На твое място щях вече да летя обратно за Египет – поклатила глава враната. – Съветвам те да бягаш веднага, щърко, защото кралят може да ти извие врата като на пиле.

Послушал я щъркелът и се вдигнал чак над облаците, а хитрата врана едва дочакала вечерта. Южнякът духал през процеците в обора, но този път миризмата оттам ѝ се сторила по-сладка от дъха на дивия черешов цвят. Седнал Крал Ясек III, плешив като пъпеш, при опашката на кравата, отворила човка хитрата врана и три пъти продумала: муо-у-и-и – точно по същите ноти, с които ѝ изпял тайната си добрият буйнокос селянин. И не щеш ли – чудото станало: кралят пуснал дълги къдрици, с което заслужил напълно прозвището си, а хитрата врана веднага направил свой пръв министър.

Това се случило едно време. Днес всеки може да се убеди с очите си, че историята почита високо хитростта. Защото, ако посетителят вдигне поглед, ще види една желязна врана, разперила широко черните си криле над крепостната порта: там тя пази жива приказката за Ясек III Къдрокося.

Михаел Стомин е роден в Пловдив и живее в Германия от 1975 г. насам. По професия лекар, той пише за собствено удоволствие.

Коментари (4)

- 19-09-2014|**Теодора Димовска**

Свежо, красиво, мъдро, талантливо. Благодаря на ЛП за предоставената възможност да чета майстора на словото Михаел Стомин.

- 21-09-2014|**Марги**

Да, Теодора, напълно съм съгласна с теб. Сега на власт е всемогъща простащина, но ние имаме Златко Енев и Михаел Стомин. Спокойна съм за бъдещето на детето си.

- 24-09-2014|**Господинов**

„Трудността на задачата е в това, че приказките са по-дълбоки от истината и по-лесни за вярване от нея.“

Коментарите са излишни.

- 02-10-2014|**М. Момчев**

Образец за култура на словото.

Ксюша

Автор: Елица Кирилова

Бащи Ксения имаше много. „Колкото са звездите в небето“, казваше майка ѝ, Зинаида Петровна, „колкото са луничките по кръглите гърди на Василиса“. Ксения често се чудеше откъде майка ѝ ще знае толкова за Василиса, като всички на площадката казваха, че е измислена. Но пък тя знаеше всичко за всеки, така че щом казваше, значи беше истина. И ето – бащите на Ксюша се сменяха като сезоните – носеха своите дарове и оставяха по някоя следа зад стъклетата витрина на секцията в хола.

„Ксюша, гълъбче, това е баща ти!“ Всяко начало обикновено се случваше в неделя след пазар. Зинаида Петровна влизаше в дома си с царствена походка, а след нея с увиснали по ръцете торби ситнеше поредният Серьожа, Митя, понякога дори Артьом. Той винаги беше омагьосан, в погледа му се четеше топла преданост. Той Обичаше. Обожаваше. Приемаше с готовност всяка молба, всяка заръка, всяка тежест от плещите на своята богиня и беше отдаден баща, за да може на Зинаида никога да не се налага да бъде майка.

Ксения имаше и брат. Като нея и той беше риж. Живееше под наем в Питер, учеше и често ѝ пращаше малки колетки с моливи, небесносини тетрадки № 10 и дълги писма със сгънати 20 рубли в тях, ей така – да си има. Скоро след като се бе записал в университета, си беше намерил и съквартирант, някой си Данило, който по думите му си нямал нищо и за него нямало какво да се говори. Затова пък често ѝ разказваше за преживелиците си в универмага, където помагаше със стоката след лекции, както и за слепия просяк на Малцевския пазар, на когото носеше по някоя запазена стара дреха. Писмата му бяха цяло съкровище за Ксюша. Вечер, преди да заспи, тя ги препрочиташе отново и отново, докато не ги запомнеше наизуст, а и още няколко пъти след това.

После сънуваше мечок. Във всеки сън, който помнеше, мечокът беше един и същ. Кафяв и малко мършав, винаги щом я видеше, той се изправяше на задни лапи и тромаво танцуваше около нея. Не беше говорещ

мечок, в него нямаше нищо специално, освен, разбира се, неизменното му присъствие. Често се питаше дали помни само сънищата с мечока, или това просто са всичките ѝ сънища. Понякога опитваше да му говори, проверяваше го за скрити таланти, но мечокът явно можеше само две неща – да се присънва и да танцува.

– Това е почти толкова, колкото мога и аз – казваше си Ксения и му се усмихваше приятелски.

Дните на Ксения минаваха монотонно, като че ли Наявето ѝ бе покрито с дебел пласт прах. Майка ѝ дирижираше прашинките, бащите ѝ с доволство се въргаляха в тях, а Ксюша само кашляше и чакаше нощта. Вечеряше в стаята си. Изгасяше лампата. Затваряше очи. Отваряше ги и той беше там: безименен танцуващ мечок, ням и някак смътно познат. Успокояващ като ръб на пропаст, той беше категоричното доказателство за нереалност. Ксения с удоволствие отбелязваше в ума си, че сънува. Това ѝ даваше свобода, каквато нейните дни не можеха да ѝ предложат. Сънят беше нейното кралство, тя се разхождаше без страх в него и само навикът на Наявето я караше да намята на раменете си върхна дреха – винаги една и съща мечта кожа. Ксюша се сгушваше в топлото си палто, а мечокът танцуваше около нея и сякаш не се вълнуваше от него.

Сънищата винаги започваха като отглас на живия живот. Ксения се изправяше в леглото си, протягаше боси крака към студения под и пукаше пръстите си (видяла бе дядо си да го прави веднъж и ѝ се стори подходяща подготовка за приключение). После ставаше, измиваше лицето си, намяташе кожата, мечокът се появяваше от нищото и започваше нелепия си танц...

* * *

Танцуваше без почивка цяла нощ. Сънуваше как танцува. Събуждаха го ударите по решетките. Сутрин винаги удряха по решетките. Той отдавна не се стряскаше, само бързаше да се изправи, преди да ударят и него. Трябваше да е бърз сутрин, ако не искаше да си изяде боя – момчето на собственика беше зло и само търсеше причина да използва тоягата, опряна до фургона с клетката. Докато примляскваше сухите комати хляб, мислеше за момичето от сънищата си. Мършаво едно, само кости под мечата кожа. Странно, но кожата не го изпълваше с погнуса. Интересно колко бързо сърцето спира да се свива пред чудовищното. Вълнуваше го момичето. Имаше нещо мило в него, напомняше му на дъщерята на собственика, преди да я пратят далеч да се жени. Някога, когато

още пътуваха по селата, тя се разхождаше из горите, береше ягоди и му носеше. През лятото идваше с едно ведро и го поливаше, за да го разхлади. Минаха колко години оттогава, а ето, помнеше я, липсваше му. Момичето, момичето приличаше на нея! Добро беше. Успокояваше го. Само да можеше да ѝ говори! Сънуваше само нея, почти всяка нощ. Може би щяха да се разберат някой ден...

* * *

Чисто новият баща на Ксения беше дебел и дружелюбен, умееше да изкарва копейки иззад ухото ѝ и се смееше силно и чисто. Тази комбинация беше рядка, затова тя с удоволствие прекарваше всичкото време след училище с него. Майка ѝ вече трети ден лежеше на дръпнати завеси с мигрена и те трябваше да са изключително тихи. За да не я разстройват, решиха да се разхождат до панаира долу в центъра. На връщане щяха да вземат цветя и виенски сладкиши, за да разведрят болната, но първо щяха да разгледат въртележките, да изпият по един сироп и да се изцапат прилично с розов захарен памук.

Опашката за цирка беше дълга, едно момче на края ѝ обясняваше как било ходило и вчера, местата свършили бързо и много хора си тръгнали омърлушени, без да са видели нищо. Опитваше се да я дразни. Бащата на Ксения само се усмихна на момчето, стисна ръката ѝ и прошепна: „Нас едни билети няма да ни спрат, нали? Ако няма, ще помолим пазача да ни пусне. Той ми е стар другар, Вадим се казва.“ Така и стана. Вадим (или Васка, както го нарече приятелят му) ги пусна през процепа между платнищата и с намигване им пожела приятно гледане. Шатратата бавно се пълнеше с хора, всеки дъвчеше, хрупаше или примляскваше нещо. Деца тичаха през редовете, привикваха ги, поступаха някои от тях. Ксюша и новият ѝ баща седнаха на първия ред, до стола на пазача, който се присъедини към тях малко след последния влязъл зрител.

Цирк като цирк. Клоуни се поливаха с вода, топчета и бухалки летяха в свършени траектории, чинии се въртяха на прътове, прелитаха акробати, един мъж вдигна над главата си цяло оядено прасе... Толкова много за гледане, толкова малко време да се запомни всичко! И все пак нищо важно, нищо, което да накара Ксения да иска да е будна, вместо да заспи и да сънува...

Светът спря. Замръзна. Не можеше да е сън, всички бяха там, около нея, всички се смееха, мляскаха, тропяха с крака и подвикваха на мечока, който излезе на арената с танцова стъпка. Кафяв, малко мършав, ням

танцуващ мечок. Ксения се изправи и се опря на преградата. Пазачът леко я докосна по ръката. Смътно чуваше как ѝ говори нещо, но това нямаше значение. С усмивка се вгледа в очите на мечока, кафяви и топли, като усещането за дом, като мириса на сън, на приключение. Ето, той се приближаваше към нея, танцувайки, все по-близо, разтворил лапи за прегръдка. Нито той, нито тя забелязаха виковете на пазача, който скочи на крака, хвана Ксения за рамото и се опита да я дръпне назад, докато вади пистолета си и стреля три пъти в мечока. Писъците на куршумите, писъците на хората, тропотът на множеството ужасени зрители, втурнали се да излязат навън, надалеч – всичко това се стопи в равен бял шум зад очите на момичето, което потъна в сънищата си, притиснато в прегръдката на мъртвия мечок.

Бащи Ксения имаше много. Би могла да сънува всеки от тях. Би могла да не сънува изобщо нищо.

Всъщност, кого вълнуват танцуващи мечоци?

Със сигурност не нас.

Елица Кирилова пише в работните почивки, пее след работа и живее в про-
междутъците. Автор е на литературния блог [When Nobody watches](#) и участва в
проекта *писателибезкниги*.

Коментари (6)

- 20-09-2014|Златко

За самия мен – едно малко, но изключително приятно откритие. Поздравления за младата авторка, надявам се това тук нещо да бъде част от онзи „обществен отзвук“ (смешна дума в България), от който всички се нуждаем толкова много...

- 21-09-2014|**Златка Стаматова**

Елица, прекрасно е!!

- 21-09-2014|**Anisiya**

Mnogo mi haresa! Chudya se- prevod ot ruski li e? Elitsa e balgarsko ime. Literaturnite i jitejskite nyuansi – sa ruski (i obshtochoveshki razbira se), napomnyt mi Tatyana Tolstaya. Bih obshtuvala virtualno s Elitsa.

- 21-09-2014|**Златко**

Моля за извинение, особено Елица, която сигурно се чуди какво ли означава всичко това: вчера, в записията покрай всички грижи, съм забравил да добавя отдолу под текста задължителния линк към източника (права го сега, с леко гузна съвест).

А инак Елица си е българско момиче и текстът не е преводен, а авторски. Можете да го намерите заедно с други текстове на личния ѝ блог:

missisnobody.wordpress.com

Соррри!

- 21-09-2014|**Ралица Ковачева**

Абонат съм на блога на Елица и го чета редовно и с удоволствие. Благодаря ви, че публикувате този текст.

- 21-09-2014|**Златко**

Заслугата – за кой ли път – е на **Марти Касабов**, който често-често ми отваря очите за най-различни неща, въпреки крехката си възраст:)

Александър Вутимски, неуязвимият

Автор: Невена Борисова

„Светът не е толкова добър, за да бъде красотата неговото спасение“, пише Александър Вутимски в есето „Войнственият век“, където говори за помрачената от катастрофи епоха – вече случилите се, както и тези, които предстоят. На 23 септември се навършват 71 години от смъртта на поета, който успява да спаси света в поезията си. Датата е пореден повод да се обърнем към творчеството му – в смисловата си дълбочина безкрайно като хоризонт, което дава естетическа широта и етически ориентири.

„Светът е болница за филантропи“, пише Т.С. Елиът и човек може да асоциира тези думи с мрачната участ на Ал. Вутимски, която е в силен контраст със светецата му със собствена светлина съдба на поет. Въпреки малкото му отредено време (той умира на 24 години в санаториума за туберкулозно болни в Сурдулица), Вутимски успява да изгради себе си като завършен поет с характерен стил, философска мисъл и богата образност. Нещо повече, той отстоява трайни ценностни позиции. Поетът има болезнено провиденческо усещане за съдбата на индивидуалиста в

едно общество на „умници“ и „реформатори“, които ще унищожат естествения морал и ще го заместят с изкуствени предписания.

Вутимски е от поколението поети на 40-те години, като присъствието му сред тях е осезаемо още приживе (талантът на младия мъж буди тихо и ясно изказано възхищение). Както знаем, в една или друга степен някои от тях ще се приспособят към по-нататъшната политическа реалност, други ще ѝ се противопоставят с творчество или поведение. Вутимски още в началото предусеща колективистичния морал, който постепенно излиза на преден план. Той си дава сметка за по-нататъшните последици от „реформаторския“ дух на времето си, които много от съвременниците му, замаяни от катастрофата на Втората световна война, не могат да предвидят. Сам притежаващ силна индивидуалност, Вутимски неотклонно защитава ценността на индивидуализма. За него изкуственият морал е сам по себе си неморален. Известна е мисълта на Вутимски, че бъдещото общество ще убие личността. Проумял същината на крайно догматичното мислене, той дори с ирония предвижда какво ще се случи след 1944-а година.

За лишен път не ще пропуснат случая
да поприказват за надстройки, бази.
Ще продължават да спорят за Хитлера.
Ще си живеят в своята възвишена
естетика на уличния позив.

(„Европа-хищница“)

Бунтът на Вутимски е лишен от моралната злоба, която се наблюдава по негово време като впрягана в името на обновлението. Това е мисловен, ценностен бунт, а не първично, извлечено от тъмни инстинкти противопоставяне. „Смутихме се от всички реформатори“, гласи стихотворението „Кафе-бар“, в което се изразява резервираност към „ропота“ на „реформаторски“ настроените хора. Времето на поета съвпада с историческото време, в което различните не са удобни. Констатацията „Ние загиваме“ на един от героите в повестта „Очите плачат“ е знак за осъзната смърт в смисъла на заличаването, което ще дойде след 1944 г.

Обичай вятъра, водата –
върви, свири и пей с дъжда.
И през безкрая на света
танцувай сам във здрачината.
(„Весели небеса“)

Мрачната визия за бъдещето на Вутимски е в противовес с надеждата му, че отделният човек все пак е способен да изпита щастие, да реализира себе си в красотата на мига („Ние трябва да умеем да ценим момента. Моментата преди всичко...“), чрез простора на въображението си. Младият мъж впрочем мечтае за живот с пътувания и непознати градове и тайнствени хотели, за Париж, който като блян свети на страниците на поезията му. Вутимски изпитва обич към „болезнените търсачи“ на красота, схваната като единствено възможна победа над битието. Човекът със „силно съзнание“, който ще реализира подобен жизнен модус, Вутимски нарича „естествен човек“ (тези му идеи са различни от концепцията на Ницше за свръхчовека).

Вутимски преди всичко притежава чувствителност, безпогрешен усет за болката на Другия, включително на онези, които са отхвърлени от обществото, белязани от самота. Съпричастността към човешкото страдание може да бъде открита навсякъде в поезията и прозата му, достигайки на места болезнени измерения. Цикълът „De Profundis“, обединяващ стихотворенията „Мълчаливецът“, „Самотникът“, „Пияницата“, „Извратеният“, „Лудият“, е художествена кулминация на проявата на този „човешки талант“ – така Чехов говори за писателите, които умеят да съпреживеят страданието на Другия. Тази чувствителност за социалните събития и индивидуалното страдание е подстъп към разбиране на самата личност на Вутимски.

Приживе, въпреки надеждите за първа книга и разработването на варианти за съдържанието ѝ, стихосбирка на Вутимски не бива отпечатана. Същевременно неговите стихотворения редовно се печатат в литературни сборници и периодични издания като „Златорог“. В продължение на няколко години в списанието излизат 29 творби – честота, която сама по себе си говори за тогавашното признание на поетическото му присъствие. Редакторът Владимир Василев, един от най-значимите ни литературни критици, демонстрира подчертано доверие в таланта на Вутимски. Василев е този, който измисля псевдонима Вутимски (истинското име на поета е Александър Коцев Вутов), както и този на Багряна.

Нелека е посмъртната участ на Вутимски. Той дълго време няма да бъде издаван, а ранните му стихотворения, които самият той не харесва в сравнение с късното си творчество, биват изтъквани на преден план и посочвани като „правилни“. Признат като поет преди и след смъртта си от своето поколение творчеството на Вутимски излиза извън осве-

теното литературно пространство след '44 г., до 60-те и 80-те години на миналия век. Част от причините за това могат да бъдат открити именно в казаните от Вутимски неудобни истини за времето, за идеологическите „бесове“ на епохата (критичния поглед към завишените очаквания за бъдещето би могъл да е особено болезнен за някои). Тези послания са недвусмислено отправени в творби като „Европа хищница“, есетата и повестта. Съзерцателната му нагласа дълго време ще бъде тълкувана като равнозначна на липса на борбеност и съпричастност към социалните проблеми. В резултат на това той дълго време няма да е издаван¹. Малкото написано за него по това време е дело на критици с недоктринерско мислене до момента, в който цялостното творчество започва да придобива публичност. „Онези, които искаха с една мрачна робска омраза да завладеят човешкия свят, за да ограничат в постоянния страх човешкото съзнание, ще загинат; защото тъкмо те са безнадеждно болни, без съмнение“, пише Вутимски в есето „Ограничението“.

А той

бездомен, незатоплен ще се скита

в студа; докато в някой ранен час

с изцъклени очи не го намерят

стражарите от близкия участък...

(„Есен в равнината“), Ал. Вутимски

Атанас Свиленов разказва за тежък момент от живота на Вутимски (има и такъв период, в който изтънченият и чувствителен Вутимски остава без подслон) следното: „...събираше топлина в крчмите и кафенетата. Чакаше да стане полунощ и тогава влизаше във входа на някоя богаташка кооперация. Събираше изтривалките пред вратите, качваше ги на най-горната площадка, подлагаше ги за постеля и се завиваше с тях. И с първите лъчи на слънцето скачаше, за да ги върне отново по старите им места...“.

Подобни документални свидетелства за живота на поета показват безпощадно действителността такава, каквато неговото съзнание е възприемало по-философски от предполагаемо обичайното. Споменавайки в писмо за материалните си затруднения, Вутимски бърза да утеши сам себе си (това „в края на краищата не е голяма беда“). Усещането за самота и житейска безизходица произлизат от непосредствен опит, но в

1 Първо издание на стихотворенията ще бъде публикувано 17 години след смъртта му. Повестта „Очите, които плачат“ излиза едва в първите години на XXI век.

творчеството му те излизат извън тези рамки и придобиват универсалност. Вутимски успява да ги осмисли и изрази художествено, помирявайки сътресенията на реалността с претворяване чрез думите и образите, с потапяне в силно гравитационното поле на духовното. Там физическият свят губи очертания и придобива една красива метафоричност и имагинерност. Това именно прави поета неуязвим.

Вутимски не е забравен от хората от поколението му, които го надживяват и бива преоткрит и от следващите поколения. Текстовете му сами надделяват над идеологията, физическата смърт и литературното изгнание. Вутимски, който е средоточие на модерната българска поезия, постоянно ни напомня, че силата на личността и на поета в крайна сметка властва над посредствеността и превратностите. Поради това, заради него, а и заради нас самите сме призовани да изследваме поезията и личността му. Защото Александър Вутимски винаги има какво да ни каже.

Невена Борисова е родена през 1987 г. във Велико Търново. Завършва журналистика в СУ „Св. Климент Охридски“, следва и социология и магистратура „Литература, Кино и Визуална култура“ в същия университет. През 2009 г. стихосбирката ѝ „Бавни портрети“ печели Националния конкурс за дебютна литература „Южна пролет“ и Националния поетичен конкурс „Млади гласове“ в Каварна. Носител е на различни отличия за поезия, включително Фондация „Св. Кл. Охридски“ и Национален младежки конкурс „Веселин Ханчев“.

Петият призрак. Опит върху истината и мнението

Автор: Пламен Шуликов

„— Никой не се съмнява, — рече тя — че Бог има власт над всичко.
— *Никой, който е с ума си, — отвърнах — изобщо не би се усъмнил.*
— *А щом някой — продължи тя — има власт над всичко,*
няма нищо, което той да не може.
— *Нищо — казах аз.*
— *Нима тогава Бог може да върши зло?*
— *Съвсем не — отвърнах.*
— *Значи злото — рече тя — е нищо, след като не може*
да го направи онзи, за когото няма нищо невъзможно.
— *Не си ли играеш с мен — запитах?...“*
Боеций. Утешението на философията

Studia etymologica

В семейството на германските езици коренът „spin“ буквално означава „въртене“. Неговата общоупотребимост отдавна го е десемантизирала дотолкова, че той да се превърне в незабележима, прозрачна катахреза, лишена от способност да обслужва емфазиса чрез активни етимологични основания. В подобна степен лишена от емфатичен ресурс е, например, неговата производна „спининг“, с която всеки рибар иначе нежно назовава своята скъпа карбонова въдица. Така постъпва дори онзи, чийто майчин език не е сред германските и по тази причина не вижда номинативна връзка между рибарска пръчка и бързо въртяща се макара.¹ В престижно научно понятие обаче този корен е превърнат от физика Волфганг Паули, който през 1925 г. формулира тъй наречения

1 Предлагам удивително съвпадение. Дефинитивното си схващане за единния знаков контекст като задължително и непреодолимо условие за разбирането на знаците А. А. Реформатски, например, през 1933 г. илюстрира чрез непродуктивната интерлингвистична омонимия между руската дума спина [гръб] и литовската дума spina [ключалка, катинар]. Вж.: Реформатский А. А. Техническая редакция книги, М, Гос. изд. легкой промышленности, 1933, с. 98.

„принцип на Паули“. Според него квантовите числа на фермионите (елементарните частици) са в пряка зависимост от техния „spin“, т.е. от тяхното симетрично или асиметрично въртене. Можем само да предполагаме, че екстраполацията на това „квантово“ понятие в областта на PR-а е предумишлено вероломно посегателство към шумния публичен прес-тиж на квантовата физика от 20-те години на XX век. Поне Е. Бернайс не съпровожда с подобни „физически“ аналогии една от първите употреби на понятието „връзки с обществеността“ през 1928 г. в своя бестселър „Пропаганда“.¹

Същевременно обаче, дори и непотвърдена, красивата хипотеза за антропоморфна понятийна „любов“ между дисциплини от познавателния авангард на времето, е непреодолимо изкусителна. Тя поне би подсказвала странното сциентистко съзвучие между инженерния и социално-инженерния хай-тек, като засища потребността на човека да потвърждава както своите логически недоказуеми интуитивни предчувствия, така и сетивния си опит, за осмисляне на който пък твърде често не разполага с рационални подстъпи. Това допускане прилича много на невидимото, но смъртоносно електричество, с което Г. Господинов веднъж сравни Бог. И ако се съмняваме в правата на писателя да постулира, макар и метафорично, толкова малко, почти пренебрежимо

1 Прието е да се смята, че понятието „спин-доктор“ е за пръв път въведено в легално обръщение през 1984 г. чрез редакторска публикация в „New York Times“ от 21-ви октомври. Под симптоматичното заглавие „The debate and the spin doctors“ (курс. тук и надолу – П. III.) следва прелюбопитен текст: „Tonight at about 9:30, seconds after the Reagan-Mondale debate ends, a bazaar will suddenly materialize in the press room of the Kansas City Municipal Auditorium. A dozen men in good suits and women in silk dresses will circulate smoothly among the reporters, spouting confident opinions. They won't be just press agents trying to impart a favorable spin a routine release. They'll be the Spin Doctors, senior advisers to the candidates, and they'll be playing for very high stakes. How well they do their work could be as how well the candidates do theirs. Two verdicts will be at issue. The first is the one that television millions will reach themselves. The second is the verdict the public will seek from the reporters, pundits and experts who follow politics and try to keep the candidates honest. The first verdict can be affected by the second.“

Както се вижда от редакционната позиция, резултантната, окончателно легитимирана в едноименната книга на У. Липман (1921 г.) като „обществено мнение“, е продукт от взаимодействието на две групови мнения (присъди) – на многомилionenната аудитория и на политическите консултанти по връзки с обществеността (спин-лекари). За статута и възникването на понятието „спин-доктор“ виж: Safire, W. Safire's new political dictionary: the definitive guide to the new language of politics, 3rd edition, New York: Random House, 1993, pp. 740-741.

кратко отстояние между физика и метафизика, нека се доверим поне на физика Айнщайн, който през дълъг период от своя живот натрапливо се вижда в тази корелация, като я нарича ту „Религия и наука“¹, ту „Наука и религия“². Впрочем, и В. Паули, когото М. Борн по гениалност сравнява единствено с Айнщайн и който легитимира понятието „spin“ в квантовата физика, е бил страстен симпатизант на юнгианската идея за „синхронизма между каузално несвързани явления“³ – идея, известна от формулировката на самия психиатър като „*unus mundus*“. Много анекдоти с главен герой В. Паули повествуват за мистичната му убеденост в съществуването на свръхестествени зависимости, в резултат на което сред браншовия кръг от елитни физици, подобно на нобелистки сериозния „принцип на Паули“, е формулиран и шеговитият „ефект на Паули“. С неопровержимостта на закон на Мърфи той гласи, че в присъствието на Паули всеки експеримент пропада.⁴

Едва ли има такъв български студент по PR, който да не усети остър спазъм от смътно и недефинитивно усещане за опасност, когато за пръв път чуе, че предметът на неговата бъдеща професионална компетентност се нарича „spin“. Как ли самият Паули (ако беше българин, разбира се) би осмислил това интуитивно усещане за недоказуема синхронност между авангардната (все още) професия и нелечимата (все още) болест?⁵

Ако се справим със спонтанната си завист към Нобеловия лауреат по физика за 1945 г., предизвикана от това, че е общувал с „противния“ пол, без да познава атавистичния страх от пандемията „спин“, логиката

1 New York Time Magazine, Now, 9, 1930.

2 I – Princeton Theological Seminary, May 19, 1939; II – Science, Philosophy and Religion, A Symposium, 1941.

3 Вж.: М. Бушев. Непознатият Волфганг Паули. Евристичност на архетипите, разпознаване на образи, математиката на Гьодел, В: Светът на физиката, №3, 2009, с. 312-327.

4 Вж.: М. Бушев, цит. съч.

5 Остроумният коментар на колегата Е. Борисова добавя още основания за аналогията. Изкушавам се да го представя почти дословно: „Нито едното е професия като хората, нито другото – болест като хората. Синдромът на придобита имунна недостатъчност означава да не си болен от нищо, но пък да имаш склонност да се разболяваш от всичко. От друго, не от СПИН. Същото е и с PR-а. Той не работи, а насочва другите институции как да работят. СПИН-ът е PR-ът на болестите – пневмония, рак, белодробна недостатъчност, сърдечна недостатъчност и пр. А конспиративните теории твърдят, че и двете са лишени от „добра воля“, при това нарочно(!?), за да не може светът да се справи с тях. Отдавна има открито лекарство срещу СПИН, казват... И още – казват, че СПИН-ът се раждал от греховната хомосексуална любов и по кръвен път; PR-ът пък е роден от греховната любов на властта и бизнеса с медиите.“

на подобна възможна реакция бихме могли да открием в някои от най-красноречивите анекдоти за него. „Последният“ от тях разказва, че, вече тежко болен, В. Паули се оказал настанен в болнична стая с №137. Междувременно, самият Паули винаги бил категорично убеден, че обяснението на мистичното „безразмерно“ число „137“ е от огромно значение за теоретичната физика, тъй като то представлява реципрочна стойност на въведената от А. Зомерфелд константа на фината структура ($1/137$).¹ Воден от вярата си в синхронизма между явленията в обхвата на „*unus mundus*“, Паули заключава, че никога няма да излезе от тази стая, и за пореден, макар и последен път се оказва прав...² Друг анекдот, разказан впрочем от самия Паули, твърди, че, докато гледал втрещено през витрина на кафене паркирана пред него кола, тя изведнъж избухнала в пламъци.³

Разбираемо е, че сциентистката мяра деликатно и тактично се дистанцира от разказаните истории, като ги обособява в отделен анекдотичен корпус, с какъвто всяка „сериозна“ област на познанието е неизбежно съпроводена. Поне заради своята тематична системност обаче научният анекдотичен фолклор върху събитийния синхронизъм няма нищо общо с почти кабалистичната мистика на случайните съвпадения, усърдно складирани в безкрайни списъци от неуморни и тематично всеядни активисти на окултизма. Макар и възприемана предимно като шега, „веселата“ част от науката (не „веселата наука“ – стихознанието), е разумно да бъде схващана именно като такава шега, в която (освен многото истина) има и малко шега... Шега, в която проговаря провокативният декартовски скепсис на учения, адресиран дори към собствения му фанатичен сциентизъм. Що се отнася до научната истина, единствено сигурно е това, че разумните хора пристъпват към тази абстракция с почитително колебание, каквото личи и в едно писмо на В. Паули до колегата му В. Ф. Вайскопф: „Мисля, че тесният път на истината минава между Сцила на мистиката и Харибда на стерилния рационализъм“.⁴

1 Вж.: М. Бушев, цит. съч., с.314

2 Константата на Зомерфелд се споменава и в анекдот за легендарния руски физик П. Л. Капица, който пък, за да не забрави къде окачва връхната си дреха, предпочитал закачалка №137 в обществените гардероби.

3 Вж.: М. Бушев, цит. съч., с.314

4 Вж.: М. Бушев, цит. съч., с.314

Насън и наяве

Вцепеняващо е въздействието върху човешкия разум на категоричността, с която знайни и незнайни, професионални и самодейни, безпристрастни и пристрастни, вражески и „другарски“ съдии рутинно произнасят думата „истина“, като доста често дори са склонни да я повтарят по цели три пъти в специално конструирани ритуални заклинателни формули. Стабилно церемониално защитена, тази „мистично-рационална“ дума охлажда възможното недоверие спрямо нейната априорна правомерност, преди изобщо да е възникнало каквото и да е здравословно съмнение към нея. Недосегаемо сакрализирана, тя е превърната от човека с традиционно нравствено възпитание в своето рода кумир, към който безчетният поток от нищи поклонници така и не секва и на който, незнайно защо, е придадена аргументативна стойност на алетически минимум: самото споменаване на думата „истина“ я преобразява в „неоспорим“ довод към истинността, като активира по-скоро магически, отколкото логически аргументативен ресурс. Масовият физически трагизъм на такава мистична процедура може със задоволителна видимост да бъде представен чрез твърдението на Ленин, че „учението на Маркс е всесилно, защото е вярно“ (разбирай „истинно“ – П. Ш.).¹ Този пример прекрасно представя дефлационната теория за истината. Основният аргумент (предикатът „е вярно“, т.е. „е истинно“) е редундантен и не носи никаква паралелна информация. Предикатът свидетелствува единствено за несъкрушимата предубеденост на говорещия, само за неговата фанатична вяра, по силата на която епистемологично-проективната пропозиция е настоятелно представяна за онтологично-проективна, а метаезикът – за обектен език.² Очевидността на този класически екзамплум подсказва, че за целите на настоящото изложение би било далеч по-уместно пред думата „кумир“ да предпочетем нейния синоним „идол“, в който е съхранена етимологична връзка както с понятието „идея“ (ёйдос), така и с деминутива „ёйдолон“ (букв. – идейка, прен. – частична, несъвършена идея, подобие на същност, призрак).³

- 1 В. И. Ленин. Три источника и три составных части марксизма, В: В. И. Ленин. Полное собрание сочинений, изд. 5-ое, М., Изд. полит. л-ры, 1973, Т. 23, с. 43.
- 2 Семантичната концепция на А. Тарски за истината е представена в: А. Tarski. The Semantic Conception of Truth and the Foundations of Semantics. In: Philosophy and Phenomenological Research, Vol. 4, №3, (Mar., 1944), p. 341-376.
- 3 За тази продуктивна херменевтична догадка, която не сме срещали другаде, вж.: Ю. А. Разинов. Понятия истинного и ложного у Платона в контексте соотношения эйдоса и

Така, логичната контаминативна хипотеза „призрачна идея“ би могла да встъпи в своите действителни номинативни правомощия, като обозначи неистинността на онези представи, възникващи у човека, докато той трескаво се върти в леглото върху опасната и безразмерна граница между състояния, обичайно назовавани „насън“ и „наяве“.

Платон ми е скъп, но истината ми е по-скъпа

Сравнението като фундаментален познавателен механизъм е в състояние на постоянно епистемично напрежение спрямо непремнената изходна познавателна предпоставка *differentia specifica*.¹ Съмненията в познавателната коректност на метафората² обаче не отменят нейното хилядолетно приложение именно за целите на познанието. Що се отнася до тъй наречената истина (*`αλήθεια*), тълкувана в неизбежна комплектност с познанието, критическата традиция се съсредоточава предимно върху Платоновите метафори, независимо че самият Платон свидетелствува в „Теетет“ за съществуването и на отделна книга „*Ἀλήθεια*“, приписвана на Протагор от Абдера.³

Вероятно, Протагоровият сенсуализъм, представен в легендарното му твърдение, че „човекът е мярка за всички неща, на съществуващото – че съществува, а на несъществуващото – че не съществува“ (Платон, Теетет), провокира съмнение към себе си, отчетливо осъществено в Платоновата онтология. Според нея *`αλήθεια* е присъща на идеята (*εἶδος*), като осигурява такъв иманентен битиен статут на потенциално видимите (така предполага и етимологията на думата *εἶδος*) неща, какъвто статут е наличен независимо от екраниращото и деформиращо нещата човешко съзнание. Освен Платоновия *εἶδος*, подобна роля на своего рода ограничители на хедонистичния протагоровски сенсуализъм изпълняват и малко по-късните Аристотелеви категории. Една от тях, впрочем, е

ейдолона, В: Вестник Самарской гуманитарной академии. Серия „Философия. Филология“, 2013, №1 (13), с. 21-30.

- 1 В „Теетет“ чрез речта на Сократ Платон формулира представата си за знанието като правилно мнение с обособяване на отличителния признак.
- 2 Например, от чужденеца в „Софист“, който твърди, че „подобие то е най-плъзгавият род“, та чак до Х. Перелман и Л. Олбрехт-Титека, според които „аналогията е неустойчив способ за аргументация“, тези съмнения продължават да съхраняват своята жизненост. Вж.: Х. Перелман, Л. Олбрехт-Титека. Из книги „Новая риторика: трактат об аргументации“, В: Язык и моделирование социального взаимодействия, М., „Прогресс“, 1987, с. 244
- 3 Диоген Лаерций не споменава такова заглавие сред запазените дотогава (ок. 200-300 г. сл. н. е.) съчинения на Протагор след публичното изгаряне на книгите му.

и граматическата категория „ α -privativum“ (със значение на липса, отсъствие, подобно на α -логичен), добила впоследствие особена херменевтична важност в самото осмисляне на понятието α -λήθεια. За това обаче ще стане дума по-надолу.

Знаменитата Платонова притча за пещерата, с която започва седма книга на трактата му „Държавата“, е всеобемна метафора на мирозданието, заслужила и не по-малко знаменития си коментар у М. Хайдегер.¹ По-скоро като потвърждение на неговата есенциална формула, че „езикът е дом на битието“, отколкото в противоречие с нея (както бихме могли да заключим от песимистичния дефинитивен блян на Хайдегер в отворения финал на текста), той представя етимологически блестящо обоснован лингвистичен коментар на крайтъгълни Платонови понятия. С подозрение за предубедена съгласуваност с изложената в „Кратил“ идея, че „имената на нещата са от природата“, Хайдегер търси самопроявяващата се същност на α -λήθεια именно в човешките думи, водещи към нея. Той като че ли на свой ред след Платон драматично съпреживява откритата в неговото учение за истината „неизбежна двойственост“, трасирала впоследствие и паралелните пътища на екзистенциализма и есенциализма в онтологията. От една страна, най-достъпно възприемана именно за α -privativum конструкция, думата α -λήθεια би следвало да се разбира като „не-скрито“ или „не-забравено“ в противоречие с последващия корен $-\lambda\eta\theta\eta$ (забравен).² Различните степени на „припомняне“, разкриване, осветяване на ейдоса или „самопроявление на всяко присъстващо (Dasein, II. III.) във всичката му зримост“³ Хайдегер разчита в съответни на притчовото повествование форми за степенуване на α -λήθεια. Той различава четири степени на близост до алетическото „самопроявление“ на вещта. Първата и най-ниска сред тях е представена

- 1 М. Хайдегер. Учение Платона об истине, В: Историко-философский ежегодник, М., Наука, 1986, с. 255-275.
- 2 Съществуват и други тълкувания на понятието въз основа на лингвистични предположения, съобразени с употребителния контекст у Платон. Така например Н. П. Гринцер настоява, че не е задължително формата α -privativum да бъде фаворизирана пред останалите α -словообразователни форми като α -euphonicum, използвана за благозвучие, α -copulativum със свързващи функции и α -intensivum, усиляваща значението на последващия корен. В своето тълкувание Гринцер залага на последната конструктивна форма, като не смята, че тя поражда противоречия с наложената херменевтична конвенция. Вж.: Н. П. Гринцер. Греческая α -λήθεια: очевидность слова и тайны значения, В: Логический анализ языка. Культурные концепты, М., 1991, с. 38-44.
- 3 М. Хайдегер, цит. съч., с. 268.

от формата ἁλήθεα, използвана, за да опише познавателната годност на човека, докато той е все още в окови. Втората, ἁληθέστερα, представя повече нескритост, повече явност, присъща на освобождения от оковите човек, който притежава повече зрителни ракурси заради увеличената си физическа мобилност. Чрез третата, ἁληθέστερον, е описано човешкото познавателно поведение в условия на осветена от слънцето свобода извън пещерата. Четвъртата, суперлативът τὰ ἁληθέστατα, е използвана на самото повествователно предмостие досама идеята в нейния най-съвършен блясък, т.е. в състояние на пълна тъждественост спрямо самата себе си. Тази условно обособима страна от Платоновата притча дефинира идеалното място (у-топоса) на истината като такава „основочерта на самото битие“, стремежът към разчитане на която е във вечно движение заради изходно предпоставената ѝ непостижимост в пълнота.¹

От друга страна, идеята за съгласуваност между самата вещ и знанието за нея (ὁμοίωσις) е придадена във владение на вечно локализирания сред възпрепятстващи познанието му конкретни (топически) зависимости несъвършен човек, който е (или поне би трябвало да бъде) в състояние на постоянен порив към нескритото чрез възпитание и образование (παιδεία). Такъв е постепенният, осмислен и несекващ път към слънчевата сиятелност на идеята за доброто (το ἄγαθόν), чието извечно разбиране като нравствена категория Хайдегер обявява за заблуда. Напротив, зад идеята за доброто или благото (το ἄγαθόν) той провижда у старите гърци някакъв ранен спрямо последващата философска конвенция прагматизъм. Според тях, казва Хайдегер, добро е или „онова, което е пригодно за нещо, или пък онова, което прави друго нещо пригодно“.² В допълнение, единствено самопроявлението на всяко присъстващо във всичката му видимост следва да бъде смятано за добро, тъй като само тази „идея на всички идеи“ (ἰδέα τελευταία) може да бъде безспорно полезна като освобождение (макар и утопично) от пещерната тъмнина, от проективните отражения на нещата в деформиращи сенки, от познавателните ограничения на винаги топически дефинирания човешки ракурс. Така у Платон, заключава Хайдегер, се извършва подмяна на местата на истината: изначално извънпоставена спрямо човека³, тя

1 М. Хайдегер, цит. съч., с. 270.

2 М. Хайдегер, цит. съч., с. 268.

3 Руският казионизъм „вненаходимость“, узаконен като термин от ОПОЯз, като че ли е по-точен. Впоследствие понятието е подето и от М. Бахтин, макар и „под вънкашност

се превръща в хода на притчовото повествование в черта на човешките действия с присъстващото, т.е. с наличните неща. Може би съвсем не „случайно“ екзистенциалистският слух на Хайдегер е толкова изострен към иначе трудно доловимото онтически колебание у Платон. В крайна сметка, невъзможната любов на немския екзистенциалист към битийната автономия на истината ражда именно като своего рода критическо и компромисно допълнение към Платоновата онтология твърде усложненото понятие „Dasein“. Междувременно, непосредственият ученик на Платон – Аристотел – съвсем ясно настоява в „Метафизика“, че лъжовното и истинното не могат да бъдат в самите неща, а единствено в разсъжденията за тях.¹ Впрочем, и самият Платон сочи човешкото възприятие като топос на лъжата. Платоновата предпоставка за истинност на познанието чрез подобие (ὁμοίωσις) между взаиморазположението на нещата и човешките съждения за това взаиморазположение съхранява жизнеността си и до днес като непоклатим фундамент на кореспондентната теория за истината. Толкова непоклатим, че дори най-скептичните сред философите – Ницше, чиято оргиастична мисловна съпротива срещу конвенцията капитулира единствено пред блестящата ирония на Б. Спиноза и който предизвикателно обявява истината ту за „най-слаба [безсилна] форма на познанието“², ту пък за онзи „род заблуждение, без което определен род живи същества не би могъл да живее“³, все пак отдава дължимото на експеримента като окончателен верификатор: „Харесва ми всякакъв скептицизъм... [но] експериментът... е границата

чужда и под име ново“ като П. Н. Медведев, в неговата фундаментална монография „Формальный метод в литературоведении: критическое введение в социологическую поэтику“, Л., Прибой, 1928.

- 1 Ако истината притежава автономна битийна същност, и нейната противоположност – лъжата – би следвало да споделя същия онтически статут. Сам Аристотел в „Метафизика“ твърди, че „всички противоположности винаги се отнасят към субстрата и нито една от тях не съществува отделно.“ (Аристотел. Метафизика, кн. 14, гл. 1).
- 2 Ф. Ницше. Веселата наука, София 1994, Изд. УИ, Класическо наследство, с. 113, фрагм. 110. Този превод притежава странната склонност да обезсмисля най-емфатичните места от текста. И тъй като за съхраняване на автентичния смисъл понякога ще се налага да се позовавам на оригинала, оттук нататък ще бъде обозначаван само номерът на фрагмента. Номерацията на фрагментите е достатъчен ориентир – във всички издания тя е една и съща.
- 3 Ф. Ницше. Воля за власт, София, 2009, Изд. З. Стоянов, с. 365, фрагм. 493. И този превод има същата склонност да изненадва на най-неочаквани места, така че и по повод на „Воля за власт“ ще посочвам само номера на фрагмента, а там, където преводът не удовлетворява, ще посочвам и оригинала.

на моето чувство за истина, тъй като [именно] там смелостта е изгубила правото си.“¹

Смисъл от постулирането на обектна наличност обаче не би имало изобщо, ако нейната система не е синхронизирана с достъпните на човека познавателни механизми или пък ако тази наличност не отчита непременното съществуване на човека в неговото качество на отделен екраниращ „обект“, чийто миметичен, съответен, адекватен инструментариум за хомотетично познание на обектите е твърде ограничен и който се изчерпва едва ли не само с твърде късия ред на... иконичните знаци. Тук очевидно ключовата дума е „съзнание“ и въпросът, формулиран с единствено уместната за случая схематичност, е дали светът би бил наличен, ако човекът изчезне, и дори да постулираме онтическата наличност на света след подобен апокалипсис, какъв би бил смисълът от тази наличност, от това присъствие, от това битие, от това Dasein? Още по-рязко зададен с думите на Платон, този въпрос ще звучи така: какъв е смисълът на битието, ако човекът се пресели в небитието?

Независимо от достойния си стремеж да разкрие скритата онтическа истина, философията като върхово човешко творение е обречена да бъде във вечен и безизходен плен на своя априорен антропоцентризъм. Безсилието на философите той да бъде преодолян далеч не винаги и далеч не във всеки случай е честно признавано. Би било нередно да не отчитаме честността на Хайдегеровото признание, че „никакъв опит да бъде обосновано битието на истината в разума, в духа, в мисленето, в логоса, в какъвто и да е род субективност не може... да спаси битието на нескритостта“ (на ἄληθεια – П. Ш.).² Още по-обезоръжаващо честно обаче звучи признанието на Ницше за нашето познавателно безсилие пред битието: „нима аз мога да изкажа за каквато и да било същност нещо друго, освен самите предикати на нейната илюзорна видимост?“³ В същия този фрагмент той оприличава „съзнанието за видимост“ на... съновидение, като че ли за да подкрепи неоромантическата представа (обичайно наричана у нас яворовска), според която познавателната

1 Ф. Ницше. Веселата наука, фрагм. 51.

2 М. Хайдеггер, цит. съч., с. 275.

3 В българския превод особено важното понятие „предикати“ е подменено с неравностойното „белези“: „...was weiss ich von irgend welchem Wesen auszusagen, als eben nur die Prädicate seines Scheines!“ In: F. Nietzsche. Die fröhliche Wissenschaft („La gaya scienza“), Leipzig, Verlag von E. W. Fritsch, 1887, fr. 54.

гледна точка на прорицателя-визионер не подлежи на локализация на сред битието. Разположена върху безразмерната граница между състоянията „насън“ и „наяве“, тя по неизбежност е мислена като утопична. Всъщност, тук по-важната дума е думата „мислена“... Единствената познавателна светлина, облъчваща тази зрителна позиция, е „лъжовна“, а мисловният танц, провокиран от нея – „танц на призраци“. Последната метафора на Ницше е очевиден реверанс към Платоновото дефинитивно колебание спрямо битийния статут на ἀλήθεια, чиято утопичност е осъдена на вечна репрезентация чрез непълна истина или частична заблуда (както предпочитате). Изречена с думите на Платон, тази метафора ще изглежда като такъв „танц на ейдолони“, какъвто е посилен за душата (разума, мисълта, логоса, изобщо – субективността), когато тя, устремена към истината, пролетява покрай разбирането¹.

Още Платоновы метафори на заблудата

Заблудата като топически постижима проекция на истината води Боеций още в зората на Средновековието до необходимостта да разграничи учението за автономно съществуващото спрямо човека (екзистенцията) от учението за неговата същност (есенцията), постижима чрез достъпния на човека познавателен инструментариум². Така е посята заразата на мисловния секуларизъм, дори независимо от това, че Боеций придава способността за постигане на пълна онтическа тъждественост между съществуващо и същност единствено във владение на Бога. До юридическото легитимиране на секуларизма противоречието между екзистенциализъм и есенциализъм е исторически белязано от жалонни конфликти, възпроизвеждащи моделното противостояние на блажения Августин срещу еретика Пелагий по повод творителния потенциал на човешката воля, като в крайна сметка философският прагматизъм

1 Платон. Софист, В: Платон. Диалози, Т. 4, „Наука и изкуство“, С., 1990, с. 235.

2 Сатурата на Боеций (която може да се схваща и като добре усвоен впоследствие от Ницше жанров модел) е първата значима философска спекула, излязла изпод перото на „последния римлянин“: „Нали ако някой седи, то по необходимост е вярно мнението, че той седи. И обратно, ако за някого е вярно мнението, че седи, то необходимо е той да седи. И в двата случая имаме необходимост – във втория, че седи, в първия, че мнението е истинно. Но човек седи, не защото е истинно мнението, а по-скоро то е вярно, понеже нечие седене го предхожда. Така че, макар и причината за истината да произлиза от едната страна, все пак и на двете е вътрешноприсъща обща необходимост.“ В: Боеций. Утешението на философията, Изток – Запад, 2005, с. 123. И формулираната закономерност: „Всичко, което се познава, се схваща не според собствената си сила, а по-скоро според способността на познаващите.“ (Пак там, с. 128)

все по-определено и трайно се дистанцира от непроходимите и бездънни битийни мочурища, за да акостира о „твърдините“ на съзнанието. Днешната съдба на напрежението „екзистенциализъм – есенциализъм“ може да бъде сравнително ясно проявена в тематичните предпочитания на лингвофилософията, където асиметрията между интереса ѝ към пропозициите като топос на истината и нейното внимание към илокутивните актове като топос на мисленето, на съзнанието (Остин, Сърл) се „произнася“ очевидно в полза на втория тематичен приоритет. По неписано споразумение именно топосите на заблудата са като че ли колективно преценени за твърда територия на постижимия смисъл. Тук се разпознава същата онази увереност, с която Платон твърди, че „който знае имената, знае и вещите“, съвсем независимо дори от сенсуалистките предупреждения на Протагор за двойствения облик на истината в огледалото на човешката реч (например, болестта е зло за болния, но добро – за лекаря). В този смисъл изненадващо протагоровска конотация добива и един етимологичен аргумент на Платон, чрез който той изтъква корена $\mu\alpha\iota\epsilon\sigma\theta\alpha\iota$ (да хвана) като, тъй да се каже, същностен илокутивен детерминант на акта на назоваване ($\tau\omicron\ \omicron\nu\omicron\mu\alpha\sigma\tau\omicron\nu$).¹ На Платоновата представа, че номинацията като познавателен акт е преди всичко улавяне, хващане на мнението ($\delta\acute{o}\xi\alpha$), е придадена допълнителна сетивност в „Софист“, където е детайлно разгърнат екзамплумът за рибаря. Като единствена разлика между рибаря и софиста е посочен техният улов, в единия случай – рибата, а във втория – човешката душа (разбирай мнението). Сходните белези у двата вида лов са далеч повече: и двете занимания представляват таен лов с кука; при открития лов ударът е с посока отгоре надолу, а тук, при тайния, той има обратна посока отдолу нагоре; и в двата случая куката попада в главата и устата на жертвата², където възниква мнението с неговия израз и където изобщо е локализиран топосът на заблудата.

С разбираем страх от подозрение в самомнителност бих припомнил сред този контекст и собствения си пример за рибаря, конструиран в началото на настоящото изложение. Макар все още да използва кука, моят рибар, очевидно, е по-модерен от Платоновия и, ако си спомняте, появата му беше обоснована чрез близостта между корена „spin“ (въртя)

1 Платон, Кратил, В: Платон. Диалози, Т. 2, „Наука и изкуство“, С., 1990, с. 308

2 Платон. Софист, В: Платон. Диалози, Т. 4, „Наука и изкуство“, С., 1990, с. 223

и производната „спининг“, с която повсеместно той днес нарича своята въдица, съоръжена със скъпа и бързооборотна макара. На въпроса дали между двамата рибари има нещо общо вероятен отговор откриваме в „Теетет“, където чрез авторитета на Сократ се твърди, че „мнението ни подхвърля и ни върти, подобно на плувци, както му се прище“. Казва го Платон. Независимо от известните своеобразия в двата екземплула, метафоричен аргумент към правото им да съществуват паралелно би дала все същата хилядолетна общност на океана, без значение дали ще го мислим като „основочерта на битието“ (М. Хайдегер), като белтъчен бульон, сред който сме зачевани и възпроизвеждани физически, или пък като океан на познанието, сред който с безспирния цикъл на прибоя постоянно приижда и нашето вечно вълнение пред хипотезата за социална власт.

Морал и истина

Романтическият XIX век съвместява перманентния размисъл на човечеството върху истината и степента на нейната постижимост със самоосмислянето на т.нар. „масов човек“, заставен да наблюдава от упор първия наистина драматичен сблъсък между *vita contemplativa* (съзерцателен живот) и *vita activa*.¹ Размноженото чувство за принадлежност към безчислени национални общности популяризира нов тип идентичност, допълнително укрепена от медийната технологична експанзия. Интензивността, с която парата, телеграфът, дагеротипията, пресата и телефонът уплътняват медийния ефир, е съпоставима единствено с хуманистичните последствия от цифровия бум на границата между XX и XXI век. Шокиращото усещане за ново качество на живота, основано върху неговата повсеместна, масова видимост, „индустриализира“ хуманитарното мислене, далеч преди тейлъризмът да закрепил своите безупречни алгоритми върху промишления конвейер. С тревожно предчувствие за тълпата като за нов главен герой на историята науките за човека се пресягат към колективното съзнание, за да прозрат закономерностите на личното поведение в групов контекст. След малтусианския „Очерк върху законите за народонаселението“ от 1798 г. и по-късната Спенсърова представа за обществото като за „агрегат“, произвеждащ единство на условията за колективно съществуване, едва Г. льо Бон в „Психология на тълпите“ (1895 г.) дава основания да бъде смятан за

1 Понятието е въведено от Хана Аренд. Вж.: H. Arendt. *The human condition: a study of the central dilemmas facing modern man*, New York, 1958.

пионер в добиващата все по-реални очертания област на социалното управление. Подобен интерес не е съвсем несвойствен на философската традиция дотогава. Те е щрихирана от „Политикът“ на Платон, през „Владетелят“ на Макиавели, та чак до утопичните сантименталистски представи за гражданското общество. Там обаче обектът на изследване е класически антропоморфен, като добива вид ту на Венера Милоска, ту на Микеланджелов Давид, без да смущава конвенционалното самомнение на човека. У льо Бон този обект даже не е зооморфен, той е по-скоро хтоничен и заприличва на хилядоглава ламя, лишена от чувствителност към рационалните аргументи поне в същата степен, в каквато героят на Ницше е лишен от органи за познание, от органи за постигане на истината.¹ Този нов обект на социалните науки е страшен със способността си да действа единно, но още по-страшен е той в своята нечувствителност, дори непоносимост и открита враждебност към проявите на аналитичен критицизъм, смятани довчера за „човешки, твърде човешки“. Приносните щрихи на льо Бон към портрета на този новоосмислен обект и субект на историята са ясно разпознаваеми както в приписваната му консервативна преданост към постоянни и непостоянни вярвания, така и в неговата почти художествена склонност да „мисли“ в образи, следователно – и да реагира преимуществено на образни въздействия.

Макар и косвено, в „Психология на тълпите“ е засегнат и още един особено важен момент от поведенческото своеобразие на „масовия човек“. Става дума за неговата неотчуждаема и дълбока емотивност, обявена от льо Бон за най-устойчива спойка на „разнородната“ тълпа, за неин най-надежден хомогенизиращ агент или най-малко общо кратно на струпаните в нея възрастови, полови, имуществени, образователни и интелектуални своеобразия. И дори да забравим повечето от детайлите на този иначе не особено сложен текст, трудно бихме изгонили от паметта си онова място от него, където авторът твърди, че в полето на емотивните си реакции професорът по нищо не се различава от своя общар. Точно това афористично място, окастрено от дескриптивни излишъци като че с Окамов бръснач, удовлетворява предписанията на продуктивната Платонова паронимия „σῆμα – σῶμα“. Зад щастливо напипаното там сходство между вътрешна и външна форма се крие веч-

1 Ф.Ницше. Веселата наука, с.212, фрагм.354.

ното състояние на удивление, недоумение, даже – на удивление, предизвикано от трудността на решението върху безизходен казус (απορία), което, повсеместно мислено за непостижимо, е постигнато от велик мъдрец (Платон, Кратил). Тук пък вече става дума за оптималната речева формулировка. Приемана за хомотетична спрямо своя предмет и за безспорно истинна заради естественото човешко пристрастие именно към кореспондентната представа за истината (σῆμα – σῶμα), тя е твърд анклав на есенциалисткото мислене. Във философията поривът към постигане на онтическата същност чрез есенциални речеви конструкции ражда дневниковия жанр „философски фрагмент“, където, за разлика от пространните монографични трактати, изложението на предмета създава рецептивна илюзия за яснота, достъпност и, най-важно, за безспорна убедителност. Сред останалата част от човешката текстопроизводствена практика толкова твърд анклав на есенциализма би могъл да бъде само фолклорният паремийен корпус. У Ницше, който иначе почти без остатък е отдаден тъкмо на жанра „фрагмент“, има известно ироническо предубеждение към граматиката като към „народна метафизика“¹. Точно там е разположен обаче топосът на значим дял от човешката мяра за правилност (ὁρθότης), според която биват оценявани чуждите представи за „истината“. Народната „способност за критическо съждение“ е обречена да оперира с най-достъпния и видим „аналитичен“ инструментариум, какъвто по неизбежност представляват образите, почти без значение дали самите те са граматически фигури, подобно на антиномията и хиазма, или пък – тропи. Това е теза по повод на метода.

По повод обаче на образно постижимото познавателно съдържание за помощ би следвало да се обърнем към „постоянните вярвания“, за които говори лъо Бон. Тяхната догматика, призвана да предпазва групи, общества и цивилизации от разпад, се възпроизвежда чрез традиционно възпитание, обичайноправен съд, религиозна доктрина, ритуалност на публичния живот и задължително образование. Пораженията, нанесени върху човека от тези китове на социалната ориентация, са утаени в системата на морала така, както знанието е утаено в мъдростта – под фóрмата на малка есенциална част, след като всичко останало е отдавна забравено. Изкушен съм да приема диагнозата на Ницше, според когото именно в морала е най-пълно проявен човешкият стаден инстинкт. По-

1 Ф. Ницше. Веселата наука, с. 212, фрагм. 354.

ривът към непостижимата ἀλήθεια би следвало да бъде смятан за висше изпълнение на морала само тогава, когато това състояние на познавателна активност е осмисляно като неудържим стремеж към освобождение от гнета на утаеното знание, от познавателните предубеждения и, доста вероятно, от нравствените стереотипи. Тук е редно да припомним Платоновата „идея на всички идеи“ (ἰδέα τελευταία), разбирана от него като порив към освобождение от винаги топически дефинирания познавателен ракурс, и по тази причина – като единствено възможно изпълнение на доброто, на благо (τὸ ἀγαθόν).

Тъждеството между истина и свобода поразява и у Хайдегер. В този смисъл обичайно убягващата свързаност между познание и морал може „изненадващо“ да се окаже кръвна. Докогато сенсуалисткото убеждение на Протагор („човекът е мярка на всички неща, на съществуващото – че съществува, а на несъществуващото – че не съществува“) все още не засяга божествения пантеон, дотогава философът е уважаван гражданин, комуто държавата не пречи да умножава своето богатство, добивано чрез изкуството му на логограф, участник в платени дебати и учител. Когато обаче в трактата си „За боговете“ Протагор внезапно решава да изпълни със смисъл понятието „несъществуващо“, като го замени с „богове“, той се оказва обезправен, лишен от гражданство и изгонен от Атина, имуществото му – разпродадено, а книгите му – публично изгорени, след като са методично иззети от местното население. Така твърди Диоген Лаерций с тъжно смирение на хронист, заставащ да съди за книги единствено по слухове, т.е. по техните устойчиво съхранени есенциални редукции. Тъгите на мислителя често са радост за тълпата. Безмълвно ужасена от своята агорафобия (страхов комплекс, предизвикан от непознаваемия хаос, според В. Ворингер), тълпата блажено скимти в състояние на кучешка познавателна радост, когато попадне в утешителен плен на семпли, четивни и бързо усвоими пропозиционални схеми на битието. Онова, което е лошо за болния, е добро за лекаря. Протагор го е знаел, но това, макар да не го изправя фатално пред Софокловата чемерика, все пак не го и спасява от доминиращата мощ на вечния и най-ожесточен антагонист на знанието. Става дума не за незнанието, благовидно преобразено от мълвата в „свещена простота“, а за масовото „знание“, върху което е основано чувството за убеденост у тълпата.¹

1 Социалната опасност от „масовото знание“, т.е. от знанието на „масовия човек“, като че ли пръв формулира със свойствена на днешното разбиране очевидност френският кри-

Идеална държава, идеална речева ситуация, прагматизъм

Формулировката на Ю. Хабермас „идеална речева ситуация“ опасно напомня Платоновия блян по идеалната държава с амбициите си да предпише задължителните условия за консенсусно общуване. Най-важно сред тях, според Хабермас, е непременното избягване на „*argumentum ad hominem*“ (довод към човека), който, безкомпромисно прицелен в личната самооценка и идиолектните представи за чест, гордост, достойнство и прочие етически персонални идентификатори, провокира неизбежен, но, по-важно, безконечен когнитивно обоснован метафизичен дебат върху истинността на самия довод. Създава се впечатление, че въз основа на критерия „публична полезност“ усложненият дискурсивен контекст на общуването се противопоставя на контекста на действието, на *vita activa*. Във всеки случай, стремежът към обективизиране на езика, призван поне да компенсира (ако не преодолее изобщо) комуникативното безсмислие, напомня как у Платон „държавата на знанието“ е противопоставена на „държавата на мнението“ въз основа на противоречието между хомогенността на пропозиционално конструирания битийни модели и хетерогенните картини за света, изграждани въз основа на сетивен опит.

Традиционното философско предубеждение обаче в познавателния приоритет на метафизичния дебат спрямо наивния реализъм се сблъсква челно с историческия опит. Песимистичните изводи, до които той води човечеството след провалените теренни експерименти на Т. Мор и М. Робеспьер, окончателно укрепват убеждението, че „идеалната държава на знанието“, основана върху метафизични теории за истината, продължава да бъде все толкова утопична, колкото е била и в Платоново време. Все още предстоящ спрямо края на XIX век е и провалът на източното предприятие, при което с разточителна славянска щедрост огромна географска територия е предоставена за реален топос на утопичната до фанатизъм вяра. Дори обаче това последно, макар и най-важно потвърждение за екзистенциалната безпътица на човечеството да бъде изоставено, скепсисът на изтичащото 19-то столетие към метафизиката

минолог Жан-Габриел Тард. В книгата си „Обществено мнение и тълпа“ от 1901 г. той пише: „Казват, че трябва да се боиш от човека само на едната книга, но какво значи той в сравнение с човека само на единия вестник! А такъв човек всъщност е всеки или почти всеки от нас. Ето къде е опасността на новото време.“ (Г. Тард. Общественное мнение и толпа, Изд. Т-ва типографии Мамонова, М., 1902)

се оказва достатъчно отчетлив. Особено рязко той е представен у Ницше, според когото „изгодите, които са се очаквали от истината, са били изгоди, произтичащи от вярата в нея“.¹ В този смисъл едва ли е удивително, че именно Новият свят, където всекидневните „отстояния“ между метафизично разсъждение и практическо действие са интуитивно скъсени в името на бързата публичната полза, се оказва най-гостоприемен за философията на прагматизма.² Едва ли е удивително и това, че Ч. Пърс, чието име е почти идентифицирано с прагматизма като познавателен метод, предхожда първото изложение на метода през 1878 г.³ с разсъждение върху „Закрепване на вярванията“⁴, установяването на които тържествено бележи целта на познавателния процес. Едва ли е удивително, че именно установяването на все същите вярвания, за които предстои да говори и Г. Льо Бон в „Психология на тълпите“, съсредоточава върху себе си познавателната енергия на радетелите за ефективен публичен консенсус. Най-накрая, едва ли е удивително, че прагматизмът е схващан в процеса на неговото доктринално налагане като такъв метод на мислене, който, подобно на третейски (помирителен) съд, „урежда философски спорове, които без него биха се точили безкрайно“⁵. Смисълът на тази най-обща и метафорична дефиниция у У. Джеймс, ученика на Ч. Пърс, очевидно съвместява представата за безкрайност на разсъждение то с представата за безсмислието на това разсъждение, ако то не успее ефективно и надеждно да опосредствува появата на конкретен акцио-

1 Ф. Ницше. Воля за власт, фрагм. 455.

2 Елегантен реверанс към европейската философска традиция като първа и най-естествена мисловна среда за възникването на прагматистките идеи е епиграфът към осемте лекции на У. Джеймс върху прагматизма, четени от него през 1906-7 г. в Бостън и Колумбийския университет в Ню Йорк: „Посвещава се на паметта на Джон Стюарт Мил, от когото за пръв път научих за прагматическата откритост на духа и когото моето въображение охотно рисува като наш лидер така, все едно той е жив и днес.“ Цит. по второто руско издание от 1910 г. Вж: В. Джемс. Прагматизм. Новое название некоторых старых методов мышления. Популярны лекции по философии, Спб., изд. второе, „Шиповник“, 1910, с. 6. Според равностетката на У. Джеймс, терминът на Ч. Пърс „прагматизъм“ добива всеобща популярност едва 20 години след първата му системна употреба през 1878 г. Очевидно, витаещото всеобщо усещане за спешна потребност от публичен консенсус „странно“ съвпада с диагностицираното от Ж.-Г. Тард и Г. Льо Бон раждане на „масовия човек“. Вж: В. Джемс, цит. съч., с. 36.

3 C. S. Pierce. How to make our ideas clear?, In: Popular Science Monthly, v. 12, January 1878, p. 286-302.

4 Ч. С. Пирс. Избранные философские произведения, М., Логос, 2000, с. 234-265.

5 В. Джемс, цит. съч., с. 34.

нен резултат, латентна перспектива пред който е налична в самото разсъждение.

Граничното самоосмисляне на „масовия човек“ пред прага на *fin de siècle* носи остро усещане за необходимост от надежден критерий за истинност, обичайно предоставян дотогава по философска традиция от метафизиката. Именно метафизиката е сочена от прагматизма като изкупителна жертва за човешката идентичност, окончателно изгубена на границата между вековете сред „абстракции и недостъпни неща,... твърди, неизменни принципи, заключени системи, мними абсолюти и начала“¹. Метафизичният рационализъм, „прилепен към логиката и небесата“², е обявен за теория без факти, а емпиризмът пък, „прилепен към външните чувства“³ – за фанатична религия на факта. Прогнозата е, че след налагането на прагматическия миротворен „темперамент“ (У. Джеймс) във философията, „върху привържениците на ултра-рационалистическия метод ще се струпа всичко онова, което царедворци изпитват в републиките или пък свещеници-ултрамонтанисти – в протестантските страни“⁴. Помирителното възхищение към теоретически стройния и красив монумент, който трансценденталният идеализъм посвещава на Абсолюта, за да осигурява периодично „морална ваканция“ (*moral holiday*) на вярващите, е всъщност сладостно предчувствие за повсеместната интелектуална и нравствена свобода, с която „прагматизмът е готов да се съобразява дори с мистическия опит, ако той има практически следствия“⁵. Известна сянка на съмнение обаче върху „скромността“, с която прагматизмът непретенциозно и девически скромно се самоопределя само като метод, прицелен единствено в практически валидните критерии за истинност, хвърля обстоятелството, че той (в известна степен изненадващо даже за своите теоретици) се самопоставя в центъра на метафизическата традиция, който е зает от „идеята на всички идеи“ – то *`αγαθόν*. В крайна сметка, истинно според него е „всичко онова, което се оказва благо в областта на убежденията, и благо, като добавка, по силата на определени нагледни основания“⁶. Най-удивително обаче е

1 В. Джеймс, цит. съч., с.38.

2 В. Джеймс, цит. съч., с.56.

3 В. Джеймс, цит. съч., с.56.

4 В. Джеймс, цит. съч., с.37.

5 В. Джеймс, цит. съч., с.37.

6 В. Джеймс, цит. съч., с.52.

едно друго, на пръв поглед (но само на пръв поглед!) странично спрямо проблема за истината обстоятелство. Когато по неизбежност се достига до съзнанието, където възникват образите на нещата извън нас, именно психологът У. Джеймс патетично заявява: „Условният характер на това как ние фактически мислим тук няма никакво значение: това засяга психологията. По повод на всички тези въпроси – долу психологията, да живее логиката!“¹ Създава се впечатление, че топосът на „призрачните сенки“, на „танцуващите ейдолони“ и, най-накрая, на „довода към човека“ е умишлено изолиран от вниманието на прагматизма в името на публичния консенсус така, че най-сетне, с идването на новия век, да настъпи всеобщата власт на единния Разум, пропит във всички бъдещи мисли и дела на човешкото братство. Именно „мисли и дела“, но не заради обичайната (или поне желателната) последователност на тези дейности в процеса на нашата социална активност, а заради притулената каузална връзка между тях, по чиято сила мислите, превърнати в думи, могат да провокират обектна реалност. Тази обща нагласа едва тепърва предстои да предизвика стройната представа на Дж. Л. Остин за акционното слово, макар че и в самото начало на XX век прагматизмът схваща мисленето инструментално – „като оръдие за логическа работа“². Тъкмо в това се състои онази зрителна перспектива към мисленето, според която под истинност на нашите мисли следва да разбираме „тяхната способност да работят за нас (work)“³. Очевидно, тук ключова е думата „работа“. Функционално обвързана с мисленето, с неговите речеве експликации и практическата полза от самите идеи, представата за мисленето като работа рисува такава картина на идилично единение между истинност на думи и разум в дела, каквато е съответна спрямо неистовото очакване на „масовия човек“, че отвъд вековната граница тяхното функционално тъждество внезапно би установило едновременно и рационален порядък в сътворената видимост, и общовалидно истинна представа как зримият порядък да бъде възпроизвеждан чрез мисъл и реч. Що се отнася до проблема за истината, не по-малко очевидно е, че, предумишлено скъсила отстоянията между мисъл и дела (ideas – work) почти до онази функционална тъждественост между познание и обект, която изповядва кореспондентната теория за истината, прагматистката

1 В. Джеймс, цит. съч., с.48.

2 В. Джеймс, цит. съч., с.41.

3 В. Джеймс, цит. съч., с.41.

атака срещу метафизиката и нейния рационализъм е проведена, всъщност, в полза на съзнанието, на душата (ψυχή) като топос на заблудата, където измамните мисловни сенки изграждат монумента на... метафизиката във всички му рационален блясък. Едва ли е случайно, че Уилям Джеймс е именно психолог. Психолог е и близкият му съратник, отстояващ каузата на прагматизма – Джон Дюи. Дори без да се има предвид психологическата перспектива, заслонена под понятието „хуманизъм“, с което другият от прагматисткото трио адепти – Фердинанд Шилер – нарича прагматизма¹, възниква достатъчно основателно подозрение, че прагматисткият апел на У. Джеймс „Долу психологията!“ не надхвърля претенциите на реторическата фигура „претерицио“. Същността на тази фигура се състои в недвусмислено заявен отказ да се говори за онава, което всъщност е основен предмет на речта.

Осъщественият прагматизъм

Макар книгата „Еретици“ (1905 г.) на Г. К. Честъртън да изпреварва осемте лекции на У. Джеймс само с една година, това незначително хронологическо „преимущество“ се оказва достатъчно, за да превърне думите на „истинския еретик“ Честъртън в своеобразен „предговор“ изобщо към Прагматизма. Дори преди още да въведе името на основателя Ч. С. Пърс, Джеймс тържествено разкрива подстъпа към изложението на прагматистките идеи, като споменава „забележителната книга“ на Честъртън. Доколко това позоваване е неформално, личи от пространността на скрупулوزно цитирания абзац, част от първото есе в „Еретици“ („Встъпителни бележки върху важността на ортодоксията“): „Съществуват хора, и аз съм сред тях, които смятат, че най-важното, практически важно, у човека е неговият светоглед. Мисля, че за хазайката, която има предвид наемателя си, е важно да знае размерите на дохода му, но още по-важно е да познава неговата философия. Мисля, че за пълководца, който се готви да влезе в сражение с неприятел, е важно да знае неговата численост, но още по-важно за него е да познава философията на неприятеля. И даже мисля, че въпросът съвсем не е в това дали светогледът влияе върху окръжаващата човека среда, а дали, в крайна сметка, нещо друго може да ѝ въздейства.“²

1 F.C.S.Schiller.Studies in humanism,London,Macmillan and co.ltd,1907.

2 В. Джемс. Прагматизм. Новое название некоторых старых методов мышления. Популярны лекции по философии, Спб., изд. второе, „Шиповник“, 1910, с.9.

Смътният статут на понятието „философия“ в цитирания откъс, разбира се, е впоследствие уточнен от У. Джеймс. Според него, мислена в подобен свръхнедефинитивен план, респектиращата дума би следвало да означава някакво „смутно чувство по повод на това какво представлява животът в неговата дълбочина и значение..., [някакъв] индивидуален способ да възприемаш и чувствуваш как бие пулсът на космическия живот (the total push and pressure of the cosmos)“¹ или пък такъв висящ във въздуха ресурс, подобен на „дух на времето“, но схващан в безконечността на вселенския контекст. Ако У. Джеймс се беше позовал на друго есе от „Еретици“ – „Хърбърт Уелс и великаните“, едва ли би възникнала нужда от дефинитивни догадки. Там, покрай конкретния предмет – „Модерна утопия“ (1905) на Х. Уелс, става дума за вечния и неизменен човешки порив към утопични видения. Във връзка със западния човек Честъртън въвежда спецификация, изясняваща идеологическия фундамент на неговите утопични видения – християнското смирение. Без да е сигурно, че по повод на книга със заглавие „Еретици“ са уместни богословски разсъждения, ще посоча само един довод на Честъртън срещу Уелсовия сциентизъм: „Мистър Уелс... се намира под влияние на най-великата заблуда; имам предвид присъщата на учениците привичка да започват не от човешката душа, т.е. от първото, за което човек узнава, а от някаква протоплазма, за която човек научава едва ли не най-накрая... Чувствителността – това е първоосновата на живота.“² Така, според Честъртън, продуктивното единение между изменчивото (но затова пък достъпно) чувствено познание и неизменната (но затова пък незрима) идея ражда герои-великани, устремени да променят системата на социалните отношения. Представата на Уелс обаче за смисъла на самата утопична идея не е особено страстно оспорена от иначе пристрастния Честъртън. Уелс вижда в социалното предназначение на утопията два същностни белега. Първо, „утопиите са длъжни да засягат онази сфера, която има най-важно значение за живота на човечеството, а такава сфера, несъмнено, са отношенията между хората.“³ И, второ, „утопията е съгласна да види осъществяването на всички идеи, само и само

1 В. Джеймс, цит. съч.

2 Г. К. Честертон. Вечный человек, М., Эксмо, СПб., Мидгард, 2004, с. 411-508.

3 Г. Уэллс. Современная утопия, В: Завтра: фантастический альманах, М., Текст, 1991, Вып. 1, с. 120-130.

от това да възниква полза за хората.¹ Ако започнем коментара отзад напред, за да не изпуснем спекулативните възможности, предоставени от непосредствения контекст, би се оказало достатъчно да припомним още веднъж „брахманската“ познавателна търпимост на прагматизма, „готов да се съобразява дори с мистическия опит, ако той има практически следствия“.² Прибавим ли към тази готовност на прагматизма и неговото самомнение да се представя като третейски съд в публичните отношения (в раздора между утопиите, по думите на Честъртън), и свенливия му интерес към познанието за душата, донякъде би станало ясно защо именно Честъртън, заедно с пропития в него уелсовски утопизъм, „предговаря“ първото системно изложение на прагматисткия метод. Между редовете в есето на Честъртън, посветено на Уелс, прозира вселенски ужас от възможния титаничен сблъсък между големите утопични идеи, сетивен модел на който представя още самият Уелс във „Война на световите“ (1898 г.). Вероятно, асиметрията между апокалиптичните последствия от такъв сблъсък и човешките възможности за реално противостояние диктуват избора на Честъртън да търси единствен изход във великанската мощ на човешката слабост, разбрана като християнско смирение. Съотношението на силите тук е все същото, каквото отдавна вече е видно от старата фолклорна приказка „Красавицата и звярът“ в неравния сблъсък между титаничния властови инстинкт и красотата и каквото предстои да бъде потвърдено в нейния кино-римейк „Кинг-Конг“ от 1933 г. Впрочем, тази година красноречиво подсказва и завинаги пропуснатия режисьорски шанс горилата да проговори немски. Не би било твърде пресилено дори да схващаме прагматизма като модерна утопия на изправения върху вековната граница малък „масов човек“, лишен, подобно на Ницшевия герой, от органи за познание на истината, но пък, за сметка на това, въоръжен с ясни, сетивно обосновани и всеобщо постижими представи за ценността на човешкия живот като последен критерий за истинност (Ницше). Формулиран с думите на Честъртън, макар и изречени по повод на утопиите, този парадокс би изглеждал така: „Слабото място на всички утопии е тъкмо в това, че техните създатели вземат човешкото битие в цялата му сложност и я смятат за преодоляна, а след това подробно разказват как хората преодо-

1 Г. Уелс, цит. съч.

2 У. Джеймс, цит. съч., с. 56.

ляват множество дребни трудности.¹ Впрочем, само така би бил прояснен смисълът на онова криптирано място у У. Джеймс, където той задава въпрос дали (освен светогледа) има и „нещо друго“, което може да влияе върху „окръжаващата човека среда“. Опитът тази „делова“ утопия на обществената полза да бъде търсена в сферата на неизменните и незрими идеи периодично търпи провали, вероятно защото тези идеи са твърде мащабни, за да бъдат обхванати с поглед. Същевременно, надеждата, че такава утопия може да се осъществи във високомерно пренебрегваното от метафизиката изменчиво поле на обозримото чувственото познание, изглежда повече от постижима. Ако тук изобщо има някакъв парадокс, той трябва да бъде търсен в това, че тъкмо неприкосновеният, непроницаемият топос на съзнанието, емпиричните данни за който обичайно са оскъдни, е преценен като единствено прогнозируем и твърд фундамент на общественото споразумение. Заслугата утопичният блян по изплъзващия се публичен консенсус да бъде търсен именно в безспорността на сетивно установимото принадлежи на теорията за социално управление, неистово устремена след Първата голяма война към професионализация под облика на щатно социално инженерство. Този укрепващ в началото на XX век дял на познанието за *social politics* търси своята автономия, като се припознава в родствени връзки ту с психологията, ту със социологията. Един от модерните му технически псевдоними е „пропаганда“. Отношенията между автора на първия системен труд с подобно заглавие – Е. Бернайс – и науката за душата не подлежат на съмнение: Е. Бернайс е племенник на З. Фройд. Но далеч не само в този биологичен смисъл връзката е повече от кръвна. Имам предвид, че тя може да бъде и окървавена.

PR, пропаганда и истина

Идеята за ефективно социално управление не би изглеждала непостижимо сложна, ако тя бъде подложена на редукция чрез опит за отговор на въпроса какво е онова първостепенно „друго нещо“ (У. Джеймс), което превръща тълпата в група с относително единно и прогнозируемо поведение и което ѝ гарантира социална територия, изглеждаща малка и подредена заради нейната обозримост, гарантирана от оптиката на валидна познавателна конвенция. Приблизително по същия начин постъпва и Честъртън в знаменитата си, според У. Джеймс, книга „Ере-

1 Г. К. Честертон, цит. съч.

тици“. Там, в есето „За Ръдиард Киплинг и за това как да направим света малък“, той представя основните познавателни подходи на съвременния човек чрез два метафорични субститута – телескопа и микроскопа: „...туризмът и науката правят света по-малък. Светът намалява заради параходите и телеграфа. Той намалява заради телескопа; само в микроскопа той е по-голям. Скоро хората ще бъдат разделени на привърженици на телескопа и привърженици на микроскопа. Първите изследват неща крупни и живеят в малък свят; вторите изследват дребни неща и живеят в свят просторен.“¹ Промяната в представите за света, предизвикана от неизбежни текущи промени в познавателната оптика (сравни с тезата на М. Маклуън „медията е посланието“), е преди всичко функция от субективното усещане за непреодолима алетична асиметрия между ограничения познавателен потенциал на човека и безграничния битиен хаос. Вечно затиснат от своята агорафобия, човекът намира познавателна утеха в епистемичната конвенция, в онова идилично обществено споразумение, което се оказва много повече ценностно, отколкото чисто познавателно, и в името на което историята е периодично опушвана с човешки кладии. В този смисъл познанието, без да бъде подлаган на съмнение, разбира се, неговият цивилизационен принос, е едва ли не само безобидна предпоставка за проява на груповата етика или, по думите на Ницше, на морала като проява на стадния инстинкт у човека.

Освен на стадния инстинкт обаче, съзнанието за групова принадлежност е основано и на известно индивидуално усещане, че личните критерии за истинност са удовлетворени от груповата верификационна норма. Тъкмо такива достъпни потвърждения на индивидуалните критерии за истинност биват разточително предоставяни от пропагандата. С други думи, етичната лоялност на палача към социалния ред обичайно се нуждае и от известни познавателни потвърждения. Конкретен познавателен мотив за мотивирано възпроизводство на кървавото ежедневие в този случай би бил страхът, че ако земята изведнъж се окаже кръгла и по тази причина ешафодът неудържимо се килне, палачът ще остане безработен. И ако някаква особено важна причина не наложи пространен коментар върху анекдотичното „кореспондентно“ разногласие между „алетична“ представа за обекта и самия обект, бих изчерпил своята критическа повинност само с констатация, че анекдо-

1 Г. К. Честертон, цит. съч.

тът за палача схематично представя основния пропаганден императив – да бъдат изградени такива достъпни епистемични опори, върху които традиционно лишените от здравословен познавателен скепсис групи да се крепят задружно по изнурителния и дълъг път на своето социално или дори физическо самосъхранение.

Всъщност, въпросът за поведенческата хомогенност на групите и обществата не е откритие на новото време, без особено значение дали езикът, религията, „расата“, „средата“ или пък „моментът“ са били приоритетно изтъквани като конвергиращи груповото поведение агенти. Несъмнена заслуга на новото време обаче е изостреното чувство за познавателно компресиране на социалната среда чрез регулярно медийно възпроизводство на единен информационен поток – толкова единен, колкото само промишленият калъп може да осигури, и с такава предвидима периодичност, каквата е по силите единствено на трисменното, т.е. непрекъснато промишлено производство. Зад тази разгърната евфемистична дескрипция прозира силуетът на феномена „обществено мнение“, чиято априорна безспорност днес е все така устойчива дори и след съмненията на П. Бурдийо от 1972 г., че „обществено мнение не съществува“.¹

През целия си исторически живот понятието „мнение“ (δόξα) не постига кой знае каква конструктивна детайлност и за около 2500 години едва успява да се сдобие само с уточняващия атрибут „обществено“. Това се случва на самата граница между вековете, когато Ж.-Г. Тард издава през 1901 г. книгата „Обществено мнение и тълпа“. Макар обаче формулировката да е специално фиксирана в заглавие след 1895 г., т.е. след книгата на Г. льо Бон „Психология на тълпите“, където авторът се ограничава с не твърде пространен коментар върху постоянните и непостоянни вярвания на тълпите, Тард още в книгата си „Законо на подражанието“ от 1890 г. прокарва продуктивна аналогия между установяването на общественото мнение, от една страна, и на лексическата и фразеологична конвенция, от друга. По-късно, през 1901 г., лингвистичната догадка на Тард ще му донесе пионерски приоритет върху валидното и до днес разбиране за общественото мнение като такъв феномен, чиято непреодолима императивност е функция от медийното учестяване, съгъстяване, компресиране на информационната среда чрез

1 P. Bourdieu. L'opinion publique n'existe pas, Dans: Les Temps Modernes, janvier 1973, pp. 1292-1309. Цит. по: П. Бурдьо. Социология политики, М., Socio-Logos, 1993.

уеднаквено, униформено, но, заедно с това, преходно, „бързо“ знание: „Пресата... прави разговорите еднообразни в пространството и разнообразни във времето. Всяка сутрин вестникът доставя на своята публика материал за целодневни разговори. Почти винаги е възможно да се предскаже за какво разговарят хората в някакъв кръжок, в стаята за пушене, из съдебните коридори. Но сюжетът на разговора се мени всеки ден или всяка седмица с изключение на случаите (за щастие – твърде редки) на национална или международна болестна фиксация върху един-единствен предмет... Това все по-нарастващо сходство между едновременните разговори сред все по-обширни и по-обширни географски пространства е една от най-важните характерни черти на нашата епоха, тъй като тя в значителна степен ни обяснява все по-нарастващото могъщество на общественото мнение против традицията и даже против разума, и това постоянно увеличаващо се несходство между последователните разговори обяснява по същия начин непостоянството на мнението – този противовес на неговото могъщество.“¹ Изненадващият, но мощен филологически инстинкт у юриста-криминолог някак преднамерено и целенасочено се прицелва в техническия фундамент на медиазнанието. Особено интригуващи са разсъжденията върху феномена „публично общуване“, на който Тард посвещава обилен и изискан културно-социологически етюд. В него понятието „разговор“ многократно надхвърля границите на буквалното речниково значение и видимо се домогва до смисъла на почти десемантизираното в наши дни клише „масови комуникации“. Социологически особено приносна е и полемиката, която Тард провежда с представата на лъо Бон за тълпата. Като ѝ противопоставя собствената си представа за „публика“ с характерната за нея предвидима съзнателност на социалния избор, Тард уверено се вписва във високата социологическа норма, задавана по това време от Г. Зимел и М. Вебер, и със сигурност предхожда създадения от У. Липман впоследствие (1921 г.) образ на „постоянния читател“, представител на т. нар. от него „купуваща публика“. Изобщо, „Обществено мнение и тълпа“ поразява с удивителната зрялост и актуалност на разсъжденията върху формиращата се медийна същност на новото време дори в съпоставка с информационната епоха, когато тъй наречената от Маклуън в началото

1 Цит. по: Г. Тард. Общественное мнение и толпа, изд. Т-ва типографии Мамонова, М., 1902, с. 41.

на 60-те „*scienza nuova*“ (Дж. Вико) отдавна вече е проникнала без остатък почти всички частни области на хуманитарното знание.

Що се отнася обаче специално до преднамерената употреба на медийния инструментариум за целите на социалното управление, именно там проникновените предчувствия на Тард като че ли са най-впечатляващи. В тях без особено усилие се разчита ембрионалният силует на сравнително късния (1928 г.) Бернайсов концепт „невидимо правителство“. Доста вероятно е този фразеологизиран вече концепт да е повлиян от теориите на В. Парето за елитите и инстинктивната мотивация в поведението на групите, много по-вероятно – от психоаналитичната традиция, спрямо която Бернайс изпитва разбираем „роднински“ сантимент, но, най-вероятно – от съвместната пропагандистка практика на Бернайс и Липман в Комитета по обществена информация на САЩ по време на Първата световна война.

Ако следваме паремийната инструкция и се опитаме „да познаем“ Бернайс по приятеля му, ще открием, че още през 1922 г. в „Общественото мнение“ Липман говори за лидерите, чиито „програми не се изобретяват от само себе си едновременно в хиляди мозъци“¹, т.е. тези програми са нечий произведение, но, същевременно, „конспиративната“ тайна около самоличността на лидерите се запазва, като в най-оптимистичния случай те могат да бъдат измамно припознати в лицето на „някой могъщ вестникарски собственик“.² Очевидно, става дума за масмедийно предизвикани колебания в категорията „авторство“, които са естествена хранителна среда за поява на легендарни конспиративни теории и които изграждат образа на надличностното, почти божествено управление, дори най-критичните оценки за чиито решения се съобразяват с експликативната неизбежност на безличните конструкции (напр., „реши се“). Именно тайните около управленския идентитет създават охранителна дистанция, от която за поданиците („редниците“ по Липман) се оказва посилно предимно чувството на почтителен респект към елита. Същевременно, безликостта на управлението е балсам срещу чувството за лична вина у самите лидери, които често бързат да повярват на Ремарк, че убийството на един е трагедия, а на милиони – статистика. Доколко институционализацията на административното звено потиска перспективата за персонално отъждествяване с него донякъде

1 У. Липман. Общественото мнение, С., Лик, 2001, с. 199.

2 У. Липман, цит. съч, с. 200.

лични от ироничните формулировки, които Джордж Крийл, шеф на комисията, приютила в качеството на сътрудници Липман и Бернайс, използва за заглавия на отделните части от своя официален отчет през 1920 г. (напр., „Четириминутните хора“, „Филмовата война“ и пр.).¹ Официалният отчет за осъществената официална пропаганда обаче впоследствие се оказва, че има несъмнен принос към дискредитирането на самото понятие „пропаганда“ в такава степен, че то да се схваща като безспорен синоним на лъжата главно заради невиджания дотогава индустриален мащаб на тиражираните илюзии. Разбира се, много вероятно заслуга за този ефект има и рязката смяна в позициите на президента У. Уилсън, чиято втора успешна изборна кампания, проведена през 1916 г., непосредствено преди САЩ да обявят война на Германия, минава под общия антивоенен слоган „He kept us out of war“.² Но независимо от конкретните причини за „алетична“ девалвация на понятието, след войната пропагандистите усещат нужда неговата „багопристойност“ да бъде реабилитирана. Липман още през 1922 г. се заема с тази кауза в „Общественото мнение“: „Старите константи в нашето мислене се променят под въздействие на пропагандата, без да е нужно тя да се възприема единствено откъм лошата ѝ страна... не е възможно повече да се вярва в първоначалната догма, според която познанието, необходимо за да се управляват човешките дела, възниква спонтанно от сърцето... Ако се съобразяваме с тази теория, ние се обричаме на самоизмама и на такава форма на убеждаване, чиято истинност не бихме могли да проверим.“³ Няколко години по-късно Бернайс апологетично ще възкликне: „Пропаганда? Нищо подобно. Просто упорито утвърждаване на истината.“⁴

1 Вж: G. Creel. How we advertised America. The first telling of the Committee on public information that carried the Gospel of Americanism to every corner in the globe, Harpers & Brothers publ., N.-Y. – London, 1920. „Четириминутни хора“ (или „Хора в четири минути“) е название на пропаганден проект, който предвижда да бъдат филмирани 4-минутни изказвания на доброволци по определени теми. Кратките пропагандни филмчета предхождали, подобно на кино-преглед, прожекцията на всеки основен филм. Според директивата бюро за дистрибуция е трябвало седмично да разпространява филми по проекта с обща дължина на лентата 500 фута. До края на войната за целите на този проект са изразходени над 1 000 000 фута (т.е., над 304, 8 км!) филмова лента. Вж.: P. McFadden. American propaganda and the First world war: megafone or gagging order?, In: eSharp, Issue 19 (Autumn 2012): Reality/Illusion, pp.1-32. p.17.

2 P. McFadden., цит. съч., с.1.

3 У. Липман. Общественото мнение, С., Лик, 2001, с. 204

4 E. L. Bernays. Propaganda, New York, Horace Liweright, 1928, p. 23

Хорово подета в пропагандисткия цех, тази изненадваща похвала на истината обаче катастрофира именно в онези неотстраними „утайки“ (Ж.-Г. Тард) на общественото мнение, където трайно и като че ли зави-наги, покрай образа на немския вандал с рогата каска, е отложен и об-разът на дивия австроунгарски хун (*Hun – Hungaria*). След като през де-кември 1917 г. САЩ обявяват война и на Австро-Унгария, комисията по обществена информация тиражира плакат със слоган „Halt the Hun!“¹ Популярността на този плакат, разбира се, не е функция от възможната истинност на представата, че мадам Сиси, облечена в дивашки тоалет от сурови кожи на вонящи алпийски вълци, стръвно ръфа кървава меча лапа наред Елисейските поля, а от паремийната отчетливост, с която тавтологията в словните корени „*Hun – Hungaria*“ прекомоти на нова сметка образа, например, на почтения австро-унгарски търговец. Той дори не е прибрал все още цивилните си мостри от последното изло-жение в Чикаго, но по логиката на пропагандния образ очевидно е по-сетил града на Х. Форд като въоръжен до зъби нашественик и вещае за САЩ от XX в. такава печална историческа съдба, каквато в V в. хуните на Атила са вешали за Рим.² Усещане, че подобни образи могат да надживе-ят многократно своето пряко пропагандно предназначение, се долавя в „Пропаганда“, където Бернайс мимоходом загатва за „мирната“ инерт-ност на военновременните представи. Подобна, вероятно, е и част от причините, поради които през 1919 г. финансирането на Комитета секва толкова рязко, че дори съхранението на архива му е поставено на изпи-тание. Неизбежен, в крайна сметка, е конфликтът между дресираната представа, според която немските и австро-унгарски войнишки ведра, препълнени с вражески очни ябълки, са истинни, и трезвата следвоен-на преценка, че, що се отнася до пропагандната практика на „невиди-мото правителство“, безспорно истинна е единствено нейната опера-тивна ефективност.

Публичният скепсис към „метафизичните“ пропагандистки изку-шения (У. Липман, Е. Бернайс) по истината и податливостта ѝ на про-

1 Вж.: P. McFadden. American propaganda and the First world war: megafone or gagging or-der?, In: eSharp, Issue 19 (Autumn 2012): Reality/Illusion, pp. 1-32, p. 6.

2 Почти веднага след края на войната У. Липман разбираемо е впечатлен от пропагандис-ткото пристрастие към зооморфните образи: „...в човешката природа няма животин-ско качество, което те (военните пропагандисти – П. Ш.) да не са откривали на изток от Рейн или, ако са германци, на запад от реката.“ В: У. Липман. Обществено мнение, С., Лик, 2001, с. 142

верка не отменя обаче правото на конкурентни въздействия върху групите представи за достоверност. Особено популярен през първите две десетилетия на XX в. именно като „философ на живота“, прицелен в достъпни на широката публика теми като парите, модата и града, е Г. Зимел. Неговата почти публицистична чувствителност към идейните пристрастия на епохата определя донякъде статута му на странник във философската традиция, същевременно и на централна фигура в интелектуалски кръгове, чиято широта далеч надхвърля континенталните предели на стара Европа. И никак не е изненадващо, че в монография (1913 г.), посветена именно на Гьоте, Зимел отделя на централния в прагматизма проблем за истината специална глава. Дали тези тематични предпочитания не са предзададени преди всичко от самата автобиография на поета („*Aus meinem Leben. Dichtung und Wahrheit*“, 1811-1833 г.) е въпрос, очевидността на чийто отговор не подлежи на съмнение. Самият Гьоте тълкува истинността на пропозиционалните (както бихме казали днес) идиолектни картини за света в руслото на класическата философска традиция, зачената от Платон. Впоследствие и Й. П. Екерман поставя нарочен акцент върху схващането на Гьоте за истината, като че ли за да узакони веднъж завинаги този проблем като неизбежно общо място на предстоящите тълкувателски подстъпи към творчеството на поета. Все в руслото на този критически „императив“ Г. Зимел аргументира интереса си към Гьотевото разбиране за истината с едно негово признание: „Забелязал съм, че смятам за истинна онази мисъл, която за мен е плодотворна, която се доближава до цялостното ми мислене и която ме придвижва напред“.¹ Същевременно, като държи сметка за интерпретативните изкушения, скрити в думата „плодотворна“, Зимел намира за уместно да оспори „правото на най-грубите форми на прагматизма“² да се позовават на тези думи. Независимо обаче от своето рязко несъгласие с утилитарното тълкуване на практическия смисъл, социологът все пак намира за уместно да посвети именно на... прагматизма цял самостоятелен раздел от вградения в монографията обемен трактат върху истината. Този раздел е поантиран от Зимел в духа на прагматисткия емпиризъм: „каквото и да се разбира под истина и както и да бъде определяна тя в крайна сметка от практическата необходимост, все пак остава убеждението, че причината и съдържанието на нейната плодотворност се заключа-

1 Г. Зиммель. Гете, М., ГАХН, 1928, с. 30

2 Г. Зиммель, цит. съч., с. 30

ват в това, че тя е истина и че реалното е достъпно на нашите действия под формата на представи.¹ Ако не бях предубеден в пристрастието на Зимел към Платоновата метафизика, вероятно бих уточнил, че истината ни е достъпна под формата именно на „чувствени представи“, и бих отдъхнал с облекчение заради напипаната съгласуваност между това допълнение и произнесеното с половин уста признание на Зимел, че „чувствеността на художника е... канал, през който цялостният живот се излива в продуктивност“², почти както гласи, впрочем, и цитираният от него известен афоризъм на Гьоте, че „художникът вижда идеята с очи“.³ Дори само последователната предвоенна съпротива на Г. Зимел срещу вероятното утилитарно разбиране на понятия като „плодотворност“, „продуктивност“, „полза“, „чувственост“ е верен индикатор както за набъбващия ръст на тази публична склонност, така и на безпокойството, с което немският национален дух, надвесен върху бездната на първото голямо световно безумие, предчувствува и окончателния край на своята метафизична мисловна идилия. Публичните очаквания на стария континент за ефективна и делова употреба на идеите, ако се съди по съпротивата дори на фин мислител като Г. Зимел, търпят, подобно на „Титаник“, и крахове по пътя към примамливия утопос на „практическият разум“. Все пак тези надежди дочакват и своя „Queen Mary“, за да акостират щастливо най-накрая о бреговете на Новия свят, където салонното изчервяване, предизвикано от думата „полза“, се тълкува единствено като неуместно лицемерие.

Първият радикален задокеански терапевт, заел се с шоково възпитание на публичните чувства в духа на „най-грубите форми на прагматизма“ (Зимел), е пропагандата. След като през 1922 г. У. Липман произнася в нейна полза защитна реч срещу публичните съмнения по повод лоялността ѝ спрямо „истината и само истината“, Е. Бернайс, в качеството си на оперативен PR, избира прост, но гениален ход. Той просто преименува пропагандата в „нова пропаганда“ или „връзки с обществеността“. Дали тази догадка, всъщност, не е подсказана от Джордж Крийл още през 1920 г., когато той нарича пета глава от своя официален про-

1 Г. Зиммель, цит. съч., с.31

2 Г. Зиммель, цит. съч., с.36

3 Г. Зиммель, цит. съч., с.59

пагандистки отчет „*Relations with Congress*“?¹ Ако пропагандисткият избор същността на предмета да бъде прикрита зад ново име ни подсеща за склонността на вълка да мени кожата си, изглежда доста по-уместно да се съсредоточим върху постоянството на вълчия нрав.

Qui bono?

Как да познаем този нрав обаче, без да знаем неговото истинско име – онова, което според Платон („Кратил“) може да ни отведе до същината на вещта? В древен Рим, например, преднамереното лъжливо обвинение, извършено с користна цел (*kalumnia*), е санкционирано, като върху челото на престъпника (*kalumniator*) е изрязвана буквата „К“.² Така името („К“), превърнато в социална стигма, е предупреждавало за истинската същност на клеветника (*kalumniator*), без той да е в състояние да я прикрива. Какво би се случило обаче с познанието за тази същност, ако бъде активирана паронимията „*kalumnia – columna*“, аргументативно основана на омофония? Очевидно, би бил произведен добре познатият ни днес контаминативен образ на клеветник-колумнист, професионално зает с писмено тиражиране на лъжи. Цицерон, впрочем сам позовал се на стигмата в своята защита на Секст Росций, прилага аргумента на „другото име“, почти без да се страхува, че ще бъде сметнат за „клеветник-колумнист“. Той нарича Тит Росций, възползувал се в своя користна облага от Суланските проскрипции, „*sector colorum – sector bonorum*“ (букв., отсичащ шията – купуващ на търг разделени, разсечени на отделни части имоти).³

В момента, когато Цицерон произнася речта си (80-81 г. пр. н. е.), на логическо доказване е подлежала единствено втората част от дактилната конструкция „*sector bonorum*“, тъй като предполагащото от младия защитник намерение за убийство на Секст Росций-син все още не е било изпълнено от неговия роднина Тит. Възможните причини Цицерон да устои на страха от заклеймяване в лъжа се състоят, първо, в щастливото обстоятелство, че бащата на обвиняемия Секст Росций носи същото име (Секст Росций), и, второ, в още по-„щастливото“ обстоятелство, че

- 1 G. Creel. How we advertised America. The first telling of the Committee on public information that carried the Gospel of Americanism to every corner in the globe, Harpers & Brothers publ., N.-Y. – London, 1920, pp. 51-69.
- 2 М. Т. Цицерон. Речь в защиту Секста Росция из Амеры, В: М. Т. Цицерон. Речи в двух томах. Т. 1 (81-63 г. до н. э.), М., АН СССР, 1962, с. 5-43, XIX, 80. Тук и до края с римски цифри е обозначен периодът, с арабски – абзацът.
- 3 М. Т. Цицерон, цит. съч., XXIX, 80.

по това време той вече е загинал в резултат на политическите гонения. Така, хипотезата, че първата дактилна конструкция „*sector cologum*“, т.е. другото име, е лъжа, би могла да бъде опровергана чрез кое да е от двете обстоятелства или пък и чрез двете заедно, просто като насилието бъде удобно преадресирано според случая – или към сина, или към бащата. Цицероновото щастие обаче, както се казва, е рядко. Подобно щастливо стечение на обстоятелства, съпоставимо единствено с чудесната помощ на *deus ex machina*, класическата реторика дефинира като външен спрямо изкуството аргумент, майсторството при употребата на който следва да бъде преценявано само според критерии, предписвани от реторическия дял „*inventio*“ (намиране на материала). Разбира се, имам предвид не такива надеждни външни доказателства като факти и свидетелски показания, които, макар че смълчават дори боговете, може изобщо да не бъдат открити, а красноречиви съвпадения, цялото изкуство при употреба на които се състои предимно в умението на Порфирий Порфириевич, инспектор Тяхчев или лейтенант Коломбо да бъдат забелязани. Но постоянно налични аргументативни основания, и най-преднамерената съпротива срещу които в крайна сметка бива сломена, обичайно се притулват на две общи места. Интересно е, че и двете флиртуват с интереса. Първото от тях е свързано във вечен и неразривен каузален съюз с користните интереси на извършителя. Следователският (в равна степен – и изследователски) път към тяхното разкриване е стереотипно предходен от прагматическия по същество въпрос „*Qui bono?*“ (кой печели?, кой има интерес?, кому е изгодно?), писмено кодифициран от Цицерон по примера на „знаменития Луций Касий, когото римският народ е смятал за най-справедлив и най-мъдър съдия“.¹ Второто място пък, почти толкова неизбежно, засяга рецептивния интерес, въз основа на който възниква мнението. Доколко стабилно би било, например, мнението, че Тит Росций, освен да „съсича имоти“, може да съсича и вратове, изцяло зависи от умението на Цицерон да създава вътрешни спрямо изкуството аргументи – такива аргументи, които не са налични в готов вид наред с битието или пък във владение на боговете (небитието, според Протагор), но които изцяло зависят от изкуството на ретора и в този смисъл са контролирани единствено от неговото изкуство. Във властта на Цицерон по повод казуса „Секст Росций Јг.“, ако се съди

1 М. Т. Цицерон, цит. съч., XXX, 84.

по вътрешната хомотетичност на паралелизма „sector colorum – sector bonorum“, са метриката и прозодията: и двете части на конструкцията са ритмизирани в 2-стъпен дактил без анакрустични промени, без пирихии или свръхсхемни ударения, клаузулите са еднотипно усечени и свършено хомойотелеутонни. Днес дори бихме казали, че зад точното краесловно съзвучие (-ōrum/-ōrum) прозира безвкусица.

Кратките есенциални формули обаче, които, по паремийна логика, са прицелени в систематизацията на жизнения хаос, не проявяват естетско високомерие към подобие, към повсеместно обругавания от логици и лингвофилософи нисък аргументативен потенциал на сходството. Тъкмо обратно, тези формули използват именно хиперболизираната хомотетичност като видимо от всякакви ракурси формално основание, върху което да бъде изградена същностната аналогия, в нашия случай – между законно и престъпно поведение, между сечене на имоти и сечене на вратове. И колкото по-видимо е формалното основание, толкова по-надеждно контролируемо би било възникването на аналогия по същество, толкова по-управляемо би било „мнението, което, подобно на плувци, ни върти, както му се прище“ (Платон, „Теетет“). И ако в този процес на формиране на мнението логиката изобщо има място, тя, като безпристрастна теория на истината, не би следвало да се надценявана прекомерно. Нейната роля не би надхвърляла правомощията, дадени ѝ от прагматизма. По подобен повод С. Франк, като се позовава на самия Фердинанд Шилер, твърди че в системата на прагматизма „логиката... се опира на психологията и е възможна... само като психологика“.¹ Приблизително такива са отношенията между логиката и пропагандата. Отхвърлила, подобно на прагматизма, ярема на метафизичния рационализъм, пропагандата страстно изповядва ненавистната рационалистка ортодоксия, докато строи своите свръхлогични послания (напр., *Hun – Hungaria*), но начаса забравя правоверността си, колчем стане дума за рецепция на самите послания. Там всесилна е психологията, по-точно, онази част от нея, която се занимава със сетивното познание. Тя твърди, че хипертрофичните дразнения сенсibiliзират усещанията, върху които се основават възприятията и представите. Тази права зависимост е интензивно експлоатирана от изкуството, което е първият и най-любим учител на пропагандата по основна дисциплина като

1 С. Франк. Прагматизм как гносеологическое учение, В: сб. Новые идеи в философии, сб. 7, Спб., 1917, с. 115-157, с. 119.

„сенсibiliзиране на усещанията и възприятията“. Законните бащи на новата пропаганда не крият пряката връзка. Когато говори за впечатления, предизвиквани от пропагандните въздействия, У. Липман открито свързва тяхната устойчивост с доброволното съгласие на публиката „да персонифицира количествата и да драматизира отношенията. Винаги сме склонни – казва той – да представяме световните дела като... алегория.“¹ Яснотата на представите, подлежащи на имплантиране в чуждите съзнания, се нуждае от мощно сенсibiliзираща визуализация. Еталон за нейната сила в началото на 20-те години на XX в., освен затрудняващия и удивляващ възприемателя литературен художествен похват, разбиране за който формализмът междувременно вече е изградил, предоставя все още само киното.²

По това време от върха на технореволюцията в медиите (и не само от този революционен връх) Ленин обявява киното за най-важно изкуство. Пропагандният резултат не закъснява да се отрази пряко върху количеството на червеите, начаса размножени от С. Айзенщайн по последните хранителни запаси на потьомкинските моряци, върху размера на същите тези червеи, заемащи почти целия кадър (значи – и екран), както и върху драматизма на отношенията между ядящите червеи матроси и онези, чиито гастрономични потребности самоотвержено се ограничават с гурме-императивите на каспийския хайвер от белуга. Кой има интерес да укрепва тази представа, вместо просто да нахрани рибите с негодните хранителни запаси и да организира „немедлена“ доставка на пресни продукти от адмиралтейската артелна? *Qui bono?* Пропагандата или „уважаемите зрители“? Ако в Русия по този въпрос все още не е постигнато окончателно единомислие, казусът „Секст Росций“ отдавна е решен. Тит Росций е крадец и почти осъществен убиец, макар деянията му да засягат имуществото и живота само на един-единствен човек. Почти без значение дали ограбването и убийството на милиони е геноцид или статистика, технически погледнато, от Апенините до Урал и от Бяло море до Дунав става дума все за един и същи случай, главни актанти в който са думите и... червеите – стратегически стоки с двойно предназначение (филологическа спецификация – амфиболическо). Прагматически оголен, единствено уместният въпрос, който би могъл да реабилитира надеждните устои на практическия разум, е „*Qui bono?*“.

1 У. Липман, цит. съч., с. 133.

2 У. Липман, цит. съч., с. 135.

Изправена пред него, психологията или изобщо губи права, тъй както „чувството (на Ницше) за истината губи права пред експеримента“¹, или пък (с цената на калкулирани загуби) възвръща своя благонравен облик, като метаморфозира в психологика.²

Античният прагматизъм. Протагор и Еватъл

Прагматистите на античността – софистите – имат заслугата да „естетизират“ въпроса за истината, като го превръщат в самодостатъчна цел на полемична игрова спекула. Гладияторите на дебата оставят в наследство доста примерни „опровержения“, голяма част от които Аристотел систематизира в специално посветен на софистиката трактат („Срещу софистическите опровержения“). Без да е ясно обаче защо, Стагириът не помещава там образцовия парадокс за Протагор и Еватъл, който притежава ресурс дори сам емблематично да представи техническата същност на виртуозната софистическа мисъл. Разбира се, впоследствие „пропускът“ е компенсирал от Диоген Лаерций³, който съвсем бегло споменава за спора, като се позовава на бродещи слухове за него, от М. Ф. Квинтилиан⁴, от Авъл Гелий⁵ и Апулей⁶. Най-детайлен и чувствителен към повествователната мотивировка е разказът на Авъл Гелий. Именно негова като че ли е основната заслуга парадоксът да достигне до нас във вида, в който и днес е познат.

И така, за да овладее красноречието и воденето на съдебни дела, богатият юноша Еватъл отишъл да се учи при известния софист Протагор, като обещал тържествено, че ще му плати исканата от него значителна такса за обучение. Еватъл предплатил половината сума в аванс, а останалата част се договорили да плати, след като ученикът спечели първото си дело в съда като защитник. Междувременно Еватъл твърде дълго се учил при Протагор, напреднал в красноречието, но така и не се заемал с водене на съдебни дела. Протагор започнал да се съмнява, че ученикът му отлага практическия тест с цел да не изплати останалата дължима

1 Ф. Ницше. Веселата наука, фрагм. 51.

2 Фердинанд Шилер. Вж.: С. Франк, цит. съч., с. 119.

3 Д. Лаэртский. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов, М., „Мысль“, 1986, IX, 8.

4 М. Ф. Квинтилиан. Обучението на оратора, С., „Наука и изкуство“, 1982.

5 А. Гелий. Аттические ночи. Книги I-X, Спб., ИЦ „Гуманитарная академия“, 2007, V, 10-11, IX, 15-16.

6 Apuleus. Florida, XVIII, In: Apuleus. The Apologia and Florida of Apuleius of Madaura, transl. by H. E. Butler, Oxford, 1909, pp. 202-204.

част от таксата по договор, и предявил съдебен иск срещу него. В съда той заявил, че ако Еватъл загуби делото, той ще трябва да плати на учителя си по силата на съдебното решение (в съда и до днес плаща губещият), а ако го спечели, ще се наложи да му плати по силата на първоначалния договор, според който ученикът следва да плати, след като спечели първото си дело. Т.е., независимо от това дали присъдата ще бъде произнесена в полза на Еватъл или в негова вреда, той и в двата случая ще бъде принуден да плати своето задължение.

Умният и добре школуван Еватъл отвърнал, че лесно би могъл да избегне двусмислената уловка, като прибегне до услугите на друг адвокат, но това би било твърде просто решение, което би го лишило от удоволствието да спечели не само малката победа по делото, но и голямата, същинска логическа победа по аргументационна компетентност. Според довода на Еватъл, ако самият той спечели делото, няма да му се наложи да плаща по силата на съдебното решение, тъй като в съда плаща губещият. Ако пък загуби делото, няма да е длъжен на Протагор по силата на първоначалния договор, който гласи, че ученикът ще плати сумата, когато спечели първото си дело. Накратко, независимо от изхода на процеса, Еватъл заявил, че и в двата случая няма да плати на своя учител.

Тогава съдиите основателно преценили изложенията на двете страни за твърде объркани и, за да не бъде съмнително решението им, отложили произнасянето на присъдата за дълго време. Така, разказва Авъл Гелий, прославеният учител по красноречие се оказал опроверган от юношата-ученик с помощта на своето собствено доказателство и бил хитро въведен в заблуда чрез изискана уловка.¹

Авъл Гелий нарича аргумента на Еватъл „възвратен“ (*ἀντιστρέφοντα, гесіргоса*), тъй като той, подобно на бумеранг, има свойството да променя своето направление в обратна логическа посока. Разумният въпрос по повод на възвратните или реципрочни доказателства е как една и съща фактическа предпоставка може да доведе до два свършено противоположни резултата, като извеждането и на двата изглежда логически еднакво стабилно обосновано. Очевидно, с отговора на този въпрос затруднение е имал и античният атически съд, по време на чието дълго мълчание казусът междувременно бил решен от формалната логика. Впрочем, основен принос за формулиране на нейния първи закон (за-

1 А. Гелий. Аттические ночи. Книги I-X, Спб., ИЦ „Гуманитарная академия“, 2007, V, 10-11.

кона за тъждеството) има тъкмо богатата на реторически силогизми (ентимеми) софистическа практика. Според този закон изходната предпоставка не следва да търпи промени (по платоновски казано – не бива да се върти, по нашенски – да се извърта) в процеса на цялото разсъждение. Ако изходната предпоставка, избрана от Протагор, е първоначалният договор между него и Еватъл, законът за тъждеството предвижда тя да бъде съхранена и в разсъждението на ученика. Той обаче по прагматическо (пардон, софистическо) предписание я подменя с другата възможна предпоставка – съдебното решение. Така мнението на съда се обръща или, по-точно, започва трескаво да осцилира между двата епистемични полюса, като прибавя античен аргумент в полза на модерния и в наши дни лингвистичен интерес към епистемичната глаголна категория „евиденциалност“. Макар и граматикализиран, модусът на истината отстоява своето частично конспиративно битие, притаен, по правило, в експликации, допускащи амфиболически прочит. В процеса на това „колективно четене“, разбираемо, ако щете, като изпреварил времето си отечественофронтowski флашмоб, правата на психологията, че даже и на психиатрията, трудно могат да бъдат иззети, дори „експроприацията“ им да е предпоставена от завладяващия примитивната тъпла призив „Долу психологията!“

Автентичният прагматизъм. Джеймс и катеричката

У. Джеймс предхожда изложението на прагматисткия метод с разказ за една ... катеричка. Правото на анималистичната притча да съседствува със софистическия парадокс за Протагор и Еватъл е дадено от самия повествовател Джеймс. Той сам твърди, че някои от участниците в спора квалифицират предложеното от него решение като „софистическа уловка“, както впрочем още през II в. Авъл Гелий определя аргумента на Еватъл. Ето и самият разказ на Джеймс:

„Преди няколко години ми се случи да прекарам известно време в планината с цяла компания. Веднъж, след самотна разходка, заварих останалите да водят ожесточен метафизичен спор. Обект на спора беше катеричка, обикновена жива катеричка. Предполагаше се, че тя стои на дърво, от срещуположната страна на което има човек. Човекът иска да я види и бяга около дървото, но напразно: колкото и бързо да бяга той, катеричката със същата скорост се движи в противоположна посока, така че дървото постоянно я закрива от човешките очи. Движи ли се човекът около катеричката или не? Разбира се, той се движи около дървото, върху

което е катеричката, но въпросът е дали той се движи около катеричката. Предвид безкрайното свободно време, с което спорещите разполагаха в това пустинно място, цялата възможна аргументация беше изчерпана до конец.

Всеки си състави определено мнение и упорито се придържаше към него. Тъй като гласовете се бяха разделили поравно, когато приближих, двете страни се обърнаха към мен с надежда, че мога да им осигуря мнозинство. Като помнех схоластическото правило, че там, където се срещат противници, трябва да бъде установено различието помежду им, аз започнах да търся такова различие и тутакси го намерих.

Въпросът коя от страните е права, казах аз, зависи от това какъв практически смисъл влагате в израза да се движиш около катеричката. Ако около катеричката означава да се придвижваш от северната спрямо нея страна към изток, после към юг, запад и отново към север, човекът, разбира се, се върти около катеричката, защото той последователно заема всички тези положения. Ако пък, обратно, употребявайки израза около катеричката, вие имате предвид, че отначало сте пред нея, след което сте откъм дясната ѝ страна, после – зад нея, след това – откъм нейната лява страна и, най-накрая, отново пред самата катеричка, със същата яснота се разбира, че човекът не се движи около катеричката, тъй като благодарение на нейните компенсативни движения тя показва на човека само своя корем, като постоянно крие гърба си.

Установете това различие и тогава ще изчезнат всички основания спорът да бъде продължен. И двете страни са прави в зависимост от това в какъв практически смисъл те употребяват израза да се движа около.

Само един или двама от по-разгорещените участници в спора откриха в моето решение софистическа уловка (в оригинала – *shuffling evasion*, П. III.), като казваха, че не им е до разни схоластически тънкости и че просто са имали предвид онова, което обичайно се разбира под думата около. Мнозинството, изглежда (курс. – П. III.), признаваше, че прокараното от мен различие отстранява предмета на разногласието.¹

Окончателното уреждане на спора обаче изглежда, ако не съмнително, поне твърде условно. В противен случай разказвачът не би използвал евиденциалисткия експликатор *seemed* (изглеждаше), чрез който да застрахова от излишна демонстративност предубеждението си в ефек-

1 В. Джемс. Прагматизм. Новое название некоторых старых методов мышления. Популярные лекции по философии, Спб., изд. второе, „Шиповник“, 1910, с. 32-33.

тивността на прагматисткия „третейски“ съд. Редуциран до видима логическа отчетливост, спорът сблъсква, от една страна, абстрактната представа за световните посоки, според която единствено уместните ориентири се задават по координатна система „екватор/Гринуички меридиан“, и, от друга, наивно-реалистичната представа, естествен отправен ориентир в която е твърде конкретната катеричка.

Съпоставени по своя концептуален мащаб, двете ориентационни системи донякъде напомнят неравноправното съотношение между респектиращия по обхвата си метафизичен монумент на класическата философия и „народната метафизика“, скрита според Ницше във всеки-му достъпната граматика на естествения майчин език. Като образ пък на консенсусния механизъм спорът може дори да моделира също толкова неравноправното съотношение между тромавото, неефективно и трудно проницаемо бюрократично устройство на „идеалната държава“ и повратливия, деен, ефективен и убедителен обичайноправен управленски орган, какъвто е, да кажем, циганското мешере. Неговата лека конница от хероични Автомедонти, взряна в близката перспектива на всекидневния уличен бой, произнася лаконични (прагматически) присъди, без да има особено значение за съдбата на световните посоки къде точно ще бъде поставена запетаята в примерната окончателна санкция „да се обеси не да живее“. Обичайноправните алетични основания са редуцирани до онази крайна степен, която управленски ефективният утилитаризъм допуска, без да се обезсмисли напълно като паралелен властови императив, като държава в държавата. В качеството на последно и безспорно работещо основание на екзистенциалния смисъл мешерето приема, впрочем в пълно съгласие с Ницше и жестоката жизнена практика, ценността на живота, значи – на оцеляването. Какъв е алетичният минимум, който би легитимирал „законността“ на евентуална обичайноправна осъдителна санкция по повод, например, на очевидно не твърде законната привичка да се крадат цигански булки? Без претенции за изчерпателност, умозрителното предположение допуска вероятен избор между няколко възможни основания: първо, че не е платена справедливата пазарно установена цена, второ, че е законно да се краде всичко останало с изключение единствено на булки, и, трето, че социалната вредност на привичката отдавна е дискредитирана от поемата „Бабахак“ на циганския поет Усин Керим, макар той така и да не успява да се разправи докрай с идилическите изкушения на свободния цигански

живот, задълго излъчвани от изток чрез романтическите „Южни поеми“ на Пушкин.

Дори да не предпоставям конкретен стохастически избор, все пак обществената приемливост, т.е. легитимност на присъдата би следвало да не подлежи на съмнение. В този смисъл, с известен риск от грешка, по повод на конкретния въображаем казус бих изключил изобщо третата хипотеза. Тъкмо тя обаче представя Ахилесовата пета на публичното мнение, тя е, тъй да се каже, „бързият бутон“ за достъп до командното му меню. Именно защото е най-уязвимото място на мнението, в него е вторачена властовата инициатива на демократичните общества, в това число и на онези, които благодарение на епизодични хазартни флиртове с демокрацията са облагородили феномена „всеобща грамотност“ (universal literacy)¹ и са му придали вид на висша демократическа ценност, гръмко манифестираща рационалистични и секуларни пристрастия. Става дума за задължителното образование, което има съществен принос в изграждането на общите мисловни стереотипи (У. Липман, Е. Бернайс) и което провежда основната предварителна артилерийска подготовка, за да бъде властта на малцинствения елит над мнозинството надеждно възпроизводима. Задължителното образование е „съавторът“ с най-приоритетно участие при съставянето на стандартния код на социалното взаимодействие (standardized code of social conduct), който по-късно ще оголи докрай своята интимна същност в една показателна метафора на Х. Ласуел. Макар той да говори само за политическа формула, зад името „миранда“, с което я назовава, прозира същността на единен код.² „Миранда“ е изкуствен език за... програмиране.

Самата дума програмиране не събужда етична съпротива, даже, както се казва, тя звучи гордо, когато с нея специалисти по информатика обозначават своите езотерични умения. Думата обаче добива изненадващо пейоративна конотация в употребителен контекст, свързан със социалното управление, вероятно защото ни се струва непоносимо срамно и унижително дори да допуснем, че някой, неусетно за самите нас, управлява публично значимите ни решения, като същевременно цинично тръби, че те са суверенно взети. Този унижителен срам, естествено съпътстващ „развратения“ с индивидуалистични идеи „масов

1 Е. L. Bernays. Propaganda, 1928, p. 11.

2 Х. Ласуел. Структура и функция на комуникацията в обществото, В: Р. Бобчев (съст.). Комуникацията, С., ФЖМК, 1992, с. 15.

човек“ в неговото урбанистично битие, или ще механизира човешкия облик, както се случва в началото на 20-те години на XX век у К. Чапек, или пък изобщо ще лиши от лице човека, както предпочита да го изобразява по същото време в картините си, например, Г. Грос.

Теоретиците на пропагандата и особено на новата пропаганда (PR-а, според Бернайс) „чистосърдечно“ признават съществуването на „невидимо правителство“, което, водено от хуманна грижа да ни облекчи от непосилния познавателен, значи и управленски товар, взема решения вместо всички нас. Преди това обаче подобни идеи, провокирани от статута на всеобщото образование, изповядва един от основните адепти на Пърсовия прагматизъм – психологът-педагог Джон Дюи. През 1910 г. той издава забележителната си книга „Как мислим“ („How we think“). Там, по повод на капиталните мисловни грешки, възпроизвеждани у човека чрез текущата образователна практика, той съвсем не случайно припомня Платоновата притча за пещерата в контекста на светли умове като Д. Лок, Д. С. Мил (припомням, че У. Джеймс посвещава своя основен труд върху прагматизма именно на Д. С. Мил) и Ф. Бейкън, удивително единодушни по повод систематизацията на мисловните грешки, допускани от човека в познавателната му дейност. Дюи приема парадигмата на Ф. Бейкън, който, подобно на Платон, нарича основните мисловни грешки „идоли“ или „призраци“ (phantoms, ейдолони, отклоняващи ума по лъжовни пътеки), като отброява четири основни класа от тях: а) призраци на рода; б) призраци на форума или агората; в) призраци на пещерата и г) призраци на театъра. Дюи пояснява: „...казано не толкова метафорично, той (Бейкън – П. III.) има предвид а) постоянните грешни методи (или най-малко изкушенията към грешки), които се коренят в човешката природа изобщо, б) грешките, които произтичат от отношенията между хората и от езика, в) грешките, причинени от свойствата на отделния индивид, и, най-накрая, г) грешките, чийто източник е модата или общото направление на епохата.“¹

Според предпочетената от Дюи класификация на Бейкън, причина за спора, например, около Джеймсовата катеричка би следвало да бъдат

1 J. Dewey. How we think, 1910, D. C. Heath & Co., p. 22. Впрочем, още през 1877 г. в работата си „The fixation of belief“ Ч. Пърс по приблизително същия начин систематизира четирите пътя за фиксиране на вярванията, разбирай предубежденията: а) чрез метода на сляпата привързаност, б) чрез метода на авторитета, в) чрез априорния метод, т.е. ad hoc, и г) чрез научния метод.

призраците на пещерата. Такова указание се разчита у самия Бейкън, който се позовава на Хераклитовото мнение, че „хората търсят истината в своя микрокосмос, а не във Вселената.“¹ Сред пещерните призрaци би било редно да потърсим и виновниците за осъдителната санкция на циганското мешере. Прението между Протагор и Еватъл обаче е спор върху метода, който активира призрaци на рода. Призраците на театъра пък биха били разбунени чрез всеки (или почти всеки) опит за аргументация чрез позоваване върху авторитетно мнение, както постъпваме всички – от пишещия тези редове, който добива допълнителна увереност, едва след като цитира Бейкън и Дюи, та чак до презрените от него радатели на откровената глупост, които бързат да се запишат като доброволци за „източния фронт“ след първото авторитетно указание „по телевизора“, че наред мисионерските маршрути на Григорий Цамблак бендеровци възраздат ненавистния фашизъм. В краткото изреждане пропуснах да представя само призрaците на агората, т.е. грешките, идващи от отношенията между хората и от употребата на езика, което е почти едно и също.

Платон и Варна?

Да се съпротивляваме срещу подобна конюнкция има повече от достатъчно основания. Дори от пръв поглед тя изглежда възможна единствено като машина на времето. Само по вълшебен път тя би могла да добие достатъчна сила за подобно хероическо и хазартно салто мортале в бездните на хронологията. И наистина, даже възможна конюнкция като „Платон и Варава“ ни се струва лишена от видими исторически основания, независимо че хроникалното отстояние между нейните членове е силно скъсено. Как тогава да останем безпристрастни пред лицето на мисловния призрак, вещаещ връзка между звезди от различни галактики като „Платон и Варна“? Нека все пак обаче се доверим на абдукцията, чиито права в процеса на разсъждение, наред с индукцията и дедукцията, Ч. Пърс легитимира още през 1877 г.² През тази година на относително мирни надежди публичното мнение у нас все още не е изживяло докрай своите пристрастия по загадъчните пророчества на Мартин Задека. Дали днес тези изкушения са напълно изживени?

1 Ф. Бэкон. Великое восстановление наук. Сочинения в 2-х томах, Т. 1, М., „Мысль“, 1977, с. 309.

2 Ч. С. Пирс. Закрепление верования, В: Ч. С. Пирс. Избранные философские произведения, М., ЛОГОС, 2000, с. 234-265.

Да си представим, че варненец, най-неудържимо смелите творчески пориви на чиято младост са завинаги обездвижени от мъртвата хватка на тъй наречения „преход“, се е посветил на единствено възможната социална перспектива за дълъг, преждевременен, свършено ненужен отдиш и е седнал на пейка в морската градина. Продукт на общообразователното училище от 80-те, т.е. от времето на блажената в самотнието си първа еко-активност, той все още споделя представа за високата ценност на писаното слово и, разбира се, подобно на Пушкиновата Маря Гавриловна отпреди близо два века, чете книга. Безкомпромисният прагматизъм на пристанищния град обаче, който дори и сега все още не му позволява онези разточителни в своята самодостатъчност занимания, които са характерни за екзистенциалния модел „*vita contemplativa*“, уверено го води в избора на заглавие, за да може поне да си обясни, ако не и да преодолее, своята социална апатия. С други думи, той чете книгата на немския разследващ журналист Юрген Рот „Новите български демони“ и търси причините за своя личен провал най-вече в главата „Тайнствената групировка“, посветена на весдесъщата варненска компания „ТИМ“. Та нали нейният „троянски кон“ гледа строго от всяка втора пътна врата, нали нейният малък (като на лейтенант Грубер) танк зорко бди дори над неподвижните местни москвичи, а трогателният ѝ апел „Важният си ти!“ би погалил самочувствието даже на клошар, ако не знайно защо той се запъти към широко и гостолубиво отворените врати на банка ЦКБ? И още много и много... Приблизителна представа за обхвата на това „много“ дава името на политическа партия „Нашият град“, зад което срамежливо прозира синонимът „всичко“... Боже, някак формално и всеу споменава името господне нашият секуларен варненски рационалист, нима поне онова, което е под застарелите ми и отдавна излезли от мода панталони, не е истински мое?! И докато погледът му машинално следва трескавите зиг-заги на мисловния вопъл, очилата неочаквано се фиксират току върху съкровено място, откъдето крачолите на старата дреха се разклоняват надолу в свойствена изобщо за града привидна независимост. Във фокуса на позагубилите младежкия си блясък, но иначе все още виждащи, макар и позачервени от денонощно търсене на Платоновата ὁλῆθεια очи, с шокираща яснота е попаднал изящен хомойотелеутонен графит, останал, за щастие, отвъд неприкосновеното пространство на мъжкото самотниение. Текстът, прилежно и грамотно изрязан от нечие ножче върху пейката, гласи „ТИМ – в Крим!“

а по-надолу, все по-близо и по-близо до същността, почти „докъм небето на яйцето“ (Иван Методиев, из „Нава или вулгарността като освобождаване“) следва кратка, някак небрежно добавена „приписка“, чието съдържание „тимокрация“ скромно и с ненатрапчива елегантност наподобява именно онези бележки под черта, в които, според Бродски, е побрана цялата култура на човешката цивилизация.

В сладостен плен на абдуктивните изкушения продължавам да градя своята хипотеза и виждам как изражението на нашия герой се променя, докато жадно, с надежда да открие своя отговор, поглъща на порции твърде лаконичния текст. Класицистичното спокойствие и ведрата увереност, изписани върху лицето му, докато попива императивната яснота на първата част, гаснат в колеблива тъга по пропуснатите образователни шансове, когато пък погледът отново и отново застърже в иначе четивното, но не съвсем докрай разбираемо допълнение „под линия“. В крайна сметка, нашият герой, за да си осигури фатално нужната за психическото му здраве кореспондентна хармония между име и същност, попада в капана на пожелателното мислене, отсъждайки примирено в полза на етимологичната общност между имената „тим“ и „тимокрация“.

Той едва ли някога ще разгърне Платоновия трактат „Държавата“, където още през V-IV в. пр. н. е. една от формите на олигархично управление – „тимокрация“ – е назована така, както и на пейката от XXI в. И дори незнаен народен будител безкористно да попълни тези образователни лакуни, атическо-одесоската дума „тимокрация“ неизменно ще извиква в представите на секуларно мислещия варненски рационалист образа на не особено филологическата компания ТИМ като съдбовен „конкурент“ или дори „съавтор“ на Платон в понятийното словообразуване. Ние, които поназнайваме и Платон, и Бейкън, и Дюи, ще отсъдим високомерно, че съзнанието на нашия герой е обсебено от призраците на агората.¹ Същевременно ще имаме усещането, че съдим твърде стро-

1 Благодаря на колегата Я. Милчаков за подсказаната много продуктивна аналогия с тъй наречения в когнитивната психология „ефект на Рашомон“. Обилен източник на публично несъгласие, той се състои в паралелното съществуване на различни, често противоречиви идиолектни представи за истинност. Ефектът се крепи върху ревниво отстоявано кореспондентно съответствие между представа и факт, „евристично“ стъкмено от коментатора според собствения му познавателен хоризонт. Моделът на преднамерено „стъкмяване“ е метафорично представен от А. Куросава във филма му „Рашомон“ (1950 г.). Въз основа на силното впечатление, произведено от филма, конструкция-

го. В нашия хипотетичен случай грешката ще бъде повече от вярна, тъй като няма да засяга скритата зад името същност.

Песимистично-оптимистичен епилог

Сравним ли продължителността на свободната ни история с продължителността на нашите рабства, ще излезе, че ако изобщо сме способни на някакъв системен героизъм, това е май героизмът на оцеляването. Истината е такъв плъзгав, обтекаем, призрачен денотат, при назовава-

та „ефект на Рашомон“ е фразеологизирана и нейната употреба отдавна е прехвърлила частния познавателен периметър на психологията. Обичайното значение на фразеологичната конструкция в хуманитаристиката е „разногласие“, „несъгласие“, „вечна паралелност на личните истини“. Вж. напр.: K. Heider. The Rashomon Effect: When Ethnographers Disagree, In: American Anthropologist, New Series, Vol. 90, №1 (Mar., 1988, pp. 73-81; C. Davenport. The Rashomon Effect, observation, and data generation, In: C. Davenport. Media Bias, Perspective, and State Repression. The Black panther Party, Cambridge University Press, 2010, pp. 52-73)

Колегата Е. Борисова подхвърли доста „цветна“ аналогия с прякора на героя Рашо от романа на М. Вешим „Нашингтон“ (2010 г.). Там производният прякор, както личи от собственото име Рашо, е... Рашомон. Разбира се, словообразователната провокация, инспирирана от самото име, напълно се съгласува с трафаретния генеративен модел „Петьо – Петьофи, Ники – Никсън“. В романа на Вешим обаче, където още в заглавието (Гошо Нашингтон – Джордж Вашингтон) е предзададена поне двойна ценностна оптика спрямо събитията, прякорът Рашомон може да бъде схващан и като такова име на другия „аз“ на героя, което е „истинно“ и валидно само в невероятната друга, чужда, несвойствена среда. Както, впрочем, и обикновеният (най-вероятно без каквото и да е аристократично потекло) съветски поданик Иван Василиевич „сменя професията си“, за да започне работа като цар Иван Василиевич (Грозни).

Че аналогията на Вешим с концепцията на Куросава за истината не е случайна, може да има поне две очевидни основания. Първото от тях намираме в прякото указание на по-вестователя: „...Рашо пишеше в електронните форуми на български сайтове под името Рашомон, псевдоним, заимствуван от филм на Куросава.“ (М. Вешим. Нашингтон, С., „Ciela“, 2010, с. 78) Второто, и по-същественото, се състои в едно твърде точно, за да бъде случайно, съвпадение. Киноразказът „Рашомон“ на Куросава е съставен от четири истории, всяка от които е субективна гледна точка (на дървосекача, на разбойника, на жената и на самия самурай) към убийството на самурая. И романът на Вешим е съставен от четирите разказа на всеки от „четворката валета“ (Гошо, Тошо, Сашо и Рашо). Така, след като е подложена на четворна верификация, „истината“ за американската мечта бавно и полека се оказва изместена от релефен носталгичен спомен за болезнено истинната, но вече трудно постижима „българска мечта“.

Отделен е въпросът доколко случайно вседесъщото число „четири“ снове необезпокоявано във времето, за да проявява своята „мистична рационалност“ ту у Д. Лок, Д. С. Мил и Ф. Бейкън, ту у Ч. С. Пърс и У. Джеймс, ту, най-накрая, у А. Куросава и М. Вешим. Ако изглежда съмнително да потърсим отговор в изкусителната за К. Г. Юнг концепция *unus mundus*, да се допитаме тогава поне до физика В. Паули. Все пак става дума за числа.

нето на който доста често метафизичната представа за него се оказва много по-малко нужна от героизма, необходим за изричане на самото му име. И ако някога, изправени срещу неудобството да се произнесем по истинността на своето собствено мнение, се окажем лице в лице със срамния генотипен недостиг, ще разполагаме поне с Галилеевия изход да кажем наум, просто за да не бъде обобществен срамът ни: „И, все пак, то се върти“. Само не бива, увлечени по някой от четирите призрака на Бейкън, да бъркаме името на спасителния изход „Галилей“ с името „Галилея“, защото така бихме извикали още по-страшния пети призрак – на Саладин.

Литература:

Бахтин 1928: Медведев П. Н. (Бахтин М. М.) Формальный метод в литературоведении: критическое введение в социологическую поэтику, Л., Прибой, 1928

Боеций 2005: Боеций. Утешението на философията, Изток – Запад, 2005

Бурдийо 1993: П. Бурдьо. Социология политики, М., Socio-Logos, 1993

Бушев 2009: Бушев М. Непознатият Волфганг Паули. Евристичност на архетипите, разпознаване на образи, математиката на Гюдел, В: Светът на физиката, №3, 2009, с. 312-327

Бэкон 1977: Бэкон Ф. Великое восстановление наук. Сочинения в 2-х томах, Т. 1, М., „Мысль“, 1977

Гелий 2007: Гелий А. Аттические ночи. Книги I-X, Спб., ИЦ „Гуманитарная академия“, 2007

Гринцер 1991: Гринцер Н. П. Греческая `αλήθεια: очевидность слова и тайны значения, В: Логический анализ языка. Культурные концепты, М., 1991, с. 38-44

Джемс 1910: Джемс В. Прагматизм. Новое название некоторых старых методов мышления. Популярные лекции по философии, Спб., изд. второе, „Шиповник“, 1910

Зиммель 1928: Зиммель Г. Гете, М., ГАХН, 1928

Ласуел 1992: Ласуел Х. Структура и функция на комуникацията в обществото, В: Р. Бобчев (съст.). Комуникацията, С., ФЖМК, 1992, с. 9-21

Ленин 1972: Ленин В. И. Три источника и три составных части марксизма, В: В. И. Ленин. Полное собрание сочинений, изд. 5-ое, М., Изд. полит. л-ры, 1973, Т. 23

Липман 2001: Липман У. Общественото мнение, С., Лик, 2001

Ницше 1994: Ницше Ф. Веселата наука, София, Изд. УИ, 1994

Перельман, Олбрехт-Тытека 1987: Перельман Х., Олбрехт-Тытека Л. Из книги „Новая риторика: трактат об аргументации“, В: Язык и моделирование социального взаимодействия, М., „Прогресс“, 1987, с. 207-264

Пирс 2000: Пирс Ч. С. Избранные философские произведения, М., ЛОГОС, 2000

Разинов 2013: Разинов Ю. А. Понятия истинного и ложного у Платона в контексте соотношения эйдоса и эйдолона, В: Вестник Самарской гуманитарной академии. Серия „Философия. Филология“, 2013, №1 (13), с. 21-30

Реформатский 1933: Реформатский А. А. Техническая редакция книги, М, Гос. изд. легкой промышленности, 1933

Тард 1902: Тард Г. Общественное мнение и толпа, Изд. Т-ва типографии Мамонова, М., 1902

Уэллс 1991: Уэллс Г. Современная утопия, В: Завтра: фантастический альманах, М., Текст, 1991, Вып. 1, с. 120-130

Франк 1917: Франк С. Прагматизм как гносеологическое учение, В: сб. Новые идеи в философии, сб. 7, Спб., 1917, с. 115-157

Хайдеггер 1986: Хайдеггер М. Учение Платона об истине, В: Историко-философский ежегодник, М., Наука, 1986, 255-275

Цицерон 1962: Цицерон М. Т. Речь в защиту Секста Росция из Амеры, В: М. Т. Цицерон. Речи в двух томах. Т. 1 (81-63 г. до н. э.), М., АН СССР, 1962, с. 5-43

Честертон 2004: Честертон Г. К. Вечный человек, М., Эксмо, Спб., Мидгард, 2004

Apuleus 1909: Apuleus. Florida, XVIII, In: Apuleus. The Apologia and Florida of Apuleus of Madaura, transl. by H. E. Butler, Oxford, 1909, pp. 202-204

Arendt 1958: Arendt H. The human condition: a study of the central dilemmas facing modern man, New York, 1958

Bernays 1928: Bernays E. L. Propaganda, New York, Horace Liweright, 1928

Bourdieu 1993: Bourdieu P. L'opinion publique n'existe pas, Dans: Les Temps Modernes, janvier 1973, pp. 1292-1309

Creel 1920: Creel G. How we advertised America. The first telling of the Committee on public information that carried the Gospel of Americanism

to every corner in the globe, Harpers & Brothers publ., New York – London, 1920

Davenport 2010: Davenport C. The Rashomon Effect, observstion, and data generation, In: C. Davenport. Media Bias, Perspective, and State Repression. The Black panter Party, Cambridge University Press, 2010

Dewey 1910: Dewey J. How we think, 1910, D. C. Heath & Co.

Heider 2010: Heider K. The Rashomon Effect: When Ethnographers Disagree, In: American Antropologist, New Series, Vol. 90, №1 (Mar., 1988, pp. 73-81

McFadden 2012: McFadden P. American propaganda and the First world war: megafone or gagging order?, In: eSharp, Issue 19 (Autumn 2012): Reality/Illusion, pp. 1-32

Nietzsche 1887: Nietzsche F. Die fröhliche Wissenschaft („La gaya scienza“), Leipzig, Verlag von E. W. Fritsch, 1887

Pierse 1878: Pierse C. S. How to make our ideas clear?, In: Popular Sciense Monthly, v. 12, January 1878, pp. 286-302

Safire 1993: Safire W. Safire`s new political dictionary: the definitive guide to the new language of politics, 3rd edition, New York: Random House, 1993, pp. 740-741

Schiller 1907: Schiller F. C. S. Studies in humanism, London, Macmillan and co. ltd, 1907

Tarski 1944: Tarski A. The Semantic Conception of Truth and the Fondations of Semantics. In: Philosophy and Phenomenological Research, Vol. 4, №3, (Mar., 1944), pp. 341-376

Пламен Шуликов е роден през 1959 г. във Варна. Завършил е Шуменския университет „Епископ Константин Преславски“ (1983). От 1985 до 1989 г. е редовен аспирант по „Теория на литературата“ в Катедрата по теория на литературата към Московски държавен университет „М. В. Ломоносов“. Доктор по филология (1989). Асистент по „Руска класическа литература“ в Шуменския университет „Епископ Константин Преславски“ от 1984 г. Щатен преподавател в Катедра „Методика на филологическите дисциплини“ от 1989 г.

Научните му интереси са в областите на теория на литературата, реторика, теория на рекламата и масовите комуникации, методика на преподаването. Публикува статии и студии в издания на Шуменския университет „Епископ Константин Преславски“ и в сборници от национални и международни научни форуми и периодически издания.

Бездомен пес

Автор: Атанас Стойчев

Веднъж ЕМП ми каза, че дълго време не е имал уютен дом или ако говорим за куче – сваятна колибка. Той сам се нарекъл бездомен пес и това му харесвало. Не бил сигурен, че ако случайно му се падне да живее в подреден задушевен дом, непременно ще приеме. Възможно било по-скоро да разхвърли този дом, както често правели неразумните пави кучета със своите къщички.

Бил роден на село. Семейството се хранело на ниска маса, която наричали „синия“. Всички седали на пода и се хранили от една паница, наречена гювеч. Къщата имала три стаи. През зимата печка се палела само в едната, която била спалня на родителите му, кухня, трапезария и по-късно място за учене. Той спял в една от другите две стаи, които през зимата си били живи ледници. Изглежда тогава пижамите на село не били познати и той зиме и лете спял по потник. Спомнял си как се гмуркал под студения юрган, завивал се през глава и дишал, докато се стопли. Юрганът бил от чиста вълна и след няколко минути се отпуснал и заспивал. Той и досега не можел да спи в топла стая, а ако имало парно, което не може да се изключи, цяла нощ се въртял, без да мигне. След време децата му го нарекли Сибиряка.

Тоалетната била на стотина метра от къщата. Било истинско изпитание да се отиде дотам през зимата, понякога имало сняг до колене, че и повече. На двора имало и други миризми – кокошките се разхождали свободно, овцете, докато се прибирали в кошарата, не се притеснявали да пускат своите гранки, дори кочината с прасето била близо до къщата. По средата на двора димяла и купчина тор. Но явно селяните мислели, че човешките екскременти миришат най-зловонно и затова тоалетната била толкова отдалечена от къщата.

Така наречената мивка също била навън. Представлявала ламаринен резервоар с кранче, окачена на гредата. Водата се носела от далечната Горна чешма в бакъри, закачени на кобилица. И зиме, и лете всички от

семейството си миели очите на тази мивка. Понякога майка му налива-ла топла вода, особено през зимата, когато водата замръзвала. Случвало се водата да е примесена с бучки лед. На село нищо не се губело. По специална вада водата отивала в трап и оттам към зеленчуците в градината. Черупките от орехите се хвърляли в печката, остатъците от храна се давали на животните.

Когато тръгнал на училище, купили маса със столове. За покривка и дума не можело да става. Хранели се на мушама, която майка му старателно забърсвала след всяко ядене. На тази единствена маса в къщата той учел уроците си, пишел домашните си, четял книги. Тук баща му режел сланината и я слагал в каче, майка му приготвяла зимнина. Когато имали гости, а те често имали много гости, баща му устройвал допълнителна маса. До основната маса, върху подпори, които наричал „магарета“, баща му подреждал дълги дъбови дъски. За пейки служели други дъски, сложени върху по-ниски „магарета“ или направо върху дървени пънове.

Колкото повече порасвал, толкова по-малко се задържал въщи. Тичал с другите момчета до реката, къпели се във вировете, играели на челик и свещилник, на куцанка и върба, на криеница и сляпа баба, катерели се по високи дървета, обирали ранни череши, влизали в чужди бостани и често отнасяли боя.

Веднъж една жена, в желанието си да го поласкае, му казала, че има походка на ловно куче. Не отрекъл, той бил гъвкав, не падал лесно, ако някой го бутне или поиска да го пребори. Имало нещо стабилно и едновременно леко, когато ходел или тичал. Според него, всичко това било, защото още от малък стъпвал по неравната земя, бягал през угари, изкачвал баири, катерел се по дървета. Несравнимо било да усещаш земята под себе си, пред това да ходиш по тротоари.

Обичал да чете, но и това правел навън, изтегнат по корем на някоя поляна. Имал приятел, който също обичал да чете. Разказвали си различните книги, които са прочели, за да не губят време за следващите. Но и това ставало навън, под ореха в градината или под сянката на друго клонато дърво.

В една книга прочел, че героят се изтяга на хамак и решил да си изплете въжено висящо легло. Сам отишъл при рибарите край реката, подарили му стари непотребни въжета и след седмица хамакът под ореха бил готов. Когато баща му позволил да спи там нощем, той бил повече от щастлив.

Обладал първото си момиче на поляната над селото. И досега го притеснявали затворените пространства, когато е с жена. Изпитвал страх, че някой ще влезе в стаята и ще го залови на местопрестъплението. Жените се чудели – колкото и да му било хубаво, той бързал да излезе от къщата, никога не заспивал и не оставал до сутринта.

Когато отишъл в града и постъпил в гимназия, заживял в общежитие. В стаята имало пет легла и между тях едва се минавало. Нямаło баня дори на етажa, тоалетната била с няколко клетки с хвърчащи врати. Имало нещо, където се миели и което наричали „умивалник“. От крановете, разбира се, течала само студена вода, а огледалата, които трябвало да ползват, докато се бръснат, кой знае защо били зад гърба им. Банята била в подземиято на общежитието и се къпели веднъж седмично. И как това да ти бъде дом и да не се чувстваш като бездомен пес?! И защо да му е тежко на бездомния пес? Свикнал с „навън“, както хората свикват с дома си и бързат да се приберат, а той обратно – бързал да излезе.

Обичал да скита из улиците на града и особено покрай брега на морето. Това истински го опиянявало, тази безкрайна шир, искало му се да хукне по нея, да види какво има зад хоризонта, да излезе на друг бряг. Но не си пожелавай нещо, защото може да ти се случи.

Приели го в Морско училище с военен режим. Леглата в спалното помещение, където спял с още стотина свои връстници, били на два етажa. През зимата затваряли прозорците, защото рано спирали парното, правели икономии. Казвал си, че ако сутрин някоя заблудена птичка влезе в спалното помещение, ще загине, поразена от мъжката миризма, която излъчвали тези сто момчета. Тоалетните и умивалниците не се различавали от тези в общежитието. Огледалата били недостатъчни и често били принудени да застават един след друг, за да се избръснат. Трябвало да се къпят поне веднъж седмично, но често пропускали – нямаło топла вода в банята, която също била в подземиято. Може би тогава се е мислело, че хората трябва да се крият в подземията, докато се къпят. Мислели, че баните не трябва да заемат излишно място по етажите.

В столовата, където се хранели, били наредени дълги дървени маси. На всяка маса се хранели по дванайсет души плюс старши. Старшият сипвал супата от огромна бака, а основната храна – от тава. В зависимост от настроението и пристрастията си, на някои сипвал повече, на други – по-малко.

И зиме, и лете ходели с тежки затворени чепици, подковани с кабъри, за да отекват, докато маршируват. Учили ги да вдигат високо крак, правели дълги походи, за да се каляват, както се изразявали старите офицери. Правели още много безсмислени неща, което е присъщо на всяка казарма, макар да се водело, че учат във висше морско училище. Пет дни твърдо били зад оградата и уж в събота и неделя било позволено да излизат в отпуска. Но все нещо се случвало, особено за МП, на когото военният режим никак не му бил в кръвта. Ту пагонът му не бил зашит както трябва, ту чепиците му не били лъснати, ту закъснявал със секунда за строя. Наказанията – една седмица без отпуска, две, три, цял месец се сипели като дълъг непрестанен дъжд. Но той решил въпроса. Купил си цивилни дрехи, скътал ги зад парната централа на сушина и всяка събота и неделя, понякога и в делнични дни, прескачал оградата, за да бъде на свобода. За да се вижда с момичето си, ако има такова, просто да се разхожда из улиците и по брега на морето, да се заседява в кръчми с приятели.

Така изкарал пет тежки години, които били голямо изпитание за неговата стръв към „навън“.

Но го чакало нещо още по-тежко.

Захвърлили го за десет години в риболовния флот. Траулерът, на който го качили, бил малък, но наситен с техника, броят на моряците надвишавал три пъти този на обикновените кораби. Трябвало да има място за траловите, самата трална лебедка заемала много място, конвейерът за чистене на рибата, съоръжението за правене на рибно брашно. Така че за хората имало малко място и затова в каютите бивали настанявани по двама, трима, че и по четирима души. Той заживял в каюта за двама. Само който е живял с непознат седем месеца, може да разбере какви физически и душевни страдания носи това изпитание. Може да се сравни със съкилийник в затвора. Не си избрал този човек, нито той е избрал тебе. Съжителството е трудно, нямате общ език, времето ви изхабява, накрая се намразвате. Но вие не сте се събрали да се обичате, вие сте се събрали да работите.

И как да наречеш дом това клатещо се чудо, шест-седем месеца не виждаш бряг, само пориш океана напред-назад, вмирисваш се на риба и рибено брашно, къпеш се от дъжд на вятър поради честа липса на вода, нерядко липсва и храна, защото корабът-майка закъснява.

Стръвта му към „навън“ не закърняла, но тук, на траулера, нямал никакъв шанс да я засища. В училището прескачал оградата, а тук, ако реши да прескочи, директно падал в океана.

По време на отпуските полудявал.

Обикалял с приятели крайбрежието, къпел се в морето денем и нощем и ако момичето било съгласно, спели на пясъка. Ловели риба, после стъкмявали огън в близката горичка, печели миди на тенекия, изстудявали бира в морето...

Скитал из планините, а любимият му поход бил връх Ком – нос Емине. Със съмишленици, които обичали да ходят само с по една раница, прекосявали целия Балкан надлъж. Не признавали никакви хижи, спели в спални чували и се къпели в реките. Имало и момичета, които били луди по планините. Любел своето момиче направо на някоя горска поляна, просто се усамотявали малко по-далеч от групата.

През зимата ходел на ски. Бил първи на пистата и се прибирал с последния лифт. След вечеря излизал, обикалял хижата, нерядко хващал някоя планинска пътека, прибирал се да спи към полунощ.

Но каквото и да правел, океанът го чакал. Затворът му бил осигурен най-малко за половин година.

И така десет години.

Малко преди да слезе от корабите, срещнал момиче, което живее в градска къща. Стаята ѝ била стилна, обзаведена с вкус и чувство за мярка. Мебелите, лавиците, пълни с книги, били от светло чамово дърво. По стените висели картини, също много добре подбрани. Завесите на прозорците били изпъстрени с различни цветни парчета плат, които проблясвали игриво. Особено когато домакинята намислела да направи атмосферата интимна и оставала само нощната лампа. За пръв път чул думата „пачуърк“. Чудел се какво прави в този изящен дом. Той продължавал да се смята за дивак и за бездомен пес. Малко го дострашало. Много било вероятно точно в такъв дом да бъде опитомен. И какво?

Сбогом, поляни и планини, сбогом, нощни морета, огън в горичката, миди на тенекия и спане в спални чували, сбогом, волен живот. Така ли?

Впрочем момичето не било съвсем момиче, той целувал една истинска хубава жена. Оказало се, че била сговорчива, допадали ѝ неговите диващини, следвала го навсякъде и нищо, че не умеела да кара ски, излизала с него по пистите, газела из снега, пиела чай, чакала го.

Но не след дълго дошли децата – първо момченце и само след две години момиченце. Ето кога казал „сбогом“ на поляни и планини, на нощни морета, огън в горичката, миди на тенекия и спане в спални чували, сбогом на волния живот. Трябвало да помага на жена си, грижите за децата били тежки и гълтали много време.

Тогава измислил навеса.

Къщата била с малък двор, пълен с дървета и цветя. Срещу входа на къщата имало голям клонест орех. На първо време сковал дървена маса, по примера на баща си намерил пънове, върху които заковал дъски и ето ти пейки. Други пънове служели за столове. Бързо се убедил, че това не е достатъчно. От ореха падали листа, в клоните имало птички, които не се съобразявали с хората под тях. Забил четири яки греди в земята, укрепил ги с камъни. Намерил здрав брезент, който сръчната му жена подгънала в краищата. През подгъва прокарал тънко корабно въже. На гредите закрепил двурого желязо, което моряците наричат „утка“. Там затягал четирите въжета и горе брезентът се опъвал като платно на яхта. Встрани стъкмил огнище направо на земята. Често там цвърчали риби, заравяли картофи под въглените.

От ранна пролет до късна есен прекарвал под навеса. Всеки, който идвал в къщата при хубаво време сядал там. Посрещал гостите си под навеса, на всички им харесвало и оставали до късна доба на сладка приказка, вино и печена риба.

Годините хвърчали. Децата пораснали и избрали столицата да учат и работят. МП продължавал да се чувства същия дивак и бездомен пес и жена му, доколкото можела, подтичвала подире му.

Според МП Бог не обичал бездомните кучета и постоянно ги подлагал на изпитания. Ту ги оставял гладни, ту им изпращал коварни болести, несгоди, които домашните кучета не познавали. Когато му омръзнело да се занимава с тях, нерядко ги пращал под гумите на някой бърз автомобил.

Не пощадил и МП.

Първо била съборена къщата с навеса и на нейно място се извисил чудовищен блок с апартаменти, които МП наричал „килии“. Балконът по никакъв начин не можел да замести навеса. Бил на ръба да спусне въжена стълба от балкона, но нямало начин, живеел на петия етаж. Излизал често, ставал по тъмно, ходел пеша на работа, къпел се в морето, събота и неделя превземал баири, скитал из гори и планини. Но каквото

и да правел, вечер трябвало да се прибере в апартамента и да се затвори в него.

МП се изнервил, по никакъв начин не можел да си върне предишния живот. При това имал лошото предчувствие, че Бог не мирясва лесно, когато подхване някого. С други думи, набележи ли го, стига докрай.

При едно лудешко спускане със ски по склон, който нямал нищо общо с нормалните обработени писти, го застигнала лавина. Малка, но достатъчна да го увреди за цял живот. След операцията, от кръста надолу останал почти неподвижен и го качили на инвалидна количка.

С последните си спестени пари купил парцел с бунгало в околностите на града. Пред бунгалото имало голяма овощна градина.

Не искал никой да се грижи за него. Жена му, колкото и да настоявала да живее с него, останала в апартамента. Оправял се, ходел с електрическата инвалидна количка до близкия магазин, успявал нещо да нареже или да сготви на ниската печка. В банята имало специален стол, до който се придвижвал трудно, но се справял.

Когато искали да го посетят, той казвал да идват „накуп“. Това значело жена му, децата и двамата му внуци – момче и момиче. Черпел всички със соковете, които правел от плодовете, които падали от овощните дървета в градината.

Как, как ги събираш, попитали изумени всички, когато им налял сок за първи път...

Пълзя, приятелю, каза ми веднъж по телефона, пълзя на четири крака из градината, събирам плодове, плевя, мотичката, с която копая, е с къса дръжка. Само дето не лая, приятелю, смее се, не лая, но съм същият бездомен пес, да знаеш!

Атанас Стойчев живее във Варна.

Първата му книга с разкази – „Нон стоп“, излиза през 1988 г. в Профиздат. Още като ръкопис е наградена в Националния конкурс за произведения на морска тема. Следват „Пясък от дъното“ (Факел, 1993), „Не ми вярвай, скъпа“ (Факел, Свободно поетическо общество, 1995), „Слаби ангели“ (Факел, 1999), „Тъмната страна на жената“ (Славена, 2003), „Тъмната страна на мъжа“ (Славена, 2008). Автор е на пиесата „Скандал в рая“, която през 1994 г. получава Голямата награда в Националния конкурс за произведения на морска тема, а през 1996 г. е поставена на сцената на Фестивалния и конгресен център – Варна. На същата сцена през 1999 г. се играе и втората му пиеса „Задник, змия и бич“. Пиесите му „Плебеи и аристократи“, „Морски шах“ и драматизациите по Алеко Константинов „Разни хора, разни идеали“ и по Йордан Йовков „Шибил“ са излъчени в ефира на радио Варна през 2011 и 2012 г.

Коментари (2)

- 29-09-2014|**Чудесен!!!**

чудесен!!!!

- 04-10-2014|**A.Tsoneva**

Prochetoh s interes i uvlechenie. Naistina qudesen razkaz! Blagodarya!

Quo vadis, Българияйо?

Автор: Аспарух Панов

Никога през последните 25 години не е имало (чак) толкова безмислена и скучна предизборна кампания за парламентарни избори, колкото е сегашната, и то само броени дни преди (уж) „до болка“ жадуваните предсрочни парламентарни избори. На пръв поглед, т.нар. „основни“ политически сили се държат така, сякаш след 5 октомври ще настъпи някаква радикална и забележителна политическа метаморфоза, но всички много добре знаем, че няма да се случи нищо неочаквано. Както нямаше и нищо изненадващо и оптимистично в резултатите от европейските избори. Ако искаме да сме до край честни, предизборната кампания излъчва безметежен популизъм, достигащ до неадекватност

във вътрешнополитически план, а във външнополитически – до разкрасена „бисексуалност“ по темата „Европа и Русия“ и пълна неподготвеност за новите предизвикателства пред България като източна граница на Европейския съюз.

Според мен и без социологическите проучвания, от момента на определяне на датата на изборите бе ясно, че ГЕРБ ще ги спечели, но няма да има абсолютно мнозинство, а на второ и трето място ще бъдат отново („за кой ли път, за кой ли път“) „обичайните заподозрени“ БСП и ДПС. Ако все пак има някаква интрига, то тя е свързана преди всичко с резултатите на Реформаторския блок, България без цензура и националистическата групировка около телевизия „Скат“. Оттук нататък кампанията бе само формална, а всички реални усилия и предизборни енергии бяха насочени къде завоалирано, къде открито към предварителни коалиционни пазарлъци с бъдещия победител. Както знаем, българските политици не обичат да се договарят, а да се пазарят. Въпрос на психология и култура. Може би точно по този начин те разбират и „пазарната икономика“.

Въпреки вопиющата изборна скука и липсата на перспектива за радикална промяна, в България през последните месеци „вреше и кипеше“. Типично за такива времена на политическа нестабилност и междувластие, възникнаха много изострени и деликатни ситуации в различни чувствителни обществени сфери, познати от години с болезнените си и нерешени проблеми, които тепърва ще имат сериозни последствия. Ще спомена три от най-показателните случаи от горещото ни политическо лято, които убедително демонстрират огромната разлика между българската политическа култура и правов ред от една страна и европейските стандарти – от друга.

На първо място станахме свидетели на безпрецедентно бутафорно перчене на временното служебното правителство и напълно необяснимото за ограничените му конституционни пълномощия управленско самочувствие, с което започна и продължава с настървение да сменя държавни чиновници като носни кърпички и да раздава като папски индугенции публичните средства на българските данъкоплатци. Въпреки твърденията, че се правят само минимални промени на провалили се кадри, реставрацията с кадри на ГЕРБ тече не само в структурите на администрацията, но засяга и важни държавни фирми, като АЕЦ „Козлодуй“. Да не говорим, че бяха атакувани дори и университетските болници.

Много характерен за нелечимите дефицити в институционалната ни демокрация бе провалият избор за председател на Върховния касационен съд (ВКС). За пореден път съдебната система показва, че е неспособна нито да бъде независима, нито да проведе дългоочакваните европейски реформи. Всички, които наблюдават събитията в съдебната система много добре знаят, че най-важните решения обикновено се взимат в зависимост от властовите баланси между политическите партии. Колкото и да е абсурдно, но политическата нестабилност, предизборната ситуация и свързаната с това липса на обичайната политическа санкция или подкрепа, провалиха формирането на необходимото мнозинство във Висшия съдебен съвет, за да бъде избрана една от двете кандидатки за поста. Въпросът е до кога в една страна член на ЕС, политиките ще продължат да диктуват решенията в съдебната система? Дали при предстоящото управление на ГЕРБ тази порочна практика ще бъде премахната? Позволявам си да се съмнявам.

И все пак и чистката в държавната администрация, и събитията в съдебната система са „бели кахъри“ в сравнение с последствията от банковата криза „КТБ“, която разтърсва България вече няколко месеца и показва целенасоченото размотаване и пълното безсилие (а може би и нежелание) и на БНБ, и на държавата като цяло да направят нещо смислено за решаване на проблемите. Стигна се дори до задействане на наказателна процедура срещу България от страна на Европейската комисия поради неосигуряването на достъп на вложителите в КТБ до техните средства. Според европейското законодателство частичен достъп трябваше да бъде даден още на 20-я ден от поставянето на банката под специален надзор...

Трагичното кризисно състояние на „системната“ банка КТБ и свързаните с това огромни проблеми за обикновените вложители и рискове за стабилността на банковата система като цяло, поразително прилича на състоянието на „системните“ политически партии, които управляват България от 2009 насам. И това съвсем не е случайно. Благодарение на тези партии се нароиха огромни проблеми за обикновените граждани, т.е. за „вложителите“ на гласове в урните за техните изборни листи, както и рискове за стабилността на демократичната политическа система като цяло. Преплитането на тези две кризи „банкова“ и „политическа“ е „гордиевият възел“ на актуалната ни критична политическа, ико-

номическа и финасова ситуация, който едва ли ще бъде разсечен и на предстоящите парламентарни избори...

След всичко, което вече се изговори и изписа за КТБ, едва ли има съмнение, че най-големият проблем на банката е т.н. „инсайдърско“ кредитиране в огромни размери на вътрешни, свързани с банката лица, които от определен момент престават да изплащат кредитите си и съсипват не само КТБ, но застрашават и цялата банкова система. Подобно е и положението с политическите партии, за които говорим. Ако продължим с банковата терминология, и тук има „инсайдърско“ кредитиране на вътрешни, свързани с партиите лица, като политическите кредити представляват или неаргументирани кадрови назначения, или съмнителни обществени поръчки и какви ли не партийно толерирани сделки и инвестиции. Възловият въпрос е доколко и докъде „свързаните лица“ на КТБ и на партиите, които бяха и отново ще бъдат на първите три места и след изборите на 5 октомври, са едни и същи. Разбира се, въпросът ми е само риторичен.

Да, при сегашната безперспективност, победата на Бойко Борисов без съмнение ще бъде „по-малкото зло“, но в никакъв случай не и успешният изход за България. Може би съм прекалено черноглед, но независимо кой или кои ще бъдат партньори на мандатоносителя „ГЕРБ“ в следващото правителство и как ще се конфигурира парламентарното мнозинство, това едва ли ще има никакво фундаментално значение. Както и до сега, важни части от политическия процес ще продължават да се превръщат в задкулисни игри, бартерни сделки с влияние и търговия с власт. Докъдето може и доколкото може.

Дано да греша, но 2009 г. не е толкова далече, за да не помним как още от началото на първото управление на ГЕРБ с всеки изминат ден методично и необратимо се рушаха принципите на институционалната демокрация. И този деструктивен процес продължаваше месец след месец, година след година, като заплашително се задълбочи след предсрочните избори през 2013 г. при правителството на БСП и ДПС. На практика се оказа, че е без значение кой от триото ГЕРБ, БСП и ДПС е формално на власт и кой в опозиция. Променяше се политическата лексика, но не и политическите практики. Продължи обезличването на парламента, неспособен и несклонен да води ефикасни политически дебати и да контролира действията на правителствата, а съдебните институции не

бяха в състояние или направо отказваха да изпълняват надзорната си функция по гарантиране на върховенството на закона.

Ако говорим за наистина „знакови“ клиентелистки политически партии, това са точно партии от типа на БСП, ДПС и ГЕРБ. Да не забравяме, разбира се и ББЦ на Бареков, който генетично и ценностно е от същото клиентелистко котило. Този тип партии са типични за южна и югоизточна Европа и при тях няма „пет“, няма „шест“. Няма „ляво“, „дясно“ или „център“ Тяхното политическо и икономическо позициониране, както и програмите им за реформи и развитие на обществото са само формални. Това е „европейският им грим“, маската на истинските им лица, за да може да продължи клоунадата „Членство в ЕС“. А реалната им политическа цел е достъпът до властови и финансов ресурс в интерес на собствената им клиентела.

Лично аз трудно мога да си представя, че точно ГЕРБ, сам или в коалиция, ще е в състояние отведнъж да направи обществените поръчки и назначенията на високи постове по-прозрачни и почтени и да прекрати с един замах далаверите около изграждането на стратегически държавни обекти и двойните стандарти в отношението на държавата към бизнеса. Дълбоко се съмнявам. Нещо повече, готов съм да се обзаложа, че дефицитите по отношение на върховенството на закона, плачевното състояние на свободата на медиите и повсеместната корупция ще продължават да влияят при цялостния процес на взимане на решения в държавата и то не само след тези избори, а по всяка вероятност и след следващите.

Колкото до отношенията между БСП и ДПС и техните „театрални“ диалози на „развеждаща“ се семейна двойка, те не са нищо друго освен зле режисиран водевил. Изпепеляващата взаимна любов между БСП и ДПС има двадесетгодишна история и датира още от правителството на Любен Беров (1993-1994), когато и Бойко Борисов „го нямаше даже“. Като политическа конфигурация и организация на парламентарната му подкрепа, това правителство бе еталон за „демократия менте“. Днес, 20 години по-късно, е напълно ясно, че по много критерии правителствата на Орешарски и на Беров са приличаха „като две капки вода“.

И все пак в новия парламент след 5 октомври, се надявам да има и поне нещо позитивно. Това би било парламентарното присъствие на Реформаторския блок с една забележима парламентарна група от поне двайсетина депутати. Колкото по-голяма, толкова по-добре. Каквито и

грешки да допуснаха в мъчителния и далеч незавършен процес на обединението си, те и само те могат да бъдат „белите лястовици“ в новия парламент. Ако има нещо наистина достойно при реформаторите, то във вътрешната политика това е тяхната модерна програма за ключови реформи, а във външната – позицията им по толкова нажежената тема „ЕС – Русия“. Те подхождат наистина като държавници, като със своите становища успяват да защитят ясно и категорично авторитета и достойнството на страната ни не само като член на ЕС и НАТО, но и като тяхна източна граница. И това е напълно разбираемо. Все пак нека не забравяме, че генетично реформаторите произхождат основно от мощните движения на прехода СДС и НДСВ, които вкараха България в НАТО и ЕС.

Да им стискаме палци да успеят да влязат не само в парламента, но и да бъдат част от бъдещото коалиционно правителство с ГЕРБ. Няма да им е лесно, защото ГЕРБ, въпреки че са любимци на ЕНП, са „дясна партия“ само на хартия. „Реформаторите“ едва ли ще могат да променят много неща в безметежния популистки стил на управление на Бойко Борисов. Но поне ще омекотят удара от завръщането му на власт и ще ни боли по-малко. А те са и достаъчно ербап, за да могат да напуснат коалицията, ако чашата прелее. И все пак, каквото и да се случи, най-малкото ще замирише на европейска демокрация. А това ни е жизнено необходимо.

28 септември 2014

Роден на 20 октомври 1949 г. в София. Завършил химия в Софийския университет „Свети Климент Охридски“. До 1990 г. работи в БАН. Има десетки научни публикации в най-реномирани международни списания. В края на 1989 г. започва политическа кариера като член на Радикалдемократическата партия в България, чийто заместник-председател е до 1996 г. Депутат е в XXXVI Обикновено народно събрание. Бил е ръководител на българската делегация в

Парламентарната асамблея на Съвета на Европа, вицепрезидент на асамблеята и на либералната ѝ група. От 1994 до 1996 г. е вицепрезидент на Либералния интернационал. От 1998г. до 2013г. работи в германската политическа фондация за свободата „Фридрих Науман“. Участвал е в реализирането на проекти на фондацията в България, Македония и страните от южен Кавказ. Член на УС на Българо-германския форум. Автор е на 3 книги и редица публикации в периодичния печат в областта на политическата система, международните отношения и човешките права.

Курбан Байрам – празникът на жертвоприношението

Автор: Ибрахим Карахасан-Чънар

Големият празник на жертвата (Курбан байрам) заема централно място в класическата мюсюлманска жертвена традиция. Митичното му начало се свързва с едно от основополагащите събития в свещената ислямска история. Това е преданието за пророка Ибрахим, от когото Аллах поискал да принесе в жертва своя единствен син Исмаил. Така Бог изпитал вярата и покорството на бащата. След Мохамед Ибрахим е един от най-почитаните пророци (пейгамбери), за когото най-често се говори в Корана. От друга страна Ибрахим е единственият пророк, отличен в свещеното повествование като „халил“ – „приятелят на Бога“.

Курбан байрам започва на десетия ден от последния месец на мюсюлманския лунен календар – Зу-л-хиджа, т.е. точно 70 дена след Рамазан байрам. Началото му съвпада с третия ден от ежегодното мюсюлманско поклонничество – т.нар. Хадж в Мека. На този ден и през следващите три дни всички поклонници изпълняват един от важните ритуали в хаджа – жертвоприношенията в долината Мина, като спомен от Ибрахимовия курбан. По същото време в целия мюсюлмански свят вярващите също принасят своите курбани. В този смисъл жертването на животно се разглежда като благороден мотив, който достига до Аллах – всяка година мюсюлманинът изразява своята готовност да даде живота си за Бога чрез животно, което принася вместо себе си. Точното изпълнение на жертвения акт е своеобразна индулгенция в представите на редовия мюсюлманин. Казано иначе, достатъчно е човек да пролее курбанска кръв, за да се опростят прегрешенията му. Според класическото ислямско богословие Аллах дава награда на оня свят на онези, които спазват повелята му да колят курбан и водят праведен живот на земята.

Ислямът е единствената монотеистична религия, която запазва в догматиката си кръвното жертвоприношение и то е регламентирано в канона. Кръвното жертвоприношение е крайъгълен камък на ислям-

ския ибадет – поклонението пред Аллаху Теаля. То е един от основните обреди на Хадж (поклонничеството), което е последният от „петте стълба на вярата“ в исляма. В своята същност хаджът отбелязва три ключови събития в класическия ислям: опрощаването и събирането на Адем и Хава; жертвоготовността на Ибрахим и сина му Исмаил; покорството на пророка Мохамед.

Легендарната сюжетна линия за Ибрахим и неговият син Исмаил се възприема в народната култура на мюсюлманската общност в България, но тя има своите различни вариации, които отразяват интересното взаимодействие и сливане на местните фолклорни традиции с каноничните текстове. Най-често срещаното народно схващане е, че Божият пратеник (Ибрахим, Ибрам) има върховна роля да ръководи света според правилата на проповядваната от него вяра. В повечето варианти се посочва само името на Ибрахим, докато дарената му от Аллах рожба (Исмаил) се обоначава анонимно като „синът“, „детето“, „момчето“. Няма съмнение, че под влиянието на класическата ислямска литература Исмаил попада в устната балканска традиция като легендарен персонаж с утвърдено име. В наративна среда обаче той най-често е анонимен. Оттук следва, че за повечето традиционни версии по-важно значение има образът на бащата, готов да жертва своя син.

Фолклорното предание за Ибрахимовото жертвоприношение обикновено започва с мотива за бащата, който няма деца и отправя молитва към Аллах да го дари с рожба. Отправянето на молбата за мъжка рожба и даването на обещание да бъде принесена в замяна благодарствена жертва на Аллах се превръщат в завръзка на фолклорния разказ. Сред българите мюсюлмани най-разпространена е версията, в която Ибрахим обещава на Аллах да принесе в жертва самото дете, което той ще му даде:

„Да ми даде Господ едно дете – ще го заколя за курбан!“

или

„Курбан ще заколя първото, само и само да ми се роди дете“

В повечето от тези варианти мотивацията за обета на Ибрахим е свързана с Големия жертвен празник – синът е жертвата, принасяна в този ден в чест на Аллах. По тази причина в традицията на мюсюлманите в България най-често битуват версиите с обричането на Исмаил като байрамска жертва (по-специално в Западните Родопи и Централен Предбалкан). Във всички варианти народното предание намира повод,

който да осмисли и свърже описаните сюжети досега – независимо дали детето е обречено на курбан предварително, или трябва да се жертва по силата на религиозни обстоятелства.

Мотивите с обричането в жерва на неродения Исмаил или със задължителното принасяне като курбан на „най-любимия син“ може да се тълкува не само в старозаветния сюжет. В историята на балканските народи обричането на първородната рожба прониква във фолклорните варианти на легендата и под влияние на един собствено ислямски сюжет. Фолклорното повествование нерядко разглежда чудото, което се случва в бездетното семейство – Аллах чува молитвите на Ибрахим и го дарява със син. След физическото раждане на детето, сюжетът се пренася в преданието и на бащата се явява сън, който му напомня, че трябва да принесе в жертва рожбата си. В много редки случаи вместо чудотворния сън Ибрахим чува небесен глас, възвестяващ му какво се иска от него или пък Аллах изпраща мелек (ангел), който да подсети бащата, че трябва да изпълни обещаното. Явяването на съня е изключително устойчив мотив във фолклорното повествование и е пряко отражение на кораничния текст:

„И когато стигна до години да може да ходи заедно с баща си, рече му:

„Сине мой, сънувах че трябва курбан да те заколя...“ (Сура 37, ает 102).

Трябва да се посочи, че в легендите на мюсюлманите у нас се забелязва и едно по-различно интерпретиране на този мотив в сравнение с Корана. В традиционните предания сънят-провидение се явява не веднъж, а няколко нощи последователно – обикновено три. В отделни фолклорни варианти сънят се свързва с точно определено време – първото му явяване става в нощта срещу петък, който е свещен ден на мюсюлманите (Лудогорието – с. Сейдол (Разградско) и гр. Лозница, кв. „Ловско“). Явяването на чудотворния сън в нечетен брой последователни нощи го превръща в сакрален знак, показващ на Ибрахим наложената му от небето божествена воля. Неслучайно броят на нощите е свързан с универсалното свещено число три, което трайно присъства във фолклорните писания.

В някои варианти на легендата Ибрахим сам разкрива пред сина си, че трябва да бъде принесен от него в жертва, както е в класическия мотив:

„О, синко мой, сънувах, че трябва да те заколя. Какво ще кажеш?“ (Сура 37, ает 102).

Пророкът трябва да докаже своята вяност към Аллах по най-потресащия начин убивайки най-обичното си същество, което до този момент е осмисляло живота му и е олицетворение на бъдещето му. Мъката на бащата от тази раздяла се превръща на практика в негово самоубийство – със собствените си ръце той трябва да сложи край на продължението на рода си. Това е най-драматичният момент в живота на бащата и това му душевно състояние присъства особено емоционално в народното мислене:

„Него го боли за детето, много го боли, но той трябва да го заколи за Дженабъ Аллах“;

„Мъка му е било, как да не му е било мъка – няма от детето по-мило“

Във фолклора драмата на сина е не по-малко важна от тази на бащата. Желанието на Исмаил да бъде вързан в момента на жертвоприношението изразява пълното му смирение и искрено отдаване пред божествената воля. В някои случаи детето дори се опитва да оневини баща си, който ще му отнеме живота. Чрез тези мотиви легендарният сюжет разкрива как жертвоготовността на бащата се превръща в жертвототовност и за неговия син. Двамата трябва да докажат пълното си покорство пред Бога по най-абсурдния начин: чрез прекъсване на най-здравата връзка – кръвната връзка между родители и рожба.

Народното повествование достига все пак до своята развръзка: обетът на Ибрахим да принесе в жертва сина си Исмаил завършва не с кървавия акт, а с награда за изтърпяното нечовешко изпитание и отнемането на човешки живот е заменено с пренасянето на един овен. Но божеството изпитание е свързано със също такова необикновено възнаграждение – Аллах изисква живот, но и подарява живот. Чрез изискването да се пожертва „най-милото на сърцето“ Аллах подлага на върховна проверка пълната богоотдаденост на Ибрахим. Замяната на Исмаил с жертвено животно е послание на Бога към бащата, който доказва вярата си. Чрез чудото на замяната Бог дава още едно откровение за своята същност на Създател.

Принасянето на жертвения овен от Ибрахим е осмислено във фолклорния сюжет като първообраз на класическия мюсюлмански жертвен ритуал на Курбан байрам. Кръвното жертвоприношение на този празник се превръща в сакрално повторение на жертвения акт, извършен от Ибрахим. Същевременно разглежданите народни предания служат за митологична основа не само на байрамските, но и на всички видове

кръвни жертви, принасяни от мюсюлманската общност в България. В този смисъл всеки вярващ, който принася жертва в името на Аллах, наподобява жертвоготовния пророк и се дава неговия пример във вярата – актът на Ибрахим се превръща в универсален модел за подражание на всички мюсюлмани.

Начинът, чрез който се явява жертвеното животно, потвърждава за пореден път идеята за божествения произход на кръвната жертва. В повечето фолклорни варианти то е спуснато от небето. Основен пресонаж при това чудодейно слизване е меляике Джебраил (архангел Гавраил) – в някои от версиите именно той взима жертвата от Дженнета (рая) и я занася на Ибрахим. В традиционните мюсюлмански представи Джебраил е ангелът, който предава волята на Аллах на хората и свещените книги на пророците. В друга версия в ролята на небесен пратеник се явява голяма птица (Предбалкана – Ловешко). В по-рядко срещани версии на легендата курбанът излиза от камъка, който Ибрахим разцепва с ножа (Юндола – Велинградско, гр. Якоруда).

Според народните представи това е най-големият байрам през годината. Вярва се, че душата на починалия ще бъде пренесена в рая (Дженнета) от животното, което той е принесъл за себе си приживе на Курбан байрам. Начинът, по който става пренасянето, е обект на различни интерпретации, но всички те са подчинени на общата идея, че ако покойникът е безгрешен, курбанът преминява безпрепятствено с душата си по моста Сърат – т. е. мостът на истината и отива в рая. В някои варианти закланите като курбан овни и овце се превръщат в меляикета, които летят с душата на човека по моста, помагайки и да стигне до рая.

Подготовката за същинския празник започва десет дни преди настъпването на Курбан байрам – това всъщност са първите 10 дни от месеца Зу-л-хиджа по мюсюлманския календар. През разглеждания десетдневен период преди празника е установен и оруч (пост), който според представите на мюсюлманите у нас има незадължителен – т. е. доброволен характер. Ако се спазва дословно предписанието, се изчислява, че един ден се зачита от Аллах за една година и мюсюлманинът „ще получи награда на оня свят“. Според народните представи особено силен е последния ден от поста, затова оручът в този ден е препоръчителен и се спазва най-масово. Оручът на практика действа пречистващо и възпрепятства основните блаженства в човешкия живот – ядене, пиене, пушене

и секс. В някои региони, и особено в родопските селища, този обичай е известен още като говеене.

Набавянето на жертвено животно е много важен елемент от подготовката на празника. Масова е практиката то да бъде определяно или купено предварително – периодът, в който се извършва това, обикновено варира от един месец до три дни преди празника. В Лудогорието (Делиормана) стандартният период е една седмица преди това. Семействата, които нямат тдобитък вкъщи, купуват животното от специални тържища наричани Коч пазар, които в Предбалкана и Родопите се устройват преди Курбан байрам. На тези пазари по правило се предлагат качествени животни и се избягва обичайният пазарлък. Смята се, че който продава стоката си по нормални цени, помага на хората да изпълняват религиозните си задължения.

Във времето преди празника жертвеното животно се храни с най-добрата храна и се обгрижва много внимателно. Преди заколването му, жертвеното животно е обект на нежност и съпричастност. В много селища жените и децата от семейството целуват курбана по очите и ушите, сякаш се прощават с него; захранват го с трева, слама, хляб, зърно или мекица, със сол (дават му „последния залък“) и задължително го запойват с вода. Даването на храна в последния час е форма на договор между човека и животното, наподобяваща отношенията между Бога и хората.

По въпроса за цвета на жертвеното животно – в канона няма единно мнение. В едни хадиси се споменава, че Мохамед заклал два бели коча с черно около очите, в други – бял и черен овен, в трети – само черно животно. В българската фолклорна традиция се говори за бял овен (овца) с черно петно около очите – т.нар. „вакло животно“. Прави впечатление, че във фолклорните версии за Ибрахимовото жертвоприношение сред нашите мюсюлмани много рядко се говори за животно, което съчетава в себе си и двата цвята. Но при наличие на черно-белия модел, това може да се тълкува като местна интерпретация, чрез които героят осъществява връзка между различните светове: чрез белия – с горния (земния), а чрез черния – с долния (подземния) свят. В ислямската свещена история се разказва, че Мохамед за пръв път през 624 г. заклал в Медина два овена пред своята общност. Жертвените животни били положени на земята и обърнати с главите по посока на Мека.

Курбан байрам започва рано сутринта с голяма празнична молитва – байрамски намаз, на който се събират всички мъже мюсюлмани.

Тя се предшества от обичайната сутрешна молитва (Сабах намаз), а времето между двете се запълва с четене на избрани сури от Корана и произнасяне на хутбе (проповед), което извършва имамът или вещ в ислямското вероучение мюсюлманин. Задължително условие е жертвоприношението да се извърши след края на байрамския намаз – смята се, че ако курбанът се направи преди празничната молитва, той няма да бъде приет от Аллах. Жертвеният акт трябва да стане през деня докато е светло. Съществува поверие, че ако денят на жертвата е петък, трябва да се принесат два курбана. За да се избегне това разхищение се прилага изключение и заколването се отлага на втория следващ ден. При нашите мюсюлмани битова мнението, че не е известно в кой ден Аллах е пратил курбана.

Докато мъжете са в джамията, жените къносоват животното определено за жертвения акт. Къната е багрилно вещество с нюанси от жълто до червено, което се извлича от благоуханното растение *Hinna* (араб.), култивирано в градините на Близкия изток. В представите на мюсюлманската общност къната се отъжествява с кръвта. Къната е семантично подобие на кръвта – символ на живота; поставянето и върху тялото на курбана придава нова, мистична жизненост на животното, чиито истински живот се отнема. При курбана се вярва, че къната трябва да се сложи върху козината на животното преди изгрев слънце и в повечето случаи украсяването става още предишната вечер. Обичайно го къносова най-възрастната жена в семейството или стопанката – много рядко това се прави от мъже.

Броят на къносаните места по тялото на животното винаги трябва да е нечетен – три, пет или седем. Маркират се различни части на тялото, но задължително главата, гръбнакът и опашната част. Акцентът на украсата се поставя на главата – освен на челото, се рисуват два кръга около очите, а ако е животното е рогато, костните израстъци се боядисват в червено. Смята се, че къната е украшението на курбана, така както и невестата се гизди с къна преди сватбата. Обредното украсяване на жертвеното животно се възприема като сакрално повторение на Ибрахимовото жертвоприношение – в свещената легенда майката Хаджер къносова Исмаил, преди да бъде отведен на заколение. Тълкуванията у нас в това отношение следват канона – белязват го, че е предназначено за жертва, но има и други вариации: примерно, за да може да се познаят със стопанина си на оня свят.

Разпределянето на курбанското месо следва предписанието на класическия ислям: жертвоприносителят има право да запази курбана за себе си или да го раздаде. Смята се, че е най-добре една трета от месото да се запази за лична консумация, една трета да се даде на роднини и приятели, а последната трета да се раздаде на бедните. Обикновено цялата дясна половина и една втора от лявата са предназначени за раздаване, което прави две трети от тялото на животното. Има и практики при които тялото се разделя на две половини – лявата остава вкъщи, а дясната се раздава. Трупът на животното се насича на парчета (пай, жобе, дялче) и техният брой задължително трябва да е нечетно число (тек) – най-масова е практиката да са седем парчета и да се раздадат на седем къщи. Раздаването на месото става същия ден най-късно до пладне – парчетата се разнасят в различни съдове от жените или децата.

В много селища вече съществува традиция за общ курбан и обща трапеза – най-често край джамията. Тази практика в последно време е особено типична за Родопите и българомохамеданите в Предбалкана (Тетевенско).

Смята се, че месото, предназначено за бедните, е своеобразна помощ за тях. Много често отношението на даващите към тази социална категория е като към равни. При разпределянето на жертвеното месо акцентът се поставя върху нуждите на нямащите. Въпреки, че по канон за бедните е регламентирана една трета, това не се прилага буквално: желателно е на социално слабите семейства да се даде повече, отколкото на останалите. Народната традиция ясно дефинира частта, която е предназначена за бедните – в много селища тя е обозначена като „пай за сираците“. Сред просветените мюсюлмани е известно преданието, че когато колел животно, Мохамед носел пай най-напред на своя съсед евреин. Това раздаване се осмисля като проява на благотворителност и включва жертвоприношението в развитата от исляма система на добро-творство:

„Курбанът ще стане превозно средство за оня, който е могъл да коли, а за тоя дете не е имал възможност да коли или да иде на хаджилък, самия му ибадет ще го пренесе на оня свят в рая“ (Рибново, Гоце Делчевско);

„Който има възможност, от курбана си седем мръвки ще отреже и ще ги даде на седем къщи да си ги опекаат на тия, дето нямат“ (Галата, Тетевенско)

Месото, предназначено за роднини и приятели, се възприема като подарък за тях. Често в тази група се включват и съседите, които на много места попадат в роднинско-приятелския кръг. В някои райони освен на познати раздават месо и на случайни хора, които преминават край къщата. При раздаването хората не трябва да се избират, а да се дава наред. Чрез третината, предназначена за роднини и приятели, мюсюлманите в едно селище се превръщат в общност от равни, каквато всъщност е идеята за Джемаата (т. е. ислямската общност за вярващи).

С третата част от курбанското месо домакина приготвя трапеза за своето семейство и за близки роднини. Много често те запазват за себе си и частта, предназначена за роднини и приятели, ако в дните на байрама им предстои да посрещнат много гости. В този случай раздаването на въпросната третина също се спазва, но под формата на приготвена храна за празничната трапеза, която според неписаните правила на общността е проява на по-голямо уважение, отколкото подаряването на парче сурово месо. Роднинските посещения, придружени с общо хранене (както е и на Рамазан байрам), са израз на взаимното уважение между членовете на рода и на почитта към старите. Чрез тях по неформален, но ясно регламентиран начин се поддържат и заздравяват семейните и роднинските връзки.

Като цяло се смята, че е най-добре месото да се изяде през трите дни на празника, но се допуска то да стане и до една седмица. Свеждането на консумацията до трите дни на Курбан байрам може да се свърже с хаджийската обредност на т.нар. ташрик. В ритуала на ислямското поклоничество с това название се обозначават 11-ия, 12-ия и 13-ия ден от месец Зу-л-хиджа – трите дни след началото на жертвения празник, когато хаджиите в Мека могат да продължат да колят курбан, особено ако не са сторили това първия ден – на 10-ти Зу-л-хиджа.

Ислямската традиция следва класическия възглед, че курбанът трябва да бъде от чифтокопитно домашно преживно животно – овца, крава, коза, камила. Те спадат към групата на разрешените за курбан животни. Кравата, както и камилата, са сред животните, които се равняват на 7 курбана. Особеният статус на коча и камилата като жертвени (и съответно сакрални) животни, оформя народното вярване за тях като символи на връзката между хората и Аллах. В мюсюлманската култура кочът и камилата (която е изключение за нашите ширини), са най-често срещаната двойка животни, намиращи се в свещено съотношение

помежду си. Изчезването на двата животински вида от земята е един от бележите за приближаващия край на света – липсата им означава де-струкция на установения порядък от Бог.

Според мюсюлманите в България за курбан е необходимо „кротко“ животно. Особено предпочитана у нас е жертвата на овен или агне, порядко овца. Свързването на овена или овцата с най-предпочитаните за курбан животни в народния ислям е естествено, като се има предвид широкото им използване като жертви в много култури от древността до наши дни. Народните представи придават на овена изключителни свръхестествени качества, превръщайки го в митичен родоначалник на всички животни на земята – фауната в света е произлязла от първия изпратен курбан. Що се отнася до козата, у нас тя остава извън кръга на приетите за курбан жертви, смята се че тя е „дива“.

Принасянето на курбана сред мюсюлманите в България се осмисля като акт на човешкото покорство – един вид изпълняване на божията воля. Подобно традиционно вярване представя жертвоприношението като част от целия ибадет на мюсюлманина. Колейки животното, той прилага косвено един от двата принципа: „Давам ти, за да ми дадеш!“ или „Давам ти, защото си ми дал!“ Чрез пожертването на животно мюсюлманинът очаква да бъде овъзмезден със здраве за себе си и своето семейство, изкупление на греховете и блажен живот в отвъдното, сигурност за дома си, избавление от беди и злополуки.

Широката приложимост на курбана подсказва жизнеността на практикуването му в наши дни. Той е универсално средство, чрез което човек може да обезпечи живота си и в този, и в онзи свят. Заколвайки животното, той сякаш заставя своя Бог да удовлетвори молбата му, защото жертвата му има твърде висока цена – живота на едно същество. Човекът като по-нисше същество се стреми да се отблагодари и предразположи към бъдеща щедрост върховния повелител на богатата – Аллах.

Библиография

БЛАГОЕВ, Г.: *Курбанът в традицията на българите мюсюлмани*. Акад. изд. „Марин Дринов“, С., 2004.

ГЕОРГИЕВА, ЦВ.: *Съжителството като система във всекидневния живот на християните и мюсюлманите в България*. – В: *Връзки на съвместимост и несъвместимост между християни и мюсюлмани в България*. С., МЦПМКВ, 140-164.

ЕЛИАДЕ, М.: *Митове, сънища и тайнства*. С., 1997.

КАРАХАСАН-ЧЪНАР, И.: *Етническите малцинства в България. История, култура, религия, обреден календар*. Изд. ЛИК, С., 2005.

КАРАХАСАН-ЧЪНАР, И.: *Светът на исляма. Пълна хроника на мюсюлманската цивилизация*. Том I. Изд. ЛИК, С., 2006.

МИЗОВ, Н.: *Ислямът в България*. С., 1965.

РАЙЧЕВСКИ, СТ.: *Българите мохамедани*. С., 2004.

СЪБОТИНОВА, Д.: *Семейник или колелото на живота. Обичаи и обреди на българи, турци и цигани/рома*. Силистра, 2002.

ТЕОФАНОВ, ЦВ.: *Свещен Коран*. Превод от араб. Фондация „Тайба“, С., 1999.

ЮЗТОП, Ю.: *Основата на вярата и ибадета в исляма (Намаз ходжасъ)*. Кърджали, 1998.

Ибрахим Карахасан-Чънар е учредител на „Турски културен център XXI век“ и „Обществен съвет на етническите малцинства в България“. Член на редколегията на списанията „Етнодиалог“, „Кайнак“, „Планета“ и „Българе“. Автор на книгите „Турция“, „Етническите малцинства в България“ и „Светът на исляма“.

Коментари (1)

- 14-10-2014|**Black Wolf**

Чудесен пример как еврейските ритуали са наследени от едната демо-версия на юдаизма.:-)

Октомври 2014

Желязната метла

Автор: Михаел Стомин

Имало някога един неизказано сръчен млад майстор, който правел метли и четки за какво ли не, та се прочул из цялото кралство. Според предназначението, изработвал ги от най-различни материали: от диво сорго – за къщни, от ясенови вейки – за дворни, от дрянови драки – за оборни, от стъбла на папур – за улични, от черна мура – за летящи, от свинска четина – за бръснене, от конски мях – за рисуване, от гъши пух – за пудрене. Големи, малки, дълги, къси, широки, тесни, твърди, меки, пухкави, цветни и какви ли още не. Разни и толкова разнообразни, че и най-дългата и сладкодумна нощ не би смогнала да изброи всички до разсъмване.

Чул за тях и кралят. Той много искал да ги разгледа, но тъй като често се оплаквал от стомашни болки и разстройства, а пък метларят живеел в другия край на кралството, все не намирал време и сгода да посети работилницата му: „Трябва око да види и ръка да пипне – казвал недоверчивият крал, – за да се убедя сам в тая хвалена и прехвалена сръчност“.

Така или иначе, дошъл най-после и този момент. Прашният път бил дълъг като летния ден и когато побелялата от коловозната пепел каляска спряла пред работилницата, било вече вечер: закръглен като вързоп с вълна мъж слязъл от нея, отупал се и придружен от трима кочияши в потни ливреи влязъл вътре. В първия миг метларят помислил, че са дошли някакви прашни скални духове да си купят огнено-бързолетни метли. Тези метли, както ставало винаги в скучните мирни времена, били много търсени от всякакви духове: тролове, елфи, кикимори, силфи, тавански, кладенчови и всички останали навестявали прочутия майстор и давали мило и драго да си купят или поръчат тези скъпи играчки. Като всяко време, и това не правело изключение от правилото: и то си имало своите скъпи суети. Но когато трима мъже останали на стража при вратата отвън, метларят разбрал, че пред него стои самият крал. Свалил веднага капа, коленичил и рекъл смирено:

– Добре дошъл, велики господарю. Страдам от кокоша слепота, та в първия момент те взех за скален дух. На твоите мъдри заповеди и услуги съм, господарю мой.

– Целуни пръстена ми и стани, метларю – подканил го кралят и поднесъл ръката си. – Намира ли се при теб чиста стая за нощуване, а ако не, някой обезвъшлен хан наблизо?

– Аз живея в една бедна колиба, а най-близкият хан е на три часа конски раван оттук. Но съм чувал от пътници, че бил пълен с гладни дървеници. Знам, че това е труден избор, ала друг не мога да ти предложа, господарю.

– В края на краищата не съм бил ден път да храня цяла нощ въшките и дървениците на някой алчен ханджия, метларю – рекъл кралят без изобщо да се замисли. – Пред тежка битка не съм спал и по една седмица, тъй че не се тревожи. Чувам, че правиш най-различни и фантастични метли, та макар на свещ, ще разгледам всичката ти стока до разсъмване. Става, нали?

Запалил една голяма свещ домакинът и повел височайшия гост из работилницата си. Толкова метли на едно място кралят не бил виждал дотогава – гледал, пипал и опитвал дали и как смятат, премитат, замитат и омитат всичко пред себе си; цъкал с пресъхнал език и се дивял откровено:

– Леле-мале, мале мила! – хванал се за главата той. – Оле-боле, гръм и трясък, бага-рага и поврага! Да вярвам ли на очите си изобщо?! Винаги съм смятал метлата за най-простото и мръсно нещо на света, за хвърлено зад вратите и в килерите на кралството ми. А то гледай какво излезе!... Карамба, метларю, ти не си оня оплескан майстор, за какъвто те мислех, ами си чистофайник и къщен дух на Чистотата. Я ми покажи ей оная дълга метла!

Кралят посочил една метла, окачена на най-високата греда, и поискал метларят да я свали. Метларят се покатерил послушно по една стълба, свалил я, поотупал праха и му я поднесъл с поклон.

Разглеждаше я любопитно кралят, въртял я от всички страни, но така и не могъл да си обясни какво точно държи в ръцете си. Накрая погледнал въпросително домакина.

– Това е огнена метла, господарю – започнал направо метларят. – Една нощ в задния ми двор падна нажежена комета и съм я чакал да изстине цяла година. Пареше още, когато направих от нея тая огнена

стихия: цяла зима я мислих, чертах и кроих, докато я направя, но си струваше. Сега, в тая ужасна скъпотия, струва колкото едно малко княжество, господарю. Ако...

– Каквото и да струва, искам да я притежавам – прекъснал го нетърпеливо кралят. – В момента пари нямам, защото и в мирно време трябва да изхранвам голямата си ненаситна войска. Догодина обаче смятам да завладея едно малко съседно княжество и ще ти платя с него. Става така, нали? А сега нека видим какво може да прави тази прехвалена метлокомета.

Метларят си спестил отговора. Запалил опашката на кометата със свещта – сякаш била къщна метла от обикновена оризова слама, яхнал я и се хванал здраво за два от лъчите ѝ. Пришпорил я като опитомен змей и изфучал като фъртуна през вратата на работилницата. Кралят изтичал подире му на двора, вдигнал високо поглед – толкова, че шапката му паднала от главата: не знаел гледа ли наистина, или сънува, затова решил, че онова, което се носи към звездите, е просто кошмар. Всичките приказки за някакви баби Яги, яхнали домашни метли, за зелени извънземни в летящи чинии и хвърчащи китайски дракони му се сторили безобидни светулки в сравнение с неописуемата огнена вихрушка. Когато метлата се приземила, небесните звезди и луната му се сторили като мигащи в собствената си пепел въгленчета.

Нооо... Но всичко това са приказни преувеличения, в които няма нищо лъжливо, разбира се. Приказката, за разлика от всяка друга история, е безсмъртна. Тя не се плаши и от най-невероятните преувеличения, защото знае, че те правят живота на човека забавен. Спомнете си, драги читатели, как приятно боли прекаленото щастие – и веднага ще се съгласите. Спомнете си непобедимия Херкулес, божествения Орфей, гениалния Леонардо и други такива преувеличения на човешката вяра, за да не се чудите защо е така. Не сте несъгласни, нали? Затова приказката продължава:

– Давам княжество за тая метла – извикал кралят, очарован от летящата като огнен вихър метлокомета. – Ти си ездач на Съвършенството, метларю. Така си мисля, след като умът ми не побира истината, която очите ми виждат.

Кралят извадил кесията си, обърнал я в шепата на метларя, но вместо жълтици, от нея изпаднало едно жълъдче.

– Каквато орисията, такава и кесията – рекъл кралят. – Вземи сега тоя дребосък, а догодина ще получиш и княжество към него. Метларят сложил жълдчето в джоба си и се поклонил три пъти доземи.

– Няма ли да ти трябват и други метли, господарю? – осмелил се да попита той.

– Защо са ми други?! – учудил се кралят. – Та аз имам такава метло-комета, с която ще обиколя кралството и небето си над него за ден само. Искам да надникна в най-тъмните им тъгълчета и ако видя, че са ми нужни и други метли, ще ти дам държавна поръчка.

Вече се разсъмвало. Кралят поднесъл ръката си, метларят целунал пръстена и дълго гледал без да мига подир каретата, докато тя се скрила след първия завой.

На другия ден отишъл на пазара в града. Купил си хубави дрехи, здрава шапка, обувки и една млада кобила заедно с писаната талига. Качил куп нови сечива заедно с трима наемни работници и се върнал доволен вкъщи.

Не след дълго в работилницата пристигнал бърз вестоносец и прочел високо кралската заповед. Облечен в новите си одежди, още на следващия ден метларят възседнал младата кобила и се явил пред краля лично и навреме.

– Пий чаша вода и спри да трепериш като трепетлика. Няма проблеми с огнената метла, за друго те викам.

И кралят нарисувал с думи една много тъжна картина на кралството си: докато летял насам-натам по небето видял отгоре много скитници по прашните пътища, незасети ниви, малки села с по три кръчми, шумни градове с дрипави просяци и конекрадци по пазарите.

– На всеки другият е виновен, завиждат си взаимно, злословят, ругаят, псуват и плюят на всичко, и ако искам кралството и народът ми да не погинат – завършил кралят, – трябва незабавно да измета всичко. Това реших вчера и затова те повиках при себе си.

– Наистина грозна картина, господарю. така, както я нарисува. Но ще са ти нужни много и различни метли, защото такава измет каква да е метла не я мете и измита. Както сам видя, господарю, за всяко нещо си има различни метли.

– Казах вече, че точно затова те повиках. Ти трябва да кажеш, човеко. Давам ти три минути да помислиш.

Метларят не мислил и една:

– Веднага се връщам у дома и започвам да работя денонощно, но ще ми е нужен цял обоз да ги докарам до тук, милостиви господарю. Ще сложа къщни, дворни, улични и всякакви други. Защото каквато е кочината, такава трябва да е и метлата, кралю – рекъл метларят и се замислил така дълбоко, че се наложило кралят да разтърси рамото му.

– Ще ти пратя и два обоза, ако трябва. Но ми кажи за какво толкова важно нещо се замисли така дълго и дълбоко. Разрешавам ти да ме питаш за всичко, което искаш да знаеш по въпроса.

– А надзърна ли, веднъж поне, от небето какво става в собствения ти двор, господарю? – сепнал се метларят.

– Какво се опитваш да ми кажеш? – учудил се кралят.

– Амии... че по кръчми и пазари, под път, над път и на всеки кръстопът хората говорят, че съвсем не бил в ред. Ще трябва да хванеш метлата и да започнеш от него, милостиви господарю.

– Карай нататък! – прекъснал го нетърпеливо кралят. – Казах ти, че можеш да ми кажеш всичко, що е на сърцето ти.

– Каквата кочината – такава и метлата. Затова, кралю, ще ти направя една голяма и желязна метла. А на сърце ми е красивата ти дъщеря, която ще поискам в замяна за жена. Нали ще ми я дадеш, най-милостиви?!

Михаел Стомин е роден в Пловдив и живее в Германия от 1975 г. насам. По професия лекар, той пише за собствено удоволствие.

Коментари (8)

- 07-10-2014|**В. Стрезов** – читател

Аз съм доста любопитен читател. А прозата на Михаел Стомин ми носи много и безплатно наслада. Защо това е така? Може ли да го обясни безкористно някой литературен критик, ако все още има „такова животното“ в България.

- 08-10-2014|**П.Д.**

Ще Ви отговоря кратко, читателю Стрезов: Да, има такива „животни“, и аз самият съм един от дългоухото хергеле. Няма да се подпиша с пълното си име, защото съм като момчето от приказката, което подсвирква за кураж в тъмния лес: страхът е единственото оправдание на скрития ми срам.

Смятам, че сте нещо повече от „любопитен“ читател, г-н Стрезов. Виктор Шкловски искал да разбере как Сервантес е написал „Дон Кихот“, но като влязъл в кухнята му, не намерил готвача.

Защо харесвате прозата на М. Стомин е лесен въпрос. Аз си спомням „готварската“ му изповед за оная божествена лотерия в „Пилешката супа на краля“, подправена с кокошинки, за да стане френски кулинарен хит. Авторът ни е отворил вратата на кухнята без да му мигне окото и издава тайната на прехваления и вкус, който мога да обясня в една дума: суета. „Желязната метла“, „Мъдрият указ на краля“, „Справедливите ветрове“ (както и всички останали истории), са майсторски овкусена словесност на професионална култура. Във всеки отделен случай това са „кокошинките“ на една похвална дарба. За да се наслади човек на „желязната“ метла, не трябва непременно да познава технологията на металите. „Насладата“ за която говорите е **„Щедрост: като хляба от пещта изваден, да нахрани странник – уморен и гладен.“** Този стих написа мой съученик, който си отиде рано – много преди да ни остави още клади от наслади, с които да подправяме горчиво подценената ни от „кризата на времето“ българска писмовност.

П.Д.

Не познавам Михаел Стомин лично. Разбрах, че в интернет скоро ще се появи и негов роман. След всичко прочетено досега, имам своите оправдани предчувствия за поредното приятно преживяване.

Бих искал (с позволение и от името на всички „любопитни“ читатели) да благодаря – дебело подчертано! – на Златко Енев за поднасяната „гратис“ култура.

- 11-10-2014|**Румен Григоров**

Който се съмнява в истината да чете „приказки“ от М. Стомин.

- 12-10-2014|**Нов читател**

Цитат:

„Фантастичният разказ или вълшебната приказка описват събития, които не са се случвали и никога няма да се случат; това не им пречи да ни разкрият човешката природа и световните дела.“

Цветан Тодоров /“Дълг и наслада“/

- 22-10-2014|**марио дренчев, Мюнхен**

Гледам, че хилядите български „професионалисти“ се въздържат от коментари. Всички знаем, че те ценят високомерното мълчание на по-назнайващи. Ние залагаме на признателността, а Вие продължавайте да копаете кладенеца /като в „Мастилената река“ на този автор/ за грамотните си читатели, г-н Енев. Цар Леонидас е удържал сганта на Ксеркса само с триста непоколебими спартанци. Имате Удивителна воля, завиждам Ви.

- 01-11-2014|**Силва Златкова**

Изпитах удоволствие. Честит ви Ден на будителя, зрящи и четящи.

- 19-11-2014|**Гинка Николова**

Прочетох и „Желязната метла“, която много ми хареса. Ще издадете ли електронна книга с последните приказки на автора, г-н Енев?

- 19-11-2014|**Златко**

Засега не сме говорили още за това, но ако господин Стомин се съгласи, защо не?

Сценични майки

Автор: Елиф Батюман

В един следобед в 2000 г. училищният директор в Асланкьой, селце в планинската верига Тавър в южна Турция, е посетен неочаквано от си-неока селянка на средна възраст със забрадка на главата. Със сведени очи и прикривайки уста докато говори, тя се представя като Юмие Коджак и го моли да ѝ помогне при създаването на женски театър в селцето. „Представете си само“, пише по-късно директорът Хюсеин Асланкоолу. „Тя е напуснала нивите и овощните градини, и изведнъж се появява тук! ... Театър, казва тя!“ Той ѝ казва да дойде отново когато е събрала достатъчно участнички и след като жените са поискали разрешение от съпрузите си.

Юмие Коджак, селянка на 44 години с начално образование, е прихванала театралния вирус от училищна пиеса, която директорът е поставил предната година. В нея е била представяна ролята на селцето в турската Война за независимост от 1919, когато военно подразделение, съставено от местни хора, отправя първите изстрели срещу окупационната френска армия. В почит към тяхната смелост Кемал Ататюрк, първият президент на Турция, дава на селото сегашното му наименование, което означава „лъвско село“. Юмие не е виждала театър никога преди това и преживяването завладява мислите ѝ. В продължение на дълго време тя размисля върху положението на селските жени – множеството роли, които те трябва да играят. На полето те работят като мъже; във вилите на богатите стават икономки; вкъщи са съпруги и майки. „Това не преставаше да се върти из главата ми, как успявам да свърша всички тези неща“, припомня си тя по-късно. „А след това видях театъра на Хюсеин. И тогава реших, че нещото, което се е въртяло из главата ми, е било театърът“.

На следващия ден след срещата с директора Юмие се завръща, придружена от няколко други селянки. Някои от тях едва могат да четат. Повечето са на около четиридесет и имат по няколко деца. По-късно тя ми

каза, че не е било лесно да ги придума: те настоявали, че не знаят как да играят на сцената. Но Юмие ги убедила, че те вече играят роли, всеки ден – че театърът ги заобикаля от всички страни, независимо дали това им харесва или не. Директорът ги предупредил, че театралните амбиции ще ги изложат на клюки и присмех. Но Юмие смята, че може да намали клюките като изключи мъжко участие в групата: жените ще играят всички мъжки роли сами, със саморъчно направени мустаци от козя кожа.

Женската театрална група от Асланкьой започва ежедневни срещи в училището, след като жените са работили по десет или дванадесет часа по полята. Първата им постановка, съвременна турска пиеса на име „Каменни бадеми“, е разпродадена напълно в театъра на местната провинциална столица Мерсин и за него се пише в националната преса. Жените са поканени в Истанбул, за представяне по телевизията. Никоя от тях дори не се е качвала на междуградски автобус преди това. На една от спирките Юмие за първи път се сблъсква с въртяща врата. В продължение на дълго време тя остава отвън, по едно време дори се отчайва, че никога няма да стигне до отсрещната страна.

Постепенно се зареждат други постановки, други успехи. През 2003 г. жените участват в съвместна постановка на име „Женски тегоби“, основаваща се на собствения им тежък житейски опит, който включва неща като отвличания, насилствени женитби и домашно насилие. Изпълняват пиесата в Асланкьой, пред собствените си съпрузи и селските първенци. През 2006 г. „Пиесата“, документален филм за „Женски тегоби“, се превръща в международен успех и печели награди в Триест и на фестивалите Трибека. Юмие пътува за пръв път в чужбина, като посещава гала-представления в Испания. Започва да мечтае да постави Шекспир и да направи собствен филм. През 2009 тя играе главната роля в собствена адаптация на „Хамлет“. През пролетта на 2012 приключва снимките по първия си сценарий – историята на отрудени майка и дъщеря, които гледат кози в тавърските планини.

Може би е малко трудно да се осъзнае веднага колко забележителни са тези постижения. През 1920-те и 30-те, гражданските реформи на Ататюрк поставят Турция в авангарда на феминизма. Турските жени получават право да гласуват още през 1934, преди Италия и Франция. Дъщерята на Ататюрк е боен пилот. Но в провинциална Турция новата гражданска конституция няма почти никакъв ефект върху старата

патриархална култура и животите на жените продължават да текат до голяма степен както винаги. В наши дни някои турски жени са шефове на големи компании, писателки на бестселъри, олимпийски златни медалистки и съдийки във Върховния съд. Други турски жени – стотици хиляди от тях – са жертви на изнасилвания или стават булки на малолетна възраст. Жените съставят само тридесет и седем процента от платената работна сила в Турция. Около тридесет процента от жените в селска Турция не завършват средно образование, а четиридесет и седем процента са били бити или изнасилвани от съпрузите си.

Ислямската партия, ръководена от Реджеп Таип Ердоган, който е турски премиер-министър от 2003 г. насам, подписа харта, осъждаща женитбите на малолетни. Правителството му прокара закони, които криминализират вътрешно-семеиното изнасилване и наказват убийствата на честта с доживотен затвор, а също организира курсове за професионално обучение за полицаи, в които те се учат как да действат в случаи на семейно насилие. И въпреки това през първите седем години от управлението на Ердоган, броят на убийствата на жени нарасна четиринадесет пъти. Законовите мерки не означават почти нищо когато премиер-министърът открито насърчава патриархалните нрави, които ги правят необходими на първо място. Ердоган често е заявявал, че всяка омъжена жена в Турция трябва да роди поне три деца. А веднъж покачи бройката до пет. Той смята, че цезаревите сечения намаляват плодовитостта на жените и окачествява както тях, така и абортите, като коварен заговор за намаляване растежа на Турция. Броят на молбите, попълнени от родители с цел женитби на малолетни дъщери, се е покачил през последната година, а четиринадесет процента от женитбите днес включват момичета на малолетна възраст.

Юмие произхожда от свят, в който жените не четат книги, не контролират собствените си финанси, нито пък излизат от къщи вечерно време. Те пазят тайните на мъжете, защото ако не го правят, не могат да разчитат на закрила или подкрепа от страна на полицията. В повечето документирани случаи полицията е изпращала обратно въщи пребитите от роднините си жени. Поне на три жени, потърсили закрила от държавата, е било наредено да се помирят със съпрузите си, след което са били убити от тях. Миналата година, в окървавената ръчна чанта на жена, простреляна осем пъти от партньора си на оживена улица, беше

открито оплакване срещу него, подадено два дни преди това в полицията.

Когато пристигнах в Асланкьой в един облачен майски следобед, то изглеждаше като типично турско село с единствена главна улица, джамия, кафене, хлебарница, месарница и бакалия. В магазина се продава Кола, но не и диетична. Селото има 2,500 жители, повечето от които са потомци на юруците, номадски народ, за който се смята, че се е пренесъл в тавърските планини от Централна Азия през единадесети век. Може би поради юрушкото влияние, ислямът се спазва по-малко стриктно в Асланкьой, отколкото в някои други югоизточни турски села. Жените тук са известни с твърдостта си. Те могат да цепят дърва и да работят по строежи. По време на войната за независимост те са носили на гърбовете си амуниции за войниците. През 1946 няколко жени от Асланкьой, някои от тях бременни, се противопоставили на полицията, вместо да оставят изборната урна в ръцете на корумпиран местен водач. Много от тях били застреляни или хвърлени в затвора, включително и някоя си баба Халиме, която се хвърлила върху урната с думите „Гласуването е нашата чест – няма да предадем честта си“.

Срещнах се с Юмие в дома ѝ, малко по-настрана от главната улица, на един горист склон. Беше облечена в широки шалвари, забрадка и яркосини гумени цървули, обичайни за анадолските селски жени. Вече по средата на петдесетте, тя излъчва по-малко усещане за сила, отколкото за упоритост. Гласът ѝ е много характерен – мек и почти момичешки, но с пронизителна нотка. Една от десет деца, тя е била единственото от момичетата, получило училищно образование. Когато била на осем години, една нова държавна инициатива изисквала семействата да изпращат поне по една дъщеря в начално училище. Една от по-малките ѝ сестри била на шест, по-подходяща за училище възраст, но тя била много срамежлива. Юмие отишла вместо нея. Умирала от желание да се научи да чете. В селото ѝ, доста отдалечено от Асланкьой, нямало библиотека, но тя успявала да уговори някои от хората да ѝ заемат книгите си. Първата книга която заела, от един учител, била „Майка“ на Максим Горки. Тя ѝ показала, че по принцип хората са еднакви навсякъде. „Той пише за хора като нас тук на село“, разказва ми тя. „Печката им е печка като нашата, треперенето им е треперене“.

Когато навлязла в ранните си младежки години, Юмие започнала сама да пише разкази. В първия от тях, „Козата-красавица“, се разка-

звало за бездетна жена, която се моли на Бога, „Моля те, дай ми дъщеря, дори и ако се превръща в коза през нощта“. И Бог ѝ дава точно такава дъщеря, която пораста толкова красива, че за жена я поисква синът на богат човек. „Ах, щерко, ти не можеш да се омъжиш за никого“, казва майката. „Помисли си само: та ти се превръщаш в коза през нощта“. Но семейството на богатия човек покрива девойката с накити и златни чаровници, и майката започва да се моли отново: „Или я направи момиче завинаги, или си я вземи обратно“. На сутринта тя отива при леглото на дъщеря си и я намира мъртва.

Юмие описва собствената си майка като млада, необразована и невинна: тя събирала книжки за цигари по улиците и, понеже по тях имало арабски знаци, които ѝ изглеждали като писмо от Корана, ги целувала и ги събирала на високо място, както подобава за думите на Бога. Преди няколко години един репортер запитал Юмие дали знае значението на собственото си име. Тя не го знаела и не ѝ било приятно да разбере, че на арабски *üm* означава „неграмотен“. (Това е едно от прозвищата на Мохамед, за когото се говори, че е бил неграмотен по времето, в което е получил пророчествата). Но освен това *Üm* е и арабската дума за „майка“, така че двете главни теми на драматичната работа на Юмие – образованието и майките – са били предписани в името ѝ.

Като едно от малкото образовани момичета в селото, Юмие пишела любовни писма за по-големите момичета. Когато братята ѝ били в армията, тя им пишела писма от името на семейството. Обичала да слуша и да знае всичко за всекиго. Казва, че не ѝ се е налагало да измисля нищо в пиесите, които пише. Когато я запитал как се възприемат пиесите от хората, за които тя пише, отговорът беше, че те обикновено не се разпознават. Напуснала е училище на дванадесетгодишна възраст. На деветнадесет се омъжила за мъж от Асланкьой, в предварително уговорен брак. Има двама синове и една дъщеря, която играе в театъра и помага при поддържането му.

През 2006 Юмие е написала автобиографична пиеса на име „Цветята на копнежа“, в която описва собствената си философия на театъра. В първото действие става дума за жена на име Хатидже, чиято дъщеря Елиф иска да се учи, но съпругът настоява Елиф да работи на нивите, за да финансира пиянските му навици; той вече я е обещал за жена на един от съселяните си. Когато Хатидже възразява, той я бие, с което причинява аборт на петото им дете. В отчаянието си тя решава да се отрови.

Елиф едва успява да я спре и ѝ казва, че всички майки са „цветя на копнежа“. Второто действие не е продължение на първото, а разказва нова история, този път за жена, която създава свой собствен театър. Името ѝ е Хасрет, което означава „копнеж“. Заглавието „Цветята на копнежа“, има двойно значение: пиесата представя творческото израстване на жена на име Копнеж, но заедно с това тя представя и артистичната трансформация на копнежа на Хатидже.

Юмие поддържа архив на театъра си в една взета под наем сграда в предградията на Месрин. Един следобед тя ме покани там на гости, заедно с още няколко участнички в театъра. Седяхме на одеяло в един циментов двор, близо до малка градина от кайсиеви, смокинови и лимониви дръвчета. По кактусите тъкмо се зачервяваха първите бодливи плодове. Юмие и дъщеря ѝ Дуйгю донесха домати, краставици и джоджен, които жените започнаха да режат за табуле¹. Съпругът на Юмие също излезе от къщата. Благ и с малко раздърпана външност, той не изглежда като човек, склонен към насилие. Юмие го изпрати обратно в кухнята да донесе вряла вода за булгура.

Дуйгю се задава с части от архива: купища пластмасови папки, машинописни страници и рекламни годишни календари, които Юмие използва като тетрадки. Започвам да прелиствам множество изрезки от вестници, описващи деветгодишната история на театъра. Едно от заглавията – „С тесто по ръцете тя ще снима филм“ – намеква за една от идиоматичните фрази на турския патриархат: „Който има тесто по ръцете, не трябва да се меси в мъжки работи“. Има и много статии за „Женски тегоби“, постановката от 2003 година, основаваща се на житейския опит на участничките в театъра.

Сюжетът се основава най-вече на историите на две от жените: Зейнеп и Юммю. В документалния филм за постановката Зейнеп описва как, когато е била в напреднала бременност и страдаща от спазми, съпругът ѝ, който я биел когато се напие, ѝ дал пари за еднопосочен автобус, с който да заведе болното им малко дете на лекар. Докторът само я погледнал и веднага казал, че тя е на път да ражда. Сама, без пари, тя родила детето, в резултат на което получила седем шева. По-късно, докато събирала дърва за къпане на бебето, тя се питала защо Бог не я е оставил да умре при родилните мъки. Историята на Юммю е за това как тя е

1 Ориенталско ястие от булгур и зеленчуци. Бел. пр.

искала да стане учителка: даже успяла да стигне до втори гимназиален клас, когато по-големият ѝ брат отвлякъл тринадесетгодишно момиче, за да се ожени за него. Родителите ѝ, изправени пред перспективата за кърваво отмъщение, настояли тя да се омъжи за брата на момичето. Заключили я в една стая и не я пуснали навън в продължение на три дни, докато тя най-после се предала от умора и плач. Два месеца по-късно Юмю избягала, но нямало къде да отиде. По-късно я оженили отново, този път за един мързелив пияница.

[...]

В документалния филм се виждат множество селяни, събрали се, за да гледат премиерата на „Женски тегоби“. Много от жените сред публиката са напълно заплени от представлението, с блеснали очи и отворени уста. Реакциите на мъжете са по-сложни. Повечето от тях изглеждат ту развеселени, ту смутени, ту горди. Поне двама от тях са дошли тук, за да подкрепят жените си. Изглежда не са лоши хора. Една от жените казва, че мъжът ѝ похвалил начина, по който тя представяла мъжа-насилник. „Докарахте го съвсем като мен“, казвал той. „Беше съвсем истински“.

След „Женски тегоби“ Юмие решила да започне сама да пише и поставя пиеси, с нова група актьори от областта Мерсин. (Училищният директор продължава да пише за първоначалната група, днес известна под името „Палатков женски театър от Асланкьой“). Докато пишела, Юмие спяла, подобно на Наполеон, само по три или четири часа в денонощие. Всяка сутрин ставала малко след два часа, за да подготви печивата за деня. В три идвал камион, който я откарвал до една овощна градина на два часа път, където беряла портокали и лимони в продължение на до дванадесет часа. После, след като нагответа вечеря за семейството, тя пишела в продължение на два часа, преди да си легне. Юмие е написала десет пиеси, в повече от които се разглеждат отношенията между майки и дъщери. Новата група включва и две жени със средно образование. Едната от тях, Зехер, се е омъжила на шестнадесет и е завършила училище вече като възрастна. Тя е на четиридесет и шест, и има двама внуци. Лицето ѝ е голямо и изразително, с широко разположени очи – и тя е в състояние да играе почти всякакви роли, от водещи главни до комични характери. Другата, Айфер, която е на четиридесет и една, е започнала да играе в театъра още на тийнейджърска възраст. Отказала се след женитбата и се присъединила към групата на Юмие едва след развода си.

Тя се специализира в мъжки роли, особено такива на злодеи. Мъжките роли подхождат добре на стегнатата ѝ фигура и тя обича особено много да играе на сцената с камшик. Живее заедно с шестнадесетгодишната си дъщеря и работи като търговска представителка на продукти от типа алое-вера, но също и чистачка, а и от време на време пътува до Истанбул, където играе в някои сапунени опери.

Докато се ровех из купа ръкописи в архива, открих копие от преработката на „Хамлет“, направена от Юмие, и го отворих напосоки.

„Мой бедни Йорик!“, прочетох на глас.

„Познавах го“, продължава веднага Юмие. „Беше човек с неизчерпаема духовитост, с блестяща фантазия!“. После изведнъж става сериозна. „Знаеш ли“. Казва тя, „има нещо, което искам да те питам за тази сцена. Когато Хамлет казва, „Колко пъти съм го целувал по устните, този Йорик“. Е да, ама Йорик е мъж. А Хамлет също е мъж.“ Тя пита дали имам някакво обяснение за това, и аз признавам, че нямам, като отбелязвам, че по онова време Хамлет още е бил малко момче. „Разбира се, така е“, съгласява се Юмие. „И все пак изглежда странно. У нас в Турция малките момчета не целуват зрели мъже по устните.“

Всички са съгласни, че това е странно. „Хамлет е бил хомосексуален“, казва тихо Зехер, без да откъсва очи от домата, който реже, и тази теория се дискутира в продължение на няколко минути. Юмие не може да я приеме, защото, казва тя, нали смисълът на всичко е в това, че той е влюбен в майка си?

В собствената ѝ адаптация Юмие е сменила много от имената с такива, които ще звучат по-близко за турската публика. Хамлет е станал Хамит, Хорацио – Хуршит, а Полониус – Шахин, което означава „ястреб“, може би защото Хамит е в състояние да го различи от сойка¹. Само името на Шекспир не могло да бъде променено – за нещастие, тъй като жените не били в състояние да го произнесат. Юмие написала турската транскрипция на името, Şekspir, по ръцете им, за да могат да го гледат докато работят на полето.

„Хамит“ е бил представен в няколко турски града и е привличал значителна публика. В един момент актрисата, играеща Гертруда, стигнала

1 (Изаянна) алюзия за оригинала, в който Хамлет казва „Аз съм побъркан само при северо-северозападен вятър, но щом духа откъм юг, различавам сокол от сойка“ (в английския оригинал „I am but mad north-north-west. When the wind is southerly, I know a hawk from a handsaw.“ (Hamlet: Act 2, Scene 2).

до осмия месец на бременността си и вече не била в състояние да падам мъртва на пода, така че Юмие написала алтернативен завършек, в който никой не умира, само Хамит полудява наистина.

По време на първата ни среща попитах Юмие дали е било трудно да полудее истински. Тя каза, че притежава нервен темперамент, поради което нещата са се получавали естествено. „Просто правех ей това“, казва тя и, повдигайки очи към тавана, започва да крещи и пищи по най-ужасяващ начин. „Боже, боже, боже, какво става, ти си убиец!“ Намирахме се в дома ѝ в Асланкьой и съседката надникна през вратата, за да види кого убиват. „Няма нищо, просто репетираме „Хамлет“,“ каза Юмие. „Ако само това тяло можеше да се разложи, да се превърне в капка роса. Или ако Бог не беше забранил самоубийството!“ Съседката се оттегля безмълвно.

Успехът на „Хамлет“ в Асланкьой говори за универсалността на Шекспир. От друга страна, той може и да е свидетелство за определени прилики между света на Шекспир и анадолското село от 21-ви век. Провинциална Турция е място, където убийствата за отмъщение или поругана чест, както и кръвните вражди, са нещо реално. Въпросът дали е по-добре да си жив или мъртъв е напълно реален за селските жени, много от които са имали множество поводи да се питат най-буквално „дали е по-достойно за душата...“ Често в „Хамлет“ съдбата на селянина е нарицателна за безсмислието на живота. Репликите, които Юмие рецитира, за тялото ѝ, което се превръща в капчица роса, са от първия монолог, „О, ако можеше таз тежка плът да се стопи“, в който живота се описва като „изтощителен, износен, плосък и безсмислен...“ – редове, които вероятно намират силен отзвук у всеки, който върши много работа по плевене. В своята представа за сцената от гробищата – онази за тайното братство между „градинари и гробокопачи“ – Юмие изразява метафората спрнатото, използвайки тикви вместо черепи.

Постановката ѝ започва с появата на духа на бащата, изпълняван от жена, наметната с бял чаршаф с дупки за очите. Това е смешно, тъй като изглежда малко като **Чарли Браун**, очакващ Голямата Тиква¹, но заедно с това е и страшно, защото онова, което е под чаршафа, е нещо, от което жените са страдали реално, независимо дали ще го наречете традиция, икономика, патриархат или съдба. „Хамлет“ и „Женски тегоби“ задават

1 Батюман вероятно има пред вид анимационния филм *It's the Great Pumpkin, Charlie Brown* (1966), с който сигурно е израснала. Бел. пр.

множество подобни едни на други въпроси. Кой е този човек, който ми заповядва да напусна училище и да се върна вкъщи, да умра в селото, в което съм родена: реален баща или фиктивен демон? Животът ми мой ли е или принадлежи на родителите ми? Това благословия ли е или проклятие?

Когато Юмие каза за пръв на училищния директор, че в нейния театър няма да участват мъже, той бил удивен и я попитал дали е феминистка. Това е дума, която тя никога преди това не била чувала, но липсата на мъже е мощна част от нейния театър. Тя отразява една определена реалност в селата, където емоционалните животи на жените се концентрират върху децата, животните и други жени, а мъжете винаги са някъде другаде – заети с безделие, пиене, хазарт, работа или просто мъртви. В пиесите на Юмие мъжете са заден фон, също като времето: те или причиняват проблеми, или не. Жените са онези, които изпълняват действията, които вземат решения и се променят като хора. Казано най-общо, Юмие е далеч по-малко загрижена за това да реформира мъжете, отколкото да възпитава жените. Щом само образовате жените, казва тя, те ще възпитат синовете и дъщерите си като равни, и тогава вече мъжете ще бъдат по-добри от само себе си.

Един ден аз придружих Юмие и групата ѝ до далечно село, по-малко и по-бедно от Асланкьой, където те трябваше да вземат участие в програма за подпомагане на жените, осъществявана от Фондацията за човешки ресурси в Турция. След презентациите на специалисти по здравно образование и психология трябваше да се направи представление на „Безплатна клиника“, пиеса, която Юмие е написала въз основа на историята на жена, която познава, и която не би отишла на доктор дори и ако това би било безплатно.

Селцето се намира в планините, на около час път от Мерсин. Минахме покрай фабрика за бутилиране на Кока-Кола, после лозя, гробища. Забелязах селце на име Далакдереси – Тъжно дере – както и ред огромни ризи, които се развяваха на простор за сушене. В началото на срещата около двадесет от жените получиха анкетни листове, съдържащи въпроси за брака и бременността. Няколко от тях, неспособни да четат и пишат, диктуваха отговорите си. Жените изглеждаха физически различни от членовете на групата на Юмие – лицата им по-загорели, отношението им към мебелировката някак по-предпазливо. Много от тях имаха златни, или просто липсващи, зъби. Въпреки откритите им лица

и готови усмивки, нещастieto им се чувстваше като предмет в помещението – нещо с което човек трябва да се бори и да се справи възможно най-добре. Всички знаеха, че това е причината, поради която ние сме тук.

Здравната лекторка започна разговора с темите за рака на маточната шийка, противозачатъчните средства и страничните ефекти от влагането на спирали. С помощта на гигантска диаграма на женската полова система, прожектирана на стената, тя посочи клитора и обясни, че това е източникът на женското сексуално удоволствие, и че той може да бъде разбран като малък пенис. Психоложката говори за щастието и ендорфините, и обясни как по време на секс човек произвежда ендорфини. „Знам, че всички сте научени да го правите само когато съпругът ви желае“, каза тя. „Знам, че всички си мислите, Защо да си създавам допълнителна работа през нощта, когато просто бих могла да спя?“ Те трябва да преодоляват такива мисли, обясни им тя, защото да изпитват удоволствие от секса е тяхно право. Жените избухнаха в смях.

Психоложката им каза да се приберат вкъщи тази вечер и да обяснят на мъжете си какви късметлии са, че имат такива фантастични съпруги. Тя им каза, че трябва да обичат самите себе си, защото човек не може да нахрани някой друг, когато сам е гладен; а също и че може да се достигне всеки, ако само човек успее да намери верния език. Ако все още не сте ги достигнали, то значи не сте намерили правилния език. За мъжете ставаше дума във всяко изречение, но по такъв теоретичен начин, че те започнаха да изглеждат като Бог, или може би като терористи – все неща, които ви засягат, но с които вероятно никога няма да се срещнете лице в лице.

Накрая стана време и за „Безплатна клиника“: историята на един доктор, който отваря безплатна клиника и бива посещаван от множество пациенти със смехотворни оплаквания, които не могат да бъдат премахнати от съвременната медицина. Тридесетгодишна „стара мома“ идва при доктора с оплакването, че не може да се ожени. „И какво да направя за това?“, пита докторът. В началото жените, които никога преди това не бяха виждали театър, гледаха към изпълнителките с невярващи изражения. Постепенно те започнаха да се смеят на шегите и да отговарят на реторичните въпроси. Педагогическото съдържание на пиесата се състои в историята на една пациентка, която има реално медицинско оплакване: болки в гърдите. Противопоставяйки се на съпруга си, кой-

то смята това за срамно, тя отива при доктора, който открива сериозна болест: ако би отлагала още малко, тя вероятно би умряла. След кратко мълчание местните жени изглежда разпознаха това като щастлив край и започнаха бурно да ръкопляскаат.

До двадесети век турските жени не са участвали в сценични представления. Женските роли са били изпълнявани от мъже или от не-мюсюлмански жени, най-вече арменки. Трагичната съдба на Афифе Жале, първата жена-мюсюлманка, която се противопоставя на тази традиция, е все още добре известна. Когато младата Афифе се появява на сцената на тийнейджърска възраст, през 1919, за да замести една липсваща арменка, баща ѝ я нарича курва и се отказва от нея. Полицията разтурва всички следващи представления и Министерството на вътрешните работи издава формална заповед, забраняваща на мюсюлмански жени да участват в сценични представления. Ататюрк отменя забраната през 1923, но Афифе вече е изпаднала в различни стадии на унижение, мигрена и зависимост от морфин. Тя умира в нищета, в заведение за душевноболни, през 1941. В наши дни наградите „Афифе“ са сред най-високите почести на турската театрална сцена. Иронично е, че, макар „Женски тегоби“ да е била спомената по време на церемонията за присъждане на наградите „Афифе“ през 2007, там било цитирано единствено името на училищния директор и на нито една от жените. Юмие плакала горчиво. Афифе Жале винаги е била вдъхновение за нея – тя мислела непрекъснато за своята героиня, докато създавала театъра си.

В турския театър комедията е по-стара от трагедията и мелодрамата, които стават известни едва през деветнадесети век, чрез западни примери. Преди това основната драматична форма е бил театърът на сенките, който печели популярност през късния шестнадесети век. Този вид театър съдържа две главни и постоянно използвани фигури: селянина-грубиян Карагюз и неговия изтънчен приятел Хадживат, появяващи се в поредица от сатирични диалози и скечове. Главният „сюжет“, поставен като пиеса в пиесата, обикновено представлява средство за създаване на контакт между двамата главни герои и поредица от човешки типове: Карагюз и Хадживат участват в поетически конкурс и Карагюз печели, като опердашва всички останали поети; двамата отварят канцелария като писари и Карагюз пише откачени писма; или пък Хадживат праща Карагюз в заведение за душевноболни, след което съжалява.

Във времето, което прекарах заедно с трупата на Юмие, те обикаляха училищата в Месрин с пиеса на име „На цената на два вола“, изпълнявайки я до пет пъти дневно. Гледах тази пиеса много пъти и тя често ми напомняше за пиесите на сенките, които бях гледала по телевизията като малка. Централното действие, разказващо за баща, който решава да продаде дъщеря си, на училищна възраст, за цената на два вола, се представя като пиеса в пиесата. В един от скечовете жена от града идва в Асланкьой, опитвайки да продаде на селските жени билети за собствения им театър, което води до размяна на реплики в стил Карагьоз и Хадживат. В друг скеч три участнички в готварски конкурс стигат до бой по въпроса чие село прави най-доброто *лепе* (доматена яхния с булгур и картофи). Последната сцена, разказваща за продаденото момиче, ако и по-сериозна, е представена сравнително леко, с комични интерлюдии и щастлив край.

[...]

Най-близкото до Асланкьой летище е в Адана, родния град на баща ми. По пътя обратно към Истанбул аз се отбих в стария апартамент на дядо и баба, където днес живее леля ми. Малката ѝ дъщеря Юмут беше също на гости от Караманмараш, където учи бизнес-администрация (специалност, която не ѝ е по сърце). Както обикновено, леля ми започна да се оплаква от факта, че по-голямата ѝ дъщеря, както и аз, живеем сами и прекарваме цялото си време в работа. Юмут, както винаги настроена миролюбиво, обеща, че ще има десет деца, за да компенсира и за нас двете. Тя вече имаше и имена за тях. „Абдулхатиф, Абдурахим, Селлахатин, Фейзула...“, започна тя да напява.

„Ами момичетата?“, попитах аз.

„Няма да имам момичета“, отговори тя сериозно.

Разговорът се обърна към речта против абортите, която премиер-министърът беше държал предната седмица. „Всеки аборт е едно Улудере“, обяви той, позовавайки се на една неудачна въздушна атака от миналата година, при която бяха загинали повече от тридесет цивилни кюрди, близо до източния град Улудере. Той не можел да разбере защо хората са загрижени повече за убитите кюрди, отколкото за убитите зародиши.

Обратно в Истанбул аз продължавах да мисля за положението на жените в Турция. Започнах да обръщам повече внимание на турските вестници – на сензационните заглавия, които преди това винаги бях отбягвала. През септември погледът ми беше уловен от „Цената на изна-

силването: пет овце, една крава и една булка“. Историята звучеше като смесица от „Женски тегоби“ и „На цената на два вола“. Е. Д., тринадесетгодишно селско момиче от Ерзурум, е била принудена да се ожени за свой роднина, който я изнасилвил и измъчвал; в замяна родителите на роднината дали на бащата на Е. Д. пет овце и една крава, а тринадесетгодишната им дъщеря била принудена да се омъжи за брата на Е. Д. (Насилникът беше арестуван по-късно). Един месец по-късно, като ехо от „Цветята на копнежа“, една петнадесетгодишна отвлечена булка от градче близо до Адана се обеси на решетките на прозореца си, след като съпругът ѝ я ритнал в стомаха и причинил спонтанен аборт.

В момента Юмие работи върху сценарий на име „Без крака, на собствените си крака“. В него се разказва историята на момиче с увреждане, чиято петдесетгодишна майка я кара на училище всеки ден в ръчна количка. В един момент тя печели национален конкурс по рисуване със супер-реалистична рисунка на самата себе си в ръчната количка. С парите от наградата тя си купува истинска количка за хора с увреждания. Също като театъра от Асланкьой, рисунката на момичето използва артистични средства, за да промени представяната реалност. Рисувайки истинска картина на унизителната ръчна количка, тя я превръща в по-достойно инвалидно кресло – също както театърът, показвайки несправедливостта в живота на селските жени, би могъл да направи този живот малко по-справедлив. Веднъж Набоков е казал, че вдъхновението за написването на „Лолита“ е дошло от картина, нарисувана от маймуна в парижката Ботаническа градина: в нея се виждали решетките на клетката ѝ. Това е добра метафора за естеството на артистичната продукция. Какво друго рисуваме всички ние, ако не решетките на собствените ни клетки, или ръчните колички, в които са ни пренасяли като деца с увреждания? Как другояче да се разрушат клетките? Как другояче бихме могли да се изправим на собствените си крака?

Елиф Батюман (р. 1977 г.) е американска писателка, преподавателка и журналистка от турски произход. Родена е в Ню Йорк, израснала е в Ню Джърси, в момента живее в Сан Франсиско. Завършва Harvard College, а след това защитава докторат по сравнителна литература към Stanford University. Най-известната ѝ книга, „Изстъпления. Приключения с руските книги и хората, които ги четат“, е преведена на български език (изд. „**Сиела**“, 2013).

Коментари (4)

- 08-10-2014|**vla**

Шок и ужас! Тва реално ли е, или все пак е художествен поглед от SF към Мала Азия?

- 08-10-2014|**Златко**

Звучи си напълно реално. Впрочем, да не се правим и ние на чак толкова европейци: спомням си отлично как преди петнадесетина години жена ми, тогава студентка в Хумболдовия университет, донесе вкъщи едно социологическо изследване, занимаващо се със степените на домашно насилие (ставаше дума само за документирани, тоест обявени в полицията, случаи). Ами България си стоеше на първо място сред тогавашна „Източна Европа“, или поне така си спомням нещата...

- 11-10-2014|**Б.**

Бил съм свидетел на подобно поведение от доста претенциозни турски „делови мъже“, представям си какво е положението в затъntenите градчета на Турция. Звучи ми съвсем реалистично цялото писание.

Първобитно мислене, какво да се прави, даже човеколюбието липсва дори като напълно отвлечено понятие. Религията също е упражнила съответното отрицателно въздействие, според мене.

Евреи, поляци и нацисти: ужасяващата история

Автор: Тимъти Снайдър

Remembering Survival: Inside a Nazi Slave-Labor Camp

by Christopher R. Browning

Norton, 375 pp., \$27.95

Z'ydzi w powstan'czej Warszawie [Jews in Insurrectionary Warsaw, 1944]

by Barbara Engelking and Dariusz Libionka

Polish Center for Holocaust Research, 358 pp., zł44.0

Обесванията са извършени в последния ден на август 1941, на градския площад във Виержбник, във вече бившата централна Полша. Изминали са две години откак съвместната германско-съветска инвазия е разрушила полската държава; десет седмици преди това германците са измамили бившия си съюзник и са нападнали Съветския съюз. Виержбник, родно място на поляци и евреи, се намира в границите на Централното управление – колония, която германците са създали от някои части от полското си завоевание. Докато поляците излизат от църквата в този неделен предобед, те виждат пред себе си бесилки. Германската полиция е избрала шестнадесет или седемнадесет поляци – мъже, жени и поне едно дете. А след това германците подбират екзекуционен екип, съставен от евреи, доведени същата сутрин от гетото. Те са, които трябва да изпълнят присъдите. Поляците са заставени да стъпват на малки столчета; после евреите поставят на вратовете им примки и ритат столчетата изпод краката им. Телата са оставени да се люлеят¹.

Демонстративните убийства на цивилни граждани са един от няколко метода, измислени от германците за съдържане на полската съпротива. Те са избили образованите поляци: десетки хиляди в късната 1939,

1 Според свидетелствата на Кристофър Браунинг, обесванията може да са проведени и една седмица по-рано или по-късно. Бел. авт.

други хиляди в ранната 1940. От юни 1940 германците изпращат заподозрените поляци в Аушвиц и други лагери. Полското общество трябва да бъде сведено до безразлична маса от пасивни работници. Германската политика към евреите е по-различна, макар че естеството на разликата все още не е съвсем ясно. Еврейските елити трябва да бъдат запазени; някои от тях като членове на *Judenrat* (еврейския съвет) или като полицаи, управляващи местните дела на евреите по начин, удобен за германците.

Макар че нивата на смъртност в някои гета са високи, през лятото на 1941 евреите все още нямат особено ясна представа за това, че са събрани в гета като подготвителна стъпка за „окончателното решение“. Първоначално германците са планирали да депортират евреите в резерват в източна Полша или на остров Мадагаскар, или в сибирската пустош. Но когато тези планове се оказват нереализуеми, евреите остават в гетата. Именно през тази последна седмица от август 1941 германското „окончателно решение“ придобива крайната си форма: масово убийство. Два дни преди обесванията във Виержбник германците са извършили първото истински мащабно убийство на евреи, като са разстреляли 23,600 души в **Каменец-Подолский** в окупираната Съветска Украйна.

„Знаех, че беся хора, които го заслужават“, припомня си един от езекуторите от Виержбник повече от петдесет години по-късно. Той смята, че езекутираните са принадлежали към полската Домашна армия и като такива са виновни за убийствата на евреи. Въпросните хора умират, разбира се, не защото поляци са убивали евреи, а защото поляците се съпротивяват срещу немското управление. Обесванията от Виержбник са типична германска ответна мярка, предназначена да разпространява терор и да предотвратява по-нататъшна съпротива. Ако не би имало свидетелствата на евреите от Виержбник, това конкретно събитие би останало забравено. За повечето от тях това е една първа ярка демонстрация на германските масови убийства, ако и само малка в сравнение с нещата, които ще идват тепърва.

В своята великолепно и човечна микроистория, Кристофър Браунинг се позовава на „писмените, преписани и-или записани на лентата свидетелства на 292“ оцелели хора от еврейски произход, повечето от тях от Виержбник, които имат приблизително еднакви спомени за времето на войната. Той разглежда тези свидетелства като исторически източници, смятайки, че да им се придаде „привилегирована позиция,

неподлежаща на същия критичен анализ и правила за подбор на свидетелства като всички останали източници, само ще дискредитира и подкопае репутацията на самите изследвания на Холокоста“.

Тук, описвайки как един евреин, заставен от германците да убива поляци, обвинява самите поляци за съдбата им, Браунинг стига до самата същина на полско-еврейските отношения¹. Макар да осъзнава напълно, че това конкретно свидетелство трябва да бъде подложено на критично разглеждане, анализът му се състои най-вече в сравнението между различни еврейски източници. Позовавайки се на свидетелството на еврейския екзекутор, Браунинг характеризира Домашната армия като „консервативно националистическо нелегално движение“, което действително е убивало евреи, но може би не още през 1941. Това описание може и да отразява един консенсус между оцелелите евреи от Виержбник; то обаче едва ли подхожда на историческата Домашна армия.

Интересно е, че „полското нелегално движение“ се появява на няколко места в книгата на Браунинг, обикновено с дела, които са запомнени положително: разстрели на германци, атаки срещу лагери, подпомагане на евреи. Междувременно, Домашната армия се появява в предимно негативна светлина, като убийствена антисемитска организация. В това има определен проблем: Домашната армия е полското нелегално движение. В опитите си да възстанови полската независимост, тя обединява стотици групи на съпротивата. В нея е включен изключително широк спектър от възгледи и мнения; изключени са единствено комунистическата левица и крайната националистическа десница. И тя не е просто и само нелегално движение: тя е съставна част от полските въоръжени сили, намираща се под командването на Правителството в изгнание в Лондон, съюзник на Великобритания и Съединените щати във войната срещу нацистка Германия².

Макар че врагът на Домашната армия е нацистка Германия, антисемитизмът действително е разпространен сред членовете ѝ. На еврейската Нова година, Рош Хашана, три седмици след обесванията във Виержбник, полският премиер-министър Владислав Сикорски изпраща поздравления от Лондон до еврейските граждани в Полша чрез BBC.

1 Подобен въпрос възниква и в статията „Nazis, Soviets, Poles, Jews,“ The New York Review, December 3, 2009. Бел. авт.

2 Домашната армия е позната под името „Съюз за въоръжена борба“ до 1941. Полскоот правителство напуска Париж и се премества в Лондон през 1940 г. Бел. авт.

Стефан Ровецки, командир на Домашната армия във Варшава, е подразнен от това; такива жестове, смята той, правят „възможно най-лошо впечатление“ на поляците. Това разкрива едно основно напрежение, очевидно през цялата 1941: онова между полското правителство в изгнание и неговата нелегална армия. Антисемитизмът, така изглежда смята Ровецки, е толкова широко разпространен сред поляците, че еврейският въпрос не трябва да бъде засяган до края на войната. Мнозина поляци са били склонни да поддържат антисемитски партии през 1930-те, а опитът по време на германската и съветската окупация не е помогнал с нищо в това отношение¹.

Някои от поляците твърдят, че са намразили евреите, които са заели властови позиции по време на съветската окупация на източна Полша между 1939 и 1941, след съветската инвазия в тази част на страната. Други поляци са били корумпирани от заемането на еврейски къщи или апартаменти когато евреите са били прогонени в гета през 1940 и 1941. През цялата 1941 поляците обсъждат политическия и граждански статус, който според тях евреите трябва да имат в Полша след войната. Правителството в изгнание възприема позицията, че следвоенна Полша ще трябва да бъде демокрация без расова дискриминация. В самото правителство обаче националистите поставят тази позиция под въпрос.

Военновременните полски дебати за „еврейския въпрос“ престават едва когато отговорът на Адолф Хитлер става ясен. Положението на полските евреи се превръща в наложителен въпрос за правителството в изгнание и Домашната армия когато германците започват да избиват евреите в газови камери през последните седмици от 1941. През ранната 1942 полските водачи смятат, че новините за шокиращата германска кампания ще насърчат действия от страна на Великобритания и Съединените щати. Домашната армия смята, че разкриването на съществуването на газовите камери ще принуди германците да престанат. Тя изпраща в Лондон документацията за фабриката на смъртта в **Хелмно**, съставена от историка на гетата Имануел Рингелблум. Това води до предавания по ВВС, съобщаващи за масовите екзекуции на полски евреи. Полското правителство в Лондон, макар и винаги да е представлявало еврейските страдания като част от по-голямата история на полското мъченичество, представя масовото убийство на евреите като повод ан-

1 Арестуван от Гестапо през 1943, Ровецки е екзекутиран в Заксенхаузен през 1944. Бел. авт.

гличаните и американците да проведат наказателни мерки срещу цивилното германско население. Напразно: нито германците се чувстват засрамени от тази публичност, нито западните съюзници предприемат никакви по-значителни действия¹.

През 1941, в т. нар. Операция Райнхард, германците депортират около 1,3 милиона полски евреи от гетата на Генералното управление до фабриките на смъртта в Треблинка, Белзек и Собибор. Свързаните с това масови депортации на евреите от Варшава, които започват на 22 юли, принуждават местната Домашна армия да предприеме действия. Тя предоставя фалшиви документи на еврейски бегълци, подкрепя **Жегота**, полската правителствена организация, която помага на оцелелите евреи, а освен това помага на евреите от варшавското гето, които планират въстание. Операция Райнхард достига градчето Виержбник на 27 октомври. Както показва Браунинг, необичайно голяма част от евреите от Виержбник, около 1,200 мъже и 400 жени, са избрани за работа. Браунинг прави сърцераздиращо описание на подбора, при който хората, избрани да работят за германците, биват разделени от останалите почти четири хиляди, които малко след това ще бъдат унищожени в Треблинка.

Тази сцена се повтаря хиляди пъти в окупирана Полша, но рядко, ако изобщо някога, е била представяна с такива подробности от толкова много и различни гледни точки. Някои от семействата са насилствено разделени. Други са се разделили доброволно, без да са уверени коя от двете групи е по-добрата за оцеляване. Някои са изоставяли семействата си. Други са оставали дори и в случаи, в които е било възможно да се спасят. Трети отчаяно са се опитвали да вземат и семействата си в работните групи. Браунинг внимателно описва различните видове моралност, които са могли да функционират в една толкова екстремна ситуация. Той не очаква от източниците си да предоставят примери за етично поведение: „трябва да бъдем благодарни за свидетелствата на ония, които са оцелели и все пак желаят да говорят, но нямаме право да очакваме от тях приказки на морално възпитание или изкупление.“ Все пак той обръща специално внимание на лоялностите, които са функционирали: връзките вътре в семействата, между любимите и приятелите.

1 Виж Adam Puławski, *W obliczu Zagłady: Rza „d RP na Uchodz ´ stwie, Delegatura Rza „du RP na Kraj, ZWZ-AK wobec deportacji Żydów do obozów zagłady (1941–1942)* (Lublin: IPN, 2009). Бел. авт.

Избраните за трудова повинност евреи от Виержбник са се намирали в специално положение. Около късния октомври 1942 повече от два милиона полски евреи вече са мъртви, разстреляни в бивша източна Полша или унищожени в газовите камери на Треблинка, Белзек, Собибор или Хелмно. През 1943 и 44, когато стотици хиляди други полски евреи са унищожавани в Аушвиц или разстрелвани на Изток, евреите от Виержбник продължават да живеят и работят. Те дължат оцеляването си на една географска случайност: домовете им се намират близо до полската военна фабрика в Стараховице, сега експлоатирана от германците. Еврейската работна сила в Стараховице е важна за германското военно производство. Лагерите тук се намират не под директното управление на СС, а се управляват от частни компании, функциониращи в рамките на един по-голям холдинг. Както в гетото на Виержбник, така и в Стараховице ежедневната распоредителна власт върху еврейските дела се намира в ръцете на еврейски съвет и еврейска полицейска сила. Тези институции, съставени най-вече от членове на семейства, които са били по-богати преди войната, разпределят работните назначения въз основа на лични връзки и подкупи. Германският персонал е малко, а пазачите живеят извън самите лагери.

Да се охраняват лагерите почти няма нужда: през 1943, в окупирана Полша, Стараховице е място, в което евреите се опитват да се спасяват, а не да бягат от него. Когато някои евреи от Майданек са транспортирани в Стараховице, те почти не могат да повярват на очите си. Мястото е мръсно и работата е опасна, но тук евреите оцеляват в голям брой, понякога дори заедно с децата си. Някои са в състояние да допълват минималните си хранителни дажби чрез продажби на лични вещи, които са оставили на съхранение при поляци от Виержбник. Евреите от Стараховице подкупват лагерните пазачи да ги придружават до Виержбник, където извършват тези сделки. След това се връщат обратно в лагерите с храна. Да се побегне от Стараховице би означавало да се играе със смъртта. Евреите, откривани от германците, са разстрелвани. И макар че хиляди поляци са помагали на евреи въпреки заплахата от смъртно наказание, би било изключително рисковано човек да се довери на който и да било поляк. В тази част на страната няма нелегална армия, която би приемала евреи, нито пък еврейска такава, която да ги защитава.

Главното еврейско въоръжено въстание срещу германското управление в Генералното управление, въстанието във Варшавското гето от ап-

рил-май 1943, има за цел не толкова оцеляване, колкото собствен избор при посрещането на смъртта. То включва известна степен на сътрудничество между поляци и евреи, но тя не е от някакво по-продължително естество. Варшавският отдел от Домашната армия отдава на евреите съществена част от скромния си оръжеен запас. Няколко от първите военни действия, предприети от Домашната армия във Варшава са в подкрепа на гетото. Но това има само символично значение: всички знаят, че Домашната армия във Варшава не е в състояние да спаси евреите от гетото през април 1943, дори ако би използвала за тази цел всичките си сили и оръжия. След като въстанието в гетото е смазано, командирите от Домашната армия не приемат оцелелите евреи в собствените си подразделения. По такъв начин дори и евреите с военен опит се оказват в ситуацията на ловен дивеч в окупирана Полша. Евреите трябва да се пазят не само от германците, но също и от местните единици на Домашната армия, които (в няколко документирани случая) ги разстрелват като бандити, за да си присвоят имуществото им.

От гледна точка на Домашната армия 1943 е година на неразрешима дилема: германците губят войната, но онези, които я печелят, са Съветите. През февруари Червената армия е нанесла на Вермахта първото решително поражение, при Сталинград. Оттук нататък Домашната армия трябва да се бори срещу германците, като заедно с това се подготвя за пристигането на Съветите. Германската пропаганда прави всичко това много ясно като през април същата година разкрива факта, че Съветите са разстреляли хиляди полски офицери в Катин. Сталин използва разкриването на собственото масово убийство като претекст да прекрати дипломатическите отношения с Полша¹. Това е ясен сигнал за имперски амбиции. Ако Сталин не признава законното полско правителство по време на обща война срещу нацистка Германия, то защо би трябвало да се съгласи да приеме една полска независимост след съветската победа?

Някои от командирите на Домашната армия се страхуват, че полските евреи ще улеснят разпространението на съветска власт. И макар че понякога всичко това приема формата на стереотипната антисемитска представа за евреина като комунист, то не е напълно лишено от основания. Полската комунистическа партия е част от Еврейската бойна

1 В тази връзка виж *Katyn: A Crime Without Punishment*, под редакцията на Anna Cienciala, Natalia Lebedeva, and Wojciech Materski (Yale University Press, 2007). Бел. авт.

организация, която Домашната армия е снабдила с оръжия. Човекът, който договаря тези трансфери на оръжия, Арие Вилнер, преговаря също и с комунистите. Еврейският представител в отдела на полското правителство, натоварен със задачата за спасяването на евреите, Адолф Берман, също е във връзка с комунистите. (Брат му Якуб по-късно ще бъде председател на комунистическата служба за сигурност, която преследва ветераните от Домашната армия, включително и ония, които са помагали на евреите)¹. За Домашната армия напредъкът на Съветите означава скорошно пристигане на съмнителен съюзник в борбата срещу германците, но също и все по-належаща заплахата срещу полската независимост. За евреите той означава живот. Тази принципна разлика в перспективите, резултат от Холокоста, е трудна за преодоляване.

За евреите от Стараховице от значение е единствено способността им да работят. Браунинг майсторски описва ежедневието в лагерите на фабриката и показва, че евреите са знаели каква съдба ги очаква, както и за ограниченията на предстоящата им местна перспектива. Когато например избухва тифус, отначало германците просто разстрелват евреите, които са се заразили. Докато има възможност за свободно набиране на еврейски работници чрез СС, разстрелите на болни евреи са нещо икономически рационално. Но с продължаването на войната и намаляването броя на живите евреи, германците започват да лекуват болните евреи, вместо да ги разстрелват.

През късната 1943 Хайнрих Химлер ликвидира повечето от лагерите в генералното управление, където евреите се използват като работна сила и нарежда разстрелите на десетки хиляди еврейски работници. Директорите от Стараховице пожертват някои от жените и децата, за да задоволят желанието на Химлер, но запазват мъжете. Тъй като производството им е военно, те могат да си позволят да заобикалят някои от убийствените политики по отношение на евреите. Само успешната офанзива на Червената армия от юни 1944 принуждава закриването на фабричните лагери в Стараховице. През юли еврейските работници са изпратени в Аушвиц.

С навлизането си в източна Полша Червената армия разоръжава военните единици на Домашната полска армия. Единствената надежда за Домашната армия остава във вдигането на въстание срещу герман-

1 Един от тях е Владислав Бартошевски (1922–), колоритна фигура, която все още очаква своята академична биография. Бел. пр.

ците във Варшава, като моментът е избран по такъв начин, че да се използва ефекта от руското напредване, но заедно с това да се изпревари пристигането на руските войски. Целта е да се освободи Варшава от германската окупация само с полски сили, за да се създаде полско правителство преди пристигането на Съветите. През късния юли 1944, докато евреите от Виержбник са транспортирани до Аушвиц, Червената армия наближава Варшава. На 1 август 1944 започва Варшавското въстание. Домашната армия се бори там срещу германците в продължение на осем седмици: битката е по-дълга от самата Полска кампания от 1939 или Френската кампания от 1940, като жертвите са сравними и с двата споменати случая. Както показват Дариуш Либионка и Барбара Енгелкинг в новаторския си труд, в битката участват и евреи, повечето от тях като членове на Домашната армия¹. Някои от тях са хора от еврейски произход, които гледат на себе си или се представят като поляци и са били в Домашната армия през цялото време. Други са ветерани от въстанието в гетото. Както отбелязва Михал Зилберберг, „Поляците бяха въстанали срещу смъртния ни враг и беше наше задължение, като жертви и като техни съграждани, да им помогнем“. Варшавското въстание е важен пример за въоръжената еврейска борба срещу германците по време на Втората световна война. Възможно е в него да са взели участие повече хора от еврейски произход, отколкото в самото въстание в гетото една година преди това.

Варшавското въстание, също както и въстанието в гетото преди това, е смазано. Домашната армия, както и евреите една година преди това, се бие сама. Сталин забранява парашутни десанти от страна на Съюзниците, които биха могли да помогнат. Германците удържат линията на Висла, а Червената армия задържа настъплението си. Някои от най-бруталните германски СС и полицейски части смазват полската съпротива във Варшава, като убиват най-малко 120,000 цивилни поляци.

Тези хора умират не само защото на германските части е наредено да ги убиват, но и защото Йосиф Сталин позволява те да бъдат убити. Червената армия действително е задържана от упоритата немска съпротива на Висла, но засядането ѝ на лагер там в продължение на пет месеца трябва да се разбира като политически акт. То осъжда на смърт поляците (и евреите), които се бият срещу германците във Варшава.

1 (Националистическите) Национални въоръжени сили и (комунистическата) Народна армия също вземат участие във Варшавското въстание. Бел. авт.

Германците убиват хора, които, както Сталин знае много добре, биха се съпротивявали и срещу налагането на комунистическо управление.

Германците успяват да опразнят не само Стараховице, но също и последното оставащо гето в окупирана Полша, в Лодз. През юли 1944 евреите от Лодз знаят, че Червената армия е близо и се надяват, че биха могли да бъдат освободени в течение на броени дни. Около 67,000 евреи са транспортирани от Лодз в Аушвиц по времето на Варшавското въстание. И докато евреите от Виержбник не са подложени на така наречения „подбор“ на влаковата рампа в Биркенау, повечето от евреите от Лодз са подложени на тази процедура, което означава: отведени в газовите камери непосредствено след пристигането в лагера¹.

По времето, в което Червената армия навлиза във Варшава, през януари 1945, евреите от Виержбник, Лодз и други места са транспортирани пеш от Аушвиц до трудови лагери в Германия, където остават до края на войната. Тези преходи са по-смъртоносни от самия Аушвиц; стотици хора умират от глад, студ и преумора в течение на няколко месеца. След като Червената армия превзема Берлин през май 1945, оцелелите полски евреи успяват да се доберат до лагери за депортирани лица в Германия. Няколко десетки от евреите от Виержбник успяват да се завърнат обратно у дома, където са посрещнати с грозни заплахи от поляците, които междувременно са се настанили в жилищата им. През юни няколко от завърналите се във Виержбник евреи са убити от поляци. Един от тях е обезглавен. Като цяло в Полша стотици евреи са убити в месеците след края на войната.

[...]

В сталинистка Полша единствено комунистическата съпротива срещу германците се признава като такава; всичко останало е обявено за фашизъм. Комунистите нямат никакви трудности при обявяването за нацисти на самите хора, които са се борили срещу нацистите. Въстанието в гетото се обявява за комунистическо (макар че не е), докато Варшавското въстание се отрича като фашистко (каквото никога не е било). Но рязкото разграничение между двете въстания се дължи не само и единствено на комунистически политики; то се дължи и на националистически пристрастия. Въстанието в гетото е основателски

1 Andrea Löw, *Juden im Getto Litzmannstadt: Lebensbedingungen, Selbstwahrnehmung, Verhalten* (Göttingen: Wallstein, 2006), pp. 466–476.

мит за държавата Израел, а Варшавското въстание е също такъв мит за днешна посткомунистическа Полша. Това от своя страна също разделя двете събития едно от друго в днешната памет, макар че исторически те никога не са били толкова разделени.

[...]

Нужно е да се каже накрая, че легендата за неопетнената Домашна армия, поддържана от някои полски ветерани и патриоти, не издържа на историческото изследване. Налице са различия между декларациите от Лондон и действията на бойците в самата борба, различия между отделните региони и военни подразделения, нежелание евреите да бъдат приети като част от полската нация, безчувственост към особените опасности, на които са изложени евреите, както и единични директни убийства. Да се намери балансът в тази сложна картина е въпрос, който стои не само пред поляците и евреите. Домашната армия е най-значителното некомунистическо съпротивително движение в окупираната от нацистите Европа. Онези, които гледат на съпротивата срещу Хитлер като на мярка за моралност, ще трябва да вземат историята на това движение напълно сериозно.

Тимъти Снайдър е американски историк и професор в университета Йейл. Основни теми в работата и изследванията му са историята на източна Европа и Холокоста.

Коментари (3)

- 16-10-2014|Златко

Филмът, представен в тази статия от Уикипедия, ми се струва изключително важен в същата тази връзка:

[en.wikipedia.org/wiki/Aftermath_\(2012_film\)](http://en.wikipedia.org/wiki/Aftermath_(2012_film))

Заглавието може да бъде преведено на български като „Жътва“, „Реколта“ или „Урожай“, но при всички случаи трябва да бъде разбрано като „онова, което си посял...“

- 19-10-2014|**Яни Милчаков**

Е-е-е, „Домашната армия“(?) – навсякъде е фразеологизирано АРМИЯ КРАЙОВА! Иначе текстът бърка в някои рани, които мехлемите и мазилата на „политическата коректност“ от последните десетилетия само инфектираха още повече.

- 19-10-2014|**Златко**

Ами тия неща просто демонстрират неизбежния факт на моето отдалечаване от говоримия български език, господин Милчаков. Превеждам от английски, където изразът е Home army. Как е прието да се казва на български не знам, пък и не винаги съм уверен, че утвърдените в сегашния български език обозначения са най-добрите, особено когато става дума за (предишни) преводи, които междувременно заявяват някакво много спорно право на „вечна валидност“, просто защото са първи...

Казано накратко – боцкащите окото (или ухото) изрази са малко нещо като камъче в обувката (или в устата). На един му пречат, от друг правят най-добрия (или поне най-известния) оратор на всички времена. Кой каквото успее да направи от препятствията по пътя си...

Извинете леко претрупания ми изказ. Метафората, надявам се, е ясна: не всяко нещо, което ни затруднява, е непременно лошо за развитието ни. Много често – даже напротив. Всичко си зависи от самите нас...

А инак, нека бъде буквалния полски израз, защо не? След като си имаме „лайкчета“, „бизнес“ и „мейнстрийм“, защо пък не и „Армия крайова“? Самият аз нямам нищо против каквито и да било чуждици, и никога не съм имал...

„Консумирана“ от Дейвид Кроненбърг

Автор: Джонатан Лийтъм

Изглежда се намирам по средата на някакъв по-дребен „кроненбъргов момент“. Неотдавна приклеших пръста си във вратата на една кола, толкова здраво, че ми се наложи да отворя вратата отново, за да го измъкна. Дни по-късно болката беше отминала, но нокътът беше почернял. След няколко седмици растеж откъм кожичката му беше започнала да се прокрадва нагоре тънка разделителна линия, докато мъртвият нокът беше започнал да пълзи навън, за да бъде заменен... от какво всъщност? Нов нокът, надявам се. (Очаквайте продължения).

Но нещото, което прави това преживяване кроненбъргово, не е просто неговата противност. То е обсебеността. Всяка сутрин аз проверявам напредващия нокът сякаш търся самия себе си в Гугъл или натискам бутона за обновяване на страницата в някой сайт. Въпреки че нокът № 2 може и да се окаже разочарование („Една от пет звезди; подражание на предишния нокът; не си заслужава чакането“), аз въпреки това съм колкото запленил, толкова и погнусен от дребната алегория за смърт и възраждане, която тялото ми изпълнява. Казано по-точно: от механичната дистанция между моето усещане за самия себе си и една нова ориентация към палеца ми като чуждо тяло, като страдаща машина, прикрепена към ръката ми.

Настоящето ни е изпълнено от омайващи, но бързо изтляващи медийни протези: новият ви Айфон е жесток, разбира се, но това се дължи отчасти на факта, че той умира. В поредица от около 20 игрални филма, сред които „Мухата“, „Голият обяд“ и „История на насилието“, специалността на Дейвид Кроненбърг винаги се е състояла в педантично изследване на онази допирна точка, в която сходството между болестта и сексуалността се превръща в метафора за нашето отношение към технологиите ни – включително и към изкуствата. И макар че по правило ние сме привлечени от едното и отблъснати от другото, но и сексът, и болестта усилват осъзнаването на механичната природа на телата ни,

преходността на техните императиви по отношение на деликатните ни индивидуалности. И фактът, че преработваме всичко това чрез средствата-заместители, с които разполагаме, включително филми и романи, не помага с нищо.

Сега, ако моят черен нокът не е точно вашия вид питие, то вероятно ще поискате да си спестите дори и остатъка от тази рецензия. От друга страна, ако сте се уловили, че неволно се навеждате на напред, аз имам за вас една книга – и моля не ми казвайте, че не сте били предупредени. Натан и Наоми, в първия роман на Кроненбърг, „Консумирана“, са много съвременна двойка. Те са медийни наркомани, които сами разпространяват дрогата, като припечелват хляба си от Интернет-журналистика, с която задоволяват своите собствени и онези на други хора, неистови апетити за сексуални скандали или признания на реални престъпници, представени в интимни и зловещи детайли. Неистовите им занимавки са рамкирани от интелектуални позовавания към мислители, сред които са Маркс, Бекет и Сатр, и преподнесени с помощта на най-пресните електронни сензори, обективи на камери и компютърни приложения.

Въпреки това, както може да се очаква, такива изследвания ги започват в извънвремевите и първични въпроси на секса, смъртта и смъртоносната болест. По-специално, книгата представя един вид загадка на затвореното помещение: възможно ли е жена, която е заявила, че умира от рак, и чийто съпруг-философ-канибал е оставил описание на начина, по който я е разчленил, да е все още жива? Или тя е била доброволен съучастник в собственото си убийство? Този основен сюжет е разработен по високо традиционен (и добър) начин: двойни разследвания, привидно несвързани едно с друго, които постепенно се преплитат. Аматьори-детективи, които стават съучастници – разбира се, също и сексуално – на заподозрените. Както в повечето му филми, подходът на Кроненбърг към повествованието е решителен и директен, обратното на авангарда. Оригиналността му се състои в онова, което той обсебено се опитва да ви покаже, в яростната скулптурна интензивност на детайлите и готовността да се втрещва в тях дълго време. Картините от „Консумирана“ запазват същото ниво. Да вземем за пример само една – триизмерен принтер конструира модел на penis, ужасяващо изкривен във формата на бумеранг вследствие от **болестта на Пейрони** (която съществува в действителност; леченията, които Кроненбърг представя, са наполовина реални и наполовина измислени).

Независимо дали е по ваш вкус или не, всичко това не би трябвало да ви звучи шокиращо. В действителност подобни подробности най-вероятно са редовно достигани, ако не и надминавани, в работите на писателите на съспенс и ужаса в нашата пост-Томас-Харисова ера, когато чудовищата или трябва да надминат Ханибал Лектър, или да се прибират у дома. Зашемяващото в книгата на Кроненбърг е, че подобни неща се представят при отсъствие на каквато и да било надеждна буржоазна морална рамка. Вместо това той ги описва с клинично любопитство. Опитайте например това: „Когато в кадъра се появи млад човек с тесен ханш, Наоми незабавно го разпозна като Ервè, още преди да е заобиколил масата, за да постави изкривения си пенис в спокойно-услужливата уста на Селестин. Той донесе нещо метално, наподобяващо лъчев пистолет от фантастичен филм от 1950-те, бледосиньо и сребристо, с влаещ се подире му черен кабел... Голата млада жена, която се появи от кадъра вдясно, тя обаче не успя да разпознае веднага, даже и след като онази беше коленичила до далечния край на масата, за да целува и ближе белега, останал от хирургически отстранената гръд на Селестин“. Или пък това: „Натан увеличи фокуса на снимката, която разглеждаха. Онова, което се четеше по лицето ѝ, докато тя се режеше, беше екстаз, а не самосъжаление, не мазохистично удоволствие... Натан оформяше статията в съответствие с най-първите си реакции. Би му се искало да запише тези мисли, просто да ги нахвърля в GarageBand¹, за да не ги забрави, но все още не се чувстваше достатъчно комфортно с Ройф, за да работи заедно с него по този интимен начин, да се остави уязвим за сарказма и иронията на възрастния мъж.“

Тези пасажии са типични за описателната точност и категоричност на книгата, за начина, по който тя използва банални индикатори като „GarageBand“, както и постоянни уместни цитати от психоаналитически или философски класики. Книгата изглежда десублимира самата себе си за вас: едва читателят си е помислил нещо от рода на „Това е като случая с Луи Алтюсер и убийството на жена му“, и някой от героите вече прави сравнението вместо вас. Резултатът е провокативно-комичен, но и сюрреален по начина, по който е някой колаж на Макс Ернст. Както **наскоро писа Зейди Смит в коментар към „Crash“** на Дж. Г. Балард (книга, филмирана от Кроненбърг, както и несъмнено влияние при пи-

1 Софтуерна програма за устройства на фирмата Епъл, с чиято помощ може да се пише рок-музика. Бел. пр.

сането на „Консумирана“): „Някои от убийствените разказни похвати на порнографията действително могат да бъдат открити... но със сигурност тази директност е преднамерена; онова, от което се интересува Балард, е нашата психопатология.“

Този тон доминира, освен когато е осветен от собствените реакции на героите, а Натан и Наоми са само случайни водачи в този пейзаж на Бош. Отношението им е разсеяно, малодушно, наивно и от време на време възторжено. Те рядко са уловени в акт на осъждане на самите себе си или някой друг. Една флашка, пълна с улики от местопрестъплението, както и наскоро придобитата венерическа болест, се изследват еднакво внимателно с оглед на евентуалната им полезност: могат ли тези нови неща да ми спечелят последователи в Твитър? Дали има шанс да ме възбудят или да направят любовницата ми услужливо-ревнива?

Във всичко това Натан и Наоми са светски, медийно-сръчни невинни младенци, а невинните винаги очакват да бъдат поучени. В последните глави, съвсем неочаквано, „Консумирана“ отстъпва място на монолог-изповед на Аристид Аростегю, застаряващия философ-канибал-заподозрян от разследването на Наоми. Свидетелските му показания се превръщат, сред всичко останало, в нежен химн на романтичната любов, на нейната упоритост, приспособимост, нейната необходимост пред лицето на смъртта. Разбира се, при Кроненбърг бидейки самия себе си, всичко това изисква нежен химн и към една друга тема: сексът между възрастни хора (неговата упоритост, неговата приспособимост и т. н.), особено възрастният секс от неподсладен вид. Това може и да е, за читатели на възрастта на Наоми и Натан, едно още по-обезпокояващо и от канибализма табу. Със сигурност то се случва в домовете на далеч по-голям брой от вашите съседи. В края на краищата, не само и единствено младите и технологически-фетишизираните сред нас са осъдени някой ден да придобият кибернетични интерфейсове. Размисляли ли сте някога над перверзния еротичен потенциал на слуховите апарати? „Консумирана“ със сигурност го е правила.

Джонатан Лийтъм, роден през 1964, е един от утвърдените по-млади американски писатели. За книгата си *Motherless Brooklyn* получава наградата на националната критика (2000), както и наградата „Златен кинжал“. Последните му по-големи романи, *Крепостта на самотата* (2003) *Хроничният град* (2009) и *Дисидентски градини* (2013) също се радват на голям успех.

Джамията „Селимие“ в българската литература

Автор: Хюсеин Мевсим

Струва ми се, че едно от все още незапълнените полета в българските литературоведски изследвания представлява, най-обобщено казано, недостатъчното третиране на проблематиката за отношението на българския писател към чуждото, към другото, към съседското културно или религиозно наследство. В настоящата разработка, представляваща частица от обхватната тема с работното заглавие „Анатолия през българските очи“, се прави опит за изследване на начините, по които джамията „Селимие“ в Одрин е била представяна в българската литература. На базата на примери от творби от различни жанрове и видове (разкази, стихотворения, но предимно спомени, дневници, пътеписи и очерци) на автори с неравностойно място в ценностната йерархия на националната литература, ще се постарая да намеря отговор на въпроса с какви очи българският творец гледа, вижда, възприема, осмисля и отразява този безспорен връх в османско-турската култова архитектура¹.

Поради причини от военно-стратегическо, историко-географско, демографско и културно естество Одрин (от 1361 г. в границите на Османската империя) сравнително често попада по страниците на българската литература, в нея се натъкваме на множество свидетелства за града край Марица, Тунджа и Арда. Ако трябва да се подходи хронологически към темата, например в „Житие на Стефан Лазаревич“ (1431) от Константин Костенечки името на Одрин се споменава поне десетина пъти, но без никакви сведения за него или описания. И в други творби на старата българска литература – от хроники през жития и похвални слова до да-

1 Джамията „Селимие“ (или „Султан Селим“) е построена от 1568 до 1574 г. в Одрин по волята на султан Селим II, син на Сюлейман Великолепни. Архитектът на джамията е прославеният Синан. Тя притежава четири минарета, чиято височина достига 70,89 м (в други източници – 84 м), с по три викала и огромен купол с диаметър 31,25 м, подпиран от четири мраморни колони.

маскини – градът е упоменаван, но основно поради теоцентричния характер на средновековната литература, не се натъкваме на подробности.

Едва в различни образци на възрожденската литература намираме конкретни сведения за града. Например в „Дополнение к книге: Денница новоболгарского образования“ (СПб, 1842), по-точно в „Примечания к примечаниям“, Васил Априлов (1789-1847), след като подчертава романтичното му месторазположение и че 94 г. е бил столица на Османската империя, отбелязва, че в Одрин съществуват *15 главни джамии, сред които се слави със своята изящност тази на Селим II, чийто купол превъзхожда купола на „Света София“ в Истанбул с два фута; 380 стълби водят към връхния етаж на четирите ѝ минарета.* (Априлов, 1940: 133).

Константин Фотинов (1790-1858) в преведеното от гръцки, но и допълнено с личните му наблюдения и впечатления „Общее землеописание вкратце за сичката земля“ (Смирна, 1843), запознавайки читателя с областта Тракия, веднага след описанието на Истанбул приковава вниманието си върху Адрианопол – *вторий град первенствующ, в който поставиха султаните престол свой.* Споменал за разположението на града между Марица, Тунджа и Арда, и респективно – за великолепните мостове над тях, той изтъква, че *значително созидание адрианополско е Султанселимската джамия, която има 380 степени (басамаци) до минарето.* (Възрожденски пътеписи, 1969: 49). И тук се потвърждава, че най-голямата забележителност на града е джамията „Селимие“, а самата тя пък покорява всички с високите си минарета.

Видната фигура в общественно-политическия и културния живот на България от втората половина на XIX и първата половина на XX в. Михаил Маджаров (1854-1944) в своя изключително ценен пътепис „На Божи гроб преди шестдесет години и днес“ (София, 1929), в който от нравите, почти всекидневните пожари в султанската столица през пощенските услуги до търговията намираме твърде интересни наблюдения върху живота в Османската империя в 1868 г., когато четиринадесетгодишен той тръгва със семейството си на поклонение от родната Копривщица през Пловдив, Одрин, Родосто (Текирдаг), Истанбул, Измир, Александрия, Кайро в Йерусалим, предава следните наблюдения за Одрин:

Бях слушал от наши абаджи, че Одрин, макар да е голям от Пловдив, по търговия стои по-долу. И наистина, когато пристигнахме в него, аз видях, че той е обширен, но търговското му движение не е тъй силно. Преди да влезем още в града, останахме удивени, като гледахме високите минарета на „Сул-

тан Селим“. При влизането ни в града зачуди ни голямата река и каменният мост, въздигнат над нея. И за двете тия знаменити сгради още в Копривица бях слушал преданията за дадените човешки жертви: едната за хвъркналият от последното минаре майстор, който по нещастие паднал в реката, а другата за вградената подранила майсторова съпруга. И двете предания действаха много силно на въображението и правеха от тия великолепни пострройки две чудеса. (Книга за българските хаджии, 1995: 39).

След разглеждането на града семейство Маджарови остава с впечатлението, че Одрин е по-турски от Пловдив.

В спомена „Одрин преди петдесет години. Как одринци празнуваха решението на черковния въпрос (28 февруари 1870 г.)“, поместен в кн. III, IV и VII-VIII на сп. „Светлина“ (1920), но отнасящ се за 1870 г., веднага след обявяването на независимостта на българската църква, Добри Минков от Сливен, подписващ се с инициалите Д. М., ни дава интересни сведения за Одрин и интересуващия ни мюсюлмански храм. Авторът проследява историята на града от основаването му, описва махалите и жителите му, като се спира и върху култовите съоръжения в неговите предели. След като отбелязва, че „Селимие“ е най-великолепният турски паметник, чиито четири минарета, с по три викала, красиво се издигат и се виждат многоотдалеч, той заключава: подобна джамия няма другаде, уверяваха, че имала 999 прозорци. Д. Минков разказва и преданието, което го впечатлява силно:

Нейният архитект Синан бил по рождение българин. Вътре в джамията ние видяхме на няколко места софти (студенти по теология), седнали поотделно пред разтворена книга с големи размери — Алкоран — и с глас и особен напев четяха в нея стихове на арабски език, като придружаваха четенето със силно клатушкане на главите си. За тази джамия на онова време беше разпространено преданието, че султан Селим останал възхитен от нейното устройство и, за да не би архитектът да построи друга подобна, заповядал да бъде той погубен. Архитектът като узнал заповедта на султана, тайно в джамията си изработил криле от дърво, с които хвъркнал от едно от минаретата, но тъй като в бързината си забравил теслата на пояса си, тя прерязала връвта, с която било превързано едно от крилата, и той паднал, та се убил. (Илюстрация „Светлина“, 1920: 3).

Последните два примера показват, че сред народите на Балканския полуостров битуват множество легенди за джамията, породени от нейната изумяваща с хармонията и размерите си архитектура.

Интересен очерк под заглавие „Одрин“ е поместен и в третата годишнина на сп. „Читалище“ (Цариград, 1872). След като анонимният автор, който по всяка вероятност е редакторът Петко Славейков (1827-1895), споменава за *вътрешното окаяноство на града: улици тесни и криви, пълни с нечистотии, се извиват навсякъде, и на места съвсем непроходни, зле държаните гиризи и 70 до 80 гробища, които се намерват вътре в градът, заразяват още повече атмосферата му и правят климата му болничава*, той продължава така: *Другите паметници, особено джамии, броят годините си от турското господствование. От тях по-значителна е джамията на Селим II, съзидана в началото на XVI в. Тази джамия, която се славя като една от изящностите на турската архитектура, кубето ѝ, както уверяват, е по-високо от това на „Света София“; четири сумакиени диреци поддържат туй кубе, и четири височайши минарета с по три викала, чудни по изкуство, украсяват краищата на джамията, на която вътрешното украшение е пребогато; казват, че 999 прозорици дават светлина в нея.* (Читалище, 1872: 467).

Сведения и впечатления за Одрин и „Селимие“ се откриват и в „Пътни бележки“ на Димитър Моллов (1846-1914) – лекар-хирург, деятелен общественик и политик в следосвобожденска България, които се отнасят за периода след Руско-турската война (1877-1878):

В Одрин — навсякъде голотия и мизерия. Нашите градове не са твърде чисти, но Одрин може да се вземе за образец на мръсотията по улиците, особено по чаршията. Калдъръмите вандалски, покрай дюкяните натрупана смет, дворът на великолепната султан Селимова джамия нечистен кой знае от колко години. (...) Над входната врата на джамията стои от чер мрамор мавритански рисунък, твърде художествен, вътре високото и грациозно здание е без всякакви украшения. Ние разгледахме, разбира се, повърхностно вътрешността, няколко турци се молеха и за да не ги безпокоим с присъствието си, излязохме из другата врата, защото бяхме влезли без всякакво позволение от някого, та можеше да си намерим белята.(Периодическо списание, 1888: 166–167).

По време на Балканската война (1912-1913), когато градът се превръща в кървава арена, се натъкваме на множество свидетелства за Одрин и респективно за джамията „Селимие“. Тогава в София дори се учредява комитет от тилови офицери, който апелира за трансформирането на джамията в църква. Ето какво четем в дневника на командированния от Министерството на просвещението да издирва и описва етнографски и

археологически старини в Тракия Богдан Филов (1883-1945) „Пътувания из Тракия, Родопите и Македония (1912–1916)“ за 3 април 1913 г.:

При влизането в Одрин срещнахме царицата [Елеонора], която слезе от автомобила и вървя с нас до известно място пеш. Каза ни, че в София се образувал комитет, който искал да обърне джамията „Султан Селим“ в църква, против което нещо тя, разбира се, въстава и иска да я подкрепим. Аз мисля, че най-добре ще бъде важните в архитектурно отношение джамии да се обявят собственост на държавата, но да се разреши на турците да се ползват от тях като бъдат достъпни за посетители. (Филов, 1993: 55).

Впрочем преди това, на 1 ноември 1912 г., в качеството си на директор на Народния музей в София Филов пише заявление до началника на Генералния щаб на действащата армия, в което между другото изтъква: *Предвид предстоящото падане на Одрин чест имам да Ви моля, господине генерале, да разпоредите да се направи всичко възможно за запазването на джамията на султан Селим, която принадлежи към най-важните паметници на мохамеданската архитектура.* Според Филов особено внимание трябва да се обърне на опазването на библиотеката на мюсюлманската светиня.

Непосредствено след Балканските войни се издават литературни сборници, сред които непременно би следвало да се споменат „Одрин-Чатаджа“ (под редакцията на Ив. Вазов, К. Христов и Ал. Балабанов, издаден от Софийския дамски благотворителен комитет за подпомагане на сираците на загиналите във войните през 1912-1913 г., под покровителството на Нейно Величество царица Елеонора; София, 1914); „Одрин“ (за сираците на героите, в памет на падналите герои, София, 1914); „Одрин“ (под редакцията на К. Гълъбов и Й. Стубел, в памет на падналите през двете войни; София, 1923 г.), в които са поместени множество материали за Одрин, предимно документални очерци и възпоминания.

В споменатия първи сборник е публикуван и разказът „Когато Одрин беше наш“ (Пресни спомени за едно незабравимо поклонение) на Иван Вазов (1850-1921), с дата 20 март 1914 г., в който авторът описва пътуването си с група народни представители до Одрин броени дни след падането на града:

Беше ден вече, когато спряхме пред Одрин. Джамията „Султан Селим“ възвишаваше своя висок свод и четири източени минарета в синьото небе. (...) Но ние бързаме да видим „Султан Селим“, едничката забележителност на Одрин, едничката му красота и слава, защото почти всички останали сгради

в него са вехтории. Одрин има изглед на грохнал старец, одърпан, беден, отто- ласквателен – турски град.“ (Одрин-Чаталджа, 1914: 8).

През 1920 г. патриархът на българската литература отново се връща към това пътуване от София до току-що превзетия Одрин, предлагайки този път повече подробности. Мемоарът е озаглавен „Айвазбаба“ (Покло- нение на една слава) и доказва майсторството на Вазов с няколко щриха на създаде плътна и жива картина:

Безконечна верига от празни полета, от безлистни още дърволяци, от те- леграфни стълбове с митинги от врани по жиците летеше бързо пред стък- лата на прозорците ни. Цели часове тъй. На едно място – големи гъсталаци от високи дървета, а зад тях, далеко, в студеното небе четири бели минаре- та. След трагедията на един дълъг остров лежат или седят сега на купове около димящи огньове турци, кадъни, турчета, изпокъсани, нещастни, с лица оглупели от страх, може би и от глад...“ (Вазов, 1977: 261-262).

И като контрапункт на тази зловеща картина: *Далеч в небето се дига- ха минаретата на „Султан Селим“.* Самият град (О, тоз Одрин, каква вех- тост, каква изпадналост и нищета! Дрипав, дрипав до отчаяние.) като че ли представлява антипод на култовата сграда – слава на мохамеданската ар- хитектура. След кратките официални и протоколни срещи всички чле- нове на делегацията бързат или буквално са устременни към един обект: *Трябва да видим джамията „Султан Селим“, най-голямата забележителност в Одрин. Въпреки хилядите гранати, прохвърчали от обсадните войски над тоя величествен паметник, той е останал невредим. Само една граната се измамила и пробила стената до един горен прозорец. През тая дупка се гледа небето.*

По-нататък специалните гости се настаняват в отредените им квар- тири: *Аз съм в конака на някой бей, избягал за Цариград преди падането на Одрин. Скъпи европейски мобили, персийски килими, копринени завеси, копри- нени юргани, мраморни мивници, кристални чаши. И нищо не е побутнато. От прозорците се гледат минаретата на „Султан Селим“.* Да, именно този последен детайл е най-голямата забележителност на квартирата, всичко останало е битова подробност.

На другия ден се посещава „Айвазбаба“. На този форт, *грозен пущи- нак, олицетворяващ безумието и безсмислието на войната с хилядите човешки жертви, ярко контрастира религиозната светиня: На юг – Од- рин – с четирите минарета на „Султан Селим“, заболи се в небето.*

Във въпросния сборник е поместена и творбата на Любомир Владикин¹ „Градът на подвига“, впечатляваща с умението на младия автор да описва пластично и да прави интересни съпоставки и сравнения:

Селимие! Колко месеци ти мамеше погледа на обсадителите. Нейните гиздави минарета се издигаха като млечно бели хубавици и всяко българско сърце копнееше да види над тях българско знаме. Върху най-високата част на града, в мраморно мълчание стои Селимие. Тя пленява с тънка и оригинална грациозност. В Одрин има и други джамии не по-малки от нея, но тям липсва именно тая грация, която предава толкова очарование на Селимие. Четири минарета, опасани подобно венци, с по три викала, се забиват в небето. Посред тях мощно се издига гигантски купол, украсен със златен полумесец. Около него на вълни се редят в странна хармония десетки куполи, подпирани от мраморни колони. (...) Когато влязох, облъхна ме същата величествена каменна хладина, която лъха от готическите колони на Миланската катедрала. Това се двете най-величествени сгради, които съм видял. И двете градени в средните векове — епоха на велики пориви и мистицизъм — те всмукаха мрачната сила на своето време и сега стоят отчуждени от всичко ново. Днес ние влагаме в своите паметници повече наука и по-малко дух. А те — Ил Дуомо и Селимие — не са ли само душа, не са ли символ на оня размах, който доведе султаните до Виена и кръстоносците до Ерусалим? (Одрин-Чаталджа, 1914: 153).

Във втория сборник капитан А. Димитров в очерка си „Одринското съкровище“, написан в дълбока покруса в 1914 г., когато Одрин излиза от български ръце, окачествява джамията като безценното съкровище на града и завещава на бъдещите поколения да не забравят, че те от най-горните викала на тези гиздави минарета радостно са гледали широките граници на бащината земя. (Одрин, 1914: 66).

В излезлия значително по-късно едноименен сборник „Одрин“ попадам на стихотворението на Людмил Стоянов (1886-1973) „Султан Селим“, чието начало привеждам:

1 Любомир Владикин (1891-1948) – български юрист, белетрист, смятан за идеолог на фашизма.

На твоите тъмни минарета
Прозрачно-сините игли
Пробождат здрача на небето
И шепнат в късните мъгли,
Че и над тия бедни хижи,
Поля и друмища и прах
Всенощно се е нявга грижил
И е защита бил Аллах.

В следващите строфи поетът като че ли възсъздава цялата история на Османската империя, протекла бурно и профучала скоростно край тази легендарна джамия, пред нямото ѝ свидетелство. В стихотворението се споменава за това как

слушали баща и син,
в полето мирен труд познали
гласа на морен мюедзин, как стар свирач край друма
за Стамбул пъл и за Багдад
за старовремска страшна чума,
за мореходеца Синдбад, как беден е дервиш
за къшей хляб от праг на праг —
разказвал е много песни, много още
благочестиви чудеса
на нечи пресвети мощи, как пощада без да дирят,
минавали са през града
робини клетки — три синджира —
чада на вечната беда, как често, в дни на мъст, свещени,
на смут, и ярост и пожар,
башибозуци и сеймени
препускали със дива жар,
заплашения полумесец
от срам и гибел да спасят.

Финалните стихове ситуират мюсюлманската светиня като обект, който е вън от „врявата и злобата на деня“, тя принадлежи на друг свят:

Но вдаден в тайната на Бога,
Стоял си ти, Султан Селим,
Далеч от земната тревога,
От щастиято, що е дим.

(Стоянов, 1923: 20).

В същия сборник е поместен и разказът „Град-гробница“ на Георги Райчев. *Падна ми се през първата Балканска война да бъда с войските при Одрин* – така започва творбата си авторът, служил в последната малка гара на десетина километра преди града.

Героят, припокриващ се със самия автор, често се изкачва на височините, от които в далечната синева се показваше като мираж градът. Тази тайнственост, призрачност на Одрин е загатната и по-нататък:

В далечната низина ту проблясваше, ту гаснеше призрачен град. Под слънцето минаваха облаци и спроти тях тайнственият град ту се разкриваше с четирите високи стройни минарета на бялата Султан-Селим джамия и десетките други по-ниски, като гора от тополи, ту чезнеше засенчен в мътната синева – далечен, неясен, недостъпен. (...) Булото на някаква тайнствена легенда. Мълчалив, загадъчен, горд и непристъпен сред легендарните си бойници. (Райчев, 1923: 23).

Никола Попов в дневника си, обнародван под заглавие „Превземането на Одрин – апотеоз на българския героизъм“ (1936, Хасково), на 13 март, денят на падането на града, отбелязва:

Озовах се и в двора на прочутата джамия „Султан Селим“. Великолепна архитектура, каквато другаде не съм виждал. Вътре разкошът е неописуем. Само кандила има цял вагон. А там има две огромни свеци, които щели да изгорят, когато света се свърши. Четирите тънки и стройни минарета с по три викала високо се издигат и, сякаш, забиват върхове в ясно-то синьо небе. Качих се на северо-западното от тях, което има 360 стъпала. Гледката от тука е възшебна. Одрин като черна птица е кацнал върху трите реки. (Попов, 1936: 28).

Бъдещият виден български историк, публицист, държавен деец, дипломат и участник в македонското революционно движение Никола Милев (1881-1925), който по време на войната служи в Разузнавателната секция при Щаба на II-ра армия и се намира в състава на делегацията, водеща преговорите за примирие, в дневника си „Под стените на Одрин“ (Велико Търново, 1993) подчертава следното: *по едно време ми посочиха четирите минарета – четири стрели – на Султан Селим джамия, станала знаменита в телеграмите на кореспондентите. (...) Гледах към Одрин, невидим, тайнствен, с проведрено небе, което го правеше да изглежда далечно осветлен площад.* (Милев, 1993: 33).

Във „военните“ разкази на прекия участник в двете Балкански войни Йордан Йовков (1880-1937), включени във втория му сборник („Разкази“, т. 2, 1918), също се намира материал по въпросната тема. Например в „Първата победа“, публикуван за пръв път в сп. „Народ и армия“ (кн. 5, 1914) Одрин е само на петнайсетина километра от с. Провадия, в което е разположена бойната част: *Някои бяха излезли и по скалистите върхове над самото село. Там се трупаха големи групи, протегнати ръце показваха нещо на юг. Гледаха Одрин и всички търсеха едно: Султан Селим. И наистина, далече в леката синкава мъгла виждаха се четирите минарета на чудната джамия. Стройни и тънки, те се изправяха грациозно и леко право нагоре, сякаш застинала молитва, задушевен зов към небето и към бога.* (Йовков, 1970: 288). Тази картина е толкова чудна и разведряваща, че Войната беше забравена.

В един друг разказ – „Пред Одрин“ – се натъквам на интересно сравнение. Мирът е противопоставен на войната, животът на смъртта, изкуството на стихията:

Зловещият тоя хълм сега мълчеше. Ярко блещяха там червените покриви и белите стени на някакви здания, навярно казарми. Зад тях беше градът. Той не се виждаше, но там високо се издигаха, все тъй мистично замислени, минаретата на Султан Селим. Върху далечната, загадъчно хубава сграда падаше нежният пурпур на утрото. Бездомност и нежно смущение имаше сякаш в красотата на тая източна хубавица, около която в смирена покорност се обвиваше грамадното и огнедишащо чудовище на фортите и ревниво я пазеше. И имаше защо. Рядко може би е имало защитници на една крепост, които да са имали постоянно пред очите си тъй ясен и тъй хубав лозунг на отчаяната си съпротива. (Йовков, 1970: 322).

Мрачният форт „Айвазбаба“, бълващ ужас и смърт, и олицетвореното като грациозна източна красавица „Селимие“ отново са противопоставени:

Той [Одрин] се вижда сега и всички гледат него. В блясъка на утрото, зад тъмната линия на фортите пак се вижда Султан Селим. И линиите на минаретата, очертанията на цялата сграда са тъй тънки, тъй леки и стройни, че губят почти всяка реалност, вземат призрачните контури на далечен мираж, на загадъчно видение. Но все тъй ясно и зловещо се рисува тъмният силует на Айваз баба. (...) Еднообразна и мъчителна

служба, ясни слънчеви дни в окопите, отпред злоещото мълчание на фортите, мрачният гребен на Айваз баба и някъде по-далеч – грациозният силует на Султан Селим.

Обяснимо чувствителният на тема Тракия Петко Росен (1880-1944) в пътеписа си „От София към Одрин“, публикуван за пръв път във „Вестник на вестниците“ (1927), достига до самата българско-турска граница при Свиленград и разкрилата се пред него картина поражда в съзнанието му „кошмарни халюцинации“: *Полюето до Одринския укрепен пояс е голо, гладко. Шосето се белее като пришита ивица – пусто и безлюдно. Зад румелиите укрепени възвишения стърчат на възбег четирите минарета на султан Селимовата джамия. Прихласнал съм се в тях и някаква кървавотъмна завеса притули погледа ми. Отневиделица се понесоха видения.*

Разбира се, приведените примери не изчерпват темата. Интересен материал по нея ни предлагат и различни произведения на Антон Страшимиров, Константин Петканов, Асен Разцветников и др., които ще бъдат обект на следващи наблюдения и изследвания.

В заключение би могло да се изтъкне, че в произведения от различни автори в българската литература „Селимие“ се възприема като най-забележителният и поразяващ със своите размери, пропорции и изкусност джамия, *безценно съкровище* и въобще паметник на архитектурата и изкуството в Одрин. Тя е обвеян в легенди обект, който говори и подсказва за присъствието на града много преди той самият да се е показал. Нейните минарета се виждат и забелязват от километри разстояние, те привличат като магнит погледите, придават тайнственост и загадъчност на града. В наблюденията на българските творци джамията представлява явен контрапункт и ярък контраст на Одрин, в чиито предели е построен във втората половина на XV в. Докато градът е уподобен на грохнал и немошен, одърпан и болничав старец, тесните, кривите и непроходните му улици и калдъръми тънат в кал и мизерия, отблъскват с нечистотията си, джамията е едничката му красота, слава и забележителност. Неслучайно тя е одухотворена в източна красавица, хубавица, която привлича с мраморното мълчание и грациозния си силует. Най-привлекателните и възхитителните, респективно добре описани и сравнени компоненти на джамията, върху които непременно акцентира всеки творец, са четирите ѝ минарета (за купола и интериора на светинята не се дават много подробности). Те поразяват погледа и въображението със своята стройност, извисеност, изтънченост, източеност,

като *задушевен зов* съществяват връзката с небето, пробуждайки го като игли или стрели. Дори през пролуката, причинена от паднала граната, се вижда небето.

Във възприятията на българските творци джамията е откъсната от земята, тя като че ли не принадлежи на този свят, затънал във войни, страдания, разруха, глад и мизерия, а е извисеният символ на един друг свят, неслучайно излъчва величаво и епично спокойствие.

Макар и светиня на друга религия и вяра, в българската литература не е изразено негативно или враждебно чувство или отношение към нея, дори във военно време тя не предизвиква гняв, не поражда злоба или ненавист. Възприема се и се оценява като висше творение на човешкия съзидателен гений, като рядко произведение на изкуството, което поражда възхищение и преклонение.

Литература

Априлов 1940: В. Априлов. *Събрани съчинения*, под редакцията на проф. Арнаудов, С.

Вазов 1977: Ив. Вазов. *Събрани съчинения, том десети*. „Български писател“, С.

Възрожденски пътеписи 1969: *Възрожденски пътеписи*, подбор и редакция Св. Гюрова. „Български писател“, С.

Гюрова, Данова 1995: С. Гюрова, Н. Данова. *Книга за българските хаджии*. „Проф. Марин Дринов“, С.

Йовков 1970: Й. Йовков. *Събрани съчинения, том първи*. „Български писател“, С.

Книга за българските хаджии 1995: *Книга за българските хаджии*. Съставители: Св. Гюрова, Н. Данова. „Проф. Марин Дринов“, С.

Милев 1993: Н. Милев. *Под стените на Одрин, дневник*. „Аста“, Велико Търново.

Одрин 1914: Одрин, литературен сборник, С.

Одрин 1983: Одрин 1912–1913, спомени, Военно издателство, С.

Одрин-Чаталджа 1914: Одрин-Чаталджа, литературен сборник. Софийски дамски благотворителен комитет, С.

Периодическо списание 1888: Периодическо списание на Българското книжовно дружество, бр. 25/26, С.

Попов 1936: Н. Попов. *Превзemanето на Одрин – апотеоз на българския героизъм*, дневник, „Д. Дамянов“, Хасково.

Райчев 1923: Г. Райчев. Град-гробница. *Одрин, литературен сборник*. Армейски военно-издателски фонд, С.

Росен 1982. П. Росен. *През гори зелени*. „Български писател“, С.

Светлина 1920: Списание „Светлина“, кн. VII-VIII, С.

Стоянов 1923: Л. Стоянов. Султан Селим. *Одрин, литературен сборник*. Армейски военно-издателски фонд, С.

Филов 1993: Б. Филов. *Пътувания из Тракия, Родопите и Македония (1912-1916)*. Съставител П. Петров, „Св. Климент Охридски“, С.

Mevsim 2006: H. Mevsim. Mihail Macarov'un 60 Yıl Önce Kudüs Yolculuğu Başlıklı Yapıtında Osmanlı Gündelik Yaşamına İlişkin Tanıklıklar // *KIBATEK Gezi Edebiyatı Sempozyumu*, Nevşehir, 195-204, 2006.

Проф. д-р Хюсеин Мевсим е литературен историк, изследовател на турско-българските културни и литературни отношения и преводач. Роден е през 1964 г. в с. Козлево, обл. Кърджали. Завършва гимназия в Момчилград (1982) и българска филология в Пловдивския университет (1989). Установява се в Република Турция (1991). Защищава магистратура (2002) и докторат (2005) в Института за социални науки на Анкарския университет. В момента преподава български език и литература във Факултета по език, история и география на същия университет. Автор на книги и изследвания върху българската литература, фолклор и история. Съставител и преводач на български и турски на различни антологии и сборници.

Да мислим ли възраждането?

Автор: Георги Д. Димитров

Книгата на Р. Даскалов *Как се мисли Българското възраждане. Историографско проучване* (ЛИК, 2002) е много особена – не толкова като авторско откритие, колкото като въздействие върху адресатите и потенциално върху ... предмета на изследване. Тя дава ново знание, което пробужда, освестява, но и променя читателя; променя го като му поставя цел – след прочита на тази книга става недвусмислено ясно, че има нещо много съществено за вършене, което е и лично значимо, и обществено важно.

Значението на това интелектуално постижение започва отвъд културния шок, който книгата ще предизвиква у всички, останали с учебникарската си представа за Възраждането, досега битуваща като официална академична версия за епохата на нашето национално изграждане. Донякъде противно на непосредствения смисъл на казаното в заглавието цялостното изложение на Даскалов убедително доказва, че Възраждането е било употребявано, сакрализирано, аналогизирано, даже в някои случаи – изследвано с подръчните културни ресурси на изследвача, но *не и мислено*. Поне – не в онзи обичаен смисъл, наложен от европейското Ново време, който вмениява на мисленето логическа последователност и систематичност, нагласа към проникване в дълбочината на нещата и, не на последно място, рефлексивност (а това предполага и някаква степен на саморефлексивност)¹.

Тъкмо това, доказва Даскалов, не се е случвало досега в заниманията с Българското възраждане. То е бивало наричано, оприличавано, удържано в представи, полагано в явни или имплицитни схеми и нищо по-

1 Всъщност още в увода на книгата четем: ...българската историография, включително минаващата за „сериозна“ или „учена“, предлага изобилен материал, натрупан през по-редни епохи на идеологическа мобилизация под знака на национализма, фашизма или комунизма. Всъщност трудно може да се прокара рязка граница между професионалната историография в лицето на повечето нейни представители и популярните версии на историческото познание, където тенденциозността е по-явна и силна“ (с.10).

вече. Разбира се, ако изходим от една пределно разширена представа за мисленето като активност на ума, използваща някакви, каквито и да са ментални конструкции с историко-културна релевантност („магическо мислене“ например), нещата ще станат по-сложни. Тогава разликите между „мислене“ и „представи“ стават условни и подвижни¹; тогава „мисленето посредством аналогии“ става не само възможно (като емпиричен факт), но и легитимно като публично валиден ресурс за „научно изследване на историята“². Точно тогава обаче смисълът на претенцията, че *научното* мислене е в някакво отношение различно от *всекидневното*, става силно проблематичен. Румен Даскалов с безпощадна последователност разкрива именно бездната, която е скрита в удобното допускане, че историческото знание у нас е научно. По-точно, че изследванията на историците върху Българското възраждане са научни...

Всъщност това е същинският проблем, който занимава автора. *Дали изобщо е възможна наука за Българското възраждане?* Питането съдържа два основни взаимосвързани акцента – 1) необходимо ли е да „мислим“ Възраждането и 2) възможно ли е да има наука за този предмет?

Изведена в чистота и екстремалност, тезата на автора би била – точно защото е обществено *необходимо* да мислим Възраждането, то *не можем да го мислим* научно. Не преувеличавам. Казаното формулира като парадокс основния извод от изследването на автора, който е пространно и, донякъде, патосно изложен във финала на книгата „Вместо заключение: Възраждането като национален мит“. Ето и автентичните текстове:

„Като епоха на национално формиране и еманципиране.

Възраждането изпълнява за българите функции на учредителски мит, мит за началото на нацията, във всеки случай на нейното модерно развитие. Тогава се създава новото българско общество, колективното „ние“, в което е заложена и днешната идентичност“ (с. 355). ...българската нация обглежда себе си в най-високото и най-рядко срещаното, а не например

1 „Целта е да се проследи как се е мислило Възраждането в българската историческа наука и как представите са се променяли с времето“ (с.9).

2 „Възраждането се мисли — и разбира — чрез сравнения с други региони, епохи, идеологически направления и събития“ (с.9). В този случай е уместно питането какво значи „разбира“. Особено ако се съгласим с автора, че „разбира се, свободни сме да сравняваме Българското възраждане с каквото си искаме. Въпросът е дали и доколко ни помага подобно сравнение за разбирането на процесите или по-скоро ги затъмнява и изкривява.“ Какво собствено означава „разбирам“?

в масовото (средното) или ниското. Тя може да се гордее с този свой образ и да черпи оттук национална чест. Впрочем залагането на позитивната национална идентичност във Възраждането пречатства по-критично отношение към така сакрализираната епоха. Отношението към нея си остава в някаква степен „романтизирано“, умилено-сентиментално и изобищо пиететно. Също у много професионални историци, дори когато твърдят противното“ (с. 356).

„Идеализацията на Възраждането като някакъв „изгубен рай“ на народностни добродетели и висок полет поражда желание за „завръщане“ към него. „Ненадломимата носталгия“ по това „най-българско време“ може да се разтълкува малко поетично като копнеж по първичната цялост на битието, когато естетическо и прагматично. Изкуство и Живот, думи и дела са слети – като в подвига на Ботев“ (следва препратка към И. Пелева) (с. 356).

„Възраждането съставлява главната част от Големия (в случая „висок“ и официален) исторически разказ, чийто главен герой е българският народ – колективен герой и мъченик на историческата драма. Същият се явява и адресат на историографското послание, читател на миналите си подвизи“ (с. 357).

„Историографията на Възраждането има за призната и непризната цел да създава и подхранва национална идентичност, да установява приемственост през времето между „деди“ и „внуци“, „бащи“ и „деца“, като подготвя наследниците да бъдат достойни за парадигматичните предци. В едно характерно удвояване разказването как се е образувала българската нация през Възраждането на свой ред става инструмент за формирането на националното самосъзнание във всяко време, т.е. за възпроизвеждането му у новите поколения. За отбелязване е, че между предполагаемо „сериозната“ професионална историография, популярната история и учебниците за средното училище няма резки граници“ (с. 358).

„За българските историци Българското възраждане едва ли някога ще се превърне в далечен и хладен като египетска пирамида предмет. Това и не е желано от хора, които

увеличават собствената си значимост чрез поддържане на огъня около своя предмет. Наистина след комунизма „актуалността“ на историята за по-широка публика рязко намаля. Но българската историография за Възраждането изглежда и занапред ще остава раздвоена между академизма и патриотизма, научността и романтизма и всъщност ще представлява неразделима смесица от двете“ (с. 359).

Ако изследването на Р. Даскалов просто угасваше в тази констатация, тогава то не би заслужавало нашето внимание. Проведеното изследване обаче на практика, въпреки многократните преднамерени декларации, че е само историографско по характера си, извършва нещо изключително, което обуславя голямата вероятност интересът към него тепърва да нараства. Това е изследване, което със сигурност ще породи дебат – в най-скоро време, а в по-далечна перспектива – най-вероятно ще се окаже, че е положило началото и на далече отиваща обществена промяна. Защото има такива текстове, които не просто казват нови неща, но и извършват обществени поврати, когато те са станали исторически възможни.

* * *

Струва ми се, че е редно да разпластим кълбото от парадокси, да изясним в аналитична форма в какво се състои проблемната ситуация, за да може да се разбере както собственото съдържание на делото на Даскалов, така и действителния хоризонт на импликациите от извършеното.

Да започнем с отговорите на въпросите „нужно ли е да се мисли Възраждането?“ и „възможно ли е то да бъде мислено (в категориите на научната рационалност)?“.

Около 130 години след предполагаемия край на Възраждането то продължава да е нужно на всяко ново поколение българи, доколкото въпреки неизброимите промени в обществения живот всекидневието продължава да бъде „ниско“, преобладаващите поведенчески практики във всички области могат да бъдат определени чрез вариращи степени на мерзост и пошлост. Спрямо този текущ живот Възраждането е не просто прекрасен спомен за „славно минало“, но и *съществена ценностна алтернатива*; то е социален идеал и поради това „трансцендира“ хода на времето¹. Но тъкмо възложената му роля на идеал го натоварва с очак-

1 „Възраждането има двойна темпоралност. В качеството на историческа епоха то е локализирано в миналото като отрязък от линейното историческо случване. Но то същест-

ването да бъде сякаш идеално – придава му строго определени „висши“ смисли и го окастря от всякакви факти, които биха могли да се видят като „петна“ върху неговата изискуема сияйност.

Но тъкмо поради това, че Възраждането е обществено потребно като ценност, то се оказва недостъпно за безпристрастно, критично научно разглеждане¹. Професионалните историци се оказват жертва на болезнената дилема или да отговарят на „обществените очаквания“, подхранвайки ги с илюзии и откровени лъжи, или да се държат според императивите на професионалния научен етос – (предполагаемо) с цената на изпадане от общественото внимание и от обсега на държавните субсидии. Тоест дилемата е престижно битие като псевдоисторик или историк-учен в публично небитие. Оттук и основателността на въпроса, възможно ли е да се мисли Възраждането научно рефлексивно, и сякаш основателността на отговора, че е морално невъзможно – поне доколкото се подразбира един непреодолим конфликт между патриотична етика и научен етос. (В науката обаче разбиращото се „по подразбиране“ задължително следва да се докаже с аргументи!)

Въпросът, дали изобщо е възможно да бъде научно мислено Възраждането, има и едно второ, много по-дълбоко епистемологическо изменение. Дали самото „онтологическо“ естество на Възраждането, отвъд тривиалната за съвременната социална наука неоткъсваемост на учения от неговия предмет на изследване, позволява то да бъде предмет на научно осмисляне? Ясно е, че научната рационалност има предели на приложимост (например, Бог или нищото, или „нещата“, лишени от определеност). Дали естеството на Възраждането не е такова, че го обрича на научна непостижимост?

Даскалов показва, че идеологическата потребност от Възраждане-то, обуславяща възпроизводството на превратни представи за него, има множество измерения и пластове. В частност, доколкото е потребно за нуждите на изграждането на национална идентичност, то следва да

вува и в паралелна трансцендентност спрямо настоящето, спрямо всяко настояще. Съприсъстващият статус на епохата произтича от нейното сакрализиране и поместването на националните герои и националните добродетели тук. Те винаги като че ли надничат „отгоре“ и загрижено ни наблюдават, а по време на национални чествания възрожденската трансцендентност се отваря към профанното всекидневие на съвремението“ (с. 356).

- 1 Науката, казваше още Хаджийски, не трябва да се прави сляпа пред нелицеприятните факти. Обратното, тъкмо в техния разбор тя следва да изковава своята несъмненост.

има поредица от ключови характеристики. На първо място, освен като резервоар на героични образци, Възраждането е потребно със своя предпологаем исторически *континюитет*. Доколкото историята е мощен инструмент за конституиране на основата в националното самосъзнание, то от нея императивно се изисква стабилност. А се оказва, че българската история е травматично разпокъсана – България ту я има, ту я няма и даже повече я е „нямало“, отколкото да е имало (дори и да допуснем, че т.нар. Втора българска държава е притежавала някакъв умопостижим идентитет). В този смисъл Възраждането е необходимо като ценностна алтернатива не само по отношение на настоящето, но и на историческото минало преди него. През целия ход на изложението си Даскалов настоячиво ни внушава необходимостта да не се поддаваме да удобството да мислим Възраждането като нещо единно; да не изключваме от ползрението си възможността с общо име (и за идеологически цели) да е била обозначена една *сума* от разнородни, че и разнопосочни процеси. Тази множественост на процесите авторът подчертава многократно – в добавка към изобличаването на откровената ценностна предвзетост и едноизмерност, чрез която се постига съдържателното единство в представата, във всяка една от представите за епохата.

Ако приемем на сериозно предпоставката, че съдържанието на обозначеното с термина „Възраждане“, особено като цяла историческа епоха, е просто множество от различни „неща“, голяма част от които, на това отгоре, са лишени от определеност (и тъкмо тази липса на определеност бива компенсирана от предвзети публични щампи, методологически догми или ценностни очевидности, сменящи се с хода на времето и според обществения контекст), тогава с присъщата на научната рационалност безпощадност трябва да признаем, че **наука за Възраждането не просто досега не е имало, но и по принцип не е възможно да има**. Тази позиция авторът не я изказва пряко, но е направил достатъчно, за да възникне като проблем за читателя. Все пак дори самата архитектура на изложението, организирано в отделни, сякаш независими една от друга теми, видимо разрушава презумпцията разказът за Възраждането да проследява единен процес, който логично се разгръща през поредица от фази.

Давам си сметка, че на тук поднесената интерпретация за основното внушение на книгата може да се възрази. Може с основание да се каже, собственият предмет на изследване е тъкмо многообразната иде-

ологическа (ценностна и методологическа) обремененост на представите за Възраждането. Поради това именно конкуриращите се ценностни алтернативи – приликите и разликите в ресурсите, чрез които са изградени визиите за епохата, дават акцентите в тематичните блокове, а не съдържанието на процесите, които остават само като повод за приложението на съответните ментални похвати. Изследвайки „разноговора“ за Възраждането, авторът сякаш е оправдан да омаловажи въпроса за „фабулата“ в самото възраждане (като набор от процеси).

От своя страна аз най-енергично бих възразил срещу правомерността на откъсването на двата въпроса. Изследването на Даскалов прави видим факта, че идеологизацията на историографията за Възраждането не е продукт само на лична професионална некомпетентност или недобросъвестност, на партийна ангажираност или индоктринираност на обществения климат (безотносително към моментните националистически, демократически или комунистически пристрастия, към нечий догматизъм или еклектизъм). Идеологизацията на историята е непреодолима, когато самата история няма ресурс да се съпротивлява срещу вменияваните ѝ значения. А историята по този начин е безсилна, когато страда или от липса на факти, или от липса на ...смисъл. *Идеологизацията е била неизбежна, доколкото тя е изпълнявала необходима научнопознавателна роля.* Идеологически пред-зададеното знание замества не просто „неудобните факти“, то в много голяма част от случаите запълва именно липсата на факти. Тъкмо по тази причина, колкото по-бедно е историческото знание откъм конкретно съдържание първоначално, толкова по-предразположен е историческият разказ към подставяне на фиктивни връзки между украсявани или манипулирани „събития“.

Още по-съществена обаче е втората зависимост – пренебрегването, или идеологическото манипулиране на фактите, е оправдано тъкмо когато последните „нямат смисъл“. Работата е в това, че когато отделните събития нямат **връзка** помежду си, те няма как да имат смисъл. Тъкмо поради това, ако историята бъде взета, нека използвам израза на Вебер, като хаос от събития, то тогава предвзетият мисловен модел (било то чрез напън да привидим случилото се в Западна Европа като повторено у нас или чрез ентусиазирано преповтаряне на партийни директиви) има незаменима роля. Той просто решава познавателния проблем за смисъла – защото самото занимание на историка няма смисъл без „смисъл на историята“. Идеологизациите на историческите процеси по

същество не са нищо друго освен подмяна на непроследимите (към съответния момент) социални връзки с ценности. Ценностите са именно своеобразни „сгъстявания“ на изключително сложни, многомерни и отвъд опитни системи от обществени отношения. Тъкмо поради обстоятелството, че сложно опосредена система от връзки е непроследима в личния опит, тя не може да се рационализира. Ценността е своеобразен ментален *shortcut* в картината за света. Оттук и неизбежната ценностна обремененост на собствено *научното* познание за историята – *когато* историческият процес е в „насипно състояние“¹.

Тук естествено ще последва припознаване на казаното от мене като рецидив на Хегелово или може би Марксово окарикатуряване на действителната сложност на историческите процеси. От никъде обаче не следва – с необходимост – „смисъл“ да бъде твърдествено на „цел“ (макар случаят с Възраждането да е малко по-особен) или, още по-малко, разгръщане на „обективна необходимост“, „осъществяване на закон“. Давам си сметка обаче до каква степен именно хегелианско-марксистските вулгаризации са дискредитирали самото очакване историческата събитийност да притежава някакъв смисъл. Само че докато историята продължава да бъде набор от факти без връзка помежду им, то именно нейната рехавост ще бъде неизчерпаем източник на идеологизиране на публичните представи за света, в който живеем. А политическите последици от това са далече отиващи, включително за качеството на живота днес и за произвежданата от това качество „потребност от идеология“. Аз говоря за „смисъл на историята“ само в тези рамки – обвързването на фактите с връзки между тях им придава смисъл, какъвто те нямат „сами по себе си“, а по такъв начин от променените връзки между новоосмислените факти възниква и нов, неподозиран смисъл относно връзката между тях. Това обаче означава интерес именно към историческия

1 Наблягам така обстоятелствено на гносеологическата неизбежност при идеологизирането на историята, защото може да се остане с впечатлението, че стогодишната традиция за идеологически употреби и манипулации на Възраждането са били резултат единствено на извъннаучни обстоятелства и интереси. От гледна точка на започнатата от Р.Даскалов изключително нужна и перспективна социология на социално-научното познание в България е особено важно да проявяваме чувствителност към дистинкциите в привидно еднородните феномени, какъвто е идеологизацията. В противен случай ще продължаваме да се чудим защо след като отпадна обществената (държавно-партийна) принуда към идеологизиране на историята, то продължава да се възпроизвежда в твърде широк мащаб.

детайл, защото само чрез детайлите историческите факти придобиват собствена „плътност“ и социално-културна релевантност (обвързаност). Смисълът на историята се постига чрез детайлите на фактите, доколкото чрез тях „проговаря“ нещо отвъд непосредствената им даденост¹. Една последна уговорка – откриването на смисъл в общ исторически процес не означава нито, че той е единственият смисъл, нито че неговото „осъществяване“ е движещ принцип на историята. *„Смисълът“ е само открояването на собствената идентичност, своеобразното (което е и многообразно) „естество“ на съответния исторически процес*, противно на класическото допускане за еднотипност в хода на историческото развитие. Ще изоставя дължимите методологически уговорки и разяснения, защото смятам за по-важно да покажа, че „търсенето на смисъл“ може да се открие като ... организиращ принцип на разказите за Възраждането, проследени от Даскалов – както във всеки един от тях поотделно, така и в тяхната обща каскада.

Не е трудно да се види, че началото на литературната традиция в широко разбраното осмисляне на Възраждането не поставя въпросът за смисъла – защото започва като мемоаристика. В тази литература историческата събитийност няма друго измерение отвъд делата на конкретните личности в локалните обстоятелства. В тази литература обаче Възраждането собствено все още не е историческа епоха. Важността на това начало не бива да се подценява, защото то е конституивно за основното противоречие, чрез което ще се разгръща традицията в опитите за осмисляне на Възраждането. Противоречието е между лична и историческа значимост на живота в хода не неговото протичане – епохата на Възраждането има за собствено съдържание именно разгръщането на това противоречие през многообразни форми за неговото движение.

Опитите за оприличаване на Възраждането (чрез аналогии с Ренесанса, Просвещението и Реформацията) не е продукт просто от комплекс за европейска непълноценност; то не е проява на самоцелно желание за съизмерване с образа на задминалата ни Европа. Въпросът е в това, че собственият характер на Възраждането се извежда от самосъзнанието

1 Такова едно разбиране е крайно неприсъщо на историографската гледна точка, дори ако тя, подобно на случая с Р. Даскалов, е силно повлияна от социологическите образци на М. Вебер. За това влияние и неговите пороци ще стане дума подробно по-долу.

на епохата¹. Няма друго общество преди социалистическото, което да се конституира чрез самоосъзнаването на собствената си особеност. „Будността“ или „освестеността“ обаче трудно могат да се видят като „цел в себе си“. Обаче Р. Даскалов далеч не е единственият, който, по едни или други причини, не иска да приеме някаква телеологичност като присъща на Възраждането. Ако наличието на (подразбираща се) задача при пробуждането в онзи исторически момент бъде преднамерено пренебрегнато – било защото задачата се оценява като неприемлива или приемливата задача се вижда като неизпълнена, отказът да се признае първия век на Възраждането като „клонящ към“ (последвалите събития) остро поставя въпроса за собствения смисъл на този век. Оттук точно произтича усилието за ценностно остойностяване на негероичния век на Ранното възраждане чрез аналогии – с високи европейски образци. Това е методологическа причинна верига в опитите за „обяснение“ на Възраждането, която е различна от действието на общия когнитивен принцип, че мисленето по аналогия е примитивен познавателен ресурс. Колкото по-малко се е знаело и за Възраждането, и за всяка една от епохите, използвани за оприличавания, толкова по-лесна и безпроблемна е била самата процедура (колкото по-назад и колкото по-встрани от професионалната история, толкова по-често срещан е похватът). Съответно, самите задълбочени сравнителни проучвания с неизбежност стигат до извода за твърде частичната правомерност на опита за оприличаване на Българското възраждане с каквото и да било. По-важният въпрос обаче е този, че „смисъл“ тук се разбира като „ценност“ и поради това се очаква неизказано, но и неизменно, стойността на епохата да е висока.

Тъкмо поради същата причина сякаш не стои въпросът за смисъла на църковните борби. Просто защото борбата била завършила с „успех“

1 Осмислянето на Възраждането най-вече като процес на обособяване на българската нация, в тогавашни термини: народно събуждане, свестяване, възкресение и пр., започва още докато то протича, макар не от самото начало. Това вероятно се обяснява с рефлексивния (духовен, идеен) характер на самия процес, при който група хора осъзнава себе си като особена и различна от други групи и започва да се бори за народностно (национално) признание. Иначе казано. Българското възраждане има съзнание за себе си“ (курсивът мой – Г.Д.) (с. 13). Да се обяснява самосъзнателността на Възраждането с „рефлексивен характер“ обаче е просто нелепо. Да се прокаква тъждество между духовно и рефлексивно е несериозно, особено ако авторът иска да мине за рефлексивен. Тази спекулация обаче е крайно необходима, за да се подмине същностния проблем – как е възможна своеобразната самосъзнателност на Възражденската епоха.

(но с цената на забравянето, че този „успех“ е основание българската църква да бъде официално осъдена за филетизъм, което е достатъчно тежка простъпка в собствено християнски смисъл, а след това и с цената на чуденето, защо българската православна църква и до днес няма влияние върху живота на мнозинството българи).

Както и обратното – историографията поставя въпроса за смисъла само на Априлското въстание и продължава да търси „причини за неуспеха му“ така сякаш то би могло и да успее. (Редно е сякаш да успее и тъкмо отклонението от „нормата“ следва да намери специфичното си обяснение.) Няма обаче питане за смисъла на Руско-турската война, която сякаш завършва с „Освобождение“ – като напълно, логически последователно, се „пропуска“ трибутарния характер на българското княжество и възниква неудобството да се каже какво именно се е случило през 1908 г.?

Проблемът за смисъла на историческата епоха отключва и други интерпретативни вериги. Възраждането се оказва важно или „поради“ (породено от), или „заради“ (препращащо към), ако не и двете. Интересът към стопанските предпоставки на Възраждането далеч не се дължи само на историко-материалистическа доктриналност и поради това не е присъщ единствено на комунистически дейци. Този интерес по същество е решение на проблем – как става възможно Възраждането, ако то не се „появява от нищото“ и ако не е резултат от „поглеждане в чужди тетрадки“, фигуративно казано. Именно проблемът за пораждащия принцип на Възраждането, схващано като „иманентна“ борба, произвежда търсенето на борещи се субекти и вмениява на епохата одиозната „класова структура“, на чието „изясняване“ са посветени протяжни историографски битки.

На свой ред кризата на очакването за социално-групова „субектност“ прави особено значим въпроса за героиката във Възраждането. Този път личностната върховност на подвига („прекрасен“) трябва да „измие очите“ на сякаш „снижилата се“ епоха, да замести груповите актьори, отказващи да се изявят исторически. „Неуспехът на епохата“ (като макроисторически процес) обуславя неистовото дирене именно на „велики дела“ и предрешава йерархизацията на героите – така че революционерът-маргинал, маргинал вътре в рамките на революционното течение, се оказва връх на Възраждането. Не само поради комунистическа предубеденост на марксистите (в апотеозността на революцията сама

по себе си), но ѝ поради логическа необходимост от някаква смислова = ценностна *подреденост* в интерпретацията на историческите събития.

Едно от най-важните постижения в изследването на Даскалов е открояването тъкмо на тази имплицитна строгост в *концептуалната архитектура* на всяка една от визиите за Възраждането. Имплицитната аксиологическа структура обвързва в своеобразен цялостен модел съдържанието на процесите, действащите лица, движещите „механизми“, значимите събития, причинните връзки, темпоралната структура и ценностната координатна система. Такава концептуална архитектура е присъща на всяка достатъчно подробно артикулирана визия, безотносително към конкретните съдържателни различия на конкуриращите се интерпретации за Възраждането.

Примерите могат да продължат, но не те са интересните в случая. Опитвам се просто да покажа, че „насилието на историческите събития“, „изопачаването на историческите процеси“ не е само продукт на извъннаучни, политически страсти и вмешателства. Изборът на значимите факти и разполагането на акцентите може да действа в същата посока като политически мотивираната идеология, но е проява на собствено познавателна, мисловна потребност – потребността от смисъл, пък бил той интуитивен и скриван в непросмислени ценностни категории.

Тъкмо оттук произтича и необходимостта от саморефлексивност в знанието за историята – след като мисълта на историка така или иначе върши определена работа, то по-добре е за самия историк да разбира какво прави и защо го прави. Казано направо, да промисли, ако може, собствената си конструкция. Поне ако ще иде реч за наука.

Струва ми се, че това е една от слабостите¹ на разглеждания труд на Даскалов – той многократно издига призив за саморефлексивност у за-

1 ⁴ Не искам да навлизам в детайли на възможните претенции към изложението на автора, защото друга е целта на настоящия текст. Но не искам да оставя впечатлението, че имам безкритично апологетично отношение към книгата. В нея има и твърде много определено дразнещи неща и в стилистично, и в композиционно, и в методологическо отношение. Например, ако честата употреба на термини като „премиси“, „резони“, „контестация(на властта)“, „пролиферирам“, „фланкиран“ можем да отдадем на проста академична немара, то има и неща, които са абсолютно недопустими в текст, очакващ да бъде четен като научен. В частност, всеки човек има право да се отдава на гадания, ако това занимание му доставя удоволствие. Но ако това си позволи автор на научно изследване, то той силно рискува да си „затръшне завинаги вратите“ за читатели със сериозни намерения (виж примерно с. 193). На мене лично ми идва „в повече“ твърде натрапливото противопоставяне на Н. Генчев, на когото е посветена книгата, срещу цялата остана-

нимаващите се с история, но сам той твърде рядко и непоследователно го следва, скривайки се зад декларациите за историографичност на изследването си. Ще дам само един пример.

Авторът осъзнава много добре, че специфичното схващане за естеството на Възраждането у един или друг автор с логическа и методологическа сила обуславят постройката на разказа – ключови теми, подбор на факти, категория, ранг и йерархия на „действащи лица“, ценностни внушения и пр. Същевременно обаче, давайки си сметка, че тази концептуална вътрешна съгласуваност предрешава, най-малкото скрито, и начина, по който авторите разполагат значимата за тях събитийност в хода на времето, Даскалов извежда въпроса за „периодизациите“ на Възраждането в композиционно *отклонение* („екскурс“) между трета и четвърта глава. Екскурсът завършва с твърдението, че „периодизациите са винаги малко или много условни и служат главно за удобство в подреждането на историческия материал“ (с. 160). В това твърдение са намерили синтез и методологическата пристрастеност на автора към Веберовата методология (множественост на идеалните типове и невалидността на фикцията за „истина“) и произтичащата от нея, но и не само от нея визия за Възраждането като лишено от някаква мислима единна „същност“. Очевидно, изхождайки от императива за „ценностната неутралност“ на социално-научното познание и осъзнавайки фундаменталната ценностна композираност и оразмереност на разказите за Възраждането, авторът се оказва просто длъжен да отхвърли като незащитима фикция идеята за какъвто и да е „интегритет на епохата“ или „същност“ (естество) на Възраждането, че и принципа на процесуализма по-общо¹. Казано по-остро, основна слабост на работата е, че издигайки призив за критично преодоляване на „априоризмите“ на историческото познание като „феодализъм“, „капитализъм“, „буржоазия“ (с. 307)

ла редица автори, така сякаш той не е борец срещу истматската „вулгата“ от позициите на ортодоксален марксизъм (например, една откровенно безмисловна или, най-малкото, еkleктична концепция на Генчев е представена единствена като „радваща се на широко приемане“ – с.157). И т.н.

- 1 „Процесуалното схващане на нещата означава пристрастие в полза на континуитета пред прекъсванията, на единството пред разпокъсаността на събитийния поток, на насочеността пред неопределеността на посоката. Като (организиращо материала) средство на изложение процесуалността дава преувеличено огладена и окръглена, тотализирана представа за нещата, при което отделните действия и събития се навързват в исторически разказ като „прояви“ на процес.“ с.28.

авторът сам остава в плен на значително по-съществени „саморазбиращи се“ очевидности – като „освобождение“, „независимост“ (с. 295) или „социално-класово деление“ (с. 102). И най-вече – „наука“. Громейки позитивистката и тоталитарно-комунистическа визия на Истината, авторът не ще да си е давал сметка колко струва претенцията за „научност“, ако забравим за „истината“ като фундаментален регулативен принцип на модерното познание. Но това е тема, която би ни отвела в свършено друга и далечна материя.

А дали все пак не е възможно да се конструира, с цялата осъзнавана отговорност към подобно рисковано начинание, условен „общ разказ“ за Възраждането – без ценностно натоварени категории? Разказ, който да включва съществените различия на съдържанията, но и тяхната взаимна допълнителност и стадиалност при разгръщането на процесите; общ, но не „еднотипен“ разказ, който да тръгва от уникалната самосъзнателност на епохата и да отчита включеността на разказите за Възраждането като ключ към неговото историческо съдържание¹; разказ, който да продължава по непротиворечив начин с обяснение за сублимативния интерес към Възраждането през комунистическите десетилетия, както и неспособността на темата за Възраждането да се оттегли в миналото и до ден-днешен (срв. с. 321)?

Ще започна с признанието, че следващото изложение е импровизация, внушена от виртуозното парадигмално изследване на Светла Страшимирова *Българинът на прага на Новото време. Ориентири на възрожденския светоглед* (София, 1992). За огромна моя изненада Даскалов е проявил удивителна нечувствителност към уникалните постижения на авторката и споменава нейната книга само в контекста на разглеждането на (несъмнено най-слабата ѝ) част, занимаваща се с оприличаване между Реформацията в Западна Европа и Възраждането. Аз лично смя-

1 „Истината“ за Българското възраждане просветва през борбата на идеите за него. Разбира се, тя нито е едноаспектна, нито независима от интересите и позицията на изследователя. Но нещата „са“ така, както изглеждат на занимаващите се — съвместно и с въображение — с тях в хода на взаимокоригиращото се начинание, каквото представлява науката;...“ (с. 9). Даскалов систематично разработва зависимостта на знанието от изучаващия, но на мене ми се иска да въведа и обратната зависимост — на изучаващия от изучаваното, в случая — чрез опосредяващото въздействие на Възраждането върху обществената ситуация (в нейните различни исторически възплъщения — национализма от междувоенния период или комунизма от втората половина на XX век), която формира дейността на изучаващия.

там изследването на Страшимирова не просто за оригинално, а именно за парадигмално ново, защото поставя методологическия модел, чрез който би могло да се проучва Възраждането ценностно (идеологически) неутрално. Този модел има за предпоставка реконструкцията на социокултурната „плътност“ на епоха, което означава да се реконструира „вътрешния поглед на човека от онази епоха“ в неговата типологически характерна пред-модерност. Това, по-нататък и казано с езика на авторката, означава да се удържа своеобразното „културно поданичество“ на действащите лица. Тогава разказът за Възраждането се преобразува в повествование за структурните и ценностни трансформации на поредицата от „културни поданичества“ и само по този начин става възможно да се снесе изкуствено създадената антиномия индивидуален смисъл – историческа епохалност на събитията¹.

Да започнем с нещо, което вече бе казано, с проблема за концептуалното начало на процеса. В началото противоречието е между лична и историческа значимост в хода на живота. Епохата на Възраждането има за собствено съдържание именно разгръщането на това противоречие през многообразни форми за неговото движение. Казаното има много ясни смислови, ценностни, концептуални и методологически последици – Възраждането започва от „момента“ и „мястото“, когато се разрушава традиционната локална самодостатъчност и „органика“ на живота на човека. От възникналото усещане за „непълнота“ или „ущърбност“² възниква и възможността да бъде осъзната съдържащата се в самия живот „задача“, т. е. да се осъзнае необходимостта от „събуждане“. Будността се остойностява имплицитно, не защото през нея се гледа, а защото в нея се върши. Самоосъзнаването на Възраждането неслучайно започва с *метафората* за възкресението. Метафората е изключително мощен познавателен ресурс, който има непревзходимото предимство да съвместява разнородни и донякъде неизразими смисли; да съдържа скрити значения, които не страдат откъм „истинност“, поради това, че са артикулирани в образна форма.

1 Друг въпрос е, че на редица места авторката изневерява на собствената си методологическа програма и се оказва жертва на инерцията от словесността и менталните модели на традиция, срещу която всъщност се бори.

2 Упоаднали по една или друга причина в чужбина българи. В това отношение случаят с Паисий е действително парадигмален за началото на Възраждането.

Затова първата крачка към разбирането на Възраждането е да приемем собственото му самосъзнание с пределна сериозност. Раждането се осмисля от последващия растеж, който има за „цел“ пълноценността на живота. Това е била „първопричината“ на Възраждането – загубената „пълнота на традиционния живот“ поражда „тяга“ към пълноценност¹ на модерния живот като цел на историческата зрелост (можем да кажем същото и другояче – преход към постоянстващ ръст на развитие, ако искаме да се доближим до научния жаргон на теориите за модернизацията). Възраждането е епохата на верига преходи (и метаморфози) към такава социална зрелост. Каскадата от прерастващи една в друга социални „цели на растежа“ е по същество извличане в явен вид (и поради това публично осъзнаване като съществени) на *скритите опосредствания в условията* за постигане на социалната (модерна) зрелост. Ходът на Възраждането е по същество процес на последователно изваждане на показ на тези скрити социални посредници. Нека да ги проследим пределно накратко:

Първо, откриването на „напредналата чужбина“ я заварва като продукт на Просвещението и в неговия културен контекст. Оттук и привилегированата значимост на *познанието*. Но то пък откроява съществеността на чуждостта и важността на комуникативния посредник – *език*. Само че езикът се превръща в проблем за писания и четен език (*грамотността*), на който да се съобщават непроизтичащите от всекидневния живот смиели. Така проблемът за познанието се превръща в друг, който обаче само се привижда като същия – просветата като *систематично и масово образование*. Възниква задачата за разгръщане на училищно (и читалищно) *дело*. Решаването на тази вече институционална задача обаче поражда нов проблем – необходимостта от крупни ресурси. Така се очертава по същество движещият принцип на Възраждането – социалната задача остава нерешена, но поражда нова².

И отново „средството“ за решаване на предходния проблем се превръща в следваща задача-цел като на свой ред извлича на повърхността

1 Поради това, колкото по-непълна е съответната жизнена проява, толкова повече ценностно интензивна, „върховна“ следва да е тя, за да бъде тя хем частична, хем значима и сякаш самоцелна.

2 За какъв завършек ма Възраждането можем да говорим в някое от десетилетията на XIX век, след като литературният български език получава днешната си оформеност едва към 30-те години на следващия век, а всеобщата грамотност става що-годе факт едва след още около 30 години. Същото важи и за разгръщането на следващите посредници.

следващ социален посредник. Станалата необходима национална мобилизация за нуждите на просветата поставя въпроса за необходимостта от широкомащабен *институционален* инструмент за такава мобилизация. Така движението за „църковна независимост“ получава импулс и става национално значимо, въпреки че собствено християнските му значения са последното, което има (имало и тогава) значение. Откритата с духовен потрес от Софроний религиозна безпросветност на мнозинството е важна само за вътрешната смислова легитимация на църковното движение.

Второ, в хода на църковните борби настъпва политизация на процеса. Политизацията се дължи на две взаимосвързани обстоятелства: първо, защото църковната институция е обвързана фундаментално с цялостното обществено устройство на империята, а поради това, второ, работата по църковното дело се оказва и борба. Опитът за създаване на консолидиран „обществен субект“ хем напредва, хем поражда самоотрицанието си, доколкото довежда до възникване на вътрешни фракции и „партии“ – тъкмо поради *политическото* естество на борбата.

Така политическото (политизацията на част от социалния живот) се превръща от черта на процеса в център (и цел) на историческия процес на следващата му фаза.

Трето, в неговия ход устремно възниква националната протоинтелигенция, тъкмо поради контекста на просветно-църковните задачи. Протоинтелигенцията предхожда и превъзхожда по обществена значимост българската протобуржоазия. Но доколкото историческият растеж на интелигенцията произтича от решаването на задачите по промяната на живота, а не от неговия естествен ход, масата на тази интелигенция преживява социална фрустрация. В този смисъл не просто разгръщането на борбите ги политизира, но *самата политизация революционизира историческия процес* в специфично българските условия – нараства нетърпението и съответно търсенето на радикални решения (хем тотални и „окончателни“, хем насилствени) на „националния въпрос“¹. Обаче в ме-

1 Революционизацията на Възраждането означава тъкмо посягане към насилието поради социалната слабост на националното съзряване. Отделно от това идва легитимационният ресурс от културния контекст на революционния европейски XIX век и от примера на съседите ни. Това че последвалата историография по едни или други идеологически и политически причини избира да привилегирова с вниманието си тъкмо революционното направление в хода на процеса е съвсем друг, макар и неслучаен

тодологически смисъл, от гледна точка на въпроса за генерирането на историческата промяна, това е същото – *чертата* на предходния процес се превръща сякаш в собствено съдържание на следващия исторически етап (а всъщност – превръща се в пореден паралелно протичащ процес, представен като централен, доколкото е придобил съществена автономност като обособил се посредник).

Четвърто, така се оказва, че хипертрофното внимание, което се отделя на Руско-турската война е съществено не толкова поради твърде омърляното „освобождение“. По-важна е ролята ѝ да прекъсне смисловата връзка между последвалите събития и предходните десетилетия. Така става възможно партизанщината и кризите на политическия живот да се припишат на новото буржоазно общество в контраст на идеализираната епоха на „националното единение“. По същество обаче след войната само избива на показ кризата на политическото, започнала още с процеса на „изпреварване“ на стопанското развитие от духовното, а това на свой ред позволява да се минимизира значението на факта, че през следващите десетилетия до Първата световна – с кулминации 1885, 1903, 1912 и т.н. българското общество е постоянно напрегнато за решаване на същинските възрожденски задачи по консолидирането и изграждането на нацията (за целите на нейното развитие).

Пето, следосвободенската действителност просто за пореден път е променила акцентите между цел и средство; в този случай – държавното строителство като ново институционално средство за национална мобилизация този път поема ролята, изиграна някога от църковната борба. То обаче става „извадено на показ“ собствено съдържание на социалния живот едва в междувоенните десетилетия, макар да е започнало още в края на предходния век и да получава завършек чак при социализма (който не е нищо друго освен пълното тържество на националната държава, така копняна и от „родното дясно“). Именно втората половина на XX век по същество решава, до голяма част – успешно, задачите на Възраждането, отделно от преднамерено търсените идеологически връзки с точно това минало, заради легитимацията на властта¹. В този смисъл,

въпрос. Ценностната контаминация между „национално освобождение“ и „социална зрелост“ е нещо съвсем различно от ценностното величаене на революцията.

1 Не бива да пренебрегваме факта, че „зад рамото ни надничат“ и „ни наблюдава отгоре“ именно Възрожденската епоха, а не Симеоновият „златен век“ или „държавата“ на Омуртаг или Крум.

следосвобожденските времена вършат същото, което и възрожденските, но тогава в по-скрита форма. Социалното съдържание на процеса е диверсификация на посредничествата и изплуване на повърхността на латентни, преди това, отношения и противоречия.

С други думи, десетилетието на „революционните борби“ не е кулминация и край на епохата, а само начало на нейното, условно казано, „изтичане“ или „размиване“. Просто същият процес преминава в нова форма, протича историческа метаморфоза и поради това имаме автентична българска история. Възраждането постоянства, преминавайки през качествено нови фази. Което е единствено основание да се идеологизира, предназначено да се преувеличава – от Вазов до Генчев и съратниците им – различието между предосвобожденска и следосвобожденска действителност. Възраждането обаче е общият процес на формиране на нацията, която не се „състои от характеристики“, колкото и които и да са те. Нацията се *изгражда в процеса* на *общия живот* – от *съвместното усилие* за решаване на общи задачи. Трагедията на Възраждането е, че сякаш то само себе си отрича в късните си форми – за целите на националното обединение се стига с неизбежност до вътрешно национални конфронтации, катастрофи и отлагане на задачите¹. През следващите десетилетия просто конфронтациите на свой ред ще преминат през каскада от метаморфози на разгръщане на противоборстващите си страни, ще ескалират и така ще придобият значение на централни исторически събития. Но тъкмо това позволява сякаш безпроблемно идеологическото противопоставяне (чрез идеализации и манипулации) на Ранното възраждане като ценностна алтернатива на късната му фаза, сякаш са разнородни исторически процеси, удобно разделени от една поредна Руско-турска война.

От казаното става лесно разбираема и концептуалната трудност в определянето на „началото и „края“ на Възраждането. Но пък се разкрива и съществената разлика в естеството на „началото“ и „края“ на епохата, а съответно и разликата във възможността за тяхното идентифициране. Многообразните форми за разгръщане на Възраждането изглеж-

1 Реалната хомогенизация на нацията, най-малкото в плана на консолидирано самосъзнание около „българската идентичност“ става факт едва в късния XX век, а както показва редица събития от края на 80-те („възродителният процес“) — при запазването на редица нерешени проблеми.

да сякаш не могат да имат „общо начало“, защото сякаш епохата няма общо съдържание. Това е привидност.

Следвайки Страшимирова (а донякъде и Спенсър), можем да приемем, че преходът към модерно общество означава усложняване на социалните връзки и възникване на онази детайлизация на процесите, която води до „прозата на живота“. Така че началото изобщо не е трудно за идентификация и то действително съвпада с генезиса на първите литературни форми – именно като моноформи на културен живот. Защото литературата, без да ѝ вменяваме каквато и да е „рефлексивност“, е все пак удвояване на живота, т. е. свидетелство за излизане от традиционната „простота на живота“ (Хаджийски). За разлика от началото, което е „едно“, разгръщането на Възраждането преминава през поредица от „проточили се свършвания“, никое от които не е окончателно – просвета, църковност, политика, държавност и пр. А още по-малко някое от тях ни отвежда към онази изходна „цел“, която е възбудила копнежа по националната будност. Тъкмо това обаче ни позволява да схванем умопостижимото, но нееднотипно „естеството на епохата“, общия характер и исторически идентитет на множеството процеси, чрез които се е конституирала българската нация като собствено модерен конструкт – автохтонно пораждан и възпроизвеждан, но и моделиран от външни обстоятелства.

Възраждането получава определеността си като епоха, защото е *едновременно* постоянстващо в континуитета на непрекъснато „ставащо друго“. Възраждането е началото на собствената ни модерност. (Следвайки Кант в интерпретацията на Фуко, можем да кажем, че схващането на живота като иманентно съдържащ в себе си задачата по себеизграждането си е модерност *par excellence*.) В тази си определеност то остава идентично на себе си през хода на времената и въпреки съществените съдържателни различия на фазите, през които преминава. Менят се обаче определенията на задачата – и идентификациите на непосредствените цели, и средствата за тяхното решаване. Това са и разномерни задачи, но и преминаващи един в друг проблеми. Оттук и континуитетът на историята, но и съществената промяна в съдържанията на събитията и процесите. Континуитетът се поддържа не само от последователното пораждане на задачите една от друга, но и от това, че предходната, издигнала на повърхността на историческия живот следващия посредник, остава по същество незавършена и възпроизвеждаща се в новите

условия, макар и променена. Идентитетът на епохата се основава, освен другото, и на разгръщането на процеса в хоризонта на най-първата и първостепенна задача по „възкресението“, който е хоризонт на самосъзнателността, но и на модерна целенасоченост.

Последното обаче не означава, че не е мислим край па Възраждането. Все пак модернизацията е исторически период на преход към модерността. Краят на Възраждането е логически добре известен, но досега не се е случил исторически. Свободата е (а е била и мислена като) крайцел на цялата епоха. Но не „свобода“ в някакъв абстрактен или метафизичен смисъл. Става дума за свободата *в непосредствения живот на редовия човек*, заради когото започва и самото усилие по консолидиране на нацията – **тогава**, по времето на Паисий, „простия орач и овчар“, който тогава сам не е мислел да се събужда, камо ли пък да бъде свободен. Модерността е онази форма на социален живот, при която обикновеният човек е субект, т.е. „свободен“. В рамките на модерността, да бъдеш свободен означава да бъде **гражданин**, а не Робинзон. (Това точно в началото на Възраждането е нямало как да бъде разбрано и изказано, а поради това е било мислимо само със средствата на метафори.) Поради особения ход на националната ни история този „краен логически и ценностен стадий на историческата епоха“ е все още социална задача, поради което и се налага да мислим Възраждането.

Това е накратко, а надълго би означавало да се навлезе в детайлите, което не може да стане тук.

Казвам всичко това не защото се блазня от илюзията, че игрово предложения по-горе концептуален модел е Смисълът на Възраждането (единствено правилен и окончателно Истинен). Просто смятам, че е важно да се покаже принципната *възможност да мислим* за Възраждането, без с необходимост да се изправяме пред „неразрешими дилеми“ – автохтонност или подражателство, патриотизъм или академизъм, цялост на епохата или историческо многообразие от различни процеси, величие или всекидневие, история или социология и пр.

* * *

Какъв е смисълът от така предложения нов „смисъл на Възраждането“. Смисълът е пряк и обществен значим и произтича от посочената обвързаност на текущото настояще със смислозадаващия хоризонт от епохата на Възраждането.

Това, с което започнах настоящото изложение, бе парадоксът, че именно несекващата обществена необходимост от Възраждането изключва възможността за научно рефлексивно отношение към него, доколкото знанието за този исторически период е основен ресурс за формиране на идентичността на младите българи. (Както и обратното в логически план – началото на *наука* за Възраждането може да *започне* или поне да ускори неговия край.)

Този парадокс обаче е само привиден. Той щеше да е реален, ако протичащият социализационен процес в училищата (и чрез националните пропагандни кампании) беше успешен. Но не е. Използването на идеологизирани представи за Възраждането като фундамент на съвременното светореагиране на младите хора е повече от съмнително като резултат. Импликациите от тези представи са отчайващи в тяхната светогледна деструктивност. Например, защо Априлското въстание трябва да има смисъл, а Освобождението – не? Ако Освобождението е кулминация на социалния устрем от Възраждането, ако е плод от реално съзряване на нацията, то защо последвалата история е низ от национални катастрофи? Единственият имплицитно предлаган отговор е вина на персони от политическия връх и врагове „отвън“. Така новите поколения навлизат с представа за света, в който живеят, като за свят, където, от една страна, сякаш всичко е възможно, стига да го желаем, а от друга страна, причината за злощастията е във вината на този или онзи, но не и в нас. В този свят няма място за тяхна инициатива, но няма място и за тяхна отговорност.

Нещо повече, проблемът е, че изгражданата представа за значимия свят е не просто „черно-бяла“ с ясни граници между „наши“ и „врагове“. Проблемът е, че тази представа е именно проста. Какъвто животът не е. А оттук следва, че представата за живота и обществото, получавана от историята, е житейски неправдоподобна и нерелевантна. Никъде в изучаваната история няма място за рационалност; национално преситното е ирационалното. Очаква се обаче от усвоилия успешно уроците на историята да бъде днес хем ирационален патриот, хем отговорен гражданин. Нормално е обикновеният човек да откаже да се подчинява на шизофрениите очаквания на институционалната социализационна програма. Обучението по национална история, чието масивно присъствие в учебния план се оправдава именно от възложените му възпитателни функции, постига като траен ефект масовото убеждение, че живо-

тът има два пласта – един официален, който е „висок“ и *фалшив*, но има и друг, който е „нисък“, обаче истински. А след това започва голямото чудене, защо е толкова популярна сред младите днес „рап-културата“. Или чудене пред масовото и промислено напускане на страната.

Не казвам, че училищното образование по национална история е единствена или основна причина за ниската политическа култура на съвременните български граждани. Твърдя обаче, че досегашното историческо образование в най-добрия случай е нерелевантно и разбираемо неефективно.

Досегашното образование е в най-добрия случай безполезно (а добрите случаи като правило са рядко срещани). Няма никакъв смисъл то да бъде възпроизвеждано. Има смисъл от нова представа за историята, в която са действали реални хора в сложни обстоятелства; обстоятелства, в които, ако не те, то поне съвременният здрав разум може да се ориентира. Така обучението по история ще е школуване на разума, а не на фалшива екзалтация (и съответно – инструмент за отчуждаване от националната история и от училището). Парадоксът е в това, че именно знанието за Възраждането, канонизирано в училищното образование, сякаш пречи на самото Възраждане да завърши – пречи на пробуждането, на осъзнаването на редовия гражданин, който в своята будност (и просветеност) да вземе собствения си живот в свои ръце, тъкмо защото разбира света, в който живее. Парадоксът по-нататък е в това, че именно идеологизираната представа за Възраждането пречи то да завърши; но пък се възпроизвежда тъкмо чрез кризите на всекидневния живот, сякаш трансцендентно!, обществената „потребност“ от идеалната алтернатива на Възраждането.

Парадоксът, както казах вече, е само повърхностен, тъкмо защото към Възраждането днес е станало възможно научно рефлексивно, а не пиететно или „умилително-сентиментално“, или романтично отношение. Изследването на Р. Даскалов е неопровержимо доказателство, че научно отношение към Възраждането, при това – от позициите на една изключително висока методологическа култура според стандартите на съвременното социално-научно познание, е практически осъществимо. Останалото е въпрос на елементарна социологическа грамотност в традициите на високата класика и професионална добросъвестност. Защото исторически погледнато, общественото перспективно е именно научно нормализираната представа за миналото, което определя и днешния ни

ден. Мисленето на Възраждането е ключов въпрос на съвременната ни политическа култура и на *възможността* политическото ни настояще да премине в ново качество, което днес наричаме метафорично „нормалност“. Това е постижимият хоризонт на труда на Румен Даскалов, поради който смятам, че той, занимавайки се с миналото, принадлежи на бъдещето.

Нека дадем шанс на Възраждането да завърши, поне ПРЕДИ 2010 г. След тази дата всичко това – и размишления, и усилия в такава насока – рязко ще загуби актуалност.

Публикувана за пръв път в „Социологически проблеми“, кн. 1-2, 2004

2.

Георги Д. Димитров е преподавател по социология в СУ „Св. Кл. Охридски“, кфн 1988, доцент 1992, професор 2002. Фулбрайтов стипендиант 2002–2003 в Чикагския университет. Основни интереси: теория и методология на социологическото познание, история на социологията, историческа социология, социология на образованието, социология на посткомунистическите трансформации, социология на европейската интеграция. Основни книги: „Осъзнаваното битие като проблем пред емпиричната социология“ (1991); „България в орбитите на модернизацията“ (1995); „Социология за свободата. **Университетски курс по социология**“ (2000).

Коментари (9)

- 22-10-2014|Златко

Разбира се, тук на сайта може да се намери и далеч по-концептуалната (в смисъл полагаща реални усилия за полагане на някакъв обясни-

телен принцип при подхода към Възраждането) статия на Александър Везенков по същата тема:

Очевидно само на пръв поглед: „Българското възраждане“ като отделна епоха (Част 1)

• 22-10-2014|**Gullwing**

Публикуването на тази статия изглежда като продължение на темата за историческото ни образование, започната в „Ролята на историята ...“ от Иван Стоянов.

Ако там са разгледани произходът и целите на българската историческа митология, то тук вниманието се концентрира върху един от основните и най-големите митове – Българското възраждане.

Едно от големите постижения на този мит е самата намерена дума – „Възраждане“. Тя е толкова позитивна, стимулираща, животоутвърждаваща, че само с това успява да преразкаже реалните процеси в тогавашна България.

А тези процеси са: – видимо отслабване на османската власт; започващ преход от феодалната към капиталистическа икономика, засилващо се влияние на европейските държави в нашите земи, проникване на идеологията на национализма на Балканите.

Точно тези процеси са наречени у нас „Българско възраждане“ и традиционно се разглеждат от позицията на собствената си национална самоидеализация. А ако се разглеждат обективно, то много от нещата ще се видят в друга светлина.

Кое е добре.

• 22-10-2014|**Златко**

Откъм Фейсбук...

Svetla Encheva Статия, писана преди 10 години, но много тъжно актуална. Същите табута пред професионалните историци, да си спомним само последния скандал около учебника „Човекът и обществото“ за трети клас. Историята продължава да се употребява като политически инструмент, не да се прави като наука. Цитат от статията: „Но тъкмо поради това, че Възраждането е обществено потребно като ценност, то се оказва недостъпно за безпристрастно, критично научно разглеждане. Професионалните историци се

оказват жертва на болезнената дилема или да отговарят на „обществените очаквания“, подхранвайки ги с илюзии и откровени лъжи, или да се държат според императивите на професионалния научен етос – (предполагаемо) с цената на изпадане от общественото внимание и от обсега на държавните субсидии. Тоест дилемата е престижно битие като псевдоисторик или историк-учен в публично небитие.“

Zlatko Enev Да, няма как човек да не се съгласи с всичко това. В известен смисъл ние тук (в България? на Балканите?) живеем също като събратята от Близкия и не чак толкова близък Изток с митологемите на няколко пред-зададени свръхистини, които не успяваме да надмогнем по никакъв начин, най-вероятно поради простичкия факт, че без тях ще останем без НИЩО, или поне такава изглежда публичното усещане за тези неща.

При това липсата на умни алтернативни идеи не е чак толкова фрапираща. Сашо Везенков има чудесна концепция за Възраждането като част от Епохата на Танзимата (силно убедителна, ако питате мен, но как да приемем, че всичко, което уж сме си „извоювали“, всъщност някак ни е било „дадено“, както винаги?)

Изобищо, мудна, бавна, тегава работа...

Zlatko Enev Но пък има и промени, нека все пак не мажем всичко само и единствено в черни краски. Самият аз си въобразявам например, че кризи от рода на Баташката (2007) и Клозетната (година по-късно) днес вече не биха могли да се случат. Не и по същите теми, във всеки случай. У нас е така – може би наистина малко по малко си отвоюваме свободата да наричаме нещата с някакви по-различни, по-свободни от коленопреклонност названия, но само на парче, само улица по улица, къоше по къоше...

• 23-10-2014|A

Имало било „един непреодолим конфликт между патриотична етика и научен етос“... И кое налага да има такъв измислен конфликт?

Ясно е, че за хората с една определена идейна ориентация, целият този исторически период (на Възраждането) е просто идейно неудобен – те биха предпочели Възраждане да не беше имало, изобщо...

Защото без Възраждане нямаше да има и национализъм, а за тези хора, при тяхната идейна ориентация, национализмът е винаги нещо лошо. Пък и, по тяхната логика, може ли Възраждането да е нещо хубаво, при положение, че именно заради Възраждането онази предишна, толкова прекрасна, мултикултурна Османска империя така скоропостижно се разпада на национални държави – това е просто непоносимо за тези хора, с тази тъй характерна идейна ориентация... И какво им остава на тези хора? Те не могат да изследват Възраждането (може ли учен, който мрази жабите, да изследва жабите?) – и единственото, което им остава, е да омаловажават труда на онези, които все пак изследват Възраждането. И те основно това и правят.

Впрочем, един историк (от истинския, а не от „модерния“ днес тип) вече съвсем уместно отбеляза:

„когато се анализира една или друга визия за миналото, не е достатъчно да се пита само „В чия полза?“, а и „На какво основание?“ и „Кой е авторът?“ Казвам това, защото намирам, че в работата на Р. Даскалов почти не се задават вторият и третият въпрос.“

- 23-10-2014|Златко

Разбирам казаното тук като един вид призив да започнем да се караме преди да сме започнали да разговаряме. Нещо, което в никакъв случай не отговаря на духа на статията – тя ми се струва пределно изчистена от ценностни съждения и се опитва да търси някакъв вид неутрална основа за разговор. Дали това е възможно не знам, но при всички случаи бих се радвал на малко повече опити за търсене на обща основа, вместо обичайните обвинения и взаимни натяквания.

И така, нека започнем с един основен въпрос: кое е първо, яйцето или кокошката? Възраждането ли поражда българския национализъм или самото то е порождение на европейската вълна от националистически мотивирани национални (себе)осъзнавания и последвали ги безброй много разчленявания на предишните по-големи, обикновено имперски образувания, които отчасти продължават и до днес?

После, от каква гледна точка трябва да се оценяват резултатите от възраждането? Възможно ли е в него да се разграничат различни идей-

ни елементи и направления, някои от които биха могли – и трябва – да бъдат оценявани положително, докато други се нуждаят от сериозно преосмисляне и подлагане на критична дискусия? Трябва ли например да се оценяват различно, от една страна, икономическият и културен подем, българската фиксация върху образование, върху „четмо и писмо“, при всички възможни уговорки в тази връзка, а от друга страна, „българският национален проект“, тоест всевъзможните (може да се каже дори „отчаяни“) опити за изграждане на „Велика България“? Тези две, възможно най-грубо обобщени възможности за търсене на по-диференциран, по-разнообразен подход към Възраждането, биха могли да се превърнат в основа за някакъв по-сериозен разговор, ако само успеем да се освободим от тъй привичния навик за подхвърляне на инсинуации и обиди там, където всички се нуждаем просто от малко повече взаимно уважение...

Самият аз бих предложил като критерий за оценка един възможно най-прост и земен такъв: **какво са ни донесли, до какво са ни довели**, едни или други идеи, чиито кълнове без съмнение са посети по времето на възраждането? Без предубеждения, без предварителни заключения. Просто гледаме историческите последствия, гледаме какво се е получило, а едва след това се опитваме да оценяваме.

Ако искаме. И ако можем...

- 23-10-2014|**Gullwing**

В отговор на г-н А от по-предишния коментар трябва да се каже, че той е съвсем прав за това, че практически всяка установена историческа истина е удар по българския национализъм. И виновна не е историята – виновен си е национализмът.

Точно той е създаателят и ползвателят на всичките лъжи за българската история. Затова всяка разобличена такава е удар по него. Проблемът на тези лъжи е в това, че те са хем незащитими (поради своята крайна примитивност), хем са навързани и всяка една веднага повлича след себе си и други. Затова единственото спасение за българския национализъм е мълчанието.

Днес във фокуса на общественото внимание попадат не просто някакви дребни негови шмекерии, а основополагащи, ритуални, сакрални лъжи (митове на по-изискан език) – „Възраждането“, „Васил Левски“, „Баташкото клане“, „Априлското въстание“.

А всички те и днес са активни политически инструменти на българските националисти. Без тях те остават обезоръжени и слаби. Така че уплахът на г-н А от такива статии е напълно разбираем.

- 23-10-2014|**Брат за брата**

...“кое е първо, яйцето или кокошката? „

А де – кое е „първо“? А кое е второ? А трето ще има ли, някога?

Заради такива умници, в момента сме на такова положение:

ни кокошка имаме, ни яйце!

Скоро дори и черупка от яйце няма да имаме!

Хора, огледайте се! Вижте се!

Чуйте се!

Където и да отидете, когото и да питате, навсякъде в България един вопъл ще чуете: „Къде е държавата?“

И един стон: „Нямаме държава!“

Така си е: **НЯМАМЕ!**

И как ще имаме!? Откъде?

Нали за да имаме, трябва да си я направим!

Някой изобщо задава ли си този въпрос: „Как се прави държава?“

„От какво се прави?“ ... „С какво се прави?“ ... „От кого се прави?“

Това е въпросът! Но тези умници не си го задават.

Прекалено умни са, за да си го зададат!

Защото, ако си го зададат, ще трябва и да потърсят отговор, а той се вижда веднага – но няма да им хареса!

Защото кога за последно сме си направили държава – кога е било това?

Това е било благодарение на Възраждането!

Защото и тогава нашите предци са били на същия хал, на който сме и ние днес: „Нямаме държава!“

Е, те, тогавашните българи, са успели да проимат държава – сега остава да видим дали ние ще успеем!

- 24-10-2014|**Gullwing**

„Брат за брата“ нагледно и убедително демонстрира основните политически и исторически заблуди, които българското образование успява да формира у повечето от нас.

Първо, той не разбира какво значи „държава“. Второ, той безгранично идеализира българската държавност след освобождението.

„Държава“ е една от формите на обществена самоорганизация. Тя възниква с появата на градовете и градския начин на живот и може да съществува само в такива условия. Качеството на такава самоорганизация се определя основно от степента на цивилизованост на съответната общост. Хората са го разбирали още преди хиляди години, когато се е казало: „Прост народ – слаба държава“.

Качеството на всяка държавност, вкл. и българската е пряка функция на качеството на съответните човеци. Българската държавност е най-слабата в Европа, защото българският народ е най-изостаналият народ в Европа. Единственият начин нашата държавност да се подобрявае нашият народ да става по-цивилизован. Основната пречка пред това цивилизоване, негово основен враг е българският национализъм.

Лъжа е че следосвобожденска държавност е била по-добра от сегашната. Напротив, тя е била ужасна – преврати, политически терор, непрекъснати убийства, суспендиране на конституцията и т.н. Все дивотии, които днес ги няма и ги няма защото сме много по-напред от тогавашните българи.

И ако тогава тази държавност все пак е оцеляла, то основната причина е в наложеното на България външно управление, най-явната проява на което е докарването на чужденци начело на същата тази държава. А сега се справяме (почти) сами.

- 26-10-2014|Б

А писа:

Впрочем, един историк (от истинския, а не от „модерния“ днес тип) вече съвсем уместно отбеляза:

„когато се анализира една или друга визия за миналото, не е достатъчно да се пита само „В чия полза?“, а и „На какво основание?“ и „Кой е авторът?“ Казвам това, защото намирам, че в работата на Р. Даскалов почти не се задават вторият и третият въпрос.“

Аууу – и кой е този историк? Да не би да е Илия Тодев, който много обича да цитира сам себе си?

Етнонационалната хомогенизационна политика между депортацията и принудителната асимилация. Швеция и България като европейски прототипи Автор: Щефан Трьобст

През 1992, в първата година от сръбската война срещу Босна, Тадеуш Мазовиецки, в тогавашната си функция на специален кореспондент на Комисията за човешки права към ООН, конфронтира европейската общественост със следното шокиращо заключение: етническите прочиствания в Босна „не са следствие от тази война, а ... нейна цел“.¹ По-нататъшният развой на войната, както и депортациите на косовски албанци в Македония и Албания чрез редовни и нередовни сръбски военни части през ранното лято на 1999, потвърждават повече от ясно възгледа на бившия активист на „Солидарност“ и първи демократично избран следвоенен президент на Полша. Нещото, което от времето на войните в разпадаща се Югославия се нарича „етническо прочистване“ и постепенно навлиза като понятие в международното право, е не просто следствие от войната, а по правило нейна цел. Прочистващите акции на военни и полувоенни части също могат да бъдат разбирани само отчасти като следствие от войната. По правило те са резултат от решенията на политически инстанции, чиято цел е продължение на вече започнати действия или реализация на предварително изградени планове. Войните отварят един вид *window of opportunity*² за държавно насърчавана и етнополитически мотивирана принудителна емиграция. По отношение на Източна Европа³ 1990-те години могат да бъдат сравнявани с

1 Интервю със специалния кореспондент на ООН Тадеуш Мазовиецки: „Нека не обвиняваме целия сръбски народ“. В *Süddeutsche Zeitung*, 19 декември 1992, 12. Бел. авт.

2 Внезапно откриваща се възможност. Бел. пр.

3 Буквалният израз от немския оригинал е „das östliche Europa“, което не отговаря напълно на общоприетото Osteuropa и вероятно би трябвало да се превежда като „по-източната Европа“. Бел. пр.

двете военни десетилетия (1912-1922: от началото на Първата балканска война до края на Гръцко-турската война и 1939-1949: от началото на Втората световна война до победата на монархистите в Гръцката гражданска война), като специално представящи се възможности за държавните действащи лица да реализират идеала за етнически чиста национална държава.¹

Но също и невоенните периоди между тези десетилетия предлагат, в хода на различните мирни договори и териториални промени, многобройни възможности за етническо прочистване. При това за прогонване на нежелани общности могат да служат както възприемането на сталинисткия модел на управление (независимо дали принудително или доброволно), така и неговото отхвърляне (в гръцкия модел). Защото обратната страна на медала на депортацията, военните престъпления, престъпленията срещу човечеството и геноцида, е международно регулираният трансфер на населения, в това число и двустранно-междудържавният обмен на населения, който по правило се извършва без каквото и да било допитване до хората, засегнати от него. Към всичко това може да се причисли и внезапното, но само кратковременно откриване на възможности за емиграция на групи, които преди това са били поставени под съответен натиск за напускане на дадена страна. В настоящата международно-правна дискусия този начин на действие се обозначава с неологизма „причиняване на масово бягство“ (*Fluchtverursachung*).² Под това понятие се разбира едновременноното подклаждане на страх, истерия и паника, за да се принудят чуждо-етнически групи да напуснат през глава родната си страна. В ранното лято на 1989 ръководството на Народна република България използва по този повод понятието „масова изселническа психоза“ – едно напълно реалистично описание на масова психоза, целенасочено създадена чрез използване на държавно-принудителни мерки.

Но, както е добре известно, държавната политика на етническо прочистване може да бъде провеждана не само чрез принудителна еми-

- 1 Beer, Mathias: Zwangsmigrationen in Südosteuropa während des Zweiten Weltkriegs und danach (1939-1950). In: *Geschichte in Wissenschaft und Unterricht* 62 (2011), 144-158. Vgl. auch Schwartz, Michael: *Ethnische „Säuberungen“ in der Moderne. Globale Wechselwirkungen nationalistischer und rassistischer Gewaltpolitik im 19. und 20. Jahrhundert*. München 2013, und Ther, Philipp: *Die dunkle Seite der Nationalstaaten. „Ethnische Säuberungen“ im modernen Europa*. Göttingen 2011.
- 2 Ziegler, Katja S.: *Fluchtverursachung als völkerrechtliches Delikt. Die völkerrechtliche Verantwortlichkeit des Herkunftsstaates für die Verursachung von Fluchtbewegungen*. Berlin 2002. Бел. авт.

грация и масово унищожение, а също и с други средства. Принудителната стерилизация с цел понижаване раждаемостта сред определена етническа група, за да бъде тя намалена и в края на краищата доведе до изчезване, е едно от тях. Към тази група принадлежат и принудителната асимилация примерно чрез задължителна смяна на вярата или принудително осиновяване на деца и младежи, а също и държавно-администрираните опити да се промени идентичността на дадена група чрез политически, икономически, образователни и други видове принуда. Свързаната с наказателни мерки забрана за употреба на собствения език и принудителното налагане на друг език и азбука също е част от тази група мерки, както и премахването, респ. не-отдаването на гражданство, принудителното преселване в границите на собствената държава, а освен това и различни забрани за упражняване на професия, трудности при получаване на образование, дискриминация в ежедневието и набези в личната сфера като институционално-наредена смяна на имената, предписания за носене на определено облекло, криминализация на религиозни ритуали и др.

Постепенното оформяне на арсенала на т. нар. *social engineering* или *nation-building*¹ е във всеки случай порождение НЕ на епохата на национализмите и националните държави; то има значително по-ранна дата. За това напомнят например формулите от късното Средновековие като *cuius regio, eius religio*², както и днес цинично звучащото *privilegium abeundi*, тоест „правото“, при верска промяна сред висшестоящите, да се напусне собственото местоживееие без преследване от тяхна страна. Един особено драстичен пример за комбинацията между принудителна емиграция и принудителна асимилация още в пред-национално време е политиката на шведската корона към завоюваните през 1658 датски провинции, и най-вече **Скания**. Тамошната датска аристокрация е прогонена чрез различни политически и военни средства (доколкото не е била вече забягнала или унищожена). Датското духовенство също е унищожено. Говорещите датски език селяни са подложени на процес, който е официално наречен *försvenskning* (шведизация)³. В езиково и културно отношение регионът е насилствено прочистен от датски елементи,

1 социално инженерство, национално оформяне. Бел. пр.

2 Чиято територията, негова и религията. Бел. пр.

3 Åberg, Alf: *När Skåne blev svenskt* [Als Schonen schwedisch wurde]. Stockholm 1958; Behre, Göran, Lars-Olof Larsson, Eva Österberg: *Sveriges historia 1521-1809. Stormaktsdröm och småstats-*

така че в наши дни за бившия датски характер на провинцията говори единствено църковната архитектура, и то само тук-там. Интересно е да се отбележи, че през 1906, когато Селма Лагерльоф пише своя национално-географски и народо-възпитателен роман Чудното пътешествие на малкия Нилс Холгерсон с дивите гъски, родният край на превърнатия в палечко Нилс, южна Скания, вече се смята за изконно-шведска земя, напълно еднаква с останалите провинции на бившата Шведска империя, която е обявена за национална държава само една година преди това. [...] Между другото, асимилационната политика е провеждана от шведското правителство буквално до средата на 20. век – примерно срещу сàмите (Samen) в Лапландия и финландците от долината Торне – и то под същото историческо наименование, *försvenskning*. И докато вече споменатите народностни групи (сàми, финландци, но също и роми), са сравнително слабо засегнати от тези мерки, най-вече поради факта на постепенното си изчезване, то етносоциалната група на татарите е подлагана на принудителни стерилизации и кастрации чак до средата на 1970-те години.¹

Във всеки случай фактът, че към началото на 20 век Швеция е почти изцяло етнически хомогенна, се дължи както на тези двеста години политика на *försvenskning*, така и (най-вече) на постоянните отпадания на различни територии в хода на Новото време. През 1725 трансбалтийските провинции попадат под управлението на царска Русия. През 1809 същото се случва и с Финландия; през 1815 шведска Померания става част от Прусия, а през 1905 Норвегия получава независимост. Или, с други думи: за национална хомогенизация на държавите допринасят също и загубите на територии, те са един вид етническо прочистване *à contre-cœur*.² Характерни в това отношение примери са драматичното намаляване на Дания между 1814 и 1871, Унгария след

realiteter [Geschichte Schwedens 1521-1809. Großmachtträume und Kleinstaatsrealitäten]. Stockholm 1985, 161-163.

1 Сравни в тази връзка правителствения доклад на шведското правителство *Steriliseringsfrågan i Sverige 1935-1975 Historisk belysning – Kartläggning – Intervjuer* [Въпросът за стерилизацията в Швеция 1935–1975. Историческо осветяване – Инвентаризация – Интервюта]. Stockholm 2002 (URL <http://www.regeringen.se/content/1/c4/28/64/212fc81a.pdf>); както и Etzemüller, Thomas: *Die Romantik der Rationalität*. Alva & Gunnar Myrdal – *Social Engineering in Sweden*. Bielefeld 2010. Бел. авт.

2 Без желание, по неизбежност. Бел. пр.

края на Първата световна война, „преместената“ на Запад Полша от 1945, а от 2008 насам – и Република Сърбия.

Един друг етно-прочистващ ефект може да бъде констатиран като следствие от териториални промени и по-точно загуби на територии (от държавна гледна точка също „не-доброволен“). Има се пред вид притокът на сънародници, били те бежанци, депортирани или хора, „обменени“ между две правителства. По този начин могат да бъдат обяснени например значителните разлики в етно-структурата на комунистическа Полша в сравнение с онази на Втората полска република от междувоенно време. В страната има огромен приток на хора: милиони поляци от завзетите от Съветския съюз източни полски територии (през 1939 и отново през 1944), както и хора, завръщащи се от сибирско заточение, та дори и от Босна, са „репатрирани“, като заедно с това милиони германци от новополучените (бивши немски) западни провинции, са изпращани в три от четирите окупационни зони на онова, което остава от Германия – отчасти безразборно, отчасти планомерно. Към това идва и принудителното преселване на украинци от нова Полша в Съветския съюз, както и разбиването на районите с компактно украинско население в югоизточна Полша чрез принудителни преселвания в долна Силезия и в пристанищните градове на Балтийско море. Още преди това полското еврейство е унищожено почти напълно в резултат от националсоциалистическата окупационна политика и Холокоста. *Rzeczpospolita wielu narodów*, „Републиката на много народи“ от времето преди Втората световна война, се превръща след войната в почти „чиста“ национална държава.¹

* * *

Един силно представителен пример както за дългогодишна политика на етническо пречистване, така и за хомогенизиращите последствия от териториални промени и масовия приток на сънародници, ни дава България. Този случай е парадигматичен за Европа не толкова поради отделните процеси и компоненти, от които е съставен, колкото от тяхното съчетание, едновременност и – като цяло – силно незначителното им въздействие. Основана през 1878 като малко мулти-етническо княжество с територия от 64,000 квадратни километра и малцинствено население, наброяващо около една трета от цялото, днес България е зна-

1 Виж в тази връзка немския превод на един полски влиятелен труд: Hryciuk, Grzegorz u. a.: *Umsiedlungen, Vertreibungen und Fluchtbewegung 1939-1959. Atlas zur Geschichte Ostmitteleuropas*. Berlin 2012.

чително по-голяма (около 111,000 квадратни километра), независимо от факта, че участва в две световни войни на страната на победените. Като територия тя е почти два пъти по-голяма, а заедно с това етнически почти хомогенна страна-член на ЕС. От държавно-национална (etatistische) гледна точка тук следователно става дума за двойна история на успехи, тъй като налице е както двойно увеличение на територията, така и успешно етническо прочистване.¹

Българското себе-възприятие обаче винаги е било напълно противоположно на това – и си остава отчасти такова и до ден-днешен: според българите хомогенизационният проект в никакъв случай не е приключен, та дори и застрашен като следствие от демографските процеси в страната. И като мащаб за националния проект в сравнителен план тук се взема не подобаващо възникналото в резултат на Берлинския конгрес княжество, а почти три пъти по-голямата (164,000 квадратни километра) територия на една никога нереализирана българска държава, която руският цар налага на победения във войната османски султан в подписания няколко месеца по-рано в Сан-Стефано предварителен мирен договор. Тази фиктивна „сан-стефанска България“, получена в резултат на руско благоволение, отговаря на искането на българското национално-освободително движение за „България на три морета“. И макар да е химера, тази териториална програма-максимум си остава като определяща рамка на външнополитическата програма както на княжеството, така и на царството България – с по-късно влияние и върху комунистическата народна република, та дори и с признаци за фантомни болки и до наши дни. Така например Иван Илчев, ректор на СУ „Климент Охридски“ в София и един от най-изтъкнатите историци на най-новата история на страната, нарича окупацията на югославска Македония от една страна с експлицитното „анексия“, а от друга – „национално обединение“.² А българското Министерство на образованието съфинансира през 2012 г. печата на сборник с материали от конференция под заглавие „Националното обединение на България 1940-1944“, в кой-

1 Сравни във връзка с историята на България следните стандартни трудове: Crampton, Richard J.: *Bulgaria*. Oxford 2007 (= Oxford History of Modern Europe); ders.: *A Concise History of Bulgaria*. Cambridge 2. Aufl. 2006; ders.: *A Short History of Modern Bulgaria*. Cambridge 1987; ders.: *Bulgaria 1878-1918. A History*. Boulder 1983. S. auch die kommentierte Bibliographie von dems.: *Bulgaria*. Oxford, Santa Barbara, Denver 1989 (= World Bibliographical Series, 107).

2 Ilchev, Ivan: *The Rose of the Balkans. A Short History of Bulgaria*. Sofija 2005, S. 359.

то териториалните завоевания, постигнати от България в резултат от съюза с националсоциалистическа Германия, се наричат не само „една от най-ценните ‚златни страници‘ в цялата българска история“, но дори и „второ, този път действително, национално възраждане“ на „македонската, тракийска и добружданска България“. Тук всичко това се обявява за модел за бъдещото развитие на отношенията между „двете съседни, произхождащи от един и същи корен държави“ България и Македония.¹

Имайки пред вид несъответствието между тази експанзионистична програма и ограничените силови средства на различните български държавни форми, работещата в САЩ българска историчка Мария Тодорова говори за „слаб национализъм“, на когото заедно с това приписва „месиански претенции“.² В риторично-пропагандистки план този слаб български национализъм винаги се е биел в гърдите, но в практически-политически никога не е успявал да постигне никакви продължителни резултати. Въпреки това си остава съмнително дали прилагателното „слаб“ е най-подходящото, и то поради поне две важни причини:

Първо: българската държава и нация са се възползвали с готовност от всичките три възможности за реализиране на спомената по-горе териториална програма-максимум, които са им били предоставени – през 1912 и 1913, по време на Първата балканска война; между 1915 и 1918, през Първата световна война, и във времето от 1941 до 1944, по време на Втората световна война.³ Фактът, че всички тези опити са се увенчавали единствено с временни успехи, не променя с нищо интензивността на трикратната обществена мобилизация, той само подчертава реалната действена сила на тази програма.

1 Mitev, Trendafil: Uvod [Einleitung]. In: Ders., Aleksandăr Grebenarov (Hrsg.): *Nacionalnoto obedinenie na Bălgarija 1940-1944 g.* Sofija 2012, S. 11-23, hier S. 23.

2 Тодорова, Мария: Толерантен ли е слабият национализъм? В: Баева, Искра (Съст.): Толерантният националист. Паметен сборник от приятелите на Стайко Трифонов, с който искаме да отбележим 10-та годишнина от смъртта му и да припомним 60-годишнината от раждането му. София 2009, стр. 15-33. [Todorova, Maria N.]: *The Living Archive of Vasil Levski and the Making of Bulgaria's National Hero*. Budapest, New York, NY, 2009, 506-513. Сравни в тази връзка също и дебата между Мария Тодорова, Ивайло Дичев и автора на тези редове в списанието *Southeastern Europe* 36 (2012), 251-272.

3 В тази връзка: Boeckh, Katrin: *Von den Balkankriegen zum Ersten Weltkrieg. Kleinstaatenpolitik und ethnische Selbstbestimmung auf dem Balkan*. München 1996; Opfer, Björn: *Im Schatten des Krieges. Besatzung oder Anschluss – Befreiung oder Unterdrückung? Eine komparative Untersuchung über die bulgarische Herrschaft in Vardar-Makedonien 1915-1918 und 1941-1944*. Münster 2005; und Schwartz: *Ethnische „Säuberungen“*, S. 298-318..

Второ: всички български правителства, както и многобройни близки до властта и държавата обществени актьори – от основаването на държавата до края на най-ранната фаза на прехода след падането на комунистическата диктатура през 1991 – са насърчавали етническите прочиствания, като много от тях са ги провеждали най-активно. Към това се прибавя и онова, което, в съгласие с понятието, въведено в практиката от Норман Дейвис („приливната Европа“), би могло да се нарече „приливната България“¹, тоест подобното на приливи и отливи разширяване и стесняване на собствената държавна територия. Ключови в това отношение са присъединяването към България на Източна Румелия през 1885; завоюваните през 1912 територии на юг и изток; загубите на територия през 1913; подновените завоювания през 1915 на същите места; новите загуби през 1918, този път и на север; през 1940-41 – отново завоювания; 1944 и 1946 – загуби. И всичко това – при вече споменатия по-горе териториален нето-растеж. Последиците от това са от една страна постоянни притоци на имигранти и бежанци, депортирани и насилствено преселени хора откъм съседните страни, а от друга страна – временни окупации и присъединявания на области с етнически чуждо население, което в края на краищата не е интегрирано. И двата вида последици имат в края на краищата значително етно-хомогенизиращо въздействие.

И докато короната, правителствата и политическите елити на България могат единствено да приемат обусловените от войните загуби на територии, както и да реагират по много недостатъчен начин на проблемите, предизвикани от притока на сънародници отвън, то възможностите им да направляват положението и развитието на чуждо-етническото население в ту по-голямата, ту по-малка страна, са значително по-реални. Това важи и за двете основни стратегии в това направление, тоест както за намаляването на небългарската част от населението чрез всевъзможни вълни от емиграция, така и за асимиляцията на етнически и религиозни малцинства, отново без особен подбор на средства. Стремехът към етническа хомогенизация може следователно напълно справедливо да бъде посочен като една от основните особености на най-новата българска история. Ето защо, дори и само по тази причина – както и поради синдрома Сан-Стефано – определението „слаб национали-

1 Davies, Norman: *Europe. A History*. Oxford 1996, 9.

зъм“ изглежда неоправдано. Това разбира се важи и за останалите национализми от региона. Може ли например сръбският национализъм да бъде определен като „слаб“ само защото през последните сто години Сърбия е намалявала териториално и в наши дни около една пета от населението ѝ не е част от титулярната нация? Може ли това да се каже и за унгарския национализъм, чиято ревизионистка програма, след успешното интермецо на страната на Третия райх, не притежава никакви шансове за реализиране по време на съветската хегемония? Едва ли.

И въпреки това в предложеното от Тодорова название „слаб национализъм“ се крие и зрънце истина – и това става най-ясно когато в неговата основа се постави понятийното определение на нейния софийски колега Илчо Димитров за т. нар. „мирен ревизионизъм“ на българските правителства във времето между 1878 и 1946.¹ Според Димитров ревизионистките стремежи на България са били „мирни“ само когато не е било възможно да се намерят мощни съюзници, които да допринесат за тяхното военно или дипломатическо осъществяване, тоест в годините 1879-1911, 1913-1915, 1918-1940 а също и след 1944. Тук обаче трябва да се вземе пред вид, че във времето между 1893-1934 вътре в България съществува една държавно-подобна (*quasistaatliche*) паралелна структура в лицето на Вътрешната македонска революционна организация (ВМРО), която, по правило поддържана от различните правителства, винаги е преследвала една свързана с насилие ревизионистка политика.²

Притокът от сънародници в България, както и изселването, бягството и прогонването на не-българи, плюс в крайна сметка насилствено-асимилационните процеси, осъществявани на фона на честите териториални промени в течение на 125 години, от 1878 до 2013, могат да бъдат илюстрирани чрез три примера на имиграция, принудителна емиграция и принудителна асимилация, заедно с техните последствия:

-
- 1 Dimitrov, Iltscho: Bulgarien in der europäischen Politik zwischen den beiden Weltkriegen (Vorläufige Schlussfolgerungen). In: Gesemann, Wolfgang u. a. (Hrsg.): *Bulgarische Sprache, Literatur und Geschichte*. München 1980, S. 203-225.
 - 2 Friedrich, Wolfgang-Uwe: *Bulgarien und die Mächte 1913-1915. Ein Beitrag zur Weltkriegs- und Imperialismusgeschichte*. Stuttgart 1985; Troebst, Stefan: The Internal Macedonian Revolutionary Organization and Bulgarian Revisionism, 1923-1944. In: Cattaruzza, Marina u. a. (eds.): *Territorial Revisionism and the Allies of Germany in the Second World War. Goals, Expectations, Practices*. New York, NY, Oxford 2013, S. 161-172. Vgl. auch Case, Holly: Revisionism in Regional Perspective. *Ebd.*, S. 72-91.

(1) Притокут в княжество България на югоизточни, славянско-говорещи православни християни, които наричат себе си „българи“, „българо-македонци“, „православни“, „македонци“ или по други начини, започва непосредствено след неговото основаване и се увеличава постоянно в хода на сблъсъците между про-българските въоръжени бойци и органите за сигурност на Османската империя по време на Илинденското въстание от 1903. Пораженията на царство България във Втората балканска война, в Първата и Втората световна война, водят до огромни притоци от бежанци в страната, както и до двустранни съглашения за принудително преселване, например с Гърция и Румъния. От 1878 до 1949, като резултат от различни бежански вълни и обмени на население, в България се преселват между 500,000 и 700,000 души – при общ прираст на населението от два до седем милиона.¹

(2) Емиграцията на не-българи от България (от 1878 насам) може да бъде оценена само грубо – на около милион, милион и половина души. Преобладаващата част от тях са мюсюлмани, основно турци, после гърци, румънци, евреи и други. Заедно с различните фактори на външна привлекателност (Pull-Faktoren), тук в различни моменти играят роля и фактори на изтласкване (Push-Faktoren): принудителни обмени на население, причиняване на бежански вълни и прогонвания. Тук непременно трябва да бъде отбелязан факта на най-голямата вълна на бягство и депортация, онази от лятото на 1989, по време на която в течение само на няколко седмици границата с Турция е прекосена от 370,000 души, както и завръщането на една голяма част обратно. Около 160,000 души се завръщат още през 1989 – което се обяснява между другото и с промяната на политическите обстоятелства в страната през същата година.

(3) На насилствени асимилации в княжество България са подложени православните гърци, докато в царството и в Народната република техен обект са най-вече помаците. В един внезапен обрат на политиката на комунистическия режим през 1984 на асимилация са подложени също и българските турци – наброяващата около 850,000 души, най-го-

1 Всички цифри оттук нататък са взети от: Brandes, Detlef, Holm Sundhaussen, Stefan Troebst (Hrsg.): *Lexikon der Vertreibungen. Deportation, Zwangsaussiedlung und ethnische Säuberung im Europa des 20. Jahrhunderts*. Wien, Köln, Weimar 2010, в този случай от статиите „Bulgaren aus Griechenland“, „Bulgaren aus der Norddobrudscha (1940)“, „Bulgarien“, „Türken aus Bulgarien (1950/51)“ und „Türken aus Bulgarien (1989)“, автор Ulf Brunnbauer. Сравни също [Улрих Бюксеншютц: Малцинствената политика в България. Политиката на БКП към евреи, роми, помаци и турци 1944-1989](#). София, 2000.

ляма малцинствена група в страната, която по онова време наброява около десет процента от населението. Мерките, приложени срещу тях, включват принудителна смяна на имената, забрана за упражняване на майчиния език на работните места, в училищата и на публични места, забрана на обрязването на момчетата, забрана на погребални ритуали, различни видове интернирания, депортации и др. Да се направи баланс на тези развития като съотношение между мнозинство и различни малцинства е много трудно, поради постоянните териториални изменения. Грубо казано, процентът на малцинственото население в княжество България, както беше споменато по-горе, възлиза на малко повече от 30 процента, докато в Република България от 2001 година той е около 16 процента. В царството, народната република и република България броят на турците остава постоянен – около девет процента от населението. Изселническите вълни са компенсирани от повишена раждаемост. Най-общо може да се отбележи, че активните и най-често принудителни държавни мерки почти не променят съотношението на етнополитическите тежести в страната, нито пък го правят присъединяванията на територии, тъй като тамошните населения имат друго разпределение в сравнение с онова от основната част на страната. Основен фактор за сравнителното намаляване на малцинственото население тук е подсилването на титулярната нация чрез притока на сънародници отвън.

Може да се каже следователно, че не успехът на етнически-процисващата политика, а именно нейната относителна неефективност, е нещото, което стои зад логиката на хомогенизиращата национална държава. Именно защото поставената цел не може да бъде достигната, тази политика продължава да се поддържа. И това се случва без оглед на изключително негативните политически, икономически, социални и други последствия, както може да се види въз основа на всеки анализ на приходите и разходите от тази политика. Показателен пример за всичко това е двойния завой, извършен от старческият режим в България през 1980-те години – захвърлянето на „принципите на ленинската национална политика“ и прехода първо към политика на принудителна асимилация на турците, а пет години по-късно – и към държавно-поддържан натиск за паническо напускане на страната. Този зигзагообразен курс води както до де-легитимирането на партийната диктатура, така и до възникването на първите масови протестни движения през пролетта на 1989, съставени първоначално от турци, а по-късно и от не-

турци.¹ Дворцовият преврат от есента на 1989, както и последващият го бавен преход към демокрация са също следствия от тази объркана политика.

Как се отразява тази свързана с агонията на режима катастрофална политика в културата на паметта, историческата политика и историографията на съвременна България? Докато приемането на многобройни български бежанци от основаването на държавата през 1878 насам се е превърнало в неразделна част от основния българско-национален исторически разказ (през 2012 г. Българската академия на науките публикува обширния девети том по национална история, конципиран още по времето на късния комунизъм и обхващащ годините 1918-1944, в който една от петте глави е посветена изцяло на тази тема)², то това изобщо не се отнася до бежанските вълни и принудителните изселвания на небългари. Едва след дълги и ожесточени дебати българското Народно събрание излезе със заявление, в което прогонването на турците от 1989 се осъжда като „един вид етническо прочистване“ – при силни протести от страна на десните и крайно десни партии³. Паметниците, издигнати по местата, където срещу турците са извършвани различни насилствени актове от страна на армията, милицията и органите на Държавна сигурност, често са разрушавани. Но и други трагични събития, свързани с политиката на етническо прочистване, са запазени в паметта по конфликтни начини. Така например, докато отговорността за депортацията на повече от 11,000 евреи от окупираните по време на Втората световна война територии, извършена от българската армия и цивилни служители, днес се назовава повече или по-малко ясно от президента и Народното събрание, това не се отнася до отнемането на имуществото, прогонването от местата на живеене и принудителната трудова повинност, на които са подложени евреите в същинска България⁴. Дейст-

1 Troebst, Stefan: Bulgarien 1989: Gewaltarmer Regimewandel in gewaltträchtigem Umfeld. In: Sabrow, Martin (Hrsg.): *1989 und die Rolle der Gewalt*. Göttingen 2012, 356-383.

2 Марков, Георги и др. (съст.): История на България, т. 9: История на България 1918-1944. София 2012, стр. 451-633.

3 Martens, Michael: Sofia verurteilt Vertreibungen. Erklärung zu Unrecht an Türken. In: *Frankfurter Allgemeine Zeitung* vom 14. Januar 2012, 7.

4 Виж в тази връзка: Troebst, Stefan: Rettung, Überleben oder Vernichtung? Geschichtspolitische Kontroversen über Bulgarien und den Holocaust. In: *Südosteuropa* 59 (2011), 97-127 ([Спасение, депортиране или Холокост?](#) Полемиките преди и след 1989 г. относно съдбата на българските евреи по време на Втората световна война, публикувана

вително, в българската историческа наука през последно време бяха публикувани обширни издания с източници, както и монографични изследвания и по двете теми, но антигръцките погроми, както и дехеленизацията на българското Черноморие от първата половина на 20. век си остава табу. Но пък преподаващата в САЩ българска историчка Теодора Драгостинова публикува неотдавна подробно изследване по този въпрос, ако и на английски език¹. Също и антисемитската вълна от края на 19 и началото на 20 век, както и мощно насърчаваното от комунистическата партия изселване на почти всички български евреи от годините 1948/49, не са част от българската историческа картина и представляват обширни бели петна в историографията на страната². Тук изглежда играе роля едно разграничение между мюсюлмански и немюсюлмански малцинства: мюсюлманите се категоризират като „еднозначно чуждо-етнически“, поради което репресивната държавна политика срещу тях се счита за „разбираема“ и следователно подлежаща на изследване³. За разлика от този случай, репресиите срещу немюсюлмански малцинства се считат поне в наши дни за „политически некоректни“, особено ако биха засегнали отношенията с някоя друга страна-членка на ЕС (Ру-

в сборника „История, митология, политика“, Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2010, а също и в списание „Либерален преглед“). За унищожението на македонските евреи виж *Mathovski, Aleksandar: The Destruction of Macedonian Jewry in 1943. In: Yad Vashem Studies 3 (1959), 203-258; und Lebel, Jennie: Tide and Wreck: History of the Jews of Vardar Macedonia. Bergenfield, NJ, 2008; за съдбата на евреите в същинска България виж Аврамов, Румен: „Спасение“ и падение. Микроикономика на държавния антисемитизъм в България 1940-1944. София 2012; също и Лулева, Ана, Троева, Евгения, Петров, Петър: Принудителната работа в България (1941-1962). Спомени на съвременници. София 2012, стр. 147-176.*

- 1 Dragostinova, Theodora: *Between Two Motherlands: Nationality and Emigration among the Greeks of Bulgaria, 1900-1949*. Ithaca, NY, London 2011.
- 2 Две изключения от правилото са Kulenska, Veselina: „Die blödeste und kraftloseste Doktrin“: Die Antwort der bulgarischen Juden auf den Antisemitismus am Ende des 19. und Anfang des 20. Jahrhunderts. In: Wyrwa, Ulrich (Hrsg.): *Einspruch und Abwehr. Die Reaktion des europäischen Judentums auf die Entstehung des Antisemitismus (1879-1914)*. Frankfurt/M., New York, NY, 2010, 281-295; и Василева, Бойка: Евреите в България 1944-1952 София 1992, стр. 110-129. Виж също Hoppe, Jens: Bulgarien. In: Benz, Wolfgang (Hrsg.): *Handbuch des Antisemitismus. Judenfeindschaft in Geschichte und Gegenwart*. Bd. 1: *Länder und Regionen*. München 2008, S. 64-70
- 3 Ähnlich auch Neuburger, Mary: *The Orient Within. Muslim Minorities and the Negotiation of Nationhood in Modern Bulgaria*. Ithaca, NY, London 2004.

мъния, Гърция, но също и Израел) – в резултата на което те (почти) не се тематизират.

* * *

И накрая – още една забележка към споменатата в началото международно-правна категория „причиняване на масово бягство“. В тази връзка една от вече споменатите български публикации с източници ни предлага интересни обяснения към бежанската вълна от средата на август 1989 от България за Турция. Четири седмици преди отварянето на границата на България, на 3 юни 1989, тогавашният заместник-министър на вътрешните работи, генерал-майор Красимир Саманджиев описва все по-заострящото се вътрешнополитическо положение по следния начин:

„В досегашната ни работа събрахме опит във връзка с възникването на масова психоза, една така наречена „изселническа психоза“. [...] Всички знаете какво означават думите „масова психоза“. Силно загрижени сме от въпроса как можем да спрем една такава психоза и дали изобщо сме в състояние да я спрем.“¹

С други думи: дори този висш представител на държавната власт няма в този момент ни най-малка представа за курса на държавното и политическо управление, в резултат на което се подготвя и за двете възможности – отговорно насилие и отваряне на границата. Един месец по-късно, когато границата вече е отворена, партийният шеф Тодор Живков казва на една среща на Политбюро с първите секретари на окръжните комитети на партията:

„Намираме се на прага на огромна изселническа психоза. Как трябва да оценяваме тази психоза? За нас една такава психоза идва като по поръчка. Сега ще ви кажа нещо, което трябва да се запази в тайна: ако не успеем да изселим около 200-300,000 души от тази група от населението, след 15 години България няма да съществува. Тогава страната ще прилича на Кипър или нещо подобно.“²

1 Стенограма от съвещание в МВР по „възродителния процес“ с участие на началниците на централните оперативни подразделения, Софийското градско управление, областните и общинските управления на МВР, 3 май 1989 г. В: Баева, Искра, Евгения Калинова (съст.): „Възродителният процес“. Т. 1: Българската държава и българските турци (средата на 30-те – началото на 90-те години на XX век. София 2009, док. 243, 497-503, тук 499.

2 Цитиран по Груев, Михаил и Алексей Калънски: Възродителният процес. Мюсюлманските общности и комунистическият режим. София 2008, стр. 185.

Дали съдържащата се в това изказване представа, че „изселническата психоза“ на българските турци е възникнала някак от само себе си, се дължи на пропагандистката изврътливост на Живков или на все по-напредващата му сенилност е въпрос, на който тук няма да се търси отговор. Цифрите, които той споменава обаче са забележително близки до реалността. По същото време той натоварва Института по социология към Българската академия на науките с едно демоскопично „експресно допитване“ върху „изселническата психоза сред потомците на ислямизирани българи“. Въпреки идеологическите предписания, резултатите от тайното изследване, проведено както сред турци, подготвящи се за изселване, така и сред такива, които желаят да останат, си остават сравнително диференцирани: протестното движение на турците в страната е насочено срещу принудителната асимиляция и цели възстановяване на имената, както и съблюдаване на елементарни човешки права, а не извоюване на право за изселване. Еднозначният извод от допитването е, че „изселническата психоза“ е резултат от политиката на партията и Държавна сигурност.¹ Но нейните последствия, тоест масовото изселване, отговарят точно на сметките на Живков от лятото на 1989 за намаляване броя на турците в България.

В заключение може да се обобщи: също както и упорития стремеж за териториално разширение (който в крайна сметка си остава доста успешен, въпреки всички поврати), проектът за етническа хомогенизация на България е преследван с изключителна упоритост, макар че, както беше вече посочено, в това отношение могат да бъдат констатирани само скромни резултати. Това се дължи на факта, че българската държава и нация са в състояние да реагират единствено с насилие – ако изобщо – срещу демографската динамика на небългарското население в страната. И дори тогава негативните последици надминават далеч онава, което държавата и мнозинството от населението виждат като собствени успехи. Едва от 1991 насам се получава постепенно осъзнаване на този сизифов ефект. В съчетание с условията, поставени пред страната във връзка с влизането в Европейския съюз и НАТО, това все пак довежда до поврат в традиционната политика. Заедно с двата големи политически лагера в страната – пост-комунисти и национал-либерали,

1 Първо експресно изследване: масовата изселническа психоза, юни-юли 1989. В; Петков, Кръстьо, Георги Фотев (съст.): Етническият конфликт в България 1989. Социологически архив. София 1990, 13-136, тук 23.

турската партия играе решаваща роля в този процес. Тези три лагера сключват разумен консенсус, целящ да постигне европеизация на страната, който получава названието „български етнически модел“. ¹ Двойното послание, формулирано с оглед на протичащите по същото това време югославски войни е, че в България, от една страна, елитите и на малцинства, и на мнозинството, действат разумно и в полза на държавата, тоест се отличават в положителна светлина от братоубийствения южнославянски съсед. А от друг страна – че корените на това хармонично положение отиват дълбоко назад в миналото, тъй като в продължение на столетия българите и небългарите тук са живели в мултиетническа симбиоза, която не е била помрачавана от никакви признаци на ксенофобия, расова омраза, антисемитизъм, ислямофобия, антициганизъм, национализъм, шовинизъм и други подобни. Колкото и добронамерено да е бил приет в Страсбург и Брюксел този идеализиращ, та дори звучащ приказно, политически разказ, той си остава силно неубедителен на фона на историческите свидетелства. В този смисъл топосът за „българския етнически модел“ звучи като истинска ирония – ако и, по изключение за този регион, една негорчива такава.

И още веднъж, във връзка с шведския случай, с който тук се прави сравнение: етнически-хомогенизиращата национална държава не може да се открие на пръв поглед в общоприетата картина на шведския обществен живот. При втори поглед обаче това става сравнително очевидно, особено ако се имат пред вид факти като това, че в шведската родина на Нилс Холгерсон десните, антиемигрантски настроени популисти получават до 22 процента от гласовете на избирателите (2006 г.) Също и в българския случай споменът за бежанската вълна от 1989 може и да изглежда избледнял, изместен от рекламната картина на между-етническо доброжелателство, но и тук властваща си остава представата за ценността на повишаването на етническата чистота. Така например „репатрираните“ от Молдавия и Украйна българи се заселват целенасочено и с помощта на държавата в такива градове в югоизточна България, в които процентът на турско население е особено висок. По същите тези места българо-националистическите и войнствено-антитурски настроени съюзи и движения, между тях и представената в парламента „Атака“ – *nomen est omen* – са особено силно представени. Тук обаче е време

1 Rechel, Bernd: The „Bulgarian ethnic model“ – reality or ideology?. In: *Europe-Asia Studies* 59 (2007), 1201-1215.

да се каже, че непризнаването и неразпознаването като нещо лишено от перспективи, на политиката на етническо прочистване от страна на мнозинството от населението и гражданското общество, във време на изтичане на мозъци, нелегален приток на емигранти и ограничаване щедростта на ЕС, в никакъв случай не е нещо специфично единствено за България. То си остава общоевропейски феномен.

Доклад, държан на 19 ноември 2012 в Хумболтовия университет,
Берлин

Щефан Трьобст (род. 1955) е професор по културни изследвания на Източно-средна Европа в университета Лайпциг. През 1998/1999 получава стипендията Хайзенберг на Немското изследователско общество.

Коментари (7)

- 23-10-2014|**Иван**

Всъщност автора акцентира само върху насилствената асимилация, но нито дума не обелва за доброволната такава в годините преди ВСВ, и странния факт, че след нея, комунистическото правителство възстановява имената с турско-арабски произход...

- 23-10-2014|**Златко**

Позицията на Трьобст е формулирана сравнително ясно в следния пасаж:

Това се дължи на факта, че българската държава и нация са в състояние да реагират единствено с насилие — ако изобищо — срещу демографската динамика на небългарското население в страната.

Ако действително не е било само с насилие, както самият аз чета смисъла на вашия коментар, то това би трябвало да се подкрепи с някакви факти или поне с източници, които да ни покажат какво точно имате пред вид. Динамиката на развитие на отношенията между българското мнозинство и трите големи мюсюлмански малцинства в страната между 1944 и 1989 е изследвана многократно (една малка част от по-важните в това отношение – и по-достъпни – текстове са публикувани тук на сайта). Поне досега аз не съм срещал източник, в който да има сериозни аргументи в полза на твърдението, че към тях е прилагано някакво по-различно отношение освен посоченото тук планомерно почистване на страната, започнало в началото на 1960-те години и продължило буквално до последните моменти от национал-комунистическата диктатура (подчертавам това „национал“..., тъй като преследването на малцинствата се провежда в директно противоречие със споменатите и тук „принципи на ленинската национална политика“ – не че самият аз вярвам в каквито и да било ленински принципи). Много от хората от по-възрастното поколение в страната все още живеят с умилителни приказки за „добросъседско“ живеене с „другите“, на които според мен може да се гледа точно толкова сериозно, колкото и на приказките от рода на „имаше работа и хляб за всички“ (абсолютно идентични с приказките на първите следвоенни поколения в Германия, между другото). При всяко докосване до източници, идващи от самите малцинства (като например автентичните помашки разкази за това какво се е правила с тях през всичките тия „мирни години“), косите на човек просто настръхват.

А инак информация за по-ранните, пред-комунистически български опити за асимилация също не липсва (не са само комунистите, в никакъв случай не може всичко това да се припише единствено на тях). В тази връзка бих посочил обемния текст на младата изследователка Бистра-Беатрикс Вюгли, който е публикуван тук на сайта (**Етнонационализмът по време на демократичния преход в България, части 1 и 2**). Големият проблем тук, както и при всеки друг опит за осветяване на някои от по-слабо изследваните аспекти на най-новата ни история е в това, че източниците на информация са изключително разпокъсани, трудно достъпни и по принцип напълно непознати на по-широката публика (а също и на мен). Когато човек чете статии като тази, се вижда ясно, че не липсват изследвания, липсва само видимост и

познатост, тъй като в страната няма изградени механизми за повдигане и провеждане на реални, мащабни дебати по най-важните проблеми на близкото минало и настоящето. Тези неща не се дискутират, интересът към тях клони към нула, а съпротивата срещу заключенията, до които те водят по правило, е колкото мълчалива, толкова и непоклатима. Такива поне са собствените ми впечатления, базиращи се на няколкогодишния ми опит с това тук издание и дискусиите, които са се получавали в него...

• 24-10-2014|Иван

Само малка част от това което открих в интернет:

1.Груев, Михаил и др. Възродителният процес. Мюсюлманските общности и комунистическият режим. София, Институт за изследване на близкото минало; Фондация „Отворено общество“;

2.Алманах на българските национални движения след Освобождението;

3.Сборник Родина. Издание на Българомохамеданската културно-просветна и благотворителна дружба „Родина“, гр. Смолян., кн. 1, (1937-1938),1939 г.; кн. 2 (1938-1939), 1940 г.; кн. 3, (1939-1940), 1941 г.; кн. 4, (1941-1942), 1944 г.

4.Петър Ан. Маринов. Някога... Романизирана биография, кн.3, Пловдив, 2008 г. (под редакцията на Александър Маринов)

5.Петър Ан. Маринов. Апхивен фонд №959К. Инвентарни описи. Библиография. Пловдив, 2003 г. (Изд. Териториална дирекция „Държавен архив“, гр. Пловдив).

6.“Чепеларски будители. Д-р Георги Чичовски (1878 – 1946). Спомени, писма, документи, библиография и др. Пловдив, 2008 г. (съставител Александър Маринов).

7.Дружба „Родина“.Спомени за бъдещето./ Авт.колектив.-Тангра-Тан НакРа Ик.-София.2009.

8.“Родина“ – организация на българите мюсюлмани в Родопите, Станчев, Петър, Дипломна работа в НГДЕК „Константин Кирил Философ“, научен ръководител: д-р Даниел Вачков, София, 2008;

9.Мехмед, Хюсеин. Помаците от 1934 до 1939 г.; Помаците в периода от началото на Втората световна война до 1944 г..// Помаците и торбешиите в Мизия, Тракия и Македония. София.

Интернет страници със спорни гледни точки, но съществуващи в пространството:

1. www.pomak.eu/board/index.php?topic=2526.0 (обзор на това, че всичко е лъжа);

2. www.drujbarodina.org/ (противоположното на горното);

3. www.klassa.bg/news/Read/article/128439_3...
одител+КАМЕН+БОЛЯРОВ;

...и още много друга информация, както почти при всички подобни дискусии море от информация, но спорни.

Тук искам само да обърна внимание, че аз не съм етнограф или историк и не мога да направя разбор за това какво се е случило. Възгледите ми като на млад човек са формирани от телевизията и интернет, но мога да си направя чисто човешки извод, за това което се е случило. Според мен, именно преименуването на някои хора, е дошло дюзеш на други с подобни имена, които след преименуването или не са си сменили имената или ги използват в други страни, защото най-малкото съм виждал лична карта на Мартин, който всъщност всички знаят като Метин, в Германия... Доброволно! Мисля, че никой не оказва натиск на тези хора!

- 24-10-2014|Златко

Иван писа:

Тук искам само да обърна внимание, че аз не съм етнограф или историк и не мога да направя разбор за това какво се е случило. Възгледите ми като на млад човек са формирани от телевизията и интернет, но мога да си направя чисто човешки извод, за това което се е случило. Според мен, именно преименуването на някои хора, е дошло дюзеш на други с подобни имена, които след преименуването или не са си сменили имената или ги използват в други страни, защото най-малкото съм виждал лична карта на Мартин, който всъщност всички знаят като Метин, в Германия... Доброволно! Мисля, че никой не оказва натиск на тези хора!

Радвам се, че тия неща се четат и от млади хора. Добре е обаче за всеки от нас, стар или млад, да разширява познанията и източниците си на информация непрекъснато, за да се избавя от готови и може би едностранчиви представи, особено ако пък те са формирани от толкова ненадеждни източници, каквито са телевизията и масовата жълта преса.

Специално в случая, що се отнася до готовността на определени хора да променят имената си когато попаднат в чужди културни среди: според мен е крайно едностранчиво подобна склонност да се приписва на цели групи от хора. Това, че някой Метин е готов да се представя като Мартин или някой Георги – като Джордж, не може да служи като основа за никакви обобщения, по мое мнение. Изключително много хора в България се кичат със западно-звучащи прякори: Стенли, Джеки и т. н. са обичайни названия между приятели. Какво се крие зад всичко това не бих се наел да обобщавам. Но че огромното мнозинство от преименуваните хора в България са се съпротивявали срещу тази толкова груба форма на асимилация – в това едва ли може да има съмнение. Изключително важно е по този въпрос да няма илюзорни и фалшиви представи ИМЕННО сред по-младите хора, които не са преживели всичко това лично и може би са по-склонни от нас, по-възрастните, да вярват на такива сравнително евтини изкривявания на истината (които между другото противоречат на най-простите човешки чувства, между нас казано – кой от нас би приел с готовност да сменят името и идентичността му?)

Тук на сайта има достатъчно много автентични разкази на хора, които са преживели всичко това на собствения си гръб. Моля ви, прочетете ето тези тук текстове и се опитайте да си представите поне само за миг как ли би се развил собствения ви живот, ако някой би направил нещо подобно със самия вас, Иване.

Горчиви разкази - в три части

Едно... две... три

- 02-11-2014|**Моля въведете името си***

Ако границите на България бяха отворени и за българите по онова време – времето на „голямата екскурзия“, сигурна съм, че хиляди щяха да се възползват без никой да ги е притискал да си сменят имената. Всички бяха мачкани от комунизма, а мсюлманите имаха късмета да им се предостави възможност да се отърват от това, като напуснат страната. Останалите нямаха този късмет. Така, че, моля, не драматизирайте толкова като говорите за възродителния процес. Всички, ВСИЧКИ бяха подложени на репресии, по един или друг начин

- 02-11-2014|**Златко**

На какви точно репресии бяхте подложен/а самият/самата вие? И в какъв точно смисъл смятате, че те са сравними с онова, на което са били подлагани българските мюсюлмани? (Не само турци). Опишете накратко, как си представяте съдържанието на тази толкова простичка дума „репресии“.

- 02-11-2014|**Гост**

В научната литература, между другото, това нещо се нарича „борба за статус на жертва“...

Буря

Автор: Елица Кирилова

Когато пръстът на бурята докосна върха на Голямата пирамида, цяла Гиза оглуша. Хората наизлизаха по прашните улици, майки притискаха деца до гърдите си, не се чуваше нито плач, нито писък. Сред белия шум след мълнията само боговете чуваха молитвите на жреците си, но като че ли не проявяваха особен интерес към техния ужас. Безцелният танц на страха събираше и разделяше богати и бедни, млади и стари. Очите им се срещаха и разминаваха, но устите им оставаха неми. След минути паниката поутихна, гласовете бавно изплуваха над равния писък в главите им и хората се спряха на групи, за да обсъдят случилото се.

Бурята се стопи в небето като знамение, както се и роди. Пясъкът полегна на земята, сякаш никога не се беше надигал. Въздухът стана свеж, като че беше ранно утро, макар луната да беше седнала на трона си високо над града. Само псетата продължаваха да вият от ужас, разпенени, побеснели. Само няколко минути трябваша на града, за да осъзнае, че навън е светло, като по изгрев, въпреки късния час. Гласовете се снишиха до шепот, после съвсем замлъкнаха, щом някакво дете се развика запъхтяно, че Голямата пирамида гори. То тичаше от улица на улица, викаше с пълно гърло и оставяше след себе си следа от тишина. Жреците излязоха от храмовете си с разрошени коси, посипани с жертвена пепел, стичаха се от различните краища на града и вървяха към пирамидата здраво стиснали амулетите си.

Пирамидата гореше. Всъщност, не – грееше. Светлината струеше от нея като от голямо слънце, галеше страните им и дори хапеше, когато се опитваха да се приближат до нея. Някъде горе луната се взираше в нажежената каменна гробница и сигурно се усмихваше, скрита в сянката ѝ. Много от жреците падаха в праха и започваха да се молят. Някои търсеха закрилата на храмовете си, един-двама дори захвърлиха символите на вярата и се обърнаха към чудото като към нов извор на надежда и мъдрост.

До края на деня вестта за Горящата пирамида обиколи всички близки градове, стичаха се поклонници, зяпачи, търговци и крадци. Мълвата достигна и Ирод, който спря преброяването, замрази всички заповеди, вдигна семейството и близките си слуги и тръгна на път, за да види знака на боговете. Казваха, че денят нямал край, звездобройците напусkali, неспособни да четат по звездите, а всички кучета били избити в името на спокойствието в града.

Докато светът губеше една вяра и печелеше друга, една жена откри подслон и утеха в покрайнините на Бетлеем. В прегръдката на камъка, където никой не чу, нито се оплака, тя за първи път видя сина си, предложи му сърцето си и му обеща дълъг живот.

Никой не видя звездата. Никой не дойде с дарове.

Елица Кирилова пише в работните почивки, пее след работа и живее в промеждутъците. Автор е на литературния блог [When Nobody watches](#) и участва в проекта *писателибезкниги*.

Коментари (1)

- 12-10-2014|v
Браво!

Нашият модел на здравеопазване

Автор: Любомир Калудов

Здравеопазването е примамлива и силна карта, която всички партии показват преди избори, а след това бързо прибират обратно в колодата на неизпълнените си обещания. Понякога е признак на незнание – подведени от неукни съветници, политиците обещава светли бъднини, но в повечето случаи е нечестно заиграване с изстрадалия гласоподавател. Няма предизборна платформа от последните 25 години (след избухването на демокрацията) без текста: „решително подобряване на здравеопазването“. От непрекъснатите подобрения сме стигнали сегашното ниво, когато 68% от пациентите и 62% от лекарите мислят, че болната ни система се нуждае от срочна операция. (процентите са на Галъп Интернешънъл – институция, на която трябва да се вярва, но не безрезервно).

Начало на реформата в здравеопазването постави приетият през 1998г. **Закон за здравното осигуряване** (ДВ 70/19.06.98). Дали е толкова несъвършен или има други причини, но до 1 юли 2014г. този нормативен акт е допълван и поправян около 86 пъти. Принципите на здравната реформа, според които трябваше да се промени държавно финансираната и централизирано управлявана грижа за здравето на хората бяха:

1. Солидарност – всички членове на обществото внасят малки суми, които се използват за лечение на нуждаещите се

2. Парите следват пациента – болният човек избира къде и при кого да се лекува. Със своя свободен избор той регулира пазара на здравните услуги. Добрите специалисти и добрите болници имат повече пациенти.

3. Някои дейности са гарантирани за всички членове на обществото (осигурени и неосигурени) – спешна помощ, онкоболни, кръвни центрове, редки заболявания, инвалиди и пр.

4. Някои членове на обществото се осигуряват от държавата – деца, пенсионери, военни, полиция, администрация и държавни служители.

Тези четири прости правила трябваше да бъдат поставени в основата на т.нар. **Електронно здравеопазване**, за чието несбъднато осъществяване бяха изхарчени доста наши и европейски пари. Вместо тоновете хартия, всеки гражданин да има електронна карта, в която се съхранява цялата му история – платени осигуровки, заболявания, посещения при лекари, консултации, операции, усложнения и пр. И всеки лекар, срещу своя индивидуален код (УИН) да може на компютъра си да разчете тази информация и да допише своята.

Законът за здравното осигуряване (чл.6 ал.1) създаде институцията Национална здравноосигурителна каса (НЗОК), която започна да функционира на 15 март 1999г. Касата е учредена като самоуправляваща се независима публична институция, чиито бюджет е отделен от държавния. Основна цел на НЗОК е да осигурява и гарантира свободен и равноправен достъп на осигурените лица до медицинска помощ. В документите са вписани доста красиви думи: „подобряване качеството на живота, повишаване на икономическата ефективност на разходите, равнопоставеност при използване на качествени медицински услуги, достойно заплащане на медицинските специалисти, положителна промяна в отношенията между лекар и пациент...“

И ако всичко написано преди 15 години звучи толкова добре, какво се случи, че не се сбъдна? Дали здравно-осигурителният модел не е сбъркан още в самото начало? Има доста изречено по тази тема от компетентни и други анализатори.

Няколкото правителства и многобройните министри на здравеопазването постепенно промениха философията и обезсилиха принципите на здравната реформа:

Солидарност. Населението на България е около 7 280 000 души (данни на Националния статистически институт от 31.12 2012г.) Около 3 900 000 би трябвало да се осигуряват от държавния бюджет – пенсионери, деца, студенти, държавни служители, лишени от свобода, безработни и инвалиди. Лицата, които според Закона са задължени да заплащат здравноосигурителни вноски са 3 380 000. Според Националната агенция по приходите (НАП) броят на неосигурените през 2013г е бил около 2 000 000 или 60% от тях. За какъв солидарен модел на здравно осигуряване можем да говорим тогава? И как 40% от работещите в България със своите здравни вноски могат да издържат системата?

В България е много лесно да съществувате необезпокоявано и безметежно без платени здравни осигуровки. За разлика от други държави, в които Social Security Number \SSN\ е по-важен от документите за самоличност. Без този номер вие сте паразит, който не внася нищо в обществото и обществото нищо не ви дължи – здравна помощ, легално работно място, административни услуги пр. При нас не е така. Можете да имате фирма с наети работници, на които не плащате осигуровки. При постъпване на работа тези подробности от трудовия договор се считат за маловажни. Можете да регистрирате кола, да искате от общината различни помощи, справки, документи, да купувате имоти и да продавате вещи и никой не се интересува дали дължите нещо в модела на социална солидарност. Оказва се, че всеки може да заобиколи правилата... През 2011г. медиите съобщиха, че самият здравен министър (д-р Стефан Константинов) има неплатени здравни осигуровки за около 3 години!

Заобикалянето на проблема е много елементарно: Постъпва в болница пациент, който се нуждае от операция на стойност 7000 лева. Никога не е внасял осигуровки, защото е бил куфарен бизнесмен, имал ресторант, после направил цех... Бил е общ работник и е казвал на работодателя си: не искам договор и данъци, давай ми парите на ръка.

Законът позволява да внесе около 700 лева, НАП му издава документ за непрекъснати здравни права, той си получава частта от солидарния модел, правят му операцията на сърцето, след което отново спира да плаща на обществото. Без санкции, лихви или глоби. Лесно и просто.

Може ли да си платиш застраховката, след като ти е изгоряла къщата или са ти откраднали колата? Не! А защо може да поискаш от солидарния модел нещо, в което си решил, че няма да участваш?

Парите следват пациента. Това е най-абсурдното пожелание в цялата реформа. Българските пациенти са крепостни селяни на своя лекар. Те са в „пациентски списък“. Ако отидат на почивка излизат от списъка и си плащат. Системата ги изхвърля. Искат консултация със специалист, изследвания, лечение в друга болница... но няма талони и направления, Касата не дава, елате другото тримесечие.

С дебитната си карта може да изтеглите пари от всеки банкомат в Европа, но не можете да се лекувате където решите в България. Защо? Системата на здравеопазване не ограничава ли вашите права?

Дори да си внася добросъвестно здравните осигуровки, пациентът няма свободата да ги вложи при определен от него лекар или болница. Изборът на екип се плаща допълнително.

Със система от ограничителни мерки беше изтрит и този регулатор на здравната система.

Администраторите на здравеопазването решиха да централизират системата с изработването на т.нар. „медицински стандарти“. Мярка, по външен вид позитивна и съществуваща в повечето цивилизовани държави, но приложена по наш си начин. В момента съществуват създадените от Министерството на здравеопазването (МЗ) около 47 стандарта за медицинска дейност за различните специалности. Внимателният прочит на тези „стандарти“ издава механизма на тяхното написване.

По света „Правилата за добра медицинска практика“ се изработват от съсловната организация: за болестите на сърцето от Дружеството на кардиолозите, за децата от Педиатричната асоциация. Те съдържат основно две части – начин на диагностика и начин на лечение. Приемат се на конгрес и спазването им се контролира от Лекарския съюз на съответната държава. През няколко години гилдията ги актуализира.

В нашия случай стандартите са изработени от назначени от МЗ специалисти. От същите хора, но и с участието на администраторите на НЗОК са изработени още по-консервативните и на места безмислени алгоритми на т.нар „клинични пътеки“. Всеки Началник на клиника се е огледал в собствената си територия и е написал свои правила. За операция от апендицит са нужни трима хирурзи със призната специалност, двама анестезиолози, септична и асептична операционна зала и ехографист с документ за второ ниво.

Цел на нашите „стандарти“ не е гаранцията за добра медицинска практика, а затварянето на малките болници и създаване на пирамидална структура. За съжаление това вече е постигнато. Градове с по 30-60 хил. население затвориха болниците си. Никога, дори и в годините на най-зрелия социализъм не е имало такава централизация на медицинската помощ. Детето ви е с херния – детски хирург има в Пловдив, имате болки в стомаха – гастроентеролог в София.

Естествено е в държавата да съществуват елитни клиники и специалисти, университетски бази с високотехнологична апаратура и техника, но е ясно още, че има банални и често срещани заболявания, с които могат да се справят лекарите в малки районни болници. Както е било

много години наред. С по-малко усилия за пациентите и техните близки, по-евтино за системата и дори по-добре. Едва ли е оправдано и по-ефективно болен с бронхопневмония да се транспортира на десетки километри до белодробна болница или клиника по пулмология с център за дихателна реанимация. Нужно ли е всяка пъпка да се лекува в Национален център по алергология?

Един от най-абсурдните е стандартът по хирургия, който в т. 2.3.6 и 2.3.7 определя, че в операционната зала трябва да има 5-10 източници на ток (контакти тип „шуко“) и 2-3 мивки с течаща студена и топла вода! Да се чуди човек това медицински стандарт ли е или наредба на ХЕИ от 19 век!

Принципът „пациентът решава къде да се лекува“ вече е трансформиран в „системата ще ви каже къде“.

Държавата гарантира за всички спешна медицинска помощ, независимо дали са осигурени или не.

Знае се състоянието на тази бюджетно субсидирана дейност. Спешната медицинска помощ се крепи на личните усилия на заслужаващите огромно уважение мизерно заплатени лекари, медицински сестри, координатори и шофьори. Комбинацията от непрекъснато провеждани зле измислени реформи, недостатъчни средства и лоша организация е довела дотам, че най-бързият начин да стигнете до болница е като си извикате такси. Държавата счита тази дейност за досадна и непрекъснато иска да се отърве от нея. За недостатъчното финансиране, за изтичането на кадри, за гръмките „здравни стратегии“, за бъдещите спешни центрове – “28 малки пироговчета“ е писано достатъчно от умни анализатори. Дори изведнъж да се наляят необходимите милиони, да се достави нова съвременна техника, да се повишат двойно заплатите на работещите, това ще бъде поредната временна кръпка. Необходима е промяна на философията, смяна на модела.

Спешната медицинска помощ в нито една държава не е била и не може да бъде печелившо звено, но по нивото ѝ може да се съди за зрелостта и развитието на обществото. На другите места, за разлика от България е престижно да работиш като спешен медик. Спешните центрове са място за реализация на млади хора. За парамедиците – докато станат студенти, за студентите – място за набиране на клиничен опит, за младите лекари – работа, която с гордост ще впишат в биографията си, за амбициозните – да придобият с предимство желаната от тях специал-

ност, да ги забележат и да продължат в елитна клиника. Никой не мечтае да се пенсионира в Бърза помощ – това е етап от професионалното развитие и важен епизод от живота, но само толкова. Докато не се промени мисленето на администраторите, създаващи организацията на спешната помощ, ще продължим да погълваме болниците на Европа с наши лекари.

Гражданите трябва да знаят, се среднощното повикване няма да доведе в дома им детски алерголог, ендокринолог, неврохирург или подвoden стоматолог. Ще се отзоват добре потгтовени млади лекари, стажанти или парамедици, които ще овладеят критичното състояние и ще транспортират пациента до болница. Държавата гарантира, но само тази дейност. Ако сте извикали екип, задръстили сте системата с ненужно обаждане – ще ви се отрази много тежко на сметката на телефона или ще бъдете подведени под съдебна отговорност. Така ще се намалят неоправданите и лъжливи сигнали до диспечерите.

Как ли точно се случва, че в гъстонаселен Лондон с 8 млн. население, говорещо над 300 езика, диалекти и наречия, линейката пристига за по-малко от 9 минути? С перфектна организация, много пари и правила, които не са променяни от години. Разхождането на лекари по адреси е разхищение на високоспециализиран труд. Парамедиците на мотоциклети са през три кръстовища, на летище Хийтроу има и с велосипеди. С лъскав автомобил, оборудван с техника до тавана и в непрекъсната видеовръзка с диспечера пристигат 2-3 млади момчета и момичета, чиито униформи малко се различават от полицейските. Смее ли някой да ги повика на шега, или да вдигне ръка да ги удари?

Признаването на труда в спешните центрове за тежък, рисков и не-привлекателен – (първа категория труд) и работещите там за държавни служители с особени привилегии, права и защита (като полиция, военни, пожарна) са мерки, които би трябвало да се осъществят незабавно.

Някои членове на обществото се осигуряват от държавата. По неясни мотиви работещите в частния сектор внасят 8% от доходите си, а държавата осигурява своите служители на 4%. Средната вноска, която тя прави за тези хора на месец е 19,20 лева. Сумата за едно дете между 0 и 16 години е средно 16,20лв, а за един пенсионер е 22 лева. Дори и тези ниски вноски не постъпват в бюджета на НЗОК. Получава се така, че най-честите потребители на здравна помощ внасят най-малко в солидарния модел.

Здравната каса отдавна вече не е независима и самостоятелна публична институция с отделен бюджет. Стана обичайно от събраните здравни вноски да се прехвърлят към държавния бюджет (около 1млд. и 700 млн. през 2011г) или да се покриват разходи по други задължения вкл. пенсии. Променяйки правилата на здравния модел, държавата непрекъснато се опитва да прехвърли свои дейности. Издръжката на хемодиализните центрове, лекарствата за онкоболните и някои редки заболявания, спешните центрове, инвитро клиниките, центровете за кръвопреливане, средствата за имунизации и др. постепенно и тихомълком се прехвърлиха от бюджета на МЗ към Здравната каса. Това дебалансира и без това крехкото равновесие на нейните финанси.

НЗОК в момента е скъпо струваща и политически зависима система за преразпределение на значителни средства. Почти 50% от събраните вноски отиват за храна на фармацевтичните компании. Лицемерно гласуваните от Народното събрание (месец август 2014г) 200 милиона лева за „актуализация на бюджета на Здравната каса“ не отиват в болничната помощ, а покриват дългове към снабдителите с лекарства. И защо от една уж независима институция първо се вземат 1.7 милиарда, а после благородно се отпускат 200 млн.?

При повърхностно и непрофесионално прочитане на Закона за бюджета на НЗОК за 2014г. (Обн. ДВ. бр.106 от 10 Декември 2013г.) прави впечатление следното:

Приходите на касата са малко над 3млд. лв. От тях 1.8 млд. (60%) идват от здравните вноски на работещите. Останалите пари идват от държавата за лицата, които тя осигурява. Касата предвидливо е заложила приход 14.5 млн. лв от глоби на болниците, с които има договор. Как точно се планира всеки месец да се налагат глоби за 1.2 млн. лева, на кого и по какви критерии не е ясно.

В разходната част 357 млн. (8.4%) са предвидени за общопрактикуващи лекари и специалисти в доболничната помощ. За лекарства, медицински изделия и пр. са отделени 800 млн. За издръжка на дейности, които би трябвало да са ангажимент на държавата – хемодиализи, инвитро оплождания, интензивно лечение, лапароскопска и роботизирана хирургия и пр. – 135 млн. За плащания при лечението на граждани на ЕС, извън ЕС или бежанци – 58 млн. Забележителен е текстът на параграф 8 от заключителните разпоредби, който цитирам дословно: „усъвършенстване на механизмите и критериите за договаряне и запла-

щане на лекарствените продукти и медицинските изделия, финансирани от бюджета на НЗОК; прецизиране обхвата и съдържанието на медицинските стандарти в болничната и извънболничната медицинска помощ; подобряване на изискванията и критериите за медицински и финансов контрол върху дейността на изпълнителите на медицинска и/или дентална помощ и аптеките.“ За тази дейност са предвидени скромните 95 млн. лева. Касата има тежки административни разходи и издръжка на персонал за 48 млн. лева. Резерв за непредвидени разходи 280 млн. лв. За болнична помощ остават чисто малко над 1 млрд. лева (30%). Оказва се, че едва 38.5% от бюджета е за доболнична и болнична помощ. Актуализацията на този бюджет (ДВ. бр.67 от 12 Август 2014г.) добави към изразходвания резерв още 200 млн. основно за заплащане към дистрибуторите на медикаменти и медицински изделия. Изводите може всеки да направи сам.

В отредената ѝ роля НЗОК се превърна от посредник и разпределител на средствата между осигуряващите се лица, потребителите и изпълнителите на здравна помощ в репресивен орган. Изработените от чиновници многобройни и безмислени алгоритми за доболнична и болнична помощ се следят стриктно от инспекторите на касата. Свързват се документи, дати, входящи и изходящи номера, лични данни, подписи и печати. Обаждания по телефоните на пациенти с въпрос дали са били наистина лекувани. Среднощни проверки в болниците. Въвеждат се лимити за дейност – колко и какви заболявания могат да се лекуват от лекаря или болничното заведение. Колко броя деца с разстойство или възрастни с високо кръвно налягане. При постъпване в болница пациентът поставя на различните формуляри от 9 до 12 подписа. Абсурдно е въведен задължителен болничен престой – като че ли има присъда, която трябва да се излежи. За операция от апендицит е лека – само един ден, за изследване на стомах или дебело черво – средно тежка 3-5 дни. Как точно е определено, че при инсулт трябва да се лежи в болница 3, а при дископатия – 6 дни?

Законът за здравето (чл.190 ал1) гласи: „Лицата, упражняващи медицинска професия, имат право на свобода на действия и решения съобразно своята професионална квалификация, медицинските стандарти и медицинската етика.“

В чл. 6 от Кодекса за професионална етика на българския лекар(ДВ бр.79 от 29.09.2000 г.) се казва: „Лекарят има право на свобода за леку-

ване на пациентите си без външно влияние или намеса върху неговата професионална оценка, решения и действия, като поема отговорността за това.“

С подзаконовни правила и наредби НЗОК се опитва да контролира свободната лекарска професия и лекарското изкуство. С подкрепата на държавата засега успява. Касата е монополист и това поддържа имперското ѝ поведение.

В родината на здравното осигуряване – Германия има над 140 здравни каси. С различни пакети здравни услуги те се конкурират за вниманието на пациентите и лекарите. На другия полюс е Румъния, в която здравната каса (CNAS) се контролира от министъра на здравеопазването. Ние всъщност кой модел преследваме?

Незабавното прекъсване на монопола на НЗОК е болезнено необходимо и полезно за обществото, пациенти и лекари.

Една от трудните за обсъждане теми е **демонизирането на лекарската професия**.

Масово разпространеният портрет на лекарите е доста уродлива картина – те са корумпирани, некадърни и същевременно недоволни от заплатата си. Медиите, като добре нахранени придворни трубадури преекспонират този образ. В общия хор се включват и „пациентски организации“, чиито управителни съвети са по-многобройни от членовете им.

Такъв ли е наистина българският лекар и защо е толкова мразен? Все повече хора започват да разбират, че насаждането на омраза към определено съсловие прикрива политическа нечистоплътност и управленска немощ. Лекарите са виновни за хаоса в здравеопазването. Учителите – за лошото образование. Правосъдието е в ръцете на подкупни магистрати. Полицаяте са рушветчи. Да охулим, оплюем или направо да избием тези, които ни дават здраве, образование, справедливост и защита. Писатели, художници, музиканти, артисти – всичките са сноби, можем и без тях. Квалификации за цели професии непрекъснато тиражирани и злорадо повтаряни. Да премахнем всичките тези паразити и да си останем само ние -общество от честни и трудолюбиви хора – прости и лесни за управление.

Лекарското съсловие и лекарското изкуство никога не са били поставяни в такова унижително положение. Почти няма ден, в който някой вестник да не разказва покъртителна и омерзителна история за някой

доктор- или е убиец, или крадец, а в най- добрия случай-изнудвач. На всякъде по света от болести умират хора: едни- поради имунна недостатъчност, други- поради тежко придружаващо заболяване, трети- просто пристигат много късно и т. н. Лекарите не дават, нито отнемат живот. Няма държава обаче, в която така да се нахвърлят срещу лекуващите ги доктори, преди още да се произнесат компетентните органи каква е причината за смъртта. Думите „лекарска грешка“ са влезли трайно в речника и на полуграмотните слоеве от обществото. В почти 100% от случаите, след задълбочена проверка се оказва че такава „грешка“ не е имало. Това, обаче не се огласява на обществото. Докато се установи истината, въпросният лекар е сочен с пръст като престъпник, като убиец. Това му е пречило да си върши работата уверено и прецизно. Някои не издържаха на този нечовешки тормоз и заболяха тежко или напуснаха този свят охулени, смазани и омерзени.

Българският лекарски съюз (1901г) в своя първи устав и съсловноречни правила въвежда термина „лекарски имунитет“, по-късно пренесен и в българското законодателство:

Лекарят по принцип и презумпция е добросъвестен. Неговата работа в рамките на професията най-напред се обсъжда от лекарското съсловие чрез нарочно създаден орган – лекарски съд. Ако съсловието намери вина – по незнание, небрежност или непредпазливост, може да бъде предаден на гражданските съдилища. Дотогава никой няма право да изказва или публикува добри или лоши мнения по случая. Лекарските контролни органи в желанието си да пазят авторитета на професията много често са били по-строги от гражданските съдилища и са налагали тежки глоби, отнемали са лекарски права за известен период или завинаги.

Едва ли е нужно да се прави паралел със сегашния Лекарски съюз – безобидна, полуказионна организация, чиито време е ангажирано от вътрешни борби и ръкопляскане.

На този мрачен материал трябва да се сложи заключение. Има ли смисъл да се продължава така в здравната политика и ако не, **какво да се прави.**

Незабавно трябва да се наруши монопола на единствената здравна каса. Това е в интерес на цялото общество.

Връщането и стриктното спазване на четирите принципа на здравната реформа е крайно наложително. Електронното здравеопазване

ще гарантира свободното движение на пациентите и регулирането на здравния пазар. По-добрите специалисти и по-добрите болници ще имат повече приходи. Пазарът ще определи кои ще останат, а не „здравна карта“ определяща в кой район колко здравни заведения трябва да има.

Лекарската професия е свободна и не може да бъде администрирана или ограничавана. Дагностиката и лечението на заболяванията се извършват според правилата на съсловието и световната медицинска практика. Тези правила се изработват, обсъждат и приемат на конгрес на съответната специалност. Само Лекарският съюз чрез своите нарочно създадени органи (лекарска камара, лекарски съд) може да определи дали има нарушение на правилата за добра медицинска практика.

Държавата осигурява някои групи от населението – деца, студенти, пенсионери, безработни, инвалиди редовно и с пълна вноса от 8%. Доходите на държавните служители позволяват да се осигуряват сами.

Гарантирани от държавата за всички членове на обществото (осигурени и неосигурени) са спешната помощ, онколечението, кръвните центрове, лечението на редки заболявания, инвалиди, инвитро центрите и пр. Внедряване на нови и иновативни методи за диагностика и лечение се финансират от държавата, а не от здравната каса.

Здравните каси са самостоятелни и независими от държавния бюджет самоуправляващи се публични институции. Те се контролират от надзорен и обществен съвет. Всички техни документи са публично достъпни.

Няма на света страна, в която населението да е 100% доволно от здравната си система. Дори и в най-социалната – Дания. Но всяка държава има определена здравна политика, здравен модел, който последователно осъществява. Някъде са възприели финансирането да става централизирано, чрез данък (системата Беверидж), другаде – чрез осигурителни вноски управлявани от здравни фондове (системата Бисмарк). И при двете системи има възможност за допълнително застраховане. Неосъщественият български модел има либерални принципи със стремеж за централизиран контрол и управление. Двете неща не могат да съществуват заедно. Това е управленски оксиморон.

Какво да се прави? Има отдавна написани две книги на тази тема. Разумният егоист на Чернишевски или здравата партия на Владимир Илич – кой е нашият модел?

Любомир Калудов (1953) е лекар със специалност хирургия и пластична хирургия. Началник на хирургична клиника в частна болница LIFEHOSPITAL Бургас. Специализирал в България, Чехия, Русия и Турция. Над 20 научни публикации в областта на хирургията. Издадени две книги със стихове и една с проза. Публикации в електронни медии, периодични издания и сборници. Публицист. Статии в областта на музикалната критика. Носител на няколко национални литературни награди. Самостоятелна изложба по фотография в гр. Мачерата, Италия. Награда за фотография в гр. Кьолн, Германия. Любител археолог. Публикация на конгрес на БАН „Мегалитите на Балканите“.

Коментари (9)

- 10-10-2014|**Таня Малчева**

Браво, докторе! Каза им го!

- 10-10-2014|**silvi Aleksiev**

Предложение за обсъждане.

По повод безисходицата в което се намира българското здравеопазване, и безрезултатността на усилията на всяко правителство да се справи с проблема предлагам да подходим като един велик Руски цап познат като Петър първи. /и като май, единствен/

– Като се направи анализ на причините поради които не можем да извършим така желаната промяна на нещата, да се изостави досегашният подход към проблема и да се подходи по съвсем друг.

Причината поради която не може нито едно управление да извърши необходимата реформа е че в България няма кадри които да могат да се организират в екип способен да се справи със задачата. Няма и лидер който да обедини и насочи усилията на един такъв екип. Половин ве-

ковното ни изоставане и изолация в този така важен бизнес е попречило те да бъдат произведени и наложени. Слагаме лекари за министри а не мениджъри и се тухкаме че затъваме все повече. А това точно не е от тяхната компетенция. И няма от къде да знаят. И вместо да инкасираме провал след провал с изпробването на случаайни меси и това да се отразява на имиджа на нашето управление, предлагам да обсъдим организирането на един международен конкурс, включващ организацията и изпълнението на реформата, на най високо европейско ниво и на него да поканим най доказаните специалисти по медицински мениджмънд от цял свят. За целта да задължим министър председателя да впрегне в действие новите си добри контакти на правителствено ниво и да осигури съдействието чрез колегите си от европейската общност, най доброто в Европа. Колкото и скъп да ни излезе този конкурс, ще е несравнимо по евтин от загубите които сме реализирали до сега и продължаваме да реализираме от състоянието на медицинското обслужване в момента.

Ще се радвам ако и по мъдрите помислят върху темата и предложат нещо за обсъждане и ще е по радостно ще бъде ако и управляващи и опозиция се обединят по един такъв генерален подход при решаването на този национално значим проблем и ще покажем пред света нашата единност и сплотеност при решаването на общозначими проблеми.

И като допълнение, едно по радикално решение.

Има министерство на здравеопазването, има проблеми.

Няма министерство на здравеопазването, няма проблеми.

Имаше министерство на външната търговия и какво от това?

Няма министерство на външната търговия, външна търговия си има.

Имаше министерство на вътрешната търговия и услугите, и какво от това?

Няма министерство на вътрешната търговия и услугите, вътрешна търговия си има и услуги си има. Ще си има и здравеопазване защото това си е една услуга.

А дали пък да не се помисли и за закриването на някое и друго министерство занимаващи се със стопанска дейност и дублират фирменото управление?

Все пак живеем по пазарни правила и да слагаме шапки и юзди на предприятия, занимаващи се с чисто търговска дейност, е най малкото

пречка за тях. Държаша, това е въд организация а не стопански субект по силата на Търговския закон.

Не се ли разбира че чиновникът прави правила за себе си и за свое удобство а не за другите? Отнемете му това право. Не стъпвайте на тази удобна динена кора която подхлъзва всяко правителство. Не позволявайте на този който трябва да ги изпълнява, да ги определя и пише. Това е безочливо нарушение на Закона за конфликт на интереси. Изпълнителната власт трябва само да изпълнява и контролира и не повече. Има достатъчно умни хора извън Изпълнителната власт които безпристрастно да написват законите.

С.Алексиев / май 2009г.

- 10-10-2014|**Николай Колев**

Много добра статия. С една бележка -демонополизирането на НЗОК няма да разреши проблема! За съжаление българската НЗОК бе одържавена още със създаването ѝ. Ние приехме моделът на Ото фон Бисмарк, но го осемашихме!

- 12-10-2014|**Любомир Калудов**

Позволявам си да не се съглася с г-н С.Алексиев. Внасянето на комисии и специалисти отвън е като старата българска мечта – някой да дойде и да ни направи държавата (Дядо Иван, Европа, братята американци, Царя и пр.) Липсата на политическа воля за реформи не е поради липса на специалисти. Надпреварата е коя партия ще управлява 3.5 млрд. лева (бюджета на НЗОК) и комисионните от лекарства и медицински изделия.

- 12-10-2014|**Проф. Пожарлиев**

Чудесен анализ на бъркотията и посочване на правилният път. За какво ни са внесени менаджери? Ето кой трябва да слушат политиките! Трудно ми е да повярвам, че ще се случи. Колко ли пъти и аз съм вземал думата по тези въпроси? Все пак по тези въпроси трябва непрекъснато да се пише и говори!

Поздрави на Колегата.

- 14-10-2014|**Божидар Колев**

Поздравления за прецизния анализ и компетентност, а също така и отношение към проблема, който засяга всички ни, но вълнува малцина. В мътни води риби се ловят, но не можеш да спасиш и нищо, даже и на плиткото. Поздрави на доктора.

- 21-10-2014|**Любомир Калудов**

Драги ми читатели! До днес – 2654 прочитания (извадете осем, те са от мен). Видно е, че тази тема е прелюбопитна за вас, но какво от това? Нито една хартиена медия не се осмели да публикува този текст. Или да го оплюе. Нито една политика не се припозна в несръчните ми разсъждения. Много ми напомня за онзи разказ „И я че изокам некой ден!“.

- 21-10-2014|**Златко**

Надявам се да не възприемете това като израз на някаква зла ирония или друг вид недружелюбност, но...

Добре дошли в клуба, уважаеми доктор Калудов!

Преди вас в него се намират няколко десетки, ако ли не стотици, други български автори, публикувани на този и други български Интернет-сайтове. Изобщо, илюзията, че може да се постигне някаква бърза, видима и осезаема реакция от страна на българските медии или поширока общественост, като се пише или разговаря в медии, различни от жълтата преса или телевизията, си е илюзия. От една страна, това означава, че човек е осъден да работи без да очаква нищо, или поне нищо осезаемо. От друга страна, това с неизбежност ни довежда до темата за отделянето на плявата от зърното, тоест факта, че в една толкова негостоприемна и по принцип не подаваща обратна информация среда, да оцелеят могат единствено и само издания и хора с издръжливостта на истински черен гологан или, ако щете, простичък плевел.

Това е, което мога да кажа аз. Надявам се в този коментар да не се прочете прекалено много песимизъм или каквито и да било оценъчни стремежи. Животът на българския маргинал е такъв, какъвто винаги е бил. И какъвто винаги е бил животът на маргинала, между другото. В това няма някаква особена несправедливост или съдбовно проклятие. Просто онзи, който отказва да действа и мисли по тертипа на мнозинството, особено пък на мнозинството в една толкова културно-бедна среда, трябва да носи последствията от своята избрана различност ПОНЕ

без да се оплаква. (Отново никаква оценъчност, проста констатация на фактическо положение)...

- 21-10-2014|**Златко**

А, между нас казано, 2-3000 прочита не са си и нищо особено. Всеки от малко-малко по-популярните български Интернет-сайтове предлага десетократно по-голяма посещаемост и читаемост на публикуваните текстове. С неизбежния компромис, че на тези сайтове става дума за неща, които са изначално написани за вкуса на днешния среден читател, повече или по-малко образован. Елитността на дадено място и човешка група, заявявана или реална, е свързана с неизбежно приемане на факта на собствената непопулярност. Това просто не може да бъде другояче. Елитност и масовост не могат да съществуват в един и същи калъп. Точка. Такава е реалността и тя винаги си е била такава...

Тихо море

Автор: Атанас Стойчев

Според ЕМП всички моряци обичали тихото море, но не всички хора обичали тихия живот.

Никакво вълнение, без драми, без трепет дори, може би това проповядват източните мъдrecи. От друга страна, всичко това е заложено в човека – вълнения, драми, трепети. Ако ги изкорениш или овладееш дори, в какво се превръщаш – според МП, в сухо дърво без здрав корен, с клони, които никога не се разлистват.

Много е лесно да изпълняваш заръките на древните мъдrecи, ако наистина не се вълнуваш, не трепваш и не си подвластен на никакви драми. И от друга страна – ако се вълнуваш, трепериш и драматизираш, наистина ли трябва да се измъкваш от всичко това? При това за силните чувства и изпепеляващата любов няма възраст. И никога не било късно от свободолюбив човек да се превърнеш в роб.

Изневиделица го сполетяла любов, която яко го разтърсила. Особено на тази любов било, че жената сипела безжалостно своите откровения за другите си мъже, което му причинявало човъркаща неутешима болка. Защо не я натирил още в началото, и досега се чудел.

Още на третия ден му признала, че той просто е един от мъжете, към които влечението ѝ било силно и неудържимо. Страстта ѝ към мъжете била направо маниакална. Била само на пет години, когато казала на майка си, че иска да се омъжи за някакъв мотоциклетист, който често минавал по тяхната улица. Бил с ярки червени чорапи и естествено с каска. Всичко това силно я впечатлило и поискала от майка си да я запознае с него. Още в детската градина, в началното училище, главата ѝ била пълна с мисли за другия пол.

Нищо не му спестявала, а той стоял като гламав до нея и я слушал.

Обичала мъжете, защото били готови на всичко, за да я завоюват. Колкото повече ги опознавала, толкова по-силно се привързвала към тях. Ставала все по-зависима, но какво от това? Искала да бъде зависима.

Какво щяла да прави, ако е свободна, но без мъжете? Само мъжът можел да я напълни и зашемети.

Била сигурна, че интересът ѝ към мъжете едва ли не е изписан на челото ѝ. Понякога си мислела, че изглежда като изпаднала уличница, която постоянно мисли за мъже, но не се притеснявала особено от това. По-скоро се надявала, че излъчва нагон, сексапил и неизтребима женска енергия.

Винаги имала основен мъж, какъвто МП бил в момента. Без да се притеснява, тя постоянно го подготвяла за бъдещата раздяла. Казвала му, че никога не изоставяла основния си мъж, преди да омагьоса следващия. Било възможно дълбоко в себе си да е моногамна, но нито един мъж не успявал да задържи за дълго вниманието ѝ. Понеже нямало такъв мъж, и тя като повечето жени, които държали на любовта, била принудена да осъществява поредица от начала. Мъжете се държали добре само в началото, после се отпусkali. Оставала с един мъж, докато се чувствала желана и обичана. Сигурна била, че ако попита всичките си мъже, с които е била, защо не се чувства желана и обичана, щели да ѝ отговорят в хор: „Защото ти не се държиш така, че да си желана и обичана.“ Тя, според повечето от тях, правела всичко възможно да ги попилее. И ако оцелеели след тайфуна, поздравявала ги. Това не значело, че няма да ги изостави, за да тръгне към поредното начало и подем.

Допускала, че е нимфоманка. Желанието ѝ, особено в началото, било неудържимо. Не знаела какво надделява – страхът от самота, липсата на нови изгарящи чувства или недостигът на секс. Усетела ли края, панически търсела следващ мъж. Известно време била ту с единия, ту с другия. Не прекъсвала връзките си и с инцидентни мъже, защото било възможно някой от тях да бъде следващият ѝ мъж. Неудържими подмолни инстинкти я карали да прави всичко възможно да накара предишния мъж безкрайно да съжалява за раздялата си с нея. Въобразявала си, че точно тя е причината той да изпадне в дълбока депресия, да го уволнят или да не му върви в бизнеса. И ако поне част от това се изсипело върху него, тя непременно искала да утеши поредния нещастник. Искала да го види слаб – това била перверзията, която никой мъж не можел да ѝ прости. Искала да го види нещастен, искала да се убеди, че ще страда цял живот за нея.

МП допускал, че тя страда от тежка маниакална болест, в която по невъобразим начин се смесвали комплекси, невроза и жестокост. А той вероятно страдал от манията да изслушва.

Изоставеният мъж страдал, че отивала при друг, а другият, че е имало мъж преди него. На първия отмъщавала, на втория печелела доверие то и още от началото посявала отровното семе на ревността. Обикновено си признавала само за предишния мъж, никой не знаел, че е поредният пътник в претъпкан автобус, където винаги имало място за още един.

Постепенно разбирала, че освен красивото лице и хубавото меко тяло, невинността, която въпреки всичко излъчвала, или по-скоро умението ѝ да се прави на такава, били най-силното ѝ оръжие. Мъжете се нуждаели от невинна жертва, която да спасят. Всеки мъж си мислел, че точно той е избран да покаже пътя на заблудената овца. После правела предостатъчно, за да им разбие илюзиите, но повечето вървели докрай.

Макар да му казвала, че тя не на всички мъже говори така и си признава всичко, МП се чудел на брътвежите ѝ, защото тя твърдо вървяла срещу себе си със своите болезнени признания.

Лесно стигнала до мисълта, че няма забранени средства да постигнеш мъжа. Бил неин роб, докато го будалкала, престанела ли, мигновено се превръщала в стъкло, през което той оглеждал останалия женски свят.

Често се питала – защо винаги ѝ прощавали? Защото, отговаряла си, не искали да изпуснат такова страхотно парче, защото вярвали, че е невинна, защото не могли да повярват, че е мръсница, а може би точно защото била мръсница и имало на кого да прощават. Но преди всичко, според нея била надарена с дарове, които карали всички мъже да си падат до смърт по нея и да ѝ прощават. Как да не се възползваш!? Колкото и да било странно, всеки корабокрушенец благодарял, че го е разбила. Радвал се на обещанията ѝ, че ще го изкара на брега и ще го просне да съхне. Ако я обземела сценичната треска, правела се на виновна, плачела и се разкайвала. Печелела доверие, след като го е изгубила до капка. Как да не го направи отново!? Струвало ѝ се, че ако си постави за цел, може да убеди всеки мъж, че е девствена и да изиграе с жар и вдъхновение целия акт на обезчестяването.

Когато я обвинявали, не винаги отричала. Да, била коварна, фалшива, непредвидима, подла, непоносима, скандална и разрушителна, била болен зъб, който трябва да извадиш – всичко, каквото си помислиш. Е, и? Би трябвало мъжете да бягат от нея като дявол от тамян. Не бягали.

Казвали, че «тя» не била «тя», когато била коварна, фалшива, непредвидима, подла, непоносима, скандална и разрушителна. Въобразявали си, че това било само върхът на айсберга, а отдолу плавала истинската ѝ същност.

И това дочакал да чуе – теорията ѝ за възрастните мъже, към които МП определено принадлежал.

С годините си давала сметка, че възрастните мъже били най-сладката ѝ слабост. Те не само приемали, че била зло, те ѝ обяснявали защо е такава. Възрастните мъже наляпвали въдицата и се мятали там, дори когато никои нямал намерение да ги лови. В сравнение с младите мъже, по-лесно можела да ги накара да се чувстват единствени и върховни. По-лесно ги заблуждавала, че с тях била на седмото небе и не забелязвали, когато имитирала своите шеметни оргазми.

Била убедена, че винаги може да намери под вола теле и в мъжа – недостатък. Никога нямало да се успокои, постоянно щяла да се лута между различните мъже, защото всъщност се лутала в себе си. Мъжът бил средството, с което постигала измяната и отмъщението. Щом се запознала с поредния мъж, вече чувствала вкуса на кръвта, която щяла да му пусне. Той самият не виждал в нея мъжемелачката, която го смила и изхвърля като наденица без никакви шансове да възвърне своето предишно твърдо мъжко „аз“. Разбира се, това не значело, че нейното коварно-нежно-агресивно-меко-женско „аз“ излизало невредимо. Била победената победителка – след всеки мъж, все по-отчаяна, че не може да се отърве от мъжете, все по-дълбоко депресирана, че не може да се отърве от себе си.

Чудела се дали да благодари на Бога или да му тегли една майна, че ѝ е дал тази раздвояваща роля да обича и мрази мъжете. По-скоро била склонна да му благодари. Ако ѝ отнемел тази страст, щяла да си остане абсолютно куха и празна.

Хубавото било, че повечето мъже се пишели полови манияци. Това доста улеснявало умните жени. И на умните, и на глупавичките препоръчвала да гледат на мъжете, както те гледат на жените – да си ги вземат, както те си въобразяват, че вземат жените. Мъжът не бил никаква крепост, бил си една разградена градина, където влизаш, опустошаваш всичко като вършачка и пътуваш към следващия. Каквото и да правела, не можела без тази игра на мъж и жена. Щяла да се влачи по корем, но не можела да не я играе. Това било единственото нещо, заради което мо-

жела да понесе лишения, да се подложи на мъчения, да бъде на косъм от смъртта.

Мислела си, че за мъжете е онова, което Господ бил за клетия Йов. Пращала им изпитания и ако са силни, трябвало да ги изтърпят. Повечето се влюбвали истински като всеки наивен богомолец, който се обръща към Бога за първи път. Тя също се влюбвала. Обичала ги по различно време, обичала ги по едно и също време, обичала единия, докато била с другия. Запознавала ги, а веднъж на рождения си ден, събрала всички накуп. Въпреки това всеки си мислел, че е родена за него. Мъже... Всички се подозирали, гърчели се от мисълта, че всеки от тях е участвал в изтощителния порнофилм с нея, но никой не си признавал. Продължавали да я приемат като хибрид между беззащитно животно и дете.

И по време на тази пагубна любов, и след нея МП се чудел какво го карало да бъде с тази жена, как издържал толкова дълго време. Мислел си за летаргичния сън, в който изпадали мъжете след петдесетте. Според него това бил своеобразен преход към отвъдното. А тази жена го будела, разтърсвала го яко, нямал никакъв шанс да се отдаде на своя мечешки сън на възрастен мъж, и той се чувствал по-жив от всякога.

Може би тя била права, всеки мъж се изживява като спасител и той не правел изключение. Макар че в случая той трябвало да бъде спасяван.

Спасила го добра жена, която онемяла, когато той ѝ разказал за своята ужасна любов. Най-после той намерил тихо море.

Защо не разкажеш за тази жена, попитах го веднъж.

Нямало какво да разказва, тази добра жена била просто една добра жена.

Атанас Стойчев живее във Варна.

Първата му книга с разкази – „Нон стоп“, излиза през 1988 г. в Профиздат. Още като ръкопис е наградена в Националния конкурс за произведения на морска тема. Следват „Пясък от дъното“ (Факел, 1993), „Не ми вярвай, скъпа“ (Факел, Свободно поетическо общество, 1995), „Слаби ангели“ (Факел, 1999), „Тъмната страна на жената“ (Славена, 2003), „Тъмната страна на мъжа“ (Славена, 2008). Автор е на пиесата „Скандал в рая“, която през 1994 г. получава Голямата награда в Националния конкурс за произведения на морска тема, а през 1996 г. е поставена на сцената на Фестивалния и конгресен център – Варна. На същата сцена през 1999 г. се играе и втората му пиеса „Задник, змия и бич“. Пиесите му „Плебеи и аристократи“, „Морски шах“ и драматизациите по Алеко Константинов „Разни хора, разни идеали“ и по Йордан Йовков „Шибил“ са излъчени в ефира на радио Варна през 2011 и 2012 г.

Коментари (1)

- 12-10-2014|**Виолета Бончева**
Хареса ми, поздравления!

Лилини мамини

Автор: Александра Джандева

Лила е щатната курва на блока.

Курва, защото винаги има за всички. От всичко. Щатна, защото в нашия квартал такъв е законът – блок без собствена курва не може.

В живота на Лила нямаше нищо интересно – мъж пияница и женкар, синът – дребен далавераджия. Цялата тази идилия обаче се изпари само за седмица.

Първо, кола прегазил мъжа ѝ. Изскочил внезапно на улицата и само по гащи. Шофьорът се шашардисал и докато удари спирачки Жоро вече сънувал завинаги последната си изневяра.

След два дена Лила го погребал, а синът им Митко го окошарил. Бил млад, но изпечен, казаха полицаите и понеже беше пак предизборно време по бързата процедура му лепнали две години. Колкото за отскок.

Така една сутрин Лила се събуди сама.

И безработна.

Защото шефът ѝ реши, че иска да си има по-млада секретарка. Трудно му беше да обясни на Лила защо се отказва от качеството, за сметка на количеството във всичките му пространствени измерения, но накрая все пак успя. И Лила си тръгна, защото беше жена с достойнство. Даже подробно обясни на новата как изглежда жената на шефа и в кое шкафче седи конякът за специалните случаи.

След два месеца на Лила ѝ стана скучно. И много тъпо. Без работа, без мъж, без шеф и с едни огромни разперени ръце насреща ѝ – аре, разкарай се, криза е, стари лейки не взимаме. Не че беше много дърта – само на 43, но времето си беше взело неговото. Както и водката. Чиста и винаги само с едно кубче лед, но за това пък в несметни количества.

Междувременно апартаментът, в който живееше Лила започнал да се държи направо неадекватно. Първо се развали душът. Бясно и побъркващо сипеше неравноделните си капчици в зеления леген и нямаше сила, която да го спре. Той просто си плачеше за ремонт.

Накрая, през една събота, Лила повика съседа от етажа над нея – Иван. Дойде той, смени кранчетата, пиха по две-три ракии в памет на Жоро. На Лила ѝ стана по-весело, а Иван се сети, че жена му е с децата при баба им.

Така се случи – уж веднъж, уж случайно, но думата назад няма връщане. Защото Иван се похвали. За да не чуе жена му, каза само на Пешо. Не че има значение, но след седмица всички приятели го заподкачаха. Изцяло по мъжки, колкото да изкрънкат да черпи бира и да разкаже от първо лице и така, по-подробно, като за маса.

Изобщо, щеше да си остане случка съвсем в реда на нещата, ако не беше се повредила печката. Внезапно, наред запръжката, и на Лила вече ѝ кипна. Защото Иван от ток не разбираше нищо и ще трябва за някой друг да помисли. Така се сети за Мишо – един попрецъфтял ерген от първия етаж.

После машинката някак съвсем неусетно и от самосебе си се завъртя. Не че на Лила все нещо в апартамента ѝ се повреждаше, напротив, но връщане назад нямаше. Думата скиташе съвсем безконтролна и такива едни ги разправяше...

Получи се лесно и закономерно естествено – мъжете ѝ носеха водка, от време на време мезенце – саламче, вурстчета, кълцана наденица. Лила спря да си търси работа, защото искаше да има време за всички. Храна си имаше, за сметките мъжете помагаха кой колкото може. И всичко застана на мястото си. Даже жените не бяха много ядосани, защото си знаеха стоката. По-добре Лила от петия, отколкото някоя фрълца, дете ще им изпие парите по баровете.

А в това отношение Лила наистина беше желязна и без лиготи по женски – водката чиста, с едно кубче лед, мезето скромно – за двама, подаръците непретенциозни – като за вдовица на 43 – без амбиции, без общи планове, без изискани срещи. Просто приятна компания за убиване на панелното време – смачкано, изподъвкано и вечно тролейно изпаднало.

Без да звучи идиотски, но в този блок всички бяха щастливи. Мъжете, отдавна прехвърлили първа младост, си кръшкаха почти легално, така да се каже дори – по-съседски. А за жените – за тях вече казахме.

Сутрин Лила слизаше пред блока на припек да изпие по биричка и компания винаги имаше. А вечер – вечер беше царицата за всеки, който имаше пари за хубава водка, прилично мезе и глава готова да се откаже

от собственика си поне за една нощ. Защото Лила умееше много неща, но най-вече знаеше как да слуша. И нямаше мъж, който да е разочаровала, защото всичките ѝ любовници си тръгваха окрилени. На тях всъщност малко им трябваше – някой, който поне за час да не ги нарича мухльовци, да не им държи сметка за чашките и така нататъка по параграфите. Плановете за внезапно забогатяване буквално от нищото също влизаха в сметката. Важното е, че Лила знаеше формулата за тяхното случване – разбира се, мили, ще стане! А истината е, че не ѝ дремеше. Тя своето знаеше как да взима и зависеше само от себе си.

Когато Лила се хвърли от петия изведнъж стана страшно. Защото всичко си беше толкова хубаво и как така, може ли, ама на нея какво ѝ стана, ех, Господи, ужас...

Единствено жените разбраха, защото те всички до една бяха скатали по една Лила в душите си. Но смелост нямаха и освен това не им стискаше да я изритат навънка на светло.

После си сипаха в чашите и до-късно с мъжете си пиха.

И отливаха чисто по женски, и до една нескопосано, напоиха всички килими, и пак сипваха, и пак пиха...

И им се искаше, ах, само как им се искаше, и те един ден така да свършат – изцяло по собствена воля. А преди това – без общи планове, без мелодрами, без предисловия и заключения, тъй сякаш светът с тях започваше – безсъден, свободен и жаден. След полет, но пък от колко високо...

Сякаш всички живееха в партера, някои даже в мазето, така се чувстваха, поне докато не им свърши водката. Защото тази вечер мезе нямаше.

Сега на входа виси бележка: „Търси се курва. На щат. Назначаване веднага, осигурена квартира. Заплащане само в натура. За закуска безплатна бира, за вечеря салам и хляб половинка. Първите три месеца обяд няма.“

Четвъртък, 08 Септември 2011

Александра Джандева е завършила журналистика с профил радио във ФЖМК в Софийския университет. Работи като журналистка и самостоятелна авторка от 2001 г.

Коментари (5)

- 19-10-2014|**с134**
измишльотини.

- 19-10-2014|**Д-р Георги Карев**
Много чисто, много честно, много истинско! Химн на човешината – в нас и извън нас. Браво!

- 19-10-2014|**Гост**
Добре и мъдро написано. Браво!!!

- 20-10-2014|**Гост**
Кво му трябва на човек повече?

- 23-11-2014|**мария ангелова**
Чудесно написано-тъжно и смешно!

Солунските братя в нова светлина

Автор: Стоян Гяуров

„Тази книга кръжи около братята Кирил и Методий.“ Книга от германски автор, която започва с това обещание, може да бъде сигурна в интереса на българския читател. А вероятно и в подозрителността му, след като общественото разстройство, предизвикано от баташкия епизод¹, показва колко лабилно и уязвимо е българското самосъзнание. Но „Славянският език в богослужението“ на реномирания историк Готфрид Шрам със сигурност ще бъде балсам за истеричното наше его.

Шрам осветлява делото на солунските братя в един по-широк времеви и географски контекст, „отколкото е обичайно в досегашната дискусия“, поставяйки ударение върху ранните контакти на славяните с християнството и значението им за създаването на глаголицата и черковнославянския език. Шрам е специалист по източноевропейска история, а не филолог и отлично съзнава рисковете, на които се излага. Но той превръща своя хандикап в предимство, като се осмелява да обхване в полезрението си целостта на езиковите, културните и историческите явления, свързани с преди следисторията на възникването на славянската писменост. Монографията му е наситена с нови или пренебрегвани досега идеи, хипотези или направо спекулации, някои от които са били предмет и на предишни негови работи. Мисля, че по две направления, бесите като трансмисия за покръстването на славяните и кавказката връзка при създаването на глаголицата, изнесеното от Готфрид Шрам, макар и не безспорно, се покрива с надеждата му да допринесе за изясняването на някои феномени, „монополизирани от славистите и византинистите“.

Досега бяха известни само няколко района, където се осъществяват първите контакти на славяните с християнството: Фриули (Североизточна Италия), византийските и християнските градове по адриатиче-

1 Опитът на историците Мартина Балева и Улф Брунбауер да прецизират значението на Баташкото клане произведе шумен скандал през 2007. – Б. а.

ското крайбрежие и Константинопол. Шрам добавя към тази картина един важен щрих. В онази планинска област, където днес минава българо-сръбската граница, нахлуващите славяни попадат на два християнизирани народа, живеещи в „уникална симбиоза“ – бесите, които Шрам идентифицира като предшественици на албанците и затова нарича протоалбанци, и проторумънците. Срещата с това „остатъчно християнство“ в сърцето на езическите Балкани оставя следи в славянския речник, върху които авторът гради своята теория. Тук славяните за пръв път виждат например черкви и манастири. Думата кирко те усвояват като църку и така я препредават на останалата Славия; в българската си среда тя приема формата църква/черква.

Следващата стъпка в реконструкцията на Шрам го отвежда до предположението, че под влиянието на своите нови протоалбанско-румънски съседи някои славяни също започват да се покръстват. Наблюдението му се крепи единствено на три думи – църку, купетра и комкане, – които обаче той смята за извънредно показателни. „Ако още преди Кирил комкане (от соттитсаге), една дума от северния, латинския културен пояс е била стигнала до Солун, тогава би могло да се заключи, че още към края на VIII век в този пояс е имало славяни, които са се причестявали.“ Идеята е, че докато понятието за черква е било достъпно и за външните наблюдатели, то тайнството на светото причастие предполага познаването му, а разпространението на съответното понятие, комкане, е имало смисъл само между християни.

Шрам не спира дотук, а се поддава на изкушението за една, по думите му, „предпазлива хипотеза“: дали славянските езичници не са възприели от първите албанци и румънските номади не само вярата им, но и техния културен модел? При албанските и румънските християни богослужението се е извършвало на собствения им език; защо новопокръстените славяни да не са искали същото и за себе си? Славянската мяса предполага обаче наличието на писани текстове. „Ако протоалбанците са използвали, както е най-вероятно, някаква адаптация на латиницата, отчитаща специфичните звуци в езика им, тогава налице е бил модел, който един друг народ лесно би могъл да последва.“ Тук Шрам, изглежда, хвърля мост към делото на Кирил и Методий.

През първата половина на IX в., при царуването на Крум и сина му Омуртаг, границите на българското царство се изместват все повече на запад. Гоненията, на които са подложени християните, принуждават

бесите да потърсят спасение във византийския пристанищен град на Адриатическо море Дирахион, днешния Дурес в Албания. Следвайки нишката на споменатите по-горе три думи, Шрам изказва предположението, че трябва да е имало и още един бежански поток, отвел християнизирани славяни в Солун, един космополитен град със значително, ако не и преобладаващо славянско население. Авторът припомня, че Византия е била многоетническа империя, затова не е чудно Кирил и Методий да са познавали до тънкости славянския, езика, който е бил най-често чуваният по улиците на града; на българския читател би трябвало да направи впечатление, че Шрам говори за славянски, а не за македонски език, както е прието в западното езикознание. „Вероятно би могло да се приеме, че двамата братя са били колкото гърци, толкова и славяни. Защото в една многоезична империя, под една-единствена обща културна обвивка, това не би било противоречие.“ На друго място Шрам задълбочава мисълта си, отбелязвайки, че представата, според която човек трябва да принадлежи към една или друга националност, е „опит за насилствено вкарване на света на IX в. в корсета на XIX и XX век“. В семейството си двамата братя сигурно са разговаряли на гръцки, но по всяко време са могли да потънат в славянската среда, без да се открояват като чужденци. „От тази двойна идентичност произтича световноисторическата роля на солунските братя.“ Така елегантно и логично, като измества вниманието от етноса към културата, Шрам сменя остротата на проблема какви са били по народност Кирил и Методий, показвайки, че от един погрешно поставен въпрос трудно може да се очаква верен отговор.

Тук, в Солун, прекъсва нишката, която Шрам извежда от староплачинските убежища на бесите и проторумънците. Той предполага, че много скоро след пристигането си в града пришълците са се претопили сред сънародниците си, на които християнството е било чуждо. Но ако не със славяните, какво им е пречило да се сближат с едновърците си? Авторът подминава тази възможност и заключава, че творческите импулси за житейското си дело солунските братя са добили не от местната славянска общност, а от друго място. Споменатият мост към славянската книжовност се оказва мираж.

Глаголицата представлява рязко скъсване с гръцката традиция. Търсейки отговор на въпроса защо и как е станало това, Готфрид Шрам се добира до ключовата хипотеза на своята работа, а именно, че непо-

средствения импулс за историческия си проект Константин получава от запознанството си с двете кавказки азбуки, арменската и грузинската, създадени през IV в. от гениалния арменски първоучител Месроп Маштоц. Според почти криминалистичната възстановка на Шрам това станало по време на пребиваването на Константин в оглавявания от брат му манастир По-лихронион във Витиния, а главният посредник за осъществяването на кавказката връзка бил грузинският монах Иларион, „една голяма фигура на източното християнство“. Германският историк не е първият, забелязал значителното структурно сходство между глаголицата и кавказките азбуки, но той е първият, който извървява докрай този път: Шрам подчертава, че само благодарение на образаца, създаден от Месроп, може да се разкрие в пълна мяра културно-историческото значение на делото на солунските братя.

Съответствията между славянската и кавказките писмености авторът синтезира в пет точки, три от които са съществени: създава се едно радикално ново писмо; налице е стремеж към покритие между звук и буква – нещо нетипично за гръцката и латинската писмена система; и трите азбуки съдържат закодирани препратки към по-стари писмености, вписвайки се по този начин в един общ религиозно-исторически контекст. Извънредно любопитно е например тълкуването на Шрам за мотивите, накарали Константин да заимства буквата ш от еврейската азбука. В ушите на гръцкия културен елит славянският език, особено характерните шиптящи звуци, имали грозно звучене. Тъкмо един от тези звуци обаче Константин експонира, напомняйки, че Бог използва ш, когато говори на Мойсей, а еврейската дума шиболет (нишан, белег) служи за езикова проба (Съдии 12: 4-6). Така уж презряното шиптене се покрива с аурата на нещо достопочтено, дори свещено. „Дали Константин не е избрал тази буква именно като шиболет, за да засрами онези, които не са могли да произнесат едно ш?“

Както е известно, новата писменост и новият черковнославянски език, създадени от Константин за всички славяни, но с непосредствената цел да се насърчи християнизирването на България, намират приложение първо в Моравия. Докато глаголицата, която на пръв поглед няма нищо гръцко, е духовно творение, кирилицата, която цар Симеон въвежда в България, и която демонстративно носи гръцкия си характер, се опира на държавния резон – на амбицията на Симеон да стане император на два народа, българи и гърци. Кавказкият модел се оказва така

привлекателен за Константин, защото му показва изхода от неговите лутания: да създаде едно напълно оригинално ново писмо, което, без да дезавуира гръцкия си дух, ласкае (и до днес) националното самочувствие на българите. Имперската програма на Симеон му налага други приоритети: очевидната зависимост на кирилицата от гръцкото писмо е желана от него, защото – както подчертава Шрам – той смята, че това му улеснява пътя към трона на Византия.

В продължение на немалко време България може да си позволи лукса да има две азбуки. Но бъдещето принадлежи на писмото, наречено на името на Кирил, което би било немислимо без неговия принос. В новопокръстена Русия българската писмена култура навлиза с буквите на кирилицата, докато със западането на Първото българско царство глаголицата отстъпва все повече на запад – към Охрид, а оттам към Хърватия, която в продължение на векове е последният бастион в литургията, а донякъде и в литературата на великото дело на Кирил и Методий.

Gottfried Schramm: Slawisch im Gottesdienst. Oldenbourg (2007)

Стоян Гяуров е журналист и преводач, роден през 1950 в Хасково. Завършва английска филология в Софийския университет, след което работи в държавното радио. От 1990 до 2012 е редактор в радио „Дойче Веле“, Бон. Превел е книгите: „Светът на късната античност“ от Питър Браун, „Невинни ръце“ от Александър Демант, „Мойсей Египтянина“ от Ян Асман, „Бъдещето на класическото“ от Салваторе Сетис, „Фараонът Пруст“ от Михаел Маар.

Накъде тече детската литература

Автор: Владимир Трендафилов

Накъде тече детската литература или кой (все по-нарядко) се страхува от Ханс Кристиан Андерсен

Най-скорошният превод на Андерсен, дело на Владимир Старирадев¹, е едновременно силно позитивен факт от областта на най-новата ни книжнина, недвусмислен успех за преводача, и освен това важен симптом – симптом не само по отношение на Андерсеновата ни рецепция, но и по отношение на това как се е променила дефиницията на детската литература в България през последните вече над сто години. И преди социализма, и през социализма у нас господства адаптацията за деца, т.е. прокарването на основните елементи от сюжета през реториката на чичко разказвач или дядо разказвач (в плана на „а сега, мили деца, ще ви разкажа една...“). Преводите на Старирадев са по-писмовни, по-близки до написаното от Андерсен, а не до предполагаемото очакване на родната детска публика. В този смисъл те не жаят чак толкова читателя, колкото досегашните, не се свиват в шушулката на някаква традиционна идея за невръстното възприятие, не гукат на дечицата, нито ги гаят по главичките. Бихме могли да ги наречем „превод на Андерсен като за възрастни“.

Но може би с още по-голямо основание бихме могли да се запитаме, дали този превод не е предназначен за едно актуализирано дете? Дали не сближава фиктивните деца, за които са предназначени традиционните адаптации, с реалното дете, по-точно с това, което то е способно да възприеме и осмисли? Дали не отчита, съзнателно или не, че междувременно детето потребител на Андерсен се е развило, усъвършенствало е грамотността си, увеличило е багажа на знанията си, заякнало е психически и може по-безболезнено в сравнение с невръстните си предци да разбере някои по-тънки внушения на текста или пък да понесе, при-

1 Андерсен 2005.

мерно, някои по-хладни или ужасни моменти от приказките? Ерозията на адаптацията можем да тълкуваме, освен по редица други начини, също и като ерозия на страха от текста Андерсен.

Ако въведем един по-дълъг хронологически план, става дума именно за развитие в дефиницията на понятието „детска литература“ – развитие, което тече в много по-широк мащаб, отколкото може да обхване прецедентът на отделния превод, в случая този на Старирадев. Нямам предвид речниковата дефиниция, а изменящия се през годините обхват на понятието в публичното поле заедно с рецепционното очакване, което то е създало. През 70-90-те години на XIX век, когато не само детската, но и въобще националната ни литература е още в пелените си, под „детска литература“, когато и където въобще става дума за нея, се разбира най-вече „стихчета за най-малките“. Вазовото „Пенчо бре, чети, / Пенчо не чете...“ не конструира ново жанрово очакване. Самото стихотворение е конструирано така, че да се озове в центъра на тогавашното жанрово очакване.

Да вземем друг пример. Най-пространният критико-рецензентски текст, посветен на детската литература, който е излизал преди зората на XX век, е този на Александър Теодоров-Балан в Периодическото списание на Българското книжовно дружество (1891)¹. Същият текст дискутира само детски стихосбирки и песнопойки. Но дори списанията и вестниците, които в онова време отделят внимание и на прозата за деца, обръщат рязко повече внимание на поезията. Поезията, с една дума, е престижният детски жанр.

Това отчасти е имитация на класическата йерархия между жанровете, датираща от Аристотел насам. Но донякъде е и защитен вал, буфер, предназначението на който е да отграничи детската книжнина от авантюристично-сензационната проза, която във вид на брошури атакува от сергиите вниманието на невръстната публика. Тоест по онова време има някаква стихийно насложена представа от типа на: „поезия“ – висока, възпитателна и препоръчителна, и „проза“ – по-ниска (макар и не непременно крайно ниска), покваряваща (или най-малкото съмнителна) и непрепоръчителна.

Разбира се, има и изключения. Във второто наше детско списание – „Книжевен имот за децата“ на Георги Живкин от 1872 г. – най-отпред де-

1 Теодоров-Балан 2001: 264-93.

филира една странна нравоучителна художествена проза, от която възнамерявам да цитирам началото. Заглавието е „Честита нова година“:

„На Сурваке рано малкия Добре влязал при баща си, който щом бил станал от спане, наближил до него, сторил му поклон, отстъпил са сетне малко на назад и като понапрегнал гласа си, захванал таквази реч: Тъй както Римляните в старите времена и както в сегашно време сичките християнски народи си честитят първий ден на нова година, тъй, многопочитаемий мой татко, и аз ида... ах!... и аз ида...“¹

Тук „малкият Добре“, както гледаме, здравата обърква конците. Поантата на текста, обаче, която става ясна малко по-нататък, е, че същият действа правилно и похвално, но тъй като опитът му е все още малчугански, замисълът е по-добър от изпълнението. Текстът явно е побългарен превод, по всяка вероятност на материал, взет наготово от някое протестантско списание и не особено сръчно пригоден към българския контекст. Така той е запазил възпитателния си дух и визира култивирано-ерудитски семейни взаимоотношения, характерни по-скоро за препоръчителния дом на някой немски или британски бюргер от XIX век, отколкото за реалния български дом от онова време, бил той учителски или чорбаджийски. Тоест в случая имаме колажна кръпка, а не инцидент от веригата на установената традиция.

Поради силно възпитателния си характер, обаче, този прозаичен къс е, така да се каже, „безопасен“, т.е. няма риск да бъде сбъркан с някоя от непрепоръчителните художествено-прозаични форми. Именно затова и заема такова видно място в списанието. Художественият (сюжетният, развлекателният) елемент в него е всъщност илюстративен, подчинен е на трактатния елемент, т.е. на нравоучителното послание, заложено в него. Но едновременно с това е и задължителен, макар да стои на второ място, защото служи за по-лесното възприемане от страна на детето на трактатното послание.

За традиционната детска литература на патриархалния тип общество, особено тази от XIX и началото на XX век, това е дефинитивно свойство. Тази литература не е просто себе си, а илюстрация на себе си. Сюжетът ѝ е не само разказана история, но също така и повод да се осъществи трактатна цел (ограмотяване) или да се въведе трактатно (нра-

1 Честита нова...1872.

воучително) послание. Фасадното му предназначение е да развлича, но то самото е валидно или уместно само доколкото улеснява усвояването на трактатна цел или послание. И по този начин се явява прелюдия към света и литературата на възрастните – „широкият“ свят и „сериозната“ литература.

Петнадесет години след споменатия критико-рецензентски текст на Балан, в една статия, озаглавена „Каква е и каква трябва да бъде нашата детска литература?“, авторът К. П. Домусчиев, макар и да започва обзора си с поезията, отделя немалко място и на прозата за деца¹. Същото можем да кажем за обзорния критически текст на Славчо Паскалев, излязъл същата година в сп. „Мисъл“². Но четвърт век по-късно, през 30-40-те години на XX век, обертон на детската литература вече категорично е късият приказно-приключенски разказ. Около неговата форма и обем се развива въобще представата за това що е детска литература.

Разбира се, детската поезия продължава да си я има и по него време. Неотдавна се е появил и българският детско-юношески роман („Златно сърце“ на Калина Малина, сериализираните повествователни брошури на Емил Коралов и някои други). Но дори различията клонят към обертона. Поезията като цяло демонстрира склонност да увеличава обема си до размера на къс разказ (заслужава внимание растящият брой поемки за деца, които се издават по онова време), а романът пък, в онзи свой ранен вариант, е все още сравнително кратък и прилича повече на удължен къс разказ, отколкото на роман или дори повест.

Интересен факт също така е, че точно в този период се състои първият що-годе масов бум в издаването на Андерсенови произведения у нас. Преводи има и по-рано (началото им е през 1881-83 г.³), но те са по-скоро инциденти и не съставляват системна рецепция на датския автор. Първият бум е именно през 30-те, на база на преводните адаптации на Светослав Минков и някои други. Тоест Андерсен се утвърждава като присъствие в българската книжнина във време когато е бил вече жанрово синхронен с книжнината ни, когато типът произведения, които пише, се е покривал максимално добре със статистическата представа у нас за това що е детска литература.

1 Домусчиев 1906: 21-31.

2 Паскалев 1906: 321-31, 427-44.

3 Вж. Михайлова 2003.

Когато в самия край на социализма, през 1987 г., по страниците на в. „Пулс“ се разгръща последният голям дебат у нас не само за детската литература, но и въобще на литературна тема, под „детска литература“ се разбира вече главно „детско-юношески роман“ (от порядъка на 120 до 250 страници). Това, разбира се, никъде не се формулира изрично по този начин. Но главно такъв тип заглавия се проблематизират или посочват като представителни за жанра от участниците в продължителната дискусия. По същото време, струва си да отбележим, българският Андерсен е вече и романист. Романът му „Двете баронеси“ е издаден от „Народна култура“ през 1982 г.

Като погледнем това развитие в обхвата на понятието от аналитична дистанция, в него се очертават три тенденции:

1. *Преход от поезията към прозата.*
2. *Развитие от по-къси към по-дълги четива.*
3. *Постепенно езиково и стилово сближаване (до степен на частично взаимопроникване) между литературата за деца и тази за възрастни.*

Трите развития са паралелни. Поезията, освен дето е поезия, е в чисто формален план средище на къси форми. А и при нея, поради по-големия смислов синтез, който поддържа, е най-отчетлива разликата между имплицитните аудитории, т.е. между малолетната и пълнолетната публика, за която е предназначено съответното произведение. Това можем да го формулираме и по друг начин: адаптацията на стихотворение за възрастни, за да стане като за деца, се налага да бъде по-рязка от аналогичната детска адаптация на разказ, повест или роман.

С други думи казано, в приказката и съответно в приключенско-авантюристичния разказ (тип „уестърн“, например) тия оразличителни параметри са занижени, макар и все още да съществуват сравнително отчетливо. В детско-юношеския роман те са още по-занижени, до степен понякога на недоловимост; пример са романите, които много добре познаваме от детинство (двете „Алиси“ на Луис Каръл, повестите на Александър Милн, Селма Лагерльоф, Ерих Кестнер и Астрид Линдгрен), както и (разбира се) приказките на Андерсен. Всъщност за всички тия последните е може би валидна тезата на известния изследовател на детска литература Питър Хънт, който в една своя важна статия настоява да

се поддържа разликата между „детски книги за възрастни“ и „детски книги за деца“¹.

В основата на всички тия развития отчасти лежи обективен социокултурен процес: организацията на българското образование и съответно снижаването на статистическата неграмотност, съчетано с вдигането на качествения праг на грамотността. Последното обстоятелство се изразява в развиването на все по-добри и трайни навици за четене. Залъгалка за забавачницата, например, може да прочете всяко дете, което що-годе е усвоило буквите, но за детско-юношеския роман, с по-големия му обем и езикова сложност, трябва по-подготвена детска аудитория. Именно този тип по-подготвена аудитория, в по-голяма степен спечелена за каузата на четенето, нараства по численост във времето от 70-те години на XIX век насам и придърпва детския литературен избор все повече и повече към себе си.

През последните десетилетия се наблюдава обективно сближение, поне в основните параметри, между детската литература и тази за възрастни. Развитие е характерно не само за нашия литературен процес, но се наблюдава и в глобален план. То тече и в двете посоки. От една страна можем да кажем, че детската литература постепенно съзрява по манталитет. Сега тя включва „забранени“ доскоро или най-малкото неприемливи теми и изразни средства, а приемливите като че ли стават все по-разнообразни, богати, сложни, някак все по-малко „детски“. В една своя статия холандската изследователка Ан де Врис заявява, че през 70-те години на миналия век от детската литература в родината ѝ изчезват кажи-речи всички нравствени табу². Подобно развитие съответно в Нова Зеландия и Великобритания (горе-долу по същото време) анализира и Найо Малкълм³.

Но едновременно с това можем да кажем и друго – че „сериозната“ литература се инфантилизира. Най-ярките явления в световната белетристика напоследък са издържани като че ли в един „унисекс“ (или нека го наречем „унивъзрастов“) план, т.е. изглеждат в еднаква степен предназначени за деца и за възрастни. Имам предвид романите на Дъглас Адамс, Тери Пратчет и някои други, както и цели жанрове – научната фантастика и фентъзито, например.

1 Hunt 1994: 5.

2 De Vries 1997: 43.

3 Malcolm 1998.

На какво се дължи това двупосочно явление? Критиците го регистрират от повече от двадесет години насам¹ и досега не са успели да постигнат единодушие в интерпретациите си. Една от най-интересните тези принадлежи на Джери Гризуолд, който разсъждава върху причините за парадокса, защо в последно време детството, като строго отделена категория със специфични параметри, сякаш изчезва, а в същото време изключително много се разраства продажбата, четенето и изучаването на детската литература. Той твърди, че тенденцията е временна и по същество носталгична: че голям процент от детската литература понастоящем се употребява от съвсем зрели хора, които, съзнателно или не, предусещат залеза на социално-манталитетната категория „детство“ и скърбят за нея един вид „на прощаване“².

Лично аз смятам, че вярното обяснение е по-оптимистично. Не ми-сля, че става дума за предстояща смърт на детството или детската книга, а за по-ефикасна комуникация в днешната електронна епоха между различните възрасти, както и между различните литературни родове и жанрове. Границите тоест стават все по-малко абсолютни и все повече чисто функционални, рационализират се и се превръщат просто в инструменти на удобното класифициране.

Кога и къде тия граници са максимално отчетливи и фиксирани? По-горе говорих за едно типологично развитие, което се наблюдава в нашата детска литература от зората на организацията ѝ до ден днешен. Това нейно развитие може да се дефинира и по следния начин: постепенно освобождаване на сюжета от трактата. Всъщност главно трактатът съставлява разликата между литературата за деца и за възрастни. Детската литература е освободена понастоящем от трактата, така както и развлекателната литература за възрастни. Двете разновъзrastови читателски групи се срещат на общо поле – развлечението. Трактатът отива изцяло приоритет на зрелия читател.

В крайна сметка, моето убеждение е, че да се говори за детска литература понастоящем не означава да се говори за определен сектор от литературата. Да се говори за детската литература е един от начините да се говори въобще за литературата. Тоест тя не е жанр, раздел, подраздел, а функция или гледна точка, разновидност на литературната авторефлексия. Кое не означава, че я няма. Означава, че е сериозна.

1 Elkind 1981; Postman 1982; Winn 1984.

2 Griswold 1997: 38.

Из сборника „Кризата, която обнадеждава:

Картографии на днешното литературно поле“, София, Сиела 2009

Владимир Трендафилов е роден във Варна през 1955 г. Завършва английска филология в СУ „Св. Климент Охридски“, където преподава до 2001 г. Работи като редактор в „Народна култура“ (1981-1983) и главен редактор в „Български текст“ ЕООД след 2001. От 2005 г. е доцент по английска литература в ЮЗУ „Н. Рилски“, Благоевград.

Коментари (3)

- 16-10-2014|**Дедко Светослав**

След тази свята статия приказките на господина М Стомина ми се видяха още по- Свежи, Уханни, Полезни, Естетични и Разумни – СУПЕР, казано на една купешка дума само. Няма ли да е честно да си го кажем, понеже те са ни поднесени безвъзмездно, освен и любезно? Г-н Вл. Трендафилов ни обяснява защо трябва да сме по-доверчиви към културата си. Благодарности за всичко, Българио!

- 19-10-2014|**Женя КЪНЕВА**

Само да вметна – „Пенчо бре, чети...“ е създадено от Петко Рачов Славейков. А иначе авторът е прав за инфантилизацията на литературата и за отношението към децата като към умалени копия на възрастни.

- 19-10-2014|**Maire**

Нищо ново като констатация – добре е авторът да попрочете текстове за детската литература, сътворени след 1997 г., както и да не бърка Вазов с Петко Р. Славейков (бащата на Пенчо)!

Цветовете на кошмара

Автор: Ангел Игов

Румен М. Еверт. „Чужда земя“. Превела от немски Емилия Драганова.
ИК „Жанет-45“, 2014. Цена: 13 лв.

Злокобен, готически, психотичен и гъст като избуял трънак, в който с цената на много рани търсиш пътя си – това са впечатленията, които много бързо оставя краткият, но крайно интензивен роман „Чужда земя“. Неговият автор, Румен М. Еверт, е немец, свързал живота си с България, но действието на романа се развива в източна Англия – сред блата, мочурища и западнали градчета, в същия онзи регион, който Греъм Суифт нарече *waterland* и извлече от него подобно усещане за заплаха и безнадеждност. Не че, строго погледнато, „действието“ излиза много извън налудното съзнание на главния герой – художника Андерсон, който, страдайки от амнезия и обсебен от догадки, че е убил жена си, постепенно пропада все по-дълбоко в халюцинативен свят, населен от чудовищни видения.

Изграждането на такъв свят в романово произведение е доста амбициозна задача и „Чужда земя“ по необходимост насилва не само повествованието, но и езика до граници, отвъд които дебне хаосът. Но

заложеният в основата поглед на художник помага много: изпъстряйки своите страници с графични, сюрреални и символно натоварени образи, Румен М. Еверт успява завладяващо (и в същата степен отблъскващо) да въведе читателя в кошмарните селения на болното съзнание. В своята анотация на задната корица Борис Минков отправя към „Степния вълк“ на Хесе; аз, от своя страна, бих казал, че методът на Еверт силно напомня търсенията на един английски писател (и художник) от високия модернизъм – Д. Х. Лорънс, чието име, впрочем, е „изтървано“ на едно място в текста. Също като него, но още по-радикално, Еверт се стреми да възсъздаде душевния живот не чрез потока на съзнанието, т.е. не толкова чрез тясно езикови стратегии, колкото чрез образа и цвета. Оттам и пристрастието на този стил към синестезията, към снаждането на различни сетивни усещания. Ето един типичен пример: „Тръстиковите стебла тананикаха железносиви сарабанди“. Изцяло съзвучен с идеите на Лорънс е и подчертаният интерес към примитивното, към първичната сексуалност, към животинските инстинкти. До голяма степен личността на художника Андерсон се разпада по този диаволичен начин именно защото той става неспособен да организира инстинктивните стимули в свързан, логически последователен свят.

Това, разбира се, е патология и романът на Еверт гази решително в тресавищата на тази „чужда земя“. Книгата е разделена на три части, в които състоянието на героя очевидно се влошава, а с това и литературният експеримент става все по-радикален. Няма да скрия, че първата част смятам за най-успешна, бих я нарекъл дори майсторска в начина, по който балансира между съзнанието на героя и все още разпознаваемата действителност, надвиснала застрашително над него. Там Андерсон се оттегля в някогашната семейна вила, за да търси ключ към изтрити от амнезията събития, но властното изобилие на природата на това изолирано място го смазва и прогонва. Повествуващият поглед набляга на знакови за психоанализата детайли като например смазващото изобилие от птици с множество имена; а обстановката е графична, ярка и, впрочем, по много интересен начин навява асоциации с вещерския „рай“ от „Антихрист“ на Ларс фон Триер. По-нататък, приемайки рискования танц по ръба на безумието, „Чужда земя“, поне за мен, попренавива пружината. Все пак – за разлика от книгите на Лорънс – романът на Еверт удържа своя експеримент в малък обем и това съхранява силата му. В съчетание, готическата атмосфера, халюцинативната образност

и пътешествието в жестоките дебри на болния ум правят тази щедра и зловеща книга впечатляващо четиво.

Материал на в. „Култура“

Ангел Игов е роден на 3 юли 1981 г. в София. Завършва I АЕГ в София. Бакалавър по Английска филология и магистър по Литературознание от СУ „Св. Кл. Охридски“. През 2003 специализира в Университета на Роухемптън, Лондон. Автор е на два сборника с разкази: „Срещи на пътя“ (2002, изд. „Лодос“) и „К.“ (2006, изд. „Адрона“); с първия печели голямата награда за дебютна книга в категория „Проза“ от националния преглед-конкурс „Южна пролет“ (2003), а вторият е номиниран за наградата „Елиас Канети“ (2007). Носител и на награди за проза от конкурса „Рашко Сугарев“ и за критика от конкурса „Боян Пенев“. Публикува свои разкази, статии и рецензии в „Култура“ (където е постоянен наблюдател за книги от началото на 2006 г.), „Литературен вестник“, „Капитал Light“, „Алтера“, „Сега“ и др. Води културното предаване „Всяка събота“ по радио „Нет“ от април 2004 до закриването на радиото през октомври 2005. От ноември 2005 представя нови книги в предаването „5 по Рихтер“ по TV 7. Член на журито на конкурса за роман на годината „Вик“ за 2007. Превел е на български по един роман от Пол Остър, Мартин Еймис и Дъглас Кенеди.

Коментари (1)

- 17-10-2014|Златко

Заслужено висока оценка от страна на един от най-добрите сред по-младите ни литературни критици и автори. Книгата на Румен Еверт е едно от ония редки литературни явления, които, именно поради мрачната сила на литературното и човешкото си послание, се нуждаят от

дълго време, за да се превърнат в част от утвърдения литературен мейн-стрийм (а защо не и канон, някой ден?)...

Онова, което при всички случаи трябва да направи всеки малко по-културно-амбициозен читател в тази страна, е да не изчаква прекалено дълго време, преди да се е запознал/а с това произведение, забележително най-малкото с това, че, поради старото правило, че няма пророци в родината, България има огромната привилегия да е открила достатъчно рано за себе си и една по-широка публика произведение, за което времето със сигурност ще има какво да ни разказва. Това не е точно дреболия, струва ми се...

Правото да живееш, правото да умреш

Автор: Атанас Стойчев

Хората не живеят добре, разправя ЕМП, защото ги мързи да живеят и я карат по инерция.

Доброто и злото са заложени във всеки човек, твърди той. У едни хора доброто – с шепи да го гребеш, у други – със свещ да го търсиш, не можеш да го намериш. Човекът е невъобразим коктейл от добро и лошо, любов и омраза, завист и великодушие, скъперничество и щедрост, всичко, което си помислиш. И за всеки човек този коктейл е различен, за едни – твърде кисел и горчив, защото злото е в повече, за други – уханен и приятно тръпчив от превъзходния житейски вкус на доброто.

Всичко е много просто, продължава. Добрите хора трябва да съхраняват доброто у себе си, лошите – да изкоренят злото. Много често се случва точно обратното – хората заличават доброто и развиват злото. Всичко се свежда до мързела, който също е вродено качество у човека. Защото нищо по-лесно от това да унищожиш доброто и да се подчиниш на злото. Мнозина са трудолюбиви, не им тежи да работят здраво, тежи им усилието да се вгледат в себе си, да се наблюдават и да отсеят доброто от лошото. По-лесно им е да вдигнат канара, отколкото да обърнат очи навътре в себе си.

Много са хората, които не искат да се променят. Те смятат, че са такива – гневливи, завистливи, мразещи и винаги ще бъдат такива. Изглежда им е много трудно да станат от мразещи – обичащи, от мразени – обичани. Не бил чувал някой да казва, обичам да мразя, обичам да бъда мразен. Защо тогава такива хора не се променят? Дали заради нежеланието, страха или неумението да се вглеждат навътре в себе си, да се опознават, да се карат сами на себе си, когато са лоши и да се хвалят, когато са добри. МП мисли, че ги тресе страхът да видят онова, което не искат да видят. Предпочитат да си отглеждат досадата от себе си и от другите, вместо да навлязат навътре и да открият съкровищата, които се крият у всеки човек. Фактът, че лошите хора рядко се хвалят със своята

лошотия, показва, че те носят този неудобен товар, мъчат се да го скрият, а нямат сили да го захвърлят.

Все от някъде трябва да се започне, казва МП. Ако толкова те мързи да мислиш и да се самоанализираш, той съветва да вземеш един бял лист, да си напишеш името най-отгоре и да дръпнеш една черта по средата. Отляво пишеш доброто, отдясно – лошото. Вглеждаш се внимателно в себе си и изписваш всичко негативно и положително, което има в тебе. После решаващ какво да махнеш и какво да оставиш. Проблемът е, че човек трудно вижда лошото у себе си. Тъй че, ако отляво списъкът се окаже дълъг, а отдясно се мъдрят само две-три лошотийки, значи в твоя самоанализ има нещо гнило.

Не може да се разчита на помощ отвън – нито от себеподобните, нито от Създателя. Освен това нито приятелите ти, нито Създателят знаят какво точно има в теб. А и толкова ги интересува. Така наречените Учители могат да покажат посоката, но не и да променят. Човек САМ трябва да се заеме със себе си. Да се оставиш на другите да те променят е проява на безволие. Това е все едно да си болен и да се оставиш да те лекува човек, който не знае от какво точно си болен.

Преди време МП не отричал съвсем помощта на Създателя, доколкото сме били създадени по негов образ и подобие. Но след като прочел повечето свещени книги, вече имал доста резерви към божията помощ.

Твърди, че Създателят често си прави шеги с човека, които нарича изпитания. Накрая човекът излиза виновен, защото той е изпълнител на неговите заповеди и извършител на съответните действия. МП няма против Създателят да е водач на човека, но защо от време на време да не бъде и негов служител. Човек може да му се доверява, но и да го отрича. Да допуска неговата сила, но да не го оставя да забравя, че човекът също е силен. Да не се оставя винаги Той да прави избора вместо него. Хубаво е да се вслушва в Създателя, но да слуша и себе си. Не е нужно сляпо да изпълнява заповедите му, съветите му, напътствията му. Човек трябва внимателно да се вгледа в себе си, да разбере кой е и какъв е и тогава да реши доколко ще мели брашно със Създателя. Това, че не изпълнява някои от неговите заповеди, не е повод за притеснение, защото Той самият си противоречи. Според него Създателят е едновременно лош и добър, той е Бог на доброто, но и Бог на злото. МП мисли, че ще сгрешим, ако ги разделим. Ако ги разделим, твърди той, ние изцяло прехвърляме вината на лошия и се кланяме на добрия. Не! Нужно е да приемем Създателя

като едно цяло, изтъкано от добро и зло във всичките им нюанси и размери. Във всеки човек тези нюанси и размери са различни. Създателят ни води към добро, но ни тласка и към зло. Всеки от нас се поддава различно на доброто и злото. Да отречем, че Създателят присъства, когато извършваме зло, значи да го обидим като зачеркнем неговото всеприсъствие. МП смята, че всеприсъствието му и неговата вечност са единствените му качества, които с лека ръка можем да му признаем. Когато Тома Аквински коментира какво „не може“ Бог, казва следното:

1. Бог не може да е тварна и тленна плът.
2. Не може да промени Сам Себе си.
3. Не може да се провали, умори, разкае, забрави, ядоса или натъжи.
4. Не може да отнеме човешката душа.
5. Не може да изтрие миналото.
6. Не може да съгрешава (греша).
7. Не може да създаде друг Бог.
8. Не може да престане да съществува.

Може ли човек да се ослания на такова неможещо създание?! Да, ясно е, че е библията не е писана от Бог. Но тогава какво да отречем и какво да приемем? Да оставим заповедите и да махнем Еклисиаста? Да оставим Еклисиаста и да махнем заповедите? Да не се учим от разгулния живот на Соломон, а да следваме живота на праведния Исус? Да приемем, че след страданията винаги има възнаграждение, както е при Йов, и да забравим, че милиони живеят в мизерия и глад, без да получат капка възмездие? Или да приемем текстове от Корана, където се говори, че праведните са облежнати един срещу друг и вечно млади юноши разносят бокали вино, от което глава не боли? Да не говорим за хубавиците с големи очи, подобни на скрити бисери.

Би трябвало да сме доста „нищи духом“, за да вярваме на такива дивотии. МП не е сигурен дали ние подражаваме на Създателя или той на нас. Къде му е бил умът, когато се обзалага със Сатаната да изпитва праведността на горкия Йов? И накрая мрънка и не може да отговори на нито един от въпросите на Йов. Като едно абсолютно парвеню, той парадирва със своето могъщество и нищо повече. Къде го чукаш, къде се пука.

МП мисли, че хората също се държат като дребни божества и вършат същите безумия като Създателя.

Веднъж на кораба, на който плавал МП, палубният боцман се обзаложил на каса уиски, че ще побърка младия трети помощник капитан,

ще го направи разnogлед, както се изразявал. Момчето се оженило и веднага тръгнало на рейс. Боцманът мислел да го убеди, че младата му жена изневерява. Всичко било подготвено предварително. Много важен бил фактът, че боцманът се качил на кораба по средата на рейса. С други думи, бил на брега, докато момчето отсъствало и можело да вземе всичко за чиста монета. Боцманът познавал двойката, знаел нещичко, останалото досъчинил. Преди да тръгнат на рейс, случайно засякъл двамата в луксозен бар. Дори забелязал, че момичето се задява със симпатичния барман.

Разказал на момчето, че няколко дни след неговото качване на кораба, той решил да наmine през същия бар. И каква била неговата изненада, когато видял неговата мацка да седи на бара и да си хортува сладко с бармана. Тя не го видяла. Седнал някъде в ъгъла на бара и наблюдавал. Може би всичко щяло да mine гладко, той дори мислел да поздрави момичето и да си тръгне, но все пак съмнително му било какво прави тя в този бар в такава късна доба. Кипнал, когато видял, че барманът се готви да затваря, а жената на бара не бързала да си тръгва. Платил на сервитьора и излязъл незабелязан. Проследил ги и когато видял, че двамата влизат в хотел, всичко му станало ясно. А ако на момчето не му е станало ясно, жалко.

Всичко било доста автентично – бара, барманът, жена му, която обичала да ходи в този бар. Момчето дори се сетило, че жена му наистина се задявала с този барман.

Боцманът разказвал историята в салета почти пред целия екипаж. Никой не казал, че това е лъжа.

През нощта момчето се хвърлило през борда и оттогава ни вест, ни кост от него.

Ние убихме човек, коси се МП, подложихме го на изпитание, той не издържа и се хвърли през борда. Ще кажеш, не сме знаели, че момчето ще се хвърли през борда. А не знаехме ли, че да донесеш лоша вест на някого по време на рейс, и то невярна, е все едно да му извадиш здрав зъб без упойка? Знаехме, разбира се, винаги сме го знаели. Защо тогава го направихме? Заради театъра, заради забавлението? Не е утеха, но и ние като Създателя в случая с Йов, нямайки какво да правим, се забавляваме понякога по този отвратителен начин. Между другото, Създателят също не е знаел какво ще се случи с Йов, подлагайки го на такива

жестоки изпитания. Така че към постулатите на Тома Аквински трябва да се прибави още един: „Бог не знае“.

А боцманът наистина получил каса уиски.

Според МП, да се изправиш пред себе си е по-страшно, отколкото да се изправиш пред Създателя. Той може да ти прости, но ти никога няма да си простиш, че животът ти е отишъл на кино, защото не си взел съответното решение и не си се променил. И защо не си го направил?

МП познавал много хора, които знаели, че трябва да променят живота си, но не го правели. Такава била сестра му, след като загубила мъжа си. Прозренията идвали като вълни в бурно време, но тя не се вслушвала в тях.

Минало време и някъде прочела, а и осъзнала, че животът не ни е даден да чакаме да отмине бурята... има го, за да се учим да танцуваме под дъжда.

Вярно, не на всеки е писано да преживее такава внезапна опустошителна буря. Не на всеки е дадено да се съвземе. Слава богу, тя не се отчаяла, не рухнала съвсем, разбрала, че с палене на свещи и сълзи нищо не се постига. Избрала да продължи да живее, вместо да умира постепенно. Събрала всичко здраво в себе си, но въпросът бил „как“. Да танцува ли под дъжда или да минава незабележимо между капките? Защото общовалидните представи за подобно поведение не позволяват да се танцува под дъжда. Препоръчва се дори да се носят тъмни дрехи, сълзите могат да текат като реки, но усмивките са забранени. Нейният вътрешен глас постоянно ѝ напомнял, че младостта не е отминала, че има сили, енергия, темперамент, но тя не му давала думата, прекъсвала го, благодарна, че е жива, че може да се живее без танци. Вярно, че повечето хора одобрявали този живот. Те всички, събрани в едно кимащо одобряващо махало, ѝ пречели да живее пълноценно. Но това не бил техният живот, по дяволите! Да кимат и одобряват собствения си скучен и празен живот. Тези, които я подтиквали към друг живот, естествено били малцинство. Не всеки може да помогне. Нужен е точният човек. Макар и малко късно, той дошъл и я научил да танцува под дъжда.

Изглежда целият свят бил огромен театър, в който едните страдат, а другите гледат, и обратно, когато вторите страдат, първите гледат. МП е сигурен, че всеки човек наблюдава със задоволство неприятностите на другия. Учудващо е, казва той, с какво се гордее българинът. Например с поговорката: „Я не сакам на мене да ми е добре, сакам на Вуте да му

е зле“. Дали ще причиняваш болка на другия или ще я облекчаваш, изборът е твой. От друга страна, да се месиш в живота на другия е опасно, дори и с добри намерения. Човек не може да бъде Бог на ближния си, може да бъде Бог само на себе си. Не отрича съвсем ролята на другия. Може даже да ти бъде водач, но зависи накъде те води.

Хетерата Калисто веднъж насмешливо заявила на Сократ, че ако поиска, може да примами към себе си всичките му приятели и ученици, докато той не е в състояние да направи това с нейните приятели.

– Разбира се – спокойно отговорил философът. – На теб ти е по-лесно, защото ги каниш да се спуснат надолу, а аз – да се изкачат нагоре.

Качването нагоре наистина е трудно, направо сизифовско, но ако по пътя изхвърляш, доколкото можеш, тежките камъни на злото, катеренето ще става все по-леко.

МП не е сигурен дали подобни твърдения ще накарат хората да разберат, че докато са живи, има какво да променят в живота си. Дали ще се замислят, преди да хвърлят камък по блудницата? Дали ще размътят водата на премереното общоприето благоприличие и лицемерие? Дали греховните, мислейки другите за греховни, ще продължават да хвърлят камъни по тях и ще се радват, че го правят?

Добре би било, казва накрая МП, всеки от нас да събере кураж и да хвърли камък в собственото си езеро. И да се получат кръговете, които ще стигнат и до другите.

Атанас Стойчев живее във Варна.

Първата му книга с разкази – „Нон стоп“, излиза през 1988 г. в Профиздат. Още като ръкопис е наградена в Националния конкурс за произведения на морска тема. Следват „Пясък от дъното“ (Факел, 1993), „Не ми вярвай, скъпа“ (Факел, Свободно поетическо общество, 1995), „Слаби ангели“ (Факел, 1999), „Тъмната страна на жената“ (Славена, 2003), „Тъмната страна на мъжа“ (Славена, 2008). Автор е на пиесата „Скандал в рая“, която през 1994 г. получава Голямата награда в Националния конкурс за произведения на морска тема, а през 1996 г. е поставена на сцената на Фестивалния и конгресен център – Варна. На същата сцена през 1999 г. се играе и втората му пиеса „Задник, змия и бич“. Пиесите му „Плебеи и аристократи“, „Морски шах“ и драматизациите по Алеко Константинов „Разни хора, разни идеали“ и по Йордан Йовков „Шибил“ са излъчени в ефира на радио Варна през 2011 и 2012 г.

Тотална криза на идентичността

Автор: Александър Кертин

Какво се случва в държавата? Кой разделя България? Тези и други въпроси с подобен смисъл се задават всекидневно. Обобщаващият отговор вече бе даден: средната класа протестира срещу олигархията. Някой реши да пренесе механично на българска почва израза „революция на средна класа“, употребен от Фукуяма за протестите в Бразилия, Турция и т. н. – и уж стана ясно какво се случва в държавата. Но тревогата остава. Защото не е ясно кой срещу коя олигархия протестира. И кой е Големият враг на България – Путин или Сорос.

Фукуяма въобще борава с едромасштабни понятия и прави също такива заключения. Нас обаче би трябвало да ни интересува на първо място не краят на историята, а дали не се задава краят на българската нация. Затова по-полезна за нас била една негова кратка лекция, озаглавена „Предизвикателствата пред европейската идентичност“ от 2011 г. И работите на някои други мислители, например психоаналитика Ерик Ериксън, особено ключовото за него (и за всяка терапия въобще) разбиране, че диагнозата определя прогнозата.

Етническите ядра на нацията

По отношение на понятието „идентичност“ добра работа може да ни свърши и една метафора – матрьошките. С нея ще онагледим и опростим някои теории, неизбежни в нашия случай.

Да приемем националната държава за голямата матрьошка. В плана на своето историческо ставане нацията развива едновременно своите два аспекта: политическия и културния. Можем да мислим политическата „рамка“ (формата на държавата, политическия режим) като определяща; но, от друга страна културно-ценностната хомогенност определя функционирането на „рамката“ в качествено отношение. Това не се разбира много добре в случаи, когато външни сили определят границите и създават държавно-административни институции върху дадена територия.

В нашия случай, както знаем, нещата стоят точно така. През Възраждането са конструирани двете етнически ядра – славянобългарското и хунобългарското. Известният спор между Марин Дринов и Гаврил Кръстевич обаче остава някак самотен, защото няма развитие на започналото проблематизиране на формиращата се национална идентичност; и досега остава неоткрит безспорният факт, че славянобългарската идентичност е исторически формирана от 9 в. насам, а през 19 в. е само политически мобилизирана за създаването на модерна национална държава. За сметка на това политизирането му продължава с пълна сила.

Първо по време на кризата 1886/87 г. Острият сблъсък между т. нар. „русофили“ и „русофоби“ не намира никаква противотежест в рефлексията на един улегнал културен и политически елит в епохата, която според големия историк Христо Гандев е време на „свободуване“, на стихийно, несмислено-каваджийско преживяване на свободата, време, за което и Константин Иречек ни е оставил запомнящи се характеристики в своя „Български дневник“. Ето едно от първите му впечатления:

„Преди една седмица, миналата неделя, след тронната реч, партиите веднага едва ли не се сбили. Народното събрание, множество полуобразовани простаци или селяни; всеки говори колкото си иска – цели заседания минават в празни приказки. Един стане и говори нещо, друг веднага се обажда и му възразява, и така се кара...”

И още едно:

„Хората са готови с вътрешен бяс да хвърлят камъни върху всекиго безразсъдно; без ентузиазъм, без патриотизъм, само спекулация; никаква мисъл за наука; глупост и недоученост; никакво уважение към местните заслужили хора...”

По-късно, в перипетиите на „националния идеал“ и войните, водени за неговото реализиране в съюз с различни Сили, двете етнически ядра се превръщат в две воюващи помежду си „божества“. „Божества“, доколкото имат въображаемо битие, но са основен фактор в структурирането (групирването) на хората. През периода между войните тези „ядра“ са модифицирани в духа на модерните идеологии. Тяхната роля в политическата мобилизация на хората значително нараства, особено по време на Втората световна война.

След края на комунистическия тоталитарен режим, който „стабилизира“ етническото ядро на нацията, този конфликт се възобнови. На

всичко отгоре се появиха „арийци“ – група историци, които лансираха памиро-хиндукушкия етногенезис на българите. И така, в момента българската нация в плана на културата балансира трудно върху тези „три кита“. Намираме се в ситуацията, която Петко Славейков е описал в баснята „Орел, рак и щука“.

Обществено-политическите процеси и движения, особено във време на протести, съдържат в себе си този интегрален елемент – националното въображаемо – което направлява действията на гражданите. Тъкмо тези елементи на политическото несъзнателно фрагментират обществото. Разцепват го най-напред на две групи, абсолютно неспособни за що-годе рационална комуникация. И на още няколко подвидове, в чието национално въображаемо се комбинират ситуационно и по специфичен начин, с конкретни образи, трите етнически ядра. Ясно е, че това фрагментиране играе подривна роля по отношение функционирането на демократичните институции и на почти всички субекти в политическото пространство. То прави практически невъзможно постигането на фундаментален ценностен консенсус в „гражданското общество“. Демокрацията се дефинира и като управление чрез дискусии, и като възможност за постигане на свободен консенсус. Въпреки че повечето граждани са способни да постигнат такъв и да се превърнат в относително по-рационално мнозинство, „твърдоглавите“ електорати, както и някои малцинства, определят характера и качеството на политическия живот. На практика те превръщат мнозинството граждани в свои заложници и обезсмислят техните усилия.

Ако трябва да обобщим казаното дотук с две думи – сбъркана работа.

Дясното

В цялата му широка и фрагментирана палитра дясното е редуцирано до монетаризъм. „Десните“ с комунистически произход не отиват по-нататък от това да ни зомбират с някакви мантри, взети от един профанизиран Милтън Фридман. (Българската рецепция на американски идеи и модели е почти винаги деисторизирана, което значи – профанизирана, тоест, в нея ролята на религията е или пренебрегната, или подценена.)

И разбира се, тъмносиньото ядро на „дясното“ е „хунобългарско“. Тъкмо неговата страст по национално инженерство (някои историци главно с това се занимават) е една от причините да бъде непростимо подценена партийно-политическата традиция. И огромното значение

в нея на Демократическата партия, която бе буквално изхвърлена от политическия живот. А това е партията на Петко Каравелов; партията, при чието управление е обявена държавната независимост през 1908 г.; партията на Никола Мушанов, който защитава българските евреи с конституционно-правни аргументи по времето, когато „хунобългарите“, възхваляват „новите учения“, създали „по-добрата“ (Л. Владикин), тоест, фашистката и националсоциалистическата държави.

Вместо Демократическата партия да бъде утвърдена в годините на прехода и така да бъде възстановен континуитета с пред-деветосептемврийската демокрация, интелектуалци с блестящи умове се впрегнаха да направят партия на Иван Костов. Партията бе наречена „Демократи за силна България“, тоест, за такава България, каквата през новото време никога е имало. Това е много повече визионерство, отколкото консерватизъм.

Доколкото имаше консеватизъм в „дясното“, той се заключаваше в пропагандираната връзка на Костов със Стамболов: през 19 в. Стамболов провежда прозападна политика и модернизация, сега го прави Иван Костов. Само че новата ни история, и особено историята на Стамболов, трябва да се чете до своя край тъкмо в нейния европейски контекст. Защото този период от нашата история, както и самият Стамболов, са двусмислени, фундаментално проблематични. Разглеждана в своя контекст, кризата от 1886/87 г. не е сблъсък на политически чувства, на „обичащи“ и „мразещи“ Русия; това е конфликт между традиционната, исторически формирана културна идентичност и модерната идея за суверенната държава-нация. Преди войната този конфликт не съществува. Нещо повече – второто е постижимо само чрез първото: Априлското въстание „избухва“, защото българите имат славяно-православна идентичност. Защото нашите „апостоли“ са им казали, че руски и сръбски полкове чакат отвъд Дунав в пълна бойна готовност. Ако българите бяха мюсюлмани, нямаше да има въстание, каквито и да са дефектите на „системата“. Ако бяха католици, проблемите, включително и черкезкия, щяха да бъдат разрешавани с реформи, подобни на „пъдарските“ в Македония по-късно. Така е, ако мислим политическото по Карл Шмид и не проектираме в историческите актьори логически изразими мотиви (или „обективни причини“).

Какво е това „дясно“, което идва от Стамболов? Стамболов е радикален национал-революционер, но човек с народническа културна форма-

ция („народен либерал“). Идейните корени на неговия национализъм са в източния, в руския ниҳилизъм на Бакунин и Нечаев. Те са включени в едно по-общо, романтично, контрамодерно умонастроение. Стамболов говори за „неприкосновена националност“, но изобразява своя държавно-национален идеал във фолклорно-материалистически дух. Високата духовност и нейното значение в национален аспект не го засягат. Така че неговият идеал не се вписва в контекста на европейското дясно, чиито корени са религиозни. Ако трябва да го кажем максимално синтетично: феноменът, който се дефинира като десен и западен, произхожда от борческо-ниҳилистичния дух на източното революционно народничество. Това е забелязал още големият интелектуалец със западно образование Симеон Радев, когато пише, че Стамболов се осланял на Европа по необходимост, „без да вярва в нея и без да я цени“; също и когато го определя в „Строителите на съвременна България“ като „славянофил с широка душа на източен човек“.

Има обаче една друга символична за дясното фигура в българската политическа история – Тодор Икономов. Той е такъв в държавно-творчески смисъл, така че тук няма да засягаме културно-националния аспект. Както е известно, Икономов предлага сенат с една „елитарна“ мотивировка – „елитарна“ не в социален смисъл, а доколкото има предвид образованост и опит, политически и житейски. В рапорта на комисията по проекта за конституцията той обяснява мотивите за консервативния дух на предложенията ѝ с това, че „непригответият преход от близкото деморализирующе робство в един самостоятелен живот възможно е да развие у нас и елементи, противни на всякакъв порядък и на истинска свобода“; а за да бъдат законите „яки и определени“, те трябва да са *„следствие на дълбоко уяснени причини и цели... да бъдат плод на здраво обмисляние и всестранно разглеждане.“* (курсив мой – А. К.)

По-късно, по време на Стамболовото управление, дясно-консервативният политик и държавник митрополит Климент акцентира върху културния аспект на националното битие. В своята напълно забравена днес (защото я няма в учебниците, за което никой не протестира!) катедрална проповед от 1893 г. той казва:

„Православието запази и през най-тежките за него (българския народ – А. К.) векове онези нравствени качества на благочестие, високата домашна нравственост, честността, трудолюбието, любовта и предаността към всичко, що е негово, българ-

ско, готовността да се жертва мило и драго за общото народно дело, за народната чест, за народното развитие и преуспяване в духа на истината, т. е. на Православието, и със всичко това осигури съществуването си...

Запазили сме през многовековни тежки времена Православието, запазил се е народът от загниване. И занаят: има Православие у нас, има и български народ; няма Православие – няма и български народ. Това е гласът на цялата наша история. „

Ако преформулираме тези мисли на съвременен рационално-понятиен език, митрополит Климент говори тук за историческото формиране на българската културно-национална идентичност, като изтъква ролята на религията в този процес. Така както в наше време известният полски кинорежисьор Кшищоф Зануси беше казал в едно интервю: „Поляците не са славяни – поляците са католици“...

В наше време „десните“ демонстрираха пълен отказ от елитарната представа за властта, която да възпира временните настроения и крайните социални импулси, като балансира тези импулси и управлява чрез държавата. Те единодушно отхвърляха необходимостта от увеличаване на президентските правомощия още при приемането на конституцията. Така с общите усилия на „десни“ и „леви“ Народното събрание бе превърнато в Конвент от пионки, които играят по свирката на т. нар. „задкулисие“. Неговото конкретно лице никой досега не ни е показал. Можем да си го представяме като лицето на Горгоната Медуза, която вкаменява всеки, дръзнал да види лицето ѝ; като НЛО или полтъргайт – по желание на клиента. А клиенти всякакви. За някои в понятието влиза и „дългата ръка на Москва“; за други – вездесъщите ЦРУ, МОСАД и пр. В същото време Лютви Местан, по време на дебата около едно „вето“, призова президента да се върне към „конституционната си роля на медиатор“! Помислете върху това – държавният глава, избран мажоритарно от целия народ е само един „медиатор“ и нищо повече!

И тук е мястото за въпроса: Какви биха били вероятните ефекти от смяната на парламентарния режим с полупрезидентски?

1. Полупрезидентската република би могла да балансира задкулиската власт на корпоративни плутократи с конкретни управленски правомощия, делегирани не от банкери, които воювайки помежду си, абсолютно безотговорно съсипват държавата и нацията, а с мажоритарния вот на целия народ.

2. Полупрезидентската република би препятствала разпадането на държавността, постоянно разклащана и от нашия дуалистичен политически манталитет, исторически формиран през модерната епоха върху двете етнически ядра.

3. Със сигурност тя ще ограничи непропорционално голямата роля, която някои малки партии, наричани „балансори“ (!), играят в политическия живот. („Атака“ и особено Движението за права и свободи, за което Огнян Минчев може да каже много повече от мен.)

Това е повече демокрация, отколкото днешната псевдопарламентарна, „фасадна“ демокрация. За читателите, които ще сметнат, че заимствам думата „фасадна“ от „дясната“ политическа реторика и така несъзнателно се присъединявам към тяхната гледна точка, ще кажа, че на 5 юни 1990 г. съм публикувал във в. „Пулс“, бр. 23, статия със заглавие „Демократизъм, „фасадна“ демокрация, бонапартизъм“, в която съм написал следното: „Доколкото сегашната ситуация възпроизвежда стари политически нагласи, стереотипи и народопсихологически особености, има вероятност демократичният ни устрем да се отклони към някаква модификация на бонапартизма, без дори да усетим това“. Мисля, че такова беше управлението на партия ГЕРБ, по-точно – не генералската пожарна команда.

Въпреки това, откъм т. нар. „традиционна десница“ не се чува и намек за смяна на този прогнил псевдопарламентарен режим. Вкопчени в парламента, през годините все по-намаляващия брой „традиционно-десни“ депутати така и не се запитаха защо „комунистите“, както те ги наричат, толкова държат на парламентарната република. Дали не заради един нов тип отечественофронтовски псевдоплюрализъм, заради възможността за нови и нови „демократически сговори“ – можем и така да го кажем, защото след Първата световна война българските политици, все едно „леви“ или „десни“, освен „парламентизирувана диктатура“, (понятието е от речника на политическия кръг „Звено“), друго не са могли да сътворят до ден-днешен.

Ако трябва да го кажем с две думи – тъжна работа.

Лявото

Под „ляво“ имам предвид БСП и „отечественофронтовската“ мрежа от организации около нея. Всички знаем, че „лявото“ отдавна не е такова, че само употребява леви реторики като инструмент за овладяване на властта.

Лявата политическа философия има визия за един по-справедлив свят и е интернационална по дефиниция. Когато критикува властта, тя я мисли във връзката ѝ с капиталистическата икономика и степента на нейната развитост. Не се опитва да „неутрализира“ държавата, да я представя като независим посредник между банки, производители и консуматори. Това значи, че поне от време на време е редно да се споменават, ако не Маркс и Енгелс, то поне Антонио Негри, за поддържане на революционния дух. Шегувам се, какъв ти революционен дух, българското „ляво“ в лицето на БРП (к) е догматично, авторитарно и контрареволюционно още от влизането на тази партия във властта.

Днес българското „ляво“ е конформистко, по-точно казано – хамелеонско. „Левият“ мислител, ако споменава Маркс, то е за да добави: „...ние сме, не бих казал марксисти,... но сме материалисти“ (Андрей Райчев, в. Култура, бр. 32, 2011 г). И да ни обясни след това, че в днешния свят не капиталистът, а „консуматорът е на власт“. Така си е, особено в България. И особено консуматорите на голф-игрища. Видят ли някъде голф-игрище, „властващите“ български консуматори моментално се хвърлят да го консумират... На друго място, в полемична ситуация „левият“ интелектуалец ще каже, че „капитализмът“ угнетява хората, като че капитализмът в България е някаква безлична субстанция, а не уникален, специфично български алианс на банкери, мутри и социолози.

Българските „леви“ днес говорят за проблемите на обществото с високомерния език на някаква неизвестно откъде дошла „аристокрация“. На държавата гледат като на свое родово имение. Борят се за властта така, сякаш става дума за реституция. И се настаняват в нея в семейно-родов формат – синове, дъщери, съпруги, любовници и пр. (Това, впрочем, е национална традиция: съвсем наскоро напусналият „лявата“ партия служебен премиер проф. Близнашки назначи – любовницата? приятелката?, не знам как да я нарека – на „десния“ лидер Лукарски за зам.-шеф на Агенцията за българите в чужбина. Бедна Българийо, колко си богата на „млади и амбициозни дами“!)

По същия начин гледа на държавата и „правилното“, тоест, „дясното“ потомство на тази „аристокрация“ – то прави проект след проект, ту в „синьо“, ту в „жълто“ или в „зелено“. И това е единственото, което е успяло да „произведе“ – политически недоносчета без традиция, следователно и без бъдеще. Така се оказва, че БСП е „най-старата“ партия в България...

„Лявото“ създава законите, очаквани от „обикновените хора“. Тяхна първа грижа са „бедните“, които се нуждаят от „помощта“ на държавата. И тъй като самите те са произвели достатъчно бедни, очакват да спечелят следващите избори. Колкото повече бедни за обгрижване, толкова по-добре върви тънко пресметнатата благотворителност на дребните трохи.

„Левите“ нямат леви идеи относно икономиката на България – икономика на малка страна с малки ресурси, която изисква по-активна намеса на държавата. Ясно е, че чуждестранни инвеститори не идват, за да развият страната, достатъчно много потвърждения има на думите, казани от Милтън Фридман през 1991 г. в едно интервю за полското списание „Res publica“. Ето какво казва той:

„Запомнете едно: чужденците няма да инвестират във вашата страна, за да помогнат на вас, а за да помогнат на себе си. Чужденците трябва да са напълно свободни да инвестират, но само при положение, че това е в интерес на вашата страна“.

Иначе казано, само тези, които от векове живеят на тази земя, могат да възстановяват гори, да засаждат дръвчета – „инвеститорите“ само секат и изнасят дървен материал там, където ще спечелят повече. Но по-лошото е, че и „националният капитал“ инвестира само там, където има гарантирана висока норма на печалба, при това – гарантирана със закони, приети от „народното“ събрание на лобистите. Най-големите български инвестиции – над 20 млн. евро – отиват в „бедната“ Швейцария!...

При предишното си управление „левите“ изоставиха важни селскостопански отрасли. (Емил Хърсев се сети за доматиите, когато започнаха да замерят с тях лобистите в парламента.) И цели региони бяха доведени до границата на пълен срив. Но въведоха десетпроцентния данък „Ляво“ щеше да бъде въвеждането на две данъчни ставки. С данъците на тези, които печелят и по-лесно, и повече, можеха да възстановят поне донякъде икономиката в Северозападна България, наричана от местните хора „северозападна“. Нали така правеха шведските социалдемократи през 60-те и 70-те години – държавата даваше дотации на фермерите от северната част на страната, защото природните условия там са по-тежки.

Знам възражението – „левите“ в цяла Европа са такива, ляво и дясно се сближават в условията на глобалния неолиберален капитализъм. Но първо, левите в Западна Европа не са точно такива; и второ, френската

и германската нации не са пред разпадане; въпреки формалното суспендиране на суверенитета в ЕС, на практика тези нации съхраняват висока степен на суверенност, най-важният „регион“ за тях си остава нацията.

Впрочем, това изоставяне на територията не е резултат от промяна в собствената им идентичност – „левите“ съхраняват напълно своя вълчи нрав. Само че той вече не е насочен към „териториалност на идентичността“ – България оградена с телени мрежи и охранявана от граничари. Той беше, така да се каже, монетаризиран. Вместо да победят капитализЪМА, „левите“ източиха докрай ресурсите на нацията чрез държавата и банките, за да построят своите луксозни частни бърлоги.

Така че, което и лице на „лявата идея“ да погледнеш днес – комунистическото, социалистическото или капиталистическото – впечатлението е едно и също.

Може да се изкаже и с две думи – гадна работа.

Най-малките матрьошки

Привидно душата на „гражданина“ е разпъната между „кръста“ (морала на свободния човек) и „петолъчката“ (господството на посткомунистическата олигархия). Но днешната криза е по-дълбока и по-сложна – това е тотална криза на идентичността. Доколкото е свързана с етническите ядра, нейното лечение е дългосрочна колективна задача. По-важни в момента са фалшивите партийни идентичности. Те постоянно пързаят горкия гражданин. С най-голям успех направи това Волен Сидеров. Доста млади хора гласуваха за „Атака“; и се почувстваха излъгани. Грешка, разбира се, но простима, ако си даваме сметка за потребността на младия човек от вяност към определени ценности, от лоялност към нацията, с която се идентифицира, съответно с образа, който си е изградил за нея. В общата картина обаче доминира циничната игра с партийните идентичности. Това обърква, предизвиква психически дискомфорт. Изходът от психическия дискомфорт в такива случаи е парадоксален – индивидът регресира към „племенното“, към малката група на „истинските“ българи. Там, където вижда залога за радикална промяна. И потъва без остатък в ирационалността, във „вътрешното убеждение“ на групата. Така „неуправляемият бунт и объркване получават белега на универсалната правота, в границите на черно-бялата идеология“. (Е. Ериксън).

Всичко това поражда перманентно фрагментиране на нацията, обособяването на малки тоталитаризми, които враждуват помежду си в рамките на постулираното „единство на нацията“ – в името на това, което всички поотделно наричат „национален интерес“.

Наскоро бе създадено движение, което се нарича „22 септември“ – дата, която се след 1989 г. се интерпретираше опозиционно на 3 март, като по-подходяща за национален празник от гледна точка на „националния интерес“. Не е ли по-добре движението да се афишира адекватно като движение „Русофоби“, та в дискусиите, които ще води с движението „Русофили“, поне да стане ясно, че тези думи са псевдопонятия, зад които стои конфликт между исторически формираната културно-национална идентичност и нихилистичното по същността си абсолютизиране на държавата-нация по времето на Стамболов?...Така че не само нашите „политици“, а и някои от т. нар. „културни авторитети“ неуморно и грубо политизират всичко, което им се изпречи пред погледа, вместо да го мислят като познавателен проблем, като проблем на историческото ни развитие и формиране като нация. Ако това отношение към историята ни не се промени днес, в началото на 21 в., следващото „гражданско“ движение ще трябва по необходимост да се нарече „Погребално шествие за мъртва България“.

Прогнозата

Тя е по-скоро песимистична. Изглежда, че „краят на историята“ за нас, българите, вече се очертава. Искам да кажа, за българите като НАЦИЯ. А нацията е модерната форма за легитимиране на ДЕМОКРАЦИЯТА, на властта, която произтича от равните пред закона граждани, носители на суверенитета. Разпадането на нацията предизвиква все по-ясно видими дефекти във функционирането на демократичната политическа и държавно-институционална система. Управлението на пазара в условията на глобалния финансов капитализъм е в същността си ПЛУТОКРАЦИЯ, а българската е от най-лошия вид. Нейните външни прояви са пълната безотговорност на политиците, едва прикриваната бездуховност на духовниците, пълната безсмисленост на усилията, които полагат хората на мисълта – интелектуалците, (освен когато са инкорпорираны във властни групи в качеството на „независими експерти“, на представители на „неправителствени“ организации, фондации и пр.); и нарастващия брой млади хора, които искат да напуснат родината си, като повечето от тях дори не мислят да се връщат.

Но има и такива, които отлично се възползват от тоталната криза на идентичността. На първо място бих поставил хората, които наричаме олигарси. Главното за тях е да няма консенсус между гражданите по какъвто и да било въпрос. Постигането на такъв консенсус би означавало повече граждански контрол, повече държавни регулации.

Върхушките на ДПС и „Атака“ също ще бранят със зъби и нокти този парламентаризъм, който им позволява да разиграват безочливо своите комбинации.

И разбира се, това състояние на политическото общество облагодетелства „левите“, тоест, БСП. Защото тази партия си има своя „народ“ – централната идеологема, с която в миналото извършваше престъпления срещу емпиричния народ и автентичните изразители на неговата воля.

За „левите“ върховният закон е „народът“, не конституцията и законите. В страни, които са постигнали фундаментален ценностен консенсус нарушението на закона е нарушение; и толкова. Както една жена не може да бъде малко бременна, така и законът не може да бъде малко нарушен. И след като в установения от закона ден за размисъл бе извършена драстична манипулация с някакви бюлетини при специалното участие на Мая Манолова, избраният парламент императивно трябваше да бъде смятан за нелегитимен от всички участници в политическия процес.

„Традиционно-десните“ не наблегнаха на принципа за легитимност достатъчно твърдо и последователно, да не би от това да спечели само ГЕРБ. А трябваше да го направят по принципни съображения: в един народнически – по-правилно е да кажем, бонапартистки – стил, Бойко Борисов налагаше строго „десен“, монетаристки режим, козирувайки на момчето „с очилцата“ от Световната банка. На която козируват и всички „десни“ в България, а и не само те – изобщо всички, които са раболепно загрижени повече за Вашингтонския консенсус, отколкото за консенсуса, който не можем да постигнем относно национални проблеми със съдбоносно значение. Поради пълната липса на фундаментален ценностен консенсус, тези проблеми остават неразрешени, нещо повече – те се усложняват и задълбочават. *Подобно на човека с хистерична психична структура, всяка група българи в изпълнение сочи „врагове“ и „завоеватели“ в пространството и времето, но не иска да знае как самата тя произвежда*

чувството за национална незначителност и безсилие, за пълна зависимост от реални и въображаеми „чужди“ сили.

Именно поради това прогнозата за изход от това състояние е отчайваща.

(Текстът е писан през есента на 2013 г., добавих само някои щрихи, които се вписват в портрета на нацията, какъвто го виждам от доста време.)

Октомври 2014 г.

Александър Кертин е преподавател по история във Втора английска гимназия в столицата и един от учителите с най-много зрителски номинации за конкурса на БНТ „Най-добрият учител, когото познавам“.

Коментари (1)

- 25-10-2014|**Комитата**
Сорос, хунобългари, пъдарски реформи!

Ноември 2014

Три мнения за хомосексуалността

**Автори: Николай Гочев, Мария Иванова-Фьон,
Александър Мануилов**

Хомосексуалност и елитаризъм

Автор: Николай Гочев, в. „Гласове“

Притча за зебрите

Имало един еколог, който се интересувал от зебри. Посетил едно стадо в Африка и забелязал, че сред тях имало някои хомосексуални. Само че не всичко около тях било наред. Първо, не раждали зебърчета. И второ, другите се отнасяли с подозрение към тях – държали се настрана, и когато някоя хомосексуална се приближала, се случвало да я ритнат...

Екологът написал проект за подобряване живота на хомосексуалните зебри. Трябвало да им се помогне да се размножават – като разни зебърчета се прикрепят към тях и предполага се, усвояват техния начин на живот. Да им се осигури охрана по време на паша и пиене на вода, за да се разбере, че не са по-лоши от другите; и като компенсация за досегашното отношение. Ако някоя ги ритне или ухапе, да бъде отвеждана... И т.н. Защото хомосексуалните зебри не бива да живеят по-зле от останалите. Такъв бил проектът.

Какво мислите, че казали по-традиционно настроените еколози на своя колега? Те казали така: „Скъпи колега, не ни харесва вашият замисъл. И тези, които са го финансирали, също не ни харесват. Не се месете в делата на природата. Оставете зебрите да се оправят сами помежду си – те от хиляди години са си така и ако са пострадали нещо, то е от хора като вас... Сега ако зебрите в това стадо забележат, че е по-изгодно да си хомосексуален, тогава и те ще станат такива и цялото стадо ще измре – поради липса на зебърчета. Това ще наруши екологичното равновесие в региона. А екологът трябва да поддържа екологичното равновесие, а не да го нарушава. Затова се приберете вкъщи и се заемете с друго, иначе ще подадем жалба срещу вас еди-къде си...“.

Така казали. Но думите им били прибрзани. Защото идеята на този еколог била по-дълбока. Той не искал да унищожава стадото, а да го преустрои и дори подобри. Защото по-красивите и здрави зебърчета щели да бъдат приобщавани към хомосексуалната част от стадото. И така тя постепенно щяла да става все по-здрава и по-красива. И да се появят други зебри – усъвършенствани. Защо не? Нима екологът не може да съдейства за подобряването на видовете?

Как да пристъпим към обсъждане на обществен въпрос

Аз изобщо смятам, че по въпросите от обществен интерес трябва да се говори обосновано и без много страсти. Ето, примерно, за политиката. Не е нужно непрестанно да се злослови срещу този и онзи политик. Нали и те са хора? Ако ние, пишещите, бяхме на тяхно място, по-добре ли щяхме да се справим? Не знам. По-добре да се поинтересуваме защо те взимат някои решения. Кое ги кара да постъпват така? И ако не взимат решения за нещо, защо? Само поради негодност? Съмнявам се. Сигурно има и други причини. Така трябва да се пристъпва към обсъждане на политически въпроси.

Или за Църквата. Доста съм слушал да се говори против монаси, свещеници и архиереи. Пак така – не били достойни. Ако вярваме на говорещия такива работи, веднага трябва да го направим патриарх. Само че много патриарси ще се явят отведнъж. А какво трябва да прави Църквата все пак? Да събира пари за бедните, както някои ни уверяват? Мисля, че не. Може и това, но то далеч не е първата ѝ задача. Това е казано даже в Евангелието. Аз, като християнин и апологет на християнството, твърдя, че задачата на Църквата е да говори за Бога и да свидетелства за истината. Ако това се приеме, може да се окаже, че монасите, свещениците и

архиереите си вършат работата, и то не лошо. Ако някой мисли, че може по-добре, да се присъедини. Има си правила.

Ето сега за хомосексуализма. Ще си позволя да задам един въпрос – ама като го видите, не спирайте да четете, моля ви, а продължавайте нататък. Ще обясня.

И тъй, нужни ли са на едно общество хомосексуалисти? В смисъла, в който са нужни млади майки или електротехници? Не, не са нужни. Младите майки раждат деца (от мъже) и така поддържат обществото във времето – с хора. Това е необходимо. А електротехниците се грижат да ни е светло и каквото още става с електричество. А хомосексуалистът какво? За какво ни е нужен, това питам. Не е толкова страшен въпросът. Ако искате, питайте ме за какво е нужен класическият филолог – ще отговоря, без да се обиждам.

Един възможен диалог по темата (в три части)

– *Не – ще каже някой, – ти поставяш лошо въпроса. Да си хомосексуалист не е професия. Вярно е, че не раждат деца. Но те просто са си такива. Нужни или не – трябва да живеем с тях.*

– Добре, какво са тогава?

– *Малцинство* – ще каже.

– Както българите са малцинство в Сърбия ли?

– *Не, това там е народност, то е по наследство в известна степен. Баща ти и майка ти са българи, затова и ти си такъв.*

– А на хомосексуалиста баща му и майка му са хомосексуалисти?

– *По-скоро не...*

– Значи е друго...

– Е, какво е тогава? Религия?

– *Ами по-скоро житейски избор, що се отнася до тези неща... Харесва ти, правиш го... Какво толкова?*

– Ама това, че на някого нещо му харесва, значи ли, че то е добре за обществото?

– *Е, не винаги... Но то си е частна работа.*

– А това, че ще взима децата на другите, пак ли е частна работа?

– *Ако са съгласни, защо не... Освен това той сигурно ще вземе сираче, изоставено.*

– Сирачето може да го вземе друг, който се е опитал да има деца, но не е могъл. Това е по-справедливо. Хомосексуалистът не се е опитал.

– Но какво имаш против хомосексуалистите?

– Доколкото са хора, нищо. Просто не виждам полза от избора, който са направили. Нито за тях, нито за останалите.

– Това не е избор. Те са си такива. Като цвета на очите – понякога не знаеш защо е такъв...

– Ама ти не можеш да си смениш цвета на очите за една вечер само защото си изпил повече уиски или нещо друго... А да станеш хетеросексуален, можеш...

– Е, да, не е изключено. Но по принцип той не иска да е хетеросексуален.

– Значи е въпрос на избор...

Секта

Сега да разясня какъв е смисълът на този избор – според мен. Ако се уредят нещата така, че тези бракове да са законни и осиновяването на деца да е възможно, ситуацията ще е следната – едни хора, които са се отказали да раждат, придобиват децата на други, които не са се отказали. Просто на онези не им се занимава с това – зачеването понякога е трудно, раждането – рисковано, пък и не знаеш какво дете ще се роди.

Защото човек ражда и възпитава децата си, но не ги избира. Те са донякъде като него, но и не като него. Какъвто човек се роди, такъв. Докато хомосексуалната двойка избира децата. Няма съмнение, че те ще си търсят по-приятни на вид деца, ще проверяват какви са родителите, здравословно състояние, всичко...

В какъв дух ще бъде възпитавано това дете, няма съмнение. Значи тук вече имаме процес на укрепване на тази общност чрез извънредно важен фактор – възпитанието на детето. Защото каквото и да се говори в училище, влиянието там е несравнимо по-малко от това, което се вижда и чува у дома. И че връзките между такива хомосексуални семейства ще бъдат по-усилени, то си е естествено. Човек се събира с подобни.

А колкото до голямото общество, то никога няма да стане изцяло хомосексуално. Ако изобщо ще съществува, това значи, че хетеросексуалните ще бъдат мнозинство.

Значи – имаме проект за изграждане на стабилно, възпроизвеждащо се хомосексуално общество вътре в „голямото“ общество. Секта. За това става дума.

Сега – каква е целта на всяка една секта? По този въпрос може да има огромно обсъждане, трябва да се проясни понятието. Но ето какво предлагам (писал съм го и по друг повод): сектата съществува с цел власт. Това са хора, които се отделят от останалия свят по някакъв признак и се обявяват за по-добри от всички останали – благодарение на този признак. Обикновено – по-чисти. По-духовни, по-развити. Идете в кое да е общество, за което сте уверен, че е секта, и сигурно ще видите точно това. По това се познават.

Че хомосексуалистът е склонен да се представя за по-развит (примерно – по-културен) от „другите“, няма никакво съмнение. Мисля, че това е неизбежно. Причината пак е в основата – невъзможност за раждане на деца. Раждането заема огромно място в живота на човека – не само на жената, но и на мъжа. То завладява мислите му задълго. Ако пък не раждаш и нямаш намерение, значи твоята енергия ще е насочена другаде. А какво е раждането? Природен процес. Става чрез тела и в тяло. Значи онзи, който стои далеч от раждането, ще стои по този признак далеч и от природата. Поради това той, предполага се, ще изглежда по-духовен (или културен, както искате).

Но по-културният трябва да управлява, не сте ли съгласни? Да властва дори.

Сега вече някой ще се намеси и ще каже: „Е какво, като не раждат? Ами вашите православни монаси, те деца раждат ли? Нали и те се занимават с духовна дейност, както твърдите? Защо не ги упрекнеш и тях? В елитаризъм и сектантство?“.

Не мога да ги упрекна в сектантство, защото те са си част от Църквата, в която влизат и женени клирици – свещеници, дякони. И не се отделят от тях, а си сътрудничат. А Църквата не се стреми към власт в света – за православната говоря. Тя просто свидетелства за истината – независимо от условията.

Освен това има една съществена разлика между монашество и хомосексуализъм. Тя е в това, че монахът е длъжен да налага ограничения върху тялото си: да е независим от телесните си желания, доколкото е възможно. Не съм чул нищо подобно относно хомосексуализма. Там телесните удоволствия са си напълно разрешени и даже се препоръчват.

Привлекателността на хомосексуализма

И преди ми е правило впечатление, че сред хората, които се изказват енергично в полза на хомосексуалната кауза, има много съвсем обикновени хетеросексуални. Всъщност те – сред апологетите на хомосексуализма – вероятно са мнозинство. Аз не мога да си представя изявен апологет на християнството, който да не е християнин. Защо му е? Християнството изобщо не е много популярно сред нехристияните. А хомосексуализмът се подкрепя и от хетеросексуални.

Причината за тази симпатия е в елитарното умонастроение на хомосексуалиста. Казах защо – той е далеч от природата. Чрез тялото си се разграничава от нея. Това е много решително разграничение – то не е като това, просто да живееш в град. То е много повече.

Затова на хомосексуалиста му е много мила популярната обида на „селянин“. Той има важно основание да я харесва. Селянинът е човек земеделец – той се грижи за това, семето да проникне в почвата и тя да зачене. Поради това „селянинът“ в хомосексуалното съзнание символизира хетеросексуалността. Така че, скъпи читатели – обръщам се към хетеросексуалните от вас – не се обиждайте един друг на „селянин“, моля ви. Оставете този термин в това му значение („нецивилизованост“) на хомосексуалната общност.

И тъй, какво имаме – съзнание за елитарност, което настройва човек към желание за власт (той е „издигнат“, тя му се „полага“); реална общност, където има взаимодействие поради признака „хомосексуализъм“ (докато „другите“ не си сътрудничат на основа хетеросексуалност, тъй като не се идентифицират с нея – те просто не я забелязват); и безусловна разрешеност на телесните удоволствия – като при това пак запазваш претенцията за „духовен“. Е, малко ли е?

Ето защо е нормално честолубивите и властолюбиви хора с претенция за културност да симпатизират на хомосексуалното движение. То се стреми да осъществи техните мечти.

Що е фашизъм

Човек, който дори веднъж е чувал да се говори по тази тема, ще се сети, че тези, които имат нещо против хомосексуализма, може да бъдат наречени „фашисти“. Така че е необходимо едно разяснение.

Европейските движения от първата половина на XX в., наричани „фашизъм“ и „нацизъм“, официално бяха антихомосексуално настроени. Какво е било във вътрешните им елити и на практика – не знам, не съм

се интересувал; но поне в рамките на общата пропаганда хомосексуализмът беше отричан. Но същността на тези движения няма защо да се търси в отричането на хомосексуализма или в преследването на евреите. Това са само следствия: тези хора бяха определени за изкупителни жертви, обекти на омраза. Както и комунистите.

Но онова, което обединява фашизма, нацизма и подобните им секти, е нещо общо – то е в отричането на единството на човешката природа. Хората трябва да бъдат разделени на „сврѣхчовеци“ и други. Или – на „човеци“ и „низши същества“. А „висшите“ са малцинство, как иначе.

Това е фашизмът в най-общ смисъл: власт на едно енергично малцинство, самообявило се за „елит“ („избрани“).

Николай Гочев е доцент, доктор в „Класическа филология“, преподавател по антична литература.

Материал на вестник „Гласове“

Хомосексуалност и софистика

Автор: Мария Иванова Фьон

Изпращам Ви текст, провокиран от статията „Хомосексуалност и елитаризъм“, публикувана във Вашето издание. Вярвам, че давате трибуна на различни гласове и се надявам да публикувате отговора ми.

С уважение: Мария Иванова Фьон

Статията „Хомосексуалност и елитаризъм“ на доц. Николай Гочев, публикувана в „Гласове“ на 08.09.2014 г., ме убеждава в едно: колко прилежно умът ни играе ролята на обслужващ предубежденията ни, дори и когато сме хабилитирани преподаватели в Катедра „Класическа филология“.

Когато сме възпитани или пък сме избрали да вярваме в нещо, използваме разума си селективно. Караме го да подбира онези факти, предположения, идеи и т.н., които подхранват предварителните ни представи. Склонни сме дори да боравим с твърдения, които се основават по-скоро върху религиозни вярвания, отколкото върху факти. Твърдения от рода на *Хомосексуалността е въпрос избор или Значи онзи, който стои далеч от раждането, ще стои по този признак далеч и от природата. (?)! Поради това той, предполага се, ще изглежда по-духовен (или културен, както искате). Но по-културният трябва да управлява, не сте ли съгласни? Да властва дори.*

Толкова много от твърденията в тази статия почиват върху грешни презумпции и граничат с религиозни вярвания, че се питам дали има смисъл да отговарям. Очевидно е, че вяра и рაციум стоят на различни плоскости, не се срещат и не могат да влязат в диалог.

И все пак...

Хомосексуалността е въпрос на избор. Единственият аргумент в подкрепа на това твърдение е: *Ама ти не можеш да си смениш цвета на очите за една вечер само защото си изпил повече уиски или нещо друго... А да станеш хетеросексуален, можеш.* Може ли авторът убедено да твърди, че **всеки** хомосексуален, когато прекали с уискито, става хетеросексуален? Има ли сериозна статистика за връзката между алкохол и промяна на сексуална ориентация, или аргументът е от типа „Чувал съм, че...“?

Не знам дали съществуват статистики на тази тема, но статистики на тема самоубийства сред хомосексуалните подрастващи със сигурност има. Ако авторът не се бои, че религиозната му вяра може да бъде разколебана, нека потърси такава статистика и се информира.

Изборът е обратим. Избирам да следвам класическа филология, но виждам, че не ми се удава, и се местя в друга специалност. Това е избор. Ако хомосексуалността също е избор, защо има подрастващи, които, след като се уверят, че изборът им е неприемлив, травматизиращ за семейството, предмет на подигравки от страна на приятели, общество,

медии и на великомудри анализи от доценти по класическа филология, стигат до самоубийство, вместо да го променят?

Ако приемем за истина, че има хора, които в наше време избират хомосексуалността, защото е модерна или елитарна, защо са я избирали във времената на Инквизицията, когато за мъжеложество наказанието е било клада, или във времената на нацистките концлагери?

При животните хомосексуалността също ли е въпрос на избор?

Другото твърдение, което споменах, а именно, че хомосексуалните са секта от хора, които, тъй като са далеч от природата, се чувстват по-духовни и извисени и искат да управляват, е по-смехотворно и от първото. Докато убеждението, че хомосексуалността е избор, може да се дължи просто на липса на информация, за това второ твърдение е нужно твърде... богато въображение.

И така, *Тъй като хомосексуалните са далеч от природата...* Моля?! Всеки хомосексуален знае, че хомосексуалността съществува в природата. Хомосексуално поведение се наблюдава при много видове – от птиците до приматите. Нещо повече, всеки хомосексуален знае, че хомосексуалността е неговата природа, т.е., че така е създаден от природата.

А какво е раждането? Природен процес. Става чрез тела и в тяло. Значи онзи, който стои далеч от раждането, ще стои по този признак далеч и от природата. Мигар хомосексуалността, като всяка сексуалност, не се случва и чрез телата? Мигар хомосексуалният не разбира, че това, което го тласка към партньора му, е И нагон? Т.е. природа?

На всичкото отгоре много хомосексуални жени раждат, а пък някои хомосексуални мъже търсят сурогатни майки, които да ги направят бащи.

Така че за какво отдалечаване от природата изобщо говорим?! От тук нататък всякакви теории за претенции за възвишеност на тази база, че и за домогване до власт, са просто бла-бла. Преливане от пусто в празно.

Още едно твърдение, което не се покрива с моите наблюдения: *Затова на хомосексуалиста му е много мила популярната обида на „селянин“.* Заместваме „хомосексуалиста“ с „българина“ и получаваме вярно твърдение. Очевидно за един аграрен народ селските корени са в основата на сериозни комплекси. Аз лично намирам връзка на употребата на думата не със сексуалната ориентация, а с интелектуалното ниво.

Инсинуацията накрая за връзката хомосексуалност – фашизъм, говори не само за развинтено въображение, но и за откровена параноя.

Фашизмът се случва тогава, когато някой реши, че има право да определи кой има и кой няма място в обществото/природата.

Така че цялата статия – от риторичния въпрос *Нужни ли са на едно общество хомосексуалисти?* (т.е. има ли право на съществуване нещо вече създадено от природата) до патетичната заключителна част, се основава на погрешни презумпции.

Чудя се само дали авторът е достатъчно силен, за да понесе отговорността, ако утре отново някоя спретната групичка неонацисти убие младеж, който прилича на гей, този път вдъхновена от упражненията му по софистика?

Мария Иванова Фьон е българска писателка и поетеса.

Материал на в. „Гласове“

Хомосексуалност и академизъм

Автор: Александър Мануилов

В академичните среди най-голямата грешка е да не вземеш под внимание фактите и явленията, които противоречат на тезата ти. Така развива идеологията си всъщност псевдонауката.

За съжаление това прави в текста си „Хомосексуалност и елитаризъм“ Николай Гочев, който за статията си в „Гласове“ е представен като доцент, доктор в „Класическа филология“, преподавател по антична литература.

Вярно е, че текстът му не е научен, а е по-скоро плод на личното му усещане и виждане за това какво е хомосексуализъм. В много от позициите си авторът обаче стъпва на постулатите, които Българската православна църква изказва по въпроса, без да намира за нужно да ги обсъжда, обяснява или доказва. Нещо повече, говорейки за Църквата, г-н Гочев твърди, че тя не може да бъде критикувана отвън. Който искал да изрази неодобрение от нейни действия или политики, можел да се присъедини и да извърши промяната отвътре.

За съжаление това именно е сектантство и безпрекословна вяра в авторитет, която не допуска критическото мислене. Последното пък не подобава на никого, който представя себе си за принадлежащ на научното общество.

В същото време г-н Гочев пише: „Аз изобщо смятам, че по въпросите от обществен интерес трябва да се говори обосновано и без много страсти.“ Ами нека го направим – страстите не са само в епитетите, тропите и фигурите на текстовете, които пишем, страстите са най-вече в предпоставките, от които изхождаме.

А предпоставките в текста „Хомосексуалност и елитаризъм“ са преинтересни.

Всичко, което г-н Гочев твърди за хомосексуалистите и обществото се крепи на три основни, но недоказани от него аксиоми: 1. функцията на човешкото общество е да се възпроизвежда генетично; 2. хомосексуалността е избор и 3. хомосексуалните двойки са се отказали да раждат;

Последното очевидно не е вярно, понеже на света съществува такова явление като женски хомосексуални двойки, които никак не са се отказали да раждат.

По втората хипотеза има убийствено количество литература и документални материали – и ако г-н Гочев се беше запознал поне с част от тях – щеше да види, че се раждат достатъчно на брой хора (наистина не всички сред хомосексуалистите) които чисто физически не могат да извършат полов акт с човек от другия пол, не изпитват никаква възбуда и – ужас! – това е тяхната природа. Нека кажем и за феномена на хермафродитите – тези хора не са избрали да се родят с органи на двата пола, а са **създадени** така и който и път на сексуално развитие да изберат, те всъщност винаги ще бъдат отчасти хомосексуални в интимния си живот. Че сексуалността много често не е избор, ами даденост, всъщност се доказва и от съществуването на 100% хетеросексуални хора. Ако можем

да твърдим, че има такива, както не се съмнявам, че Българската православна църква би потвърдила, тогава от самото определение за тях е очевидно, че те нямат избор в сексуалността си. Стопроцентовият хетеросексуален мъж не може да избере да бъде сексуално с друг мъж, защото няма да му се получи – той просто е лишен от тази опция.

И така – за да може авторът да твърди, че сексуалността е въпрос на решение – „имам два пътя, ще поема а) на ляво или б) на дясно“ значи явно е предположил, че **всички** хора са дълбоко в себе си бисексуални, дадено им е да се възбуждат и от двата пола и просто в един момент в живота си решават кой път да изберат. Тази имплицитна идея в текста на г-н Гочев е наистина изненадващо забавно споделяне, но дали е вярна може да се провери единствено на емпирично ниво. Съществуването дори на един човек, който не функционира така, е в състояние да направи подобна изходна позиция невалидна. Е, нека си помислим за познатите си и дали наистина всички от тях са бисексуални. Моят опит, г-н Гочев, показва, че не са.

Но тук има още нещо, скрито по-дълбоко. Защо му е на един учен да пренебрегне факта на съществуването на хермафродитите, както и на хомосексуалните хора, които чисто физиологически не могат да бъдат със срещуположния пол? Вероятно защото, ако този учен има религиозно съзнание, той ще трябва да приеме, че, което не е избор, е дадено. От кого е дадено? От Бог.

Сега тук идва малко отрезвяващият момент, че вероятно Бог обича разнообразието. Това може да се наблюдава в цялото изобилие, което Той – нали разсъждаваме по религиозному – е създал: хилядите начини за размножаване при различните видове, нескончаемият брой цветя, треви, дървета, животни, насекоми, планети, галактики, квантови частици и какво ли още не. Ако пък говорим за природа – тя не прави разлика между амебата и кита, между агнето и вълка, между дървото и птицата, паразита и мимозата – тя не казва кое е правилно или полезно, нито кое не – а просто създава безпристрастна възможност всички тези видове да съществуват **заедно**. Ако се опитахме да си представим поне малко в перспектива и мащаб Вселената – тогава вероятно единственото неестествено нещо, което ще остане, са човешките твърдения, че едни неща трябва да съществуват и са полезни, а други – не. Впрочем едни от последните, които твърдяха публично, че знаят кои неща са безполезни,

са наистина фашистите, г-н Гочев. После разбира се и комунистите, които разстрелваха безполезните хора.

Зная, че в неразвитото общество, в което живеем, както и поради факта, че ние всички сме така несъвършени, всъщност ни е доста трудно да говорим за нещата от гледна точка, различна на тази, с която сме израстнали и в която битуваме. Обаче – доколкото живеем в социум, основаващ се именно на съгласуването на различни гледни точки, трябва да се научим да опитваме. Понеже г-н Гочев говори за природата и естественото, нека кажем, че основното свойство на природата е, че тя не дава оценки. Хомосексуализмът съществува и при жирафите, но хетеросексуалните жирафи не се присмиват на хомосексуалните, нито обратно. Бог също не ни се е обадил да ни каже кои жирафи са по-ценни за него – хетеросексуалните или хомосексуалните. Той просто е създал начин всичко това да го има. А ние имаме всички теологични основания да вярваме, че което Бог е създал, създал го е неслучайно, ами с цел, и още нещо важно – което е създал, създал го е с любов, не с омраза. Отхвърлянето, неприемането, отказът от съчувствие са плод на омразата, може би на погнусата, но те и двете не идват от любовта.

Когато Българската православна църква обаче говори за хомосексуалистите, тя единствено ги заклеява, порицава и осъжда. Тя никога не изтъква на преден план, че Бог е толкова всемогъщ и толкова обичаш, та вероятно би могъл да обича всички свои чедра, включително и педерастите и лесбийките. Наистина неведоми са промислите Божии. Аз не бих избрал заекващ убиец да поведе цял народ към Обетованата земя, обаче Бог го е направил. Моисей. Пише го в Библията. Очевидно Бог може да ни обича и да ни отрежда важни роли в обществото, независимо от нашите смъртни грехове и вродени несъвършенства.

Папа Франциск I например вече направи стъпка в посока спиране на разделението и омразата. В разговор с журналисти той наскоро каза „Ако някой човек е гей, кой съм аз, че да го съдя?“ Аз намирам това за далновидна позиция, защото тя е протегнатата ръка от представител на духовенството към една низвергната от хилядолетия група човеци. Мъдро е, защото взема под внимание Христовите думи, че както съдим, така ще ни се отсъди. А също и е политически вярно, защото наистина – откъде да вземеш арогантността да обвиняваш други в грехове, от които собствената ти институция вътрешно се раздира?

Тук именно е моето разбиране към Българската църквата – има нещо дълбоко човешки интимно и емоционално в желанието ѝ да се нахвърли именно срещу хомосексуализма в обществото, а не срещу някой от хилядите пороци, които провалят държавата ни. Обикновено човек се дразни най-вече от това, от което сам страда – съзнателно или не.

Но ако мислим за обществото – то няма да загине от това, че има хомосексуални хора, част от които не раждат, както сам г-н Гочев признава. Впрочем в различните култури от Древна Гърция до днес такива хора винаги е имало – само видимостта им е била различна – но цивилизацията не си е отишла, а се е развивала.

Обаче има едни други грехове, които могат много бързо да затрият всички нас и без да искам да твърдя, че те са чисто само плод на мъжката доминантна хетеросексуалност, все пак нека видим как нейните характерни черти, когато са необуздани, могат да са опасни за обществото.

Войнстващият милитаризъм например. Защо Църквата не говори против него, при положение, че военните действия по света все повече приближават границите на България? Русия наскоро тества ядрена ракета, способна да нанесе щети 100 пъти по-големи от тези над Хирошима, но Руската православна църква със сигурност ще благослови бойните знамена на армията им и този път. Всъщност много политически коментатори вече намекуват за реални опасения от глобална война, НАТО наскоро припомни за възможността чл. 5 от Пакта да бъде задействан. Но дори това да не стане, ние сме само 70 години отделени във времето от предишната ужасяващо кръвопролитна война и – както се вижда – все още сме в сянката ѝ. Ето обаче – войните не ни плашат – плаши ни, че някой е хомосексуален и може да иска права.

Аз продължавам да се чудя как така сме изградили общество, в което всяка вечер по телевизията можем да гледаме как мъже се убиват (дсетки пъти за 90-те минути на един пълнометражен екшън) но би било ужасно, противно и гнусно да гледаме как мъже се целуват? Ето това не е вродено, то е избор на културата и обществото, което си създаваме. Хората имат социоисторическите натрупвания да си представят, че синовете им могат един ден да се завърнат вкъщи в ковчези от бойното поле, но не могат и не искат да си въобразят свят, в който войни не са възможни. Ето тази негласна общоприета представа на средностатистическия българин аз наричам потресаваща. И тя е рудиментарно хетеросексуална, на нивото на онзи тип мислене, който постулира, че мъжът не е мъж,

ако не е ходил в казарма. Мъжът като агресор. Мъжът – завоевател, унищожител на чуждото и другото и пазител на своето и познатото. Това съзнание, ако не бъде надживяно, е способно бързо да изтрие живота от планетата, като се има предвид с какви оръжия разполагаме вече. В тази връзка апелът към изграждане на съзнание, което иска и категорично защитава, гласно и действено, мирното съжителство на различията, не е толерастия, ами животоспасителна сламка, за която би трябвало всички да се хванем, ако имаме останала поне малко рационална мисъл.

Но понеже не агресорът или войнстващият диктатор, разполагащ с много оръжия, а хомосексуалистът е страшен, нека обсъдим психологията на алфа-мъжкаря, неговото отношение към стадото, което може да е вредно за самото стадо, дори без война.

Понеже г-н Гочев обича да говори за животни, ето една кратка притча за пауните:

Сред пауните мъжкият, за да е харесван от женските, има нужда от много, много шарени и много красиви пера.

Това е притчата. Преведено на днешен български – мъжкарите-управители на България, искат да се покажат пред жените и наложниците си, но за това имат нужда от коли, пари и имоти, които държавната заплата не може да им осигури. Водени от сексуалните си мотиви, както и от желание да задоволят други свои пороци, те трябва да пристъпят към заграбване на всичко, което успеят, безогледно, дори ако се наложи да оставят болни и възрастни хора без средства за лечение и препитание. Ръководено най-вече от подобни низки страсти през последните 25 години българското хетеросексуално общество демографски се срива, имаме отрицателен прираст и лош здравен статус на населението, ниска продължителност на живота, а също и огромна емиграция, при това най-вече сред най-образованите, млади и способни граждани. Оставаме без лекари, които да лекуват децата ни; а без добри учители, които да ги възпитават, вече отдавна сме останали. Размножават се доминантните мъжкари, а другите, по-ниско стоящи в йерархията мъжки хетеросексуални екземпляри, по-рядко се осмеляват да си възпроизведат гените, защото средставата да отгледат децата си са били заграбени от споменатите доминантни мъжкари.

Ето как вулгарният хетеросексуализъм може да съсипе едно обществото и неговата нравственост. В името на повече шарени пера през последните години имаме публични убийства, кражби в огромни раз-

мери, присвоявания, незачитане на волята на майка и баща, прелюбодеяства – все смъртни грехове иначе казано, и е неприемливо, че авторите, които осъждат хомосексуалността, често подсъзнателно изхождат от предпоставката дето в хетеросексуалността никога нищо лошо не може да се открие. А дивият хетеросексуален модел у нас се възпроизвежда и самоподкрепя. Повечето млади мъже искат да приличат на доминантните сега мъжкари, а повечето млади жени – жадуват да са жени на доминантните мъжкари, нищо че те реално рушат обществото ни. Всичко това става сега – не след три поколения – резултатите са тук, пред очите ни.

Дали „висшите“ представители на селския хетеросексуализъм са елитарни – доколкото те управляват държавата ни, самоподкрепят се, независимо от политическа ориентация, и са си изградили ситуация, в която са недосегаеми от закона – да, напълно.

Когато в такъв момент църква и учени **избират** да говорят активно единствено срещу един измислен обществен проблем – хомосексуализма – и загатват, че той щял да срине обществото, те всъщност извършват политически акт – защото отказват да назоват реалните пороци на държавата. Те също така наливат масло в огъня на другия, стадно хетеросексуален модел, който никога не критикуват, а понякога и съвсем явно приветстват и следват: когато мутрите биват въздигнати в „архонти“ (защото имат много пера), архиереите се возят в мерцедеси (атрибут от арсенала на мъжкаря-лидер), а манастирите се превръщат в хотели и пивници (този път за да имат духовниците повече пера).

Мисля, че това донякъде отговаря на въпроса на доцента в Софийския университет, който през XXI век в една светска, европейска и (надявам се) нефашистка държава пита за какво е нужен хомосексуалистът. Ами за това, г-н Гочев, за да внесе нужния баланс от различия в обществото, за да покаже една друга чувствителност и светоусещане, каквито хетеросексуалните хора нямат, чрез такива люде например като Шекспир, Микеланджело, Чайковски и Витгенщайн и вие вероятно добре се досещате, че списъкът тук може да бъде продължен изумително дълго. Само селянинът-зеделец, за когото целият живот се състои единствено в размножаване на растения, животни и на себе си, няма да види никаква стойност за обществото в Шекспир. Всички останали, за които социумът е нещо повече от ядене и размножаване, не биха имали нужда да поставят този въпрос изобщо. Историята показва, че хомосексуали-

сти са допринесли по безспорен начин за развитието на цивилизацията – във всички нейни сфери – и техните постижения са били именно такива, каквито са били, също и заради специфичната им сексуална ориентация, която им е давала различен поглед към проблемите на обществото.

Има обаче и един друг аспект, който няма да спестя на всички, които говорят срещу хомосексуалистите. В това говорене има нещо дълбоко неморално и не-мъжко, приятели. Именно защото, когато темата са педераста, лесбийки и транссексуални, често става въпрос за слаби, отритнати хора, над които тегне социална стигма и хиляди ограничения. Хомосексуалистите не са единна общност и като отделни индивиди, израствали в България, най-вероятно немалка част от тях са били подложени на сериозен тормоз на всички нива – от семейството, през училището, на улицата, та дори и на работното място. Това са хора, които често живеят в страх да не бъдат отритнати, включително и от приятели, но понякога – също и от родители. Някои от тези хора са били физически малтретирани единствено заради начина, по който изглеждат – заради това как са се родили, г-н Гочев, а не защото са избрали да имат пера в косите. В София имаме и случай на убито момче, понеже убийците му мислели, че е гей. Освен това, както всички знаем, хомосексуалистите нямат право по сегашното законодателство на институционален партньор, а също и не могат да отглеждат деца.

Като казваме всичко това, за разлика от г-н Гочев, ще ни е твърде трудно да приемем, че хомосексуалистите са елитарна и много привлекателна секта. Манията за величие е възможна ответна психологическа реакция у **някои** хомосексуални индивиди и то след години потискане от страна на доминантната хетеросексуална група – но като цяло ние тук говорим за една дълбоко презирана, отхвърляна, малтретирана, унижена и оскърбена прослойка от хора. Към унижените и оскърбените Христос имал особен афинитет, казват. Той веднъж спрял хората от това да хвърлят камъни по една проститутка. Да се излиза от висотата на амвона или на университетската катедра и да се говори как е добре, дето тези хора нямат равни права с другите, е меко казано липса на състрадание. Отказ от съчувствие и вчувстване. И освен това е много лесно и популистко – понеже това в момента е водещото светоусещане на повечето хора и всяко говорене против хомосексуалистите може лесно да бъде прието с овации от мнозинството.

Обратно, аз, например, когато защитавам принципа на многообразие и мирно и равнопоставено съжителство на различни светогледи и лайфстайл, лесно мога да бъда разбран превратно и да! – в нашето общество мога да очаквам тормоз и насилие над себе си заради думите, които пиша сега.

И ето – финалният въпрос интересуващ г-н Гочев: трябва ли хетеросексуалните да разрешат на хомосексуалните хора те да могат да отглеждат деца и да се женят или омъжват? Че проблемът на г-н Гочев с хомосексуализма е измислен, показва именно обсъждането на този казус. Това е така, защото еднополовият брак и възможността за осиновяване на деца от такива двойки все още не е тема, сериозно поставена на масата дори от самата така наречена гей-общност в страната ни. Това може да е сериозна дискусия във Франция или в някои американски щати, но в България гей-активистите все още не са се осмелили да го повдигнат и направят в реален обществен дебат (което категорично си е тяхна грешка). Например последният гей прайд от 2014 г. в София не спомена дори и дума като послание в тази посока. Така че, всъщност, с кого спори г-н Гочев?

Какви обаче ще са ползите за българското общество, ако статутът на хомосексуалните хора се изравни с този на всички останали и, разбира се, ако това стане вследствие на евентуална промяна в нагласите на обществото по повод различията?

Първо това ще даде възможност на една немалка група хора да се чувства по-добре. Редица икономически теории защитават тезата, че когато хората се чувстват добре, те работят повече и по-качествено, съответно печелят повече, а това означава и повече данъци за държавата.

Можем да очакваме също частично да намалее емиграцията на хора, които са били потискани или са били направо жертва на дискриминация на основа сексуалност в родината си. Някои, които вече са избягали в чужбина именно по тези причини, може би ще обмислят завръщането си. Това със сигурност са хора в активна и трудоспособна възраст, които плащат данъци и произвеждат брутен вътрешен продукт. Обществото постъпва икономически неразумно като ги гони.

Като им се даде възможност за официално партньорство, обществото ще насърчи хомосексуалните двойки да изграждат стабилни и дълготрайни връзки помежду си, а семейните съюзи често са свързани с икономическа принадлежна стойност. Бракът може да е основа също и за

съвместно изграждане на общ бизнес. Наличието му преодолява също някои административни трудности.

Ако пък им се даде възможност за отглеждане на деца, немалко изоставени от родителите си малки българчета, вместо да израстнат в убийствената атмосфера на сиропиталищата, ще имат истински дом. И не, ако се замислим все пак, ще видим, че сексуалността на детето не зависи от тази на родителите. Нали всички хомосексуални хора имат хетеросексуални родители? Така че осиновените от еднополови двойки деца няма да променят вродената си сексуалност заради тази на приемните си родители – напротив, най-вероятно ще я развият и укрепят, след като избягат от лесната опция да бъдат сексуално насилвани в домовете за сираци, където това е честа практика. Освен това – това ще са деца, които няма да дишат лепило по гарите и да проституират от ранна юношеска възраст като умират млади, а най-вероятно ще получат образование и възможност да създадат стабилен живот, кариера и – на свой ред – деца – което отново значи данъци и повече брутен вътрешен продукт за обществото в продължение на десетки години напред.

Още нещо – когато една държава изпревари съседите си в посока либерално законодателство, тя често става притегателен център за туризъм от тип, какъвто в момента България не може да развива. Говоря за примера на Холандия и Чехия. Това също носи благосъстояние на всички и категорично не означава, че средния холандец или чех е с по-лош морал от средния българин.

Има и други икономически ползи от хомосексуалната популация, но важен е фактът, че законодателното отношение към хомосексуалните хора наистина може да бъде използвано от един мъдър държавник за създаване на благосъстояние и изгоди за цялото общество.

Преди да стигнем до отглеждането на такъв висш и далновиден държавник обаче, ние ще трябва да се замислим дали на младите хора в университетите преподават специалисти, които могат да ги научат рационално и критически да подхождат към проблемите, като загърбват вродените митологеми, религиозно мислене и мистиката – иначе казано – дали има кой да им преподаде научния подход към решаването на различни задачи.

По отношение на фашизма. Интересно ми е г-н Гочев дали се е замислил, какво ще стане, ако крайнодесните елементи в обществото ни прочетат все пак статията му и не намерят в себе си сили да открият

концептуалните, теологическите, фактологичеките и логическите ѝ проблеми. Николай Гочев пита „Нужни ли са на едно общество хомосексуалисти?“ И ето ние чуваме хиляди, хиляди гласове, които в хор и размахани юмруци почват да викат дадения от него отговор: „Не! Не са нужни!“

Какво следва от това?

Който може да се радва от поставянето на такъв въпрос, може и да продължи: нужни ли са на едно общество инвалидите, нужни ли са болните, нужни ли са възрастните хора, които не раждат вече, нужни ли са заекващите и какво ли още не. В Ирак беше необходимо само да се появи един хетеросексуален мъж с „твърда ръка“, който завзе властта (оръжието) и, използвайки подобна методология, тръгна да проповядва идеята за халифат. Питайки се „Нужни ли са християните в един халифат?“ той почна да убива малки деца на другOVERCI.

По тази причина: преди да задаваме въпроси започващи с: „Нужни ли са...?“ вероятно е по-добре първо много сериозно да се запознаем с контекста на страстите, в които живеем, и да се запитаме: на кого може да е нужно задаването на такъв въпрос?

Александър Мануилов е писател, сценарист и драматург, работил като журналист за *Ройтерс* и *BusinessWeek България*.

Материал от блога на г-н Александър Мануилов

Николай Гочев е доцент, доктор в „Класическа филология“, преподавател по антична литература. Завършил е класическата гимназия в София, а после и Атинския университет – специалност „Езикознание“, работил е по много проекти в областта на античната литература и философия, превеждал е Софокъл, Аристотел, Платон. От 18 години е преподавател по гръцка античност в Катедрата по класическа филология в Софийския университет.

Коментари (22)

- 27-10-2014|**Златко**

Доколкото виждам, тази тема е предизвикала пъстра и небезинтересна дискусия на сайта на в. „Гласове“. Надявам се нещо подобно да се получи и тук...

- 27-10-2014|**Златко**

И така, личен избор ли е хомосексуалността, или наложена от природата и съдбата участ, с която носителите ѝ трябва да се справят както могат? Вашите мнения?

- 27-10-2014|**Атанас Тончев**

Г-н Енев, благодаря Ви за дискусията, която сте открили по темата тук. За съжаление в България още дълго време ще има нужда от такава. Вероятно много добре знаете отговора на въпроса Ви дали хомосексуалността е избор или наложена от природата и съдбата участ и го поставяте просто с цел да предизвикате дебат. Не, хомосексуалността не е избор. Нека всеки 100% хетеросексуален се опита да избере да бъде хомосексуален поне в определен момент и ще се убеди. Също, кой би «избрал» да бъде хомосексуален в среда, която не разбира, отхвърля, дори е силно агресивна към хомосексуализма? И кой би «избрал» да бъде хомосексуален ако с това се лишава от най-естествената възможност да има семейство и да създаде собствени деца?

Жалко е, че люде като г-н Николай Гочев, вероятно не без ерудиция в тясната си специалност, и чиято роля като университетски преподавател по подразбиране е да подпомага разширяването на общественото съзнание, демонстрира пълно невежество по темата (да не говорим за липса на какъвто и да е научен метод), изхождайки вероятно от някакви лични фрустрации и търсейки в една фантасмагорична „хомосексуална общност“ вид изкупителна жертва за тях.

Нямам какво да добавя към блестящо аргументираните текстове на г-жа Мария Иванова Фьон и г-н Александър Мануилов. Само ще си позволя да споделя нещо от личния си път. Като напълно хомосексуален по рождение (първите ми спомени за хомосексуално насочени импулси датират някъде от петгодишната ми възраст, като съм израснал в абсолютно традиционна хетеросексуална среда), в ранните си младежки

години се опитвах неистово да «избера» да бъда хетеросексуален. Тези опити днес ми изглеждат почти комични, но белязаха младостта ми с огромни вътрешни трудности. Нужни ми бяха години да превъзмогна травмите от физическото и психическо малтретиране, на което бях подложен от хора с хетеросексуална ориентация (някои от тях, между които близки приятели и роднини, дори не подозираха какво предизвикват с определени свои думи). Още по-труден беше процесът на себе приемането и изграждането на идентичност. Това в началото предполагаше пълното изтласкване на моята сексуалност в периферията на живота ми, за да мога да се посветя изцяло на това, за което имам дарба и в което в голяма степен успях. По-късно се научих да интегрирам сексуалността си, но се налагаше да я оставям (поради инстинкт за самосъхранение) невидима за по-голямата част от обкръжението ми. Преди години взех решение да напусна България, уморен от това шизофренично съществуване. Бих искал наистина да мога да допринасям каквото мога за България (и винаги ще го правя), но просто предпочитам да изживея живота си и да работя в среда, в която да си хомосексуален просто не е тема за дискусия, нито е пречка, нито е предимство.

Изпитвам най-голямо възхищение към тези достойни хора в България, които изразяват открито позиции в посока разбиране и приемане на хомосексуалността, ако не като нормална, то поне като допуснатата от природата грешка, към която трябва да се проявява разбиране. За съжаление моите сили не стигнаха и за това докато бях в България. Извинете за «личното» ми отклонение, с него само исках да дам един пример за реакция спрямо една силно нетолерантна среда.

Благодаря!

А. Тончев

- 27-10-2014|Златко

Благодаря ви, господин Тончев, вие поставяте много висока летва за останалите участници в (евентуалната) дискусия.

За всички, които предпочитат да си замълчат, ако и да имат мнение по въпроса, подчертавам изрично, че самият аз няма да допускам никакви дребни заяждания и нападки по отношение и на двете възможни страни в този разговор. Свобода да говорят без ограничения тук имат всички (при условие, че не нападат събеседниците си или авторите на текстовете). Единственото условие, на което настоявам (и винаги съм

настоявал) е за взаимно уважение и търпимост. Останалото просто не е моя работа, смятам...

- 27-10-2014|**Златко**

Оставете зебрите да се оправят сами помежду си — те от хиляди години са си така и ако са пострадали нещо, то е от хора като вас...

Какво е мнението ви за тази фраза (и житейска, и философска максима), уважаеми читатели? Трябва ли да оставяме нещата и хората около себе си да се оправят по „хилядолетните начини“ или е по-добре да правим някакви активни опити за промяна на обстоятелствата, които считаме за неприемливи, ако и те да се основават на дълголетни традиции? Кое от двете е предпочитаното от вас поведение (независимо от реалността на едно или друго ваше действие)?

- 27-10-2014|**Златко**

Зебри (и лъвовете): добра метафора за много нашенски реалности, между другото.

- 27-10-2014|**Златко**

Между другото, не държа ни най-малко на изписване на реални имена под коментарите, но ми е сравнително важно, поне в този конкретен случай, да изписвате възрастта си. Това се дължи на факта, че според повечето статистики по въпроса за хомосексуалността се наблюдава рязка поколенческа разлика, та ми е важно да видя дали това мини-допитване до общественото мнение ще потвърди нещата, които твърдят статистиките...

- 27-10-2014|**Иван Иванов**

Изключително забавната позиция на Николай Гочев е достатъчно добре анализирана в последващите два текста, което, смея да твърдя, не е било особено трудна задача. Все пак съм донякъде учуден от наивния начин на разсъждение и произволното извеждане на логически връзки от страна на университетски преподавател.

Това, което ме провокира да коментирам е малка особеност, която съм открил за себе си и от собствени наблюдения (без да съм си правил труда да прочета по-сериозни източници и мнения по въпроса), а

именно – отношението на православната църква към сектите. За мен сравнението със секта не е очевидно и единственото обяснение, което намирам е неясната аналогия с група от хора, които не живеят според правилата на въпросната институция, повлияла вижданията на г-н Гочев, както той признава. Общувал съм с православни християни и съм забелязал подобно отношение към сектите. Интересно ми е дали съм прав и бих бил благодарен ако ме насочите към подходяща литература по въпроса, включително в този форум.

От друга страна, подобно на г-н Енев, който задава въпроси, за да насърчи дискусията, бих се радвал ако (в случай, че все още няма) моят въпрос стане основа на следваща дискусия под формата на коментари или статии в платформата librev. Мислил съм върху друга смела аналогия – как църквата си присвоява правото да „прави“ религия, подобно на държавата, която си „присвоява“ правото да прави пари. Разбира се, критиката към държавата е чиста спекулация, тъй като не сещам за възможна алтернатива. По-интересно ми е, че държавата санкционира подобни престъпления (фалшификация на валута или укриване на данъци) и общочовешки (не знам дали това е точната дума) престъпления като убийството със съизмерима сила. По подобен начин, доколкото знам, православната църква счита сектанството и отклонението от нейните норми за грях (или поне това е практическия ефект върху редовите „апологети“) и осъжда възможните конкуренти с подобна строгост, с каквато осъжда и нарушителите на основните християнски закони, виждам отново убийството. Пак подчертавам, че това са свободни разсъждения и бих искал да науча каква е официалната позиция на българската православна църква спрямо сектите и как се дефинира понятието секта. Дали католическата институция и различните деноминации на протестантството са възприемани като „равни“ и в случай, че да, дали това е благодарение на известна критична маса или сходство в набора от правила.

Извинявам се за силното оклонение. Не бих искал да имествам фокуса на дискусията в този пост, а по-скоро да дам идея за друга дискусия. От друга страна, въпросите на г-н Енев също не са по първоначалната тема на текста, а само продиктувани от някои конструкции в него. Склонен съм да го отдам (както и липсата на ожесточена дискусия) на спорните качества на разсъжденията на г-н Гочев, но приветвам в името на плурализма.

- 28-10-2014|**Благо**

Патосът на г-н Гочев е кристално ясен.

Нужни ли са на обществото хомосексуалистите? Оказва се, че обществото са православните християни. Пита се: нужни ли са неправославните на православните? Извод: неправославните са „педерастите“ (някои от тях свободно решили да са хомосексуалисти)! Ето ти беда – аз не съм хомосексуалист, но не съм и съвсем православен...

Православната църква свидетелствала за истината, значи държи „Ключовете за рая“. Да вдигне ръка този, който иска да влезе в такъв рай!

Четох за сектите, четох и разбрах: православните християни са мнозинство(общество), гъсто заобиколено от секта...

- 29-10-2014|**Теодора**

Аз искам да се спра на недолислицата за „хермафродитите“, която е като петно върху иначе добрата публикация. Първо, терминът е остарял и обиден (добре е да се използва интерсексуален) и второ, твърденията, които авторът прави са неверни.

Полът, също като сексуалната ориентация, не е въпрос на избор и не винаги кореспондира с половите органи. Интерсексуалните хора имат пол, съответно е съвсем възможно да бъдат 100% хетеросексуални (могат и да имат всяка друга сексуална ориентация, разбира се).

- 30-10-2014|**A**

Един от авторите по-горе – Мануилов – самоуверено пише така: „в различните култури от Древна Гърция до днес такива хора винаги е имало – само видимостта им е била различна – но цивилизацията не си е отишла, а се е развивала.“ И авторът сигурно сам си вярва, че това е аргумент в полза на неговата теза. Само че това, доколкото изобщо е аргумент, е в полза точно на противната му теза.

Да, цивилизацията (поне в Европа) действително се е развила – и се е развила не в посоката, която е била зададена от хомосексуалните практики (каквито действително е имало доста в Древна Гърция – включително и във военната сфера) – а се е развила в посока, противоположна на тях: в посока към християнството, с неговата хетеросексуална моногамност. Т.е. човечеството вече е изпробвало (в Древна Гърция) тази опция, от собствен опит (практически опит, не теории!) се е убедило, че това не води до добри резултати – и е тръгнало в друга посока. Исто-

рически факт е, че териториите на самата Древна Гърция, и по-точно населението по тези територии, е едно от първите, които възприемат християнството – още когато тази религия е била в най-първите фази на своето развитие, т.е. когато е била слаба и непrestiжна. Т.е. ако за други места по света може да се твърди, че християнството е наложено там със сила, то за териториите на Древна Гърция положението е точно обратното: тук е де-факто „родното място“ на християнството като „млада“ (тогава) религия.

Просто това е посоката на развитие на човешката цивилизованост.

(Но, разбира се, винаги се намират и хора, които просто искат да ни върнат назад.)

- 30-10-2014|A

Относно позицията на коментирания по-горе Атанас Тончев:

Разбира се, не е невъзможно един или друг индивид да е напълно убеден, че щом той лично в момента чувства нещата по даден начин, то значи именно това е „истината“ – обаче на този свят все пак съществуват и други подходи за установяване на истината – които разчитат на методи, наричани „научни“.

Например, даден човек (в случая, това е Тончев) може да е напълно убеден, че той лично е „напълно хомосексуален по рождение“ (може би просто така му е по-лесно да приема себе си) – и е напълно възможно да е имал някакви „хомосексуално насочени импулси“ на определена възраст – но това не доказва нищо. И със сигурност НЕ вдига нивото на дискусията.

Импулси човек може да чувства всякакви – например, като дете ти може да си имал и импулс да откраднеш нещо от магазина (малко хора биха си го признали публично, но мнозина са имали такива импулси – разбира се, наред с най-различни други импулси) – това обаче не те прави „крадец“.

Разбира се, след време ти пак можеш да станеш крадец – и когато станеш такъв на съзнателна възраст, ти явно го правиш съзнателно.

В психиатрията си има цяла такава категория разстройства – наричат се „impulse-control disorders“ (разстройство на контрола върху импулсите).

Разбира се, аз не мога да твърдя, че Атанас Тончев е непременно човек с такова разстройство – но е добре той все пак да знае това (особено след като той сам си позволява да обвинява други хора в „невежество“...)

Казано по-просто (и с това смятам да завърша): човекът затова е човек – и човечеството затова е човечество – защото човекът, за разлика от животните, не се поддава толкова лесно на всички свои импулси. А в случаите, когато той все пак се поддава, то обществото е в правото си да изрази определено отношение към това негово поведение. На това се крепи цивилизованият начин на живот, който, надявам се, всички ние тук желаем да споделяме.

- 30-10-2014|Златко

Към господин/госпожа А:

Интересни мнения, при това защитени с напълно мислими аргументи. Самият аз няма да влизам в спор, нито пък ще подкрепям една или друга страна, поради сравнително неприятен предишен опит с напускането на чисто наблюдателската (и от време на време реферска) роля в този конкретен форум. И все пак ми се ще да задам на господин/госпожа А няколко въпроса:

Първо, принципният ви аргумент против хомосексуалността изглежда се гради на базисното допускане, че историята притежава един вид вътрешна логика, подчинена на правилото, че всяка следваща степен на развитие е по-висша и в някакъв смисъл „по-разумна“ от предишните: човечеството „изпробва“ определени практики (в случая хомосексуалността), след това отхвърля онези от тях, които „не водят до добри резултати“ и постепенно се избавя от ненужното и нефункциониращото в обществен план. Този подход към историята е напълно възможен, той си има и добре известно название (нарича се „телеологичен“, което означава приблизително „целево-логичен“). Историята значи има някаква цел, която ние може и да не разбираме много добре, поради ограничените си познания, но тя съществува въпреки това. Същото нещо може да се каже и за божията воля, примерно. Но тук възникват най-различни въпроси: кои например са „недобрите резултати“, произтичащи от хомосексуалността? На кого пречат хомосексуалните хора и в какъв смисъл те са, да го наречем условно, някакъв вид „заплаха“? Добре известно е например, че за разлика от повечето „нормални“ мъже, хомосексуалните са значително по-малко склонни към агресивности са

значително по-мирни хора. Кое например му е лошото или цивилизационно-назадничавото на всичко това (освен ако вие бихте твърдели, че агресивността и насилието са нещо добро за историята и цивилизацията)? И още, ако историята и цивилизацията се движат „напред и нагоре“, то как да си обясним тогава факта, че насилието не изглежда да става по-малко в хода на историята, дори напротив (макар че има и аргументи против тази теза)?

После, при възражението си срещу господин Тончев вие наричате хомосексуалността „импулс“, нещо подобно на детския импулс да си откраднем примерно захарно петле от някоя будка на панаира. Добре, но ако това би било чак толкова просто, то защо тогава в историята на психиатричните занимания с хомосексуалността няма НИТО ЕДИН документиран случай на успешно „излекуване“ от хомосексуалност (правени са повече от достатъчно опити, доколкото ми е известно). С какво ще се обясни факта, че хората с такава ориентация са също толкова в състояние да променят „импулсите“ си, колкото и да разперят ръце и да полетят в небесата, ако извините леко ироничния ми тон? Като как така този „импулс“ се оказва напълно непобедим? Не мислите ли, че е малко лекомислено при такава фактология да се твърди, че всичко това е един вид прищявка? Решават хората, че им се иска да бъдат хомосексуални – и готово. После решават обратното – и пак готово.

И, на трето място: когато употребявате думите „impulse-control disorders“, то сигурен/сигурна ли сте, че сте достатъчно информиран/а по този и други въпроси на съвременното познание по отношение на хомосексуалността? Известна ли ви е например историята на постепенното премахване на хомосексуалността от списъка на клиничните разстройства, както и всички обществени борби, свързани с това премахване, които са проведени в множество западни общества (ето тук можете да намерите една доста информативна статия за това какво се е случило например в Америка през последните 50 години: **Как хомосексуалността е станала нещо нормално**). Изобщо, не мислите ли, че не би било съвсем неоправдано ако някой тук каже, че една определена част от разбиранията, които споделяте с нас, може и да се основава не толкова на знание, колкото на неговата липса?

• 31-10-2014|**Атанас Тончев**

Завиждам на способността на хора (в случая г-жа/г-н А) да проникват във вътрешния свят на други, да го интерпретират с увереност и да извличат общовалидни твърдения. Тъй като аз нямам тази способност, бих искал да предложа на г-жа/г-н А сам/а пред себе си да докаже тезата си, че сексуалната ориентация е въпрос на избор, като се опита (с помощта на фантазията си или на визуални стимули) за пет минути да избере различна от своята сексуална ориентация. И бих я/го помолил да сподели опита си тук.

Тъй като в думата „импулс“ г-жа/г-н А и аз явно влагаме различен смисъл, тогава ще употребя по-точния в случая израз „непреодолимо влечение“. Благодаря на г-н Енев за веселото и образно разграничаване на сексуалния импулс от, примерно, импулса за открадване на захарно петле. Да, в детството си съм имал и такъв импулс и един път откраднах шоколадче от супермаркет. Но това е импулс, който се поддава на контрол, тогава съм размислил и повече не съм му давал воля. Със сексуалната ориентация, обаче не е така. И ако г-жа/г-н А не желае да го разбере и приеме, има купища научни изследвания (дори в Съветския съюз имаше учени като Игор Кон, които бяха наясно с този въпрос и неговите нюанси).

Бих искал да отворя и една малка скоба: изключително интересни са случаите на жени и мъже, които се намират по цялото протежение на линията 100% хетеросексуален – 100% хомосексуален. Разнообразието е безгранично и каквото и да е морализаторстване би било ограничено и не на място. Ако щете дори, това богатството е още един от изразите на Божието величие.

Разбира се, всеки има право да не приема неща, които природата е допуснала, особено ако го дразнят по някакъв начин или са в разрез с неговата идеология. Това обаче не означава, че те не съществуват.

И ако според г-жа/г-н А хомосексуалността е въпрос на избор и, цитирам: „човекът затова е човек – и човечеството затова е човечество – защото човекът, за разлика от животните, не се поддава толкова лесно на всички свои импулси“, то означава ли, че според г-жа/г-н А хомосексуалните не са човеци? И че хомосексуалността, според нея/него, няма място в един «цивилизованият начин на живот». Наистина ме интересува какво мисли г-жа/г-н А по въпроса. Също, бих искал тя/той да сподели защо и с какво го дразни хомосексуалността. Благодаря предварително!

- 02-11-2014|**сухи**

Т.нар. християни също дразнят с увереността, че всичко вече е известно и предопределено то техния бог

- 02-11-2014|**Гост**

Към Тончев

Природата (Господ) не допуска грешки. Грешките ги правят хората. От такива грешки в минал живот е следствие „вродената“ хомосексуалност. Така че за хомосексуалния е много по-добре, ако изживява хомосексуалността си ненатрапчиво за другите и без да я демонстрира, а не дай Боже и да парадират с нея. Защото така си подлага и за след това...

- 02-11-2014|**Росица Ташева**

Преди години преведох за издателство Факел-експрес“ чудесната книга на френския журналист и изследовател на творчеството на Мишел Фуко Дидие Ерибон „Размисли по гей въпроса“. Тази книга отдавна я няма на пазара, но бих искала да се включа в дискусиата с един откъс, посветен на едно от явленията, които играят ранна и съществена роля във формирането на хомосексуалната идентичност – оскърблението. Мисля, че той добре показва това подмолно и непрекъснато въздействие на средата, което кара хомосексуалните мъже и жени да се чувстват онеправдани и да протестират, въпреки че „кой им нарушава правата и защо трябва да парадират със своята сексуална ориентация, ние, хетеросексуалните, парадират ли“ (парадират, и още как, и то на много по-възлови места от улиците). Дори ако, както в някои страни по света, към хомосексуалните се проявява далеч по-голяма толерантност, отколкото у нас, ще рече, разрешава ми се (боже, разрешава им се!) да сключват брак, да имат деца, осиновени или родени, да се наследяват един друг, а хомофобските изявления или действия да подлежат на същите санкции като расистките, антиетническите или антирелигиозните), дори там оскърблението оформя уязвимата душевност на хора, които, каквото и самочувствие да демонстрират понякога, се чувстват дискриминирани от обществото, ако не и от законите му. Мисля, че откъсът добре обяснява защо тези хора („нямам нищо против тях, не ме интересува какво правят в леглата си, но защо трябва да ми натрапват своята сексуалност“) държат да покажат, че съществуват, дори когато не протестират, просто че съществуват и не се срамуват от това, което са.

ДИДИЕ ЕРИБОН

РАЗМИСЛИ ПО ГЕЙ ВЪПРОСА

(Откъс от главата за оскърблението)

Това е книга по въпроса за гейовете. Но не се надявайте да откриете в нея теория на хомосексуалността, нито дори само на мъжката хомосексуалност. Нямам такава и не се опитвам да изградя. Дори съм склонен да мисля, че е по-добре да избягваме включването на хомосексуалността в теории.

Тук искам само да предложа низ от размисли с всичко непълно, временно и хипотетично, което понякога се съдържа в тях. Те зоват към нови размисли. Дори ги изискват, независимо от границите, били те национални, дисциплинарни или сексуални. Така че книгата ми е открита... за всякакви размисли...

Например брошурата на Сара Майлс, посветена на плочата на Боб Остертаг *All the rage* („Целият този гняв“), добре предава какво изпитва гейът, когато е в прицела на оскърбленията:

„Първия път, когато някой каза ‘педал’ и разбрах, че става дума за мен, (...) целият свят се разкри пред очите ми чрез тази единствена, избухнала от фразата дума, означаваща нещо, което не би трябвало да правя, нещо, което не би трябвало да съм – ‘педал’.“

Оскърблението ми показва, че не съм като другите, че не се вписвам в нормите. Че съм особен, странен, болен. Анормален. Както казва Жан Жьоне в стихотворението си „Галерата“: „... една безумна дума, дошла от края на света, отменя прекрасния ред“. Сартр цитира този стих в книгата си за Жьоне „Свети Жьоне, комедиант и мъченик“, чиято първа глава се нарича именно „Една безумна дума“.

Следователно оскърблението е присъда. Почти окончателна, доживотна присъда, с която трябва да се живее. Гейът научава, че е различен, чрез шока на оскърблението и чрез последствията му, главно от които е осъзнаването на основната несиметричност, породена от езиковия акт – откривам, че съм някой, за когото може да се каже това или онова, някой, на когото могат да кажат това или онова, някой, който е предмет на погледи, на изказвания, и тези погледи и изказвания го заклеят. „Назоваването“ ме кара да се осъзная като „друг“, когото другите превръщат в „предмет“. Сартр прекрасно го е формулирал, говорейки за Жьоне, арестуван като „крадец“ от чуждия поглед: „Става така, сякаш страницата на някаква книга добива съзнание и се усеща четена на глас, без да

може да се прочете сама.“ Следователно оскърблението е едновременно нахлуване и отнемане. Съзнанието ми е „обсадено от другия“, а аз посрещам агресията невъоръжен. Както казва още Сартр, все по повод на Жьоне: „Един заслепяващ фар го е пронизвал с лъчите си.“ Сам, безсилен, той не е могъл да се противопостави на „светлинния стълб“, какъвто е погледът на другия, каквато е силата му да назовава.

Оскърблението не е само дума, която описва. То не се задоволява да извести какво съм аз. Ако някой ме нарече „мръсен педал“ (или „мръсна чернилка“ или „мръсен чифутин“) или дори просто „педал“ („чернилка“ или „чифутин“), той не се опитва да ми предаде информация за самия мен. Този, който ми подхвърля оскърблението, ме уведомява, че има власт над мен, че съм в негов плен. И първата функция на тази власт е да ме нарани. Да отвори в съзнанието ми незарастваща рана, да вгради срама в темелите на духа ми. Това наранено съзнание, което се срамува от себе си, се превръща в съставен елемент на личността ми. Така че думата „оскърбление“ може да се анализира като „перформативен изказ“, според дефиницията, дадена от Дж. Л. Остин. В своето прочуто произведение английският философ различава констативни изкази и перформативни изкази. Първите описват дадена ситуация и могат да бъдат верни или неверни. Вторите извършват действие и следователно не са нито верни, нито неверни. Например: „Обявявам заседанието за открито.“ Всъщност Остин дефинира два типа „перформативни“ изкази. При първия тип фразата сама по себе си е действието, което обявява. Когато казваме „Кръщавам този кораб ‘Кралица Елизабет’“ или отговаряме по време на брачната церемония „да“ (подразбира се: „Да, вземам тази жена за законна съпруга“ или „Вземам този мъж за законен съпруг“), ние прибягваме до точно такъв изказ. При втория тип действието не се извършва от самия изказ. То се състои по-скоро от последствията, до които води изказването (страха, чувствата, мислите, породени от фраза като „предупреждавам те, че“). Бихме могли да включим оскърблението в тази втора категория. Оскърблението е речев акт – или поредица от речеви актове, – чрез който на адресата се отрежда особено място в света. Това място предопределя особената му гледна точка, особеното му възприемане на света. Оскърблението оказва огромно въздействие върху съзнанието на индивида, защото му казва: „Уподобявам те на“, „Свеждам те до“.

Оскърблението е перформативен изказ – функцията му е да произвежда ефект и главно да установи или увековечи разрива между „нормалните“ и тези, които Гофман нарича „жигосаните“, както и да набие този разрив в главите на индивидите. Оскърблението ми казва какъв съм в същата степен, в която ме принуждава да бъда такъв.

Всички анкети, проведени сред хомосексуалните (от двата пола), показват, че оскърблението (без дори да говорим за физическата агресия) е неразделна част от съществуването им. В различна степен – според държавата, а вътре в нея според мястото, където живеят, и социалната среда, в която се движат, – то е понасяна от почти всички реалност. А това означава, че дори тези, които днес се чувстват най-свободни в големите градове на западните страни, са принудени всеки миг да договарят отношенията си с околния свят – да знаят къде е възможно да хванат партньора си за ръка, къде могат да покажат обичта си към другия от същия пол и къде е по-добре да се въздържат да го правят. Това практическо познание до такава степен се е срастнало с личността им, че рядко се осъзнава. А и не е нужно – то автоматично задвижва и организира съответното поведение. Защото грешките в преценката могат да имат крайно болезнени последствия. Физическата агресия или обсебващото усещане за заплахата от агресия дотолкова присъства в живота на гея, че го срещаме в почти всички автобиографии и в многобройни романи, чиито герои са хомосексуални мъже. Понякога не е необходимо геят да направи каквото и да било – видът или дрехите му са достатъчни, за да породят омраза. Няма значение дали е изявен – повече или по-малко или ни най-малко, – дали се държи демонстративно или дискретно; възможността да стане обект на словесна или физическа агресия е навсякъде. Точно тя нерядко определя начина, по който е изградена идентичността му, тя развива у него способност да долавя опасността и да налага строг контрол върху жестовите и думите си.

Наскоро се заговори за „моралния тормоз“, на който са подложени някои хора на работното си място и чийто психологически ефект е значителен. А не преминава ли животът на гея изцяло под знака на непрекъснат „морален тормоз“, пряк или непряк, тормоз, присъстващ във всяка житейска ситуация, социален тормоз? И не е ли личността му, идентичността му определена от психологическите последствия на социалното му положение – положение на „тормозен“ във всекидневното (чрез обидите, подигравките, агресията, враждебността, които го заоби-

калят)? Затова не е чудно, че един от принципите, които структурират субективността на гея и лесбийката, изисква бягство от оскърблението и насилието, а това често става чрез прикриване на собствената личност или емигриране към по-милостиви места.

- 10-11-2014|**begem0t**

На малко по-весела нота: нека проявим малко съчувствие към „хетеро мъжкарите“ в тази дискусия.

Представяте ли си екзистенциалния ужас от посещението на доктора за преглед на простатата?

Ами ако им хареса? Ами господ възмутено хлопне вратите на рая?

- 13-11-2014|**Самолет 005**

Росица Ташева писа:

Така че думата „оскърбление“ може да се анализира като „перформативен изказ“, според дефиницията, дадена от Дж. Л. Остин. В своето прочуто произведение английският философ различава констативни изкази и перформативни изкази. Първите описват дадена ситуация и могат да бъдат верни или неверни. Вторите извършват действие и следователно не са нито верни, нито неверни. Например: „Обявявам заседанието за открито.“ Всъщност Остин дефинира два типа „перформативни“ изкази. При първия тип фразата сама по себе си е действието, което обявява. Когато казваме „Кръщавам този кораб ‘Кралица Елизабет’“ или отговаряме по време на брачната церемония „да“ (подразбира се: „Да, вземам тази жена за законна съпруга“ или „Вземам този мъж за законен съпруг“), ние прибавяме до точно такъв изказ. При втория тип действието не се извършва от самия изказ. То се състои по-скоро от последствията, до които води изказването (страха, чувствата, мислите, породени от фраза като „предупреждавам те, че“). Бихме могли да включим оскърблението в тази втора категория. Оскърблението е речев акт – или поредица от речевни актове, – чрез който на адресата се отрежда особено място в света. Това място предопределя особения му гледна точка, особено му възприемане на света. Оскърблението оказва огромно въздействие върху съзнанието

на индивида, защото му казва: „Уподобявам те на“, „Свеждам те до“.

Оскърблението е перформативен изказ – функцията му е да произвежда ефект и главно да установи или увековечи разрива между „нормалните“ и тези, които Гофман нарича „жигосаните“, както и да набие този разрив в главите на индивидите. Оскърблението ми казва какъв съм в същата степен, в която ме принуждава да бъда такъв.

Всички анкети, проведени сред хомосексуалните (от двата пола), показват, че оскърблението (без дори да говорим за физическата агресия) е неразделна част от съществуването им.

Извинявам се, но нарочно отделих този цитат, защото преди време се изпотрепах да търся това определение за перформативното говорене, и не можах да го намеря, та сега да ми е под ръка!

Иначе по темата – напоследък се употребяват две думи, които на *prima vista* дразнят, но всъщност са много точни. Това са думите мъжкост и женскост. Носителите на мъжкост и женскост не са само мъже и само жени. Много мога да споделя за мъжкостта и женскостта, но тук за кратко ще ги разгледам като вид обречености. Мъжете се обричат на мъжкост, дори когато не са чак толкова мъжествени, колкото Кличко и Пулев. Тази обреченост в мъжкост ги осакатява вероломно. От малко момче на пишконосителя му се набива в канчето: „Дръж се като мъж!“; „Един мъж не плаче!“; „Едно момче не си играе с кукли и не си слага червило!“... Това са свирепи забрани, които не могат да се обяснят логически освен, че са правила на поведение. Момчето се натиква в една игра – мъжката игра. Но какъв е ужасът, когато момчето е игриво, когато е вид „луденс“. Разликата между игра и игривост е огромна. Те са диаметрално противоположни понятия. Играта е набор от правила. Игривостта е неспазване на правилата. Христо Стойчков например е блестящ играч; но по отношение на игривост – той е кръгла нула. На него не му е трябва! Но в това точно е примката на мъжете. С нея те биват обесени, защото са лишени от игривост с идеята, че на тях тази игривост не им е нужна. Те са мъже, което означава, че по правилата те ебат жени. Точка! Ама случайно може ли и себеподобни? Не не може! Това е извън правилата на играта. На вас игривост не ви е нужна. Игривост означава гей... При дружната и богопомазана игра на мъжкост да си игрив, тоест гей е пре-

дателство на отбора. Какво от игливостта на гея е чак толкова фатално като липса за мъжа? Не казвам, че е фатално! Само казвам, че на човешкостта са нужни и други парадигми освен мъжкостта и женскостта. Ще дам пример с един древногръцки анекдот за жителите на Абдера: „Абдерянин видял един евнух да разговаря с някаква жена и попитал дали му е съпруга. Отговорили му, че евнусите не могат да имат съпруги. Абдерянинът заключил: „А-ха, значи му е дъщеря.“

И два прекрасни други вица от 6-ти век преди Христа:

Двама педанти се разхождали. Единият видял черна кокошка и казал: „Братко мой, сигурно петелът на тази кокошка е умрял.“

Педант, който си продавал къщата, разнасял камък за мостра.

(защо на този виц умиргам от смях!)

В мъжкостта влизат три основни феномена – един мъж трябва да има враг, когото да елиминира; един мъж (дори и академичен преподавател) намира често предателя (нефелния, нескопосния, неможещия) разпознава го и го елиминира, и един мъж трябва да има триумф, който да умножи в годините (обикновено чрез жена). Геят не се натиска за нито едно от трите. Следователно е достоен за елиминиране. Ако някога това е ставало с копие в ръка, днес то е чрез перформативното говорене.

Иначе оскърблението е част от същността на гея, но то може да има и позитивен ефект – ефектът антиген-анти тяло. Не можеш да изградиш гей-имунната си система, ако не ти се е случвало...:)

• 13-11-2014|А

Когато се опитваме да събираме някакви данни и на основата на това да правим връзка между някакви явления, трябва все пак да имаме предвид дали връзката, която си въобразяваме, че сме открили, е „причинно-следствена“ – или е по-скоро „съпътстваща“, така да се каже.

Какво имам предвид? Например, по-горе авторката Мария Иванова Фьон твърди, че „статистики на тема самоубийства сред хомосексуалните подрастващи със сигурност има.“ Според нея тези статистики показват нещо... Какво точно показват? Да, има проучвания, които показват, че когато биват анкетирани младежи, хомосексуалните младежи значително по-често от хетеросексуалните сами заявяват, че те лично биват спохождани от мисли за самоубийство, или че те самите вече са правили опити за самоубийство, и т.н. Изводът, който гей-активистите си

правят от подобни изследвания, е, че вина за тази разлика в нагласите за самоубийство има ... обществената среда. Т.е. те виждат тук „причинно-следствена връзка“ от такъв тип: „гей-хората са дискриминирани в обществото, и затова и те се самоубиват (реално или „само наум“) по-често“. Само че научно напълно допустимо е и едно съвсем друго тълкуване на тези данни, а именно: и двете неща – както хомосексуалността, така и повишената склонност към самоубийство – са повлияни (едновременно!) от нещо друго (нещо трето, което има принос и за двете).

Просто тази възможност винаги трябва да се има предвид, когато разглеждате две променливи, които, най-общо казано, в проучванията „вървят“ заедно („колкото повече имаме от едното, толкова повече имаме и от другото“).

Ето един най-прост житейски пример за това: съобщават ви, че има данни, че хората, които не са сключили брак, живеят по-кратко. Значи ли това, че самото несключване на брак ти съкращава живота, че точно това е причината за по-ранната смърт? Не, това по никакъв начин не следва от тези данни. Защото е напълно възможно трета променлива (например, трайно влошеното здраве) да е причина и за двете! Няма нищо изненадващо във факта, че хората с влошено здраве едновременно по-рядко от другите сключват брак – и същевременно по-кратко и живеят!

- 13-11-2014|**Към А**

„А“, вие Николай Гочев ли сте?

- 14-11-2014|**Самолет 005**

А писа:

Когато се опитваме да събираме някакви данни и на основата на това да правим връзка между някакви явления, трябва все пак да имаме предвид дали връзката, която си въобразяваме, че сме открили, е „причинно-следствена“ – или е по-скоро „съпътстваща“, така да се каже.

===

...те виждат тук „причинно-следствена връзка“ от такъв тип: „гей-хората са дискриминирани в обществото, и затова и те се самоубиват (реално или „само наум“) по-често“. Само че научно напълно допустимо е и едно съвсем друго тълкуване на тези

данни, а именно: и двете неща – както хомосексуалността, така и повишената склонност към самоубийство – са повлияни (едновременно!) от нещо друго (нещо трето, което има принос и за двете).

Просто тази възможност винаги трябва да се има предвид,

Това дали една реалност е причинно-следствена или съуспоредена кой и на какво основание решава? Решава експертът на базата на неговата компетентност.

Тук имаме съвсем друг случай. Авторът на тази смехотворна статия не е експерт по въпросите на сексуалността, сексуалното поведение, парафилиите и хомосексуалността. Той дори би се срамувал, ако го вземат за такъв. Аз лично безпардонно критикувах тази статия в „Гласове“. Впоследствие беше изтъкнато в друга статия, че не е необходимо да си експерт, за да изкажеш мнение за хомосексуалността... просто необходимо е да си като пуцараците на битпазар, да чоплиш семки, да се чешеш за кура, да се подпичкосваш... Но! Едно голямо „НО“! Авторът изказва мнение като баща! Ето тази патетика и псевдоблагородство е нещото, което ми събра погледа. Не казвам, че един баща няма право да се изкаже по въпросите на сексуалността! Само казвам, че така както огън и жупел бълват някои хетеросексуали срещу парадирането на гейовете с тяхното гейство, същото се повтори и в хетеросексуален вариант и не само в хетеросексуален, но и в религиозно-морален!

Австрия и призракът на новата Европа

Автор: Тони Джуд

Виена

В неделя, на 17 декември 1995, в Европа имаше два пъти парламентарни избори. В Русия, най-голямата страна на континента, победиха комунистите и техните съюзници, с което повториха изборните успехи на комунистически и бивши такива партии в Унгария, Полша и по други места в някогашния социалистически блок. В Австрия, една от най-малките европейски държави, не се случи нищо особено: правителственото мнозинство отново се завърна на поста си, отбивайки нападението на различни десни опоненти. Но обстоятелствата около изборите в Австрия може да се окажат по-важният, а също и по-обезпокоителен, указател за това накъде ще се развива европейската ситуация през идещите години.

На пръв поглед това може и да изглежда не съвсем вероятно. Изминало е много време откак Австрия е била от особено значение за хората, които не живеят в нея¹. От времето на Държавния договор от 1955 г., когато съюзническите окупационни войски се оттеглят, а Австрия става член на ООН и обявява себе си за перманентно неутрална страна, Алпийската република (както самата тя предпочита, донякъде подвеждащо, да бъде наричана) се превръща в стабилна и процъфтяваща страна в центъра на Европа. Нейните осем милиона жители (една четвърт от които живеят във Виена) извличат приходите си до голяма степен от туризъм, заетост в национализираните индустрии и държавната бюрокрация – и са били управлявани от първите следвоенни избори насам

1 С изключение на източноевропейските бежанци и руските евреи, за които тя беше най-близкото спасително пристанище и първия вкус на свобода през мрачните години (макар че повечето от тях се преселваха в Израел и други страни). По тази причина, а може би и поради някаква носталгия за по-меките времена на Хабсбургите, дори и наследниците на националните малцинства в Европа показваха, и все още показват, известен респект към Австрия, както и склонност да надценяват днешното ѝ значение и възможности. Бел. авт.

от само две политически партии, обикновено в коалиционни правителства. Народната партия, наследник на Християнсоциалистическата партия от междувоенните години, в тесни връзки с Католическата църква, винаги е била старшият член в управляващите коалиции от 1945 до 1966, а след това управлява сама между 1966 и 1970. От тогава насам социалистите, преди това младшият коалиционен партньор, се превръщат в по-голямата партия и управляват в непрекъсната последователност – или сами, или, след 1986, на свой ред поддържани от Народната партия. Само за кратко време, между 1983 и 1986, тази „голяма коалиция“ е била заменена от „малка коалиция“ между социалистите и крайно дясната националистическа Партия на свободата, за която ще стане дума по-долу.

Тази забележителна политическа приемственост е допълнително подсилвана от социалния мир, наложен чрез системата на „социално партньорство“, установена през 1957 г. По същия начин, по който коалиционните партньори разпределят министерства, покровителстват назначения и раздават пари в съгласие със съответната си избирателна сила – система, известна в Австрия под названието Пропорц – така и профсъюзите, търговските камари и представителите на индустрията са дискутирали и изглаждали в продължение на четиридесет години социалните и икономически разногласия под една по същество корпоративна система, в която конфликтите между капитала и работниците са значително смекчени. Политическите и икономически стратегии се определят в хода на сложна поредица от формални и неформални срещи, от които самият Парламент вероятно е най-маловажният, като той служи само за подпечатване на решения, взети по други места и донесени в него от ръководителите на управляващите партии, след консултации с профсъюзите и шефовете на различни компании. В една страна, чиято по-раншна история е белязана от географски ампутации, икономически колапс, гражданска война, окупация и поражение, като цяло австрийците бяха доволни от стабилизиращото въздействие на тези утвърдени практики.

Но през 1994 основите на следвоенната австрийска система започнаха да се ронят. В парламентарните избори от тази година двете управляващи партии изгубиха около 12 процента от гласовете си, като голяма част от този контингент отиде при Партията на свободата, с нейния нов водач Йорг Хайдер. Народната партия беше особено силно засегната: нейната част от избирателния вот, намаляваща постоянно от 1970-те години,

спадна до 27 процента, само пет пункта по-напред от партията на Хайдер. Социалистите си останаха водещата партия, но с 35 процента от вота (в сравнение с 51 процента от върховната им 1979 г.), те също губеха почва. Коалиционното правителство оцеля, но със силно намалено мнозинство.

Новият водач на Народната партия, Вофганг Шюсел, изтълкува тези резултати като предупреждение: дългогодишният съюз на неговата партия със социалистическия канцлер Франц Враницки ѝ струваше гласове, а следователно беше дошло време да се сложи край на всичко това. Сега, когато Австрия вече беше член на Европейския съюз, страната се намираше под натиск да намалява бюджетния си дефицит в съгласие с изискванията за приемане на единна валута. Шюсел се възползва от възможността да обвини социалистите в лошо стопанисване на икономиката и изтегли партията си от правителството. В последвалите избори Народната партия обещавахе да се бори под програма за икономически промени, предлагайки реформи в стил Тачър, с цел солиден бюджет и намалени обществени разходи.

Но като изборна платформа това е неубедително. Австрийските бюджетни дефицити са сравнително малки според европейските стандарти и никоя от основните партии не би рискувала сериозни намаления в сложната и впечатляваща система от обществени услуги, които се ползват от всичките им избиратели. Австрийците например могат да ползват отличен и евтин обществен транспорт, необичайно разнообразни детски помощи и щедри пенсии. Реалната дилема е в това, че от шестдесетте години насам социалната база на двупартийната австрийска система се е променила, докато самите политически партии не са успели да изградят съответни промени в собствените си структури. Социалистите не могат повече да разчитат на сигурни гласове от страна на индустриалните работници, държавните чиновници и „червената“ Виена, чиито граждани имат дълга традиция на поддържане на социалистическите кандидати. Народната партия с нейната основна сила, идееща откъм селските, католически райони от южните и западни части на страната, е била подкопана от процесите на урбанизация и секуларизация. Като дългогодишен по-малък партньор в правителствените коалиции Народната партия е уязвима за критики във връзка с данъчни и разходни политики, върху които е имала само ограничен контрол. И тъй като се е намирала (като повечето християндемократически партии от Западна Европа) начело на движението за присъединяване към Европейския

съюз, сега тя е обект на всеобщото разочарование от постиженията на Съюза, както и страховете от цената на членството. Накратко, Народната партия трябваше да напусне правителството. Но ако би се опитала да се върне на власт без социалистите, единственият реалистичен начин би бил в коалиция с крайно дясната Партия на свободата – нещо, което Шюсел ни най-малко не изключва. „Една промяна“, отбелязва той, „може само да направи нещо добро за страната“. И последствията от тази стратегия се превръщат в основен въпрос на изборите от 1995 година.

Австрийската Партия на свободата е основана през 1956 като наследник на Лигата на независимите, сформирана през 1949, която от своя страна произлиза от фракцията, която насърчава общо-германския национализъм в Австрия както при Хабсбургите, така и в годините след Първата световна война. Тъй като основната политическа цел на германските националисти в Австрия е била присъединяването (*Anschluss*) към Германия, и тъй като *Anschluss-ът* е изрично забранен от член 4 на Държавния договор, както Лигата, така и Партията на свободата дълго време са били лишени от определена политическа програма. Техните поддръжници се състоят основно от бивши нацисти, монархисти и други хора, изпитващи носталгия към едно забранено минало, плюс определени консерватори, чийто клерикализъм ги държи във враждебни отношения с Народната партия, плюс различни дребни бизнесмени, пенсионирани служители и други, негодуващи срещу големия, уютен, държавно-защитен сектор, от който те се чувстват изключени.

Първоначално Партията на свободата не желае да приеме условията на австрийската независимост, особено клаузата за неутралността, в резултат на което възприема проевропейска позиция като заместител на идентификацията с Германия. И тъй като в Австрия няма друга политическа група, която да възприема позиции свързани със свободния пазар, про-(западна) Европа и дори либертарианството, то Партията на свободата включва също и едно либерално крило, напомнящо за Свободните демократи в Бундесрепубликата. Но двете крила винаги се чувстват несигурни едни с други, тъй като първоизточниците на партията никога не са напълно изоставени: първите ѝ двама водачи са съответно един бивш член на нацисткия кабинет на канцлера Артур Зойс-Инкарт (от времената на присъединяването към нацистка Германия), а след това един офицер от SS.

До неотдавна Партията на свободата е била само маргинална част от австрийския обществен живот. Нейният предшественик, Лигата на независимите, е получавала около 10 процента в изборите от 1949 и 1953; по-късно ПС е получавала между 4 и 7 процента във всеобщите избори, макар че винаги е имала по-добри резултати в южната провинция Каринтия, в която, през цялото време след като през 1920 г. регионът е присъединен към Австрия чрез референдум, германските националисти са набирали политически капитал от местната враждебност към словенското малцинство и годините на югославски иредентизъм. Но през 1986 Партията на свободата получава 9,7 процента от гласовете в парламентарните избори, през 1990 г. – 16,6 процента, а през 1994 почти една четвърт от австрийските избиратели гласуват за нея. Това е силно ичннадващо, тъй като през 1993 либералното крило на партията, неспособно да толерира повече острия завой надясно, извършен от партийното ръководство, и особено расистките оттенъци на атаките срещу имигрантите, напуска партията и формира нова група на име Либерален форум. Паниката, която обзе множество австрийци през 1995, когато Шюсел и неговата партия сложиха край на съюза със социалистическите си партньори, е подбуждана от представата за това как обществения живот и политиката ще бъдат предоставени на благоволенieto на надигащата се радикална партия отлясно, и особено от изгледите за все по-нарастващото влияние на нейния млад водач.

Йорг Хайдер е роден в горна Австрия през януари 1950 и по този начин е получил, по собствените му думи, „благоволенieto на късното раждане“ (die Gnade der späten Geburt) – с други думи, късмета да не бъде оплескан с чернилката на нацизма и да не се чувства отговорен за миналото на Австрия. Но той произхожда от добро нацистко семейство – родителите му са били активни партийни членове и той често говори за необходимостта да се сложи край на „криминализацията на личните истории“. Възходът му в редиците на Партията на свободата е бил много бърз: той поема партийната организация в Каринтия през 1983 и е бил водач на партията от 1986 насам¹. Доста фотогеничен е, по маниера на модератор от някое популярно телевизионно шоу, което му помага доста при все по-нарастващата важност на електронно редактираното

1 Статията е писана през 1996, тоест дълго време преди смъртта на Хайдер при автомобилна катастрофа през 2008 г.) Бел. пр.

рекламаджийство в австрийската политика¹. Избирателните му плакати подчертават, че той не носи отговорност за обещанията на предишни правителства – „Той не ви е лъгал“ – и си играят с темата за честността и директността, противопоставяйки характера на Хайдер срещу онези на утвърдените политици – „Просто почтен, просто Йорг“.

Директен той при всички случаи е. При Хайдер Партията на свободата има само три теми, които нейният водач повтаря отново и отново, със заучена настойчивост. Първата е австрийският национализъм – тема, която запазва същността на германско-националната носталгия, обновена по форма. Така например ПС обикновено се е идентифицирала с „Европа“, но сега Хайдер се противопоставя на членството в ЕС и това е една от основните теми на неговата полемика срещу правителството. Дойде време, казва той, да поставим „Австрия на първо място“, да сложим край на емиграцията, да се оттеглим от Европейската конвенция за човешките права, да затегнем законите срещу чужденците и да изпратим обратно онези, които вече се намират в страната. В своята базова област, Каринтия, той атакува законите, защитаващи езика и културните права на малкото словенско малцинство и предупреждава – със сюрреална невероятност – срещу опасностите от превръщането на Австрия в „мултикултурно общество“. В действителност чужденците съставляват по-малко от 9 процента от населението и по-малко от трима на сто чужденци получават австрийско гражданство всяка година. Броят на чужденците (или на тъмнокожите хора, тъй като Хайдер няма нищо против западните туристи) е нараснал рязко с временния наплив на босненски и хърватски бежанци – през 1990 хората без австрийско гражданство са били само 5,3 процента от цялото население. Австрия има само малко цигани, като повечето от тях са концентрирани във Виена и унгарския граничен регион. Това е страна, в която за хората без гражданство е изключително трудно да получат разрешение за работа; изискванията тук са по-стриктни от всяко друго място в Европа с изключение на Швейцария, а хората без гражданство имат по-малко политически права отколкото в която и да било друга страна-членка на Европейския съюз. Много австрийци се страхуват от надигащата се въл-

1 Той напомня малко за Тони Блеър с неговия младежки, пост-идеологически външен вид – с дребната разлика, че докато Блеър притежава директен и донякъде невинно изглеждащ облик, Хайдер изглежда определено мазен (*louche*). Бел. авт.

на от източни и югоизточни имигранти, но поне досега страховете им изглеждат неоправдани.

И все пак няма съмнение, че Хайдер може да разчита на значителна поддръжка за такива възгледи: една трета от хората, участвали в допитвания през 1995 смятат, че работниците-гости и другите чужденци в Австрия разполагат с прекалено много помощи и привилегии. Имаше цяла серия от писма-бомби и смъртоносни капани, насочени срещу цигани и членове на други малцинства, както и срещу обществени фигури, известни с работата си с босненски и други бежанци. Когато една от австрийските жертви на подобни нападения, адвокатката-защитничка на бежанци Мария Лоли, получава първа помощ след насочената срещу нея атака чрез колет-бомба през октомври 1995, съседите ѝ от селото Пойсдроф са коментирали, че това ѝ се пишело отдавна. Била отишла прекалено далеч и „нарушила правилата“. Една жена отбелязала, че „тя не разбира какво ни причинява. Някой ден тези чужденци ще се женят за децата ни.“¹,

Втората тема на Хайдер е популистка атака върху получателите на социални помощи в Австрия. В света на Хайдер страната загнива от вътре, натоварена с разходите за поддръжка на *Sozialschmarotzern* – социални паразити, сред които той включва не само държавните служители и пенсионерите, но също и културните „мошеници“ (*Schufte*) във Виена, които получават от държавата субсидии за музикални, артистични и театрални продукции, подбиват реномето на страната чрез критиките си срещу консервативните тенденции и мрачното ѝ минало, и са лишени от национални чувства. Тук Хайдер разчита на подозренията срещу Виена и твърди, че разполага с „тихото съгласие“ на обикновените „почтени“ хора. Австрия е малка, но доста дълга страна – около седемстотин километра от изток до запад – и в малките градчета на отдалечената провинция виенските традиции на социалдемократическа администрация и културен космополитизъм са посрещани в наше време със

1 Виж *Der Standard*, October 30, 1995. Всеки път, когато бъде запитан за мнението му по серията бомбени атаки в източна Австрия, започнала през 1993 и продължаваща досега, без да са арестувани никакви виновници, Хайдер просто отговаря, че най-вероятно това е уреждане на сметки между престъпници и наркомани и че проблемът ще бъде решен най-просто ако жертвите бъдат изпратени „у дома“. По въпроса за имиграционния дебат в Австрия и вредното влияние на Хайдер върху политиките на останалите партии, виж Richard Mitten, „Jörg Haider, the Anti-immigrant Petition and Immigration Policy in Austria,“ *Patterns of Prejudice*, April 1994, pp.27-47. Бел. авт.

същото дълбоко недоверие, с което са били посрещани от края на деветнадесети век насам. Хайдер разполага освен това с подкрепата на *Neue Kronen-Zeitung*, най-големия ежедневник в страната – неприятен жълт таблоид с 41 процента от националните читатели, който разтръбвя навсякъде твърденията на водача на ПС, че австрийската система на корпоративно управление и субсидирана култура разрушава индивидуалната отговорност и води страната към морална развала.¹

Третата тема на Хайдер се съсредоточава върху австрийското минало. В крайно дясното си крило Партията на свободата винаги е имала поддръжници, свързани с неонацисткото насилие и носталгия, но поне досега основните ѝ говорители винаги са се стремели да избягват прекалено тясно идентифициране с нацисткото минало на Австрия. При Хайдер всичко това се промени. Най-печално известният пример идва от времето малко преди последните избори, когато германската телевизия показва видеоклип на Хайдер, говорещ пред събрание на ветерани от бойната-СС (*Waffen-SS*) в южно австрийско градче. Филмът не е показван по австрийската телевизия преди изборите, но е съмнително дали би оказал някакво сериозно влияние върху резултатите им. По време на събраниято Хайдер се обръща към публиката с думите „скъпи приятели“, описва ги като „почтени хора“ с „духовно-възвишен“ характер. Той ги противопоставя на „боклука, страхуващ се от работа“ и други, които получават държавни помощи, и ги възхвалява за това, че са останали верни на убежденията си пред лицето на опозицията.

Но възгледите на Хайдер никога не са били тайна. Преди десет години той е казвал по време на подобно събрание на бивши есесовци, че тяхната саможертва е спасила Западна Европа. Нашите времена, казва той, се нуждаят от мъже като вас, за които Родината (*Heimat*) все още означава нещо.² В същата година той хвали Валтер Редер, австрийския офицер от СС, отговорен за военновременния разстрел на цивилни граждани в италианския град Марзабото, като войник, който „е изпълнил дълга си“. На 13 юни 1991 той казва на регионалния парламент в Каринтия, чийто губернатор е по онова време, че нацистките политики на работна заетост

-
- 1 Зигфрид Льофлер, който пише за *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, описва *Neue Kronen-Zeitung* като „всезмогъщия уличен глас и централен орган на всички болни инстинкти на австрийската душа.“ *FAZ*, October 25, 1995. Бел. авт.
 - 2 Виж *Kärntner Nachrichten*, October 19, 1985, цитиран в Brigitte Bailer-Galanda, *Haider Wörtlich* (Vienna: Löcker Verlag, 1995), p.102. Бел. авт.

са били „разумни“, за разлика от онези на днешното правителство в Австрия. Тази изцепка му струва подкрепата на местната Народна партия, а оттук и регионалната му служба, но той остава без наказание, и вместо това описва себе си като „почти-жертва“ на Verbotsgesetz, австрийския закон, забраняващ подкрепата за нацизма и нацистките политики.

Но ако Хайдер и неговата партия жънат все по-големи успехи в австрийските избори от последните години, това вероятно се дължи не толкова на демонстративните му симпатии към бивши нацисти, а се случва въпреки тях. Известна част от австрийците може и да са привлечени от възгледите на Хайдер за нацисткото минало, но той получава гласовете им по други причини¹. Някои от критиките му срещу държавата звучат истински, особено атаките срещу корупцията, която нараства постоянно, може би по неизбежност в една система, в която една-единствена партия или коалиция от партии е била на власт в продължение на десетилетия. Някои аспекти от австрийските процедури на патронаж силно напомнят за италианския обществен живот, само че са по-ефективни. (Строителните компании могат да използват партийните си връзки, за да получават държавни поръчки, но проектите се изпълняват добре и навреме). Предложението на Хайдер за „договор с Австрия“ (безочливо заето от Нют Гингридж), се харесва на онези избиратели, които смятат, че са били обложени с прекалено високи данъци, за да се изплащат помощите и привилегиите, от които те са изключени, и които се страхуват, че икономическите промени, особено онези, наложени от Европейския съюз, може да застрашат уютната изолация на Австрия. В една ситуация, при която две основни партии монополизират заедно обществените служби и се възползват от предимствата на па-

1 Че Австрия има проблеми с миналото си е, разбира се, добре известно. В последно време една изложба на военните престъпления на Вермахта беше представена във Виена, след като преди това беше показана по различни места в Германия. Фотографиите и текстовете са вълнуващи и ужасни, но те не показват нищо ново и в Германия нямаше никакви форми на публично отрицание. В Австрия обаче изложбата предизвика изстъпления, с обвинения във „фабрикация“ и „клевети“. *Neue Kronen-Zeitung* нарече изложбата „сатанинска“. Един член на парламента от партията на Хайдер, Йохан Гуденус, взе участие в телевизионен дебат по темата и беше запитан за мнението му относно съществуването на газови камери. „Според мен всичко това се предписва догматично“, отговори той, с което прави ясно, че сам не прави нищо подобно. Хайдер ограничи публичните си коментари до забележка пред „скъпите му приятели“ от Waffen-SS, в която отбелязва, че държавата не може да направи нищо за тях, но има достатъчно пари за подобни изложения. Бел. авт.

тронажа, мантията на протеста и опозицията по неизбежност се спуска върху единствено наличния кандидат.

Но обещаната от Хайдер „Трета република“ (с която да се замести Втората, установена след края на войната), не бяха изпълнени след изборите от 17 декември. Хазартният жест на Шюсел пропадна – страхът от икономическа нестабилност доведе избирателите обратно при социалистите на Вранички, докато Народната партия и Партията на свободата си останаха приблизително на същите нива както преди изборите.¹ Новото правителство по неизбежност ще бъде коалиция на двете големи партии (тъй като нито една от тях не разполага с нещо подобно на абсолютно мнозинство), като социалистите доминират дори още повече от преди. „Хайдер-паниката“ очевидно е приключила, а неудържимия възход на австрийските „юпи-фашисти“ е задържан поне временно. Защо тогава австрийските избори имат значение за цяла Европа и какво означават те?

В самата Австрия изборите и възходът на Хайдер маркират края на удобния следвоенен консенсус. Както е било отбелязвано от множество коментатори, следвоенна Австрия е конструирана върху един лъжлив мит, основаващ се на неясноти. През ноември 1943 Съюзниците обявяват Австрия за „първата жертва“ на Хитлер, макар че в действителност австрийците са били усърдни поддръжници на Хитлер и не по-малко престъпни от него в начините, по които са третирали евреите. Това заявление предоставя на Австрия едно фалшиво наследство, ако и да е било последвано от десетгодишна окупация на страната след войната, с което негласно се признава, че Австрия, заедно с Германия, е победен враг. Но благодарение на двусмисления статус на Австрия, а може би също и поради обсебеността на западните съюзници от „прусашките“ корени на нацисткото управление, австрийската денацификация е дори още по-мека от онази в Германия. Резултатът от това е, че до времето на аферата Валдхайм през 1986 в Австрия не е имало никаква национална дискусия на нацисткото минало. И понеже почти-фашистският режим, оглавяван от Курт Шусниг между 1934 и 1938, е бил премахнат от Хитлер, той също не е бил подложен на почти никакви по-сериозни

1 Все пак Хайдер и неговата партия продължават да печелят добре в провинциите: в град Залцбург той получи 27 процента от гласовете; в Клагенфурт, столицата на Каринтия, получи 33 процента; в някои от по-малките градчета в Каринтия „скъпият приятел“ на ветераните от СС получи две трети от гласовете. Бел. авт.

изследвания, а християн-социалистическият и социалдемократически лагери, яростно враждебни едни към други в периода между войните, конструират помежду си един безпамятен републикански консенсус на някакво полезно минало. Едва след разкритията, при които стана ясно, че Валдхайм е лъгал за военното си минало при нацистите, австрийската политическа класа беше силно раздрусана и принудена да се пробуди от удобната летаргия, а след това да навлезе в неудобния процес на себе-изследване.¹

Освен това страната беше разтърсена от колапса на комунизма през 1989. Следвоенна Австрия е била съзнателно възприемана, особено от Бруно Крайски, социалистическия канцлер за времето от 1970 до 1983, като страна, чиято идентификация ще бъде извличана оттук нататък от географската ѝ ситуация между Изтока и Запада, неутралността ѝ по време на Студената война и ролята ѝ на посредник между Първия и Трети светове (по време на управлението на Крайски Австрия изпитва особена симпатия към националните и антиколониални движения от Близкия Изток и Африка). Това не пасва особено добре към миналото на страната, но от какво друго би могла да се състои „Австрия“? Никога не е имало нещо като „австрийска нация“ – единствена сред множеството региони на бившата Хабсбургска империя, самата Австрия никога не е имала националистически аспирации. След като имперската монархия се срутва през 1918, присъединяването към останалата част от германоезичната Европа е логическата и сантиментална цел на почти всички австрийски политици, дори на социалистите. Само през 1933 г. Социалистическата партия отстранява от програмата си изискването за Anschluss с Германия, но дори и през 1937 Ото Бауер, водещият мислител на партията, отхвърля идеята за австрийска нация като нещо гротескно. В австрийския национализъм той вижда единствено призрака на някакъв съюз между Католическата църква, хабсбургската традиция и феодалната барокова култура.²

1 За една отлична дискусия на тези въпроси виж Richard Mitten, *The Politics of Anti-Semitic Prejudice: The Waldheim Phenomenon in Austria* (Westview, 1992). Бел. авт.

2 Определени региони от страната, особено западните провинции Тирол и Форалберг, притежават силно отчетливи собствени идентичности – Форалберг дори винаги е говорел за отделяне от останалата част на страната и присъединяване към Швейцария. Залцбург и неговите околности са били окончателно придобити от Хабсбургите едва през 19 век, докато и източните, и южните погранични райони притежават силни исторически връзки със своите унгарски и славянски съседи отвъд границата. Само Виена

След 1989, с изчезването на комунистическа Източна Европа и края на Студената война, новооткритата австрийска идентичност изчезва по същество, а бъдещето на страната се открива единствено като част от Европейския съюз, като автономна добавка към обединена Германия. Единственото отчетливо значение на „Австрия“ сега трябва да се търси някъде из пластове на нейната шарена история. Творение на следвоенните спогодби, Австрия е жертва на колапса на това споразумение, и едно особено „австрийско“ чувство в наши дни е изразявано точно от Хайдер – възмущение срещу и страх от бързата трансформация, на която е подложена Европа, едно объркано усещане, че тези неща ще причинят промени в Австрия, както и напълно естествено оттегляне към един вид отбранителна гордост от нещата, които са били изгубени.

Това прави Австрия много по-различна от Германия. За разлика от Австрия (чиято настояща конституция датира от 1920, с една ревизия от 1929), Федералната република Германия започва начисто през 1949, с Основен закон, чиято базисна функция е да подчертава и гарантира скъсването с миналото. Австрийците вече не търсят Anschluss – всъщност мнозина от тях се страхуват от претопяване в една доминирана от Германия Европа – но Германия винаги е на ума им, докато Австрия е тема, която не се радва на почти никакъв постоянен интерес в самата Германия. И може би тя никога не е била нещо такова – в края на краищата, Anschluss-ът е бил на първо място австрийско, а не германско искане. А възходът на Хайдер е поредно напомняне за това колко различни всъщност са станали ситуациите в двете страни; неговата политика на ressentiment, или страх от бъдещето, както и на двусмисленост по отношение на нацисткото минало, не притежава в Германия онази широка популярност, на която се радва днес в южната ѝ съседка. Много трудно е човек да си представи политик с мненията и политиките на Хайдер да получи почти 23 процента в германските общонационални избори.

Едно друго сравнение може да се окаже още по-показателно. По време на последните седмици преди австрийските избори стачките във Франция против мерките за ограничаване на пенсиите и реформиране на бюджета за социални помощи занимаваха всички. Социалната цена на икономическите реформи – цената на бюджетното затягане като прелюдия

и близките до нея региони на Долна и Горна Австрия са исторически „австрийски“ –, както може да се види при всеки бегъл поглед в телефонния указател на Виена, голяма част от тяхното население е от скорошен емигрантски произход. Бел. авт.

към прокарването на „Маастрихт 2“, следващата стъпка от съглашенията на Европейския съюз, бяха точно нещото, срещу което предупреждаваше Вранички в предизборните си плакати, обещаващи „няма да ги оставим да ни отнемат пенсиите, нито пък правата на жените“, сред множество други гаранции. В последните си изборни реклами Хайдер беше още по-директен – „Австрия не трябва да върви по пътя на Франция!“¹ Разбира се, двамата политици имат пред вид различни неща: социалистите на Вранички искат да запазят социалната държава, онази *état providence*, чиято защита изведе французите на улиците през декември 1995. Хайдер – който гледа на *état providence* като на вредна за националния дух – предупреждава срещу вътрешните вълнения, които ще донесе на Австрия интеграцията в Европа. Но общото между двете послания е ясно – Австрия има своя социален мир – „Австрия е прекалено ценна за експерименти“, както се формулира това по социалистическите плакати – а Франция го няма. И Франция е нашето бъдеще, ако не бъдем внимателни.

Освен това Франция е единствената друга европейска страна, в която харизматичният водач на крайната десница е успял да спечели значителна част от избирателите – макар че, ако Жан Мари льо Пен би успял да постигне резултатите на Хайдер, той би водил втората по големина политическа партия в страната. Във Франция, както и в Австрия, миналото се е превърнало в източник на национално неудобство и прекекания, и то по доста сходни причини. Заместникът на льо Пен, Бруно Мегре, споделя гледището на Хайдер, че е дошло време да се сложи край на следвоенните табута по въпроса кой е сътрудничил на Виши и нацистите; по свои собствени причини и двамата мъже биха искали да „освободят“ едно дясно националистическо минало, което е било погребано под наслоенията на благоденстващото следвоенно самодоволство.² Разбира се, Хайдер не притежава акредитивите на льо Пен като студент и уличен боец, а също и френски екстремист в защита на алжирската кауза, но това, както самият той наполовина признава, е просто въпрос

1 Виж *Der Standard*, December 13, 1995. Бел. авт.

2 След публичните френски дебати върху „синдрома Виши“ Льо Пен и много други французи без съмнение биха се съгласили с мнението на Хайдер, че „никой народ не може да живее в продължение на много дълго време с криминализация на собствената си история; също и в Австрия трябва да се сложи край на всичко това“ (в *Neue Freie Zeitung*, January 15, 1992, цитирано по Bailer-Galanda in *Haider Wörtlich*, p. 91). Французите дори вече са имали своя собствен „забравящ“ президент, разбира се на по-ниско ниво на етическа дискредитация. Бел. авт.

на възраст. А освен това както във Франция, така и в Австрия, страхът и омразата срещу имигрантите (във Франция от юг, в Австрия от изток, но и в двата случая откъм страни, които те някога са управлявали), днес са заместили открития антисемитизъм като емоцията, на която се основава крайната десница.¹

Французите освен това са дълбоко объркани от края на удобното следвоенно споразумение, според което Франция се преструваше, че е водещата европейска нация, а Германия се преструваше, че вярва в това. Но ако французите споделят с австрийците последвалото настроение на самокритика, то това чувство е широко разпространено из Европа като цяло. Обещанието за една все по-широка, все по-дълбока, все по-благоденстваща Европа може би все още притежава чар за източноевропейците – но си остава силно съмнително дали те ще успеят някога да се възползват от него в настоящата му форма. Но в голяма част от Западна Европа това обещание се е смалило в момента до химеричния изглед за обща валута, съпроводжана от твърде реалистичното очакване на дълбоко оряждане на държавните разходи, на съкращения, заплашващи социалните услуги и системи, които са част от европейската мечта още от началото на следвоенното благоденствие. На такива съкращения сега се гледа като на необходимост, чрез която да се избегне инфлацията на националните икономики, която би подкопала единната валута.

Ако скорошните събития във Франция се окажат нещо като предупредителен изстрел против криволиците на един европейски плавателен съд, пътуващ към неизвестното, то Австрия е метафора за Европа от чезнещите дни на нейната щастлива следвоенна дрямка. Защото Австрия е силно смалена страна с объркана идентичност, засенчвана от миналото и страхуваща се от бъдещето си; не желаеща да се откаже от реалните социални придобивки, но убедена, че не може повече да ги запази; щастлива от края на разделението на Европа, но обезпокоена от загубата на ролята си в това разделение. Но не е ли всичко това до някаква степен мярка за състоянието не само на Франция, но също и на Италия, Великобритания, както и още някои други страни? Просто съвпадение ли е, че Хайдер и льо Пен не само са се появили през осемдесетте и деветдесетте, но заедно с тях се е появило и едно напълно ново

1 Не че у Йорг Хайдер има нещо филосемитско. Но, също като Жан Мари льо Пен, той разкрива предразсъдъците си по индиректен начин, като назовава – като примери за всичко, което го дразни в обществения живот – хора, които са все евреи. Бел. авт.

поколение фламандски националисти, както и сепаратисти, и препрограмирани бивши и неонацисти в Италия?

Всички те се опитват да се възползват от разочарованията и страховете, които ще произлязат от опитите да се обедини Европа в съгласие с фискалните принципи на Германската централна банка, според които ниската инфлация, стегнатият паричен поток и намалените дефицити са задължителна предпоставка. От всички тях може да се очаква да пробудят национални чувства и антагонизми, минали и настоящи, реални и въображаеми, с техните реторики и техните програми. Дори и заслужаващият уважение опит да се направи по-лесно прекарването на стоки и хора през границите вътре в *Европейския съюз, така наречената Шенгенска програма, носи със себе си съпътстващия резултат от все по-високи огради около периметъра на Европа, чрез които да се държат навън нежеланите емигранти. Шенгенската програма притежава неочаквания ефект да легитимира темата за националната ксенофобия, намираща се в ядрото на крайно дясната реторика.*¹ В това отношение австрийските избори също съдържат нещо, от което Европа би трябвало да се поучи.

Изкусително е – и някои австрийски коментатори вече са изказвали тази мисъл – да се вижда в Йорг Хайдер и неговата партия някакъв вид възобновен фашизъм или дори вид пара-нацизъм. Но всъщност това е просто вид самоуспокоение, тъй като е лесно да се покаже защо Хайдер (или льо Пен, или Джанфранко Фини в Италия), не представляват просто някакъв завой назад към лошото старо време, те не са ехо на духовете от европейското минало. Това не са тоталитарни идеолози. Ако биха били такива, ние може би бихме могли да ги игнорираме – и при всички случаи те не биха били успешните популистки политици, които са днес. Но само от факта, че един популист като Йорг Хайдер няма принципи, вече не следва, че той няма и дълбоко вкоренени, и широко споделяни предразсъдъци. Докато Европейският съюз се занимава с „Маастрихт 2“ в същото време, в което границите му горят, Хайдер и подобните нему хора представляват нещо далеч по-сериозно: те са духът на Европа, която тепърва ще идва.

януари 1996

1 „Ние австрийците трябва да отговаряме на не ЕС, не на Маастрихт, нито пък на една или друга международна идея, а само на собствената си Родина“. Хайдер в *Junge Freiheit*, October 20, 1995. Виж Bailer-Galanda, *Haider Wörtlich*, p. 56.

Вълкът, козата, зелката и патриотичното образование

Автор: Петър Къдрев

*„Мене слушай; докато има родина, човекът ще си остава звяр, див звяр...
Но, слава Богу, аз се отървах, отървах се, свършено! Ами твоя милост?“*

Никос Казандзакис, „Алексис Зорбас“

Има една забавна логическа задача: един лодкар трябва да превози от единия на другия бряг на реката един вълк, една коза и една зелка. В лодката си на всеки курс той може да вземе само едно от тези три неща, а същевременно не трябва да оставя без надзор вълка и козата, защото вълкът ще изяде козата, нито да оставя козата и зелката, защото козата ще изяде зелката. Ако лодкарят закара първо вълка, междувременно козата ще изяде зелката. Ако закара първо зелката, докато го няма вълкът ще изяде козата. Може да закара първо козата, но ако след това закара вълка или зелката и се върне да вземе останалия товар, на отсрещния бряг ще бъде изядена или козата, или зелката.

Тази задача има решение. Лодкарят закарва първо козата, после се връща и закарва вълка, връща обратно козата, закарва зелката при вълка и накрая отново закарва козата. Подобен проблем, но с все още неизвестно решение, срещат станалите отново актуални опити да се укрепи патриотичният характер на историческото образование. По-конкретно темата се върна на дневен ред в медиите поради шумните спорове около помагалото по предмета „Човекът и обществото“ за 3-и клас, както и поради намеренията на една нова парламентарна сила да настоява за въвеждането на часове по родолюбие в училище.

Образованието, казват още първите уроци по педагогика, включва два компонента – обучение и възпитание. Казано опростено, обучението включва овладяването на учебния материал, придобиването на познания за определени факти от заобикалящия свят, а възпитанието – създаването на определена ценностна система. С други думи няма да е преувеличено, ако кажем, че двата стълба, на които стои образование-

то, са истината (познанието) и моралът. Когато към истината и морала прибавим и патриотизма, получаваме тройката вълк, коза и зелка, която лодкарите на патриотичното образование се опитват да прекарат през реката на нашето училище и от която накрая все някой бива изяден.

На патриотизма в образованието често се гледа като на някаква добавка, като на сол в ястието на историята, а проблемът се представя като спор за балансираното солене, иначе казано – дали храната трябва да е по-солена или по-безсолна, дали да сложим повече или по-малко патриотизъм. Така в количествени спорове не се забелязват чисто методологическите, деонтологичните¹ и изобщо системните проблеми, които среща историческото образование, когато е поставено под натиск да изпълнява партиотизираща функция. Естествено настоящият текст няма амбицията да добави нещо към дидактиката на историята или към теорията на патриотизма – теми, по които има къде по-компетентни публикации – а да акцентира популярно върху тези измерения на проблема.

Противопоставянето между „патриотите“ и „либералите“, ако можем така да наречем двата лагера в спора, често включва взаимна размяна на различни квалификации. „Патриотите“ обвиняват своите опоненти в родоотстъпничество, национален нихилизъм, прокарване на чужди интереси, платена или безплатна служба на чужди разузнавания в конспирациите да разрушат тъканта на българската нация или просто във всякакъв род предимно „неолиберални“ заблуди. „Либералният“ лагер пък обвинява насрещната страна в примитивен национализъм, промиване на мозъци, популизъм, ксенофобия, антиевропейско и антидемократично мислене. В целия шумен спор, представен като сблъсък на две миогледни позиции, почти не намират място далеч по-принципни и практически въпроси като това що е то патриотизъм, трябва ли изобщо да бъде поставен за цел на образованието, ако да – как това може да бъде постигнато, и не на последно място – как и дали изобщо обучението по история, от което основно се очаква да постигне патриотичното възпитание, може да се справи с тази задача.

Определения за нещо (на пръв поглед) просто и очевидно като патриотизма в научната литература и публицистиката има толкова много, че в крайна сметка единствено личните предпочитания могат да накарат човек да избере едно от тях. Като цяло определенията се групират около

1 Касаещи проблемите на дълга и отговорността. Бел. ред.

две основни позиции. Едната е, че патриотизмът е светло чувство на любов, което кара личността да надмогне личния си интерес, дори понякога да достигне до саможертва в името на благото на своята национална общност. Някои стигат и по-далеч – твърдят, че патриотичното чувство е дълг на всеки, а този, който не го притежава, е предател, ренегат, нихилист и изобщо някакъв вид нравствен инвалид. От другата страна са онези, според които патриотизмът е просто по-благозвучно име на национализма – идеологическа доктрина, създадена в епохата на възникването на националните държави през XIX век с цел обосноваване на тяхното съществуване и осигуряване на необходимата кохезия на населението им. От там вече някои достигат до квалификации на патриотизма като резултат от масова манипулация на населението от демагозите на контрапросвещението. Тук трябва да се отбележи, че към последната група далеч не принадлежат само съвременни неолиберални мислители, но и по-отдавнашни учени, сред които и някои социалисти.

Като оставим настрана оценъчния характер, който често съдържат двете позиции, явно можем да разглеждаме патриотизма по два начина – като емоция и като идеология. Разликата тук е, че докато емоцията е субективно преживяване, то идеологията се опитва да рационализира това преживяване, да създаде логическа аргументация за специалното отношение към родното.

Според мен патриотизмът като емоция е напълно естествено отношение, което човек развива към своята родина. Далеч съм от мисълта по някакъв начин да отхвърлям чувство, което аз самият изпитвам. Човек се ражда със склонността да изпитва привързаност към родната среда, към близкото и познатото. Така се привързва и обиква семейството си, родната си къща и град, дори предмети, сред които е израснал. Разширяването на понятието за „родно“ при формирането на нациите естествено прехвърля тази привързаност към цялата родина, независимо дали тук включваме територията, населението, историята или представителите на съответната нация навсякъде по света. Несъмнено историческото образование и по-специално изучаването на националната история създават привързаност и специално чувство към родината, като я включват в сферата на близкото и познатото, позиционират индивида във времепространството, създават усещане за принадлежност към една общност, една територия и една времева последователност. Този ефект, независимо дали е търсен или не, в повечето случаи е естествено след-

ствие от историческото образование и е предвиден в програмите по история, учебното съдържание и учебниците и в настоящия момент.

Когато говорим за патриотизма като емоция не трябва да забравяме, че Всеобщата декларация за правата на човека на ООН прокламира ненакърнимата свобода на убеждение на човека. Пренесено на образователна плоскост това означава, че ученикът като автономна и пълноправна личност има абсолютното право сам да изгради убеждения и отношение, а училището е призвано не да го индоктринира, да му внуши и втълпи мисли и чувства, а да го направи информиран и морално компетентен сам да ги създаде. Наскоро един виден наш историк в защита на патриотичното образование по история заяви, че няма история без емоция. Това несъмнено е така, а и всеки историк или любител на историята е в правото си да влага своето отношение в публикациите си. Но отговорността на автора на учебници е по-сериозна. Той и учителят са длъжни, ако процесът на обучение изправи ученика, образно казано, пред няколко врати, да му помогнат да отвори всички от тях, а не да го принуждават да се насочи към тази, която те предпочитат. Затова и учебникът, без да е възможно, нито желателно да бъде „безчувствен“, трябва да остави възможността и правото на ученика сам да изгради отношение, даже да го насърчи в това, а не да му внушава на всяка цена емоцията или мнението на учителя, автора на учебника или на някой друг историк. Трябва да се приеме и фактът, че докато овладяването и осмислянето на учебния материал са несъмнени цели на образованието, то емоцията, която това ще създаде, е нещо, което е извън властта на училището. Иначе казано, право на ученика е да избере дали да стане патриот или не, а училището трябва да уважи този избор.

Но докато е лесно да приемем, че патриотизмът като емоция е естествено, желателно и съвсем добросъвестно постигнато следствие от самото изучаване на родната история, не е точно така, когато говорим за призивите учебното съдържание да бъде така подбрано или така представено, че то по своя характер гарантирано да предизвиква тази емоция. Тук навлизаме вече в сферата на рационализацията на тази емоция, т.е. към втория вид патриотизъм – идеологическия.

Емоционалният патриотизъм обикновено не засяга истината и морала в образованието, защото е поставен на чисто субективна и ирационална основа извън тях. Привържениците на патриотичното образование обаче не са удовлетворени от този вид патриотизъм, защото,

доколкото не е следствие от знанията и от нравствените ценности, при най-малкото противоречие с тях той лесно може да бъде изместен в подреждането на приоритетите на личността. За да направят патриотизма абсолютен приоритет, те се опитват да го рационализират, като го представят като следствие на познанието или на моралните ценности, или пък и на двете.

Свързването на патриотизма със знанието, т.е. представянето на патриотичното чувство като следствие от познаването на националната история, обикновено се изразява в призив за ревизия на учебното съдържание, така че то да упражнява засилено патриотично въздействие върху учениците. За да си отговорим на въпроса дали, от една страна, намесата с цел усилване на патриотичния ефект на историческите факти е нужна, а от друга – дали е допустима, трябва да видим дали българската история във всички случаи сама по себе си е способна да предизвика патриотично чувство.

За да установим това, нека се спрем на може би най-оспорвания от „патриотите“ и техните опоненти период от българската история – османското владичество. Там обикновено спорът е дали акцентът трябва да бъде поставен върху страданията и героичните борби на българския народ, или пък върху периодите на относително мирно съжителство на етносите и религиите в империята.

Ще илюстрирам мисълта си тук, като използвам малко лични спомени от „патриотичното“ историческо образование в средното училище през 80-те години на миналия век и от по-малко патриотичния, но по-академичен негов вариант малко по-късно. От ранните класове на училището ми остана впечатлението, че по време на „турското робство“ българите са прекарвали дните си в криене от случайно и нарочно преминаващи турци, а нощем са треперели зад залостени врати да не би да намине някой османлия, да им вземе добитъка и зърното, да им изнасили дъщерите, да им изяде вечерята и накрая да поиска и данък за това. Разбира се, задавах си и въпроса защо турците толкова са се затруднявали да изловят българите на нивата или да разбият вратите на къщите им. Чак в по-горните класове разбрах, че голяма част от българите е имала съвсем реален шанс никога през живота да не срещне турчин, а друга част, ако не чак да е другарувала с турците, то поне е въртяла с тях бизнес и се е поздравявала с тях на улицата. Немалка част от тези открития дойдоха дори от такива патриотични източници като „Под игото“.

Друга фиксация на патриотичното образование са масовите помохамеданчвания. Трябваше да навлезе доста в европейската история, за да науча, че религиозната нетърпимост далеч не е някаква специфична характеристика на турците. Дори се оказа, че инцидентният стремеж на отделни техни представители да обърнат един или повече християни в исляма бледнее пред реките от кръв, които по същото време съпътстваха Реконкистата в Испания или Контрареформацията в Западна Европа¹. Още по-интересна история, който узнах чак в университета, е за организирания опит на българската държава през 1913 г. да похристиянчи всички мюсюлмани в новоосвободените през Балканските войни земи – независимо дали става въпрос за българомохамедани или етнически турци. Тук не става въпрос изобщо за нещо подобно на начинанието на комунистическия режим през 80-те години да смени турско-арабските имена на мюсюлманите, а за широкомащабна и насилствена кампания за промяна в религията на стотици хиляди мюсюлмани, която по нищо не отстъпва на няколкото регионални случая на насилствено ислямизиране в България. Разбира се поражението на България в Междусъюзническата война рязко променило политическата ситуация и както българските власти, така и новопокръстените християни, предпочели да забравят за целия случай. Тези събития между другото са проучени подробно от професорите Величко Георгиев и Стайко Трифонов – двама учени извън всякакво подозрение за неолиберални или нихилистични симпатии.

Та моят въпрос е – редно ли е, независимо от подбудите, да създаваме у учениците впечатлението, че Османската империя и като следствие – нейните исторически наследници, днешните турци – са се отличавали с някаква особена склонност към религиозно насилие и нетолерантност? Нима и сред нас, българите, днес не ходят внуците на онези войници, македоно-одрински опълченци, администратори и свещеници,

1 Има и нещо повече, разбира се – колкото и трудно да е за нас да осъзнаем и да приемем нещо, което противоречи така рязко на „уроците“ от училище, улица, познати и по принцип „всички“ или поне огромното мнозинство хора в България, то реалното изучаване на историята на Османската империя потвърждава само и единствено факта, че в нея религиозна нетърпимост просто НЕ Е имало – не и на държавно, не и на политическо ниво. Доведената до съзнанието на българите като неизбежна идея за османската нетърпимост към другите е просто и само една от многото исторически неистини, с които всички ние сме възпитавани от „паметивека“, тоест от началото на създаването а българския национализъм някъде през 1830-години насам. Бел. ред.

които са събирали помашките и турските села на масови насилствени кръщенета? Не казвам, че този исторически инцидент трябва да бъде по някакъв начин изтъкнат в учебното съдържание по история. Може би не е нужно даже да бъде изучаван изобщо. Но трябва същевременно да приемем, че „Балканджи Йово“ и „Време разделно“ не са уроци от учебника по история, а по литература, както и че религиозното насилие е болест, от която са се заразявали както нашите съседи, така и ние самите, и че трябва всички да се лекуваме и пазим от нея, а не да сочим другия с пръст. От тази позиция вече и учебникът ще бъде в състояние да представи на учениците правилния контур на миналото, поне такава, каквото ни е известно от запазените източници. От миналото неизбежно може да бъде представен само контурът, защото всички детайли за цялата история не са известни дори на професионалните историци, които неизбежно трябва да се специализират в дадена област, но дори това смътно очертание може да бъде вярно, а не изкривено през кривото огледало на героизацията или виктимизацията на българския народ и на преките или косвени обвинения към други народи.

Тези примери могат да бъдат продължени, но изводът е все същият – намесата, избирателното отношение, модифицирането на учебното съдържание с единствената цел то да стане по-патриотично, неизбежно води до изкривяване на историята, до превръщането ѝ в една ако не откровена лъжа, то поне в полуистина. Кое то е все същото. История, в която българската кауза винаги е справедлива, а чуждата – никога, в която българите винаги са доблестни и героични, а другите коварни и подмолни, история, която е съставена единствено от бляскави победи и незаслужени страдания, и която приписва на българите най-добродетелна толерантност, а на другите – грозна нетърпимост – това не е истинска история. А история, която не е истина, не е даже изобщо история, а е митологема, пропаганда и манипулация.

Когато говорим за патриотично възпитание в образованието не трябва да забравяме също, че образованието е многофакторен процес. То далеч не зависи единствено от учебника и от учителя. Не по-малко съществен фактор представляват и самите ученици. И докато някога, в края на XIX или началото на XX век, основната част от учениците са били деца, за които единственият досег със света извън селцето или градчето им е бил класната стая, а учебникът е бил първата и вероятно последната книга, която ще докоснат през живота си, е било лесно ис-

торията да бъде представена такава, каквато е нужно да бъде, то днес положението е много и необратимо променено. Децата и младите хора за заобиколени от всякакви източници на информация, мнозина от тях знаят чужди езици, така че за всякакво изкривяване на учебната информация е просто въпрос на време да бъде разкрито, поне от по-будните от тях. И както често казваме, че любовта най-лесно се превръща в омраза, това се отнася с пълна сила и до любовта към родината. Откритието, че това, на което са били учени в училище, е нещо между лъжа и полуистина, скалъпено, за да ги накарат да мислят по определен начин, лесно се превръща ако не в омраза, то поне в отхвърляне на всичко научено, даже и на това, което е било съвсем вярно. Успехът на образованието, продуктивността на връзката училище – ученик се основава на доверието и ако това доверие не бъде оправдано, то се загубва завинаги. Така дори съвсем законните причини за национално самочувствие се превръщат в повод за насмешка, вицове и циничен кикот. По този начин идеолозите на „патриотичното образование“ се превръщат в основни виновници за националния nihilизъм, чуждопоклонничеството, скъсването с корените и за каквото и да било друго, в което те самите обвиняват своите опоненти.

В крайна сметка опитите на онези „патриоти“, които се опитват да нагодят историята към своите цели, да я изкривят, променят, подменят или цензурират, са обречени. В триадата истина – морал – патриотизъм, която тези лодкари се опитват да превозят през реката, изядена накрая е истината и това е трудно да се скрие. По-опасен обаче е един друг вид патриотизатори на образованието, които са достатъчно умни и компетентни, за да знаят, че на лъжата краката са къси, и затова жертват не толкова истината, а друг елемент от товара на лодката – морала. Най-общо тяхната позиция може да бъде илюстрирана с изказвания от рода: „За нас българите Левски е герой и само така трябва да бъде представен в учебниците ни. Нека турците пишат, че е бил закононарушител – тяхно право“. Тук проблемът не е в неспособността на привържениците на това мислене да осъзнаят истинското величие на Левски – а именно идеята, че в България всички хора, независимо от народност и религия, ще се радват на една и съща свобода и справедливост. Проблемът е в допускането, че дадена личност или действие може да бъде оценявано в морален смисъл различно в зависимост от гледната точка. Тази нагласа, известна като морален релативизъм, е далеч по-опасна от обикновената

подмяна на истината, защото от една страна често е трудно различима от безвредния и дори желателен емоционален патриотизъм, за който вече стана дума, а от друга страна тя пряко атакува самото изграждане на морални ценности у учениците, размива границите на доброто и злото, с две думи – застрашава тяхното формиране като нравствени личности. За да бъде изобщо морал, дори когато е резултат от свободата на убежденията на индивида, от неговия свободен избор, моралът трябва да отговаря на поне два критерия: първо, да борави с категориите добро и зло, а не изгодно и неизгодно, и второ – да бъде общоприложим, да зависи от характера на действието, а не от това кой е извършителят му и към кого то е насочено – т.е. да бъде абсолютен, а не относителен. Относителният псевдоморал е добре илюстриран в анекдотичния случай с антрополога, който интервюирав представител на примитивно племе за представите му за добро и зло. „Зло е, когато някой дойде и ми вземе кравата, жената и имота; добро е, когато аз взема на някого кравата, жената и имота“, отговорил дивакът. Тази логика присъства в откровен и съвсем нецивилизован вид и в „морала“ на тази група „патриоти“.

Нека се върна към цитата от Никос Казандзакис, който използвах за мота на този текст. Вероятно този отказ от родината, която превръща човека в „див звяр“, описва писателя като непатриот, даже като обратното на патриот. Същевременно той обаче е автор и на епичния роман „Капитан Михалис“, в който присъстват героизмът и саможертвата в името на родината. Разбира се не родината, а човекът е в центъра на творчеството на Казандзакис, но тук не е мястото за анализ на идеите му, нито за разсъждения за сложната връзка на автора с родината му Гърция. Това, което е важно, е, че самият Казандзакис илюстрира провала на „патриотичното образование“ у мислещия и чувстващия човек, ако щете у хуманистичната личност. Писателят не отхвърля патриотизма изобщо, но и не го възвеличава, а го разглежда, заедно с останалите идеи, чувства и страсти, като част от сложния и противоречив път на човешкия дух към разбирането за самия себе си, към окончателното очовечаване. В този път патриотизмът, подобно на всяко чувство, не е едноизмерен и еднопосочен, както се опитват да ни убедят патриотизаторите на образованието. Не е едно непрекъснато усещане на преклонение, гордост и възхищение, а може да се прояви и като разочарование, отчуждение, отхвърляне. Тази многопластовост на по-развитите емоции прави пло-

ския патриотизъм характерен и подходящ единствено за също толкова плосък духовен и интелектуален вътрешен живот.

В заключение мога да кажа, че не виждам нищо лошо и неестествено в обичта към родината. Нищо лошо няма и в това патриотичното чувство да възникне или да се развие в средата на българското училище. Но училището не трябва да забравя своите приоритети – да даде познание за истината и да помогне на учениците да станат добри хора. В лодката на образованието има място за много неща, но авторите на учебници и учебни програми и най-вече самите учители са призвани да внимават там да не попада нищо, което застрашава двете основни ценности, които трябва да занесат при своите ученици – истината и морала.

Петър Къдрев (1976) е български журналист и преводач. Работил е в Радио „България“ на БНР. В момента работи като редактор в направление „Информация за чужбина“ на БТА. Член е на Инициативния комитет за граждански контрол при опазване на културното наследство

Коментари (7)

- 05-11-2014|**Колев**

„Но отговорността на автора на учебници е по-сериозна. Той и учителят са длъжни, ако процесът на обучение изправи ученика, образно казано, пред няколко врати, да му помогнат да отвори всички от тях, а не да го принуждават да се насочи към тази, която те предпочитат. „Интересно ми е само едно. Коя ли врата ще предпочетат децата на 10-на годишна възраст?

- 05-11-2014|**Златко**

Това е въпрос, който си задаваме всички. И така, коя според вас ще е вратата, господин Колев?

- 06-11-2014|**Gullwing**

Доколкото разбирам, тази статия продължава темата за историческото образование у нас, започната от Иван Д. Стоянов в неговата „Ролята на „историята“ в българската история“. Темата е интересна и може би е добре Златко да я изведе като отделен раздел измежду „Дискусиите“ (?)

Що се отнася до борбата между „патриотите“ и „либералите“, то тук проблемът не е в обвиненията, които си разменят. Важни са аргументите, които използват. А тук нещата са много, много ясни. „Патриотите“ залагат основно на емоционални интерпретации, базирани върху специално фалшифицирана фактология. „Либералите“ просто искат истината да стане достъпна. Защото, когато фактите говорят, и боговете мълчат. Ако истинските факти станат масово достъпни, спорът ще се разреши от само себе си.

На второ място, създаваната от образованието „ценностна система“ не е безцелна. Понеже засега образованието е в ръцете на „патриотите“, те се опитват да „възпитат“ съвсем конкретен тип поведение – култивиране на враждебно невежество и оттам – лесна манипулативност. Либералите въобще нямат задачата да формират някаква ценностна система. Те просто искат хората (учениците) да знаят истината и да могат оттам нататък сами да си формират своето мнение. Още Гюте е казвал в разговорите си с Екерман, че колкото по-високо е културното ниво на хората, толкова по-малка роля играят националните различия. На по-високи нива те изчезват изцяло.

На практика ние имаме конфликт между политическата (възпитателна, пропагандна) поръчка, изпълнявана от държавното ни образование и търсенето на обективната истина, което е характерно най-вече за по-възрастни и по-образовани люди. Който труп знания, труп и тъга – това не е казано вчера. И този конфликт няма да се реши в рамките на самата образователна система. Той ще се реши на политическо ниво.

Не се и съмнявам, че с течение на времето така и ще стане. Това, което може да се направи в подобни форуми, е да се разпространява знанието.

• 06-11-2014|A

Цитирам Gullwing

„Патриотите“ залагат основно на емоционални интерпретации, базирани върху специално фалшифицирана фактология. „Либералите“ просто искат истината да стане достъпна. Защото, когато фактите говорят, и боговете мълчат. Ако истинските факти станат масово достъпни, спорът ще се разреши от само себе си.

Това е илюзия! Де да беше толкова просто: намираш „истинските факти“, събираш ги в учебник, или ги свеждаш на целокупното население по някакъв друг начин (в прайм-тайма на телевизиите), и хоп – готово!

Не, г-да „либерали“ (доколкото изобщо сте такива, защото с такъв „либерализъм“ по-скоро клоните към тоталитаризъм), така не става – никога не е ставало, и никога няма да стане!

Такава позиция не държи сметка за някои съществени различия: между общо-образователни институции – и висше образование. И съответно: между „учебник“ и „научна монография“.

Разберете, че „учебникът“ не е „научна монография“ – и не следва да е – тъй като и ученикът не е учен!

(Вероятно това има предвид и Колев, по-горе, когато дава пример с ученик на 10 годишна възраст)

Трябвало „истинските факти“ да станат „масово достъпни“ – а кой ще определи, кои факти са „истински“? Кой: Парламентът на България, Съветът на Европа, или Съветът за сигурност към ООН?

Такива неща, като „обективна истина“, особено когато говорим за история, са много хлъзгава територия! Ами то е ясно, че дори и сериозни учени, с дългогодишен опит и една камара изследвания зад гърба си, ПАК допускат грешки в своята работа – и то грешки, породени от някакви техни политически, или идеологически, или дори просто емоционални пристрастия! (Да не говорим за чисто случайните грешки, които всички хора допускат, дори и най-добросъвестните учени) И то това много често са грешки, които, за да бъдат евентуално някога открити и отстранени, понякога са необходими доста усилия от страна на поне един друг учен, и то не какъв да е, а със съпоставим опит с този на първия...

И при това положение как ти ще очакваш, че един ученик (говорим за ученик, който не е учен, той не е дори и студент по съответната дис-

циплина!) ние ще го поставим пред „истинските факти“ и той (в рамките на един учебен час в училище, защото това е горе-долу максимума на задържане на вниманието на един младеж в ученическа възраст) ще е способен „обективно“ да прецени кое какво е и защо е... Това са абсурди, които наистина могат да се пръкнат в главата на някой „либерал“...

- 06-11-2014|Златко

Съгласен съм с вас, А: истина от последна инстанция няма и не може да има, независимо дали ще я наричаме „истина на патриотите“ или „истина на либералите“. Единственият начин за постигане на някакъв вид обществено споразумение, при това ограничено от всевъзможни мислими фактори като например валидност само за определено време или пък само до някаква степен, си остават публичните дискусии. Именно това, надявам се, е и начина, по който водим разговорите тук: претенциите за „истина“, доколкото биват изтъквани от някои от участниците в разговора, трябва да се приемат скептично, но в замяна на това опитите за честно и неманипулативно водене на разговора трябва да се насърчават и поддържат по всякакъв начин, независимо дали сме на едни и същи или на противоположни позиции.

В случая например си остава факт, че изучаването на българска история не се е променило почти никак през последните двадесет и пет години в сравнение с предшестващите ги четиридесет и пет, та дори и много повече – въпреки несравнимо мащабните промени, през които страната и нейното население преминават през същите тези двадесет и пет години. Когато към всичко това се прибави и неоспоримия факт, че днешните млади хора, може би за пръв път в цялата българска история, разполагат със СЕРИОЗНИ възможности за сравнение между онова, на което ги учи българското училище и нещата, които могат да намерят с няколко щраквания на мишката в българската и световна мрежа, то нуждата от сериозно преосмисляне на учебните съдържания и начините на поднасянето им става просто очевиден. Всеки от нас би желал, разбира се, нещата да се случат аламинут, България и нейните хора да разцъфнат и се превърнат – най-после – в реална част от мечтания свят на богатите, свободно мислещите и свободно живеещите. За съжаление нещото, с което най-често се сблъскваме, е разочарование и скептицизъм. Но това съвсем не означава, че единствената алтернатива е да обявим всичко за еднакво безсмислено: истина няма, всичко е отчайващо отно-

сително; до каквото и да се докоснеш, то моментално се изплъзва между пръстите ти като прах, така че някаква твърда вяра, или дори увереност, е невъзможна в света, в който живеем. Или, с други думи, каквото и да става, все тая. От нищо няма полза, в нищо няма смисъл...

Е добре – нека тогава започнем с нещо просто: да се опитваме да търсим някакъв смисъл в нещата, които четем и обсъждаме тук, а не просто потвърждение на предварителното ни убеждение, че смисъл няма в нищо. Какво ще кажете за една такава пред-начална позиция?

- 06-11-2014|**Black Wolf**

Истината казвате? Ами тя не беше ли относителна по дефиниция?;-)

- 07-11-2014|**Благо**

Дискусията май не започва добре. Тук не става въпрос за спор между „абсолютната истина“ и формите на фалшифицирането ѝ, а за простото изискване да се преподава, да се представя информация с различна степен на задълбоченост, без квалификации, внушения или по-префинени начини за аксиологическо масажирание и заглаждане на детското съзнание.

Кое е по-опасно и агресивно – невежеството или догматизма? Да оставим настрана разните „скинари“ и „атакистчета“, доколкото тяхната целенасочена догматична дресировка е очевидна. Ще хвана бика за рогата – дали накрая няма да се окаже, че невежеството ще спаси света? Моят немалък опит с невежи млади хора недвусмислено ми показва, че те в много голяма степен са лишени от повечето предразсъдъци, типични за възпитаните и образованите.

И накрая, честно, ако не служи за манипулиране, каква друга функция има патриотизма, освен субективно-терапевтична при проблеми със самочувствието и себевъзприемането?

Мюсюлманската идентичност на Балканите преди установяването на национални държави

Автор: Флориан Бибер

Въведение

При анализа на националните и етнически идентичности на Балканите се забелязва определено „закъснение“ при развитието на мюсюлманската национална идентичност. Босненците¹ и албанците на пример развиват национални съзнания едва през късния деветнадесети и ранния двадесети век². За разлика от югоизточните европейски християни, мюсюлманските населения са последователи на религията на доминиращата политическа класа в Османската империя – исляма. Както е известно, в тази религия (поне на теория) религиозната вяра се поставя над етническата принадлежност или национализма. Тези две понятия, чужди на османската интелектуална традиция, са напълно осъзнати и разбрани от османските елити едва през ранния двадесети век. И макар че по време на Османското владичество мюсюлманите често са схващали себе си като различни от своите едновременски управници в Истанбул (нещо, което ще бъде показано в тази статия), те въпреки това споделят религията на властниците в Империята и практикуват религия, която потиска създаването и развитието на национална идентичност далеч по-експлицитно от християнството. Ето защо именно упадъкът на Османската империя през деветнадесети век, както и последвалото го осъзнаване на факта, че тази държава не успява да защитава интересите и идентичността на мюсюлманските населения в югоизточна Европа, са нещата, които водят да създаването на етнически и национални идентичности сред мюсюлманите.

1 Под „босненци“ тук се разбира славянското мюсюлманско население на Босна и Санджак. Бел. авт.

2 През 1875 около две трети от 600,000 северни албанци (Gegs) са мюсюлмани, докато три четвърти от 800,00 южни албанци (Tosks) са последователи на исляма. Georges Castellan, *Histoire des Balkans* (Paris: Fayard, 1995), p. 358. Бел. авт.

Макар че е трудно да се проследят националните и етнически идентичности назад до осемнадесети век и по-раншни времена, важно е да се започне анализа в тази епоха, за да се разберат националните митологии на балканските народи, които се оформят през деветнадесети век. Докато националните идеологии на християнските населения клонят към представяне на османския период като „турско робство“, то националните митове на мюсюлманите често възхваляват османския период и надценяват степента на национално или етническо осъзнаване сред мюсюлманите на Османската империя преди първите въстания от началото на деветнадесети век.¹

В тази статия ще се изследва ролята на исляма в областите, управлявани от Високата порта. Освен това тук ще се разглеждат ислямските общности. Макар че на Балканите има многобройни мюсюлмански общности, които заслужават споменаване и изследване, това изследване ще се концентрира върху мюсюлманите от Босна (и Санджак), както и албанските мюсюлмани, които съставляват двете най-многобройни мюсюлмански групи на Балканите.² И накрая, статията ще се занимае с противоречивия въпрос за (историческата) ислямизация, който продължава да заема централната област на националистическите митове сред немюсюлманските народи от югоизточна Европа. Въпросът за

1 По този въпрос виж Alexandre Popovic, „Representation du Passe: et Transmission de l'Identite Chez les Musulmans des Balkans“, in *Culture Musulmanes Balkaniques* (Istanbul: Les Editions Isis, 1994), pp. 275-281; Castellan, *Histoire des Balkans*, pp. 219-212. Националистическите историографии често използват османския период като оправдание за преследванията срещу мюсюлманските населения в новите национални държави. В най-ново време това се случи в Сърбия, когато няколко водещи ориенталисти се опитаха да оправдаят войната срещу мюсюлманите в Босна и Косово; виж H. T. Norris, *Islam in the Balkans: Religion and Society between Europe and the Arab World* (Columbia, SC: University of South Carolina Press, 1993), pp. 295-298.

2 Може да се направи най-общо разграничение между местното население, което е преминало към исляма по време на Османското владичество и мюсюлманите, които се установяват в региона по време на и след завоюването. Първата група обхваща помаците и славяните-мюсюлмани в Македония и Албания, както и някои други, по-малки групи. Двете най-важни мюсюлмански групи, които се установяват на Балканите са турците и ромите-мюсюлмани. Броят на турското население е силно намален откак балканските държави постигат независимост през деветнадесети век – много турци са принудени или да емигрират в самата Турция, или да бъдат асимилирани. Днес само България, Гърция и Македония имат значителни турски малцинства. Ромите продължават да присъстват в голям брой и си остават маргинализирани и дискриминирани, независимо от религията им. Бел. авт.

верското преминаване от християнство към ислям не само засяга отношенията между християните и мюсюлманите на полуострова, но допринася и за разбирането на конструирането на идентичностите сред мюсюлманите на Балканите.

С всичко това тук се прави опит за изследване на предпоставките за създаване на мюсюлмански национални идентичности в югоизточна Европа от деветнадесети век насам. Други фактори, които ще бъдат дискутирани по-долу, са етническият произход на балканските мюсюлмани, влиянието на дервишите и народните вярвания, упадъкът на Османското централно правителство и последвалото го формиране на локални, полуавтономни мюсюлмански дребни княжества (polities).

Мюсюлманите в Османската империя

В противоположност на общоразпространените вярвания, ислямът присъства в югоизточна Европа далеч преди утвърждаването на Османската империя в региона. Поради близостта си до Близкия изток, а следователно и до източниците на исляма, Византийската империя и части от Балканите са изложени на влиянието на исляма още през десети век. Ранните балкански мюсюлмани обикновено са членове на азиатски племена, които се установяват в различни части на полуострова. Една голяма общност живее в северните погранични райони на Балканите, в Панонската низина и нейната южна граница, в района на днешна Войводина и Унгария, а също и в северозападна Босна. Южните Балкани също преживяват отделни срещи с мюсюлмани. През 13 век около 10,000-12,000 мюсюлмански тюркски заселници пристигат в Добруджа¹. Те обаче не оставят почти никакви следи и мнозинството от тях по-късно се преселва в Анадола².

Постоянното мюсюлманско присъствие в югоизточна Европа започва с османското завоевание. Макар че Османската държава е мюсюлманска империя, тя е оформена от три традиции: традиционното мюсюлманско разбиране за държавност, някои византийски елементи и наследството на тюркския произход на османците. Ислямската основа на империята оправдава стриктното разделение между мюсюлмани и немюсюлмани. Двете общопризнати монотеистични религии, христи-

1 По черноморското крайбрежие в северната част на делтата на Дунав. Бел. авт.

2 Smail Balić, „Der Islam und seine geschichtliche Bedeutung für Südosteuropa (mit besonderer Berücksichtigung Bosniens,“ in Hans-Dieter Dopman, ed., Religion und Gesellschaft in Südosteuropa (Munich: Südosteuropa-Gesellschaft, 1997), pp. 71-72.

янството и юдаизмът, получават официално признание и по този начин известна степен на толерантност от страна на Високата порта, но техните последователи са с по-нисък статус от мюсюлманските поданици на империята. Обществената пирамида в Османската империя е структурирана по две оси – хоризонтална и вертикална. Вертикалната ос разделя мюсюлманите от останалите монотеистични религии, докато хоризонталната разделя обществото на различни социални класи. Тази структура е строго йерархична, оглавявана от султана, който разполага с до голяма степен неконтролирана власт. Две основни групи съставят останалата част от обществото. Първата от тях е онази на държавните служители, наричани от Питър Шугар „професионални османци“. Нейните членове работят или за двора като учени и войници, или като представители на признатите религии. Всяка професия функционира според своя собствена йерархия, но няма почти никаква власт пред султана. Те обаче разполагат със собствени, индиректни средства за оказване на влияние върху политическия живот и от време на време дори свалят някои султани. „Професионалните османци“ се набират сред членовете на всичките три признати религии.

Втората група се състои от всички останали и се нарича рая или „народ“. Тя обхваща както мюсюлмани, така и немюсюлмани. Християните и евреите разполагат със защитата на ислямския закон като зими – членове на други „религии на книгата“ – доколкото приемат върховенството на султана. Макар че социалната йерархия е оформяна най-вече от функционалната роля на нейните членове, религиите никога не престават да играят важна роля. Определени вероизповедания се специализират в определени професии и не всички професии са еднакво открити за мюсюлманите и зимите. Зимите имат по-малко права от мюсюлманите и са управлявани от различни закони. Например, през по-голямата част от османската история само мюсюлманите служат в армията, а немюсюлманите са задължени да плащат поголовен данък.¹ Само немюсюлманите са подложени на данъка девширме (детски данък), прину-

1 Sugar, *Southeastern Europe*, pp. 31-44, 271-273. Немюсюлманите са организирани в самоуправяващи се единици, милети, администрирани от съответна религиозна йерархия. Виж Hugh Seton-Watson, *Nation and States. An Enquiry into the Origin of Nations and the Politics of Nationalism* (London: Methuen, 1977), pp. 143-146; също и Georges Corm, *L'Europe et l'orient. De la balkanisation a la libanisation: histoire d'une modernité inaccomplie* (Paris: La Decouverte, 1991), pp. 28-36, 44-59.

дително разделяне на малки момчета от семействата им с последващо преминаване към исляма и наемане на османска служба – една практика, която се простира чак до седемнадесети век.¹

През по-късните векове на Османското управление турските търговци започват все по-силно да бъдат измествани от албански и славянски такива. Това развитие съвпада с едно общо намаляване на турското население на Балканите. Питър Шугар посочва, че причините за упадък са неясни, но твърди, че той се дължи най-вероятно на серия от епидемии и войни в комбинация с ниска раждаемост сред богатите мюсюлмани, както и намалено преселване от Анадола към Европа².

Две групи мюсюлмани доминират живота в югоизточните европейски градове, а по-късно и селски райони: от една страна старите земевладелци и обществени служители, а от друга страна – еничарският корпус. Последният е единствената група от мюсюлманското население, която се увеличава по брой през седемнадесети и осемнадесет и век.³ Влиянието му намалява едва с премахването на еничарския корпус през 1826 г. Пред лицето на все по-непокорния еничарски корпус и други предизвикателства пред османските централни власти, корупцията на държавата и неспособността ѝ да се реформира става все по-видима и това увеличава още повече напреженията между мюсюлмани и християни. Все по-голям брой християни започват да излизат извън контрола на държавата чрез т. нар. берат, възможност за изплащане на откуп, чрез който османски поданици стават субекти на западни закони и получават специални протекции от чужди консули в съгласие с определени споразумения, сключени с Великите сили.⁴

1 Sugar, *Southeastern Europe*, pp. 55-56.

2 Последните два фактора са важни за пораждането на национални движения на Балканите през деветнадесети век. Sugar, *Southeastern Europe*, p. 218. Виж също Gilles Veinstein, „Les provinces balkaniques (1606-1774)“, in Robert Mantran, ed., *Historie de L'Empire Ottoman* (Paris: Fayard, 1994), p. 321. Бел. авт.

3 След отмяната на детския данък (девширме), еничарският корпус на Османската империя се превръща в наследствено занимание, като се разширява в огромна степен по брой и се превръща във все по-голямо бреме за Великата порта, вместо да играе първоначалната си роля на важна опора на османската военна система. В края на краищата корпусът е (насилствено) разтурен през 1826. Бел. авт.

4 Sugar, *Southeastern Europe*, pp. 227-230. Бел. авт.

Ислямът и идентичността на Балканите

Макар че ислямът е държавната религия на Османската империя, всички религиозни аспекти от развитието на Империята, особено през ранната ѝ фаза, се определят от династичния принцип за върховенството на Османското (имперско) семейство. Това се изразява например в търпимост към предишните елити след завоюването, доколкото те признават османските власти. Освен това на населението се разрешава да продължи практикуването на собствената си религия. След завоюването във всеки град се конфискува само по една църква, обикновено най-голямата, и се превръща в джамия, докато останалите си остават непокътнати.¹

Албанците

За разлика от повечето други жители на Балканите, албанците са разделени на две различни религиозни общности поради схизмата от 1054 г. между Православната църква в Константинопол и Католическата църква в Рим. Яростната съпротива на албанските племена под обединената команда на Георги Кастриота, известен като Скендербег, против османските армии от средата на петнадесети век, получава значителна подкрепа от страна на папата и западните управници, които се страхуват от експанзията на османците. Въпреки това, от края на петнадесети век до ранния двадесети век, Албания остава твърдо под османски контрол. През този период никоя друга етническа група на Балканите не се прехвърля към исляма в такъв голям брой както го правят албанците, в резултат на което те се разделят на три религиозни общности.²

Преминаването към исляма започва бавно със завоюването на Албания от Мехмед II през 1463. Към 1520 само около 30% от жителите на албанските земи са мюсюлмани; към 1690 броят им вече е нараснал до 70%, приблизително същото съотношение както и в наши дни. Промяната на вярата може да бъде разглеждана като част от един политически процес, отразяващ решението на местните елити да приемат новата

1 Но ремонтите и разширенията на църкви и синагоги са били обикновено забранявани, и са могли да бъдат извършвани само след специално разрешение. Balic, „Der Islam und seine geschichtliche Bedeutung für Südosteuropa,“ pp.77-78.

2 Джордж Г. Арнакис цитира гръцкия историк, говорещ за революцията в страната: „Щастлива е нацията, която изповядва една и съща вяра“. George G. Arnakis, „The Role of Religion in the Development of Balkan Nationalism,“ в Charles and Barbara Jelavich, eds, *The Balkans in Transition* (Hamden, CT: Archon Books, 1974), p. 115. Бел. авт.

вяра, постепенно следвани от поданиците си.¹ Процесът е не само постепенен, но и зависим от географското разположение и, което е по-важно, от първоначалната религия на населението. Първият район, в който се получава масова смяна на вярата, е предимно католическият север. Според писанията на епископа на Бар (днес в Черна Гора), само около 10% от населението на северна Албания е мюсюлманско през 1610, докато няколко десетилетия по-късно градовете и низините стават предимно мюсюлмански. Голям брой от жителите на предимно католическата централна Албания също променят вярата си, докато в православния юг има далеч по-малко случаи на ислямизация. Причините за тези различия са очевидни: Католическата църква не получава същата степен на защита от страна на Османската империя като Православната и по тази причина притежава само малочислени институции и персонал, които да поддържат и да се грижат за паството, докато Православната църква разполага с много по-добра инфраструктура и може да разчита на поддръжка от страна на Високата порта.² Освен това османското завоевание съвпада с една криза на християнските църкви в югоизточна Европа. Във вътрешността и особено в планините, много албански овчари остават верни на религията си.³ Според Рамадан Мармулаку през седемнадесети век османците са организирали кампания по ислямизацията на населението, за да си осигурят лоялността на албанците. Но тази ислямизация не е проведена насилствено, макар че е имало и отделни случаи на насилствена смяна на религията. Всъщност реалната причина се крие в икономическите стимули, като обещанията за земя

- 1 Josef Bata, „Das Verhältnis von Christentum und Islam bei den Albanern in Geschichte und Gegenwart,“ in Hans-Dieter Dopman, ed., *Religion und Gesellschaft in Südosteuropa* (Munich: Südosteuropa-Gesellschaft, 1997), pp. 159-160. Бел. авт.
- 2 Peter Bartl, *Albanien* (Regensburg and Munich: Verlag Friedrich Pustet & Südosteuropa Gesellschaft, 1995), pp. 51-52. Тъй като центърът на Католическата църква се намира извън обсега на Османската империя и е предимно враждебен към Империята, на нея се гледа най-вече с подозрение. По-късно Католическата църква е идентифицирана с арменския милет по административни причини и получава известни привилегии чрез капитулациите, подписани от западащата Османска империя с Франция; виж Veinstein, „Les provinces balkaniques (1606-1774),“ pp. 318-319.
- 3 Както Православната, така и Католическата църква страдат от липса на свещеници. Повечето от новите свещеници са неграмотни и често твърде възрастни, за да изпълняват богослужението. Bartl, *Albanien*, p. 53; Wilma Löhner, „Religiose Kultur in Albanien,“ in Hans-Dieter Dopman, ed., *Religion und Gesellschaft in Südosteuropa* (Munich: Südosteuropa-Gesellschaft, 1997), p. 168.

и по-ниски данъци.¹ През този период „поголовният данък“, събиран от християнските жители също се увеличава драматично, предоставяйки допълнителни мотиви за преминаване към исляма.²

Ислямски мисионери от Анадола и други части на Османската империя идват в Албания, за да насърчават преминаването към исляма. Тук ислямските религиозни ордени – като например Саади, Руфи, Хелвети, Мевлани и, най-много от всички, Бекташи – се оказват изключително успешни.³ Орденът на бекташите допринася в особена степен за създаването на албанската идентичност, като се превръща в местен религиозен елит, който насърчава културното развитие на албанците. Според бекташите орденът е пристигнал за пръв път в Албания с армията на султан Мурад II през ранния петнадесети век. Първите исторически свидетелства могат обаче да бъдат датирани едва до седемнадесети век. Трудно е освен това да се установи броя на албанците, които са се присъединили към ордена на бекташите, както и тяхната интерпретация на исляма. Според някои преценки през ранния двадесети век около 20% от цялото албанско население са били членове на ордена на бекташите. Основните постове на ордена се намират в албанския юг, най-вече в „манастира“ в Канина, близо до крайбрежните градове Вльора и Кружа. Орденът на бекташите се възприема като тясно идентифициран с албанците. През осемнадесети век дори в неговия турски център Хаджи Бекташ Кьой, повечето от дервишите са от албански произход. По-късно, през деветнадесети век, много от видните албански националисти произлизат от този орден, който активно поддържа националното движение в Албания.⁴ Джордж Арнакис също приписва изключителната транс-религиозна национална идентичност на албанците отчасти и на ролята на ордена на бекташите: „Бекташизмът, който преди това е бил изключително важен при разпространението на исляма, сега се превръща в ценна връзка между трите религиозни групи“⁵ Хетеродоксният⁶ орден на бекташите, който напомня шиитския ислям в много по-

1 Ramadan Marmullaku, *Albania and the Albanians* (London: C. Hurst & Co., 1975), p. 16. Бел. авт.

2 Barbara Jelavich, *History of the Balkans. Eighteenth and Nineteenth Centuries* (Cambridge: Cambridge University Press, 1983), pp. 80-81. Бел. авт.

3 Bata, „Das Verhältnis von Christentum und Islam bei den Albanern in Geschichte und Gegenwart“, pp. 159-160. Бел. авт.

4 Löhner, „Religiose Kultur in Albanien“, p. 169; Bartl, *Albanien*, pp. 54-55. Бел. авт.

5 Arnakis, „The Role of Religion in the Development of Balkan Nationalism“, p. 141. Бел. авт.

6 Друговерски, различен от официалната вяра. Бел. пр.

голяма степен отколкото властващият в Империята сунитски ислям, е успешен най-вече защото с готовност възприема други религиозни традиции.¹

Преминаването към исляма открива възможност за успешна кариера в Османската империя за мнозина албанци.² Повече от всяка друга група на Балканите, албанците се интегрират в османската йерархия и постигат високи позиции в Империята. От началото на османското управление до седемнадесети век, 25 от 92 Велики везири са от албански произход, което е повече от ония от турски произход. Някои от най-изтъкнатите военни командири също са с албански произход.³ Тези успехи превръщат албанците в Османската империя в лоялни поданици, чието бъдеще и идентичност са тясно свързани с Империята.

Много от албанците сменят вярата си през седемнадесети и осемнадесети век, но поддържат християнските си традиции и се обявяват за мюсюлмани само за да подобрят социалния си статус (те са наричани крипто-католици или *laramane*).⁴ Има исторически свидетелства, че събирачите на данъци изискват от мюсюлманите-албанци изплащане на поголовен данък, тъй като не са убедени в искреността на тяхната вяра.⁵ Честите смени на религията са станали нещо обичайно в Албания още преди османското завоевание, като местните елити нагаждат вярата си към конкретните условия с цел осигуряване на политическа и военна подкрепа. Изобщо, преминаването към исляма често е било непълно навсякъде из османските земи, а този факт се отнася особено точно към Албания, където религиозните смесени бракове са нещо също толкова обичайно, колкото и смяната на вярата с цел избягване на данъци.⁶ Строгите племенни структури, особено на север, често

-
- 1 Stanford J. Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey, Vol. I, Empire of the Gazis. The Rise and Decline of the Ottoman Empire, 1280-1808* (Cambridge: Cambridge University Press, 1976), pp. 154-155; Arnakis, „*The Role of Religion in the Development of Balkan Nationalism*,“ pp. 124-126.
 - 2 Изключително важно е да се отбележи, че за разлика от западноевропейското феодално общество, в Османската империя дори хора от скромнен произход могат да се издигнат много високо в държавния апарат. Единственото условие за тази социална мобилност е ислямската вяра. Бел. авт.
 - 3 Marmullaku, *Albania and the Albanians*, p. 16. Бел. авт.
 - 4 Löhner, „Religiöse Kultur in Albanien,“ p. 168; Bata, „Das Verhältnis von Christentum und Islam bei den Albanern in Geschichte und Gegenwart,“ p. 160. Бел. авт.
 - 5 Norris, *Islam in the Balkans*, p. 48. Бел. авт.
 - 6 Miranda Vickers, *The Albanians. A Modern History* (London and New York: I. B. Tauris, 1995), pp. 16-17.

предотвратяват проникването на исляма отвъд спазването на определени ритуали през целия османски период.

[...]

Босненците

Към момента на османското завоевание на Босна, населението тук вече е разделено на няколко различни религиозни групи, подобно на ситуацията в Албания. Жителите на Босна са разделени от схизмата между източното и западно християнство, като заедно с това регионът е и център на Босненската църква. По-ранните изследвания често са обърквали последователите на Босненската църква (*Kr'ṣtiani* или *християни*) с богомилите, активни в България. И макар че и двете движения могат да бъдат характеризирани като еретически, те не са идентични. Босненската църква, заедно с католицизма и православие, е най-доминантната религия в Босненското кралство до колапса на държавата пред османското нашествие през 1463. В някои свои аспекти то напомня по-късните протестантски реформи, но има прилики и с исляма, отиващи отвъд задължителните пет дневни молитви. Мистицизмът на църквата например има силни прилики със суфисткия орден в исляма.¹

[...]

Както и в Албания, процесът на преминаване към исляма в Босна е повлиян от дейността на ордена на бекташите. Тяхната свободна интерпретация на исляма, при която се толерира консумацията на алкохол, както и смесените бракове с немюсюлмани, вероятно са улеснили до голяма степен приемането на новата вяра.²

В допълнение към смяната на вярата, миграцията също играе важна роля при формирането на мюсюлманска Босна. Настъпленията на Хабсбургската монархия след поражението на Османската империя пред вратите на Виена през 1683 причиняват прехвърлянето на около 30,000 мюсюлмани от Лика (Хърватска) в Босна. И макар че голям брой от тези мюсюлмани произхождат от Босна (векове по-рано те са се прехвърлили на северозапад заедно с напредването на Османската империя), част

1 Най-добрите статии върху Босненската църква могат да се намерят в John V. A. Fine, *The Bosnian Church. A New Interpretation: A Study of the Bosnian Church and Its Place in State and Society from the Thirteenth to the Fifteenth Centuries* (Boulder and New York: Columbia University & East European Monographs, 1975).

2 Balic, „Der Islam und seine geschichtliche Bedeutung,“ p.74.

от тях са от хърватски произход.¹ За кратко време Хабсбургските армии успяват да си пробият път на юг чак до Косово, но османците провеждат успешна контраофанзива и си запазват Босна. Договорът от Карловиц, подписан от двете империи през 1699, превръща Босна в гранична провинция, постоянно изложена на набези откъм съседната хабсбургска територия. През осемнадесети век тук се случват и много вътрешни бунтове. През 1748 например селяните-мюсюлмани протестират против новата система на земевладение, която свежда мнозинството от тях до статус, сравним с крепостничеството. Въпреки това мюсюлманите решават да не се съюзят с нападащите хабсбургски войски. В края на краищата те предпочитат опитите за подобрене на статуса си вътре в Османската империя пред хабсбургското управление, тъй като в предишните години монархията многократно е налагала насилствено преминаване на мюсюлмани към католицизма.²

[...]

Преминаването към исляма

Тъй като мнозинството от мюсюлманите, живеещи на Балканите днес, са наследници на хора, сменили вярата си, въпросът за преминаването към исляма в югоизточна Европа е от голяма важност. Преминаването към исляма в Османската империя е било източник на множество погрешни схващания и опасни опростявания. През деветнадесети век новопоявяващите се национални държави използват тези стереотипи, за да оправдаят своите борби за независимост, но през последните десетилетия тези смени на вярата започват да се описват понякога като нещо благоприятно – в опит да се прокара една по-добронамерена интерпретация на Османската империя. В крайна сметка преминаването към исляма е прекалено сложен феномен, за да може да бъде обяснено само чрез една-единствена интерпретация. Смените на вярата се случват през всичките пет века на османско управление, но само малък брой жители сменят вярата си през деветнадесети и двадесети век. Освен това степените на смяна се различават например между гражданите-християни, живеещи близо до турските централни области и албанските овчари в планините. Интересно е да се отбележи, че ислямът се разпространява особено бързо в двете споменати по-горе области, които, в сравнение с други региони в Империята, са подложени на сравнително

1 Noel Malcolm, *Bosnia. A Short History* (London: New York University Press, 1994), pp. 83-84.

2 Ibid, pp. 86-87.

слаб контрол от централните власти, поради тяхната топография, отдалеченост от Истанбул и силни местни традиции. Докъм седемнадесети век както Албания, така и Босна изпитват само слабо директно влияние от страна на Високата порта, но въпреки това населенията и в двете области възприемат исляма отрано и развиват регионална идентичност, която ги различава от мюсюлманите другаде на Балканите, както и в центъра на Османската власт, Истанбул.

Когато стане дума за смяната на вярата, важно е да се прави разлика между трите нейни основни типа, които се откриват на Балканите. Първият тип обикновено се характеризира като „доброволна“ смяна, чрез която се обяснява най-големият брой хора, присъединили се към мюсюлманската религия на Балканите.¹ Втората група се състои от християни, принудени да приемат исляма насилствено. Макар че този вид смени на вярата са по-скоро изключение, има свидетелства за отделни насилствени помохамеданчвания, като например в Родопите (днешна България) от средата на седемнадесети век.² Системата на девширме или детски данък представлява третия тип. Макар че този данък без съмнение също е бил насилствен, тя се различава от втората група по своите механизми и въздействието върху идентичността, тъй като децата, израстващи като мюсюлмани чрез системата девширме не се развиват като самостоятелна група с потенциал за създаване на собствена национална идентичност.

-
- 1 Понятието „доброволно“ не означава непременно, че населението е решило да смени вярата си само в търсене на лична изгода. В много случаи ситуацията е била такава, че не е имало почти никакъв смисъл човек да остане християнин, пред вид многобройните икономически, социални и духовни трудности. Виж Мария Тодорова, Maria Todorova, „The Ottoman Legacy in the Balkans“, in L. Carl Brown, ed., *Imperial Legacy. The Ottoman Imprint on the Balkans and the Middle East* (New York: Columbia University Press, 1996), pp. 49-50. (Публикуван на български език в „Либерален преглед“ – виж [„Османското наследство на Балканите“](#)). Бел. авт.
 - 2 Hans-Joachim Hartel, „Die muslimische Minorität in Bulgarien“, in Michael Weithmann, ed., *Der ruhelose Balkan* (Munich: DTV, 1993), p. 209. Бел. авт. (До каква степен авторитетността на този източник е достатъчна за обосноваване на едно толкова мащабно твърдение, си остава нещо спорно, разбира се. Виж например сериозното изследване на българския учен Евгений Радушев, в което се стига до извода, че липсват достоверни свидетелства за някакво мащабно насилствено помохамеданчване в Родопите през същото това време: [Демографски и етнорелигиозни процеси в западните Родопи през XV-XVIII век](#)) Бел. пр.

Но защо изобщо се е стигало до смени на вярата? Ислямът, също като християнството, притежава силна мисионерска тенденция във верската си структура, така че ислямските традиции на османската династия диктуват активното прокарване на смяна на вярата сред поданиците на Империята. И докато преминаването на мюсюлманите към други религии е забранено, то преминаването към исляма е било насърчавано. Но Империята е изправена и пред сериозна икономическа дилема, тъй като високите данъци, събирани от немюсюлманските поданици, допринасят в огромна степен за нормалното функциониране на държавата: „На смяната на религията се е гледало като на крайна цел на една добра мюсюлманска държава, но масовата смяна би довела до икономически хаос и разорение“.¹ Ето защо Османската империя никога не се е опитвала да смени вярата на поданиците със същата ревност, с която го правят някои други ислямски империи.

Преминаването към исляма е постепенен процес, а не внезапно масово движение. Докъм 1520-1530 е имало само малко преминавания към исляма и по-голямата част от онези 18,8% мюсюлмани, живеещи в европейската част от Османската империя са турско говорещи хора, които са се преселили в големите градове (напр. Сараево, Скопие, Монастир) като членове на администрацията или армията.² В допълнение към обстоятелствата, описани по-горе, нарастващата заплаха към Високата порта от страна на християнските сили в централна и източна Европа увеличават броя на новите мюсюлмани. Виждайки в балканското християнско население един вид пета колона, османската държава става все по-нетолерантна към немюсюлманските си жители, и по този начин създава допълнителна мотивация за смяна на вярата.³

[...]

За разлика от повечето други автори, Питър Шугар се опитва да намери и други причини за смяната на религията освен чисто материалните облаги. Той посочва способността на исляма да възприема традиционни народни религии като допълнителна силна мотивация. Най-важната връзка между исляма и традиционните вярвания сред

1 Sugar, *Southeastern Europe*, p. 44. Бел. авт.

2 Ibid, pp. 50-51. Бел. авт.

3 За ролята на балканските християнски населения във войните между европейските сили и Османската империя, виж Veinstein, „*Les provinces balkaniques (1606-1774)*“, pp. 315-321. Бел. авт.

жителите на Балканите са ислямските ордени на дервишите. От своя страна те са разделени на различни течения, най-важните сред които са Мевлеви и вече споменатите Бекташи. Основателите на тези ордени получават след смъртта статус, подобен на светците в християнството.¹ Понякога християни и мюсюлмани тачат едни и същи светци, макар и под различни имена, което от своя страна прави преминаването от една към друга религия да изглежда като нещо незначително.² Важно е също да се има пред вид, че християнските традиции се приспособяват към новата обстановка и възприемат ислямски елементи, с което в допълнителна степен намаляват различията между практикуването на двете религии.³

Тези и други прилики между народния ислям и народното християнство притежават голяма обяснителна сила. Шугар приключва изследването на тези взаимовръзки с думите „В Европа смяната на религията е ограничена основно до определени елементи, които никога не са разбирали или практикували вярата си правилно и за които, следователно, вероотстъпничеството е по-малко въпрос на вяра, отколкото на удобство.“⁴ Каквито и да са подробностите около религиозните вярвания на ранните балкански християнски населения, със сигурност може да се каже, че в големи части от югоизточна Европа практиките на християнството, както и на исляма, имат само малко общо с нещата, които имат пред вид религиозните водачи в Рим и Истанбул. В допълнение към това, църквата не успява да предостави на голяма част от последователите си инфраструктурата, необходима за запазването на вярата. Така например някои от смените на вярата, като онези от Албания или Крит през осемнадесети век, могат да бъдат обяснени чрез загубата на вяра, съчетана с едно положително виждане за исляма.⁵

Един от противоречивите въпроси във връзка със смяната на вярата е данъка девширме – практика, упражнявана от Османските власти от времето на първите завоевания до късния седемнадесети век. Според популярната балканска историография и национална митология, на-

1 Balic, *Das Unbekannte Bosnien. Europas Brücke zur islamischen Welt*, p. 101.

2 Majer, „Gesellschaftliche und religiöse Auswirkungen der Osmanenzeit in Südosteuropa“, p. 128.

3 Ibid., p. 129.

4 Sugar, *Southeastern Europe*, p. 55.

5 Arnakis, „The Role of Religion in the Development of Balkan Nationalism“, p. 124.

силственото набиране на малки момчета за османската армия и преминаването им към исляма потвърждава образа на насилствената и чужда природа на исляма и Високата порта. Но Смаил Балич посочва, че всъщност от данъка са засегнати сравнително малък брой семейства. Освен това той се събира само на всеки четири години и първородните синове са изключени от него. Целта на девширмето е не да се извърши смяна на религията на балканското население – за тази цел данъкът би бил до голяма степен неефективен – а да увеличи военната мощ на Османската империя и да компенсира изключването на немюсюлманите от военна служба. На девширмето следователно трябва да се гледа като на политически и военен инструмент, а не като на религиозна политика на Османската империя.¹

Тъй като наеманите на служба момчета често постигат успешни кариери в османската армия и администрация, положението им е могло да бъде от голяма полза за родните им места. Някои босненски и албански мюсюлмани доброволно дават синовете си за обучение и военна кариера вътре в рамките на системата девширме.² От друга страна, Арнакис посочва, че девширмето предоставя допълнителна мотивация за преминаване на отделни семейства към исляма, за да се избегне детския данък.³

[...]

Дългосрочните последствия от голямомащабната ислямизация са все още обект на спорове. Джордж Арнакис допуска, че „ако гръците, сърбите, хърватите, румънците и българите биха приели вярата на Мохамед, те биха прекрачили разделителната линия и турцификацията би последвала ислямизацията им в течение на едно поколение“⁴ Но самите жители на Балканите, които действително са преминали към исляма, опровергават това твърдение. Макар че елитите, набрани за служба в Истанбул, без съмнение биват „потурчени“, местните населения запазват историческата си идентичност, като просто прибавят към нея турски елементи. В края на краищата няма почти никакви свидетелства, които да поддържат твърдението, че ислямизацията – такава, ка-

1 Balic, „Der Islam und seine geschichtliche Bedeutung fur Südosteuropa,“ p.73.

2 Ibid.

3 Arnakis, „The Role of Religion in the Development of Balkan Nationalism,“ p.121.

4 Ibid., p.116.

квато е била практикувана под османско управление – с необходимост би довела до „турцизация“ на населението.

Флориан Бибер е професор в специалността югоизточна Европа и ръководител на Центъра за изследвания на югоизточна Европа към университета в Грац, Австрия. Основната му специалност е историята и политическите системи на югоизточна Европа, както и демократизацията и етническите конфликти в региона. **Той е издател на списанието „Nationalities Papers“.**

Коментари (2)

- 10-11-2014|**Уточнител**

един въпрос: каква е връзката на автора и неговото списание с финансираната от турското правителство негласна програма за изграждане на „човешки образ“ за Османската империя

- 11-11-2014|**Златко**

Турските институции като финансови спонсори на австрийските университети: вярно за такава фантастична комбинация се изискват специални способности...

Освободителните борби на Македония – част 1

Автор: Христо Силянов

*Посвещава се на всички покойници и живи,
знайни и незнайни труженици и борци,
които подготвиха и сътвориха Илинденската епопея*

Предговор

Наличните сурови материали още не са достатъчни за да се напише една по-пълна и абсолютно точна история на македонското освободително движение. Много от данните, с които разполагаме, особено цифрите относно турските и македонските жертви, подлежат на проверка. За тая проверка и за по-пълно осветление на някои от събитията, биха допринесли много архивите на Вътрешната организация и на Върховния комитет. За съжаление, обаче, запазената част от тия архиви, пръсната у разни, известни и неизвестни, места и лица, още не е достъпна за проучване.

От публикуваните данни, намиращи се в отделни книги и из разни вестници и списания, най-много ми послужиха издадените от Македонския научен институт „Материяли за историята на македонското освободително движение“. Професор Л. Милетич имà щастливата идея да запише и запази за потомството личните спомени на редица видни революционни деятели, повечето от които не са днес между живите. Заслугата на уважамия професор е толкова по-голема, че можа да предаде разказите на тия скъпи покойници с скрупулозна точност, почти в стенографен вид, запазвайки и индивидуалните особености на живия им говор. Гьорче Петров и Борис Сарафов, например, изпъкват живи в тия свои спомени – самохарактеристики. Не ще съмнение, тия материали могат и да заблудят. Те изискват най-предпазливо и критично разглеждане, за да може да се елиминира неизбежния субективен и тенденциозен елемент в тях. Твърде много дължа също на „Мемоара на Вътрешната Организация“ от 1904 година, на материалите пръснати из разните издания на Илинденската организация и др.

От необнародваните материали най-богат източник на сведения бе за мене тайната архива на Министерството на външните работи, която министър-председателят г. Н. Мушанов имà добрината да ми остави за проучване. Княжеските дипломатически агенти в Цариград и търговските агенти в главните градове на Македония и Одринско са влагали патриотична грижа и акуратност в своята информационна служба, а някои от тях са я изпълнявали като свещенодействие. Изпълнявам приятен дълг, като изказвам от това място моята голема благодарност на г. Мушанова. Благодарност дължа и на много приятели, коичо проявиха интерес към моя труд и ми помогнаха било с свои сведения, било като ме снабдиха с чужди писма, писани спомени, неиздадени мемоари и дневници, както и на всички които по един или друг начин улесниха моята задача.

Не си правя илюзията, че изложението на фактите е изчерпателно. В такива случаи стремежът към абсолютна точност никога не е постижим. Сметам, обаче, че прагматическата страна в едно историческо съчинение не е най-важната. При това тя подлежи на постоянни корекции и добавки. Всички обяснения, допълнения и поправки, направени публично или по частен ред, ще бъдат взети под внимание и надлежно използвани при евентуално второ издание.

По-важно отколкото самите факти е, да се предаде техния дух и техната вътрешна същност. Това беше и моето главно домогване, при което съм искал да бъда обективен, в рамките на човешката възможност. Еднакво съм искал да избегна и всека тенденциозност. Тия мои усилия беха в известна смисъл спъвани от това, че требваше да възпроизвеждам събития, представящи само прелюдията на една неизповедима трагедия, развързката на която се крие в бъдещето, по-близко или по-далечно, и всеко действие на която пари като нажежен въглен българската душа.

София, 6 ноември 1933 г.

Авторът

Берлинската неправда

Увод

Упрекът на Паисия Хилендарски към заспалите и неразумните българи, отправен еднакво към всички негови сънародници, намира в Македония не по-малко силен отглас отколкото в Мизия и Тракия.

Наред с котленеца Софрони Врачански, неговият съвременник хаджи Иоаким Кърчовски, роден в село Осломени, Кичевско, и умрел

четири години по-късно от него (1820), спада към първите будители и просветители народни. Хаджи Иоаким е автор на третата по ред печатна българска книга (Будим, 1817). Първата „Българска Граматика“ излезе изпод перото на македонеца Неофит Рилски, родом от с. Банско, Разложко; Неофит е и пръв преводач на Евангелието на прост български език. Македонец е и основателят на първата българска печатница (Солун 1838) – хаджи Теодоси от Дойран. Поетът Райко Жинзифов, велешанец, който още през 60-те години на миналия век се провиква:

Македония, чудна страна,

Нема да бидит гръчка она!

– предшествува Каравелова и Ботева.

Чрез Партения Зографски, дебърчанин, чрез Натанаила,¹ родом от с. Кучевища, Скопско, и други свои отбрани синове, Македония участва в борбата за независима българска църква. Самата схизма се дължи на нежеланието на българите от трите части на общото отечество да се делят: тя биде обявена след като цариградските българи отхвърлиха предложения от патриарха Григори VI проект, по който македонските епархии се изключваха от областта на българското църковно управление (1867). Ако градовете Скопие, Дебър, Охрид, Прилеп, Велес и др. възстават първи, чрез протести и молби до Високата порта против тоя гръцки опит за откъсване на Македония от общото отечество, то Хр. Ботев, искренният протагонист за балканска конфедерация, е и пръв изобличител на сръбските грабителски домогвания още в техния зародиш – в лицето на Милош Милоевич, тоя „африкански сърбин“ и „учен на сръбската официална наука“² и брани Македония като неделима част на своята родина. Проповедът и организаторските усилия на Васил Левски обгръщаха целото племе: доказани следи на неговата дейност има в Разложко; той увисна на бесилката за свободата и на Македония.

1 В книгата си „Македония и българското национално възраждане в XIX век“ С. Радев основателно нарича Натанаила „необикновен човек“. Ролята и заслугите на Натанаила са наистина изключителни: той „начертава програма на националното движение, като иска една автономна църква“; основава в 1857 г. списанието „Български книжици“, пръв сериозен орган на българската мисъл и опасно оръжие за борба в теологическите битки, които ще се подлюват наскоро с докторите от гръцката църква; две години по-късно основава в Букурещ „Българското книжовно дружество“, което после израства в днешната Българска академия на науките и пр.“. (Стр. IV и 114–129, част I).

2 В. „Знаме“, бр. бр. 4 и 20, Год. I, 1874/75 г.

Тая общност лежи не само в съзнанието на българския народ, но и на неговия вековен владетел. С фермана от 1870 г. турското правителство поставя под духовната власт на Екзархията и Велешката епархия, а две години по-късно зачислява към нея още две македонски епархии – Скопската и Охридската. И не само на турския владетел, но и на тогавашна Европа. Предизвикана от Априлското Въстание и от последвалите го турски жестокости на 1876 година, Цариградската конференция създаде две автономни български провинции, източна и западна; в западната, с столица София, влезе западната част на Македония. Македонците също очакваха от руското оръжие освобождението си и го получиха на 19 февруари 1878 година¹ в Сан Стефано. Дори дипломатите, събрани същата година в Берлин за да окастрят придобивките на руската победа, създавайки две отделни Бългрии и повръщайки третата под властта на султана, се постараха да успокоят съвестта на Европа и да приспят новопоробените българи, като поеха задължението да въведат реформи в Македония (член 23 на Берлинския договор).

В Берлин се извърши една жестокост и една провокация спрямо българщината, освободена и новопоробена. Но разкъсан физически от дипломатическия нож, българският народ остана с единна душа, която, окървавена и кипяща от негодувание, замечта още от първия момент да премахне извършената неправда. Берлинското решение се оказа еднакво съдбоносно за новообразуваната българска държава, както и за новопоробената Македония. Под неговия знак се формира един политически манталитет и един национален морал в княжеството. Под неговия знак се заражда в Македония един дух на конспирация и на бунт, който крепне постепенно, добива конкретни очертания и се изправя застрашително дързък пред всички местни и външни фактори, които се опитват да го приспят или оковат в вериги. Всичкият безкраен драматизъм на събитията, които по-нататък ще последват от двете страни на новата турско-българска граница, има своя зародиш в берлинската провокация.

Разрушителите на Сан-стефанска България в Берлин, хипнотизирани от руската опасност на Балканите, прокараха своите предначертания с една увереност, която удивително бързо се опроверга. Те не познаваха душата на народа с който се разпореждаха като с неодушевен предмет и се видеха скоро принудени да отрекат изцяло своята берлинска поли-

1 Всички дати, упоменати в текста на книгата, са по стария стил.

тика спрямо княжеството. Те досущ не подозираха нравствената мощ и борческата енергия които дремеха, за никого непознати, у новопоробения българин. Те нито помислиха, че изнамерената залъгалка – член 23 от Берлинския договор, ще стане знаме в гигантската борба на един малък народ и правна основа, в името на която той с цената на безумни подвизи и нечути страдания, ще ги призове да изпълнят поетите си към него задължения.

Заедно с всички българи, македонците не остават равнодушни към чуждите освободителни движения от началото на миналия век. Те не само съчувствуват, но взимат и непосредствено участие в борбата на техните едновърни съседи против общия угнетител. Тъй наречената гръцка 3 а в е р а увлича множество македонски българи, един от които, Марко Бочварот (Марко Боцарисъ) спада към най-прославените герои на гръцката освободителна борба. Като участници в четите на Филип Тотю и на Панайот Хитов, те се бият рамо до рамо и с войските на сръбското княжество. Съвсем друго е, обаче, техното отношение към българското освободително движение: в него те участвуват с всичката си душа и в всички негови трагични етапи, като в свое собствено дело. Дедо Ильо (Илия Марковъ) от с. Берово, Малешевско, е български народен борец толкова, колкото и Филип Тотю или Панайот Хитов. В четата на Стефан Караджа има 12 македонци, в четата на Хр. Ботев – 11¹. Водител на революционерите в Г. Ореховица е Георги Д. Измирлиев Македончето от Г. Джумая. А какъв е делът на македонците през войната от 1877–78 г. се вижда от това, че българското правителство отпусна народни пенсии на повече от 400 души македонци, участници в българското опълчение.

Ако образуването на сръбската и гръцката държави е за македонците първото указание, че свободата се печели чрез народни Въстания, освобождението на България е не само ново потвърждение на тая истина, но и импулс към самодейност, в името на собствен национален идеал. Под ударите на берлинската неправда и под неотразимото обаяние на новата свободна братска държава, македонците узреват необикновено бързо за изкупителните жертви на свободата. Македонският кръстен път е посочен от Левски и Ботева, от героите на Априлското Въстание и от мъчениците на Перущица и Батак. На новопоробените в Берлин не остава, освен да следват заветите осветени на Бузлуджа. Толкова повече,

1 Д. Т. Страшимиров: „История на Априлското възстание“, том III.

че една България ще промишлява и ще бди за нещастните си братя и ще закали железни мишци за великия час.

Първите пионери на освободителната идея в Македония не си дават дори труд да видоизменят и приспособят към македонските условия готовите образци, оставени от организаторите на революционната борба в България. В спомените си от 1891 г. Дамян Груев, по-сетнешният създател на Вътрешната революционна организация, говорейки за целите на македонското студентско дружество „Дружба“ при софийското Висше училище, казва:

Сметаме да действуваме главно в посока да се изисква прилагането на Берлинският договор. Мислехме да създадем организация, по образа на революционната организация в България преди освобождението, да действуваме по примера на Ботев, Левски, Бенковски и пр. Бехме изучили тая организация. Записките на Захари Стоянов, например, беха ни повлияли и изобщо дотогавашната революционна книжнина.¹

Съчиненията, за които споменава Дамян Груев, наред с вдъхновените песни на Ботева, с патриотическата поезия и белетристика на Вазова и пр. са в ръцете на същите пионери инструмент за пропаганда – за революционизиране на македонската душа.

I. МАКЕДОНИЯ И МАКЕДОНСКИЯТ ВЪПРОС

1. Европа, Турската империя и македонският въпрос

Член 23 от Берлинския договор. – Реформаторски опити в Турция през XIX век. – Гюлханският Хати-шериф, Хати-хумаюна и Отоманската конституция от 1876 г. – Европа и покровителството на християните. – Борбата между Слони и Кита. – Противореформеният метод на Турция. – Съдбата на чл. 23. – Новият закон за вилаетите

Македонският въпрос получи своето зачатие на 1878 година в Берлин. До тогава той не съществува като отделен въпрос, понеже и за Западна Европа и за Русия съдбата на Македония е неразделно свързана с еволюцията на българския въпрос, който е пък част от големия Източен въпрос. Берлинският конгрес събра българите от Мизия в отделно княжество България, а населението между Балкана и Родопите – в отделна автономна провинция, наречена Източна Румелия. „Българите, които

1 Спомени на Дамян Груев, Борис Сарафов и Иван Гарванов“, стр. 9–10. (Материали за историята на македонското освободително движение, книга V. Съобщава Л. Милетич. Издание на „Македонския научен институт“).

поселяват Македония и Тракия – казва големият познавач на Източния въпрос Адолф д'Аврил,¹ – остават, прочее, в същото положение, както и преди, освен евентуалната и проблематична полза, която биха могли да извлекат от член 23 на Берлинския трактат“.

Българите от двете страни на новата изкуствена граница немаха основания да бъдат очаровани от член 23 на Берлинския договор.² Постановленията на тоя член далеч не можеха да компенсират загубата на народното обединение в две български автономни области, решено от Цариградската конференция на 1876 г., а още по-малко – политическата независимост на всички българи, постигната в Сан-Стефано. Все пак член 23 бе нещо – дори много нещо. Той установяваше едно право за населението и едно задължение за владетеля на Македония и за силите подписали Берлинския договор.

Приложен добросъвестно, той би донесъл несъмнени подобрения: изравняване правата на всички вероизповедания, общинско самоуправление, ограничение правата и произволите на турското чиновничество и пр. Но кое преобразование, прогласено било под натиска на Европа, било по собствено турско вдъхновение, не би дало добри резултати, ако можеше да бъде добросъвестно и напълно приложено? Историята на Турция през XIX век изобилствува с реформаторски опити които, дори когато зад тях стои добрата воля на енергични и напредничави султани като Махмуд II (1809 – 1839) завършват неизменно с неуспех и с разочарование за християните и за Европа. Гюлханският Хати-шериф от 2 но-

1 „Преговорите относящи се до берлинския трактат. 1875–1886“. (Български превод на д-р В. Карамихалов, стр. 323).

2 Тоя член гласи:

Високата порта се задължава да приложи добросъвестно (*scrupuleusement*) в остров Критъ органическият устав от 1868 година, като направи в него изменения, които биха се намерили за справедливи.

Подобни устави, приспособени към местните нужди, с изключение на постановленията относящи се до освобождението на Крит от известни данъци, ще се въведат и в другите части на Европейска Турция, за които настоящият договор не е предвидел особено устройство

Високата порта ще възложи на специални комисии, в които местното население ще бъде широко представено, да изработят подробностите на тези устави за всека провинция.

Организационните проекти, изработени от тези комисии ще се подложат на разглеждане от Високата порта, която преди да издаде разпоредби за влизането им в сила, ще поиска мнението на комисията, учредена за Източна Румелия.

ември 1839 г. Хати-хумаюнът от 10 февруари 1856 г. Отоманската конституция от края на декември 1876 г. са тържествени актове, съдържащи предостатъчно писани преобразования, които, приложени на дело, биха непременно реформирали по един радикален начин турската държава. Всички тия актове, обаче, остават писани на книга или отбелязват начални стъпки на неискрено и своеобразно прилагане, за да бъдат скоро хвърлени в архивата.

Обяснението на тоя периодично повтарящ се факт лежи в редица дълбоки причини: теократическият строй на Турция и феодалното землевладение в най-угнетителна за земеделското население форма, религиозният фанатизъм на клира и на мюсюлманското население, силата на закостенели традиции, невежеството и покварата на чиновничеството. Изтощена и без това от продължителните войни с Австрия и Русия, Турската империя, поради посочените органически недъзи, се оказва най-неподготвена да се справи с отражението на онова стихино движение, което под влиянието на великата французка революция раздруса и преобрази, през първата половина на XIX век, почти всички европейски държави.

Подвластните християнски народи се възраждат един след друг и се домогват с оръжие в ръка за политическа независимост. Християнска Европа съчувствува на техната борба, а християнските правителства използват и борбите и страданията им за намесване в вътрешните работи на империята. Европа, обаче, не е единна. От тук, зараждането на двете начала, зад които в разни моменти се нареждат ту едни, ту други от великите сили: разпокъсването на Турция и запазването на нейната целост. Русия, в неизменния си стремеж към Проливите и към южно топло море, воюва в пълна хармония с чувствата на своя православен народ срещу турците и допринася най-много, от Петра Велики насам, за разпокъсване и омаломощаване на Турция. Но тя се натъква на съпротивата на Англия, която се стреми да я държи вечно затворена в Черно-море – далеч от пътищата, които водят към владенията ѝ в Азия и Австралия. В титаническата борба между „Слона и Кита“, другите държави участвуват било като активни дейци, било като мародери. Китът и Слонът обаче, понекога си разменят ролите: Англия атакува турската империя, а Русия брани нейната целост. Нелишена от такива противоречия е и политиката на Франция. Наполеон Велики изменя на традиционното турско-френско приятелство, което датира от времето на Франциска I и

Сюлеймана Великолепни и води, чрез своя пратеник Коленкур, продължителни преговори с императора Александър I за дележа на турците, а неговият внук Наполеон III, в съюз с Англия и с султана, води Кримската война (1856) срещу Русия. Не липсват и моменти, когато силите, без да се откажат от вековния си антагонизъм, участвуват в общи акции за постигане определени цели. Такъв е случаят с Наваринската битка (1827), от която, благодарение на англо-френско-руската морска победа, се роди политическата независимост на Гърция.

Има, обаче, в тая борба една магическа дума, която през целия XIX век не слиза от устата нито на опекуните, нито на рушителите на Турция: р е ф о р м и. Защитниците на Турция се стараят да я приобщат към европейските понятия и начала за ред и управление и по тоя начин да обезсилят чуждите завоевателни апетити, като отстранят поводите за вмешателство и за „освободителни“ войни. Те гарантират чрез тържествени международни актове нейната целост, като верват, или като се самозаблуждават съзнателно, че империята на султаните е способна да се реформира и модернизира. Нападателите също се борят за очовечаване и преобразуване на Турция, но използват, когато им дотребва, всеко реално доказателство за нейната непоправимост (масови кланета на християни, избиване на чужди консули, неизпълнение на договорни ангажименти и пр.) за да прибегнат към разновидни репресии или към война. За забелязване е, че при всека размена на ролите, традиционните опекуни си служат с стереотипните аргументи на традиционните рушители и обратно ...

От поразителното повторение на фактите, което съпътствува европейската политика, Турция е извлекла ценни поуки. Макар и не винаги, тя съумева да се запази незасегната от ударите, които през нейната глава си разменят опекуните и рушителите ѝ. Опитът я е научил, че дълбоките противоречия между силите остават в сила и тогава, когато те действуват в Цариград с видима солидарност и че липсата на пълна хармония в европейския концерт е един коз, с който може твърде успешно да се играе. От опит тя знае също, че реформаторските настроения на европейските държави и любовта им към християнските народи на Изток са неща твърде изменчиви, а понекога и лесно заменими с жертви по-малко ценни (привилегии, доставки и пр.) отколкото е ампутирането на цели провинции от нейното тело. Опитът, по-нататък, е установил, че поне в своите колективни, морални и договорни реформаторски обя-

заности спрямо отделните турски провинции, Европа е феноменално късопамятна. Като синтез на всички тези исторически уроци, турските султани и държавници са изработили един метод, към който прибягват винаги, когато чуждестранният натиск стане неотразим: те по собствена инициатива сервират на Европа по една трапеза от реформи, по-широки и по-радикални от нейните. Такава пищна трапеза представлява Хати-хумаюнът от 1856 год. Англия и Франция, съюзници на Турция през току що привършената война против Русия, посрещнаха с доверие и възторг тая „велика хартия на свободите“ и побързаха да издадат на империята атестат за модернизиране, като я признаха, чрез Парижкия трактат, за равнопоставен член на Европейския концерт. Желание и воля за реформи не липсваха нито на тогавашния султан Абдул Меджид, нито на тогавашните турски държавници Фуад паша и Али паша. И при все това, в какво се изрази теоритичното европеизиране на Турция? Сключиха се една серия заеми, които се изразходваха в строеж на разкошни дворци, без ни едно почти производително мероприятие. Тогавашно се тури начало на финансовото заробване на империята. Хати-хумаюнските реформи не попречиха на мюсюлманската тълпа в Джидда да убие английския и французкия консули (1858) и на свирепите дружини да извършат масово клане над католиците маронити в Ливан (1860). При пълна „реформена ера“ настъпват ред други драматични събития: Херцеговинското Въстание (1875) и Сръбско-турската война (1876), Средногорското Въстание и баташките кланета, избиването на германския и французкия консули в Солун (6 май 1876), детронирането, затварянето в Чираганския палат и умъртвяването на султан Абдул Азиса (23 май 1876) и възцаряването на Абдул Хамид. Но върхът на турското противореформено изкуство е достигнат с *coup de théâtre*-а, който новият владетел устрои към края на м. декември 1876 г.: За да катурне делото на заседаващата Цариградска конференция, той обяви с топовни гърмежи, че въвежда конституционен режим в Турция! Русия, по инициатива на която бе свикана конференцията, сметна тая комедия за провокация и два месеца по-късно Александър II обяви Освободителната война.

Загубата на ред провинции, с която биде заплатен дръзкият опит, не вразуми новия повелител на правоверните. Наопъки, той се зае да усъвършенствува турския противореформен серум и надмина в това отношение всички свои предшественици. Неговите лични качества му дойдоха на помощ. Абдул Хамид се оказа деспот, надарен с тънък дипло-

матически усет и с лукавство рядко дори и за Ориента. Той познава до съвършенство слабостите на европейците и човешките слабости изобщо и умее да ги гъделичка. На македонците и на арменците се падна да изпитат в най-осезателна форма това перфидно изкуство на най-мракобесния и най-жестокия между султаните, които са заемали Османовия трон.

След тая кратка екскурзия из реформаторското минало на Турция, да се върнем сега на член 23.

Докато европейската комисия за Източна Румелия работеше върху румелиския устав, Високата порта не остана с скръстени ръце. Тя назначи специални комисии, на които възложи да изработят, съгласно предписанието на член 23, един проект за реформи, по образеца на критския органически устав от 1868 г. В тия комисии, обаче, местният елемент – християните, не се допуснаха. Това бе първото отклонение от постановленията на чл. 23. Както и да е, проектът бе изработен и през април 1880 г. членовете на източно-румелиската комисия беха поканени да се произнесат по него. Комисарите го прегледаха, обсъдиха го, внесоха в него не малко изменения и така преработен, препратиха го в Високата порта за да бъде санкциониран и приложен.

За преценката на комисарите върху представения им проект може да се съди от доклада на английския комисар лорд Фицморис, който пише до своето правителство:

Общото мнение на делегатите е неблагоприятно за проекта. Делегатите мислят, че критският устав не е бил взет достатъчно под внимание; че отделите за бюджета и финансите не само са твърде общи, но и съвсем недостатъчни в основните си черти; че съставът на събранието и на областните съвети трябва внимателно да бъде прегледан, за да не могат назначените членове да обезсилят изборния елементъ; че подобно преглеждане трябва да стане и на системата на изборите, която представлява мизерна стъпка напред от съществуващата система; че, от една страна, в проекта има цели глави, които най-добре би било съвсем да се изхвърлят, а от друга, съвсем липсват работи от първостепенна важност, например, организацията на съдилищата, жандармерията и затворите; най-после, много от привилегиите, които формално беха дадени, фактически са ограничени, с задължение, да се разширят от централните власти ...

Независимо от тази отрицателна преценка на английския комисар, може смело да се приеме, че проектът, получил в окончателния си вид името Нов закон за вилаетите в Европейска Турция, би могъл да задоволи християнското население и да спести много неприятности на Турция. Гражданско равенство за всички турски поданици без разлика на религия и народност, гарантирана сигурност на личността, реорганизирана администрация, областни съвети с доста широко участие на изборни лица, модерно правосъдие, свобода на съвестта, национална просветна организация и пр. – това биха били ценни придобивки и условия, при които би могло доста свободно да се диша и да се твори културния напредък на нетурските народности в империята. Но как можеше „новият закон за вилаетите“ да бъде строго и добросъвестно приложен и да избегне участието на другите турски реформени проекти – на Танзимата, Хати-хумаюна, Отоманската конституция и пр., когато зад него не стоеше никакъв чужд контрол и никакви други гаранции, освен платоническото „колективно покровителство на християните“, което Европа е поела върху си по силата на Парижкия и Берлинския конгреси? За какво строго и добросъвестно прилагане можеше да се мисли, когато самото изработване на проекта немаше друга цел, освен да погребее член 23 от Берлинския договор и да се забрави заедно с него?

От какъв скептицизъм са обладани самите румелиски комисари, се вижда от следните заключителни думи на техния общ доклад:

Добри закони никога не са липсвали на Турция, но те обикновено не са намирали достатъчно приложение. Завършвайки, подписаните препоръчват своето дело на покровителството на Великите сили.

Привеждайки тия думи на комисарите, именитият французки публицист и отличен познавач на Източния въпрос Рене Пинон казва:

Трогателна и напраздна препоръка, на която самите подписали се едва ли са възлагали големи надежди! Законът за вилаетите, в своята целост, никога не влезе в изпълнение: изоставен на усмотрението на турските чиновници той, естествено, остана неприложен.¹

Същата констатация и същата преценка за Закона за вилаетите, макар и в по-драстична форма, прави и Вътрешната революционна организация в своя „Мемоар“ от 1904 година:

1 René Pinon, „L'Europe et l'Empire Ottoman“. Paris 1909. (стр.167).

Новият закон за вилаетите, при всичките свои недостатъци, ако беше добросъвестно приложен, щеше да създаде нова ера за християните в Македония и Одринско. Ако днес тоя закон представлява анахронизъм пред широките свободолюбиви ламтежи, преди 24 години той щеше да осигури за християните в поменатите провинции доста широк простор за културно развитие и преуспеване, а недостатъците му, които биха се указали, с течение на времето щеха да се поправят. Но новият закон остана мъртва буква, подобно на всички дотогавашни дипломатически актове, касаещи се до съдбата на християнските населения в Турция. Той просто бе захвърлен в дълбоките торби на турската архива, отгдето се излиза само в вид на мухъл и прах.¹

2. Македония след Берлинският договор

Първият въоръжен протест. – Въстания в Кресненско и в Разлога. – Съзаклятие в Югозападна Македония, с митрополит Натанаила начело. – Видимо примирение с турското владичество. – Мирна просветна дейност. – Екзархът затвърдява положението си в Цариград. – Солунската гимназия и нейната роля. – Събитията от 1885–86 г. в княжеството. – Последници от Съединението, Сръбско-българската война и разрива с Русия. – Руската политика в Македония

Безсилна да измени повелята на Берлинските гробари, Македония оплака своите разбити мечти. Все пак една част от синовете ѝ дадоха израз не само на нейната горест, но и на нейния гнев.

Неизсъхнало още мастилото на Берлинския договор и непрокарана новата граница между Турция и България, живописното Кресненско дефиле, по течението на Струма, бе огласено от бунтовни гърмежи. Това беха първите пушки на новопоробените против турската тирания – първият въоръжен протест против Берлинската неправда.

Въстанието се предшества от едно събрание на войводи, хайдутували по-рано в Македония.² Минали демаркационната линия на окупираната от русите територия, водителите (Стоян войвода от Петрич, Атанас войвода, Дим. поп Георгиев от с. Берово и др.) лесно увлекуха населението, известно от по-рано за готвения бунт. През втората половина на м. октомври Въстаниците нападнаха турския гарнизон край креснен-

1 Македония и Одринско (1893–1903). Мемоар на Вътрешната организация. 1904 г. (стр. 10).

2 Душата на Комитета, който организира възстанието в Кресна и Разложко бе руският офицер Калмиков, казак.

ската клисура, плениха част от него и завзеха дефилето. След като прогониха всички турски постове, Въстаниците минаха и на десния брег на Струма (Кършияка) и също го очистиха от турските войски. В Въстанието взеха масово участие селата Кресна, Ощава, Мечкул, Сенокос, Осиково, Врабча и др. Чак през декември многобройна турска войска разби Въстаниците и завзе стратегичното дефиле. Въстанието бе жестоко потушено; селата разорени, населението пръснато по планините и отчасти избегало отсам новата граница.

Две седмици по-късно избухна Въстание и в китната Разложка котловина¹ между Рила, Родопите и Пирин.

В Г. Джумая, окупирана още от русите, отец Пахоми от Рилския манастир и войводите Бано Маринов, Тодор Паласкара, Ангел, Георги Тодоров и др. организираха една чета от 376 души. Съсредоточена в с. Градево, тая чета на 8 ноември (Архангелов день), в споразумение с местните водители на бунта, нападна Банско. В селото квартируваше гарнизон от 50 души войници, но се намериха там и 7 души спахии с едно заптие. След няколко часово сражение гарнизонът бе избит, заедно с мюлязими-на си. През време на сражението от Мехомия потегля войска, която Бано Маринов пресреща и отблъсва. Спахиите и заптието продължаваха да се съпротивляват. Привечер заптието изказа готовност да се предаде на главния войвода, но щом Бано Маринов приближи, заптието го посрещна с куршуми и го рани. Маринов бе изваден от строя² и възстаниците се лишиха от своя главен вожд.

Заедно с Банско се разбунтуваха и селата Долна и Горна Драглица, Годлево и Добърско. Войводата им Щерю влезе в разбирателство с Въстаниците от Банско и на 13 ноември нападна с. Баня, населено отчасти с помаци. В сражението с башибозука, укрепен в кулата, дошлите от Банско Въстаници употребиха и своето черешово топче, което се пръсна след първия и единствен изстрел.

След падането на Баня Въстаниците се готвят да нападнат с всички сили Мехомия. Но на 14 ноември аскерът от Мехомия и пристигналата от Неврокоп многобройна войска и башибозук разбиват Въстаниците при с. Баня, опожаряват българските къщи и избиват заварените вътре

1 Тук имаше наченки от революционна организация още от времето на Васил Левски, а през пролетта на 1886 г. местните революционни водители се намираха в връзка с Бенковски, за да вдигнат и Разлога едновременно с Средногорието.

2 По-късно Бано Маринов почина от раните си.

тридесетина старци, жени и деца. След това турците нападат Банско, изпразнено от населението, опленяват го и избиват неизбежалите селяни, около 300 души.

Тържеството на Въстаниците в Разлога трая само седем дена. По-големата част от жителите на разбунтуваната котловина потърси спасение отсам границата. Това беха първите бежанци, които свободна България подслони. Повечето от тях после се възползуваха от амнистията, която княжеското правителство издействува от Високата порта и се върнаха по домовете си.

Брожението против Берлинския договор не се ограничи само в Кресненско и Разлога, гранични с новото княжество. В Югозападна Македония, с център Охрид, далеч от границата и без всекакво въздействие и подстрекателство отвън, бе замислен заговор против турското владичество. Начело се постави сам охридският митрополит Натанаил. Съзаклятието бързо се разрастна и обхвана Охридско и част от Ресенско, Демир Хисарско, Крушовско и дори Прилепско. Въстанието требваше да избухне през пролетта на 1880 година, но бе издадено от игумена грък на Слѣпчанския манастир, Демир Хисарско, и осуетено.

Властта разкри всички нишки на заговора и излови инициаторите. Най-много пострада Охрид. Между арестуваните и осъдените първенци беха: Конст. Лимончев, Зафир Белев, Ангел Спространов, Кр. Блажев, К. Манолов и др. Осъден бе като съзаклятник-комита и Златан, брат на Натанаила. Всички осъдени беха изпратени на заточение. Тогава Охридската епархия изгуби своя доолестен кириарх митрополит Натанаил.

Потушаването на двете Въстания и цената, с която се заплаша Охридското съзаклятие, не угасиха копнежа за свобода. Но този копнеж несе изразява в конкретни усилия. Настава един период на видимо примирение с турското владичество. Европа доби впечатлението, че „семе-то на независимостта не беше пустнало дълбоки корени“ и че „докато албанците, черногорците, гърците и ромъните, отказвайки да изпълнят предписанията на Европа, заплашваха, че ще прибегнат към оръжие-то, покорната Македония се поддаде на всички прищевки и стана пак турска“.¹

1 Victor Berard: „La Macedoine“ („Revue de Paris“, № 12, 15. VII. 1903).

Но тъкмо през тоя период (1880–1893) на „верноподанство“ българщината се окопитва от удара, който събитията около руско-турската война ѝ беха нанесли и събира сили. Народът наново се сплотява около своите църковни общини. Екзархията, zlepоставена пред турското правителство, успева да закрепи позициите си. Екзарх Йосиф I се завръща от Пловдив, където го завари освободението и съумява да запази своето положение на духовен глава на целокупния народ, с седалище Цариград. Училищната мрежа бързо се разширява. Образователната система се поставя на модерни начала и просветното дело се унифицира. Нуждата от учители по селата в първо време се задоволява от четвъртокласните училища в вилаетските центрове. Дори по-уредените трикласни училища в градове като Велес, Прилеп, Охрид и др., стават пипиниери за селски учители и за една местна интелигенция, у която идеализмът и пламенното родолюбие твърде често заместват липсата на солидни знания. Българският национализъм е в настъпление и атакува успешно последните крепости на елинизма в Централна, Южна и Източна Македония. Екзархията непрекъснато увеличава съзнателното си българско паство. Разкошен венец на тия усилия представлява създаването на пълна гимназия в родния град на славянските Първоапостоли.

Откритото през 1866 г. в невзрачна стая от родолюбката Славка Динкова българско училище в Солун, започва учебната 1885–1886 година с пълни седем гимназиални класа и дава първия випуск свършивши. Три години по-късно излиза ѝ първият випуск на педагогическото училище, е, открито при гимназията. Девическото класно училище също се превръща в шестокласна гимназия. Поместена в една вехта паянтова сграда, сгушена в дъното на обширен терасовиден двор, солунската гимназия скоро се издига в едно образцово средно учебно заведение, с уредени кабинети, богата библиотека и заслужено спечелва името Македонска Alma mater. Сбъдват се пророческите думи, казани в 1873 година от знаменития Мидхад паша, когато той, в битността си солунски валия, беше посетил, покрай другите учебни заведения, и първоначалното българско училище: „Това българско училище, малко и бедно, както си е, ще расте постепенно и един ден не ще държи последно място между другите учебни заведения в града“.

При един извънредно сполучливо подбиран преподавателски персонал, в който твърде често попадат и най-видни български педагози,

писатели, поети и политически деятели,¹ солунската гимназия изхвърля всека година по една двойна реколта гимназисти и педагогисти и става идеен и духовен център на българщината в Македония. Най-големите имена, които ще срещнем по-нататък и които красят Пантеона на македонското освободително движение, са учителствували или учили в тая гимназия.² Всред нейните стени и всред стените на нейните пансиони се оформи и закали оня дух, който завладе целата българщина и разтърси империята на султаните. Всичко което вълнува, въодушевява или разделя на лагери македонската интелигенция, получава своя по-тик от Солун, по точно, от солунската гимназия. Солунската гимназия е ръководният център и умът на Македония. И избранници на нацията, съединяващи в себе си качествата на истински вождове, и скромни труженици, способни да мрат с смирената самоотверженост на първите християни, и рицари на гръмкия подвиг, и теоритици на национална политика, и безподобно ловки конспиратори – всички или почти всички са пили от живата вода на нейната наука и са дишали въздуха на нейната революционна атмосфера.

През това време, когато солунската гимназия подготвяше за народния живот своя първи випуск, в княжеството станаха важни събития, които, макар и свързани едно с друго, оказаха различно въздействие върху развоя и интересите на македонската освободителна кауза.

Съединението на двете Българии, Северна и Южна, бе първия атентат против *statu quo*-то, създадено от омразния Берлински договор и не можеше да не възрадва македонското население, толкова повече, че с него се увеличаваше мощта и международното значение на свободната братска страна. За самонадеяните, но сеплистични духове то бе щастлив прецедент – предвестник на неминуемата аналогична развръзка и на македонската политико-национална проблема. В действителност, Съединението нанесе сериозен удар на идеята за автономна Македония, още преди тя да бъде издигната в политически лозунг от органи-

1 Григор Пърличев, В. Кънчев, Дим. Матов, К. Величков, Д. Т. Страшимиров, Марин Пундев, Андрей Тошев, М. К. Сарафов, Ан. Наумов, Благой Димитров, д-р Н. Колушев. Хр. Матов и др.

2 Ето някои от тях: Дамян Груев, Гоце Делчев, Пере Тошев, Борис Сарафов, Тодор Лазаров, Лазар Маджаров, Петър Васков, Лазар поп Трайков, Хр. Узунов, Методи Патчев, Пандо Кляшев, Г. Баждаров и мн. други.

зираната македонска народна сила. Съединението не престана да буди подозрения у разни чуждестранни фактори, способни да подпомогнат естественото еволюиране в македонския въпрос към обособяване на Македония в самоуправляваща се област под турско владичество. То, от друга страна, даде един коз за лицемерна игра и за експлоатация в ръцете на българските съперници, които мечтаеха и работеха за разпокъсването на Македония.

Пакостъта от Съединението биде в значителна степен компенсирана от победоносния изход на последвалата Сръбско-българска война.

Македония сподели всички перипетии на сръбско-българската война:¹ гнева против сръбското вероломство, колебанията на военното щастие и тържеството на българския устрем. Мнозина се отзоваха в княжеството и постъпиха доброволци, други не успяха да минат границата и се върнаха, но всички чакаха...

Ехото на сливнишката победа прескочи Рила и Родопите, отекна се в душите и окрили верата им в железните мишци на България. Победоносното „ура“ на българското войнство стана символ на расово превъзходство и залог за бъдещи триумфи. Едно българско поражение на 1885 г. би понижило самочувствието на македонските българи и би удвоило сръбската агресивност. Победените побързаха да се реваншират чрез засилване на своята пропаганда в Македония, но техният елан бе вече пречупен на Сливница. Сливница им спечели презрението на македонската народна маса, особено на младежта.

Най-съкрушителната дума, с която българските пансионери си служеха в репликите си при среща с сръбски ученици в Солун и други градове, бе:

– Сливница!

Събитията около свалянето на княз Батемберг и последвалият разрыв между България и нейната освободителка се отразиха най-неблагоприятно върху Македония.

Поколението, което дочака руско-турската освободителна война и сподели общото народно опиянение от Сан-стефанския триумф на ру-

1 Живущите в България македонци, които не бежа служили в армията, влезеха в доброволческия отред на майор Паница, който се отличи при Пирот. Поименен списък на доброволците, македонци от трите дружини на отряда е поместен в изложението на М-вото на външните работи: „La question Bulgare et les Etats Balcaniques“, Sofia, 1919 стр. 231–136.

сите, запази и след Берлинския конгрес своята дълбока вера в могъществото и братското съчувствие на големата славянска империя. Тая вера, която и у македонците, както и у освободените българи, отиваше често до мистицизъм, претърпе трагично крушение, когато руската дипломация, през време на Стамболовия режим в княжеството, даде на своята политика една ориентация далеч небратска спрямо българското народно дело в европейските вилаети. Руските консули в Македония взеха под своя закрила сръбската пропаганда и всекак подкрепяха нейните усилия за разпокъсване и деморализиране на българския елемент.

Това поведение на представителите на братска Русия, мъчно обяснимо и най-болезнено преживявано от македонските българи, само до известна степен се смекчи след помирението, постигнато от Стоиловия кабинет през 1896 година. Руската политика в вилаетите запази докрай своята благосклонност към делото на белградската пропаганда, като я провеждаше в форма на помирение и споразумение между двата славянски народа. Но докато едни от руските консули, като солунския Гирс, се държеха коректно и оказваха защита на местните българи, оплакващи се от турски произволи и насилия; докато други, като битолския Ростковски, правеха понекога и добро на българския елемент, имаше и такива, които открито си служеха с сръбските шпиони и сътрудничеа охотно с турските инквизитори на българщината. Първенство в това отношение държи Машков: скопските българи основателно го смятаха за свой народен враг и го ненавиждаха толкова, колкото и валията Хафъз-паша, на когото Машков бе интимен приятел, вдъхновител и ревностен помощник в гоненията му против българите.¹

Машковци понижиха престижа и покриха с срам името на своята страна и подхраниха лоши чувства у македонските българи към Русия. Австриските консули държеха повече сметка за настроеността и възжеланията на местното българско население и съумяха да спечелят неговото доверие, макар че Австро-Унгария бе, която след присъединението

1 Т. Недков, княжески търговски агент в Скопие (рапорт № 279 от 20 април 1903) предава следната сцена по разказа на тогавашния скопски митрополит Синесий: По повод арестуването на митрополийския секретарь Лев Огнянов, главният инспектор Хилми паша повиква дедо Синесия, за да го предупреди да се не меси в неговите разпоредби. Машков, който присъствува на тая сцена, се обръща изведнаж към Хилми паша и го пита, за кой арестуван българин е думата. И когато главният инспектор споменава името на митрополийския секретар, руският консул добавя на турски: „О биринджидирь!“ – той е първият (комита).

на Босна и Херцеговина насочи аспирациите на сърбите към западните краища на българското княжество и към Вардарската долина ...

Позовавайки се на това и на други подобни провокаторски действия на Машкова, тогавашният м-р на външните работи д-р Данев настоя чрез българският представител в Петербург д-р Д. Станчев за отстранение на Машкова от Скопие.

3. Социални предпоставки за революционна борба

Поглед върху положението на Турция при Абдул Хамида. – Поразителен контраст с новоосвободените балкански държави. – Социално робство. – Чифликчи, чифлигари и поземелни собственици. – Десятъкът. – Пъдарският институт и неговото предназначение. – Разбойничество и разбойнишки категории. – Македонска мартирология. – Турски терористически комитети. – Турският манталитет

Пътешествениците и анкетърите чужденци през епохата, която ни занимава, констатираха с удивление контраста между привилегированото географическо положение и природните богатства на Турция, от една страна, и мизерния поминък на нейните населения, от друга. Империята още се разпростира на три континента и служи за връзка между тях. Тя владее „царицата на градовете“ и е господарка на Проливите. Притежава множество морета с 7000 км. крайбрежие, богато с удобни заливи и естествени пристанища. Територията ѝ е симетрично разпределена между високи планини и обширни плодородни равнини и се прорезва от големи и многоводни реки – източник на колосална водна сила. Доброкачествени каменни въглища и други минерални богатства не ѝ липсват. Разнообразният ѝ климат – умерен, средиземноморски и тропически – благоприятствува за всякаква култура. С една реч, тя обединява всички благодатни условия, за да бъде едновременно и търговско-морска, и земеделска, и индустриална страна. При все това, държавните ѝ финанси са вече пословично забатачени, широката маса на разнородните ѝ населения тъне в безпросветен мрак и материална мизерия.

Абдул Хамид погребва и ония слаби тенденции на новаторство и търпимост, които проявяват неговите предшественици след Кримската война. Той воюва против всякакви политически и социални преобра-

зования и държи обществената мисъл окована в веригите на най-мракобесната цензура, каквато светът познава.¹

Най-после, той се старае да обгради държавата си с китайска стена срещу всички подозрителни изобретения на приложната наука, които всекъде другаде са лостът на материален и духовен напредък.

„Неподатливо към мъдрите съвети, които му се дават. – казва един благородноположен към Турция францужки автор² – правителството на Абдул Хамида е погълнато главно от грижата да пречи за въвеждане на новите открития в империята. Така, автомобилите са строго забранени, Железниците се движат бавно и не циркулират нощно време, телефонът не се допуска. Странно е да се помисли, че в XX век пощата прави осемнадесет дена от Цариград до Багдад! Електричеството, тоя мощен лост на съвременната индустрия, се приложи, чрез ираде, при осветлението и трамваите в Солун, Смирна и Дамаск едвам през 1902 година.

Прогресът, осъществен от балканските държави под благодатното слънце на свободата, навежда също тъй чужденците на най-нелестни размишления за сметка на Турция.

„Когато се прекосва Македония или Тракия, щом се мине границата на Българското княжество, контрастът е така поразителен, че се хвърля в очите на всеки пътник, – казва Рене Пинон.³ Откъм Турско – грамадна печал се простира над зле обработените поля, по които хората с вид на подплашени животни, като че ли бързат да се скрият в схлупените си колиби. Мине ли се границата – тренът с ускорен ход прорезва богатото Пловдивско поле, същите места, където преди тридесет години се извършиха жестоките „български кланета“; редят се едни подир други ниви с жито и царевица, добре напоени оризища, пасбища, по които пасат стада от крави и биволи; румелиските селяни, с черни кривнати калпаци, те гледат в очите, говорят високо като хора, които се чувствуват свободни: в вървежа им има нещо волно и бодро, което само чувството на независимост и сигурност може да даде. Тук човек има впечатлението, че диша по-свободно, че е встъпил в Европа, в сред западна и християнска цивилизация“.

Причините на тоя поразителен контраст лежат колкото в мракобесния абсолютически режим, толкова и в социалното робство, комбини-

1 Цензура, която не търпи думи, каго: „конституция“, „революция“, „македонски въпрос“...

2 „La Turquie Economique“ par Georges Carles, Paris, 1906 (стр. 55).

3 „L'Europe et l'Empire Ottoman“, стр. 448–449.

рани в най-разюздан физически терор над българското население. Картината става все по-черна колкото се отива към центъра на Македония и към албанските граници. Благодарение на този многостранен гнет, Македония дава една ежегодна емиграция в размери, които по никой начин не биха могли да се обяснят само с естествените стопански условия на областта. Има околии, като Дебърската, Ресенската и много други, където по-големата част от мъжкото население се намира непрекъснато в чужбина, но срещат се и райони, в които емигрира почти цялото мъжко население от 15 до 60 години (Гостиварско) или три четвърти от него (Кичевско и Порече).¹ Благодарение на многостранния гнет и в най-плодородните земеделски околии работното селско население живее при условия, които почти го приравняват с положението на добитъка.

По-големата и най-хубавата част на работната земя принадлежи на едрите собственици, беговете, а се обработва от безземелни наемни работници или от земеделци изполичари (яръджии), прикрепени към беговата земя. Никъде тия социални правоотношения не носят този характер на безправие, на безконтролна експлоатация и на физическо и нравствено мачкане на трудящия се човек от страна на землевладелеца и на неговите органи. Работени по най-примитивни способности и не под непосредствения надзор на собственика, чифлишките земи не можеха, без тази експлоатация, да издържат разкошеството и леността на беговете. Бегските богатства са натрупани по пътя на злоупотреблението, своеволието, насилствения грабеж и безбожното лихварство. Това са отношения по-страшни от тия на средновековния феодализъм, защото, както казва и Рене Пинон, на Запад феодалното право ограничаваше своеволията на сенъора, който, при липса на кралска правда, се страхуваше поне от божията, когато мюсюлманският бег не признава никакво право на селянина християнин. „Ако той го краде, ако го подлага на бичуване, ако избира най-хубавите селски моми за своя харем, той не върши деяние запретиено от Корана“.² Вън от „законното си право“³ землевладелецът в Македония се радва на редица озаконени вече сво-

1 D. Iaranoff, „La Macédoine Économique“, Sofia, 1931, стр. 134-135.

2 „L'Europe et l'Empire Ottoman“, стр. 153.

3 Земята на бега е разделена между селяните чифлигари според числеността на семейства им. Срещу техния труд бегът им дава жилища и нуждното количество зърно за посев. Полученото произведение, след като се изплати десетъкът, се разделя по равно между собственика и изполичара.

еволюция: изполичарът изплаща от своя дел общия данък, превозва безвъзмездно с добитъка си храните на бега, работи ангария определено число дни през годината в другите му владения, доставя му известно количество дърва, върши всички необходими работи в воденицата му и пр. На такива изполичарски начала се стопанисва най-малко половината от целата работна земя. Ето защо македонският въпрос не е само национален и политически, но и социален. До тоя свършенно правилен извод идва и Рене Пинон.

Но изполичарът страда не само от своя непосредствен господар, бега. Последният обикновено живее в своя конак в града, където неговата богата класа се ползува с влияние пред административните органи и с техното покровителство при всички свои произволи и насилия. В чифлика, състоящ от едно или повече села, се белее отдалеко бегската кула, стърчаща над схлупените сламени стрехи – тъжен контраст между бегското господство и чифлигарската мрачна и позорна участ. В кулата, съградена от дебели каменни стени и снабдена с бойници, обитават беговите заместници – кяите (кехаите). И като пълномощници на владелеца, и като служители на своите собствени интереси, и като турци, кяите се чувствуват господари на раята. Те са постоянен бич в чифлика и тогава, когато самият собственик е, по изключение, по-малко алчен и свиреп спрямо чифлигарите си.

Другото земеделско съсловие образуват свободните собственици, средни и дребни.¹ Требва да се забележи, че докато през втората половината на миналия век юридическото положение на чифлигара до известна степен се смекчава, фактически то се влошава все повече, поради узаконения произвол през Хамидовия режим и чрез задлъжняването на изполичарите към беговете. Наистина, успоредно с това явление, се забелязва и известна тенденция към раздробяване на едрата собственост, но тя се среща спорадично. До засилването на революционното движение тоя процес върви твърде бавно и броят на свободните земеделци

1 Покрай собствениците и изполичарите съществува още едно земеделско съсловие – слугите, момците (ратаи). Момците кръгли безимотници – без стреха, без земя, без добитък и без инвентар – работят с целото си домочадие по чифлишките земи срещу уговорен „хак“, плащан в натура (известно количество жито, фасул и газъ) колкото да не умрат от глад и в годишно възнаграждение, което не надминава 100 гроша. Но и „хакът“ подлежи на своеволия и грабежи, а самият момък – на преждевременно изпъждане. Момците стоят на най-ниското социално стъпало: те са един вид хора – парии в пълния смисъл на думата.

показва незначителен растеж. Не само изполиচারите, но и собствениците са жертва на безбожно лихоимство, понеже кредитирането при създадените от Мидхад паша земеделски каси е почти изключителна привилегия на беговете и на турците изобщо. Земеделецът собственик е еднакво с чифлигара жертва на общите недъзи и пороци на турския режим, но е изложен и на специални напасти. При съседство с чифликчий, неговият имот е обект на опити за „закръглявания“ или на насилствено присвояване от страна на други лоши и влиятелни турци, обикновено съдружници на разбойнически банди.

Има, обаче, друго едно зло, което е неизменно и не подлежи на случайности. Това са страданията и щетите, понасяни при събирането на данъците и дължими повече на злоупотребленията и произволите, отколкото на самата данъчна система, макар че тя е най-примитивната и най-несправедливата в Европа. Между многобройните данъци¹ най-допотопният и най-съсипателният е десятъкът. Злоупотребленията и мъките при неговото събиране превръщат най-радостния за земеделеца сезон – когато му предстои да пренесе в хамбара плода на своя труд – в същински ад за него. Чифлигари и собственици треперят за съдбата на своето производство, очаквайки да дойдат бегът и прекупчикът на десятъка: първият за да отдели своя пай, вторият – за да вземе в натура 11½ % от целото произведение.

Когато облаганият е собственик, неговата реколта е изложена на постоянен риск, поради ненавременното явяване на прекупчика. Бегове и прекупчици пристигат придружени от цела въоръжена свита, подбрана между най-реномираните главорези, арнаути или турци. Свитата гуляе за сметка на населението и създава с обноските и стрелбите си една атмосфера на терор, благоприятстваща за всека изнуда и произвол. И вместо 11 ½ % десятъкът лесно може да даде един свръхпроцент от 5, 10 и 20 на сто в полза на прекупчика-спекулант и на придружаващите го „помощници“.

Друг институт, който гнети и позори всички села, без оглед на техното социално положение, е пъдарският. Пъдарът е най-близкият, вездесъщият и неизменен тиранин на християнското селище. От наемен

1 Пътна повинност (йол-парасъ), военен данък (беделъ), данък занятие (тиджаретъ), данък върху прихода (темету), данък сгради (емлякъ), беглик (облагане козите, овците, свинете и пр.) и други, без да говорим за периодичните облагания ad hoc.

служител на селото, призван да пази неговите имоти, пъдаринът се издигна до всевластен господар и притеснител на населението, благодарение на атрибутите, с които административната власт и чифликчията са го облекли, Той е око и ухо на най-близкия администратор, доверено лице на заинтересования землевладелец и проводник на скритите правителствени домогвания в селото. Тъкмо за тая цел правителството – тогава когато, в изпълнение на член 23 от Берлинския договор, се изработваше „Закона за вилаетите“, – лиши християнските села от правото да назначават сами пазачите на имотите си и го прехвърли върху каймаките и мюдюрите. Самото предназначение на пъдаря – да държи в трепет и покорност селяните, диктува вече и ценза, на който той трябва да отговаря. Затова той се и избира между професионалните злодеи и насилници. Срещу безплатните услуги, които принася на държавата, той се ползува с снизхождение и дори с закрила при всички свои пресътпни деяния.

Прочее, той сътрудничи с прочутите зулумджии турци или арнаути от неговия район, той е ятак и калауз на разбойническите банди, той се меси в интимните отношения на семействата, урежда селските конфликти, улеснява задигването и потурчването на селски хубавици. Скараните помежду си селяни и подлещите се домогват до неговото покровителство. Развратените от него жени стават турски шпионки и чума за съселяните си. Плащани от селото за всички тези свои издевателства, пъдарите напускат службата си, забогатели. Нищо чудно, прочее, че върху главите на турските пъдари ще се струпа най-напред наказателната акция на революционизирания народ.

Нарисуваната дотук картина на комбинирания гнет не би била пълна, ако не отбележим и ролята на оная категория мюсюлмани, за които разбойничеството е единствената, официалната, постоянно практикуваната професия. Ще бъдем, по неволя, кратки, макар че разбойничеството заема видно място в общата история на турската империя, както и в мартирологията на Македония.

Разбойнишката слава на Турция е стара колкото и владичеството ѝ в Европа. Нашата задача не е да опишем тая слава в всички нейни фази на блесък и помрачение. Интересува ни само ролята на турското разбойничество в развоя на македонското освободително дело.

През руско-турската война и ред години след сключването на мира, разбойнишки банди върлуват по целата почти Европейска Турция. Те са съставени от разнородни едементи, но главатарите са в грамадното си болшинство християни: българи, власи, гърци, албанци. От техните харамиски набеги пицят и турци и християни. Решена твърдо да се справис тая язва, държавата води продължителна борба и, въпреки всичката си дезорганизираност и слабост, успева най-после да я унищожи. От некогашните всесилни капитани – Колегиза, Катракя, Наум и пр. – останаха само едни легенди за дръзки подвизи и романтични приключения. Един съвестен и амбициозен валия, битолският Халил Рифат паша, отиде в тая борба до там, че снабди през 80-те години селата с пушки, за да се бранят притив всекакви злодейски нападения.¹ Мерката даде бляскави резултати, но смути централното управление, което побърза да я отмени. Тая омиротворителна метода на Рифат паша остана като много назидателен епизод, запомнен под името време на фариите.

Разбойничеството, обаче, никога не угасна в областъта гранична на Албания, която основателно може да се нарече негова класическа родина. Към края на 90-те години то достига своята апогея. Отделни банди, съставени от арнаути и турци, върлуват и в най-далечните околии на Одринския вилает. Но техните злодейства бледнеят по количество в сравнение с подвизите на техните колеги от пограничните на Албания околии, където главатарите се ползват с неписани привилегии, по силата на създадено обичайно право и биха могли да се разделят, според размера на силата и регистрирания си актив, на степени. Тези околии с: Дебърска, Кичевска, Охридска, Тетовска, Прилепска и част от Битолската.²

-
- 1 Реформата на Халил Рифат паша се състои в това, че в всеко село се дават пушки на 4–5 души, които, под гаранцията на селото, се задължават да преследват разбойниците и да пазят реда и сигурността.
 - 2 По-първите главатарии в тези околии с: Байрам Гйона от Калис, Дик Топуз от Реч, Дик Джедикко и Осман Шири от Дарда, Ибраим Мека от Люр, Ахмед Каца от Мутто, Стаф Люша, Ас Калъш, Юсеин Таир и таир Точ от Кадина, Алил Чела, Али Кроси, Азис Дац и Сал Дема с тримата си братя от Грика, Таир Тола, Исмаил Гаран, Зулько, Ислям, Тафо, Бекир, Баилил Баланца, Бакия Байрактар, Юсуф Байрактар, Реджеп и др.

Има обаче и околии, които, без да спадат към „класическата област“, са арена на разбойници, които съперничат на първостепенните.¹

За характера на деянията на тия местни султани, за тактическите им методи и за тяхното „правно“ положение в Турция, може да се съди по фактите, изложени в Мемоара на вътрешната организация.² От тая черна огърлица ние ще откъснем за нашите страници само няколко поедри зърна, които заемаме от „Мемоара“:

През м. май 1902 г. разбойниците Таир Тола и ислям Гарани поискаха от с. Галичник (Дебърско) две хиляди лири. Селяните заявиха, че не могат да дадат повече от 250 лири. Разгневени от това, разбойниците обградиха селото и почнаха да стрелят. Селяните, оставени без защита от властта, сами се защитиха от тия арнаутски налитания. Разбойниците, след 10-часова обсада на селото, се оттеглиха с люти закани към селяните. Тежко оскърбени от тая си несполука, след един месец, разбойниците, в по-голем брой, пак нападнаха това село и изпратиха до селяните следното характерно писмо, което дословно предаваме:

„От мене Таир Тола до Вас Галичани чорбаджии. Абре каури будали, еве най-после Ви кажувам другар ми е Ислям Гаран ако не ми ги изпратите парите 2,000 две хиляди лири до що ке найдам човек ке сеча и колам жими вера, Господ Дерман не ви правит, иле до тебе Михале Чалоски, яс бехти пратил абери, селската планина да я неземеш пот кирия, ти не си ме послушал ама мисли арно що ке ти дойдит на главата ете мислете сум с 150 души прах и пепел ке правим“.

1 юни 1902 г. (Печати).

(Таир Тола, Исмаил Гаранъ).

Заслужава да се отбележи, че при тая обсада в селото квартируваше 80 души турска войска, но тя нито се мръдна за да прогони разбойниците, които след 10-дневна обсада на селото, получиха искания данък от 2,000 лири и спокойно си заминаха.

През летото на 1902 г. известния разбойник Билял Баланца с 400 души арнаути нахлу в Охридско и оплени с десетки християнски села.

Разбойника Ислям обикаля Кичевско с многобройна банда дълги години наред и жестоко мъчи християните. На 5 юли 1899 г. Ислям с бан-

1 Такива разбойници с: Изет Мехмед, Рашид Юсеин и Шефки Рашид в Битолския Демир Хисаръ; Асан Чауш и Али Куко в Солунско; Мехмед бей, Юсеин ефенди, Али в Кукушко, Яшар чауш в Петричко, Мехмед ага в Дойранско, Велия в Демир Хисарско и пр. и пр.

2 „Македония и Одринско“ (1893–1903) 1904 г., стр. 33–47.

дата си влезе в с. Сланско, взе от селяните 95 лири, уби селянина Лозан и обезчести двете му дъщери. През същия месец той влезе в с. Локвица, взе 100 лири и обезчести жената и дъщерята на най-интелигентния селянин Сърбин Петров. Ислям поиска откуп и от с. Латово. Селяните отказаха. На 29 юли същата година тоя разбойник запали храните по нивята и опожари целогодишния труд на селяните. Докато гореха храните, той влезе в селото и викаше на селяните: „Радвайте се, нема да плащате десетък“! След туй тоя кръвопиец с секира съсече главите на шестима най-упорити селяни.

Байрам от с. Бачица (Кичевско), бивш старши стражар в Кичево, в битността си на такъв, той бе най-голем враг на разбойниците, които с геройска неустрашимост преследваше и ловеше. Но неговото самолюбие не можа да понесе, че залавяните от нето разбойници властта освобождава. Това обстоятелство го накара да захвърли мизерния стражарски мундир и да облече сърмените дрехи на арнаутския разбойник. Байрам стана върл и неимеющ равен по жестокостта си разбойник. Той върлува в южната планинска част на Гостиварската кааза и е същински господар над християнските села в тая местност. На всички „подведомствени“ села той налага годишен данък, според големината на селото и състоянието на селяните. Така, селото Маврово му плаща ежегодно 400 лири, Леуново – 600 лири, Никифорово – 500 лири и т. н.

В Тетовската кааза върлуват трима първостепенни злодеи. И тук участието на християните не е по-добра от тая на гостиварци. Те облагат без изключение всички християнски села с разбойнишки данък. Най-див и най-кръволочен измежду тримата е Юсуф байрактар от с. Длобичица (Тетовско). Той е стар разбойник (на 56 годишна възраст) и разбойнишката професия упражнява от 16-годишна възраст. На главата му тежат повече от 70 убийства! До 18-те си години той извърши шест убийства! На християнските села в своя район той всека година налага данък и християните с поданическа покорност го изплащат. Той повече живее в планината, а твърде малко в селото си.

Има една категория по-благородни разбойници – „разбойници-рицари“, ако бихме могли така да ги наречем – които срещу редовно получавания данък взимат под покровителството си обложено село и изпълняват най-добросъвестно задълженията си към своите протежета. За образец на такъв разбойник-авалер може да се посочи Реджеп от с. Желино (Тетовско). В актива на Реджеп фигурират множество убийства,

но между неговите жертви има само един християнин (Кючуков от гр. Тетово). Всички други са мюсюлмани, които Реджеп е избил, защитавайки доблестно своите „поданици“ от нападения на други разбойници.

Ето един разбойник, достоен за роман по-сензационен от „Горския царь“ на Едмон Абу. Би казал човек, че Турция би могла наистина да стане държава на реда и сигурността, ако нейните формални управници притежаваха „правното съзнание“ на некоронования тетовски владетел Реджеп. Турските управници, обаче, немаат по отношение на разбойниците мюсюлмани Реджеповото съзнание за дълг. За да се види, как те преследват разбойнишките банди и как... пактуват с тях, привеждаме следния типичен случай, както е описан в „Мемоара“:

През м. Март 1901 година, когато разбойника Моарем Здуня отвлече в планината тримата свещеници на с. Зубовци, Гостиварско, по тоя случай в Цариград беха направени сериозни постъпки от някои посланици и от централното правителство биде натоварен скопския жандармериски началник Байрам Цура (бивш ипекски разбойникъ) да залови разбойника и освободи задържания млад свещеник поп Васили. Цура пристигна в Гостивар с своята 50 членна свита от бивши разбойници из Ипек и около 200 души войска, и една част изпрати да дири разбойника. Появяването на войска в царството на разбойниците бе оскърбление за последните, които незабавно се събраха на конгрес („конгра“) и решиха да нападнат Гостивар с съединени сили (повече от 400 души разбойници), да избият войската и изгорят града, който се осмелил да търси защита от властта. Байрам Цура научи за това решение и влезе с тях в преговори, които се свършиха с една среща между него и разбойниците над Гостивар и в резултат се получи; тридневна гощавка на християнска сметка на 400 души разбойници и 300 души аскер и 150 лири подарък на Цура от разбойниците! ...

Има една друга категория легализирани разбойници, професията на които не им пречи да живеят спокойно по градовете, уважавани от турците за „юначеството си“, респектиращи местните власти с „заслугите си“ и смъртно ненавиждани от християните за злодеянията си. Тая разбойнишка разновидност има своите представители почти в всички кази. В Прилепско, например, се подвизаваха Уска, Булиман ага (чифликчия) и други. Като учител в Прилеп през 1900–1901 г. аз имах случай да видя и дори да се запозная с местния гражданин Уска. От десетте убийства на християни през 1899 година в Прилепско, половина-

та беха дело на Уска. Целият град знаеше и сочеше с пръст автора на тия убийства, но Уската необезпокояван от никого, си живееше в Прилеп до 25 декември 1901 г. Тоя ден Георги Хр. Курубинов, солиден търговец и достоен съгражданин на Йордан Гавазов, повали посред чаршията с един изстрел прочутия злодей и забегна в четата.¹

Бихме се отклонили твърде много от предмета си, ако речем да се спрем на всички подделения на тая турска институция – разбойничеството, практикувано не само от професионалисти, но и от... любители. В ролята на любители, покрай отделните легални борци, нередко се проявяват и органи на властта, чиновници, заптии, войници. В реда на техните подвизавания изнасилването на жени и моми,² вършено понекога колективно и в садически форми, съперничи на убийствата и обирите. От стотиците случаи привеждаме един:

Вечерта срещу Врѣбница (1898) три жени и две моми от село Щемница, Кукушко, изпратени да измият църквата за празника, беха нападнати от Мехмед Пехливан и неколцина негови въоръжени другари и обезчестени, при заключени врата, в самата църква.

От убийствата по градовете особена графа заемат извършените по решение на турските терористически комитети. За по-голем ефект, жертвите се избират между граждани от най-видни семейства. Такова е убийството на младия Димче Шумков в Велес, извършено към края на м. октомври 1899 г., посред чаршията, от Бошняк Хасан и последвано от внушителна общогражданска манифестация; убийството на богатия охридчанин Наум Фортотмаров (февруари 1902) и много други.

Ето и няколко статистически данни:

Само през месец май 1902 г. в Охридско са убити 15 българи, през м. юни с. г. в Прилепско 11, а от 26 февруари до 15 март 1903 г., пак в Прилепско 22 българи.

1 Курубинов загина през март следната година в сражението при Владимирово, Малешевско.

2 Заслужава да се отбележи, че тоя род деяния са един от любимите начини, по които тогавашните турци проявяваха своите „права“ на владетелно племе. Инък не може да се обясни абсолютната липса на изнасилвания и обезчестявания на туркини. Изнасилване на туркиня от християнин сигурно би предизвикало общо въълнение, ако не и клане от страна на турцит. Един грък, заловен в обикновено прелюбодеяние през медените месеци на хуриета (1908) в Цариград, биде линчуван по най-жесток начин от освирепелата турска тълпа.

Само дезорганизираността и безсилието на турската държава не биха могли по никой начин да обяснят пълната липса на сигурност на живот, имот и чест, за която казаното до тук дава доста ясна представа. По-важна роля от дезорганизираността и некадърността, като обективни причини на издевателствата, играе липсата на правно чувство и на воля у турските управници да изкоренят злото. А тая липса произхожда от особената, чисто турска, бихме казали, концепция за владетелно племе и подчинени народи, за правоверни и гяури. Манталитетът на турския управник, с редки изключения, не можеше да смеле принципа на равенство пред закона, когато злодеецът е турчин, а потърпевшият – християнин. Ето защо законът, прилаган с два аршина, няма суверенна сила и необходимия авторитет. Ето защо и най-целесъобразните, обикновени и изпитани другаде мерки против известни обществени злини, в Турция са неусвоими и неприложими. Такъв е, например, случаят с селската милиция, която, използвана в комбинирани действия с жандармерията, би могла прекрасно да се справи с разбойничеството. Примерът на Рифат паша с фариите доказва това. Но нито управниците в Цариград могат да се помирят с милиция от въоръжени християни, нито турската жандармерия – да сътрудничи с въоръжени раи против разбойници – нейни едновърци. Оръжие и рая са две понятия, които се взаимно изключват. Затова християнинът не може да има достъп в армията, жандармерията и полицията.

През 1896 г. с султанско ираде се обещава, между друго, и „селска милиция“, но в „реформите“, които последваха, това обещание липсва. Дим. Марков, княжески дипломатически агент пита, по нареждане на м-р председателя д-р К. Стоилов, великия везир, защо в прогласените реформи не е поменато нищо за обещаната селска милиция и получава следния отговор: „Нема нужда да се дават пушки за селските бекчии, понеже в много случаи те убивали хора само от лична вражда“.¹ С тоя комичен отговор садразамът е прикрил турският страх и турската непримиримост с мисълта за въоръжаване на християнското население в услуга на обществения ред и сигурност.

1 Доклад на Дим. Марков, № 857 от 29 април 1896 г.

Христо Силянов е български участник в македоно-одринското революционно движение, публицист, историк и поет. Роден в Цариград. Завършва история в Софийския университет „Св. Кл. Охридски“, след което специализира в Швейцария. Включва се в националноосвободителната борба на тракийските българи в края на XIX в. Участва на конгреса на Петрова нива, на който е избран за негов секретар. Взема дейно участие в подготовката на Илинденско-Преображенското въстание 1903 в Одринско. По време на въстанието се сражава с турските войски при освобождаването на Василико и Ахтопол. След неуспеха на въстанието се установява в София, но продължава участието си в живота на тракийските българи. През 1908 е избран за допълнителен член на Задграничното представителство на Вътрешната македоно-одринска революционна организация. По време на Балканската война 1912-1913 предвожда чета в Костурско. Като противник на въвличането на България в Първата световна война 1914-1918 на страната на Централните сили е задържан и хвърлен в затвор. През 1931-1932 е председател на Дружеството на столичните журналисти. Бил е и подпредседател на Македонския научен институт. Като журналист сътрудничи на голям брой вестници и списания. Автор на стихосбирките „Тъгите на роба“ (1903, заедно с В. Ковачев) и „Стихове“ (1905). Като историк най-значителното му съчинение е „Освободителните борби на Македония и Одринско“ в 2 т. (1934 и 1943).

Коментари (4)

- 26-11-2014|Златко

Списание „Либерален преглед“ се впуска в един, надявам се, любопитен експеримент – опит за паралелно представяне на различните историографски гледни точки по парливи въпроси от общата балканска история (в случая – Македонския въпрос).

И така, за начало: класическата българска гледна точка, така както е формулирана в едно от най-важните мемоарни произведения на българския двадесети век: „Освободителните борби на Македония“ от Христо Силянов.

Очаквайте в скоро време други гледни точки...

- 26-11-2014|**Gullwing**

При все че историята винаги гледа назад, към миналото, нейният смисъл е в изваждането на поуки, които да служат на хората в тяхното настояще и дори бъдеще.

Дали представянето (дори паралелно) на „различните историографски гледни точки“ носи някаква полза в този контекст? Да сравняваме българската агитация и пропаганда със сръбската, гръцката и прочая?

Единственият начин, по който днешна България може да извлече поне някаква полза от всичките възможни видове проучвания на „Македонският въпрос“, е честно да си отговорим на въпроса – Защо България се оказа губеща страна в тези борби?

Ако успеем да разберем това, ще имаме поне възможност да се поучим от грешките си. Инак безцелното и безполезно ровене в миналото – това си го умеем.

- 29-11-2014|**cyta**

без да се ровим в миналото няма как да си отговорим на този въпрос. Нито пък и македонците ще могат да си отговорят на въпроса как в края на 20 век и началото на 21-ви се оказаха просто един изсъхнал клон на родовото дърво.

- 30-11-2014|**nedkov**

Предлагам да се прочетат и трудовете на проф. Г. П. Генов. „Политическа е дипломатическа история на България“ том 18- 19. Също и произведенията на Иван Орманджиев от 1948 г. За съжаление, те може да бъдат издадени след редакционни промени, които самият автор е нанесал в своите архиви, поради алчността на наследници и поради бездушие на чиновници от Националната Библиотека.

Проповедници на бога и мъченици на нацията

Автор: Васили Ц. Гунарис

Политиката на убийства в османска Македония през ранния двадесети век

Терорът не е извънредно явление нито в Македония, нито в някоя друга част от Османската империя от 19 век. Той е практика, упражнявана от всички, които са се чувствали достатъчно силни да оказват съпротива или да избегнат възмездие. Селяните-християни са лесна плячка за различни разбойници, башибозуци и жандарми, но и за редовната армия – при всички случаи, в които е било удобно за някои от тези нападатели. Военните действия от всякакъв вид или заплахата от такива действия само са умножавали тези случаи. Мобилизираните и въоръжени мъже просто не са могли да устоят на изкушението да грабят, мародерстват и опропастват съседните си селяни-християни. Това са били най-близките бойни полета, най-лесните за постигане победи, както и най-доходните за водене кампании. Много пъти такива практики са включвали убийства, изнасилвания или отвлечения за откуп. Но зад този терор не стои никаква по-висша политика, или поне до времето на **арменските кланета от 1896**. Те са били част от живота, един продължителен процес, тясно свързан със социалното и икономическо разпадане на Османската империя.

Политиката на терор

Няма съмнение, че политиката на терор, а всъщност на убийства, е била въведена в Македония от българските революционни комитети през късните 1890 години¹. Каквито и да са били плановете за бъдещето на Македония на техните членове – познати под турското название комитаджии – то със сигурност гърците и сърбите не са били част от тези плановете. Този ексклузивен характер може и да не е чак толкова ясен в

1 Виж Perry (Duncan), The Politics of Terror. The Macedonian Revolutionary Movements. 1893-1903, Durham: Duke University Press, 1988.

(Освен ако е указано друго, всички забележки са на автора).

многого преработки на техните основополагащи документи, но той е напълно очевиден в практиката им¹. Общото между всички комитети и техните фракции е мълчаливата подкрепа за Българската екзархична църква – факт, който почти не се споменава в литературата за ВМРО². Това не е формален съюз, нито пък мирно съвместно съществуване. Разглеждан от множество идеологически аспекти, той е „нечестив“, но въпреки това – стратегическа необходимост. Присъединяването към Екзархията и напускането на вселенската Патриаршия е не просто символичен жест на някой отделен човек или общност. Според десетата точка от фермана от 1870, чрез който се утвърждава българската Екзархия, преминаването на някоя епархия към новата институция се определя чрез гласуване, ако мнозинство от две трети се обяви за това. През 1890-те такова едно преминаване е важно политическо решение и комитите го знаят много добре. Това е първата крачка по пътя към София или поне ясен знак за противопоставяне срещу Константинопол, Атина и Белград. Очевидно и напълно разбираемо, в случаите със селските общности, особено в оспорваната средна област на Македония, простираща се на юг от Охрид, Крушево, Струмица и Мелник и на север от Костур, Едеса (Воден), Яница и Серес (Сяр), тази крачка е по-важна и по-практическа от съмнителното усвояване на социализма. Областта обхваща не по-малко от девет епархии, към които българите са предявявали претенции още от 1866, но които са били оставени извън екзархическата юрисдикция от 1870 и Българското княжество от 1878.

Разбира се, комитите не планират да избият всички хора, които се противопоставят на Екзархията. Общите наредби, въведени от Портата през късните 1860 в контекста на реформите на Танзимата настояват за секуларизация на комуналната администрация и със сигурност за въвеждане на някои демократични принципи. Епископите вече не могат да налагат волята си неограничено. В резултат на тази новост, както и поради множество други социални и икономически причини, във

1 За кратък преглед на материалите, които съм използвал, виж **Panayotopoulou (Anna)**, From Thessaloniki to Krousevo; Ideology; Organisation and Activities of IMRO, 1893-1903 [g], Aristotle University of Thessaloniki: непубликувана магистърска работа от 1993, в която са цитирани всички налични български източници.

2 Вътрешната Македоно-адрианоуполска Революционна Организация (ВМРО) е създадена в Солун през 1893. ВМРО се намира в напрегнати отношения с другия основен български комитет, Върховистите, основан през 1895 и основаващ се в София. Съперничеството между двете групировки варира от братско сътрудничество до открити сблъсъци.

всяко македонско село се появяват противостоящи страни. Липсата на влиятелни и безспорни първенци – особено в чифлиците – усилва още повече вътрешните напрежения. Всичко, което комитетските водачи трябва да направят, е да манипулират тези напрежения, като привличат на своя страна пораждащите се по това време, гръцки или български образовани елити, които не искат да се връщат по полята и да станат отново селскостопански арендатори като предците си. Такива мъже, в много от случаите синове на свещеници, ако биха имали оръжия, не биха се поколебали да приложат обмислено насилие, за да спечелят на своя страна мнозинството и по този начин да направляват политиките на своите общности¹.

Какво означава фразата „обмислено насилие“ става ясно при запознаването с два британски доклада, написани около 1900: първият изрежда всички убийства, извършени след 1894 от българите срещу гръцко-православните жители на Солунския вилает, а вторият – броят на убитите сърби след 1897. От общо 66 случая на нападения, шестнадесет са извършени срещу притежатели на земя, най-вече селски първенци, дванадесет срещу образователен персонал, единадесет срещу свещеници (16,6%), а четири – срещу търговци². Очевидно е, че изборът на целите не е случаен. Доста сигурно е да се предположи, че някои сръбски и гръцки свещеници и селски първенци са се противопоставяли на българското проникване по-ожесточено, отколкото се е очаквало. И тъй като учителите са социално или роднински свързани с първенците и духовниците, а назначението им се разглежда като указание за определени национални лоялности, те също са определяни като първостепенни цели.

Мащабите на насилието от ранните години на двадесети век са безпрецедентни. Не по-малко от 200 души са убити между януари 1901 и август 1903. След това става още по-лошо. Дори ако изключим жертвите на Илинденското въстание (тоест хората, убити между август и ноември 1903), както и членовете на гръцки и български чети – доколкото това е възможно, тъй като много от тях са местни хора – списъците на

1 Виж Gounaris (Basil C.), „Social Cleavages and National „Awakening“ in Ottoman Macedonia“, *East European Quarterly*, 29 (4), 1995, а също и Agelopoulos (Georgios), „Perceptions, Construction, and Definition of Greek National Identity in Late 18th – Early 20th Century Macedonia“, *Balkan Studies*, 36 (2), 1995.

2 Public Records Office, FO 195/2089, attached to *Biliotti's report*, (38), 20 April 1900, pp.128-133.

убитите си остават изключително дълги. Според британските годишни отчети за политическите престъпления, през следващите 56 месеца са извършени не по-малко от 3.300 убийства (средно почти по 60 убийства месечно) от български, гръцки, румънски и сръбски активисти, както и от държавни сили¹. 600 други са убити в периода между революцията на Младотурците и Балканските войни (1908-12). 10% от жертвите са с неизяснени национални предпочитания; 53% са определени като българи, 33,5% като гърци. Румънците и сърбите като цяло са не повече от 3,5%. В около 750 случая професията на жертвите е известна: свещениците и селските първенци представляват около 30% от тях. Имайки пред вид социалния им статус, не е много вероятно да е имало много от тях сред останалите 3,360 случая на хора с неизвестно занятие. Ето защо може да се твърди, че те представляват около 5% от всички завършили с убийство нападения за периода от дванадесет години. Сред тези жертви са около 100 свещеници от различни църковни нива, 2/3 от тях гръцко-православни.

Мишените сред духовенството

Ескалацията на насието очевидно е намалила процента на избраните мишени сред духовенството в целия брой на убитите от 16,6 до около 2,5%. Процентът на духовниците, регистрирани в официалния гръцки списък на ветераните от борбата от 1903-1908 е приблизително същия. И все пак той ми се струва сравнително висок, имайки пред вид, че свещениците, монасите и другите църковни служители не биха могли да представляват повече от 1% от християнското население. Но темите, засягани в тази статия, отиват по-далеч от количественото определяне на загубите, понесени от духовенството в Македония. Те се опитват да обяснят по-конкретно степента на участие на селските наместници и свещеници в гръцко-българската национална борба от гледна точка на комуналните политики и нередовните военни действия.

Свещениците в македонските села не са по-различни от паството си. Те са били селяни и са живеели като селяни. Свещеническият пост е бил най-често наследствен. Той е осигурявал допълнителен приход с неизвестни размери, както и позиция на известен авторитет сред селските първенци, а освен това и ролята на посредник между селската общност

1 Тези статистики се основават на електронната база данни на Музея на Македонската борба в Солун. Негов основен източник са британските годишни отчети, намерени в Public Records Office, series FO195.

и местния епископ. Тези отношения могат да се окажат полезен актив при ръкополагането на сина или племенника, след като почине старият свещеник. Назначаването на член от семейството му като селски учител е друга възможна облага. По правило свещениците не са неграмотни, но разбира се в това отношение има множество изключения: мъже с изтънчени познания, които са пътували много, като папа (поп) Ставро Цами, енорийският наместник на влашко-говорещото село Писодери или напълно неграмотни, като толкова много свещеници от измъчваните от малария чифлици в равнините. Понякога свещениците са служели и като селски учители, но през ранния двадесети век тази практика е доста извънредна, тъй като вече не липсват хора със завършени образования, спонсирани от различни националистически общества, а понякога и от бюджетите на балканските външни министерства¹.

Проникването на Екзархията в южните части на Македония увеличава позициите на църковните служители от всякакъв вид. Според една оценка от 1891 в района на Костур, само 13 от 53 села са напуснали Патриаршията, а в региона на Битоля те са 24 от 100. През 1896 обаче цифрите са нараснали съответно до 26 и 42². Екзархическите общности, според големината и силата си, са изисквали редуващи се богослужения [на двата езика], строили са собствени църкви, заемали са някоя от съществуващите или дори главната църква в селото, ако са могли. Ако са били малцинство, просто се ограничавали до малките църкви в гробищата. Във всеки случай били ръкополагани нови свещеници, освен ако настоящият – с риск да изгуби службата си или да бъде убит – не избирал страната на Екзархията. Ако не се постигнал компромис, османските власти имали право да заключат оспорваната църква³. Разбира се, да се стигне до такова решение не било никак лесно, тъй като от 1872 нататък Екзархическата църква е схизматична институция, анатемосана от Патриарха. Нещо повече – въвеждането на сравнително демократични принципи в управлението на общността не предполага непременно свободно гласуване. Някои семейства, особено големите задруги, прите-

1 Сравни Vouri (Sofia), *Education and Nationalism in the Balkans. The Case of NW Macedonia 1870-1904* [g], Athens: Paraskinino, 1992.

2 FO195/1849, „Shiple to Blunt, Monastir, 31 March. 1894“, If. 103-107 and „Blunt to Currie, Thessaloniki, 20 April 1894“, t 86.

3 За доста подробен анализ на такива събития виж изследването на Dakin (Douglas), *The Greek Struggle in Macedonia 1897-1913*, Thessaloniki: Institute for Balkan Studies, 1966.

жателите на земя и дюкяни, търговците на дребно, изобщо онези, които плащат по-голямата част от данъците, упражняват влияние, което не отговаря на реалния им брой. Това са локалните патрони. Ако не би било присъствието на въоръжени банди, те може би биха доминирали селските райони и за Екзархията би било много по-трудно да надделее. Но оръжията променят ситуацията радикално. Национализмът и революционните идеи създават един неуморен елит от по-добре образовани хора и амбициозни имигранти, готови да поемат управлението на всяка цена. Понякога само шепа от тях са достатъчни, за да се отправи искане за някоя църква и евентуално да се постигнат ако не редуващи се богослужения, то поне прекъсване на съществуващите такива чрез турска намеса¹.

Свещениците се намират между два огъня и неутралността не съществува като избор. Ако решението им е в полза на Екзархията, от тях се очаква да подпишат съответна петиция до властите и да започнат да почитат Екзарха вместо Патриарха във всичките си богослужения. Очевидно те не могат да останат безучастни; на практика от тях се очаква най-енергична поддръжка за едната или другата страна. Такива решения не се постигат лесно, особено ако общността не може да ги вземе по собствена воля. В такива случаи процедурата е почти стандартна. Някоя българска чета влиза в селото през нощта, отива на посещение при свещеника, събира селяните в църквата и им обяснява тяхната „национална вяра“. След това свещеника, кмета и членовете на съвета се призовават да подпишат декларация, а пазителят на селския печат (мухтар) – да го подпечата. Ако имат време, освен това те карат всички свещеници заедно да извършат екзархическо богослужение, за да бъдат обвързани напълно с новата кауза публично². Среден път няма. Папа Тале, свещеник и учител в селото Сирбси, е убит на място когато отказва да угоди на четата на войвода Сугарев през март 1903³. В селото Склитро (Зелениц) дори и един свещеник от Пелопонес (южна Гърция) е „убеден“ да се

1 Alexandras (Alexis), ed., *The Archive of National Martyr Bishop of Smyrna Chrysostomos* [g], Athens: MIET, 2000, vol.1 (Drama 1902 -1910), pp.20-22.

2 Karavangelis (Germanos), „The Struggle for Macedonia. Memoirs“, in *The Penelope Delta Archive of the Struggle for Macedonia. Memoirs* [g], Thessaloniki: IMXA, 1984, p.11; Dragoumis (Ion), *The Note-Books of Hindert* [g], Athens: Ekdoseis Petsivas, 2000, p. 62. Several petitions of this kind can be found in *Bulgarian Academy of Sciences*, ed., *Macedonia. Documents and Material*, Sofia, 1978, document n° 111, pp.571-589.

3 Dragoumis (Ion), op.cit., p.66.

присъедини към българската църква¹. Когато пък на сцената се появяват гръцки чети, малко преди Илинден, те следват точно същата практика, понякога при окуражаващото присъствие на епископа на Костур, Германос Каравангелис – млад гръцки духовник, известен с националистическия си плам и твърдото отношение към враговете². Всеки епископ на Патриаршията, ако само гърците спечелят контрола в някое селище, е можел да уволни екзархическия свещеник, ако той е бил назначен от схизматичен епископ³.

Но дори и под дулата на оръжията присъединяването към схизматичната църква не е лесно решение за хора, известни със силната си привързаност към традициите. От гледна точка на учението и практиките на богослужението, самите селяни едва ли са в състояние да направят голяма разлика. Огромното мнозинство от тях изобщо не могат да разберат богослуженията, изпълнявани на църковнославянски или на елинистички гръцки. Нито набожността, нито религиозните им практики са изложени на някакъв особен риск, особено ако предишният и новият свещеник са едно и също лице. От гледна точка на политиката обаче разликата е огромна, тъй като след декларацията е подписана, от селото вече се очаква да приютява гръцки или български чети, да подготвя местни въоръжени сили и специални скривалища за оръжия, хора и амуниции, да предоставя надеждни куриери и храна. В отплата повечето членове на „националния комитет“ получават финансова подкрепа или дори месечна заплата, стигаща до една турска лира⁴. От селските свещеници се очаква не просто да бъдат част от тази организация, а нейно основно ядро.

Някои от тях действително са убедени националисти и за тях всичко това не е въпрос на заплахи или възнаграждения. То е свързано с твърдия им характер, солидно национално образование, семейна история, както и подкрепата, която получават вътре в общността или от четите в околността. Папа Ставрос Цамис е редовен информатор на гръцкото консулство в Битоля и ценна връзка за гръцките чети. По тази причина

1 Karavangelis (Germanos), *op.cit.*, p. 27.

2 Ibid.

3 Chrysostomos (Kalaïatis), *op.cit.* p. 21.

4 Tsondos-Vardas (Georgios), *The Struggle for Macedonia* [g], Athens: Ekdoseis Petsivas, 2003, vol 1 (Diary 1904-1905), p. 30.

той е убит с брадва през август 1906¹. Неговият колега, свещеникът на село Варико (Мокрен), „непоколебим българин“, едва успява да избяга когато през февруари 1905 на връщане от Костур попада на засада, организирана от чета на войводата от село Василиада (Загорицани), който се е присъединил към гръцката страна².

Има свидетелства, че свещениците дори са убивали със собствените си ръце предшествениците или конкурентите си. Такъв е случаят с екзархическия свещеник поп Никола от селото Перикопи (Прекопана) в планината Вич, който е убил предшественика си папа Христо през юли 1903. Същият е случая и при папа Елиас, престарелия гръцко-православен свещеник на Велусина. Папа Елиас има съвсем малко паство, състоящо се само от седемнадесет къщи, като останалата част от селото е екзархическа. Той биел камбаната с револвер в ръка и събирал паството си човек по човек. Със същия револвер той ранява сериозно екзархическия си колега, който оцелява по чудо. Папа Елиас знае, че скоро ще последва отмъщение, така че непрекъснато приканва гръцките чети да нападнат първи противниците му от селото Оптисар в покрайнините на Битоля. Не успява да убеди четата на Каравитис през юли 1905, но това му се удава през пролетта на 1906, с помощта на дръзката чета на Макрис³. Той сам завежда четата до Оптисар, но започва да трепери когато приближават неприятелското село. Когато отказва да продължи, четниците го вдигат на рамене и го понасят, като го оставят малко преди селото. Четата влиза в селото, арестува осем мъже и ги довежда при свещеника, за да бъдат разпознати. Папа Елиас трепери и отказва дори да ги погледне. Затваря очи, покрива лицето си и моли да не бъде представян. Макрис го уверява, че няма опасност за живота му, тъй като тези българи няма да видят никого повече, поне в този свят⁴.

Всъщност убийствата се случват по-рядко ако може да се очаква скорошно отмъщение. Ето защо четата на Павлос Мелас бърза да убие све-

1 За едно сравнително неравномерно гледище върху папа Ставрос, направено от враговете му, виж Sonnichsen (Albert), *Confessions of a Macedonian Bandit*, New York: Duffield, 1909, chapter XXII.

2 Tsondos-Vardas (Georgios), *op.cit.*, pp.87-88.

3 Karavitis (Ioaiwis), *The Struggle for Macedonia. Memoirs* [g], Athens: Ekdoseis Petsivas, 1994, vol.i, PP- 344-345.

4 Makris (Georgios-Dikonyinos), „The Struggle for Macedonia. Memoirs“, In *The Penelope Delta Archive of the Struggle for Macedonia. Memoirs* (op.cit.), pp.151-151.

щеника-убиец от Перикопи¹. В селото Месмери, където свещеникът-гръкоман папа Стоян е убит от българска чета през февруари 1905, самите селяни притискат Акритас², гръцки войвода, да отмъсти за смъртта му, или в противен случай те ще напуснат Патриаршията. През май 1905 те го убеждават да убие един екзархически свещеник, поп Гоце Стойчев, който е сменил страните за пари по време на неделното си посещение в местния манастир³. Като правило никой от страните в Македония не е в състояние да си осигури някой регион до степен, която да направи противниковите инициативи невъзможни. Ето защо в повечето случаи такива убийства просто поставят в действие нова спирала от отмъщения. През 1901, когато българите убиват седемдесетгодишния папа Димитри от Аспрогея (Сребрено), епископът Каравангелис нарежда на двадесетгодишния си син и окуражава племенника си Вангелис, мъж с внушителен ръст, да отмъстят за убийството на чичо си⁴. В друг един случай, когато през 1902 е убит папа Констандинос от Полипотамос (Неред), на негово място е ръкоположен и преименуван като Констандинос сина му. Не след дълго младият свещеник също се превръща в мишена за ВМРО. Няколко седмици преди Илинден той евакуира семейството си във Фиорина, а сам заминава за Атина, носейки препоръчително писмо от Йон Драгумис, секретаря на гръцкото консулство в Битоля⁵. Скоро след това се завръща на поста си и се замесва в борбите. През октомври 1904 той информира Мелас и неговите мъже, че трима комитаджии са се подслонили в селото му и води гърците до скривалището им⁶. Новият свещеник на Кратеро (Раково), „чисто обръснат млад мъж“, също е син на бившия свещеник, убит от българите. Ето защо той не се колебае да се представи по своя воля и да предложи услугите си на войводата Вардас

- 1 Mela (Natalia), ed., *Pavlos Mēlas* [g], Athens: Dodoni, 1964, p. 390. Мелас е първият гръцки офицер, убит при бойни действия в Македония. Той е перфектният апостол на елинизма в Македония, но като войвода на чета е доста слаб. Негов свекър е Стефанос Драгумис, бивш министър на външните работи, а шурей му е Йон Драгумис, секретар на гръцкото консулство в Битоля – и двамата силно ангажирани с македонските дела.
- 2 Младши лейтенант Констандинос Мазаракис-Айнан вече е служил като военно аташе в главното гръцко консулство в Солун.
- 3 Mazarakis-Ainian (K.), „The Struggle for Macedonia. Recollections“, in *The Struggle for Macedonia. Memoirs* [g], Thessaloniki: [MXA, 1984, pp. 249-250.
- 4 Karavangelis (Germanos), art. cit., p. 21.
- 5 Dragoumis (Ion), op. cit., p. 171. Йон Драгумис, самият той от македонски произход, е един от създателите на гръцката организация в Македония.
- 6 Karavitis (Ioannis), op. cit., pp. по-ш.

(псевдоним на лейтенант Георгиос Цондос), който е наследил Мелас в ръководството на гръцките чети в западна Македония¹.

Но не всички свещеници са готови да се изправят и загинат за някаква кауза. Когато четата на Каудис, един корав критянин, пресреща свещеника на Трандафилия (Лазен) в късния август 1904, той започва да се моли. Разказва им за нещастията на селото си и накрая признава на войводата: „Дори и аз сам се преструвам, че съм българин. По време на службата високо възпявам Екзарха, но докато шепна молитвите си възхвалявам Патриарха. Само бог вижда какво се случва в душата ми“². След това той става редовен информатор на гръцката страна. Всъщност този случай изглежда по-представителен за обичайното поведение на свещениците, по простата причина, че то е по-гъвкаво и по-малко рисковано. В друг един случай, когато четата на Коракас влиза в Несторио (Нестрам) в костурския регион, войводата пита свещеника, който води групата посрещачи, „Ти грък ли си или българин? Присъединил си се към Екзархията от страх, дори си приел български учител (...) Утре те ще ви поискат къщите, жените, децата? Защо не сте взели оръжие в ръце? Не сте ли християни? Не сте ли гърци?“ А свещеникът отговаря предпазливо: „Господине, как се осмеляваш да пречупваш сърцата ни, като ни наричаш българи? Сега, докато си тук, ще отидем в манастира и ще се покръстим, та и оръжия ще вземем, ако трябва (...) А междувременно моля те напусни селото, защото ако Митро Влахът, който е известен с жестокостта си, узнае за идването ти, с нас е свършено“³. Коракас действително си отива, но други войводи са по-малко тактични със свещениците. Безогледният папа Дракос, въоръжен свещеник от източна Румелия и истински гигант на ръст, четник при Макрис, скубел и раздрусвал безпощадно всеки боязлив свещеник, когото те срещнали в Македония, и го питал високо, „Що за свещеник си ти? За какво по дяволите те държим тука?“ Заплахата е прекалено директна за да може да се игнорира⁴.

По правило гръцките войводи разбират много добре несигурната ситуация в македонските села. Мъчения и смърт са наказания, които

1 Tsondos-Vardas (Georgios), *op.cit.*, vol.2/1 (Diary 1906), p.234.

2 Gounaris (Vasilis K.), ed., *The Autumn of sg04 in Macedonia. The Unpublished Diary of Euthymios Kaoudis [g]*, Thessaloniki: Mouseic Makedonikou Agona, 1992, p.30.

3 Stavropoulos (Vasileios). „The Struggle for Macedonia. Memoirs“, *The Struggle for Macedonia. Memoirs* (*op.cit.*), pp. 402-403.

4 Makris (Georgios-Dikonymos), *art.cit.*, p.91; cf. Tsondos-Vardas (Georgios), *op.cit.*, vol.1, p.53.

ВМРО не се колебае да наложи на гръкоманите-свещеници, особено ако те са набедени като хора, сменили страните. Всички са виждали такива неща да се случват многократно. Така че заплахата трябва да се има пред вид и да бъде пресрещната не само с противоположна такава, но и с известно окуражаване. Вардас например държи ентусиазирана реч пред няколко събрани свещеници по време на общо богослужение в манастира Драгос¹, няколко дни преди Коледа 1906. Друг път, след като сурово е разкритикувал свещеника на Тухоли заради ненужния му страх, го съветва да отиде на открития пазар в Несторио и да покаже на всички, че „времената са се променили“ и че вече не се страхува от българите². От обемистите дневници на Вардас става ясно, че толерантността и окуражаването са осигурили ползотворно сътрудничество с многобройни патриаршески свещеници, които са били широко използвани като организатори, агенти, куриери, информатори, ятаци на чети. Тяхната ефективност или некомпетентност не е била непременно свързана с лоялността или неверността им, но най-важният принос в края на краищата е било простото оставане по постове им. А това в никакъв случай не е било гарантирано. Ако се уплашели сериозно, те обикновено се преселвали в Костур, Фиорина или някой друг от големите градове, както са го направили толкова много патриаршески свещеници през 1903³. Споменатият по-горе папа Димитри от Аспрогея, ръкоположен от Каравангелис на мястото на убития си баща, забягва в близкия град Лехово когато българите изгарят къщата му и контролират селото му през ранната 1905⁴. Свещеничеството се е приемало с готовност като наследствено право, но мъченичеството е било прекалено тежко за носене бремене. Вардас знае много добре, че дори говорещият влашки папа Ставрос, национален герой *rag-excellence* и евентуално мъченик, не може нито да скъса връзките с про-румънски настроените си познати и роднини, нито да се откаже от някое богослужение, в което те участват⁵. Но въпреки това той е ценен.

Енергичните свещеници, които са готови да рискуват животите си, получават специални привилегии като членове на новия национален

1 Tsondos-Vardas (Georgios), *op.cit.*, vol.i, pp.365-367.

2 *Ibid.*, p.200.

3 Cf. Dragoumis (Ion), *op.cit.*, pp.24, 542.

4 Tsondos-Vardas (Georgios), *op.cit.*, vol.i, p.95.

5 Tsondos-Vardas (Georgios), *op.cit.*, vol.2/1, p.54.

елит от комитаджии. Това важи и за двете страни. Някои от тях стават ковчежници и ползват държавни пари, за да финансират най-близките си роднини вместо селската общност¹. Други се опитват да използват приноса си към националното дело, за да разрешат лични или професионални диспути в собствена полза². Налице са сериозни указания, че някои от свещениците използват тесните си връзки с четите, за да изнудват местните си опоненти, независимо от религиозната им принадлежност. Те ги заплашват и в много случаи успяват да ги представят като национални врагове, за да предизвикат убийствата им от четници, без сами да рискуват отмъщение³. Имайки пред вид променливостта на лоялностите и обърканото естество на отношенията, едва ли е било чак толкова трудно да се оклевети който и да било. Всъщност изглежда не е имало обичаен начин за определяне на дадени свещеници или други лица като непосредствени цели за атаки. Войводите са били принудени да разчитат на информация, идеща от други свещеници, епископи и най-различни национални комитети. Разбира се, трябвало е да проверяват подробно всяко обвинение, преди да издадат заповед за убийство, но поради сериозните трудности в комуникацията това не винаги е било възможно. Типичен е случаят на папа Васили от Фламбуро (Неговани). Обвиненията в предателство се трупали едно след друго, но Вардас продължавал да се колебае дали те не са случайни или преднамерени⁴.

В някои случаи липсва каквото и да е колебание. Папа Яни от Агиохори (Грацан), близо до Драма, е бил „съветван“ многократно да преразгледа предаността си към Патриаршията и да остави селото си да се присъедини към българската страна. Тъй като игнорирал всички предупреждения, той бил намушкан смъртоносно в една лятна нощ през 1906⁵. Папа Тирпо от Иеропиги (Костенец) е начело на списъка с мишените на Вардас. Гърците знаят, че той е бил официален представител на Екзархията в Костур, близък приятел на известния войвода Васил Цакаларов и водач в решението на своето село да се присъедини към българската кауза⁶. По тази причина той трябва да умре. Папа Стаматис Танчев е

1 Ibid., p.70.

2 Ibid., pp.274-275.

3 Ibid., p.33.

4 ³⁹ Tsondos-Vardas (Georgios), op.cit., vol.2/2 (Diary 1907), pp.1000-1027.

5 Chrysostomos, op.cit., pp.99-100.

6 Dragoumis (Ion), op.cit., p.62; Tsondos-Vaidas (Geoigios), op.cit., vol.2/1, pp.55,137.

чернобрадият, внушителен архиерейски наместник на екзархическата църква в Солун, „туптящото сърце“ на българското движение. Всички предполагат, че той е български офицер с тайна мисия¹. Но да бъде изненадан е трудно, тъй като винаги се движи с въоръжен ескорт. В този случай смъртоносната мисия се поема от Александрос от Айвали, най-малко подозрителният ексекютор. Той е млад човек с френско образование и социалистическа ориентация, който просто не може да издържи на изкушението да се покрие със слава чрез убийството на свещеника². Макрис, който е критянин, с гордост си припомня в спомените си как една нощ е направил засада при Лисолаи и е убил тринадесет българи, сред тях двама свещеници, двама учители и един войвода³. При друг случай известен член на гръцкия комитет заплашва да се оттегли, понеже убийството на българския свещеник от Емпорио не е било поръчано на неговите доверени ексекютори. Местният предводител отговаря, че има още много героични дела за извършване, но изглежда никое деяние не може да се сравни със славата, която носи убийството на свещеници-активисти⁴, тъй като те са хора, които не могат да бъдат лесно заменени с други. Когато про-сръбският свещеник от Върбияни в казата на Прилеп е убит през февруари 1903, генералният консул на Сърбия отива сам до селото, за да разследва инцидента⁵. Сръбското духовенство е малобройно в Македония.

Що се отнася до гърците, селските свещеници са първата от двете опори, незаменими при воденето на идеологическа борба и национално индоктриниране. Втората е мрежата от манастири в цяла Македония. Не по-малко от 25 от тях са разположени в западна Македония, някои по естествените маршрути, следвани от четите за проникване в турска територия. Това е доминантна сфера на Патриаршията, в която Екзархията няма почти никакви шансове да набира последователи. Единственото изключение – от крайбрежната област – е българският манастир в планината Атос. Манастирите в планинските райони са най-добре оборудваните и удобни скривалища. Тъй като тук не е поставен в опас-

1 Zannas (Alexandros), „The Struggle for Macedonia. Recollections“ in *The Struggle for Macedonia. Memoirs* (op.cit.), p. 84; Mazarakis, op.cit., p. 202

2 Mazarakis-Ainian (K.), art.cit., pp. 206-207.

3 Makris (Georgios-Dikonimos), art.cit., pp. 141-142.

4 Tsondos-Vardas (Georgios), op.cit., vol 1, p. 146.

5 46 Dragoumis (Ion), op.cit., p. 14.

ност живота на жени и деца, четите не се колебаят да търсят подслон в манастирите толкова често, колкото им е удобно. Трудно е да се разбере дали самите четници са били наистина добре дошли. Има множество свидетелства, че някои игумени, дори от гръцката страна на границата, не са били много склонни да вземат страна и да поставят в опасност благополучието на манастира. Те са измъчени от честите посещения на различни бандити и желаят да бъдат оставени на мира. Отнема им известно време да осъзнаят и свикнат с мисълта, че тези бандити се бият в името на някаква кауза. Но в повечето случаи гръцките чети са приемани с щедрост и горещ ентузиазъм – както показват и честите, яростни български атаки, на които са подложени манастирите. Някои инциденти са по-добре известни от останалите: през март 1905 са разрушени манастирите в Сливен и Цирилово; през август 1905 манастира в Лисолаи; през януари 1906 манастира на Светата троица близо до Писодери; през март 1907 манастира в Осиани. Всички те са стратегически цели от значителна важност, които е трябвало да бъдат неутрализирани.

Заклучение

Политиката на терор в Македония е нещо по-сложно, отколкото може би изглежда на пръв поглед. Смъртта на активистите се оказва нерядко удобна за всички страни. Убийците се гордеят и хвалят със смъртта на своите най-зли врагове. Страната, която е понесла загуби, се опитва да извлече полза от тях, като представя картините на поруганите тела и прави списъци на мъченици, които се предават на служителите от консулствата и представителите на вестниците от целия свят. А след това тя полага всички усилия, за да организира отмъщение от подобаващ мащаб. На по-ниско ниво обаче това е гражданска война между най-обикновени съселяни, чиито дребнави дразги и социални разцепления от всевъзможен характер са неразривно свързани с високата политика на Македонския въпрос.

Във всеки случай при този първи рунд, преди 1912, все още се води война за души, а не за територии, и по тази причина свещениците не могат лесно да се въздържат от заемането на позиция¹. По този въпрос царите съгласие. Да се пропагандира пред селяните в полза на Екзархията или, казано по-точно, против най-малко популярния от местните епископи, е нещо много по-лесно от пропагандирането на социализъм.

1 Livianos (Dimitris), „„Conquering the Souls“: Nationalism and Greek Guerrilla Warfare in Ottoman Macedonia, 1904-1908“, *Journal of Byzantine and Modern Greek Studies*, 23, 1999.

Освен това то е и по-удобно за всички български комити. Откъсването от Патриаршията е върховна цел, независимо от окончателното разрешение на Македонския въпрос. За тях това е добър старт. В другия лагер назначаването на млади, образовани и енергични епископи като Германос Каравангелис в Костур, Йоаким Форопулос в Битоля и Кризостомос Калафатис в Драма, все през ранните 1900 години, говори за това, че Патриаршията е решила да се обедини със силите на гръцкия национализъм, за да запази ценните си македонски епархии. Ето защо е мобилизиран за действие нейният екип от селски свещеници, макар че на теория Патриаршията е против свещеническото разделение на различни „раси“¹.

Списъкът на жертвите е далеч от изчерпателен, но си остава факт, че броят на убитите гръцко-православни свещеници и селски първенци (особено пазителите на печати) надминава броя на българските им ответници в съотношение две към едно. Това отразява нападателния характер на българските комитети, както и преднината, която те имат поради по-ранния старт. До късната 1904 не са убити почти никакви екзархически свещеници, в сравнение с двадесет свещеници на Патриаршията. През 1907 жертвите са еднакви. Това показва че, от гледна точка на броя и влиянието, гръцките чети са успели да зачеркнат наполовина постигнатото от българите в южните части на Македония. Тоталният брой на жертвите сред духовенството за период от почти десет години борба показва ясно, че печеленето на душите на свещениците насила не е било лесна работа. Въпреки огромното символично значение на самото убийство като акт, всъщност то се оказва контрапродуктивно. Прилагането на масивно насилие от страна на комитите, предназначено да подпомогне делото на Екзархията, се оказва в края на краищата вредно. Във времената на романтичния национализъм невидимата армия от мъртви гръцки духовници, истински мъченици на нацията, се оказва непобедима.

1 Kofos (Evangelos), „Patriarch Joachim HI {1878-1884} and the Irredentist Policy of the Greek State“, *Journal of Modern Greek Studies*, 4 (2), 1986.

Васили Ц. Гунарис е професор по съвременна история във Факултета по история и археология към Аристотеловия университет, Солун. Изучавал е съвременна история в Солун (BA 1983 & MA 1985) и в Колежа St Antony, Оксфорд (PhD, 1988). От 1990 до 2001 и отново от 2005 е директор на Центъра за македонска история и документация в Солун. От 2000 до 2005 преподава социална и икономическа история като асистент-професор във Факултета за балкански изследвания (Университет на Западна Македония, Фиорина). През 2009-10 е гост-професор в King's College, Лондонски университет.

Коментари (11)

- 30-11-2014|**Страшимир**

Текстът образцово демонстрира имитация на обективност и неко-ректна спрямо фактите субективност. Свидетелствата на миналото се поместват в специално подготвен за тях контекст. Той не е на историческата наука, а на гръцкия шовинизъм. Имитацията на научна добросъвестност е добра, византийска. Ферманът от 1870 г. и Карнегиавата анкета от 1914 г. са действително неутралните, обективните гледни точки за българо-гръцкото противопоставяне в Македония. На всяка нация е присъщ емоционален прочит на собствената история и привързаност към своите герои. Но това как те се назовават е показателно за моралната идентичност на отношението към другите, чуждите. В България има улици, носещи името на цар Калоян. Но нито една не се казва „Цар Калоян Ромеоубиец“. В Атина и Солун има булеварди на името на император Василий II. Те се казват „Василий Българоубиец“. Жалко, много жалко за гърците, които приемат това като нормално...

• 30-11-2014|Златко

Самият аз публикувах текста с пълното усещане, че тук са положени всички усилия, за да се избегне някакво едностранчиво и шовинистично представяне на историческите събития. Не ми е ясно в какво точно откривате тук гръцки шовинизъм – в края на краищата гърците не са представени като някакви агнета, подложени на българско заклание. Според тях ние сме започнали първи – и моето собствено усещане е, че това най-вероятно си е чиста и проста истина, само че неудобна за приемане и признаване, след толкова много години на доктринесрство и задължително противопоставяне едни на други.

А дали не е време вече малко да поразмислим, да започнем да променяме умонагласите си? Стига с това вечно преповтаряне на „истини“, които са набити в главите ни. Какво толкова недостойно има в това да кажем, „ей, вярно бе, ние първи сме започнали. Прощавайте, комшии, хайде да се опитаме оттук нататък по-малко да се гризем едни други заради неща, дето са минали толкова отдавна...“

На самия мен това ми се струва най-достойното. Ако и да не е лесно за вършене. Те достойните неща затова са толкова важни и достойни, щото повечето хора нямат силата и очите да ги извършат.

Или така долу-горе...

• 30-11-2014|Страшимир

Гръцкият шовинизъм е в това, че просто се фалшифицира историята чрез подбор и тълкуване на факти(не на фактите, а на факти). Първи са започнали създателите на т. нар. Мегали идея. Гръцките свещеници в Македония не са „проповедници на Бога и мъченици на нацията“, а агенти на една политическа кауза. А тя е шовинистична, а не национална, защото цели гръцизиране на българското население в Македония. Борбата започва много по-рано с асимилаторските действия на цариградската/т.н. Вселенска/ патриаршия. И чуждите, небългарски и негръцки, източници за конфликта/конфликтите са достатъчно ясни. Достатъчна е и личната съдба на Григор Пърличев, за да се разбере, че понятието „мъченици“ за гръцките и гръкомански свещеници и архиепери в Македония е меко казано неуместно. До историческата истина не се стига с усещане, а с познаване на изворите и документите. И с честно отношение към тях. Винаги съм бил против фанфарния патриотизъм, който търси навсякъде следи на българско достойнство и величие – и

където ги има, и където ги няма. Но ме дразни и другата крайност – съзнателният или несъзнателният стремеж непременно да се преосмислят представи за миналото. Някъде това преосмисляне е необходимо, но май най-често се прави с цел да се каже/напише нещо различно от това, което е прието за вярно. И да се принизи своето, българското. Смешно е да се мисли, че всяка вечно повтаряна истина е набита в главите на хората. Просто главите трябва да мислят – кои тези на родната историография са плод на идеологически манипулации(във всяка историография има такива) и кои не са. И да не приемат за чиста монета всеки добре написан текст на чужд учен. Знанието на историята ни е необходимо не за да мразим другите, а да имаме своя идентичност и достойнство. А достойнството включва не само смелостта да признаеш, че в историята на твоята нация има събития, които трябва морално да се осъждат, а и способността да не се насилваш в търсене на негативи(или в създаването им) в тълкуването на миналото.

Ще си позволя един елементарен пример за честно отношение към родната история:

Това, че цар Симеон е „создател на славянската литература“ (според названието на картината на Алфонс Муха, което според мен е адекватно на историческата роля на този владетел) не е означава, че заповедта му да се отрежат ушите и носовете на 300 ромейски военнопленници от хазарски произход не е жестока (за тях) и не е позорна и унижителна (за него). От различни гледни точки трябва да се признаят и двата факта като случили се в Историята. И нито един от тях не трябва да води до премълчаване или недооценяване на другия.

- 30-11-2014|Б.

Четейки подобни писания разбирам защо Анастасия Каракасиду е била заплашвана от нучната общност в Гърция само преди 7-8 години. Разбирам и защо българската църква „Свети Стефан“ в Истанбул е строена цели 60 години.

- 30-11-2014|nedkov

Препоръчвам да се прочете и „Политическа и дипломатическа история на България – от Възраждането до Първата световна война“ томове 2,18 – 19, автор проф. Г. П. Генов. Трудът съдържа общо 23 тома плюс Ди-

пломатическа и политическа история на Румъния, на Сърбия, на Гърция и Европа.

- 01-12-2014|**A**

Този автор (Гунарис) заслужава да му обърнем специално внимание, тъй като е станал вече пословичен с псевдо-научните си исторически недоразумения в писанията си.

Ако се опитаме да си обясним откъде точно идват абсурдите, които той си позволява да пише, не ни остава нищо друго освен да приемем, че той просто е взел на въоръжение някаква псевдо-марксистическа максима (от типа „битието определя съзнанието“) и се опитва да я прилага към ... националните въпроси!

(Изглежда е пропуснал да забележи, че според марксизма наистина „битието определя съзнанието“ – но става въпрос за съзнанието главно в КЛАСОВ смисъл, не в национален!)

Ако прочетете друга негова творба – „Social cleavages and national „awakening“ in Ottoman Macedonia“ – ще останете с впечатлението, че според този автор историческото развитие на населението в Македония протича по следния начин: изначално (не се уточнява как и откога) си съществуват някакви хора, които са просто „християни“ – те са си винаги и вечно „християни“, те не могат да бъдат друго – и ако случайно се установи, че на практика те говорят на различни езици (гръцки, български, албански, влашки),

това е нещо допълнително „привнесено“ (от „националистическата пропаганда“!), което по никакъв начин не влияе на тяхната изначална „християнска“, а то ще рече „ромейска, т.е. в крайна сметка „гръцка“ принадлежност...

- 01-12-2014|**Златко**

Не е нужно човек да бъде непременно специалист по въпросите на национализма, за да е чувал отнякъде, че пред-националните идентификации се основават не на, хм, национални, а на религиозни, ще ги нарека тук „маркери“ (това е една от основните идеи примерно у Андерсън, макар че тя в никакъв случай не тръгва от него). Или, с други думи, преди да се утвърдят националностите, на Балканите няма „гърци“, „сърби“ и „българи“, има „християни“. В такъв смисъл изтупването тук с приказки от рода на „битието определя съзнанието“ и „марксизъм“ там,

където става дума за АВС-то на съвременната историческа наука, си е... изтупване. Нормалната тукашна история, при която всяко врабче може да се скрие под шапка-невидимка и да заяви във форума, че е примерно... орел. За съжаление нито от врабче може да се направи орел, нито пък от орела – врабче. Тия неща са си различни по природа и могат да изглеждат като едни и същи само в обстоятелства като тукашните – тоест „карай да върви, всички сме за Пловдив“.

Хайде, живи и здрави всички...

- 03-12-2014|А

Златко, аз си позволих да коментирам тук, защото по една случайност съм запознат с повече статии от въпросния автор (не само с тази тук), и именно защото съм запознат, съм напълно наясно, че този автор в никакъв случай не може да бъде образец за такъв, който се стреми „да избегне някакво едностранчиво и шовинистично представяне на историческите събития“...

Той може да се опитва да имитира нещо такова – но не може да го постигне.

Изкривеността на неговото мислене му е позволила в цитираната от мен по-горе публикация да напише категорично и следната глупост: „a blend of „races“ or a linguistic blend does not necessarily imply an ethnic mixture as well.“

Т.е. това, което ти тук наричаш „религиозни маркери“, за него не са само религиозни, но и ЕТНИЧЕСКИ! За този човек „християни“ е „етнос“! Той отказва да приеме очевидния (очевиден дори и за тогавашните ЗАПАДНИ пътешественици и търговци и дипломати) факт, че „християните“ в османската империя са представители на различни етноси!

И затова той отказва да приеме като историческа истина думите на английския консул в Битоля през 1867 г., че

„The Christian population of this Pashalic is composed of four different races who all profess the Greek Orthodox faith;... the Bulgarians... the Wallachs... the Albanians... and the Greeks“.

Той сам цитира тези думи – думи на пряк свидетел от онази епоха (и то свидетел, официален представител на държава, която по никакъв начин не симпатизира на българската национална кауза) – цитира ги, но отказва да ги приеме!

За такива базисни проблеми става дума при този автор, и те не бива да бъдат подминавани.

- 03-12-2014|**Златко**

Драги ми „А“, водил съм тук повече от достатъчно разговори, подобни на нашия тук с теб, за да имам все още някакви съмнения относно тяхната безплодност. С две думи: колкото повече „аргументи“ привнасяш, толкова повече се затвърждава убеждението ми, че не разбираш нищо от нещата, които четеш. В случая например цитатът, който привеждаш, е директно опровержение на разбиранията, които приписваш на автора му. „Does NOT necessarily imply an ethnic mixture as well“ означава ИМЕННО, че „християни“ и „етнос“ са две различни неща, които хората никога не са смесвали. И когато става дума за това, че в пред-националните идентичности няма етническият конфликт, който се появява по-късно и че в Империята хората се делят не толкова по етнически, колкото по религиозни признаци, това съвсем не означава, че те са били някакви лишени от етнос същества, които не са могли да кажат каква е разликата между грък и българин. За тях това просто не е имало антагонистичното значение, което придобива по-късно, някъде от 1850-те нататък. По този въпрос дори и тук в списанието има достатъчно текстове, които могат да помогнат на човек да се ориентира в тази материя. Но за да го направи, той или тя първо трябва да бъде лишен от ядното желание да опровергае на всяка цена гръцкия „лъжец“, което, ако не ме лъже усета и житейския опит, е твоята най-важна, ако ли не и единствена, мотивация.

Прочее, за по-малко преднамерени хора, ето тук един текст, в който нещата в тази връзка са обяснени добре и професионално:

Раймонд Детрез – „Турците със сила, гърците с книга“. Митът за двойното робство

А на теб предлагам да прекратим безполезния спор. Доколкото имам някакъв опит в тия неща, оттук нататък само ще се заинатиш да привнасяш все нови и нови „аргументи“, и все от същия ялов, ако ли не дори излагащ на показ учено невежество, характер, но това вече си е твой проблем, съжалявам. За самия мен е достатъчно неприятно и това, че трябва тук да изоставя учтивия тон на стопанин и да те поставям на мястото ти, на цената на приказки, от които не изпитвам ни най-малко удоволствие, нито получавам някакво удовлетворение...

- 06-12-2014|Б.

Г-н/ Г-жа А., не си струва да спорите и просвещавате, собственикът на сайта е заклет мултикултуралист отпреди Христа.

- 08-12-2014|А

Наистина, няма особен смисъл да се спори с човек, за когото най-върховната и най-определящата (и за миналото, и за бъдещето) реалност е „Империята“ („в Империята хората се делят ...“) – всичко преди „Империята“ няма значение, то е изтрито, никога не е съществувало...

Все едно преди „Империята“ никога не е имало българска държава, никога не е имало български патриарх... Само „християни“ имало, и всички те с нетърпение чакали да дойдат османците, че да успеят най-после да се „обединят“ във вид на „рая“...

Майстора и музата

Автор: Мими Михайлова

Никой не помнеше истинското му име. Знаеха го като Майстора на късия разказ, или за по-кратко – Майстора. Не че това не беше обичайно за малкия градец, където хората си общуваха тъй, на прозвища. То другите имена, по акт за раждане, се появяваха чак на края, под снимката на некролога с прякора в скоби.

Няколкократно го награждаваха с местната литературна награда. Градското вестниче, което излизаше всяка събота заедно с отварянето на пазара, поради липса на новини запълваше празните карета с негови интервюта. Майстора не се скъпеше на думи, защото искаше да предаде на другите натрупаната от него мъдрост. Още като ученик изпитвал органическа нужда от писане и секс – разказваше писателят – като редът на тези нужди вече не помнел, но знаел от опит, че талантивите са заредени с тестостерон колкото за взривяването поне на един областен град.

Майстора не бързаше да издава разказите си. Обмисляше ги. Колебаваше се. Отлагаше издаването им в името на битието и еднократното пътуване до различни музи, с които успяваше да се свърже емоционално в чата. И колкото повече пишеше, толкова повече си ставаше ясен сам на себе си и толкова по-неразбран оставаше за другите. Но жителите на малкото градче махаха на това с лека ръка и добронамерен коментар: „Какво да го правиш – на писател и на луд не можеш да посегнеш!“

А Манол Ангелов гледаше на себе си като на спасител на човешката душа. За по-голяма нагледност неговите герои биваха всякакви предмети: сложните натури представяше като пощенски кутии, събрали в себе си душевностите на различни хора; натрупалите мъдрост бяха отрязано дърво, облещило срещу другите навъртените годишни кръгове; не липсваха хора-брадви и герои-триони; някои изгубваха самоличност като семе на могъщ дъб, поникнало в процепа между тротоарните плоч-

ки, а други бяха употребени и изхвърлени като пощенски пликове... ей такива едни му се пръкваха образите.

Получаваха му се характерите и им се радваше, защото усещаше вдъхновението. „Има ли вдъхновение, и с цифри се твори поезия“ – проповядваше той.

Майстора често търсеше музите си (бяха най-различни, за да избегне печата на някакво амплоа и да презре границите на ограничението). „В чисто физиологичен смисъл общуването с вдъхновителките и писането са все занимания самотни“ – така Майстора обичаше да перифразира Рей Бредбъри, наричайки го за по-кратко „татко“.

Но сега се случи нещо тревожно. Не той отиде, а тя дойде. Майстора се притесни и застина в очакване. Почувства се не вдъхновен, а похитен от Нея. Морската муза говореше в шлифован четиристъпен ямб. Носеше опасния заряд на фатална жена и неизречено блаженство. И всичко това надничаше лукаво под нощното крило на косите ѝ.

Всяка нейна дума променяше реалността, а устните ѝ с карминово-то червило бяха съвършени. Въздухът се нажежаваше до мараня от гласа ѝ. Всичко наоколо приемаше нейните форми...

Макар да беше на петдесет и две години, Майстора не спираше да повтаря, че все още е мозък, мускули и мязга, че той е покорителят на женските сърца и на света. Но Нейното идване го обърна като ръкав на сако. Толкова словоохотлив преди, сега писателят замлъкна. Търсеше точните думи, които да бръкнат в душата или да плющят като бич, и те се появяваха подредени в изящен изказ в нейната поезия. Изгуби вяра в себе си, че може да придаде форма на мислите си. Изчезнаха сякаш и мислите му. Съществуваше само една идея и това беше Тя.

Толкова болен, аморфен и изгубен се чувстваше. Само нейното присъствие го държеше в реалността. Изпитваше ужас, животински страх, че го няма, че Тя е него. Гледаше божественото ѝ спящо тяло. Такъв текст искаше да твори Майстора и сега той лежеше хрисим в съня си до него, но не беше негов... Сълзите се търкаляха по лицето му. Замахна с ножа, после пак... Разследването по-късно щеше да констатира тридесет и седем прободни рани. И пустота. Коленете му потъваха в кървавото море. В разперените си ръце държеше ножа и мобилен телефон. Майстора се беше превърнал в посечено разпятие, побито в пробитата утроба на Музата.

Мими Михайлова е завършила специалностите „Българска филология“ и „Психология“. Автор на две стихосбирки: „Жива вода“ и „Целуната от изгрева“. Изда-ла две книги с критика: „Кризата на прехода. Митични и културно-антропологически наративи“ и „Пътят на неофита“. Пише разкази и есета. Има публикации в печата и в електронните медии. Член на Дружеството на писателите – Пловдив и в управителния съвет на НПО – Клуб на дейците на културата – Пловдив.

Коментари (2)

- 02-11-2014|**Радомир Парпулов**

Драга г-жо Михайлова, това проза ли е или поезия?! Чудесно е!!!
Парпулов

- 16-12-2014|**Емил В. Албин**

Благодаря Ви, г-жо Михайлова!
Емил В. Албин

Но-бел

Автор: Стефани Ан Голдбърг

Дори и ако членовете на Нобеловата академия са се почувствали под-разнени когато Жан Пол Сартр отхвърля наградата им преди 50 години, те не го показват с нищо. Академиците подреждат чиниите за тържествената вечеря и казват речите си въпреки това – без присъствието на самия философ. Нобеловата награда за литература за 1964, обявява Андерс Йостерлинг – дългогодишен член на Шведската академия, самият той писател – се дава на „френския писател Жан Пол Сартр за работите му, които, богати на идеи и изпълнени с духа на свободата и търсенето на истината, упражняват мащабно влияние върху нашето време“.

С. Фриберг, ректор на Каролингския институт – престижен шведски медицински институт – прави по време на банката следните забележки: „Екзистенциализмът на Сартр може да бъде разбран в смисъл, че степента на щастие, която човек може да се надява да постигне, се управлява от готовността му да заема позиции в съгласие със собствената му етика, а след това да приема техните последствия...“

„Ще си позволя да припомня“, казва Андреас Йостерлинг, „че лауреатът оповести, че не желае да приеме наградата. Фактът, че той отказва това отличие ни най-малко не променя валидността на наградата.“ Но, обяснява Йостерлинг, при тези обстоятелства представянето на наградата не може да бъде проведено. Церемонията по отдаването на Нобеловата награда за литература за 1964 се провежда тихо, то е корона без крал.

На 22 октомври 1964 Сартр обяснява мотивите си в публично заявление, отправено към шведската общественост. Отказът му няма нищо общо с шведската академия или със самата Нобелова награда, пише той.

Причината за отказа ми е двойна, пише Сартр: лична и обективна. Сартр твърди, че винаги е отхвърлял официалните награди. Отказал е Почетния легион през 1945, макар че е симпатизирал на правителството. По същия начин никога не се е опитвал да стане преподавател в Колеж

дъо Франс, въпреки че приятелите му често са го увещавали да го направи. „Един писател, който възприема политически, социални или литературни позиции, трябва да действа единствено със средствата, които са негови собствени“, пише Сартр, „с други думи, писменото слово“. Писателят трябва да отказва да бъде превърнат в институция. Писателят трябва да остава свободен. „Ако се подписвам като Жан Пол Сартр, това не е същото като Жан Пол Сартр, носител на Нобелова награда.“

Що се отнася до обективните причини, Сартр твърди, че не желае да заема позиция в битката между Изток и Запад, която бушува в 1964. Макар че самият Сартр е по рождение западен буржоа, симпатиите му са на страната на социалистическата кауза и така наречения Източен блок. И макар и да разбира, че Нобеловата награда за литература не е стриктно литературна награда на Западния блок, тя без съмнение се използва, казва Сартр, за отличаване на писатели от Запада или писатели, противопоставящи се на Изтока¹. Освен това Сартр е обезпокоен от мисълта, че наградата би могла да бъде използвана от френската десница като средство, с което да се замаже радикалното му минало; той не би желал десницата да го обяви за свой човек. Въпреки всичко това той би отказал и Ленинската награда, ако тя би му била предложена.

„Това са нещата, които направиха толкова трудно за мен както обявяването на наградата, така и отказа, който съм длъжен да направя“. Писателят Жан Пол Сартр завършва декларацията си с обявяване на дружески чувства към шведския народ.

* * *

В края на краищата Сартр отказва Нобеловата награда поради философската идея, с която ще бъде свързан завинаги: екзистенциализма. Същността на екзистенциализма е следната: съществуването предшества същността. Представете си ножче за острене не моливи, казва Сартр в лекцията си от 1946 *Екзистенциализмът е хуманизъм*. Смятате ли, че майсторът изготвя ножчето според някаква представа за ножче, която идва на първо място? Ако е така, то вие смятате, че същността предше-

1 Едва ли е случайно това, че на следващата година – най-вероятно за да се опровергават именно тези твърдения на Сартр – Нобеловата награда се дава на Михаил Шолохов, който, за разлика от останалите руско-съветски писатели, получили наградата, никога не е бил дисидент или човек, противопоставящ се на съветския режим. Самият Сартр посочва Шолохов, Пабло Неруда и Луи Арагон като писатели, достойни за наградата; както е добре известно, и тримата са комунисти. Бел. пр.

ства съществуването и не сте екзистенциалисти. Вие вярвате, че физически съществуващото ножче е извлечено от някакво първично [съществуващо] ножче, от което всички ножчета са доведени до съществуване. Прилагането на това мислене към хората, поставянето на същността преди съществуването означава, че всички хора са създадени от една универсална идея за човека – а именно, образа (и подобие) на Бога.

Но Сартр не вярва, че хората са създадени по образа на Бога. Той вярва, че съществуването на конкретния човек идва на първо място. Човекът съществува, среща се със собственото Аз, излиза навън в света – и определя Аз-а си едва след това. Едва чрез съществуването човекът може да знае кой е той или тя. „Човекът“, казва Сартр, „Не е нищо друго освен онова, което сам прави от себе си... Той ще придобие съществуване едва когато стане онова, което възнамерява да стане“.

Онова, което той възнамерява да стане, между другото, не е същото, което той желае да бъде. Ако ние се опитваме да бъдем „някого“, когото си мислим, че трябва да бъдем, ние заблуждаваме самите себе си. В този случай ние сме неавтентични. Ние определяваме самите себе си, превръщаме се в стоки, а не в хора. Но ако се опитваме да бъдем автентични, и ако е вярно това, че съществуването предхожда същността, то всеки от нас носи огромна отговорност. Ние сме изцяло отговорни за онова, което сме.

Екзистенциализмът, казва Сартр, „поставя всеки човек в състояние да притежава самия себе си, и полага цялата отговорност за съществуването му единствено върху собствените му плещи“. Животът на човека не е нищо друго освен сумата на собствените му действия. Човекът е сам, „изоставен на земята сред всичките му безкрайни отговорности, без помощ, без никаква друга цел освен онази, която си поставя сам, без друга съдба освен онази, която си изковава сам на тази земя“.

Това означава, че човешките същества са свободни. Радикално свободни. Ние сме одарени с една вълнуваща, важна и ужасяваща свобода. За екзистенциалистите не съществува възможност за заобикаляне на тази великолепна свобода. Ние сме, както заявява Сартр, осъдени да бъдем свободни.

Свободата не означава, че човек е отговорен единствено за самия себе си. Напротив, когато един човек направи избор за себе си, той избира за всички хора. Защото онова, което човекът прави, той и създава. И, създавайки, той прави света.

Творческите средства на автора са думите. Думите, за Сартр, са мощни, защото думите са действия. Всяка дума е разкритие и всяко разкритие е промяна. С всяка дума, която един писател написва, той или тя потопява себе си малко по-дълбоко в света, оттегля се от самия/самата себе си и се движи навън. И щом само това пътуване е започнало, той или тя не може да направи нищо, за да го напусне. По този начин, автентичното писане не може да бъде единствено наслаждение от думите. В акта на писането се съдържа един морален императив. Понеже думите осъществяват промяна, писателят е отговорен не само за своята собствена свобода, но и за свободата на своите читатели. Писането е акт на щедрост, то е дар; „целта, на която то посвещава себе си, е свободата на читателя“.

Но в същото време читателят също твори, докато чете. Читателят винаги може да продължи четенето си, да задълбочи ангажимента си с думите на писателя. Но той или тя притежава и властта да остави книгата за известно време настрана или да я игнорира напълно. Една книга е начало, но само начало. Писането не е пълно без читателя. Написаните думи са споразумение между писателя и читателя. „Един писател никога не трябва да си казва“, пише Сартр в есето *Що е литература?*, „Ба! Сигурно ще имам голям късмет ако имам три хиляди читатели“, а по-скоро „Какво би се случило, ако всеки би прочел онова, което съм написал?“, „Писателят може да игнорира това споразумение или да поеме отговорността за него. Императивът си остава завинаги.

Има значение, разбира се, с какви институции се съюзява авторът, какви са неговите/нейните политически симпатии, какви награди приема той или тя. Това означава, че за Сартр отхвърлянето на Нобеловата награда не е било нещо лично. То е метафизическо. Всяко действие, което предприемам като писател, казва Сартр, засяга съществуването на моите читатели. Приемането на Нобеловата награда би било за него компромис със, дори компрометиране на свободата на читателите му. Всъщност то би означавало компрометиране на свободата на цялото човечество.

* * *

Един дар е нещо много измамно. Приятно е да се получи подарък. Но заедно с това ние сме подложени на изпитание. Един подарък рядко идва без допълнителни, собствени условия. Много често ние си мислим: има ли този подарък нещо общо със самия/самата мен? Дали дарителят

наистина ме разбира? Дали ме познава така, както бих желал/а да бъда познаван/а? Един дар е също толкова акт, колкото и вещ. Той е огледало, което някой държи пред нас. В един дар ние виждаме себе си така, като сме виждани от дарителя.

Подаръкът е огледало, но двустранно огледало, защото вътре в даването е вложено приемане. Един подарък следователно има влияние върху нашата свобода. Независимо от това дали ще изберем да го приемем или отхвърлим, подаръкът е нещо, което трябва да се посрещне очи в очи. По същия начин, по който свободата на читателя допълва намеренията на писателя, така и приемането на един подарък допълва акта на даряването. Един подарък може да бъде отблъснат, но той не може да бъде игнориран. По тази причина приемането може да се окаже и пообвързващо от даването. Даването е утвърждаване на собствената свобода. Но приемането е моментен отказ от свобода. То е декларация на зависимост.

Писането е акт на щедрост, пише Сартр. Но кое всъщност е по-щедрият акт? Да се отхвърли подарък, който презираме, или да се приеме подарък, който всъщност не желаем?

Можете да разберете защо Сартр – още от момента, в който научава, че е бил номиниран за Нобелова награда – се опитва да осуети възможността да получи наградата. Той стига дотам да напише писмо до Академията, в което казва, „Дори не помисляйте за мен“. (Писмото, както изглежда, е изгубено). Но щом получава наградата, Сартр вече е определян от нея. Той може да отхвърли подаръка, но не е в състояние да избяга от него. Той винаги ще бъде „Сартр, носителът на Нобелова награда“, дори и ако в същото време е „Сартр, отказалият Нобеловата награда“. Една награда, пише Сартр в *Тетрадки по етика*, е притежание на нечия душа.

В едно интервю от 1972 Сартр отново коментира отказа си: „... винаги трябва да има една последна книга, която е вид последно издихание на автора, а след това те го убиват с Нобела и всичко приключва. ... Самият аз мисля, че съм все още жив, защото го отказах“.

* * *

Албер Камю също е екзистенциалист. В речта си по случай приемането на Нобеловата награда за литература през 1957 той постоянно използва думите „свободен“ и „свобода“. Също като Сартр, Камю вярва в същностната, ужасяваща свобода на човека. Също като Сартр той вярва, че задачата на писателя е да стои заедно с, но и да представлява, свои-

те събратья-човеци – особено онези, които са били принудени да замълчат, потиснатите, несвободните. Също като при Сартр, спечелването на Нобеловата награда е шокиращо и болезнено за Камю. Но въпреки това той я приема.

Разликата може би се намира в разбирането на Камю за свободата. За Камю човешкото състояние е принципно абсурдно. Човекът желае разум, смисъл, щастие. Но въпреки това той живее в свят, който е ирационален, студен и мълчащ. Такава конфронтация с абсурдността на живота би могла да доведе човека до отчаяние, може би и до самоубийство. Но отчаянието е само отрицание на Абсурда. Когато човек истински приеме Абсурда – тоест прегърне живота с цялата му неразумност и объркани противоречия – то възниква задължението да се живее. Само при пълно приемане на абсурдността на живота човек може да стане свободен. Истинската свобода се открива не само в действието – в живеенето – но и в достигането на съгласие със съществуването. В приемането.

По време на церемонията по награждаването Камю казва:

Що се отнася до мен, аз не мога да живея без изкуството си. Но никога не съм го поставял над всичко останало. Ако, от друга страна, се нуждая от него, то е защото изкуството ми е неотделимо от събратьята ми хора, и защото то ми позволява да живея такъв, какъвто съм, на едно и също ниво с тях... То задължава артиста да не се държи настрана; то го подлага на най-непретенциозната и най-универсална истина. И много често онзи, който е избрал съдбата на артиста, защото се е чувствал различен, скоро осъзнава, че не може да поддържа живо нито изкуството, нито различността си, ако не приеме, че е като всички останали...

Ето защо истинските артисти не презират нищо: те са задължени да разбират вместо да осъждат.

„Кой би могъл да очаква от писателя“, казва Камю, „окончателни решения или високи норми на поведение? Истината е мистериозна, изплъзваща се, тя винаги трябва да бъде извоювана“. И все пак писателите трябва да се движат към истината и свободата заедно със своите другари – мъчително, но с твърда решителност.

Докато Сартр отхвърля своята награда, за да защити свободата си, както и онази на събратьята си хора, Камю използва собствената си Нобеловата награда, за да почете читателите си, събратьята си писатели, събратьята си хора.

Моето поколение трябваше да се бори срещу ниҳилизма и отчаянието, казва Камю на Нобеловата академия. Ние сме поколение, родено по време на Първата световна война, което е било на двадесет когато Хитлер идва на власт, което е образовано с Испанската гражданска война и концентрационните лагери, и което сега живее в свят, заплашен от атомно унищожение. Ние се намираме, казва Камю, в ужасяваща надпревара с времето, за да възстановим в света един мир, който не е робство; едно подновяване на културата и труда. Ние се борим срещу великите инквизитори, които желаят да утвърдят завинаги едно царство на смъртта.

„Именно на това поколение аз бих желал да предам почитта, която току що ми оказахте“, казва Камю. Аз я приемам „като почит, оказана на всички, които, споделяйки една и съща битка, не са получили никакви привилегии, а напротив, са познавали единствено бедност и преследване“. Моето поколение се нуждае от одобрение и насърчение за жертвите си, където и да бъде открито.

Ето защо, сведен до онова, което наистина съм, до моите ограничения и задължения, заключава Камю в речта си пред Нобеловата академия, „аз се чувствам по-свободен да приема щедростта на почитта, с която току-що ме удостоихте... Остава ми само да ви благодаря от дъното на душата си и да направя пред вас публично, като личен израз на благодарността ми, същото онова древно обещание за вярност, което всеки истински артист повтаря тихо за самия себе си всеки ден.“

* * *

Албер Камю сравнява абсурдността на човешкия живот с мита за Сизиф. Бедният Сизиф, осъден от боговете на неизпълнимата си задача. Чак до върха на планината той търкаля своята канара, само за да види как тя отново се търкулва обратно. Това е много добро наказание, смятат боговете. Какво повече би могъл да ненавижда човек от безсмислената работа?

Сизиф не е в състояние да избегне съдбата си като се опитва още по-упорито. Той трябва да приеме онова, което му е отдадено. След това единственото, което има значение е как Сизиф търкаля канарата си. И това е всичко, което е дадено и на нас като хора. „Самата борба към висините е достатъчна да изпълни сърцето на човека“, пише Камю. „Човек трябва да може да си представи Сизиф щастлив.“

В лицето на Сартр и Камю ние имаме две напълно различни картини за задълженията на писателя, и двете вдъхновени от екзистенциалистката философия. Но нищо в екзистенциализма като философия не предполага, че писателят има задължението да приеме или откаже дадена награда. При Сартр, писателят дава награда като отхвърля наградата. При Камю, писателят дава награда като я приема. И двете неща са екзистенциалистски решения. Най-важното за екзистенциализма е не валидността на дадено решение, а приемането на задълженията и последствията от него. Както Сартр, така и Камю правят именно това. Те изживяват отговорностите на това да бъдеш отказващ и приемащ човек, в двата съответни случая. Вземайки противоположни решения, и двамата писатели утвърждават подлежащата увереност, че самият избор е далеч по-маловажен от живота, живян според изискванията на този избор.

Стефни Ан Голдбърг е артистка, писателка, музикантка и професионална дилетантка. Тя е една от основателките на художествения колектив Flux Factory.

Лидия или самоубийството като епизод от VIP-Brother

Автор: Анжела Димчева

Променен е до трагичност кодът за личностно самосъхранение на българина. Притисната от политическата демагогия вече 25 години, нацията ни е тотално обезверена и психически деградира. Като че ли нищо човешко вече не се припознава в нейното битие, морал и поведение.

Нещо повече – самоубиват се не толкова възрастни хора, отчаяни от бедност, болест или самота, а по-скоро – младежи и личности с активна позиция от средното поколение.

Няма значение какви са причините за всеки един случай – дали морални, политически, финансови, семейни, служебни или чисто емо-

ционални. Такава липса на перспектива пред младите хора никога не е съществувала в общественото пространство. Дори и след двете национални катастрофи през 20-и век.

България днес е остров извън картата на света. Сякаш битието ни се управлява от някакъв негласен договор между трите власти у нас: Законодателната поддържа взаимноизгодния пъзел, Изпълнителната включва финансовите и силови инструменти, а Съдебната осигурява правовия чадър над недосегаемите престъпници.

А целта е една – да се унищожава всеки талантлив, инакомислещ, инициативен и можещ човек. Всеки качествен българин. За да останат само роби в държавата – малограмотни представители на малцинствата, оскотели от немотия селяни, послушни мижитурки-чиновници, апатични пенсионери, проститутки и наркомани, които са лесни за вкарване в далавери и контрабандни канали.

Това унищожаване на българския интелектуален потенциал става по много начини:

1. безнаказаност за всякакъв род престъпления, най-вече финансови, трудовоправни, криминални;
2. липса на работни места, отговарящи на квалификацията и образованието;
3. мизерно заплащане, колкото за екзистенцминимум;
4. административни препятствия, които обезсмислят усилията на собствено усъвършенстване;
5. корупция в невиджани размери по всички нива на управлението, здравеопазването, правосъдието;
6. прогонване на добрите кадри в чужбина;
7. заробване на предприемчивите с убийствено манипулативни кредити;
8. налагане на мутренския имидж за „успял“ в живота;
9. преекспониране на субкултурата (ежедневен диктат на десетки риалити-шоу, чалга-звезди, „жълти“ медии, измислени VIP-ове и екшън-герои);
10. тотално изключване на православната църква от актуалните духовни и морални проблеми на отделната личност чрез превръщането на тази вековна институция в една търговска фирма;
11. сриване авторитета на интелектуалеца (учителя, лекаря, инженера, творците във всички изкуства);

12. фетишизиране на парите като единствена ценност в индивидуалното и колективно съзнание чрез диктата на рекламата и модела на забогатяването чрез далавери.

Тези модели работят неотстъпно вече 25 години. Те са шаблони, в които се разполага мисълта ни. С какво ни занимават по цял ден медиите? С далаверите и любовниците на политиците, с разводите и крокодилските сълзи на фолк певиците, със силикона на депутатките или с килограмите им, с новото „Порше“ на някоя мутра, с кавгата на нечий футболни съпруги, с кого спал (пил, ял, бил се) Волен Сидеров... Една постоянно включена камера върху живота на „виповете“ – те са важните, те решават дали да живеем или мрем, те се смеят нагло от екрана, запалили пури на екзотични яхти. Да, медиите продават дъвката на развлечението, миража, че всеки може да бъде VIP.

С това ни облъчват, тровят, дрогират ежедневно...

За какво да ни „товарят“ с важните, общонационални, драматични проблеми на българина? Анализатори, социолози и политици продължават да говорят твърде лековато и условно (в неопределено време) за неразрешимите дилеми, от които българинът загуби съня си: буксуващата пенсионна реформа, вечно неадекватната здравна система, пропащащото образование, имитиращата дейност индустрия, безработицата, която няма точни цифри, обезлюдяването на малките градове и селата, демографския срив, гигантските кражби на концесионерите...

Цели рекламни отдели на електронните медии са заети да отклоняват чрез глупотевини вниманието ни от политическия акцент на дена. Колко по-маскиращо е да се отпуснеш в съня на измислените восьъчни фигури, на „героите“ от Survivor или смехотворно изгриващите нови пещи (танцуващи) звезди... Или дори да бъдеш като тях, да ги имитираш, да се идентифицираш, да си образът в огледалото. Не си ли дават сметка тези „режисьори“, че огледалото е повече от криво? Никой вече не избира „тиха“ смърт – в легло, с хапчета или с отвара от татул... Шоуто тече като втора кръв в съзнанието на обезверения българин. Той няма смислена цел в живота си. Той се чувства значим само пред камерата, пред селфито – няма значение възход или падение, кръв или рози, жив или мъртъв...

Не казвам това, за да подигравам непонятния за мен самоубийствен жест на Лидия, сигурно причините не са една и две. За мен тя е жертва на системата. Иначе не би избрала фонтана пред Президентството. Точно

както преди три години жертва на системата стана и моят брат – само на 49, в апогея на живота си, влезе в банята и се застреля. Тихо, скромно и никой не разбра.

Само аз отивам на гроба му от време на време и го питам „Защо?“... Така ще се пита и детето на Лидия.

Анжела Димчева е родена през 1963 г. в София. Завършва българска филология в СУ „Св. Кл. Охридски“ с втора специалност английски език (1987). Работи като преводач от английски (1981-1982) в НИСИ, като специалист-българист в литературния отдел на Дома за литература и изкуство за деца и юноши в София (1987-1989), като издател през 90-те години (ИК „Анжели“), като редактор за поезия и критика във в. „Словото днес“ (2008-2012), като отг. ред. в списанието за литература и изкуство „Световите“ (2011-2012). Има около 350 публикации (поезия, литературна критика, сатира, преводи) в над 30 издания. Автор е на четири стихосбирки – „Предспомен“ (1989), „Температура на духа“ (1996), „Сезони на душата“ (2009) и „Крехка суета“ (2013), както и на сборник със статии, рецензии и интервюта „И критиката е любов“ (2013).

Коментари (13)

- 06-11-2014|**Вярвайте ми...**

че освен обезверена, вярата може да бъде и озверена. Но българите това го не знаят, затова тегло теглят, но и майна – на всичко.

- 07-11-2014|**Миглена**

Прекрасна статия! Макар че определението „прекрасна“ е твърде странно за емоционалния уклон.

- 09-11-2014|**zlatka stamatova**

Вярвайте ми... писа:

че освен обезверена, вярата може да бъде и озверена. Но българите това го не знаят, затова тегло теглят, но и майна – на всичко.

- 09-11-2014|**zlatka stamatova**

Много точно и талантливо поставена диагноза на едно общество в кома. Но кои са причините

- 09-11-2014|**проф. Милев**

Причините ли? Преди всичко медиите, които меко казано се „самоцензурират“ срещу финикийски знаци. Самозапалилата се не е от най-бедните, но тя поне за момент е била повредена, Както и онзи младеж миналата зима от Варна. Виновни са не само политиците, по-скоро онези, които величавят Манджуков, Гриша Ганчев, Гергов от Пловадив, Батков, Тошо Тошев, който подарил на закъснялата си невеста брилянтен пръстен за милиони за възхищение на „медиите“, колко мизерни и нещастни били българите, а за причиненото им опростачаване нито дума! Добра статия.

- 09-11-2014|**Pierre**

Интелектуалното – образователно и морално денатуриране на населението като цяло не започна преди 25 години, а още от времето преди да се роди Авторката, от момента на завладяването на страната от болшевиките с тяхното разлагащо обществото действие. Вижте „Големия брат“ и не се учудвайте на къде крачи „Малкият му брат“...

- 10-11-2014|**Иванка Даскалова**

Поздравления за текста. И аз мисля, че не е нужно да ти куркат червата, за да се самоубиеш. Има друг глад. И той е за справедливост. В ония времена, които опазил Бог, никой не иска да се върне, имаше свършено подобие на тази дефицитна стока. Крадеца – в затвора, „родната милиция ни пази“, никой не смееше да шукне, защото не знае кой с какво се занимава и къде носи, стоим си вкъщи, ходим по манифестации и посещаваме профсъюзната учебна година, а там и по вестниците ни обясняват как крачим бодро към светлото бъдеще. Имитация на морал.

Имитация на справедливост. А след като ни сполетя „демокрацията“, нещата се развиха логично. Дори от имитации нямаше нужда. Днешният ден е приемник на вчерашния. Същите хора, които ни съобщиха, че сме свободни ноември, на 10, и които се „бореха „срещу себе си, хванаха българската икономика, за да не я пуснат никога. А от историята знаем, че който държи икономическата власт, той стиска и политическата. Това, което става днес, е приемственост, продължение, континуитет, както искате, така го приемайте.

- 10-11-2014|**Надежда Александрова**

На днешния забележителен за съвременната ни история ден -10.11- си даваме сметка за един изстрадан период в живота ни. Слава Богу, че не го мислим като ден на поредната революция, като постигната винаги свобода, а като трудност и усилие, като начало на еволюционно движение към усъвършенстване на демокрацията в нашето общество.

Анжела, Вашият текст е необходимия коректив на всичко това, което сте описали в него и дано повече хора го прочетат. Съчувствам Ви за тъгата, която винаги ще съпътства житейските Ви радости. И нека оттук нататък те са повече.

В дългия си живот до тук се научих да нямам свръх очаквания, защото светът в който живеем не е справедлив по природа – той е „престъпен, бездушен и зъл“, както е казал поетът Николай Лилиев. Но животът ни е ценност, от която не бива доброволно да се отказваме, колкото и да ни е трудно. Пожелавам Ви сила и радости.

- 10-11-2014|**Анжела Димчева**

Благодаря на всички, коментирали това мое напълно импровизирано есе, родило се часове след трагичния акт на младата Лидия. Благодаря за конкретизацията и философските нюанси, с които дописват текста ми. Когато се говори за границите на личната свобода, всеки сам избира мярката. Но дали ехото на тази „мяра“ не наранява другите? Бидейки част от холограмата на света, писъците ни дълбаят грапавини върху кармата на нашите близки, факт, който не съзнаваме. Българският етнос ще продължи да се обезличава, докато не осъзнае, че не омразата трябва да бъде солта на отношенията ни, а преди всичко – надеждата... В нейните четири измерения – лична, социална, историко-философска и национална. Или както отбеляза по-горе проф. Надежда Александрова

ва – „да нямаме свърхочаквания“. Но бих добавила: в глобалния свят има място и за илюзии, и за разочарования, а ролята на политическата класа е да предложи на народа ни жизнеутвърждаващ баланс, за да не се превърне властта в самоцел, а битието ни – в капан „Фата моргана“...

- 11-11-2014|**Люба Вълчева**

Благодаря Ви за чудесното, макар и песимистично есе! Докосна ме дълбоко, защото сте засегнали причините за „обезверената и психически деградираща нация“ и „защо посягат на живота си младежи и личности с активна позиция от средното поколение“! Искам само да напиша, че бях възмутена от първия коментар на лекар от клиниката по изгарянията в „Пирогов“, че младата жена е била „с психически отклонения“ и да припомня, че още Ботев го е казал, че „...у нас свестните ги считат за луди ...“.

- 11-11-2014|**zlatka stamatova**

Самоубийството винаги е изключително сложна и дълбоко детерминирана поведенческа реакция независимо в какво психично състояние се намира индивидът. То по правило се провокира от някакви екстремални обстоятелства, които отключват суицидния и прекъсват инстинкта за живот. Дори и когато причините са дълбоко лични, те почти винаги са съчетани с една социална фрустрация, с усещане за социална безнадеждност, безпомощност и беззащитност. Древните латинци са казали: „Mors ultima ratio est!“ Смъртта е последно правило! Ще добавя – и последен избор! Ако приемем, че екстремални събития са отключили при Лидия такъв остър психотичен епизод това означава най-малкото че тя не е получила на време адекватна помощ и подкрепа от близките си и институциите. Т.е. пак говорим за едно разбито и Болно Общество, в което човекът е без значение и човешкият живот няма стойност!

А това ясно се потвърждава и от мястото, което е избрала! То не е случайно, нали?

- 21-11-2014|**placeholder=„Моля**

Есето е дълбок и обхванат анализ на нашето битие – за съжаление българските социолози много рядко си позволяват да бъдат така ясни категорични. Анна Гео

- 25-11-2014|**Татяна Ангелова**

С риск да заема една изолирана позиция, ми се иска да напиша няколко думи. Не ми допада този песимизъм, който блика от текста на А.Димчева. Не приемам и песимистичния хор, който подхващат останалите участници. Много повече ми допада поведението на учителя по физика Теодосиев, който не решава да се самоубие, защото отказва да преживява „действителността“ в България, а избира да създава бъдеще, да подготвя ученици – медалисти, да ги окуражи да вярват, че е по-добре да създаваш, отколкото да унищожаваш.

Денят на мъртвите будители

Автор: Румен Леонидов

И този ден на народните будители ще отмине. Будителите ще бъдат разбудени за един ден от съня на забвението и пак ще са оставени спокойно да си легнат в историческите постели – смъртта ги уважава повече от живия ни живот, миналото ги зарежда с повече надежни енергии, с ехо от незбравими закани: „И ний сме дали нещо на света!“, „Къде си вяност, ти любов, народна?“, „Умря сиромашът за правда, за правда и за свобода!“...

Думи, умни и шумни, възпалени и възпалителни, запотени от решителност, ярост и мрачен възторг: българинът у онези някогашни българи се е готвил да изкочи изпод зеблото на кожата си гяурска, изпод шаяка на потурите си, изпод ноктите на душата си – само и само да се докаже като човек. Като лична личност. Като освестил се Народ. С абмичии и възможности за Нация. За Държава...

Повечето от онези будни момчета са били силно неуправляеми, честолюбиви глави, непокорни люде, дето нямат страх ни от ятаган, нито от кол, а си слагали ръката в огъня и са стискали зъби, докато не им се напукат кътниците... Абе имало е мъже, влюбени в Майка България. Имала е и тя синове. Имало едно време българи... И сега има хора, които им викат българи.

Онзи ден едно българско момиче, прекарало менингит, ме помоли за пари. Тъкмо си помислих да му кажа, че нямам, то машинално продължи и ме попита: „Ами стотинки?“. Засрамах се от себе си и турих една шепа монети в ръката му. То, прилично облечено, започна да ги брои. Сетих се, че съм го срещал в трамвая, по същия начин обикаляше мрачните сънародници и без да се сърди на мълчаливите им откази, спираше пред всеки без изключение. И автоматично изричаше: „Ами стотинки?“

Докато дремех като чапла на спирката и се чудех дали да запердаша пеша към целта на моята всекидневна отсечка, до мен се придеби дреб-

но бабе, което заядливо ме попита: „Защо ѝ даваш, знаеш ли колко са богати с майка ѝ? Живеят до нас, на гарата, въшливи са от пари!“.

Бабето беше, в случая, моя будител. Събудих се и стреснат, без да искам, се отдръпнах – бабето беше ситно, но преизпълнено като мръсна бирена чаша с пяна от гняв и злоба, от желание за реванш и от безсилие за реванш... Беше също българка. Както е казал Народният поет – една българка. Говореше моя език, и аз разбирах нейния. Но – толкоз.

Между нас стоеше глупостта ми, че давам подаяния на богато (разбирай – щастливо!) идиотче, а опустошената от всекидневието бабка, която никога не би протегнала ръка за милостиня, не одобряваше да имам правото на съболезнование, на съчувствие дори... Моята доверчивост за бабето беше осъдителна и се явяваше като част от цялото ѝ проклятие срещу това полумомиче, полудете. Кое то най-вероятно никога няма да стане истинска баба, подобно на своята осъдителка, нито стара майка с дъщери и внуци...

Но да се върнем на спирката – само за няколко мига националното ни единство беше раздробено на части – лудата, аз и изцъклената душица на комшийката ѝ...

Все пак не мълчах докрая като онзи Антон от „Партизански песни“ на Веселин Андреев, а разсеяно запитах моята чужда българка: „Защо говориш така, та това дете е болно...“ Кое то беше видно от сто метра, но българката до мен не го виждаше. Защото погледът ѝ беше вперен в шепата на нещастничката. И никога нямаше да съзре видимото. За невидимото – да не говорим. Нищо, че по всяка вероятност бабата и детето се срещат всеки ден – до сетния си съседски ден...

„Боже, колко съм има на този наш свят, Боже!“ И нито един задружен будилник – да изкукурига. Да извика будността в душите ни. Да преобърне навътре вътрешното ни око. Да чуем у нас да проговори детето на добротата.

Какъв ще бъде краят на тази недопрочетена обща книга, наречена български Бит, описваща нашия изроден живот? Все го няма и няма краят, сякаш Авторът също е заспал, завинаги. Или се прави на умрял, защото не знае финала.

Румен Леонидов (род. 1953) е български поет, писател и публицист.

Коментари (1)

- 06-11-2014|**Колегиално**

Баничка, ама постна; постна, ама баничка. Въпреки това винаги ще вярвам в Леонидов. Раздавай стотинките, Румене.

Сребърната подкова

Автор: Михаел Стомин

*На поляна сред дъбрава
пасе кротко бяла крава...*

– Какво е това „дъбрава“? – пита Виви-Ан без да сваля очи от книжката. – Това едно жълто цветенце ли е, бабо?

– Не, дете. Спомни си вкусните ягодки в нея и ще се сетиш сама какво е дъбрава, миличка.

Бабата на Виви-Ан опитва горещата гъбена чорбица преди да я сваля от огъня.

– Докарала съм я на сол, добре. Е? Сети ли се какво е дъбрава, миличка?

Виви-Ан чете нататък:

*Както кравата пасе
идва дивото прасе;
идва и еленът стар
с име звучно – лопатар.*

– А какво е „лопатар“, бабо?

– Хайде сега остави книжката и отивай да измиеш ръчички. Време е за обяд, дете.

Виви-Ан е едно малко и много послушно момиченце с дълги плитки, което страшно обича приказки и много иска да стане писателка на всякакви приказни истории. Напоследък, преди да заспи, тя все си съчинява по една.

– Сетих се! Дъбрава е гора, а лопатар е голям елен с рога като лопати. После идва и един лесничей. Какво е „лесничей“, бабо?

– Сядай и хващай лъжицата – казва баба й. – Лесничей значи горски пазач. Баща ти беше лесничей, миличка.

Виви-Ан не помни баща си. Може да е бил лесничей, но тя не го помни и затова не знае какво значи това.

– Внимавай да не се опариш – напомня баба ѝ. – Първо духай лъжичката, после сърбай чорбицата. Хайде, дай книжката на мен и започвай, а аз ще ти чета нататък:

*Хлад полъхва, свежест пее,
в цветовете слънце грее;
виснал кротко над баира,
да отдъхне, облак спира.
Както кравата пасе,
идва горското прасе;
идва и еленът стар
с име звучно – лопатар.
На поляната без страх
кацва и певец при тях –
това е лично чичопея,
следван и от лесничея.*

– Моля ти се, чети по-нататък, бабо, това вече съм си го прочела – казва Виви-Ан и лапва пълната лъжича.

– Пак окапа чистата си блузка. Чакай... чакай да я избърша. Внимавай, дете – казва баба ѝ и започва да чете:

*Я да видим какво става,
тука в моята дъбрава?
Вижте, аз съм господар
на леса вековно стар,
идвам тука не да пея –
рекъл строго лесничезят.*

– И баща ми ли е бил толкова строг лесничей? – пита Виви-Ан и подухва пак в лъжичката. – Той карал ли се е на горските прасета, бабо?

– Това не знам, миличка. Да ти чета ли нататък?

Виви-Ан облизва лъжичката, оставя я до паничката и казва:

– Да. А пък аз измислих една приказка за нашия розов Прасчо. Искаш ли да ти я кажа, бабо?

– Като свършиш с обяда, Виви-Ан, тогава. Хайде, яж, да не притоплям пак супата.

– Прасчо в моята приказката може да хвърчи, бабо.

– Изобщо не се съмнявам в това при твоето въображение, мила, но сега се храни. А аз ще чета нататък. Хайде, колко пъти трябва да повтарям?

И лесът ще ти се смее...
Зло не мисли, който пее.
Свирката ми щом засвири,
пеят буки и баири,
ветровете във върхари,
да я чуят, тук са спрели.
Глух ли си за тая песен
на живота тъй чудесен?
За какво дошъл си тука
като не обичаш звука?
Като не харесваш хора
ни от птици, ни от хора –
рекла младата пастирка
и надула звучно свирка.

– А строгият лесничей какво ѝ отговаря, бабо? Чети нататък, да видим взема ли си бележка от тези мили думи.

Ще ви кажа. Аз съм тука
не за кеф, ами за слуга:
търся сребърна подкова –
лъскава и чисто нова.
Паднала е тука вчера,
трябва днес да я намеря.
Гледам под дърво и камък,
да я върна в стъклен замък.
Ако някой нещо знае,
искам тук да си признае.

– Ама лесничеят пак иска да заповядва – прекъсва четенето Виви-Ан, но баба ѝ я поглежда строго и тя се извинява: – Извинявай, мила бабо.

Слушай! Туй не е прието –
в хор отвърнали прасето,
кравата и чичопея
весело на лесничея. –
Щом изпаднал си в неволя,
Трябва да ни кажеш „моля“.

– Браво на тях. Всеки трябва да казва моля, когато иска нещо, нали, бабо? А кротката кравичка нищо ли не му казва?

– Нека видим, дете. Не ме гледай, а дъвчи.

*Лесничеят нека пита
за подкови и копита;
нека прошка да получи,
за поука в този случай.
Да му каже туй, което
каза и на мен прасето,
пък каквото ще да става –
рекля кротичката крава.*

– Ама.

– Не ме прекъсвай постоянно, миличка. Хайде, останаха ти още три лъжици. Изсърбай бързо и тях, докато стигна до края.

*Ще му кажа всичко. Ето –
взело думата прасето. –
Снощи като ровех гъби,
гледам, нещо ми се зъби.
Питам се: дали луната,
паднала е във гората,
щото тъй луната свети
нощем в дебрите проклети.
Ровя глината корава,
ала гледам – друго става:
като месечина нова
свети сребърна подкова.
Скоро мина самодива,
от луната по-красива,
спря и вика: Вижте, тука
принцът гонеше наслука.
Туй е негова подкова
щом е сребърна и нова.*

– И дивото прасе ли може да хвърчи като Прасчо от моята приказка, бабо? Той и неговата приятелка могат да хвърчат като пеперуди. Тя се казва Надин...

Този път баба ѝ я поглежда много строго.

– Прощавай, бабо. Моля те, продължи, ако обичаш – извинява се възпитано Виви-Ан.

*Само тя е! Ала всинца
няма да я занесем на принца.*

Таз заслужена награда
на прасето, знам, се пада:
с титли важни и високи,
с почести от сто посоки
и с признателност могъща
принцът винаги отвърща.
Тръгвай, зурльо, път ни кани
през дъбрави и балкани.
Виж, късметът ти, човече,
като питка се опеche.
Работата е готова,
тръгвай с тежката подкова.
В зной ще бродим и жарава –
жадни като тая крава.
Моля нашата пастирка
да надуе звучно свирка
и да пее чичопеят –
рекъл мило лесничеят.

– Браво на лесничея. Станал е възпитан и мил като моя Прасчо. Милата дума е най-хубавата дума, нали, бабо? А има ли още много до края? Защото в паничката ми има само една лъжичка още. Обещавам повече да не те прекъсвам, защото приказката е много хубава.

Тръгват двама преди пладне...

Бабата на Виви-Ан ѝ се усмихва и продължава нататък:

Тръгват двама преди пладне...

Стане утро, вечер падне –
по пътеки и по друми
с благи и сурови думи
замък стигат най-накрая,
светещ в приказна омая.

– Като в моята приказ... Ох, извинявай, обещавам да мълча като риба, но какво е омая, мило бабче?

– Това е прелестна красота, Виви-Ан.

– Също като гъбената ти чорбица, нали? Няма повече да си отварям устата, обещавам.

Принцът, както подобава,
с чест и почит ги дарява

и разпитва – сам да знае:
що онуй е, как това е,
що било е и ще бива;
за поляната красива,
за прекрасната пастирка
и вълшебната ѝ свирка.
Ако някому се стори,
не че те, а сън говори,
да не бърза да си ляга,
за да чуе тази сага:
Денем, в слънчева премяна,
свети горската поляна;
нощем, в приказна позлата,
пак облича я луната.
Яхнал вихрогона – ето,
слиза принцът от небето:
той пастирката прегръща,
тя с целувка му отвърща
и отлитат в оня замък
от кристал и гладък камък...

– Трябва да те прекъсна, бабо. Това мога да го сложа и в моята приказка. Виж, няма вече – купичката е празна!

– Браво, миличка. Ето че и приказката свършва:

Звездна приказка, която
продължила цяло лято.
Много истини събрала,
тя е жива днес и цяла,
и не спира да ни учи:
„Който вярва – ще получи“.

– Ти си най-добричката баба на света! Благодаря ти, мила бабо. – И както беше разнежена, Виви-Ан изведнъж решително заяви: – Искам да стана пастирка!

– Добре, миличка, но ела първо да ти измия устата. Иначе принцът няма да те целуне, скъпа.

Михаел Стомин е роден в Пловдив и живее в Германия от 1975 г. насам. По професия лекар, той пише за собствено удоволствие.

Коментари (8)

- 08-11-2014|„Катеричката в кафез“, П.Д.

*Толкова е просто и искрящо, та насълзява, г-н Стомин.
цитат:*

„... Само че двете наши паралелни духовни тенденции бяха пометени с нахлуването на Червената армия [...] – трагедия, която в духовно отношение не би могла да се измери, невъзможно е. Едно самобитно развитие да бъде заменено с чужди координати критерии, и то какви [...] с онези на другаря Сталин и компания. Без коментар.

Коментарът е с днешна дата – смачкана отвсякъде духовност [...], пълно обвъркване на критериите, разграждането им по всички линии, заменянето им с абсолютно нищо и отчаяното търсене на нови, които да ни върнат поне малко от ограбеното самочувствие..

Или да прочетем отново „Метаморфозата“ за която Маркес казва, ако не бях чел някога този разказ нямаше да стана писател, а когато го почетех, си казах – значи може и така, а щом може така, и ние, латиноамериканците, имаме някакъв шанс...”

*Александър Томов
Според мен“, том 2*

- 09-11-2014|**Я. Миличев**

Ако Андерсен беше роден в Пловдив за него щеше да знае само ДС, какъвто е случаят с Михаел Стомин. Затова никой да не се изненадва, че бил неизвестен на широката публика. Това че пише „за собствено удоволствие“ обяснява лесно високото качество на работите му. Гордея се, защото съм негов съученик и знам че е длъжник само на себе си. Благодаря за споделеното удоволствие, приятелю.

- 13-11-2014|**сестра Анастасия**

Колцина зрящи са четящи? Колцина четящи – зрящи? Блажени провиделите, че вярата е хляба на Доброто.

- 14-11-2014|**Сестра Маргарита**

Хубаво го е казала сестра Анастасия. А сестра Тереза е казала, че повече сълзи са пролети за сбъднати, отколкото за несбъднати мечти. Аз съм Маргарита – възрастна сестра в една фалирана болница и ще ви кажа тъжната истина, че приказките на Доктора са последните ми болкоуспокояващи. Страхувам се да мисля какво ще стане, когато свършат.

- 15-11-2014|**Виолета Далчева**

Трепкащо зад тъмния прозорец пламъче в освирепяла полунощ. Питам се, ще разсъни ли невинността на тази красива, но бедна приказка срама пред децата ни? Страхувам се, не.

- 19-11-2014|**Гинка Николова, Варна**

Между това, което прочетох и онова което виждам около себе си зее пропастта, където погребяхме бъдещето на децата си. Благодаря на автора и ЛП за тая песен.

- 19-11-2014|**Златко**

А може би е по-добре да оставим децата си сами да решават дали са били погребани или не. Както може би виждате и сама (примерно от статията „Националното самочувствие...“ в този брой), някои от тях са не само не-погребани, но и изпращат сигнали, които дават много основания за оптимизъм. Такива неща със сигурност не идват от изпод земята...

- 28-11-2014|**Младен и Теодора**

Много качествено. Защо трябва да го напише някой от чужбина? Отговорът е прост – защото една картина се вижда по-добре отдалеч. Започваме да четем списанието отново.

Имат ли място правата на човека в исляма?

Автори: Емил Кoen, Владимир Градев, Михаил Иванов,
Ариф Абдуллах

Превод на статията „[Кое е различното в Ислямската харта за правата на човека и Хартата за правата на човека на ООН](#)“ бе публикуван в „Маргиналия“ на 16 октомври. Авторите са активисти на голяма ислямска правозащитна организация. Те обсъждат и дават в общи линии положителен отговор на въпроса дали е съвместимо ислямското разбиране за права на човека с приетото в западния свят след обнародването на Всеобщата декларация за правата на човека на 10 декември 1948 г.

Проф. Владимир Градев оспори тезите им в писмо до редакцията.

Това стана повод сайтът за правозащитна журналистика „Маргиналия“ да организира дебат, в който участваха **проф. Владимир Градев**, преподавател по философия в НБУ, **доц. Михаил Иванов**, преподавател по права на човека в НБУ, и **д-р Ариф Абдуллах**, специалист по ислямска теология.

Срещата се проведе в една от залите на Софийския университет, осигурена от проф. Нели Огнянова. Нейни студенти бяха публика на диспутата.

*Водещ: **Емил Коен**.*

Маргиналия: В светлината на събитията, свързани с групировката „Ислямска държава“ и потреслите света кадри с масови убийства и зверства, осакатяване на хора, на нескончаеми потоци от бежанци, е важно да си изясним какво всъщност представлява разбирането за права на човека в исляма. Съвместимо ли е то, както твърдят авторите на текста, публикуван в „Маргиналия“, със западното разбиране за права на човека? Оправдава ли ислямското разбиране за права на човека дискриминацията, жестокостите, мъчителните убийства? Може ли в един и същ термин да има свършено различни разбирания, стигащи до цивилизационен сблъсък?

Владимир ГРАДЕВ: Защо у нас се повдига този въпрос? Ще споделя собствената си реакция. За да отговорим,

трябва да имаме ясен критерий за правата на човека

Това е трето събитие за една година, посветено на правата на човека и исляма. Първото беше в аулата на СУ. В него участваше и д-р Абдулах. Иранското посолство спонсорира издаването на голям брой от сп. „Съвременник“, където проф. Цветан Теофанов написа статия за аятолах Хомейни. Според мен, всичко това бе в известна степен с апологетичен и пропаганден смисъл.

Това напомня как режимът преди 1989 г. и други такива режими пропагандират правата на човека. Когато обаче твърде много започна да се говори за този проблем, за отношението между исляма и правата на човека, това поражда тревога. Както бе казал Ал Халач, ние сме седнали върху безкрайно море от тъга. Всеки ден има случаи, които ни изпълват с огромна тъга.

Ще дам пример със случая на Мириям Ибрахим – млада жена, осъдена на смърт в Судан за вероотстъпничество. Омъжена е за християнин. Според Шериата е осъдена за прелюбодеяние на 100 удара с камшик и за вероотстъпничество – на обесване. Тази история потресе света. Единствено мобилизирането на световната общност успя да я освободи.

Друг случай – с Ася Биби, бедна пакистанска селянка, християнка. Един ден на кладенеца се скарва с други жени-мюсюлманки. Каква е свадата, трудно може да се каже. След 5 дни ходжата я разобличава – отива в пакистанската полиция и свидетелства срещу нея, че по време

на тази свадa тя е обидила Пророка Мохамед. Резултат – Ася е била осъдена на смърт. Пакистанският апелативен съд потвърди тази седмица нейното смъртно наказание.

Трети случай – с Рейхани Джабари, която в събота (25 октомври, *бел. ред.*) беше обесена в Техеран. Тя беше на 26 години. Казва, че на 17-18-годишна възраст се е опитал да я изнасили 55-годишен мъж. Не знаем каква е историята, но тя го убива. Съдът приема, че тя е изкусителката и прелъстителката и я осъжда на смърт чрез обесване. Четем, че синът на жертвата е бутнал столчето при обесването. Затова майката на Рейхани говори за безкрайното море от тъга.

Случаите с тези три жени ни вълнуват преди всичко като правозащитници. Не можем да сме безразлични. Те вълнуват всички хора с добра воля и поставят въпроса за наличието на световна универсална религия на спасението, защото всички мюсюлмани се събират в Мека, всички спазват едни обичаи.

В статията се посочва, че такива примери са плод на племенни, политически и културни различия. Аз мисля, че в случая имаме продължение (перифразирам Клаузевиц¹) на политиката с други средства. Имам идеологическо обосноваване и реакция срещу тези болезнени трудни въпроси. Нека да ги изчистим. Това са дискуссионни въпроси. Има различни интерпретации, има и премълчаване.

Често пъти нищо не се казва за отношението към друговерците и вероотстъпниците. Ние можем да бъдем толерантни към всички форми на живот. Това е принципът. Няма защо да се бъркаме в това кой в какво вярва и как живее своя живот.

Но можем ли да бъдем толерантни към нетолерантността, към насилието?

Имаме насилие там, където определена група хора са изключени по верски, морални или други съображения.

Има ли такива случаи в исляма? Приема ли го той? Авторите на тази статия казват: „Оставете ни да разрешаваме тези въпроси по своему, не налагайте секуларния подход“. Но по отношение на правата на човека какъв друг да бъде подходът, освен секуларен, защото той обединява всички хора?! Нека видим вътре в самия ислям отношението към

1 Клаузевиц, голям германски военен теоретик, е казал, че войната е продължение на политиката с други средства, *бел. ред.*

„Ислямската държава“ и всички туморни новообрузания и как се бори с тях ислямският свят.

Маргиналия: Ако се вгледаме в историята на религиите, включително в историята на християнството, ще намерим ужасяващи примери на жестокост, на погазване на всякакви права, на поднасяне в жертва на хора, които не споделят господстващите религиозни ценности.

Владимир ГРАДЕВ: Старият завет е изпълнен с кървави сцени. Историята на християнството е изпълнена с инквизиция. Мобилизирането на правата на човека се ражда, за да се бори с тях. Последната голяма екзекуция в Западна Европа се случва през 1552 г. и е заповядана от Жан Калвин, когато екзекутират Мигел Сервет. След това в Европа – чак до наши дни – има само две смъртни присъди за ерес, вероотстъпничество. Можем да дадем много примери. По време на комунизма даваха примери от вида „Вие защо биете негрите?“. Причината винаги трябваше да е у другите. Нека да обсъдим и въпросите за отношението към вероотстъпничеството, към другомислещия.

Михаил ИВАНОВ: Поздравявам „Маргиналия“, че публикува този текст, макар че с много неща в него не съм съгласен. Важното е, че той продължава диалога, който започна у нас на тема „Ислямът и правата на човека“. Не случайно Главното мюфтийство в дните на Мохамед през пролетта организира дискусия. На нея с голямо удоволствие слушах словата на Цветан Теофанов и на Ариф Абдуллах. Изключително важно е, че диалогът започна и сега ние го продължаваме.

Ние сме потиснати от насилието в света през последните 10-20 години. Не бих казал, че то се извършва само от хора, които декларираат, че го правят в името на исляма. Но не можем да не си задаваме въпросите, свързани със събитията в Близкия изток (в Сирия и Ирак), където виждаме много жестока война. „Ислямска държава“ носи знамето на Исляма и знака на Мохамед. От другата страна са другите, противниците, включително и мюсюлмани. Тези примери навяват тъга, но има и случаи, които всяват оптимизъм.

Ще дам пример, съвсем различен от тези, които бяха приведени – с Малала Юсуфзай, която получи Нобелова награда за мир. Това е пакистанско момиче. От много малка, следвайки примера на своя баща, се бори за правата на момичетата мюсюлманки да учат. Дълбоко религиозна е, както и майка ѝ. В първото знамение, което е получил Мохамед, се казва: „Чети, чети, чети...“. Това е дадено в Корана. Тоест според Кора-

на Мохамед (и Аллах, който му дава тези знамения), смята, че както мъжете, така и жените, трябва да се образуват. Това е първото. Но талибаните не са съгласни и, развявайки „знамето на исляма“, решават да я убият. Тя като по чудо оцелява. Оттук нататък е посветила своя живот, заедно с баща си, със семейството си и близки хора, на образованието на всички деца по света.

„Маргиналия“ постави темата „Съвместими ли са правата на човека и исляма със западното разбиране“, но според мен тази формулировка не е най-правилната. Как разбираме правата на човека в исляма? Можем да се върнем в годините след Втората световна война, когато се поставят основите, когато започва да се универсализира западното разбиране за правата на човека в рамките на ООН чрез Хартата за правата на човека. Първият елемент на Хартата е Всеобщата декларация за правата на човека, приета от ООН на 10 декември 1948 г. Тогава само една държава, където мюсюлманите са мнозинство – Саудитска Арабия, се въздържа при гласуването. Останалите – Афганистан, Египет, Пакистан, Сирия, Турция, Иран и Ирак, гласуват за приемането ѝ, а представителите на Пакистан, Египет и Иран дори вземат много активно участие при формулирането на текстовете.

Ето откъде тръгваме след Втората световна война, когато се поставя въпросът за универсалния характер на правата на човека. Днес този универсализъм вече се оспорва в много голяма степен от автори, които са убедени и вярващи мюсюлмани. Има огромна литература. Преподавам „Права на човека“ в някои ВУЗ-ове. Аз не съм специалист в областта на исляма, но се принудих да навляза във връзката между правата на човека и исляма. Видях няколко подхода между авторите.

Има автори, които казват, че ислямът и правата на човека са несъвместими. Това не са мюсюлмани.

Има друг подход, при него авторите казват, че

духът на западното разбиране на правата на човека е в съгласие с ислямското разбиране на същите

Има и автори с мюсюлмански произход, които смятат, че нещата са съвместими в много голяма степен. Има защитена дисертация от Машууд Бадерин, който работи във Великобритания. Той издаде книгата „Международните човешки права и Ислямския закон“, където направи сравнителен анализ между текстовете от основните инструменти по правата на човека и доктрината на исляма.

От една страна, това е в чисто концептуален план. От друга страна, има проблем за приложението на ислямските разбирания за права на човека и самите тези разбирания: как в различните държави, където мюсюлманите са мнозинство, прилагат на практика някои норми на исляма. Темата е много обширна и е трудно да бъде обхваната. Моето лично мнение е, че вече е изживяна една илюзия в ООН след Втората световна война, че правата на човека, както са формулирани в Хартата, са всеобщи и еднакво приемливи в целия свят. Голяма част от човечеството се присъедини към това разбиране. Тук се включват и много държави от Африка и Азия. От своя страна, европейските традиции се основават на християнството, на античността, а по-нататък са доразвити от школите на рационалистите, либералите и социалните философи.

Мисля, че разбирането за правата на човека в рамките на исляма е съвместимо, без да се припокрива, с онова, което представлява днешната концепция за правата на човека в рамките на ООН, в рамките на Съвета на Европа и други международни организации.

Ариф АБДУЛЛАХ: Преди няколко месеца говорихме в Софийския университет по темата на това обсъждане – правата на човека в исляма. За едни хора ислямът най-добре установява човешките права, а за други те са несъвместими с тази религия. Тази тема се разглежда както контекстуално, така и нормативно. Полемиките произлизат от това, че

невинаги действията и поведението на мюсюлманите са идентични с нормативните учения на исляма

Много често действията на мюсюлманите, а и на религиозните хора като цяло, си противоречат с нормативните текстове и догми.

Има две големи универсално установени ядра, които можем да използваме като базов критерий, към който да поставим определени проблеми в исляма, свързани с човешките права. Първото ядро е свободата, а второто – достойнството на човека.

Според мен правилният подход за установяване доколко ислямът и всяка друга религия или идеология зачитат човешките права е да бъде анализирана концепцията за свободата и човешкото достойнство на тези религии и идеологии. Всичко друго остава обстоятелствено, контекстуално и т.н.

Да се опитаме да проследим концепцията за свобода в исляма. Франц Роузентал (1914-2003) в своя голям труд от 1960 г. „Мюсюлманското понятие за свобода“ разглежда въпроса има ли свобода в ислямската

религия. Той достига до извода, че в текста на Корана никъде не съществува арабското съществително „хуррийа“, което значи „свобода“. Такава дума в Корана няма. Има обаче коренна морфема – „х-р-р“ на арабски, която означава „физическа или социална свобода“, или „освобождаване от недостатъци и дефекти в себе си“. В Корана се говори за „тахрир“ – „освобождаване“, процесът за освобождаване на роби в исторически план. Коранът налага няколко наказателни аспекта, при които за изкупление на греха се изисква да бъде освободен роб. Следователно този физически и социален аспект на свободата и робството заляга още от самото начало в Корана.

Нещата не спират тук. Отвъд това Коранът говори за интелектуална и спиритуална или метафизична свобода, която се изразява със страдателното причастие „мухаррар“ – „освободен“. В контекста на обет, даден от съпругата на Имран – майката на Мерием, Дева Мария – тя казва: „Господи, посветих на Теб това, което е в моята утроба, за да бъде освободено“, т.е. посвещавам това дете, за да бъде свободно, служейки на Теб, Господи. В българския превод виждаме, че страдателното причастие „мухаррар“, т.е. „освободен“ е трансформирано в глаголна конструкция – „за да служи на теб“, която синтактически функционира като аргументно обстоятелствено изречение. Този превод, който не е базиран на коренната морфема „освобождавам“, е интересен и може да бъде разбран като метонимия, която изразява резултата от действието, което го обуславя, т.е. „за да служи на теб“ и по този начин „да бъде свободно“. Следователно

Коранът нормативно говори за интелектуална и за физическа свобода

Учените достигат до извода, че дори интелектуалната свобода, която Коранът подчертава, е много по-важна от физическата, тъй като при интелектуалното робство се поробва не само мисълта, но и душевността на човека. Затова във важен исторически момент на мединското мулти-религиозно общество, Коранът недвусмислено заявява: „Няма принуда в религията. Истината е явна и заблудата е явна. Който отхвърли Сатаната и се обвърже за вѐжето на Бога, това е най-здравата връзка“. Целият род на принудата е отхвърлен на фона на три ярки дихотомии: „свобода-принуда“, „напътствие-заблуда“ и „Бог и сатана“. Ако ги разгледаме диалектически, ще видим, че свободата, напътствието и Бог са взаимно свързани и се противопоставят на принудата, заблудата и Сатаната.

Историческият контекст и поводът за низпославане на гореспоменатия кораничен текст отново застават в конфликт с идеята за принуда и утвърждават свободата. Децата на някои предислямски араби в Медина умирали в ранна възраст. Суеверните им родители вярвали, че децата ще живеят, ако бъдат поверени на юдейски семейства. Но след като идва ислямът в Медина и родителите го приемат, а децата остават в юдейските семейства, някои родители искат да ги върнат с принуда към исляма. Тогава Коранът казва: „Няма принуда в религията“, т.е. вие нямате право да заставите дори вашите собствени деца да приемат исляма, за да се върнат при вас. Следователно Коранът говори за целесъобразно мотивирана свобода, която се добива чрез дистанцирането на личността от егоцентризма.

Нека проследим накратко и кораничната антропология върху достойнството на човека, което се разглежда универсално, извън рамката на религиозната принадлежност. Според Корана човекът е сътворен от Бога в най-превъзходна форма; сътворен е пряко от Бога и носи в себе си дух, вдъхнат от Него, което го превръща в интелектуалното чудо на Бога. Всичко това показва, че човекът е ценен космос, чието достойнство не трябва да бъде ограничавано от определена принадлежност.

В Библията – „Битие“, глава първа, стихове 26, 27 и до края на тази глава – също се говори, че Бог е създал човека по Негово подобие. Тома Аквински ни казва, че подобие то между Бог и човек прозира в интелектуалното чудо на човека.

Това е достойнството на човека, зачетено и потвърдено от Корана. Следователно, според Корана, ние имаме доста добри

основания да положим човешките права върху тези две основи – свобода и достойнство,

и да приемем тези два фундамента като критерий за всяко нещо, което е обстоятелствено или периферно.

Ала, вън от нормативните учения на исляма, на практика никой не би отрекъл, че съществуват издевателства. Бяха цитирани три случая. Те са много повече, стотици са случаите на дивашко отношение към жени и деца. Но те са контекстуални и са резултат от културната трансформация на исляма в различните мюсюлмански общества. Да вземем Йордания, където съм живял осем години. Там няма случаи съдилищата да налагат убиване на хора при вероотстъпничество и прелюбодеяние.

Няма такива неща нито в Ливан, нито в Турция, както и в много други мюсюлмански държави. Следователно говорим за контекст.

Да вземем жената – в един културен контекст тя е в ретроградна позиция. През 2011 г. десетки жени в Саудитска Арабия бяха вкарани в затвора, защото били заловени да шофират. Докато в САЩ и във Великобритания можете да видите жени мюсюлманки, които не само шофират, но се изявяват като големи майстори зад волана. Това е факт и в Турция, Йордания, Ливан и много други места по света.

Или, ако говорим за образованието, ще видим, че в Пакистан, Нигерия, западното образование („бокохарам“¹) е забранено. Образованието се ограничава по религиозен признак – който учи на Запад, той е неверник. В друг контекст – в САЩ, във Великобритания, в Оксфорд, в Кембридж, в Харвард – в катедрите има жени дори със забрадки, които преподават ислям. А през 2008 г. Амина Уадут, не само че проведе петъчната религиозна проповед в Оксфорд, но поведе и мъжете в молитвата. Това са факти.

Така е и с изкуството. В определен контекст в ислям то е отречено напълно, в друг е критерий за цивилизованост. Всички сме свидетели какво се случи през месец април тази година с песента *Нарру* на американския продуцент и изпълнител Фарел Уилямс. Британската организация „Анонимните“ монтира върху тази песен много интересен сюжет. Всичките персонажи вътре са мюсюлмани, различни по пол, професионални занимания, някои от тях със силно изразен религиозен статус, други по-малко, но всички те танцуват, изразявайки своето щастие. По едно време в клипа се появява и деканът на факултета за ислямски изследвания в Кембридж – проф. Тимъти Уинтър, който прие ислям и сега се казва проф. Абдул Хаким.

Появявайки се в средата на клипа, той първоначално гледа доста осъдително, но в един момент, безмълвно, ала с лека усмивка повдига парче от кашон – „Ай ем хепи“², на фона на кораничния текст „Слава на Бога“. Този клип предизвика изключително големи дебати в Британската асоциация за ислямски изследвания, на която съм член. Участвах лично в този дебат два месеца, изяснявайки дали този клип унижава мюсюлманите, или не. Произнесоха се големи професори. Едни приемат, че клипът уронва престижа на ислям, други го приемат като сво-

1 В превод това означава „забрана на западното образование“, бел. ред.

2 На български: „Аз съм щастлив“, бел. ред.

бода на изразяване. А според информационния бюлетин на 21 май на Би Би Си, техранската полиция е арестувала група младежи и девойки – студенти, които танцували в Техеран на фона на този клип. Техеранската полиция определи клипа за „вулгарен, накърняващ общественото целомъдрие“.

Следователно говорим за контекстуални различия. Ако направим добър анализ на ислямската текстова нормативна база, ще видим, че там нещата са различни. Според мен, ако трябва да вкараме правата на човека в една атрибутивна конструкция с прилагателното „ислямски“, трябва да си служим с нормативните текстове. Ако не – трябва да говорим за правата на мюсюлманите в Афганистан, в Америка, в България, в Нигерия и т.н.

Маргиналия: От една страна имаме теологично на висок стил разбиране за права на човека, търсещо и намиращо източника на тези права в свещените текстове. От друга страна има нормативна система на традиционното право. Тази система се нарича Шериат. В някои страни тя действа задължително, в други – не. Примерите, които проф. Градев даде, засягаха приложението на някои норми на Шериата.

Бих искал да чуя мненията ви за шериатското тълкуване на правата на жените, на правото на свобода на изразяване (нали помните датските карикатури срещу Мохамед?¹) и др. Как тези норми се съотнасят с теологическите схващания на ислямските учени, които могат да намерят много общо със западното разбиране за правата на човека? Има Декларация за правата на човека от Кайро, в която, ако се премахне думата „ислямски“, човек ще прочете универсален правозащитен документ.

Михаил ИВАНОВ: Не е точно така. Някои от правата, прогласени в тази декларация, са валидни само за мюсюлмани.

Владимир ГРАДЕВ: Когато в католическата църква искат да направят някого светец, е имало „адвокат на дявола“, който винаги казвал обратното и търсел лошото. Аз не съм специалист по Корана. Ал Багдади² казва: „Няма принуда, има подчинение на истината“. По този начин той обяснява своето поведение. Но и Вие, г-н Абдуллах, по този начин

1 През 2005 г. в един датски вестник бяха публикувани карикатури на Пророка Мохамед и това предизвика много бурна реакция на гняв в много мюсюлмански страни и сред мюсюлманските малцинства в Европа, *бел. ред.*

2 Абу Бакр Ал Багдади е водачът на движението „Ислямска държава в Сирия и Ирак“, *бел. ред.*

казвате, че ислямът е религия преди всичко на мира. Никой не се съмнява в това.

Има различни процеси – политически, икономически, демографски, на глобализация. Има рязко нарастване на броя на хората, населяващи ислямския свят – около 10 пъти за последните 70 години. Има концентрирано богатство у определен кръг хора – 200 семейства в ислямските държави държат огромни богатства. Има и стремеж и тенденция този свят (тук виждам смисъла на нашия разговор) да се превръща в новообразуване, тумор, какъвто е „Ислямска държава“, какъвто е и радикалният фундаментализъм, но не е произведен на исляма, който Вие ни представихте и който започва от Пратеника. Върховете на ислямската цивилизация през Средновековието и много други примери несъмнено са причина за успеха на исляма в общества като Индия, където носят нови за времето си порядки, освобождават хората, премахват кастите.

Днес имаме идеологизиране на религията, използването ѝ от хора като Ал Багдади и други за политически цели. Има много страни, където Шериятът е приет като закон. В Судан, Пакистан и Иран той е приет като наказателно право. Притесняват ме случаи, с които всички трябва да се борим. Коранът казва: „Човешкият живот трябва да бъде преди всичко защитен“. Има обаче случаи на друговерство и вероотстъпничество – такфир.

Притеснява ме, че от страна на самия ислям при такива случаи не се прави необходимото. Няма да видим мобилизирането на милиони хора в ислямския свят, за да спасят Мириям Ибрахим. Никой не споменава за нея. Никой не споменава за Ася Биби. Ако някой спомене, веднага го убиват. Свидетели сме на неловко премълчаване. Смути ме, че 120 мюфтии пишат на Ал Багдади като на равен, вместо да му пишат: „Самозванецо, изключваме те, защото се правиш на велик халиф и т.н.“. Те казват: „Няма джихад срещу мюсюлманите“. Това е подписано и от нашия Главен мюфтия. И нито дума за немюсюлманите! А има йезиди и християни, които са подложени на страшни преследвания. Това ме притеснява. Иначе всеки е свободен, всеки има вярата, има права на човека, които трябва да се защитават. Но съществува мълчание и неспособност за очистване на този чисто идеологически и политически тумор, който се появява и който се пълни с религиозно съдържание.

Ариф АБДУЛЛАХ: Обединяваме се около идеята за красотата...

Никой сериозен учен не се съгласява с Ал Багдади

Владимир ГРАДЕВ: Но и никой не го заклеява!

Ариф АБДУЛЛАХ: Те, имам предвид следовниците на „Ислямска държава“, прилагат изключително грешна методология. Сглобяват текстове, което е опасно. Вземат неавтентичен текст, извън Корана: „Изпратен съм с меч“ и го прикрепят към кораничния текст: „Ние те изпратихме, Мохамед, за да бъдеш милост за световите“. Получава се: „Изпратихме те с меч, за да бъдеш милост за световите“. Как се дарява милост с меч? Методологията е изключително погрешна. Затова съм съгласен с проф. Градев, че когато религията започне да става идеология или с нея започне да се преследва политическа кауза, тогава не говорим за етично, духовно богатство и наследство, в което можем да си контактуваме постоянно и да се възползваме, като всеки може да бъде извор на вдъхновение за другия.

За ислямската парадигма на отношение към евреите и християните много се е говорило. Думата, която се употребява в Корана за отношението към евреите и християните, е „бир“. Тази дума Коранът употребява, за да изрази отношението на децата към родителите. В думата „бир“ не може да бъде заложен двоен стандарт, нито фалшива дипломация, нито лицемерие. И точно тази дума е употребил Коранът за отношението към евреите и християните, „теберрухум“. Следователно Коранът не възбранява на мюсюлманите да се отнасят с „бир“, с пълна искреност и любов към евреите и християните, ако те не убиват мюсюлманите и не ги прогонват от родните им домове. Прогонването от домовете и убиването са единствените два критерия, когато на мюсюлманина му е дадено право да се самозащити. Във всички останали случаи той няма право да вдига ръка срещу човек.

За Ал Багдади съм съгласен, че трябва да бъде обвинен, но какво да правим, когато в исляма нямаме Папа, както е в католицизма.

Владимир ГРАДЕВ: Та това са 120 мюфтии, които могат да го критикуват, а те му казват „докторе“ и говорят с него като с равен!

Михаил ИВАНОВ: Няма нищо общо с Шериата това да убиеш пленник, когато се предаде. Това е кошунство! Това е абсолютно забранено в Корана. А днес виждаме как обезглавяват пленени журналисти. Тези, които го извършват, не са хора, които следват Корана и исляма. Затова сега държави с преобладаващо мюсюлманско население водят война срещу „Ислямска държава“. Една от тях е Саудитска Арабия.

Отново припомням примера с момичето, спечелило Нобеловата награда.

Едно мюсюлманско момиче с книга е много по-силно от един танк срещу „Ислямска държава“

Владимир ГРАДЕВ: Каква е опасността? Този, който е увлечен от идеологията на Ал Багдади, вижда другите мюсюлмански държави, които влизат във войната срещу него, като врагове. Казват му: „Ти трябва да се отцепиш от този свят. Те са агенти на американския империализъм и национализъм“. Той се надъхва, получава собствената си идентичност, а това води до факта, че няма рязко разобличаване на Ал Багдади като самозванец от абсолютно всички. Естествено е, че 1, 2 млрд. души по света не режат глави. Естествено е, че това се практикува като терор на ужаса. По същия начин едно време и болшевиките са взели властта.

Михаил ИВАНОВ: И в Германия, когато Хитлер идва на власт, той включва в своята пропаганда религията.

Имаме много примери в историята, когато при една тоталитарна система никой не се обажда. Част от хората са увлечени по тоталитарната идеология – примера с Германия, другата част ги е страх.

Във връзка с това, което става в Сирия и Ирак, с това, което вършат силите на „Ислямска държава“, нашето мюфтийство излезе с остра осъдителна декларация, публикувана е на техния сайт.

Владимир ГРАДЕВ: Това може ли да ни направи спокойни? Колко от мюсюлманите влизат в сайта? Днес младежът не знае какво прави „чичо Хасан“, който се намира до него, но знае какво става във фейсбук, в Англия, Пакистан и т.н. Живеем в глобално общество с универсални проблеми. Съмнявам се, че младите хора християни влизат често в сайта на Светия Синод, както и предполагам, че младите мюсюлмани в България не прекарват времето си, четейки официалния сайт на Главното мюфтийство.

Михаил ИВАНОВ: Това, че нашите медии не дадоха гласност на тази декларация, е проблем на медиите. Иначе тя щеше да стигне до онези млади хора – мюсюлмани и християни, които не отварят сайта на мюфтийството. Всички ние се притесняваме, че някой мюсюлманин (както Вие образно го нарекохте „чичо Хасан“) може да се увлече по идеологията на „Ислямска държава“. У нас има християни, които развяват знамето на православието, носят кръста.

В името на Христос са загинали твърде много хора и никой не е гарантирал, че няма да продължат да загиват

Но въпросите за сигурността на нашата държава и за сигурността на отделните хора у нас са въпроси на системата ни за сигурност.

Искам да се обърна към д-р Абдуллах. Както аз съм учил съвременната концепция за правата на човека в западното ѝ разбиране, ключовите думи са две – свобода и достойнство, но има и ключов израз – „еднакъв начин“. Според западната концепция правата на човека се отнасят по еднакъв начин към всички хора. Но дали правата на човека в исляма се разбират така? В декларацията от Кайро от 1990 г., приета от организацията „Ислямска конференция“, се съдържа принципът за недискриминация, но той се отнася за мъжете и за вярващите мюсюлмани.

Но според схващането на правата на човека в исляма, за разлика от западното разбиране, правата на мъжете и на жените не са еднакви. Пред Аллах мъжете и жените са равнопоставени и по еднакъв начин ще получат това, което се обещава на заслужилите в Рая. Но не е така, ако разгледаме организацията на живота в семейството и сред общността, там жените са поставени под мъжете.

Многобройни текстове показват това – включително в наследственото право. „Аз поставям – казва Аллах – мъжа една степен по-високо от жената“.

Аргументацията е, че мъжът организира живота в семейството, че трябва да се грижи за всичките жени. Това е резултат и от характера на обществото по времето, когато много мъже загиват на война и жените им остават вдовици. Мъжът следва да се грижи и за сираците, така че неговите материални възможности трябва да са по-големи.

Словото на Аллах е абсолютно във времето. Свещените книги, създадени от Аллах чрез Пророка и чрез Архангел Гавраил, са вечни и неизменни. Това също е казано в Корана.

Друга важна разлика между западното разбиране за правата на човека и това на Исляма е свързана с отношението към държавата. Примерът на Пророка Мохамед и на халифите, които идват непосредствено след него, показва обединяване на духовния вожд (пратеник, който общува с Всевишния) и онзи, който е военен вожд, политически ръководител и върховен съдия.

Големият въпрос е за отделянето на религията от държавата. Понеже проф. Градев спомена в началото на разговора думата „секуларизъм“, бих искал да поговорим повече за това.

Бях силно изненадан, когато тръгнах да търся как е решен този въпрос в юдаизма. Законите на юдаизма се дават в Петокнижието¹. Това е свещена книга – законите на Мойсей, които са дадени на Мойсей от Господа и които могат да се намерят в Стария завет. Тази част на Стария завет е дословен превод от иврит. Там видях твърде много наказания, каквито има и в исляма. И там прелюбодейците трябва да бъдат пребити с камъни. Има наказание пребиване с камъни за онзи син, който посегне на баща си и на майка си. Там също е забранено лихварството, но само между юдеи, допуска се лихварство към другите. Има и бой с камшици, но Господ нарежда да се ограничат до 40, за да не се получат трайни повреди на самия човек.

Сега мнозинството от гражданите на Израел са юдеи. Би могло да се смята, че там трябва да се съди по Мойсеевите закони. Но разделението между религия и държава в Израел по модела на западните демокрации не позволява това. Бих искал с Ваша помощ да изясним тези въпроси.

До разделянето на религията от държавата не се е стигнало толкова просто, но то има корени в християнството и в юдаизма. От Мойсеевите закони се вижда, че политическата власт е на Мойсей, а от друга страна по нареждане на Господа той казва: „Аарон и неговото потомство ще бъдат мои свещенослужители“. Съдиите също се отделят. По-нататък се казва: „Изберете си царе“. Имаме разделение.

Християнството приема голяма част от Мойсеевите закони. Христос изрично се изказва за онези случаи, когато внася промяна. Той казва: „Който не е съгрешил, първият да хвърли камък срещу блудницата“. По този начин ликвидира пребиването с камъни. Казва също: „Казано е в стария закон „око за око, зъб за зъб“, аз пък ви казвам „ако ви ударят по едната страна, обърни си и другата“. Христос казва още нещо много важно: „Отдай кесаревото кесарю, а Божието Богу“.

Смятам, че трябва да си изясняваме тези въпроси.

Не може всичко по отношение на правата на човека в исляма да съвсем същото като в западната правозащитна традиция

1 Първите пет книги на Стария завет, общи за юдеи и християни, в юдаизма се наричат Тора, бел. ред.

Целесъобразно е да се проведе и второ обсъждане по конкретните теми.

Има две ислямски декларации за правата на човека, които аз познавам – тази от 1990 г. от Кайро, приета с консенсус от всички ислямски държави и поради това с много голяма институционална сила, а другата е на Ислямския съвет от 1981 г. И двете в някои текстове споменават Шариата, но не във всички. Къде не го споменават? При социално-икономическите права имаме пълно припокриване. Социално-икономическите права в исляма са кодифицирани още по времето, когато е създаван Коранът.

Владимир ГРАДЕВ: Това, което каза г-н Михаил Иванов, е интересно и важно. Действително трябва да знаем малко повече историята.

Очевидно е, че Старият завет не може да бъде приложен за държавата Израел, но не може да бъде приложен и в една религиозно организирана държава, защото в юдейството има т.нар. „Талмуд“ (устна Тора), в който всички положения от Стария завет, включително и тези закони, са въпрос на тълкуване 2000 години.

Михаил ИВАНОВ: Същото е в християнството, където има вселенски събори, които кодифицират вероучението. Същото е и в исляма, където следват хадисите¹, а след това идва една дълга традиция на мюсюлманските богослови, които разсъждават и оглеждат цялостната система.

Маргиналия: Г-н Абдуллах, бихте ли засегнали въпросите за дискриминацията към жените в Шериата, за необичайните наказания, които се практикуват, и доколко са съвместими с теоретичната концепция за права на човека в исляма?

Ариф АБДУЛЛАХ: Езиковото значение на думата „Шериат“ означава „път към водоизточник“, а терминологичното ѝ значение общо казано се разбира като „Ислямско право“, чиито нормативни източници са единайсет, а не единствено Коранът. Затова, когато говорим за Корана и автентичната Сунна², ние говорим за ясна нормативна база, в която няма проблем. Останалите девет източника на Шериата не са обект на

1 Хадиси са предавани от поколение на поколение изказвания на Пророка Мохамед, които обаче не са влезли в текста на Корана, *бел. ред.*

2 Сунна е мюсюлманското священо предание, излагащо примери от живота на Пророка Мохамед като образец и ръководство за цялата мюсюлманска община (т.е. т.н. умма) и за всеки мюсюлманин. Сунната е вторият след Корана източник на традиционното ислямско право, *бел. ред.*

пълно съгласие между учените. Реформата тече. Всичко, което казвате, учените хора го чуват и се опитват да правят реформи. Наскоро Световният институт за ислямски интелект в САЩ публикува добър труд за реформацията на Ислямското право. Но тази реформация не е насочена в Корана и автентичната Сунна, а в останалите източници. Един от тези източници са предислямските правни постановления, низпослани на пратениците преди пратеника Мохамед, мир нему и на всички Божии пратеници. Тези постановления оформят поредното дискуссионно поле сред ислямските прависти, които се опитват да уточнят до каква степен подобни постановления могат да бъдат приети за нормативен източник в ислямското право. Дебатът е мотивиран от това, че според Исляма всички пратеници са братя, изпратени от Аллах с една и съща религия, но с различни законодателства, като най-близкият до пророка Мохамед в земния и отвъдния живот е Иса¹, синът на Мерием.

Затова необичайните наказания, за които ме питате, не се практикуват почти никъде по света, освен в 2-3 държави

Виждате, че в държави като Египет, Йордания и други, макар че определени части от закона са базирани на Шериата, няма убийство заради вероотстъпничество, няма случаи на убийства с камъни за прелюбодеяние. Немалко влияние върху Шериата оказват и някои средновековни теории, каквато е теорията за анулиране на правни текстове с по-късни.

Михаил ИВАНОВ: Това анулиране е трудно за разбиране.

Ариф АБДУЛЛАХ: Това е терминът „насх“, който започва да намира приложение след смъртта на Пратеника. Популярен е изразът „знамението на меча“. Това е опасен израз, който се появява 300-400 години след смъртта на Пратеника. Според някои тълкуватели, кораничните текстове, кодирани с изрази „знамението на меча“ анулират стотици правни текстове, в това число и морално-етичния модел на отношение към немюсюлманите. Това прекомерно приложение на тази теория е неприемливо, тъй като противоречи на основни принципи в исляма и на нравствения пример на пратеника Мохамед. Но тази теория започва да се разклаща изцяло. Появиха се доста изследвания, които я определят за невалидна, защото, ако трябва да се анулира текст в Корана, това би трябвало да е станало по времето на Пратеника. А ние нямаме абсо-

1 Иса е името, с което в Корана се нарича Иисус Христос, бел. ред.

лютно никаква автентична информация от него, в която той заявява, че определен кораничен текст е анулиран с друг.

Владимир ГРАДЕВ: А може ли малкият джихад да бъде отменен по същата логика? Да има мир, да има запазване на човешкия живот? В едно свое интервю Вие казвате, че джихад не е свещена война, че това е борба за достойна цел. Би ли могло за това, което се е случвало като добро в Средновековието, днес да се каже, че това е, което е разбирал Пратеникът. Може ли да се каже: „Престанете да прилагате този джихад! Това е против волята на Аллаха!“?

Ще дам пример за интерпретациите. Ние знаем много добре, че до известна степен въпросът за забраждането на жените е възприет от Корана от християнската традиция. Апостол Павел казва в едно свое послание: „Жените в църквата да бъдат забрадени“. Оттук това взема и Коранът. След това християнството чете казаното от Апостол Павел като предписание за личното поведение. И днес в църквите не пускат хора по къси панталони, защото не са прилично облечени. Това се възприема днес като изискване за прилично облекло, но само дотолкова.

В Корана промяна няма. Ще има само тълкуване относно приложението – колко да е дебело покривалото, какво точно да покрива и т.н. Голямото предизвикателство днес е, че има 6226 постановки в Корана и сред тях има само 6 по-сурови от вида на тези като за меча. За това, което се случва днес, трябва да има едно мобилизиране, за да се премахне този идеологически елемент, който днес съществува. Затова е моята тревога, защото, когато за толкова много младежи има възможност за социална реализация, за собствена идентичност, има една идеология, която се свързва с преизобретяване на традицията, каквато е в радикалния фундаментализъм. Този тумор трябва да се изчисти, а иначе всеки да живее със своята идеология и своето достойнство пред Бога.

Ариф АБДУЛЛАХ: Мисля, че няма нужда малкият джихад да бъде заменян. В Корана той не се мотивира чрез религиозен признак. Той е мотивиран с правото на самозащита при гнет, убийство или прогонване от родната земя. Това се разбира от морфологичната форма на императива за сражаване. Кораничното съдържание е изразено във формата на буквен знак, който трябва да се анализира лексикално, морфологически, синтактически и т.н. След повече от тринайсет години религиозни гонения и убийства срещу мюсюлманите в Мека, на тях им се позволява в мултикултурното, мединско общество да се защитят: „На онези,

срещу които е обявена война, им се позволи [да воюват], защото бяха угнетени; Аллах има сила да им помогне, онези, които бяха прокудени от техните домове без право, само защото казват: „Аллах е нашият Господ!“ И ако Аллах не отблъскваше едни хора с други, щяха да бъдат разрушени и манастирите, и църквите, и синагогите, и джамииите, където името на Аллах се споменава много. Аллах ще подкрепи онези, които Го подкрепят. Аллах е всемогъщ.“

В Корана не става въпрос за налагане на определено вероизповедание. По-скоро става въпрос за обединение на различните вероизповедания, за да се отблъснат гнетът, убийствата и прогонването от родните домове без право. Значи говорим за междурелигиозна защита, да се обединят всички представители на вероизповеданията и да сложат край на социалния гнет. Това е в Корана.

Владимир ГРАДЕВ: Дай, Боже! Това го направи папа Йоан Павел Втори, когато след 11 септември 2001 – през януари, събра всички религии, включително и мюсюлмани на молитва за мир. Надявам се, че в Кайро, Истанбул или на друго място ще се съберат всички религии в някоя хубава джамия, за да се помолят заедно за мир, което ще бъде най-добрият религиозен отговор.

Материал на сайта „Маргиналия“

Емил Коен е социолог, журналист и правозащитник. Повече от 20 години след 1993 г. работи в различни неправителствени правозащитни организации, работил е във в. „Континент“ и в Института за изследване на младежта. Има множество публикации на правозащитни теми. От 2008 до 2010 г. издава електронния бюлетин „Правата на човека във фокус“.

Коментари (1)

- 16-11-2014|**Андреев**

Посочете ми един „държавник“ или от присъстващите в Народно-то събрание „Пишман политици“ или който и да е държавен служител, „учена“ глава добрала се до титли, която да ЗНАЕ, ЧЕ – няма ПРАВА без ЗАДЪЛЖЕНИЯ, СВОБОДИ без ЗАДЪЛЖЕНИЯ? ...

Георги Марков: към една археология на отсъстващото

Автори: Жана Цонева, Георги Медаров

В поздравителната еуфория на честванията „25 години свобода“, под егидата на президента Росен Плевнелиев, постоянно се натяква на мнозинствата, че „нямали памет“, че трябвало да се помни. Самият Плевнелиев си „**припомни**“, че е „посрещнал“ 10-ти ноември с плакат в ръце на „прословутия митинг“, макар и тогава точно „прословут митинг“ да е нямало. Освен чисто **комичната** страна на нещата, а тя при президента вече е **баналност**, в това „спомняне“ има и нещо симптоматично. Десните антикомунисти, борещи се за „правилна“ памет, са принудени постоянно да я изфабрикуват за настоящи свои политически цели. Това производство на памет обаче може да функционира само чрез кухи идеологически лозунги, като „25 години свобода“, а вглеждането в конкретиката на всяко отделно измерение на припомняното разтваря куп противоречия и несъстоятелности. Употребата на фигурата на Георги Марков е добър пример за този процес.

Тази година се навършват 85 години от раждането на българския дисидент и писател Георги Марков. Вчера бе открит и **паметник** на писателя в столицата от трима президенти, десни активисти и интелектуалци. По този повод се заровихме в Задочни репортажи за България и представяме на вашето внимание няколко цитата, които антикомунистическите употреби на Марков са принудени да пренебрегват, но които не можем да окачем по друг начин, освен като иманентна, т.е. вътрешна критика на социализма. С други думи, в репортажите често ще срещнете критика на режима опосредена от (днес неглижирани) леви позиции и предпоставки.

Целта на този текст не е да отвоюва „истинския“ Георги Марков от десните и да го направи годен за (нова) употреба. Това би било абсолютно същият пропаганден жест и насилие, както при антикомунистическата експлоатация на образа му. Целта е да се покаже, че даже съвсем бегъл поглед към конкретни текстове на Марков стига, за да се разко-

лебае изпразненото от съдържание антикомунистическо знаме „Георги Марков“. Това знаме е удобно за развяване за десните политически каузи днес („25 години свобода“), но изисква забравяне на твърде много „неудобни“ текстове и идеи на автора. Не претендираме, че посочваме скритата същност на автора, а само искаме да посочим насилието, необходимо за изфабрикуването на „антикомуниста Георги Марков“. Десните антикомунисти трябва постоянно да жертват конкретни негови социалистически позиции (от гледната точка на „автентичния“ социализъм срещу „изкривяванията“ на реалния социализъм), за да удържат пропагандния образ така, че да не се разбяга във всички посоки и разпадне.

Георги Марков е несравнимо по-сложен автор от карикатурата, която циркулира из медиите. Сложността и многопластовостта на Георги Марков се изтрива чрез операции, които целят да ни го покажат само като категоричен антикомунист, проектирайки в миналото съвременните антикомунистически залози. Това е неизбежно, не само защото Марков е залог в (особено обострената напоследък) политическата борба за „същността“ на социализма, но и защото паметта и изобщо всеки акт на припомняне на миналото е акт в настоящето и поради това понякога се пречупва през недостъпни дори за самия спомнящ си предпоставки, образуващи отношението му към миналото, но вкоренени в момента на случването си.

Някои от Георги-Марковите описания на отрицателните страни на режима, с които той често се мъчи да докаже, че това не е комунизъм, днес се превръщат в своята противоположност: десните употреби вземат думите му, за да кажат, че тъкмо това е комунизмът, и да подсилят консенсусното му отхвърляне не просто като съществувал режим, а и като бъдеща възможност – нещо, което отсъства в критиката на самия Марков.

С други думи, сблъскваме се с две напълно противоположни темпоралности. Тази на съвременните антикомунисти се основава на затваряне на хоризонта на бъдещето: „революциите неизбежно водят до тоталитарни извращения и Терор, това което можем да направим са само постепенни промени и подобрявания на капиталистическите демокрации.“ Марков днес е приклепен именно в тази модалност на мислене на времето, докато лесно може да се покаже, че неговата иманентна критика на социализма се основава не на затваряне на алтернативите за

бъдещето, а на радикалното им отваряне: „може би щяхме да намерим пътя към български вид **социализъм**, който би бил най-подходящ и смислен.“¹ Докато при десните „реалният социализъм“ е повод да се откажат от просвещенски проекти за бъдещето, именно реалният социализъм и неговите недостатъци подтиква Марков да търси не по-малко, а повече социализъм, при това социализъм, намиращ основание в културните традиции на потиснатите: „Днешните български идеолози подминават факта, че в българското обществено устройство преди войната имаше два много силни социални факта. Първият – отсъствието на мощен експлоататорски капитализъм, и вторият – самородният социализъм на силно развитото кооперативно движение. Така че, исторически погледнато, България без комунистическа помощ сама плуваше във водите на свой собствен демократичен социализъм.“²

Изобретяването на „Георги Марков“ като еднолинейна икона на антикомунизма е довело до потискане на страни в творчеството му – като например неговото застъпване за „демократичен социализъм“, – които са неинтегрируеми, немислими и невъзможни за десните антикомунисти. „Дисидентът Марков“ като изобретение на дясното води до изпразване на съдържанието от неговата сложност. Затова днес имаме един спихнат Георги Марков, чиито статии, громящи режима с искрен про-работнически и про-селски егалитарно-популистки патос, отстъпват на ритуалното цитиране на изказвания в защита на „**конкуренцията**“.³

Ако може да се обобщи духът на цитираните откъси по някакъв начин, то е, че Марков често критикува режима от радикално демократично-социалистически и егалитарни позиции. Например, той нарича партийните функционери „**феодали**“, и се впуска в подробно описание на тяхната изневяра към егалитаристкия идеал на комунизма; критика, възможна само и единствено когато е отправена от социалистическа перспектива срещу неравенствата:

„По време на паради и манифестации тази класа се нарежда на трибуните на мавзолея в строго определен йерархичен ред. Нейният вътрешен живот е затворен, техните деца и съпруги се движат във високо изолиран кръг, живеят в бивши царски резиденции и дворци или в новопостроени разкошни вили,

1 Георги Марков, Съветският феодализъм. В Задочни репортажи за България.

2 Пак там.

3 Георги Марков, „Тука е така“.

имат свои домашни представления, кинопрожекции (главно на избрани западни филми, които се внасят само за тях), често меценатстват според вкуса си, като покровителстват някой и друг художник, музикант, поет или артист. По-енергичните феодали имат своите големи любовни истории или пък не толкова красиви чисто сексуални афери. И те, и техните деца живеят с неоспоримото чувство на синята си кръв, че са нещо повече от всички други, че онова, което притежават, им се полага, че то следва по закона на новата аристокрация, наречен „диктатура на пролетариата“. Но ако някой сбърка и ги нарече пролетарии, те биха се обидили смъртно, тъй като вътрешно се ласкаят много повече от връзката си с Мария-Антоанета, отколкото от връзката си с Роза Люксембург.“¹

Подобна е и критиката към неравенствата на реалния социализъм през 1990-те години: протестни лозунги срещу **„червената буржоазия“**, и привилегиите ѝ не са рядкост. Докато днес хора, чиито публични биографии се удържат през ключа „борец срещу режима“, говорят за **„количеството срещу качеството“**, и за разлика от самия Марков критикуват режима не защото мачка работниците и селяните, а защото е „докарал цървули и селяни на власт“. И тук демократичните и егалитарни позиции на по-ранни критици на режима като Георги Марков се превръщат в своята противоположност: елитистки, антидемократични и антикомунистически.

Не е трудно от Задочните репортажи да се извадят основни антикапиталистически и леви позиции: от критиката на консумеризма, отчуждението, на либералния западен капитализъм и на експлоатацията на труда, включително до категоризирането на реалния социализъм като „държавен капитализъм“. Следват няколко примера:

Критика на експлоатацията на труда

„Много трудно ми е да преценя какво комунистическо развитие бихме имали у нас, ако не следвахме т.нар. съветски опит. Може би щяхме да се озовем в положението на днешна Югославия или днешна Албания, или може би щяхме да намерим пътя към български вид социализъм, който би бил най-подходящ и смислен. Днешните български идеолози подминават факта, че в българското общество устройство преди вой-

1 Георги Марков, Съветският феодализъм. В Задочни Репортажи за България.

ната имаше два много силни социални факта. Първият – отсъствието на мощен експлоататорски капитализъм, и вторият – самородният социализъм на силно развитото кооперативно движение. Така че, исторически погледнато, България без комунистическа помощ сама плуваше във водите на свой собствен **демократичен социализъм**. При това положение едно истинско правителство, което претендира да бъде социалистическо, би заложило на естественото развитие на тези самородни социалистически тенденции и само би ги засилило. И до ден днешен не мога да си обясня защо нашите селяни трябваше да бъдат бити, за да влязат в текезесетата, когато преди войната чувството за коопериране беше масово и селските кооперации бяха израз на най-демократичен и осмислен социализъм.“¹

...

„Защото през т. нар. черно буржоазно и фашистко минало работниците чрез своите профсъюзи успяха да прокарат закон, който забраняваше работата на акорд, или както сега се казва „работа по норми“. Работническите дейци навремето съвсем правилно смятаха, че гоненето на норми с цел да се увеличи заплащането увеличи работника и води до нечестно прекомерно изтощаване на силите му и оттам до съсипване на здравето му. Този закон се смяташе дори от комунистите преди войната за голяма придобивка на българските работници. Но когато те пое властта, това не им попречи да въведат точно обратното, съветската антиработническа и античовешка практика на нормирания труд. Към всички предприятия бяха създадени отдели „Норми“ и съответно се появиха специалисти-нормировчици, за да осъществят най-невижданата работническа експлоатация. За да се застави работникът да гони нормите, първоначалната му надница беше крайно мизерна. Така че, ще, не ще, той трябваше да се стреми да изпълни нормата си и да търси преизпълнение, което щеше да му донесе малко повече пари.“²

1 Георги Марков, Съветският феодализъм. В Задочни репортажи за България.

2 Пак там. Днес абсолютно същото може да се каже и за практиката на обвързване на трудовото възнаграждение с извършената работа в ерата на „гъвкавия“ капитализъм (т. нар. performance-based remuneration), което индивидуализира работниците като ги вкарва в режим на конкуренция един с друг, след като на всеки заплатата зависи от

...

„Работнически профсъюз, който да защитава интересите на своите членове, у нас нямаше. Профсъюзната организация беше точно обратното – инструмент за улесняване потискането и безправията, налагано на работниците.“¹

...

„Когато закъсвахме с плана, ние неведнъж задължавахме работниците да полагат извънреден труд, който не се отчиташе и не се заплащаше, а минаваше за сметка на изпълнението. При тази картина на безправие отмъщението на работниците се изразяваше във формално отношение към предприятието и работата. Насилието, наложено от нормите, унищожихо съзнателното творческо отношение към производствения процес.“²

...

„Имаше и друг невероятен момент, когато районната държавна сигурност извърши арести на работници в най-решаващ за нас производствен ден. Тогава **Маня** прояви храброст, на която и досега се възхищавам, като заповяда на седемте пазачи на фабриката да открият огън срещу хората на МВР, ако последните се опитат да влязат във фабриката. В края на краищата тя победи. Маня беше един от редките примери на комунистически фанатизъм и идеализъм, които в моите очи я правеха привлекателна фигура.“³

...

„Вместо отвлечените и чужди на българската действителност формули на Маркс консолидиращият тоталитарен режим възприе практическите принципи на хищния **държавен капитализъм** по съветски образец. Основният идеологически аргумент на революцията, който оправдаваше провеждането ѝ, а именно премахването на

постигнатите резултати (а и чрез премахване на колективния трудов договор). Още повече, че днес подобни механизми за принуда на работното място се прехвърлят и в публичния сектор.

1 Пак там.

2 Пак там.

3 Георги Марков, Работническата република. В Задочни репортажи за България.

експлоатацията на трудещите се, бе хитро подменен с утвърждаването и безмилостното увеличаване на тази експлоатация. Множество чисто капиталистически похвати намериха отново своето място в страна, която бе наричана социалистическа. Пак през тези десет години като че настъпи известно отрезвяване в партийните редици, като думата БОРБА постепенно бе заменена с думата УДОВОЛСТВИЕ.“¹

Историзация на режима и границите на тоталитарната парадигма

Георги Марков критикува одесняването на режима през вътрешните борби на властовите фракции по горните етажи на властта. Следват откъси, в които ясно личи неговият усет за историчността на режима (каквото напълно липсва в образа на социализма като „тоталитаризъм“, тоест монолитен, непроменлив, аисторичен режим). И макар самият Марков да използва думата „тоталитарен“, собствените му препратки към несигурния резултат от вътрешни борби между партийния и технократски елит подкопават образа на тоталното, гладко протичащо упражняване на власт от горе надолу, доминиращо в десния разказ за социализма:

„Приятели са ми разказвали за голямата борба, която се е водила в Централния комитет на партията и висшето държавно ръководство за развиване или за ликвидиране на международния туризъм. От едната страна на този вътрешен фронт са били умерените другари от новото властващо поколение, плюс плановиците, икономистите и външнотърговските дейци, а от другата страна – старият партиен кадър, сталинско-китайската част на партията и Държавна сигурност.“²

„Ако сталинистите пълнеха въздуха с обещания за неясно далечно бъдеще, техните наследници зарязаха бъдещето и доста практично се захва с действителността, отнасяща се до техния собствен живот.“³

„Съществуването на „Кореком“ доведе до големи вътрешни разпри в партията. Някои партийни функционери, особено от по-старото поколение, смятаха, че имаше нещо дълбоко неморално в деградирането на собствената валута в

1 Георги Марков, Поклон пред Цар Долар, в Задочни репоражи за България, курсивът наш.

2 Георги Марков, Поклон пред Цар Долар, в Задочни репоражи за България.

3 Пак там.

собствената страна и че никакви материални придобивки не могат да оправдаят подобно **самооплюване**. След дълга борба те се наложиха и в по-късни години търговията на „Кореком“ силно бе ограничена.“¹

„Пропагандните цели на Хрущовата витрина на щастието били изместени значително от чисто капиталистически, печалбарски идеи. Изглежда, че значителният начален приход от долари (чуждата валута в България се преценява единствено в долари) бе разпалил въображението на **по-практичните** партийни и държавни ръководители. От средата на шейсетте години изпълнението на валутните планове бе преследвано с безогледна настойчивост. Смятаният от цялата комунистическа пропаганда отпреди 1956 година международен туризъм за атрибут на капиталистическия свят и подкуп, който капиталистите давали на нещастните западни граждани, сега магически се превърна в необходимост на комунистическата държава. Гнусният американски долар, както го наричаше вестник „Народна борба“, се превърна в единствено мерило за успех при провеждането на партийната програма.“²

Критика на запада и потреблението

Няколко цитата от Репортажите с още по-неподправен антикапиталистически и антиконсумеристки патос, в които материалната (пре)задоволеност е символ не на прогрес, а на „примитивизъм“:

„На трето място, материалният блясък на туристите от Запад предизвика твърде примитивен култ към притежаването на хубави вещи. Благодарение на туризма, „Кореком“ и нашата партийна аристокрация, която съумяваше да заделя значителни суми долари за свои лични нужди, само в две или три години притежаването на красиви вносни вещи щеше да се превърне във всеобща болест, във фанатично убеждение, че човек не е равен на другите, ако не носи френски гащи, италиански обувки или английски пуловер.

1 Георги Марков, Легендата запад: вещите. В Задочни репортажи за България.

2 Георги Марков, Поклон пред Цар Долар, в Задочни репортажи за България.

Да не говорим за радиоапарати, магнетофони, хладилници и леки коли.^{“1}

„Нещо повече – гавра или не, в последна сметка понятието „строителство на комунизъм“ ще означава по същество увеличаване притежаването на повече **вещи**. Като че цялата марксистко-ленинска идеология е заложила на туземското разбиране, че вещите ще направят хората по-добри и по-щастливи.“²

„Както ще видим по-нататък, именно култът към западната вещь ще се подхранва до значителна степен и от снобизма на преуспяващия партийен буржоа, от суетното му желание да притежава това, което другите около него нямат.“³

„Тези ангели на комунизма бяха (по собствените им закони) първите контрабандисти и чернорборсаджии, които внесоха в България найлонови чорапи, ранни магнетофони и перални машини, италиански обувки и германски коли...“⁴

„По-късно в Западен Берлин, Мюнхен и Париж щях да се срещам по витрините с мои сънародници и човек би могъл да ни познае, че сме от една и съща държава, по еднаквите изрази на лицата ни. Никаква политическа пропаганда, никаква религия, никакво организирано „промиване на мозъците“ и средства за масова заблуда не могат да постигнат този пропаганден ефект, който постигна западната вещь. Струва ми се, че има нещо вярно в твърдението на някои партийни агитатори, че страстта към западната вещь, чистосърдечното преклонение пред лъскавия вид бяха всред широките народни слоеве съзнателна политическа реакция.“⁵

В същото есе, „Легендата Запад“, Георги Марков раздражено отбелязва как сам става жертва на „вещоманията“. По-интересно е, че той обвинява самия социалистически режим и неговите функционери за това патологично и „неприсъщо“ на народа състояние: „Така че след около

1 Пак там.

2 Георги Марков, Легендата Запад: Вещите. В Задочни репортажи за България.

3 Пак там.

4 Пак там.

5 Пак там.

трийсетгодишно строителство на комунизъм българският народ се ока-
за пленник на вещомания – нещо дълбоко чуждо и неприсъщо нему
в цялата му предишна история. Никога преди хората в България не са
били обземани от тази страст за притежаване на вещи и, разбира се,
главно на западни вещи.“

*„По-късно, в последвалите години, контрабандирането щеше
да придобие по-демократичен характер, щеше да слезе от
тесния кръг на властната мафия, за да обхване едва ли не всеки
обикновен гражданин, тръгнал на екскурзия в чужбина. Ала кой
би могъл да обвинява тези бедни хора, когато пред тях стоеше
яркият пример на висшите батковци, които вършеха същите
криминални престъпления, но в годям мащаб.“*

С други думи, живият и до днес култ към „Запада“ и потребителско-
то желание за „западни вещи“ е продукт на социализма. Когато днес, за-
едно с Георги Марков критикуваме социализма за дефицитите и бед-
ността, не трябва да забравяме, че го правим само през перспективата
на желанието и очаквания, които социализмът е създал (но се е провалил
в задоволяването им).

*„И така, докато из западния свят се разви цяло огромно
движение на битници, хипита, леви интелектуалци,
всевъзможни революционери, бегълци от уютни домове,
скитници и други, където една от главните идеи беше
отхвърлянето на властта на вещите и оттам на култа
към удобства и външен блясък, в България се надигна точно
обратната вълна [...] най-примитивен дребнобуржоазен
манталитет.“¹*

Тук улавяме съвсем отчетливо духа на критиката на отчуждението
и стоковия фетишизъм, която Маркс формулира в Парижките ръкописи
от 1844 и Капиталът, том I, глава 1 в частта за „Стоковият фетишизъм“:

*„алиенацията или отчуждението на човек от човека. Тя
се изразява в липсата на действителни отношения между
хората, в отсъствието на искреност, честност, достойнство,
необходими за всички човешки отношения, които са заменени с
отношения човек-вещи.“²*

1 Пак там.

2 Пак там.

Финал: към една хипотеза за изгонването на Георги Марков от България

В заключение, тази кратка статия цели не отвоюването на Марков от десните разкази, а да хвърли светлина върху някои съществени, но маргинализирани от десния прочит аспекти от критиката на Марков към режима. И да оголи противоречията и премълчаванията, които пронизват употребите на Георги Марков в днешното интензивно производство на „правилната“ памет.

Какво насилие трябва да се приложи, за да се направи от един симпатизиращ на партизаните и международната комунистическа младеж автор днешното антикомунистическо чучело от „25 години свобода“?:

„Малцина от тях бяха опитни партийни функционери, свързани с Коминтерна и Съветския съюз. В огромната си част те бяха младежи – студенти или ученици от горните класове, които също като мнозина днешни западни студенти и ученици мечтаят за основно преустройство на света, за изчезване на класовите и социалните различия, за установяване на абсолютна справедливост, равенство и братство между всички хора на нашата планета. Може да се направи пълен паралел между българските мечтатели на тридесетте години и по време на войната с вълненията на цялата днешна лява младеж в света, разбира се, не в комунистическите страни. [...] Близо шест месеца аз преписвах диалозите, които тия младежи бяха имали със следователите и съдиите си, така както бяха добросъвестно записани в съответните протоколи, със следите на инквизициите в паузите и с неизбежния трагичен край. И колкото повече се вирах в тях, толкова по-ярка и космически непреодолима ставаше разликата между тях и времето, което се готвеше да ги чествува. Завърших пиесата, която всъщност беше документален монтаж, със серия от последни думи и пожелания. [...] Нарочно подчертавам тези моменти на истинско човешко поведение, за да изразя трагичното единство между герои и идеали, което няма нищо общо с картонената митология на партийната история. Те умираха за всичко

*това, което нямаше да съществува в страната на техните паметници.*¹

Цитатът е от авторовите рефлексии върху написването на пиесата „**Комунисти**“. Марков прекарва шест месеца в полицейски архив, за да напише своята документална пиеса за комунистическото движение в междувоенния период. Георги Марков добавя: „На човек може само да му настръхне косата, когато съпостави идеалите на това поколение с осъществената действителност. Сега вече може да се разбере защо „поръчаната“ документална пиеса, която щеше да се представя върху сцената на театър „Сълза и смях“, с великолепно постановка и блестяща игра на актьорския състав, беше забранена от ония, които бяха я поръчали. Съобщеният ми мотив за забраната беше – „заради потискащото въздействие“. Ето още един случай, когато голата документална истина се размина с търговските нужди на евтино пропагандно чествуване.“²

Господстващият разказ за прогонването на писателя от страната пропуска това, че критиката на Георги Марков към режима, заради която е прокуден, не е идвала от либерални позиции, а всъщност от позиции по-леви и от самия режим, маскиращ се като „ляв“ за Марков. В опростения светоглед на „25 години свобода“ обаче критика от ляво е немислима. Но не е ли именно лявата критика на Марков тази, която довежда до трагичния край на писателя? Лявата критика срещу социалистическия режим е по-опасна от дясната. В онези години в САЩ и Западна Европа вече има много десни и фашисти, избягали след 1944 г., които списват периодични антикомунистически издания и громят социализма по радиото. Но те не са сполетяни от съдбата на Марков. Дясната критика на режима е безопасна, защото е външна на него и следователно лесно парирана. За разлика от иманентната, вътрешна критика от леви позиции, която стъпва върху същите предпоставки и аргументи, на които се гради легитимността на режима, за да я атакува право в сърцето.

В есето „Идеалите“ Георги Марков разказва за трагичното разминаване между режима, отдал се на прагматичност, натрупване на пари и власт заради самата власт, и „фанатичната“ политика на непримири-мост с несправедливостите, която идва от партизани и истински комунисти; разминаване, което в крайна сметка обрича последните на низвергнатост и забрава. Ето тъжния пример за осъдената на смърт (с неиз-

1 Георги Марков, Идеалите.

2 Пак там. Курсивът наш.

пълнена присъда) от десния режим „автентична“ комунистка Иванова, която през социализма тъне в нищета и забрава: „Ако присъдата над тази жена беше приведена в изпълнение, днес тя щеше да има паметник и булевард с името ѝ, но което е още по-важно, тя нямаше да срещне действителния разстрел на смисъла на живота си.“¹

Георги Марков е бил убит, за да не може повече да разобличава режима. Днес това ужасно убийство се инструментализира политически, за да се стабилизира консенсусът около отхвърлянето както на режима, така и на комунистическата идея. Но не съучастват ли в престъплението и днешните десни антикомунисти? Те издигат паметници на своите герои, създавайки нова „картонена митология“ (с думите на писателя) и доказват, че, също като партийните елити от времето на социализма, имат нужда не от непримиримия Георги Марков, а от мъртвата икона „Георги Марков“ с нейния препариран и лесносмилаем дискурс, от чието име говорят Плевнелиев и елитът.

Жана Цонева и Георги Медаров

Жана Цонева и Георги Медаров са студенти по социални науки. **Авторите** имат собствен блог на адрес: <http://hystericalparrhesia.wordpress.com>.

Коментари (23)

- 12-11-2014|**Емил Войников**

Не бях срещал по примитивно и едностранчиво тълкуване на творчеството на Георги Марков. Жалко за тези млади хора! Още по жалко за уважавания до този момент „Либерален преглед“, който дава възможност на тези младежи да се упражняват на неговите страници чрез подобни глупости. Няма да спестя и упрека си към Златко Енев, който в стремежа си да бъде „различен“ допуска подобни идиотщини.

Емил Войников

1 Пак там.

• 12-11-2014|**Златко**

Напоследък вече на няколко пъти ми се налага да се замислям върху една нашенска склонност, която мога да си обясня единствено чрез наследството (и настоящето) на бедността, включително и духовната. Имам пред вид готовността на средния нашенец, при (почти) всяка среща с нещо дразнещо и неприемливо, да размаха „голямата балтия“ ала-минут. В едната секунда се говорят високопарни „културни приказки“, в следващата започва да се сипе огън и жупел в стил „простаци“, „идиоти“ и тям подобни. Този тук коментар ми се струва доста показателен именно в това отношение, тъй като уважаемият господин Войников, очевидно с усещането да притежава някакъв особен авторитет или влияние върху умовете на хората, четящи това списание, го обявява (със силно безпардонен тон) за „изгубило доверието му“, защото е публикувало нещо, което самият той намира глупаво, игнорирайки (с типично за времевата ни лекомислие) многото хиляди текстове и страници, публикувани тук в хода на много години, които самият той или не познава, или предпочита да забрави за момента, под влиянието на леко детинския си гняв. Мисълта, че мнението му евентуално може да се окаже изложено на точно същата опасност, тоест да изглежда безкрайно глупаво, поради сектантската си ограниченост и неспособност за поне малко скромност (идеща от знанието на простата истина за неизбежната ограниченост на собственото познание) очевидно не минава и през ум на коментирация. Дали това е типично национална или личностна черта ще оставя на самите вас да прецените. А междувременно ще се опитам да направя някакъв вид разбор на текста и мислите, които той поражда у мен, но понеже, за разлика от господин Войников, ми се ще първо добре да обмисля думите си, ще напиша следващия си коментар едва след като съм прочел текста изключително внимателно и съм се опитал да го разбера, поставяйки го в по-широкия контекст на днешна България и духовните (или бездуховни) ветрове, които веят из нея...

Прочее, до по-късно...

Златко Енев

• 12-11-2014|**Емил Войников**

Вашето празнословие ме отегчава, господин Енев! Също и обобщенията ви! Дали съм авторитет? Не се съмнявайте в това г-н Енев!

Емил Войников

- 13-11-2014|**Страхил Стражарски**

Не виждаме Вашите аргументи, г-н Войников. Ако искате да признаем, че сте авторитет, са ни нужни аргументи защо всичко в статията е „глупости“. В противен случай, не само г-н Енев, а всички, които четат коментарите Ви, ще продължават да се съмняват в това. Помислете, успокойте гнева си и реагирайте авторитетно. Защото засега празнословието идва тъкмо от Вас...

- 13-11-2014|**Чи**

В една малка и днес слабо известна книжка, приятел на Марков от младежките години, разказва как двамата имали интересна случка във Съветската армия в квартал Княжево-София, в края на септември 1944 г. Били в местна печатница, където съветски офицери наблюдавали отпечатването на техен вестник, на български език, предназначен за българите. На първа страница било написано „...орган на съветските окупационни войски в България“. Георги Марков се развикал, спрели печатането, той обяснил на руснаците, че подзаглавието е погрешно, защото Червената армия в България не може да се нарича „окупационна“, тъй като е освободителка. Руските офицери запитали в Политотдела на III Украински фронт, оттам потвърдили и компрометиращото подзаглавие било заличено. Заслугата била на самия млад тогава идеалист Георги Марков, бъдещ писател и пр.

- 13-11-2014|**д-р Витанов**

„Тези облаги преди определяха родната ни писателско дисиденство... Това дисиденство беше повече от особено. Най-яркият български дисидент, емигрирал в чужбина и убит впоследствие... с прословутия „български чадър“ е един от сценаристите на „На всеки километър“. Големият му пробив в литературата е с романа „Мъже“, който е апотеоз на комунизма. По-късно написва своите белетристични шедьоври, каквито са „Портретът на моя двойник“ и „Жените на Варшава“. Георги Марков става голям български дисидент едва когато избягва от страната. В самата България той е свой човек на Държавна сигурност и получава пари, за да възхвалява системата.“

Цитатът е изрязан коректно от двутомното издание на българския писател Александър Томов, чийто стил е очевидно и обяснимо откровен – като на гола истина, която всички ние родолюбиво ненавиждаме.

Кои сме „ние“ ли?

Ами, онуй /при/родонасаждение на 1300 (минус повече от 700) пети и възпети „народотворчески“ /по-начетените ги наричат „фолклорни“/, години, дало богата реколта от самопожелания, надзиравени от слепи божества. Предлагам да го наречем /при цялата условност/ „племе“. Храбро самоотгледано, всезнайно отричащо, всеотдайно самолюбиво, както и скромно гръмовъзпято, величаво трудолюбиво, пресметливо гостоприемно, механично трудолюбиво /в случая прилагателното идва от „механа“/, хитросврако намигащо и ... „ела и гледай“: жизнено, жилаво племе-плевел, което не сеща ни жегата, ни жаждата, ни студа, и нездравословно произтичащите от тях последствия.

Накрая, ако е позволено: Не е ли време да дойдат ...гостите?

• 13-11-2014|Златко

И така, засядам днес сутринта, за да се опитам да направя обещания вчера опит за анализ (или поне някакъв вид разбиране) на този текст и мястото му в днешната културно-политическа ситуация в България.

Нека започнем с очевидния базисен факт, от който изхожда статията на младите български левичари: фигурата на Георги Марков е обект на най-различни и – поне в този случай – напълно несъвместими една с друга интерпретации. Отдавам дължимото на усилието, положено от Жана и Георги да се въздържат от опити за рисуване на една противоположна на „дясната“, евентуално „лява“, икона (защо това не им се удава напълно ще се опитам да покажа и обоснова малко по-долу). Представеният тук Георги Марков говори в основни линии със собствения си глас (множество цитати, чиято достоверност не подлежи на дискусия) и опитите той да се интерпретира по един точно определен политически и идеологически начин, могат да бъдат открити единствено в начина, по който тези цитати са издирени, подредени и евентуално обяснени. Но за това, както вече казах, малко по-долу...

Известна ми е само още една друга фигура от културно-политическия български пантеон, която се радва на съмнителната слава да бъде използвана от всички и за всичко: националният герой Васил Левски. Далеч съм от мисълта да равнопоставям Марков и Левски, разбира се. Тук отбелязвам просто един факт, който според мен говори по-скоро за дълбоко неудовлетворената нужда от политически и културни идоли в тази страна, както и за липсата на особен свян или дори добър вкус,

при интерпретирането им за каквито и да било цели. Това, предполагам, е част от културната еволюция на повечето народи. Не съм напълно сигурен, но си мисля, че подобни „надписвания на иконите“ могат да бъдат открити във всички култури и (почти) всички времена – чак до най-новите, в които една малка част от човечеството изглежда започва да прави малко по-сериозни опити за честно отношение към собствената история... Впрочем, нека не се отвлечаме излишно от основната тема.

Основният въпрос, на който ми се ще да потърся отговор тук е: а как всъщност става възможно точно определени фигури да станат „удобни за историческо логаритмуване“, тоест използвани за най-различни политически цели, докато при други това е или изключително трудно, или напълно немислимо (никой, дори и у нас, не би се осмелил да обяви примерно Ботев за „десен“, при цялата „свобода на мисълта“, която цари в страната днес). И отговорът, така поне ми се струва, е пределно прост: обяснението е заложено в самото наследство, оставено от съответните личности. В случая с Левски то е почти несъществуващо, имам пред вид под формата на писмени свидетелства. С изключение на прочутото тefтерче, което, ако не би било написано от националния герой, би било просто скучно, от Левски не ни е останало почти нищо. Днес вече историята на неговото издигане до националния пиедестал е добре известна, а също и свързаните с нея различни културни перипетии от началото на миналия век (виж Мария Тодорова – „Живият архив на Васил Левски“, както и дискусиите около тази книга, част от тях публикувани тук на сайта). При Георги Марков случаят изглежда диаметрално противоположен – при един и същи краен резултат. Но защо? На какво се дължи това?

Причината според мен е отново пределно проста и очевидна, и тя се крие в дълбоката обърканост и непоследователност на писанията на Марков, който, ще си позволя да използва тук перфектния за целта немски израз, *eindeutig überfordert*, тоест изправен пред историческо и културно предизвикателство, което просто не е по силите и възможностите му: да направи някакъв вид що-годе смислена и използвана критика на един режим и система, чиито алтернативи са му дълбоко непознати и неразбираеми, независимо от факта, че завършва живота си в либералния, капиталистически Запад. Георги Марков, като всяко човешко същество, е рожба на времето и обстоятелствата си. В неговия собствен случай това ще рече: буден, непокорен и красив ум, който е

имал нещастieto да се появи в среда и обстоятелства, чиято основна специфика може да се сумира в простицката дума „оскъдица“. Оскъдица материална, оскъдица и духовна. Оттук и желязната неизбежност на резултата от неговите духовни и творчески усилия, които, при цялото дължимо уважение, си остават белязани завинаги от печата на оскъдицата: Марков знае малко за света отвъд България и това си личи буквално при всеки негов опит да направи някакви обобщения и изводи за неща, излизащи извън рамките на собствения му познавателен, житейски опит. Той е безкрайно интересен и увлекателен когато с истински живо перо описва различните персонажи от вечно-дребнобуржоазната (разбирай: дребно-еснафска) България, преоблечена на бърза ръка в петолъчна премяна. И безкрайно скучен, да не кажа просто нечетивен, когато започне да прави опити за критика или представяне на някакви убедителни алтернативи на същата тази вечна дребност и заядлива еснафщина. И причината за това е очевидна: Марков просто не познава нищо друго освен именно тази реалност и нейната тогавашна философия: тесногърдият, силно опростен и доведен до нивото на катехизис марксизъм. Оттук и пълната безплодност и безсмисленост на критиката му: всичко, което той е в състояние да предложи, е един призив от типа: „назад към изворите“, при което изворите в неговата собствена интерпретация са някакви идеализирани представи за стихийна комуналност, балкански егалитаризъм и (неизвестно от кои пръсти изсмукана) представа за някакви си българи, които, видите ли, били лишени от преклонение пред материалното. Нематериални българи? Моля? М-да...

Същото нещо, но в още по-голяма степен, се отнася и до „критиката“ на Марков срещу „западния капитализъм“, който той, новоизпечен западняк, е прозрял и разбрал аламинут, като основното му заключение, който знае защо, се свежда до вечно нашенското „и тия са същите лайна като нас“. Имам пред вид, разбира се, прословутото разочарование на Марков от „капитализма“, ужасяващо конфузно за днешните негови десни интерпретатори, които крият под всевъзможни килими простата маркова неспособност да се оправи идейно и идеологически в едно напълно неразбираемо за него общество (макар че, забележете, материално той отново е доста добре, както винаги е бил, включително и в нематериалната България). Далеч съм от мисълта да го коря за практичността и оправността – дай Боже всекиму! Просто ми се ще да представя тук възможно най-ясно образа, който самият аз имам за него – едно оправ-

но момче-българче, което „и в клозета да го затвориш, дюкян ще отвори“, но инак от философии и идеи много-много не отбира, не защото е глупаво, а просто защото е родено във време и място, в което тия неща не се котират особено високо. И никога не са го правили.

Това, в общи линии, е моето собствено разбиране за Георги Марков и неговото място в българския културно-политически ландшафт. Накрая обаче ми се ще да кажа няколко думи и за самия тукашен текст и неговите автори. Самият аз виждам в този тип левичарска критика просто един вид далеч по-изтънчена форма на същото, което прави и Георги Марков: призив от вида „назад към изворите“. Илюзията, че съществува някакъв вид обществен идеал, чието издирване, представяне и осъществяване е окончателна цел на човешкото развитие, е (като минимум) стара колкото Платон. В случая младите автори са избрали да се придържат към марксисткия тип идеал – нещо, което в едно свободно общество си е напълно тяхна работа и аз съм последният човек, който ще започне да ги оборва или укорява за избория от тях идеал и път. Дай Боже всекиму идеали! Фактът, че аз не споделям този идеал в никаква степен, за мен не е основание да окачествявам мисленето и работата им като „пълни глупости“ (каквато все още е обичайната нашенска реакция към – почти – всичко, с което не сме съгласни). Уважавам конкретно Жана за острата и понякога силно хаплива мисъл. Уважавам по принцип и радикалната (европейска) левица, тъй като, за разлика от радикалната десница, тя винаги е била силно интелектуална и в определени периоди от европейското културно развитие изключително важна като (почти единствена) алтернатива на самодоволния „победил капитализъм“, особено в неговите нашенски форми, които, моля за извинение, в повечето случаи са просто скучни до скомина, за разлика от борбено настроените млади хора, с които аз свързвам всички или почти всички свои собствени надежди.

И така, до следващия път...

Искрен и ваш,

Златко Енев

• 13-11-2014|Златко

Отличен репортаж на Константин Павлов – Комитата по повод откриването на паметника... Наистина си заслужава да се прочете.

Георги Марков се прибра в София

• 13-11-2014|Златко

Димитър Кенаров, един от добрите познавачи на творчеството на Марков, за когото е писал обширен материал, **преведен и публикуван тук**, предлага откъм Фейсбук следния интересен коментар към тази статия:

Много интересна статия и нужен коректив. Да, истина е, че Георги Марков критикува комунистическия режим основно от „леви“, социалдемократически позиции, както в романите си („Мъже“, „Покривът“) така и в по-късната си публицистика. Според Марков посредствените, корумпирани партийни функционери са предали социалистическия идеал, а българското социалистическо общество е пропито от експлоатация на труда, липса на морални ценности и материализъм („вещомания“). В този смисъл Марков не се различава особено от „ревизионисти“ като Хавел и Вацулик в Чехия или Криста Волф в Източна Германия. Дори след като напуска България, Марков съхранява (донякъде) левите си убеждения и не се страхува да критикува консумеризма на западните общества.

В крайна сметка обаче Марков остава елитарен индивидуалист, готов да застане срещу всяка система, ограничаваща човешката свобода, независимо дали е източна или западна. Ето важна част от едно негово писмо до Димитър Бочев, което аз много харесвам (като изключим лекия сексизъм).

„Все по-силно съм убеден, че светът съвсем не се дели на добри и лоши хора, на леви или десни, на вярващи или невярващи, а главното деление, което има значение за нас, е на хора, които могат, и на хора, които не могат. С други думи – на творци и паразити. Има различни видове творчества, както има и различни видове паразити. Селянинът, който сее на нивата, е творец, жената, която ражда и отглежда деца, е творец, точно толкова, колкото Айнищайн, Бетовен и Достоевски са творци. Този, който прави обувки, е творец, клоунът на сцената е творец, бръснарят на ъгъла е творец и т.н. Но оттук започва най-голямата драма на хората. Творците и особено талантливите от тях никога не се съюзават.

Първият белег на един талант или на един гений е неговото

несъгласие с другите. Много пъти съм казвал, талантът е независимост.“

- 13-11-2014|**Господин Готарски**

Гл, упости Маркови. Добре, че са безвредни. Хайде да не ги будим, кое време е.

- 16-11-2014|**проф. Боян Дуранкев**

Сложна натура е Георги Марков, „анти“ класата на партийните „ръководители“, но и „анти“ западния капитализъм. Интересен е и този анализ: e-vestnik.bg/21673/za-georgi-markov-anti...ezidenta-plevneliem/. Поклон пред паметта му!

- 16-11-2014|**Alex**

Студенти попитали преподавател по история на музиката: „Вярно ли е, че Чайковски е бил гей?“ Отговорът е: „Да, но ние го уважаваме не само за това!“

Дисидентството на Георги Марков е част от историята на България. И колкото и да се опитват на тази основа да омаловажат живота и делото му, той е недостижим като писател с „Портрет на моя двойник“ и ОСОБЕНО с „Жените на Варшава“ – няма друга такава българска литература и би било прекрасно в уважавания „Либерален преглед“ да попаднат анализи на тези творби. След тенденциозно подбраните по-горе цитати от Георги Марков, той не ми стана нито „по-десен“, нито „по-ляв“ – останата си такъв, какъвто беше – просто честен. Честен и аналитичен през всички години на живота му, с присъщите им пориви – на младостта – или на зрелостта.

И съвсем накрая – не очаквах ДОРИ в „Либерален преглед“ заигравка с протоколните изяви на българския президент (какъвто и да е!) и автори, които дори не допускат преносното тълкуване на популярна дата. В крайна сметка, темата за президентския „гаф“ е твърде малка за темата „Георги Марков“.

- 16-11-2014|**Златко**

не очаквах ДОРИ в „Либерален преглед“ ...

Тук в „Прегледа“, също както и в живота, важи простичкото правило: докато успявам да ви изненадвам с по нещо, било то приятно или не, все имам шансове да вярвам, че продължавам да се развивам...

- 16-11-2014|**Alex**

И още как се развивате! – За това – адмирации. Просто дребнотемите ми се струва извън погледа на пишещите тук.

- 16-11-2014|**Energeticus Zahari Gerov**

България има все пак с какво да се гордее.

- 16-11-2014|**Гост**

Този Войников да не би да е наемен войник доброволец?! Веднъж със Златко си разменихме любезности, но ако пуска още такива материали като на тези трима млади хора, ще му чета пак списанието!

- 16-11-2014|**Манол Глишев**

Наистина е доста нелепо да се омаловажава Марков. И не само това – да се приписва на честванията в негова памет някаква нова „картонена митология“... това е просто нелепо. Истината е, че в България соцпропагандата продължава да е неимоверно устата и нагла. Намирам я и тук, а това никак не е добре. Боя се, че г-н Войников е напълно прав в коментара си по-горе.

- 17-11-2014|**Златко**

Интересен коментар, Маноле. „Приписването“ на нещо си означава, че човек оспорва като минимум **съдържателната** страна на критиката, отправена от отсрещната страна. В такъв случай обаче е задължително, като един вид хигиеничен минимум (в смисъл като хигиена на мисленето, тоест избягване на безсмислени и безсъдържателни изказвания), да се обясни по какви точно причини съдържанието на тази критика не отговаря на действителността. В конкретния случай това пък означава, че, ако би искал да изглеждаш като човек, чиито думи могат и трябва да се приемат на сериозно, ти дължиш на хората тук някакъв вид аргументи в подкрепа на твърдението си. Левичарските ти опоненти, като минимум, демонстрират една далеч по-голяма ерудиция и познаване на **реалното творчество** на човека, за когото става дума в този текст.

Би ли си дал труда, след като вече си казал „А“, сега да кажеш и „Б“, тоест да направиш някакъв опит да ни убедиш, че действително си чел и самия Георги Марков, а не само някакви неща за него из българската мрежа? Негови ли са цитатите, изнесени в този текст? Отговарят ли те на цялостния дух на творчеството му или са просто негови незначителни части, които могат да бъдат пренебрегнати? Ако това е така, то кои тогава са частите от творчеството на Марков, които представляват неговата истинска същност? Някакви цитати, някакъв анализ, ако е възможно. Покажи ни, че имаш някаква представа от нещата, за които се изказваш тук тъй пренебрежително.

Като човек с интелектуални и политически амбиции би трябвало да знаеш, че няма нищо по-убийствено за хорското доверие от **цяла поредица** от изказвания, направени под мотото „казвам, но нямам време да доказвам“ (Това в никакъв случай не е първия случай, в който заявяваш тук нещо, което след това не си даваш труда да подкрепиш с аргументи – спомни си примерно коментара си под текста на Милена Махон за македонския въпрос в България). Останалите неща, които казваш и пишеш не следя чак толкова внимателно, за да съм в състояние да дам и други примери, но, за да използвам собствената ти фраза, аз също „се боя“ от нещо си. И нещото, от което се боя, се нарича „празнословие“...

- 17-11-2014|**проф. Благоев**

От пусто в празно. Тенденциозна статия за „изпразнения от съдържание“ Георги Марков. Кого ли не забърсаха в тази статия. Сякаш си отмъщават на Георги Марков. На кого пречи този паметник? А той е не само политически писател, той е и художествен творец. Сложна натура бил писателят заключава професорът, „анти“ на западния капитализъм. Докога за убийството му няма да се говори открито и не през зъби, както за Стамболов, Стамболийски. Беден дисидент!

- 19-11-2014|**Манол Глишев**

Наистина става вече досадно да се доказва очевидното, Златко. Съжалявам, но статията просто съдържа няколко фактологически глупости и една две лъжи. Грубо казано – Господ да пази от младите български левичари.

- 19-11-2014|Златко

Единственото, което мога да кажа е, че ако всичките ти политически и други коментари притежават също толкова съдържание, колкото и तुкашните, то можеш да забравиш всякакви амбиции, Маноле. Никъде по света няма хора, които да подаряват доверието си на празни приказки.

И един директен въпрос: ти чел ли си изобщо Георги Марков? От казаното досега не оставам с такова впечатление.

- 19-11-2014|Златко

Илф и Петров, между другото, имат един такъв фейлетон: връща се вкъщи от училище десетгодишният син (времената са тридесетте години в Съветска Русия). Бащата започва да го разпитва какво учат в училище, а малкият разпалено започва да му обяснява как там десетгодишните се борят с левия и десен опортюнизъм, громят троцкизма и разобличават световния империализъм (все „изми“, разбира се). Накрая бащата, който междувременно се е хванал за главата, го пита по-простички неща, като например къде се намира Ню Йорк. Никакъв отговор – в училище такива простотии не се учат.

Та така и с този наш разговор, Маноле. Доколкото мога да разбера, ти си силно подготвен за борбата с българското и всякакво друго леви-чарство, но май-май никога не си чел нещата, за които става дума примерно в този текст. Силно усещане за дежа ву, особено за човек като мен, израснал във времена, които уж са останали зад гърба ни.

На куклен фестивал в Истанбул

Автор: Тодор Ялъмов

В самолета започнах отдавна отлаганото преживяване „Повратна точка“ на Малкълм Гладуел. Стигнах до любимия Грановетър и „силата на слабите връзки“ и трябваше да слиза. Свикнал съм да не се изненадвам от неочакваното, а да очаквам изненадите. Да конструирам неизбежността на случващото се. На тази конференция трябваше да бъде мой колега, но той беше зает. После я преместиха от Бейрут в Истанбул. Ако стаята в хотела ми беше готова, нямаше да видя листовката. Но, напоследък всичките ми пътища водят до... куклен театър. От 17-я международен фестивал на куклата в Истанбул с над 40 пиеси успях да видя само три миниатюри: испанските „Nymio“ (Zero en Conducta) и „Gildo“ (Teatro Saco de Huesos) и индонезийската „Младите Пандава“ (Behind the Actors), но испанците ме увлякоха толкова магнетично, колкото и Иван Алонсо Гонзалес (Цирко Активо), също от Испания, в парка „Заимов“ по време на Софийския панаир на куклите през септември 2012...

Nymio е неологизъм от nimio, което може да означава тривиално, нищожно и незначително или скрупулъзно, педантично и щателно (испански) и прекомерно (латински), но всъщност е едно малко човече, направено от ръце. Това е и артистичното име на актьора Хосе Антонио Пучадес (Putxa Nymio). „Нимио: кратки (минималистични) истории, разказани с ръце“, е първото представление на трупата Zego en Conducta (Нула по Поведение) с премиера през 2012 г. в кукления фестивал Titiriguada в Гуадалахара, Испания, и играно над 60 пъти в различни европейски градове. Хосе обединява пантомимата, движенческия (телесен, физически) театър и илюзионизма, за да направи въздействащо куклено представление и за деца, и за възрастни. Куклата на Хосе се случва в главата на зрителя, който сам си подрежда пъзел (смисъл) от отделните елементи. Не че не е така винаги, но някои представления (като Младите Пандава) остават еднопластови, не правят впечатление нито със скрупулъзна техника, нито с важно послание, а мулти-импретативността е насочена само към отговор на въпроса: тези, защо смятат, че трябва да ги гледам? Нимио, обаче, ти предлага един полет на фантазията, преход между образи като в картина на Ешер.

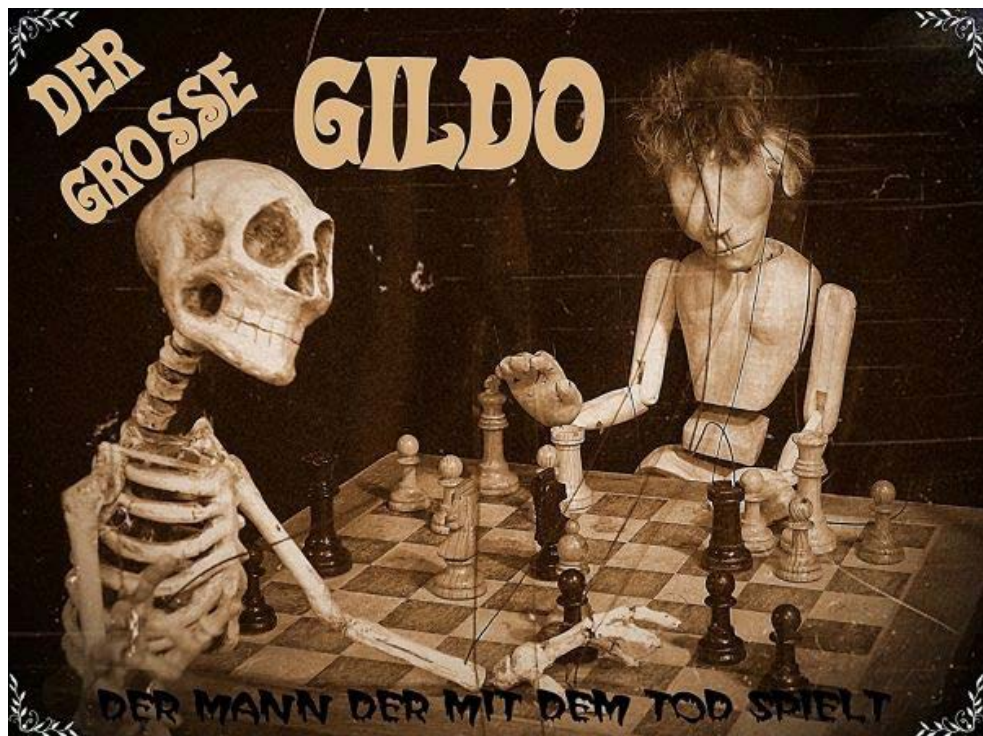
Начало. Човек с бомбе. Господин Тау? Вълшебникът с магическо бомбе, който може би помните от ролята на Ото Шиманек – чешки мим и актьор в театъра и киното. С едно движение ставаше от човек в кукла и обратно. Нимио-Тау има бели ръкавици, с които започва да връзва лявата си обувка. Ръцете стават на птица, летят, после стават на клетка, после на различни лица, които пеят, разказват, после – пак птица и кацайки на левия крак, завързват лявата обувка. Нимио е готов за представлението – минималистичен илюзионист се опитва да пресъздаде тайнствена магия от вълшебна книга. Кукла от два (три) пръста, топче, парче плат и черно мини бомбе. Куклата е резултат на фокус. Фокусът е винаги в нашето съзнание, нали помните? Куклата-фокусник се опитва да направи свой фокус, но не успява. Магията я поглъща в бомбето и я вкарва в книгата, която четеше. Или точно това беше фокусът? Нимио имаше и други превъплъщения в миниатюрния свят, голям колкото една ръка (китка), в които танцуваше и летеше, почти като преразказ на началото. Може би ако обувките в началото бяха зелени, паралелът щеше да бъде пълен. Но, нали зрителят трябва да има свобода да си досъздаде приказката? Нимио подаваше чудесно тонове за импровизация на зрителското пресъздаване на историята. Хосе, както и Ангел Наваро (с неговия Гил-

до) общуваха с публиката, за разлика от Рака Албари Сунария (който и буквално, и преносно си остана зад паравана).

Всъщност, Рака е едно 10 годишно момче от Индонезия и за тази си възраст се справи чудесно с управлението на куклите (не на последно място защото се изисква много физическа енергия – куклите не са никак леки) и критиката трябва да бъде насочена към режисьора и учителите му. Изборът на пиеса, която разчиташе на наратива на индонезийски, с големи интервали, в които нямаше движение на куклите, а само музика и говор на неразбираем за публиката език, смяна на над 10 кукли за 20 минути, трудно различими като роли от децата, а и от възрастните, не е много адекватен. Един „член на делегацията“, раздаде брошури на английски за трупата и за пиесата и успях да разбере, че става дума за борба между 5-мата братя Пандава с техните 100 братовчеди Дестарастра за трона на фона на традиционната керонконг музика. Колко обаче от присъстващите турски зрители са разбрали и са обяснили това на децата си е съмнително, а и аз не разбрах кой и защо получи трона. С интерес очаквах работилницата след спектакъла, но се оказа обикновен

базар на кукли. Тъй като бяха екзотични, разбира се, грабнаха вниманието и стана алъш-вериш. Възможно е Рака да стане добър кукловод в бъдеще, но със сигурност трябва да си намери по-добри учители. Претенцията за създаване на нов жанр в кукленото изкуство от брошурата ми дойде малко в повече, колкото и да ми беше симпатично участието на десетгодишно дете в международния фестивал...

Представлението „Гилдо: артиста – нарколептик“ на Ангел Наваро от театър „Торба с кости“ (Teatro Saco de Huesos) всъщност беше първото, което гледах. С една дума – страшно. Страшно – за децата, когато скелетът слизаше при тях. И – страшна марионетна техника! Гилдо е пианист, страдащ от нарколепсия (сънна болест). Свири, спи, сънува, халюцинира... Ангел представя (в сайта си и в резюметата на спектакъла) скелета като втори герой, чието присъствие не се забелязва от Гилдо, но това може да е и просто неговото alter ego, част от кошмарите, които сънува. Страдащите от сънна болест са прекомерно (nîmio?) уморени и имат често машинално поведение (свиренето на пиано е именно такова

проявление на машиналното). В съня обаче е възможно да преживееш истинска радостна емоция (например, танцуващият на рагтайм женски скелет), да направиш невъзможното – да танцуваш с напълно разглобен скелет (ръце, торс, глава), да общуваш със себе си – нещо, за което в реалността не ти остава време (и желание). Гилдо ходи на въже, свири, лети и пак свири. Изразителността на куклата е потресаваща, а диалогът на Ангел с Гилдо – почти любовен. След катаплексията (временна загуба на мускулен тонус) на Гилдо, Ангел го докосва с приятелски жест, подкрепя го и създава перфектната илюзия, че Гилдо си е самостоятелен герой, а не марионетка на Ангел. Пианото е обсебило Гилдо, взема му главата (в началото) и му дава спасението (в края), но това е по-скоро метафора за обсебения Ангел от марионетното изкуство. За да постигнеш такава техника трябва много усилия, които ти объркват представите за ден и нощ, жертваш съня си за да станеш изкусен, за да станеш машина. Марионетката ти става второ аз и свириш на нея като на арфа (или пиано). Виртуозно.

През ноември (13-23) в Букрещ ще има международен фестивал, който може да посетите и да видите „Нула по Поведение“ с новия им спектакъл *Allegro ma non troppo* (алетро, но не прекалено бързо) на 18, 19 и 20 ноември 2014 г.

Тодор Ялъмов е философ, математик и икономист по образование, преподавател в Софийски Университет „Св. Климент Охридски“, анализатор в Центъра за изследване на демокрацията и Фондация „Приложни изследвания и комуникации“, но и запален зрител на куклен театър и балет. Пише в различни жанрове и се опитва да комуникира разнообразни науки с деца чрез улични представления.

За външната политика и кариерната българска дипломация след 1989 г. Автор: Аспарух Панов

През тези дни и месеци отбелязваме 25 години от падането на Берлинската стена. В цяла централна и източна Европа се организират тържества, най-различни международна конференции и форуми, посветени на четвъртвековния юбилей от сгромолясването на комунистическия режим. В България също се провеждат конференции и дискусии по този повод, но въпреки че вече 7 години сме членове на ЕС, продължава да ни обсажда блудкава носталгия към времето на комунизма. Критичното състояние на държавата и обществото се разглежда като аргумент за това, че преходът се е провалил. Прави се нескопосан опит да се обезсмисли всяка позитивна равностметка за постигнатото и да се реанимират „социалистическите духовни и материални ценности“. Казано по-простичко, истината целенасочено се подменя с полуистини, опашати лъжи и конюнктурни манипулации.

Въпреки крещящия негативизъм, който около датата „10 ноември“ заля медиите и публичното пространство, обективните успехи на България по пътя на извоюваната свобода са вън от всякакво съмнение. Приемането на България в ЕС и НАТО са най-безспорните постижения на българския преход, които заслужено повишиха националното ни самочувствие. Успешната европейска и евроатлантическа интеграция е резултат от една коренно променена, независима и разкрепостена външна политика, вече с двадесет и пет годишна история. Излизането на страната ни от международната изолация по време на комунизма, разработването и прилагането на една нова външнополитическа стратегия и последвалите външнополитически успехи се дължат на систематичните усилия на повечето правителства след 1989 г., преди всичко на Филип Димитров (8.11.1991 – 30.12.1992), Иван Костов (21.05.1997 – 24.07.2001) и Симеон Сакскобургготски (24.07.2001 – 17.08.2005), на постоянно отстояваната евроатлантическа ориентация на техните парламентарни мно-

зинства, както и на единствената стабилна институция в страната през тези бурни години – президентската, олицетворявана от 1990 г. до началото на 1997г. от д-р Желю Желев, а след него от Петър Стоянов (1997 – 2001). Тук би трябвало да се добавят и положителните моменти във външната политика на правителствата на Димитър Попов (20.12.1990 – 8.11.1991) и Любен Беров (30.12.1992 – 17.10.1994), които можеха да бъдат много по-решителни, ако не зависеха толкова силно от доминираните от БСП парламентарни мнозинства, както и на служебните кабинети на Ренета Инджова (17.10.1994 – 26.01.1995) и Стефан Софийански (12.02.1997 – 21.05.1997), които управляваха твърде кратко време.

Нека само си припомним, че първи признахме независимостта на Македония, заедно с тази на Хърватска, Словения и Босна и Херцеговина, още на 15 януари 1992 г., с което не само поставихме началото на принципно новата си балансирана балканска политика, но направихме и първата демонстрация на дипломатически действия в духа на европейските стандарти при конфликтна ситуация на Балканите, принцип, който спазваме и до днес.

Още на 7 май 1992 г. България бе приета за 27 пълноправен член на Съвета на Европа, непосредствено след Унгария и Полша и далеч преди страни като Словения, Румъния и трите прибалтийски републики. (Само за информация днес броят на страните членки е вече 44). Този огромен успех бе последван от едно много авторитетно българско председателство на Комитета на министрите на Съвета на Европа от май до ноември 1994 г., започнато от външния министър Станислав Даскалов и завършено от министър Иван Станчов.

Редовното членство на страната ни в ЕС наистина е най-значителният външнополитически успех на правителството на Симеон Сакскобургготски, но подготовката за него започва още от 1990 г. Преговорите за асоциирано членство в съюза започват на 2 април 1992 г., а на 8 март 1993 г. в Брюксел се подписва „споразумението за асоцииране на България към Европейските общности и временното споразумение по търговията и свързаните с нея въпроси“. Това споразумение е ратифицирано от Народното събрание на 15 април с.г. и от Европейския парламент – на 27 октомври, а влиза в сила на 1 февруари 1994 г. Зад тези цифри се крият огромен брой двустранни и многостранни срещи и разговори, продължителна дейност на много правителствени и парламентарни комисии,

деликатни преговори за сближаване на законодателството. Усилия, които продължиха през всичките години на преговорния процес.

Многократно бе лансирана тезата, че далновидната българска позиция по военната акция на НАТО в Косово през 1999 г. и активното ни участие в антитерористичната коалиция след 11 септември 2001 са изиграли ключова роля за бъдещото ни пълноправно членство в Организацията на Североатлантическия договор. Колкото и важна да бе нашата подкрепа на действията на НАТО, тя бе само една брънка от веригата събития, които в логична последователност формираха стратегическата западна оценка спрямо българската външна политика. Тук трябва да се споменат светкавичната и изключително точна реакция на българския президент д-р Желю Желев към опитите за реставрация на комунизма в Русия при военния преврат на 19 август 1991 г., признаването на независимостта на Русия още преди формалното ликвидиране на СССР (22 октомври 1991 г.), цялостната твърда и последователна политика на президентската институция за членство на България в НАТО. Този списък на авторитетни външнополитически ходове може да бъде продължен с позицията на България по отношение на войната в Залива през 1990 г., с подкрепата (отново главно от страна на българския президент) на въздушните удари на НАТО по време на войната в Босна, с участието на страната ни в международната коалиция срещу тероризма под ръководството на САЩ. Високо международно признание получи България и за своята дейност като непостоянен член на Съвета за сигурност на ООН през 2003 г. и за председателството на Организацията за сигурност и сътрудничество в Европа (ОССЕ) през 2004 г.

Когато изброявам партиите, правителствата и институциите, допринесли за реализирането на новата външнополитическа стратегия на страната ни, съвсем целенасочено не поставям в този списък правителствата на БСП. В интерес на истината трябва да се отбележи, че в продължение на цялото десетилетие след 1989 г. позицията на БСП по всички стратегически въпроси на външната политика и националната сигурност бе твърде различна от тази на другите парламентарни партии и президентската институция. Нещо повече, по времето на правителството на Жан Виденов (26.01.1995 – 12.02.1997), евроатлантическата ориентация на България бе защитавана при изключително трудни условия, при непрестанен саботаж от страна на външно министерство и при яростната съпротива на социалистическото мнозинство в 37-то НС.

Без съмнение една от най-интересните и злободневни теми на прехода, свързани с политическата култура е кадровата политика в българската дипломация след 1989 г. През всичките тези вече 25 години имах възможността да участвам активно в обществената дискусия за това, какво означава професионализъм в дипломацията и какви дипломати са нужни на страната ни по пътя към ЕС и НАТО. Специално съм обръщал внимание на различни аспекти от тази тема както в книгата си „Между емоциите и реалностите на прехода“, изд. „Изток-Запад“, 2007 г., така и в редица публицистични материали в „Девник“ и „Капитал“, „Сега“, „е-вестник“ и др., както и при участието си в различни дискуссионни форуми. Винаги съм се обявявал решително против т.нар. „дипломати от кариерата“ и съм застъпвал убеждението, че за да бъдат успешни коренните промени в приоритетите и ангажиментите на външната ни политика, тя трябва да има и ново личностно и духовно изражение. След 1944г. понятието „дипломат от кариерата“ просто не съществуваше, както и не съществуваше собствена и независима външна политика. Нещо повече, точно в дипломатическото ни ведомство се реализираха стратегиите и програмите за противопоставяне на световната демократична общност и нейните институции, както и за тоталната дезинформация на външния свят за състоянието в България.

Когато в качеството си на ръководител на българската парламентарна делегация в ПАСЕ и член на парламентарната комисия по външна политика, а и по-късно посещавах български посолства зад граница, оставах направо потресен от „зловонието“ в тези „гнезда на интригата и късния социалистически ренесанс“. Заслужава си човек да прочете прекрасния роман на Алек Попов „Мисия Лондон“¹, за да разбере за какво става реч. Днес, разбира се, атмосферата в дипломатическите мисии е до известна степен променена. В дипломацията навлязоха и политически необременени талантиливи млади хора, назначени с конкурси, а към министерството на външните работи най-сетне бе създаден Дипломатически институт. Тези положителни промени обаче, засягат предимно ниските дипломатически равнища, а за по-отговорните назначения политическата битка продължава да се ожесточава.

Ако разглеждаме обективно кадровите посланици като кариерни дипломати, които са минали (в продължение на около 15 години) през

1 Алек Попов, Мисия „Лондон“, изд. Звездан, 2001 (второ издание)

всички нива на дипломатическата служба, то на тези условия по време на прехода отговаряха единствено дипломатите със значителен трудов стаж още от Живково време. При това положение бях и продължавам да бъда дълбоко убеден, че е много по-логично, политически почтено и най-вече съобразено с националните интереси, за посланици да се назначават нови, изявени личности от политическите, академичните, културните и бизнес среди, които по никакъв начин не са обвързани с дипломацията преди 1989г.

Тъй като, когато съм пледирал за коренни промени в българската дипломация, винаги съм бил обвиняван в субективност и политическа пристрастност, винаги подкрепям аргументите си с един цитат от книгата на Президента д-р Желю Желев „В голямата политика“ в частта „Срещите с Маргарет Тачър“¹:

„...Онова, което е оставило най-ярка следа в паметта ми от тази среща, беше въпросът за новите лица в дипломацията. Тук 2-жа Тачър в прав текст ми каза, че ако искаме на Запад да ни приемат като нови демокрации, трябва да заменим старите номенклатурни кадри в дипломацията с нови лица от демократичните среди. Защото, продължи тя, всичките ви стари кадри ние ги имаме в компютрите си и знаем за всеки от тях какви връзки има с партийния апарат, с вашите специални служби, с КГБ и т.н. Ние просто не им вярваме и не желаем да работим с тях.“

Единствените години на прехода, през които бяха направени сериозни и успешни кадрови промени във висшия ешалон на българската дипломация, бяха двата периода на управление на страната, когато и премиерът и президентът бяха от СДС – 1991/92г. и 1997/2001г. Особено емоционален и медийно атакуван бе първият период, проведен при изключително яростната съпротива на комунистическата номенклатура, за която външно министерство бе един от основните властови бастиони. За краткото време, през което беше министър на външните работи, Стоян Ганев, една от най-оспорваните политически личности на прехода, вече покойник, уволни огромен брой служители на дипломатическото ведомство. Сигурно е, че уволненията не бяха изпипани юридически, сигурно имаше и драстични закононарушения, и двойни стандарти

1 Желю Желев, „В голямата политика“, книгоиздателска къща „Труд“, 1998, стр.205

в избора на уволнените. Но освен правни, съществуват и морално-политически критерии. От позициите, които имах тогава в областта на външната политика, смея да твърдя, че решителната политика на СДС за подмяна на компрометираните дипломатически кадри имаше сериозна международна подкрепа. В този период БСП все още се намираше в дълбока политическа изолация и нейните кадри се приемаха навсякъде по света с естествено недоверие и с нормална за всеки демократ подозрителност. Международните контакти на БСП бяха само епизодични и то плод единствено на протоколна куртоазия. През 1992 г. европейските правозащитници защитаваха правата на покойния Андрей Луканов, на когото бе отнет депутатския имунитет, но никой в България не си правеше илюзии, че същите тези хора биха желали Луканов да бъде посланик в собствената им страна.

Когато говорим за новото лице на българската дипломация, трябва да отдадем заслуженото на президента д-р Желю Желев и на правителството на Филип Димитров, които до края на 1992 г. успяха да назначат значителен брой нови посланици и да извадят страната ни от дипломатическата ѝ изолация. За съжаление, още с идването на власт на правителството на Любен Беров през декември 1992 г., бе наложен мораториум на „уволненията и назначенията във Външно министерство“, което имаше една единствена цел – прекратяване на обновлението на дипломатическите кадри. Две години по-късно, по време на еднопартийното правителство на Жан Виденов, се премина към откровена реставрация в дипломатическото ни ведомство, ръководено от Георги Пирински. Единствената причина, поради която през този толкова мрачен период на прехода, не бяха отзовани повечето нови посланици, се дължи на простия факт, че това не можеше да стане без президентски указ. Или с други думи, между 1994 и 1997 г. президентът Желю Желев остана последната преграда срещу опитите на БСП за тотална кадрова реставрация в областта на външната ни политика. Разбира се, посланическата дейност в различните страни е твърде различна, различни бяха и възможностите на всеки нов посланик. Но без съмнение новите и необвързани с комунистическия режим личности, които оглавиха дипломатическите ни мисии в началото на прехода, промениха коренно излъчването на българската дипломация. Много може да се напише за личните заслуги на Симеон Ангелов, Стефан Тафров, Иван Станчов, Елена Кирчева, Стоян Сталев за развитието на двустранните отношения с Франция, Ита-

лия, Великобритания, Швейцария, Германия, за политическия пробив, който направиха Леа Коев и Кирил Маричков старши в отношенията ни с НАТО и Ватикана, за високия авторитет на проф. д-р Боян Ничев и на доктора на Йегелонския университет Яни Милчаков като посланици, съответно в Прага и Варшава. (Тук споменавам само посланиците, за които имам лични наблюдения и разполагам с оценки за тяхната дейност от политици на съответните страни. Повечето от тях продължиха успешната си дипломатическа дейност вече в други столици и при президента Петър Стоянов). Специално бих искал да изразя отличните си впечатления от г-н Светлозар Раев (1927 – 2008), постоянен представител на България в Съвета на Европа, (а по-късно посланик пред Светия Престол), защото името му е по-малко познато. С изключително богатата си и нестандартна обща култура, с европейския си дух и философия, и с оригиналните си идейни проекти Светлозар Раев има огромен принос за европейския авторитет на страната ни.

По време на мандата на президента Петър Стоянов и на правителството на Иван Костов също бяха реализирани някои много успешни некариерни посланически назначения. Отново ще спомена само тези личности, за които имам собствени впечатления и разполагам с политически отзиви и експертни оценки за дипломатическата им дейност. На първо място, разбира се, са великолепните изяви на Филип Димитров като посланик в САЩ и постоянен представител на страната ни в ООН. Много важни и успешни за европейската и евроатлантическата интеграция на България бяха посланическите мандати в Брюксел на Антоанета Приматарова (посланик към европейските общности) и Константин Димитров (постоянен представител на страната ни в НАТО и ЗЕС и посланик в Белгия и Люксембург). Трайни следи в двустранните отношения оставиха и Кирил Калев като посланик в Австрия, Александър Йорданов – в Македония, Ивайло Трифонов – в Белград, както и първият посланик на България в Армения, Иван Иванчев.

При създалата се обаче, след изборите през юни 2005г., уникална партийно-политическа конфигурация (за първи път след 1990г. и президентът, и министър-председателят са представители на БСП) се промени цялостния подход по отношения на дипломатическите назначения. Правителството на Сергей Станишев (17.08.2005 – 27.07.2009) извади от нафталина голям брой от т.н. „дипломати от кариерата“, като за пореден път ги противопостави на „новите лица“ във външната ни политика.

Меко казано, смехотворни са твърденията на тогавашния външен министър Ивайло Калфин, а сега вицепремиер в правителството на Бойко Борисов, че няма да има политически назначения на посланици, а ще бъдат предпочетени „кадровите дипломати“. Та нали тук е същността на спора от 1990 г. насам – могат ли да се разглеждат като „неполитически“ посланическите назначения на т.н. „дипломати от кариерата“, в по-голямата си част съветски възпитаници на Московския държавен институт за международни отношения (МГИМО) и на Московската дипломатическа академия.

По чуждестранни випускници на МГИМО България се нарежда на второ място с 653 випускника след бившата ГДР (762), като третото място заема бивша Чехословакия с 471 души. Данните могат да бъдат намерени в интернет страницата на асоциацията на завършилите МГИМО българи, в която членуват 115 човека¹. Между по-известните московски възпитаници са имена като Петър Младенов, Андрей Луканов, Жан Виденов, Любен Гоцев, Бойко Димитров, Румен Сербезов, Атанас Папаризов, които нямат нужда от специално представяне. Колкото и да е абсурдно, дълги години след началото на прехода, випускниците на МГИМО продължаваха да представляват ядрото на българската кариерна дипломация. Дълги години сред тях имаше десетки бивши и настоящи посланици и ръководители на дипломатически, консулски и търговски представителства зад граница, президентски съветници и секретари, членове на премиерската администрация, както и служители в структурите на ООН, ОССЕ и други международни организации.

След разкриването през 2010 г. на сътрудниците на Държавна сигурност във Външно министерство и в администрацията на президента на републиката, кадровата политика на БСП в българската дипломация се превърна в една от най-скандалните теми, свързани с рецидивите на комунизма в българското общество. Оказа се, че българската дипломация е безспорен рекордьор по брой на служители, свързани със структурите на бившата Държавна сигурност. Над 190 дипломати на висши ръководни позиции (около 40 %) от всички проверени 462 лица са били сътрудници на ДС. Според закона за досиетата са проверени посланиците, генералните консули и зам.-ръководителите на дипломатически мисии. Това е най-високият процент сътрудници на репресивния апа-

1 <http://mgimo.dir.bg/>

рат на бившия комунистически режим от всички досегашни проверки. Досега средният процент се движеше около 10 на сто.

Повечето от обявените са били агенти и секретни сътрудници на Първо главно управление на ДС и на Разузнавателното управление, но има и щатни служители. От всички 192-ма обявени от Комисията по досиетата, 88 и в момента на обявяването са служители на Външно министерство. От тях 33-ма са посланици и постоянни представители, 8 са временно управляващи, четирима са генерални консули, седем оглавяват дирекции в министерството. Няма друга нова страна – членка на НАТО и ЕС, в която (толкова много на брой) дипломати от комунистическо време, едновременно съветски възпитаници и бивши сътрудници на Държавна сигурност, да бъдат на стратегически дипломатически постове. Нещо повече, през 2010-11 г. техният брой е много по-голям, отколкото беше по времето на президентите Желев и Стоянов.

Оказва се, че като социалист, свързан със службите, президентът Първанов (агент „Гоце“) веднага след назначаването си за първи мандат на 22.01.2002 г. методично и целенасочено се обгражда с преторианска гвардия от т.нар. кариерни дипломати, московски възпитаници и сътрудници на ДС. След като стажуват известно време при него, президентът (Гоце) изпраща 5 (петима) от бившите агенти на възлови за политическите и икономическите интереси на страната посланически постове – Андрей Караславов (Чавдар) – в Гърция, Георги Димитров (Антон и Боил) – в Сърбия, Златин Тръпков (Тарасов) – в Холандия, Атанас Павлов (Асенов) – в Швейцария, и Никола Карадимов (Андрей) – в Норвегия. И тъй като в природата нищо не се губи и „агенти при агенти отиват“, той ги заменя с хора от същото котило – Павлина Попова (Сердика), Емил Вълев (Валентин), Митко Николов (Дипломат)... Какво безочие! Дори само да назначиш петима от най-близките си сътрудници за посланици вече е достатъчно скандално, но в конкретния случай става дума за методична и обмислена политика, насочена срещу националните интереси.

Порочната практика за назначаването на посланици, сътрудници на комунистическите тайни служби, беше прекъсната (временно) през януари 2011 г. от кабинета Борисов, веднага след огласяването през декември 2010 г. на имената на близо 200 дипломати с досиета, заемали постове на посланици или генерални консули след 10 ноември 1989 г., като около 40 бяха действащи посланици. Една голяма част от тях бяха върнати по

административен път в София от министъра на външните работи Николай Младенов след отказа на президента Георги Първанов да издаде президентски укази за отзоваването им. Нещо повече, парламентът с подкрепата на ГЕРБ, Синята коалиция и независими депутати прие лустрационни промени в закона за дипломатическата служба, според които посланиците, сътрудничили на бившата Държавна сигурност и разузнавателните служби на Българската народна армия, трябва бъдат освободени от заеманите публични длъжности. Промените бяха обнародвани на 8 септември 2011 г. в извънреден брой на „Държавен вестник“.

За огромно съжаление още в края на ноември същата година Конституционният съд, визиран от 56 народни представители, отмени като противоконституционна промяната в Закона за дипломатическата служба, с която бивши агенти на ДС нямат право да бъдат посланици или да заемат ръководни постове в Министерство на външните работи (МвнР).¹ В решението на КС, прието с 9 гласа „за“ и 3 „особени мнения“ е уточнено, че принадлежността в миналото към структурите на тоталитарните тайни служби не може да бъде основание за ограничаване на конституционни права, и в частност – за забрана за заемане на определена длъжност. Независимо от факта, че в общественото съзнание се е установило отрицателно отношение към органите на бившата Държавна сигурност и нейните сътрудници, конституционно недопустимо е законодателно да се създава презумция за колективна укоримост на определени категории правно регламентирани дейности без установяване на дейността на всяко отделно лице, се посочва в решението.

И все пак след встъпването в длъжност през януари 2012 г. на новия президент Росен Плевнелиев се стигна до едно благоприятно за проблема успокояване на ситуацията, което продължи до идването на власт на тройната коалиция БСП, ДПС и „Атака“, т.нар. „програмно“ правителство на Пламен Орешарски (май 2013 – август 2014). Още със стъпването си в МВнР в края на май 2013 г. новият министър Кристиян Вигенин обяви намерението си да реабилитира сътрудниците на комунистическите тайни служби в дипломатията. Желанието му обаче беше бързо пресечено, този път от президента Плевнелиев, който твърдо заяви, че няма да подписва укази за назначаване на посланици с досиета и по този начин блокира реставрацията, готвена от новото правителство.

1 <http://www.vesti.bg/bulgaria/politika/sydyt-otmeni-lustraciiata-v-diplomaciiata-4329151>

Ето какво пише по този повод Христо Христов:¹

*„На Кристиан Вигенин не му остана нищо друго освен да се задоволи с връщането на една дузина агенти на ръководни постове в МВнР, за които не се изисква указ на президента. Освен на най-висшата дипломатическа длъжност в министерството — постоянен секретар, на която назначи агентът на Първо главно управление на ДС **Георги Димитров**, чиято атестация, дадена му от разузнаването в миналото е достатъчно критична, Вигенин назначи още куп сътрудници на ДС и на Разузнавателното управление на Генералния щаб на БНА като шефове на различни ключови дирекции в Министерството на външните работи.*

От общо 21 дирекции в МВнР 12 се оглавяват от агенти на комунистическите тоталитарни служби. Не всички от тях бяха обявени от МВнР, а наскоро външно министерство отказа да представи пълна информация по този въпрос на „Медиапул“ по Закона за достъп до обществена информация. ... Голяма част от тях са свързани с дипломати, получили дипломатически постове по време на кабинета Станишев.“

В своя подробен материал на сайта „desebg.com“, който горещо препоръчвам на всички, които ще прочетат тази статия, Христо Христов ни припомня и анализира подробно всичките 12 от демонстративните назначения на Вигенин, които са известни. Голяма част от тях са свързани с дипломати, станали посланици по време на кабинета Станишев и върнати в България с административни решения на министър Николай Младенов. Потресаващото в тези материали не е толкова нечистоплътната политическа биография на тези хора, в която някой едва ли се е съмнявал, колкото подходът на един млад и сравнително непорочен кадър на БСП като Вигенин и то бивш евродепутат, както и на БСП като цяло, които са готови на всичко, за да запазят и окопаят 25 години след 1989 г. в едно външно министерство на една държава, член на НАТО и ЕС напълно дискредитираните агенти на ДС още от времето на студената война... За каква промяна говорим? Всичко е един фарс...

През меките есенни дни в началото на ноември 2014 г., изпълнени с противоречиви емоции около датата „10 ноември“ и 25 -годишнината

1 <http://desebg.com/2011-01-12-14-12-36/1628-2013-12-30-13-59-23>

от падането на комунистическата власт, като че ли бързо забравихме, че само два месеца по-рано отбелязахме 70 години от **„9 септември 1944 г.“** А точно тези две дати имат ключова връзка помежду си за разбирането на различните интерпретации на тягостната политическа и духовна криза, която преживяваме в момента.

След като дойдоха на власт с помощта на Съветската армия, само за 5 години, от 1944 до 1949-та, комунистите успяха да сменят радикално политическата система, да избият или да изпратят в лагери и да „вдворят на местожителство“ стотици хиляди хора, да забранят политическите партии и свободните медии, да национализират частната собственост, да отнемат земята на хората и на практика да унищожат или физически, или материално и професионално политическия, военния, икономическия, културния и академичен елит на страната.

През есента на 1989-а в България цареше неописуема еуфория, всички се наслаждавахме на свободата, мечтаехме и вярвахме как СДС за кратко време ще успее да изгони комунистите от властта. Днес, 25 години по-късно, нашата голяма надежда СДС я няма никъде, а преродените чрез децата и внуците си комунисти не само продължават да са навсякъде около нас (и то не само в България), но и чрез неразкъсаната контактна мрежа на ДС се опитват отново и отново да модерират политическите, икономическите и обществените процеси. Семействата на откровени престъпници, взели властта с насилие и убийства, се превърнаха в родове и фамилии с европейски биографии и нотариални актове. Те вече са легитимни по всички европейски правни норми. Понякога наистина имам чувството, че бяхме само един временно необходим фон на процесите, като и в определен смисъл дори допринесохме нещата да се случат точно така.

Защо допуснахме това „корупционно срастване“ между държавата, политиката, олигархичния бизнес и вечно живата ДС, гордиев възел, който така или иначе все по-трудно ще успеем да разсечем... Защо не успяхме да попречим на все по-перфидното и умело манипулиране и режисирание на медийната среда и на заобикалянето на върховенството на закона. С една дума защо не успяхме да постигнем така жадувната от обществото справедливост? И тук ще цитирам отново Христо Христов

с няколко пасажа от прекрасния му текст: „Пропуснатите исторически моменти за лустрация в България“:¹

*„Един от нерешените от новия политически елит казуси, свързан с комунистическото минало и прехода към демократична система, е именно приемането и прилагането на решения, които да отговарят на обществените очаквания за справедливост. А проблемът за справедливостта е свързан с понасянето на отговорност от ръководни лица от бившата комунистическа партия и от репресивния апарат на Държавна сигурност. От тази гледна точка помирението преминава през решаване на **въпросите за справедливостта и отговорността**. ... Основният въпрос при решаването на обществената необходимост от справедливост е могат ли кадрите на бившата комунистическа партия, на казионните организации, както и щатните и нещатни сътрудници на репресивния апарат на БКП да заемат ръководни постове? Този проблем се решава чрез **прилагане на лустрация**.*

*В България обаче не е предприета необходимата **държавна политика** за осъществяване на **декомунизация и на лустрация**. Липсата на политическа воля и последователност в решенията по тези въпроси е характерен белег за българския преход. Политическа воля липсва и в СДС, политическата сила, която в първите години след смяната на тоталитарната система се обявява за разграждане и скъсването с нея. Характерен белег на конюнктурната политика е, че десните са по-активни в исканията за прилагането на лустрационни механизми, когато са в опозиция и обратното — не са единни и последователни в налагането му, когато са управлявали.“*

Ще успеят ли в новото правителство, в което и премиерът, и външният министър са едномишленици с президента и имат, ако не амбицията и волята, то поне разбирането да направят нещо за справедливостта, да изгонят един път завинаги „срамната“ кохорта на ДС от кариерната българска дипломация? Силно се съмнявам и то не само поради решението на КС от края на 2011, но и като гледам съотношението на силите в парламента и преди всичко противоречивия и нестабилен състав на

1 <http://desebg.com/2011-01-06-11-52-19/79-2011-02-01-00-13-56>

новото парламентарно мнозинство. В него би могло да се постигне съгласие по всичко друго, но не и по отношение съдбата на агентите на ДС. Очевидно ще трябва още да почакаме. Колко дълго не е ясно, но все пак след около 15 години ще имаме ново поколение кариерни посланици, с които сигурно ще се гордеем. Стига да членуваме все още в Европейския съюз, а да не са ни преместили в Евразийския...

София, 13 ноември 2014 г.

Роден на 20 октомври 1949 г. в София. Завършил химия в Софийския университет „Свети Климент Охридски“. До 1990 г. работи в БАН. Има десетки научни публикации в най-реномирани международни списания. В края на 1989 г. започва политическа кариера като член на Радикалдемократическата партия в България, чийто заместник-председател е до 1996 г. Депутат е в XXXVI Обикновено народно събрание. Бил е ръководител на българската делегация в Парламентарната асамблея на Съвета на Европа, вицепрезидент на асамблеята и на либералната ѝ група. От 1994 до 1996 г. е вицепрезидент на Либералния интернационал. От 1998 г. до 2013 г. работи в германската политическа фондация за свободата „Фридрих Науман“. Участвал е в реализирането на проекти на фондацията в България, Македония и страните от южен Кавказ. Член на УС на Българо-германския форум. Автор е на 3 книги и редица публикации в периодичния печат в областта на политическата система, международните отношения и човешките права.

Коментари (17)

- 16-11-2014|**проф. Боян Дуранкев**

Поредната манипулативна епопея на „прехода“. Цитат: „Приемането на България в ЕС и НАТО са най-безспорните постижения на българския

преход, които заслужено повишиха националното ни самочувствие.“ – това е част от истината. Най-важната част от истината е дали българските граждани живеят по-добре, по-спокойно, по-богато и по-сигурно от преди. Отговорът в тазседмичното изследване на „Галъп“ – 1% одобряват прехода, останалите – не. Сбогом на красивите илюзии за „успехите“.

- 16-11-2014|**Аспарух Панов**

Разочаровате ме, проф. Дуранкев. Много опростителски левичарски разсъждения. Недейте да слагате всичко под един „социален“ знаменател. А ако не бяхме членове на ЕС и НАТО, къде щяхме да бъдем? Къде слагате „свободата“ във Вашите ценности? Много добре знаете, че ако поставим „сигурността“ пред свободата, много скоро ще загубим и двете...

- 16-11-2014|**Люба Вълчева**

Възмущавам се от факта, че господин Аспарух Панов (стара муцуна от началото на прехода), изплува отново сега, когато багодарение на политическото недоразумение Росен Плевнелиев започна да се напъва, заедно с някакви си от около 10% от българските граждани да доказват колко много е постигнала България през тези 25 години и как ще да бъде по-добре, ако беше „приложена лустрация и бяха решени въпросите за отговорността и справедливостта“. Нескопосано повторение на тези и разсъждения от една конференция.....

В дългия и напоителен разказ на г-н Панов, аз не видях други успехи на четвърт вековния ни преход, освен „...влизането ни в НАТО и ЕС“, което за мен и много други като мен не донесе нищо добро, нито в личен нито в общ план за милата ми България.

А сега искам малко да поразсъждавам върху кратките биографични данни на господина, завършил химия в СУ – до 1989 г. той е работил в БАН (хората от нашето поколение си спомнят кой, как и защо се на-мърдваше там, защото Социалистическата държава отпускаше достатъчно пари за наука, та дори и хора като господина си бяха намерили спокойно кътче за живуркане. И нека се запитаме, защо след промените той тръгва да прави политическа кариера като радикал-демократ, като само допреди година е бил член на омразната му Комунистическа партия. Впечатли ме и факта, че след като се произчерпва политическина местно равнище, господин Панов си намира отново друго спокойно гнезденце: 15 години той „се труди“ в германска политическа фондация

Фридрих Науман“ или както се казваше в един стар руски виц ...нека ходи бос... И така до края на света или по-точно до пълното скапване и разграбване на България.

А...сега видях, че се споменава нещо и за „корупционно срастване на олигархични интереси“, ако господина не е успял да се добере дотам, това е защото е нямал достатъчно мозък и „дупце“, но пък затова много добре се ориентира откъде духа вятъра и отнова е на „правилната“ страна.

- 16-11-2014|**Златко**

Госпожо Вълчева, политическите ви пристрастия са си ваша собствена работа. Желанието да хвърляте кал върху автора на статията, вместо да представите някакви по-различни аргументи от това, че собственият ви живот не се е променил особено много (отговорността за което най-вероятно си е, хм, отново ваша и лична) – това вече не... Имайте го пред вид при бъдещите си коментари, ако обичате.

- 16-11-2014|**Владо**

Според мен доста едностранчива и неизчерпателна статия. За съжаление обективността не е на нужното ниво. Не можем само да величаем „успехите“ на прехода и да си затваряме очите за крещящите неуспехи, които затвърждават усещането за явна социална несправедливост. Според мен като цяло прехода търпи тотален крах и успехите на единици не могат да заличат истината за цял един Народ. Чия е заслугата за това, мисля основно на потърпевшите, че са безропотно послушни и затъпели в желанието си да угаждат на власт имащите, нямайки смелост и доблест да ударят с юмрук по масата и изкрещят: Стига, обирайте си крушите всички мизерници! Това което спъва прехода е именно будната гражданска съвест. Разединени и манипулирани целенасочено от политиките си, ние като народ в момента сме като пред петвековно османско робство. С ръка на сърцето не мога да посоча един политик през последния четвърт век, за който да кажа този бе честен Човек.

- 16-11-2014|**Люба Вълчева**

О Извинете, аз забравих, че пиша в „Либерален поглед“, макар че и дума не съм споменала за политическите си пристрастия бях изловена, защото тук не му е мястото да пиша неприятни истини за „Либерали“,

съжалявам за което. Само искам да Ви кажа господин Златко, че Вашият „Либерален поглед“ сам ме намери и се настани в пощата ми, което не е лошо, защото тук намирам много и интересни мнения и виждания, с които невинаги съм съгласна, но днешното пасквилче на Аспарух Панов, не можах да преглътна. Малко заплашително ми се вижда Вашето „Ако обичате.....“ и какво ли ще стане ако не обичам, нали все пак живеем в демократична държава, защо Вие не допускате различни мнения във Вашия либерален демократичен свят? С уважение.

• 16-11-2014|**без да смята, че те съвпадат**

До редакцията на списанието. Защо си позволявате така безцеремонно да обвиняване българските дипломати от преди 10 11. 89 -та, служили, както всички техни колеги от другите страни на своите служби за сигурност. Дали пък не са го правили от родолюбие? – Всички разувнават. Самата Тачър разкрива това и през Ж. Ж., обяснявайки му, че те имат информация за нашите дипл. служби. това не става ли с разувнаване. Какво лошо е направила тогавашна България на западните страни, или може би те са били доброжелателно настоеени към нас (чий са обвиненията, че сме убили папата). И какво направиха новите дипломати за България – какви са приносите им, опитът им – защо това не анализирате. Впечатленията са, че повечето от тях са се представили неуспешно. Та дипломат не се става за един ден, а изисква и много лични качества. Имал съм разговори по тези проблеми с проф. М. Миланов – наш прекресен дипломат и патриот, защо не вземете неговото мнение. Статията ви е пореден принос във взаимното противопоставяне едни българи на други – вече четвърт век! Та нали десните партии у нас имаха всички възможности да се докажат като управленци – всички ги подкрепяхме – защо се провалиха? Защото не обединиха българския народ, а го разделиха на наши и ваши, добри и лоши, демократи и комунисти и първите продължават да си позволяват безогледно да осъждат определените като „други“ като непоправимо лоши и социално излишни. Дори при социализма това не продължи повече от десетина-петнадесет години, а сега и след четвърт век няма надежда самоизяждането ни да стихне. Абсолютно бесмислено и контрапродуктивно.

Защо не поставите национално отговорно друг проблем:

Кои в нашата дипломация, а и изобщо във висшите ешелони на властта са същевременно и „агенти“, „доносници“ на други (чужди)

страни и служби. Не ви ли безпокои, че сегашният ни външен министър идва в МВНР, май дори без да е работил в българска служба досега – от офиса на небългарска, чужда институция. Затова ли получава този толкова национално отговорен пост? – нали сме част от ЕС – смятате ли че той може да отстоява истинските интереси на страната, без да ги препокрива с тези на НАТО и САЩ; колко и кои от нашите дипломати обслужват безусловно политиката на чужди държави, защо единствено ген. Колев – зав. кабинета на президента Първанов не беше изваден от властта, както колегите му, а удостоен с дипломатическо назначение в Холандия – защото се оказа, че е след най-ценните „сътрудници“ на посолството на една страна в София?

Игн. Минков

- 16-11-2014|**Христо Димитров, PhD**

Статията е интересна и полезна, макар че естествено не може да обхване всичко... Но като гледам реакцията във форума – тъжна работа (оказва се май, че „Либерален преглед“ се чете предимно от хора с нелиберални виждания, някои от които лично озлобени срещу автора, ръсят откровени лъжи)... Така че аз лично съм песимист за следващите 15 години за българите и може би като един колега-историк наскоро също бих задал въпроса: колко близко е края на историята на България?

- 16-11-2014|**Златко**

Разделителната линия между просто „различни мнения“ и инсинуации се простира там, където започва личното пространство на автора, госпожо Вълчева. Не вярвам да има нужда от чак толкова много обяснения, за да разберем всички, че тук се стремим да обсъждаме теми и идеи, а не собствените си неприязнености по отношение на един или друг автор... А инак политическите ви пристрастия са достатъчно видни от начина, по който говорите за неща като про-западната и про-европейска ориентация на българските правителства от последните петнадесетина години („приемането на България в ЕС и НАТО...“ и т. н.). Както вече казах, това си е лично ваша работа и аз не възнамерявам да го обсъждам.

- 17-11-2014|**Светла Каменова**

Учудвам се, че приемането на България в ЕС и НАТО се счита от автора на статията като успех на България. Та това беше просто политиче-

ска воля на ЕС, за което нашата страна няма никакви заслуги. Нека да си припомним, че преди разпадането на комунистическия блок, всяка нова страна кандидат-членка за ЕС трябваше да покрие много високи икономически критерии, за да бъде приета в Съюза. Тези критерии биваха покрвани последователно от Австрия, Испания, Ирландия, Малта, Кипър..., които се присъединяваха към ЕС. Единственото изключение беше Гърция, която бе приета по геостратегически причини. Та мисалта ми е, че България няма никакви заслуги в сегашното си членство в ЕС.

- 17-11-2014|**Аспарух Панов**

Мислех да не се обаждам повече, но искам да изразя още веднъж информираното си несъгласие преходът да се представя като провал. Никой не дава даром нито членство в Европейския съюз, нито членство в НАТО. Дълбоко съм убеден, че България повече или по-малко е изпълнила критериите за цялостната си евроатлантическа интеграция.

Ние сме неразделна част от свободния свят и нямаме нищо общо с жалката комунистическа картинка, която представлявахме не само в края на 1989, но дори и в края на 1996 година. От гледна точка на изминалите 25 години след падането на Берлинската стена и на днешните драматични събития в Украйна, фактите в „посткомунистическата“ част на Европа съвсем не са толкова оптимистични, колкото всички очаквахме. От цялата огромна Съветска империя „се спасиха“ само трите мънички прибалтийски държави Литва, Латвия и Естония, които станаха членове и на НАТО, и на ЕС. Всички останали бивши съветски републики се гърчат в затягащата се руска примка и то много от тях доброволно. Не е много по-различна и ситуацията в бивша Югославия. След жестоките войни и ужасяващи етнически прочиствания, до сега успяха да се спасят само Словения и Хърватска. Всички останали все още не успяват да степенуват националните си приоритети, въздишайки по Титовата си младост. На този фон дълбоко удовлетворение носи фактът, че точно ние, точно българите, които искахме да станем 17-та съветска република, сме вече от другата страна на бариерата, че успяхме да постигнем всичко това, което сме днес. И това съвсем не е някаква случайна флукутация в процеса на европейска интеграция.

Да, в българското развитие има дефицити. Основната слабост на демокрацията ни е, че у нас трудно може да се говори за върховенство на закона. А това върховенство създава правилата, които са предназначени

да осигурят необходимия минимум сигурност, стабилност, предвидимост и честност. За да може цялото социално устройство да функционира ефективно. Но това е вече друга тема

- 17-11-2014|**проф. Благоев**

Удивително е да се четат горните коментари! Между тях има и професори и такива които познават „добре „отвътре БАН, и такива за които преходът е нещо крайно лошо. Бедни сме, гладни сме, стоим на студено (99%). Много сме били ценни защото не ние, а Европа ни е приела почти насила. Изобщо бисери от простотии от недостойни алено червени читатели. Г-н Панов няма защо да отговаря, да си спомня думите на Пушкин за такива случаи. Коментарът бил едностранен, сякаш свободата не им е достатъчна на другарите, които вероятно са обиколили Европа. Учудвам се все пак какви са читателите на това хубаво издание, не бяха такива до неотдавна!

- 20-11-2014|**placeholder=„Моля**

Съгласен съм с позицията на Аспарух Панов и „Либерален преглед“. Свободата на България в рамките на НАТО и ЕС са едни от най-великите постижения на българската дипломация и нацията ни.

- 20-11-2014|**Благо**

Целият този носталгичен хленч по „социалистическото минало“ ми намирисва на нашенска модификация на „стокхолмския синдром“ – много ни липсва времето на ситото заложничество, а още по-лошото е, че не можем да го заменим с ново. Нежеланието да напуснем килията обяснява защо толкова хора отричат новите възможности, които имаме днес. С лекота пропускаме очевидната връзка между сегашните ни неуспехи и наследството от онова непрежалимо минало, което направи много от нас непригодни или поне неподготвени да поемем отговорността за собствения си живот.

Имаме ли сили да признаем, че успехите, които постигна България(колкото и да са малко), се случиха до голяма степен „въпреки нас“, но за сметка на това уродливостта на прехода е несъмнена наша обща заслуга?

Разнеси словото

Автор: Джордж Стайнър

Дали викторианските корифеи на мисълта са се нуждаели от по-малко сън от нас? Да се обърнем към фактите. Те бият сума път през храсталаци и трънаци преди закуска или подир следобедния чай. При единия или другия, или дори при всеки от тези два повода те поглъщат тънко нарязан бекон, печени бъбреци, най-хубав шотландски ростбиф, гирлянд овнешки котлетчета, пушена съомга и херинга сред пасаж от други риби и половин дузина огромни чаши индийски чай. Те създават повече отрочета, отколкото библейският Яков. През гръмовните си ноздри те вдишват Омир и Катул, Платон и Вергилий, Светото писание и разписанието на влаковете на Брадшоу. Когато пътешестват, те или обикалят Туркестан с бастун в ръка и доза прах против бълхи, или се отправят към минералните бани на Европа с импозантен товар от пътнически сандъци, портативни писалища, тоалетни ковчезета от декоративна кожа и грамадни кошници с капаци. Неделните проповеди, които държат или слушат, се проточват до цели два часа. Следобед е време за втора служба, включваща средно единайсет химна, четири молитви и други подбрани благословия. След което ще има Менделсоновите „Песни без думи“ на пианото, четене на глас на две или три от по-късите епопеи на Клъф или Тенисън, шарада, представяща генерал Гордън и знаменитото му слизане по стълбата в Хартум срещу ухиленото лице на смъртта¹.

Покрай тези постижения нашите мъдrecи, учени, изследователи и реформатори усвояват езици, науки, литератури и професии с темпо и майсторство, вдъхващи страхопочитание у по-посредствените поколения. Епоси, пропити от викториански спомени, библейски родословни дървета, флората на Лапландия, македонските неправилни глаголи, парламентарни доклади, местната топография и имената на трети братов-

1 Легендарно описание на героичната смърт на британския генерал Чарлс Гордън при обсадата на Хартум през 1885.

чеди се изучават с неудържимо настървение. Викторианските китки и пръсти пишат, без пишещи машини и без диктофони, по хиляди готови за печат думи *per diem*¹. История на религиозните мнения в шест тома, биография на Дизраели *ditto*², Златната клонка³ в дванайсет тома, осемнайсет тома Дарвин, трийсет и пет Ръскин. Тролър композира дневната си норма от няколко хиляди изкусно подредени думи още преди професионалният работен ден изобщо да е започнал. Дикенс може да произведе на един дъх цяла кôла докато чиракът от печатницата пафка на вратата. И това е само половината; защото след публичния хомот следва личната необятност – дневници, обхващащи хиляди ситно изписани страници, размисли, максими, богобоязливи упражнения по медитация, издуващи мрамороподобните корици на тетрадки с голям размер, и преди всичко писма. Писма с дължина и дълбочина, каквито днес ние не можем да си представим. Писма, буквално с хиляди и десетки хиляди: до братовчедата Халам на Замбези, до Негово преподобие Ноел Толпъдъл досежно някои трудни въпроси, повдигнати в деветте му обръщения за детската смъртност, писма, гласуващи доверие или недоверие, дълги фермани до всички членове на семейството, до любимата от другата страна на улицата. Написани на ръка. Много често с чернова и ръкописно копие (няма индиго, няма ксерокс). Със стържещи пера. Под жълтеникавата, уморяваща аура на газовата светлина. В стаи, ставащи все по-студени с всеки изминал час.

Годината е 1866 и предстои попълването на една длъжност в библиотеката на Британския музей. Молба подава и един дваисет и девет годишен банков чиновник. Той пише на ръка, естествено, с красив калиграфски почерк в някоя кратка пауза на десетчасовия си работен ден. Заслужава си да го чуем изцяло:

Трябва да заявя, че филологията, както сравнителна, така и специална, е била любимото ми занимание през целия ми живот и че познавам в общи линии езиците и литературата на арийската и сирийско-арабските групи – не искам да кажа, разбира се, че съм запознат с всички или с почти всички от тях, но все пак имам онези общи лексикални и структурни познания, които правят задълбоченото познание само въпрос на малко старание. С някои съм запознат по-задълбочено, като на-

1 На ден. (лат.)

2 Също. (лат.)

3 Сравнително изследване на митологията и религията от Джеймс Фрейзър.

пример романските езици, италиански, френски, каталонски, испански, латински и в по-малка степен португалски, водоаз¹, провансалски и различни диалекти. От тевтонския клон съм доста добре запознат с холандския (тъй като работата ми е свързана с четенето на кореспонденция на холандски, немски, френски и някои други езици), фламандския, немския, датския. В полето на англо-саксонския и мизо-готическия² знанията ми са много по-задълбочени, тъй като имам някои публикации върху тези езици. Знам малко келтски, а понастоящем се занимавам със славянския, след като се сдобих с практически познания по руски. В областта на персийския, ахеменидското клиновидно писмо и санскрит-знанията ми се ограничават до целите на сравнителната филология. Зная достатъчно добре еврейски и сирийски, за да чета без помагала Стария завет и Пешито³; до по-малка степен знам арамейски арабски, коптски и финикийски, докдето го е оставил Гезениус⁴.

Джеймс А.Х. Мъри, син на шивач от градчето Денхолм, близо до Хоик, в Тивиътдейл, не получава мястото, за което кандидатства. Това обаче нито за миг не разколебава убеждението му, че задълбоченото усвояване на почти всичко, към което човек насочи душата и духа си, е „само въпрос на малко старание“. От това убеждение израства най-големият интелектуален паметник на викторианската епоха и постижението, което повече дори от Авторизираната версия⁵ или Шекспир, възплъщава духа на английския език: Оксфордският речник на английския език (ОРАЕ)⁶ под редакцията на Джеймс Мъри. Историята на неговата подготовка е едно от върховните приключения в живота на ума, красиво разказана от К.М. Елизабет Мъри, внучката на Мъри, в книгата ѝ *В мрежата на думите*⁷.

От най-ранно детство в шумната, единствена стая на едно училище близо до границата между Шотландия и Англия Мъри проявява удиви-

1 Франко-провансалски диалект, говорен в швейцарския кантон Во.

2 Езикът на християнизирани готи, заселили се през IV в. в Мизия.

3 Най-старият сирийски превод на Стария завет.

4 Вилхелм Гезениус (1786-1842), германски филолог, един от най-големите специалисти по древни езици.

5 Най-авторитетният английски превод на Библията, направен по поръчка на крал Джеймс I и излязъл през 1611; известен също като *Версията на крал Джеймс* или *Библията на крал Джеймс*.

6 Oxford English Dictionary (OED).

7 К.М. Elisabeth Murray, *Caught in the Web of Words* (1977).

телни способности в усвояването и предаването на точни знания. Когато оглавява едноличната академия в Хоик, младият Мъри, по онова време едва двайсетгодишен, самоуверено известява: „Освен обичайните елементи на обучение, включващи устен и писмен английски език, граматика и писане на съчинения, аритметика, математика, география, рисуване, древни и съвременни езици, г-н М. ще се старее да предаде на учениците си, както от мъжки, така и от женски пол, главните принципи на моралната наука, политикономията, историята, естествената наука, човешката физиология и другите клонове на познанието, които трябва да бъдат важна част от всяка Просветена Система на Обучение“. Не след дълго младият педагог „може вече да чете сносно на 25 и повече езици“. Нещо повече от индивидуален талант и страхотно усърдие се крият зад този енциклопедически ентусиазъм. Мъри представлява драматичен пример за способността на викторианския човек да изцеди всичко от опита, да извлече организирано познание от всяко възприятие. Дивите цветя, които Мъри среща по време на разходките си из възвишенията на своя роден край, се превръщат в ботаника. Когато попадне на кремък или на къс от средновековен глинен съд, контекстът на местната и националната история е винаги под ръка. Никакво празно движение в сърцето или ума. Такава всеядна възприемчивост, едновременно сетивна и абстрактна, откриваме в поезията на Браунинг, в прозата на Карлайл, в удивителната архитектура на Гилбърт Скот. За нея е характерна огромна самоувереност и един вид гимнастика на концентрацията и паметта. В пълен контраст, нашето училище е планирана амнезия, нашата работа – пауза между телефонните разговори.

Мъри има късмет, защото страстта му към филологията, към фонетиката, към органичното развитие на езиковите форми, към диалектите и уникалното величие на английския език съвпада точно с началото на съвременните изследвания на английския. В Лондон Ф.Дж. Фърнивол, основател и редактор на Дружеството за староанглийски текстове; Уолтър Скийт, големият англосаксонски учен; и Александър Мелвил Бел, баща на Александър Грейм¹ и пионер в областта на научното проучване и транскрибиране на фонетиката, угаждат феноменалните способности на Мъри. И въпреки че английското общество е в немалка степен проядено от класови разделения, 1850-те и 60-те донасят значи-

1 Изобретателят на телефона.

телно либерализиране в образователната система и научната сфера. В новото масонство на интелектуалните търсения скромният произход и положението на Мъри като училищен директор и чиновник, завеждащ кореспонденцията в Чартърната банка на Индия, Австралия и Китай, нямат значение. Авторът на *Диалектът на южните шотландски графства* е намерил вече известно признание. В Париж *Ревю Селтик*¹ помества почетителна рецензия.

Както показва Елизабет Мъри, процесът, довел до създаването на Оксфордския речник, е бил неравен и несигурен. Ноа Уебстър² отправя предизвикателство и в много отношения надминава д-р Джонсън³. В Германия Якоб и Вилхелм Грим, с батальон от помагачи, работят върху големия *Deutsches Wörterbuch*. Шейсет и една годишният Емил Литре, филолог и педагог, превел Данте на средновековен френски, е на път да се заеме с тринайсетгодишната си задача по създаването на историчен речник на френския език (един друг блестящ пример за пристрастеността към труда през XIX век). Само Британия изостава. И то по време, когато империята е във върховия си блясък и когато завоеванията и търговията са разнесли английския език по целия глобус в мащаби, несънувани от екуменическите аспирации на латинския или от престижната култивираност на френския. Дали Макмилън⁴ биха се заели с тази задача? Или пък работата би трябвало да бъде организирана и спонсорирана от Филологическото дружество, пришпорвано от енергичния, но често безпардонен талант на д-р Фърнивол? Ще трябва ли да има публичен абонамент? Докато преговорите се протакат, започват да се очертават цената и сложността на цялото начинание. Хенри Суийт, прототипът на професор Хигинс от пиесата на Шоу Пигмалион, е човекът, който прозира, че най-добрият шанс за „английския речник“ е да бъде взет под крилото на Оксфорд Юнивърсити Прес⁵ и че единственият, който е способен да се справи с този титаничен проект, е Джеймс Мъри, заместник-директор на училището в Мил Хил.

1 *Revue Celtique*, френско академично списание за келтски изследвания.

2 Американски лексикограф (1758-1843).

3 Самюъл Джонсън (1709-84), английски лексикограф, писател и критик; най-цитираният английски автор след Шекспир.

4 Английско издателство.

5 Oxford University Press (1586): най-голямото университетско издателство в света, съставна част от Оксфордския университет.

Мъри се колебае. За разлика от другите, свързани с цялото предприятие, той има известна представа за труда и неизбежните неприятности. През април 1878 той се среща с представители на Оксфорд Юнивърсити Прес. Едва през март 1879 се стига до сключването на споразумение. Дори за времето си, условията, предложени на Мъри, са доста сурови: публикуването на седем хиляди страници при годишно темпо от поне осемстотин страници. Ако този график не може да бъде спазен, се допуска удължаване на срока до пет години, но без увеличение на цялостния бюджет от девет хиляди паунда. От тази сума Мъри в значителна степен финансира своя екип, материалната база, необходима за събирането на милионите картончета с описание на думите, както и живота на своето семейство, което не след дълго наброява вече единайсет деца. Никой през тази ранна пролет на четирийсет и втората година от славното управление на кралица Виктория не би могъл да предположи, че ОРАЕ ще надхвърли шестнайсет хиляди страници, че ще струва триста хиляди паунда, че Джеймс Мъри и наследниците му няма да получат и стотинка от печалбата.

Проблемът несъмнено произтича от величествения замисъл и перфекционизма на редактора. Мъри конципира един словарь, който ще съдържа буквално цялата формална и веществена история на английския език – от неговите англосаксонски, латински и англонормански корени до най-новите идеологически, литературни, журналистически и научни неологизми. Примерите за употреба ще се взимат не само – както е при д-р Джонсън¹ – от видни, установени автори, но и от онзи почти необхватен спектър от печатен материал – литературно-технически, ефимерен, разговорен, – който артикулира органичното съществуване и ехо-камерата на една култура. Освен това се предвижда етимологията и – където е подходящо – диалектологическият произход на всяка дума да бъдат проследени и фиксирани в съответствие с най-строгите стандарти на модерната наука; стандарти, развити в хода на проучването на индоевропейските езици от началото на XIX в. и укрепени от фонологическия анализ, за който основен принос има самият Джеймс Мъри. Дори с най-щедро финансиране и армия от обучени сътрудници проектът на Мъри би бил поразителен. Вместо това съвършенството трябва да се постигне с грошове.

1 Автор на Речник на английския език (1755).

Макар и сдържана в стила си, Елизабет Мъри се спира подробно на „тройния кошмар“, който надвисва над усилията на Мъри и който едва не парализира ОРАЕ. Около пет милиона картончета с думи, предоставени от читатели доброволци, трябва да бъдат сортирани и съхранявани за употреба при изготвянето на отделните статии, регистриращи най-ранната известна поява на дадена дума в езика и примери за следващите, променливи употреби, чрез които се онагледява нейната история. Както в Мил Хил, така след 1885 и в Оксфорд названието Скрипториум¹ (което не след дълго става известно в целия цивилизован свят) е обозначение за една неподходяща, обикновено влажна и безумно претъпкана градинска барака. Нито в един момент от работата им Мъри и неговият екип не разполагат с материалните условия, които днес биха били най-малкото, необходимо за подобно предприятие. Скоро времето също се превръща в угнетяващ фактор. Когато започват да се очертават безпрецедентните мащаби и бленуваното превъзходство на проекта на Мъри, хората на Оксфорд Юнивърсити Прес са обзети от страх. Дали този колос ще се пръкне на бял свят до края на заплануваната декада, докато са още живи всички, свързани с неговото зачатие? По този въпрос самият Мъри е прекалено оптимистичен. Част I, или „A-ANT“, излиза едва през януари 1884; завършването на „B“ отнема до 1888; „C“ се появява през 1895, три години след крайния срок, определен първоначално за публикуването на целия речник. Естествено, чудовищното нарастване на камарата от материал, събран от Мъри, и съпътстващите забавяния на публикацията се оказват финансова хекатомба. Абонатите се бунтуват, разходите се покачват, продажбите залиняват. Към 1897 дефицитът възлиза на повече от петдесет хиляди паунда, като расте със скорост от пет хиляди на година. Ако някой е знаел, че съставянето на ОРАЕ ще отнеме петдесет години², цялото начинание може би е щяло да бъде спряно.

Всъщност Джеймс Мъри е принуден да води постоянна битка на два фронта. Въпреки че хиляди доброволци в Британия и САЩ откликват на призива му за съдействие, твърде много от онова, което му изпращат, се оказва неточно или безполезно. Шейсет и петима са фактиче-

1 Както Мъри нарича първо бараката от гофрирана ламарина, която построява в двора на училището в Мил Хил, а сетне и сходната, макар и по-голяма барака, която издига в Оксфорд.

2 Първото пълно издание на ОРАЕ излиза през 1928 в 12 тома и съдържа дефинициите на 414,825 думи плюс 1,827,306 цитата, поясняващи смисъла.

ските сътрудници, които работят по речника през този половин век на създаването му. От тях едва неколцина притежават необходимите филологически умения и критическа преценка. Често, понякога на етапа на шпалтите, се налага редакторът сам да коригира работата на своите сътрудници. От друга страна, всемогъщите представители на издателството се оказват досадни надзиратели. Чак към 1896 отношенията между редактор и издател се успокояват. Защото едва тогава Мъри спечелва своята битка за съвършенство, а Оксфорд Юнивърсити Прес започва да проумява с каква слава ще се покрие, ако тази битка бъде доведена до край. Скрупулите на г-ца Мъри са почти викториански, но онова, което четем между нейните безпристрастни редове, е разказ за характерното снизхождение, с което Оксфорд и Кеймбридж се отнасят към онези, които ги обичат твърде много. Нито един колеж не предлага академична позиция на Мъри. Нито една изследователска или лекторска длъжност в Англия не е достъпна за него. Нека прехласнати властелини, учени и писатели от различни краища на света да правят поклонение в Скрипториума; за набабите от Оксфорд Мъри е един своеволен, може би дори неуместно привилегирован служител. Когато през 1908 му е присъдено почетно рицарско звание, университетът реагира с високомерно задоволство.

Нищо чудно, че Мъри често е бил на прага на срив и отказ от всичко. През 1887 и отново през 1889 и 1890 неговото крепко здраве и неуморен интелект едва не рухват. През ноември 1892 представителите на Юнивърсити Прес свеждат на редактора печалното си прозрение, че „колкото повече влагат в Речника, толкова по-бавно пропорционално върви работата“. Естествено, че броят на цитатите би могъл да бъде намален, а обхватът на техническите думи стеснен. (Какво извинение би могло да има за включването на такова чуждоземно понятие като „апандисит“?) Мъри е готов да подаде оставка. Слухове за суспендиране на публикацията се появяват в печата. Някоя бъдна епоха, при по-благоприятни обстоятелства, би могла да продължи работата от „F“ нататък. Разтръбват се публични призови, хвърчат писма, заседават подкомисии. Мъри успява да се наложи. Но на саморазрушителна цена. Още през 1883 той има седемдесет и седем часова работна седмица – двайсет часа като учител, петдесет и седем като лексикограф и писач (на ръка) на близо петнайсет писма дневно. През лятото на 1895 той работи по осемдесет до деветдесет часа на седмица. Обръщайки поглед назад към своя сизи-

фов труд, той говори за „неприятности и огорчения, за които светът не знае и няма нужда да знае нищо“.

Плодовете на този труд се крият разбира се в детайлите на неговия *Нов речник на английския език на исторически принципи*¹. Но драмата и идеалът изпъкват едва в статистиката. В „Уебстър“ етимологията на „black“ отнема пет реда; у Мъри – дваисет и три (класика на изкуството на кондензацията). В ОРАЕ „do“ заема шестнайсет пъти повече място, отколкото в „Уебстър“. Работата по това едносричие продължава от Коледа 1896 до юни 1897. Най-дългата от всички статии е посветена на „set“, и тук работата на Хенри Бродли, който наследява Мъри като редактор, представлява един истински миниатюрен трактат по основополагащи социални, философски и научни аспекти на западното въображение. „Point“, дума на която Самюъл Джонсън също отделя доста внимание, изконсумира осемнайсет колони; „put“ – трийсет. Трогателно се вписват и лични щрихи: докато седи край леглото на жена си непосредствено след раждането на Елзи Мейфлауър на 1 май 1882 и преглежда коректурите на първия раздел на речника, Мъри добавя в първата колона на 2 страница, като пример за „a“ след прилагателно, предшествано от „as“, думите „as fine a child as you will see“. Поетите и романистите са неговата сладка – и плодотворна – болка. Какво по дяволите иска да каже лорд Тенисън с „balm-cricket“? Откъде е изровил г-н Томас Харди „terminatory“? Браунинг „допринася много за затрудненията на Речника“, но оказва и голяма помощ посредством употребената от жена му дума „apparition-al“. Джеймс Ръсел Лоуел оказва съдействие с мистериозната „alliterates“, която се оказва печатна грешка на „illiterates“. Главният равин осветлява по въпроса за „jubilee“. Службата за Индия притежава писмо от 1620, където за пръв път се споменава „punch“. От Ню Йорк *The Nation* оказва помощ с политически термини, които започват да нахлуват на изток през океана. Една ранна дефиниция на „jute“ изисква консултация с управителя на Андаманските острови.

Писма, които трябва да бъдат написани или на които трябва да се отговори – с хиляди; читателски картончета, които трябва да бъдат измолени, картотекирани и подложени на кръстосана проверка – с милиони. Джеймс Мъри, доста безгрижно, се погубва от работа. През април 1915 той завършва „T“ и планира подхода си към влудяващото гъмжило

1 A New English Dictionary on Historical Principles, оригиналното заглавие на ОРАЕ.

от думи, започващи с „un“. Той работи в Скрипториума за последен път на 10 юли и умира на 26-ти. ОРАЕ е завършен през 1928. Ала това, разбира се, е работа, която няма край. През 1970-те бяха публикувани два от планираните четири масивни тома с допълнения¹. А напоследък се говори и за ново издание на целия речник².

Но каквото и да е бъдещето, паметникът на Джеймс Мъри и неговите деривати – Shorter Oxford English Dictionary, Concise Oxford Dictionary, както и двутомното издание в мини формат от 1971 – нямат равни на себе си. Те са живата история на английския език и динамичното олицетворение на разпространението му по света. Майсторите словотворци в модерната литература – Джойс, Набоков, Антъни Бърджес, Джон Ъпдайк – са длъжници на Мъри. Там където словото е жизненоважно и прецизно, то извира от ОРАЕ и го обогатява на свой ред. За всички, които знаят и обичат английския език, популярното питане: „Кое е произведението, което бихте взели със себе си на някой самотен остров?“ не изисква и моментно замисляне. ОРАЕ съдържа между своите тъмносини корици библиотеките на фактите и чувствата. Потопете се в него, където искате, и ще се окажете в средището на самия живот.

Ню Йоркър, 21 ноември 1977

Превод от английски Стоян Гяуров

Джордж Стайнър (род. 1929) е влиятелен англо-американски литературен критик, есеист, философ, романист, преводач и преподавател.

1 Четирите допълнения излизат в 1972, 1976, 1982 и 1986.

2 Второто издание на ОРАЕ излиза в 20 тома през 1989; третото е планирано за 2037.

Коментари (1)

- 14-11-2014|**Речник на Журналиста**

ОРАЕ на мистър Мъри се е хранил лакомо, но фино – с нож и вилка -, докато поглъща чуждиците /си/. А „нашият“ – с пръсти, докато ги дъвче и преглъща на сухо. Омир е казал, каквото е имало да ни каже, на старогръцки, затова млъквам.

Има само един въпрос: Какво става с новия ФОРМАТ на кривото правителство? Ще търси ли КОНСЕНСУС в тая КОМПЛИЦИРАНА СИТУАЦИЯ? Знае ли някой?

Искам референдум за последната кожа на дядо Матейко!

Автор: Александра Джандева

*„В пъклото, истина, е зло, ама аз съм научен:
ще тегля, па в добър час- ще си пийна и то ще ми олекне.“
из разказа „На оня свят“ от Елин Пелин*

Моля хората, които не са вечеряли да не четат!!! Историята е толкова потресаваща, че за да остане в тайна единствените свидетели – двама столични полицаи, решиха да доживеят дните си праведно и смирено в Рилския манастир.

Всичко започна в един мил и кротък декемврийски ден. Подгонен от яркото слънце, което огряваше откъм Големия зверилник до Дирника на Коня, дядо Матейко провлачи патерици из притихналия супер. Поспря за миг пред дамските превръзки, за да се убеди, че рекламите не лъжат за крилцата, след което се упъти към рафта с чипсовете. След има-няма десетина минутки седеше насред магазина, подпрян от двама мъжаги, които го обарваха и намираха все по интересни неща изпод дрехите му. Първо от десния джоб извадиха една бутилка бира, повтори операцията и с левия, както и с тайниците в подплатата на мърлявата му шубичка. Разследването даде бързи резултати, както и още три бири, плюс патронче ракия. Работата клонеше към незабавен разстрел, чрез шутове, когато очите на единия полицай се разшириха като на изненадана дълбоко и внезапно девойка. От зеленикавата шубка на дядо Матейко с нежен трясък на пода тупнаха два кроасана. „За внучетата“, приплака клетникът, взе си патериците и закуцука нещастно към exit-a.

Както вече ви споделих, полицаите не успяха да понесат гледката и решиха да се отдадат до живот на изтощителни за духа и тялото молитви.

В същото това време премиерът Бойко Борисов благо се усмихваше от телевизора на баба Йовка и я радваше с 25 лв. коледни добавки. Тя също му се усмихваше, докато чегърташе загорелия лук. След малко, старата гевгелийка усети внезапен прилив на топли вълни, изпусна тига-

на и седна кротко да си поплаче от щастие. Сети се, че на чиновниците Бойко отказа да им даде тринайста заплата и ѝ стана още по-хубаво. Мина ѝ през ум, че е възможно хрантутниците да започнат още повече да крадат, ала побърза да се върне към почернялата вече запряжка.

След три часа внукът, гимназист, си дойде и изрева на възглухата си баба, че Бойко се е разбрал с Волен и скоро ще има референдум за новините на турски. Внукът Петкан се радваше, защото това значеше просто един ден без даскало и много яка пиячка. Но баба Йовка пак се умисли. Като бивша учителка по „Труд и техника“ тя знаеше, че с 15 милиона, колкото щял да струва референдумът могат да се сътворят чудеса. Да се дадат на бездетни семейства, на болни дечица, на изпаднали в будна кома хора. Пък новините на турски, старата жена дори не ги знаеше кога са. Грехота е, ама даже си помисли, че както е тръгнал Бойко, скоро може и допитване за турските сериали да се заформи. Тогава вече баба Йовка усещаше, че ще се лее кръв, но побърза да прогони и този кошмар от главата си.

Сега да се върнем към дядо Матейко. Той така и не научи светлата вест за 25-те лева. След случката легна болен, посинял, залежа се. По зеленикавата му шубичка плъзнаха хлебарки, в кухничката замириса на вкиснало. Внучетата никакви не се появиха, щото у дядо им компютърни игри нямаше. Пък и за какво изобщо да ходят при тоя скръндза, дето най-много да ги почерпи със съмнителна „Лакта“ и даже 20 лева за джобни не може да им даде.

Когато дядо Матейко се възнесе в ада, където по разписание му беше мястото, веднага беше подложен на изтезание с едночасово гледане на новини и псалмопения. От тях той с умиление научи, че скоро в любимата му държавица ще има десети поред референдум. Този път ще се решава въпросът – колко дълго да се съхраняват пенсионерските кожи и допустима ли е предсрочната им ликвидация...

Дядо Матейко се разплака от щастие и с треперещи ръце прекръсти телевизора.

Александра Джандева е завършила журналистика с профил радио във ФЖМК в Софийския университет. Работи като журналистка и самостоятелна авторка от 2001 г.

Коментари (2)

- 17-11-2014|**Елена**

Браво

- 23-11-2014|**Недков**

Много слабо. Напиан е проблемът, но ограничената обща култура си личи. Къде е причината, а следствието? Къде е решението? Иначе история от банална по-банална.

Националното самочувствие и нуждата от историческа компенсация

Автори: Деян Стоилков и Богдан Маринов

Вечерта на 15-ти ноември 2014 г. бе много вълнуваща за България и особено за феновете на бокса. Кубрат Пулев – Кобрата се изправи в мач за титлата на Интернационалната боксова федерация срещу Владимир Кличко. Всички българи очакваха тази среща с нетърпение и атмосферата напомняше за САЩ 1994 г., когато българският национален отбор по футбол се класира на полуфиналите. Както и тогава, сега прогнозите на българите бяха позитивни, в полза на Кобрата. Ние (Деян Стоилков и Богдан Маринов), без да следим особено отблизо бокса, също смятахме, че крайният резултат от това събитие ще е победата на Кубрат. За изненада обаче Кубрат бе победен за 5 рунда, не оказвайки кой знае каква съпротива.

Българският дух определено можеше да се усети в социалната мрежа „Facebook“, където след мача хората започнаха да споделят мнения и коментари. Пулев е видян като победител, но не като загубил. Аз и колегата ми също започнахме да коментираме мача, но бяхме повече от впечатлени от това, че никой не обърна внимание на държанието на нашия боксьор преди и след двубоя. Всички го поздравяваха, наричаха го шампион и герой, приветстваха го как прославя България пред света. Запитахме се дали наистина това е така. Решихме да видим какво ще стане, ако напишем по-обективно мнение по въпроса и затова публикувахме изказване в социалната мрежа, гласящо „Кубрат Пулев е арогантно дете, на което му дадох урок по дисциплина.“ Резултатът беше шокиращ. За около 1 час това изказване събра 100 коментара. Повечето от тях по недиректен начин ни сложиха титлата предатели. В някои от коментарите дори бяхме заплашвани с физическо насилие. Един от коментарите ни съветваше да изтрием тази публикация. Съдейки по броя харесвания, преценихме, че много голяма част от публиката ни не бе доволна. Ето и някои от коментарите под публикацията ни:

„Явно си достатъчно малък, за да видиш сърцето на този достоен българин!“

„Искаш ли аз да ти дам урок по дисциплина?!“

„Ако имахме малко от патриотизма, който имат сърбите, нямаше да сме на това дередже!“

„Познаваш ли го, за да го наричаш арогантен? Човек, който гони мечтите си, е арогантен?“

„Не знам защо реши, че Кубрат е арогантен, но това, че ти се правиш на псевдо интелектуалец във Фейсбук, не те прави интелектуалец.“

„Е, тъпо е да се сравнява опитен играч с такъв на когото нещо подобно му е за първи път, но Кличко си остава г***о.“

„Закрий си профила или изтрий този пост.“

„Когато можеш да се похвалиш с подобен успех, тогава публикувай хейт“

(Някои от коментарите са преправени, поради използването на не подходящ и вулгарен език.)

Владимир Кличко до този момент има 63 победи и 3 загуби. Кличко има докторат в сферата на спортната наука. Той има собствена организация, която се занимава с дарения към нуждаещи се деца в Южна Америка и Африка. Спечелил е две хуманитарни награди за проекта си

„Спорт за Добро“ през 2002 и 2007 година. Също така е известно, че Кличко е любител на шах. Вижда се, че този човек има човешки ценности и води достоен живот извън сферата на бокса. Преди мача Кличко показва достойнство като ласкаеше Пулев пред медиите, докато Пулев правеше обратното. В интервю Пулев споделя: „Кличко има всичко нужно, за да е световен шампион, но няма сърце. Бие се като момиче“. Също така Пулев не присъстваше на пресконференцията преди мача, твърдейки, че няма да се връзва на „игричките“ на Кличко. Какво има предвид под „игрички“? На Пулев не му беше позволено да вземе целия си антураж на пресконференцията и сподели, че ако абсолютно всички не присъстват, той самият няма да присъства, показвайки липса на уважение и високомерие.

Арогантността на Кубрат не спира и след загубата му. Кубрат взе микрофона на водещия и игнорира предупреждението да не говори предимно на български, скандирайки „България над всичко“ и „продължаваме напред“ към многобройната българска публика, показвайки своя непокорим дух и патриотизъм. Дори спомена, че загубата му се дължи на липса на късмет, въпреки че бе очевидно, че късметът не бе фактор, а само уменията на ринга. Кобрата има 20 поредни победи като професионалист – далеч по-малко опит от Кличко. Откъде идва това самочувствие, тази арогантност и защо коментарите във ФБ не обръщат ни най-малко внимание на факта, че поведението на Пулев не е пример за подражание? Само защото носи българското знаме на гърба си? И ако е така, такъв тип човек ли искаме да ни представя на световната сцена? Няма спор, че е талантлив боксьор и че е постигнал много. Трябва ли обаче да бъде имунизиран срещу критика само поради факта, че е избрал България, а не Германия (където паричните условия биха били много по-атрактивни)? Защо издигаме такива хора в богове и им позволяваме да пренебрегват елементарното възпитание – стига да побеждават и да носят слава на Майка България? Разбира се, не очакваме спортисти (особено боксьори) да са смирени и образовани, но едва ли е редно да им придаваме тежест и важност от категорията на национални герои като Васил Левски и Христо Ботев.

Друг подобен случай е Христо Стоичков, който на няколко пъти е показвал пълна липса на култура, възпитание и цивилизованост, особено пред международни медии. Несъмнено един от най-талантливите български футболисти някога и важна фигура за България, той все пак

буди недоумение като Доктор Хонорис Кауза на Пловдивския университет „Паисий Хилендарски“, особено като се има предвид очевидната му необразованост. Това създава впечатлението, че българският народ поставя спортисти над науката и академията.

Не ни разбирайте погрешно. Ние се гордеем с постиженията на нашите спортисти, каквито и да са те. Не разбираме обаче идолизирането на личности, които прославят България с негативизъм и високомерие. Не разбираме защо българинът имунизира личности като Кубрат Пулев срещу критики към характер и поведение само заради техните постижения в спорта. Не разбираме от къде идва този негативизъм и липса на спортсменство.

В публикацията си, опитвайки се да се аргументираме защо смятаме, че Пулев се държи непрофесионално, споменахме българския тенисист Григор Димитров. Дадохме го като пример как той прославя България на тенис корта, без да бъде високомерен, показвайки уважение към колегите си. Очаквахме публиката да защити Пулев с това, че става дума за два съвсем различни спорта, съответстващи на различни характери, но не. Вместо това публиката ни стигна до заключението, че Гришо е по-малко българин, защото в интервютата си говори на английски, вместо да натяква в лицата на хората българския патриотизъм, чрез скандиране на български „България над всичко“ и т.н. Явно за тях Пулев е моделът за държание на професионален спортист на международно ниво. Ето и някои от коментарите против Григор:

„Хм, аз като се замисля интервю на Гришо на български не съм чувала...“

„Че Григор не говори един път на родния си език като Джокович, сякаш се срамува, а Кобрата взе микрофона!“

„Нали за Гришо, дето се срамува, че е българин само суперлативи, а за Кубрат, който най-явно показва, че се бие със сърце за България го плюете... типични българи сте. Кобрата е българин, с който всеки един от нас трябва да се гордее!“

„Григор никога няма да е като Пулев – истински българин!“

(Някои от коментарите са преправени, поради използването на неподходящ и вулгарен език.)

Защо Пулев се приема от публиката като „повече българин“ отколкото Димитров, при положение че е ясно чие поведение е по-достойно?

Само защото Димитров не говори на български в чужбина? И не подвиква „България над всичко!“?

Тези мнения искрено ни натъжават. Негативизмът и агресивността спрямо хората, които критикуват тези „национални герои“, ни накара да се замислим от къде идва това. След като обсъждахме възможни причини, стигнахме до заключението, че този манталитет на патриотичен фанатизъм може да се търси в образователната ни система. Още от първи клас ни учат на родолюбие по начин, който по-скоро поражда комплекси. Историята, която учим, е напоена с идеята, че сме един велик народ, но в същото време подклажда чувство за недостатъчност, чувство, което ни кара да се усещаме дребни и маловажни. Фактът, че България е била разположена на три морета, е негаснещ източник на национално самочувствие, фактът, че България за 500 години не е взимала участие в историята на Европа поради Османското присъствие на Балканите, е източник на безкраен срам. Който срам става причина за постоянната нужда да се доказваме пред света като компенсация. Спортните ни личности са един от нашите методи за историческа компенсация, метод да докажем на света духа и силата на българина – такъв, какъвто е представен в нашата история, такава, каквато тя е преподавана. Понеже сме прекарвали голяма част от живота си, изучавайки нашата история и литература, национални герои като Васил Левски, Христо Ботев, Иван Вазов и т.н., ние търсим герои в днешното общество и намираме тези герои в спортистите, които всеки ден мерят сили с опоненти от чужбина. По този начин храним националното си самочувствие, което е увредено от изучаването на история и литература като поредица от страдания и геройства. Ние не сме били единствените под османска власт, нито пък единствените под комунизъм, но се държим все едно светът ни дължи нещо заради това че някога сме били велики, а после това е спряло да бъде така.

Медиите са също важен фактор, когато става дума за манталитета, който идеализира фигури като Кубрат Пулев. Чалга сцената, на която сме свидетели всеки ден по телевизията, ни кара да мислим, че поведението на Кубрат Пулев е нещо нормално, щом е знаменитост. Тази чалга култура довежда до идеализирането на просташкото и високомерно поведение, без то да се разпознава като такова, докато образованите и възпитани хора се възприемат като незаслужено привилегирани. Не случайно самият Господин Борисов обикновено гледа да говори колкото

се може повече като футболен треньор. Тази ненавист към успешните хора, ако се случи те да са образовани и възпитани, е навярно останка още от времето на комунизма с неговата омраза към „привилегировани“ персони. Парадоксът е, че чалга изпълнители и личности като Кубрат Пулев не се възприемат като привилегировани от голяма част от българския народ, а напротив, се идеализират, докато спортисти като Григор Димитров се наричат „по малко българи“.

Следователно, въпросът е ясен: защо е непатриотично или предателство да се критикува поведението на една известна българска личност, при положение че в това поведение има какво да се критикува? Защо такива личности са избрани от народа като символи? Случаят на Кубрат Пулев не е единствен, но той показва логиката на тази идолизация. Защото той е борец и се бие за славата на България, тази слава и борба, от която ние се нуждаем поради манталитета, създаван и от образователната ни система, и от медиите. Все трябва да се борим за възстановяване на българската слава, отдавна изгубила се в историята. Кубрат бе съборен на земята няколко пъти, но се изправи и продължи да се бие: каква по-добра метафора за България?

Това не е персонална атака към Пулев или спорта като цяло, а критика от гледна точка на манталитет. Трябва сериозно да се запитаме оправдано ли е идеализирането на спортисти до пределите на национални герои? Оправдано ли е използването на имена като Левски и Ботев в такъв контекст? Нима такъв вид бойци са били личности като Христо Ботев и Иван Вазов? Те не са били спортисти, а писатели и мислители, и въпреки това учители, учени и писатели са далече от подобна почит. Докато това е така личности като Кубрат Пулев винаги ще са в правото, независимо от своето поведение. България над всичко!

Деян Стоилков и Богдан Маринов (и двамата родени през 1994) са млади българи, които живеят и учат в лондонския *Richmond, The American University in London*. Част от онова възхитително младо българско поколение, с което повечето от нас свързват мечтите и надеждите си.

Коментари (15)

- 17-11-2014|**Gullwing**

Като цяло статията е разумна. Но понеже е написана под формата на един голям въпрос, ще се постарая да му дам и отговор.

Националната екзалтация по повод на българските постижения (не само спортни) е крайно характерна за нашата публика. И причината е много проста – огромният комплекс за национална малоценност, който носим във себе си. Повечето от нас така и не разбират че сме все още много изостанал народ, убеден обаче в своята равностойност с другите народи. Поради това ние непрекъснато търсим оправдания за своите неуспехи в другите – турци, руснаци, гърци, сърби, македонци, а също така фашисти, комунисти, капиталисти, собствените си политици и прочая. Само да не сме ние самите, нали?

А другата крайност е това за което пишете – самоизтъкването. По всеки повод, а понякога и без. След като си приписваме изобретяването на компютъра, що да не обявим за национални герои откровенни простаци и неграмотници като Стоичков и Пулев?

Добрата новина е, че тези двамата са популярни не сред цялата българска нация, а сред нейната най-проста и агресивна част. Всъщност, сред същите хора които са все още толкова много и които са огромния воденичен камък на шията на цялата ни държава. Доколкото разбирам, авторите се опитват, но не смеят да го кажат открито. А напразно. Най-

дорото начало за решаване на един проблем е наричането на нещата със истинските им имена.

И накрая – не бъркайте тук Ботев и Вазов. Основната задача пред тези двамата е било насаждането сред българите на омраза към другите народи, най-вече към турците. Точно поради тази си заслуга те са и включени в националния литературен пантеон. Допускам, че Ботев го е правил от неразбиране. Той въобще е имал големи разминавания с реалността. Затова се и наложило неговите четници да го убият – просто не са имали друг начин да се отърват от него. Докато Вазов си е бил просто добре платен пропагандист, създавал неуморно българската литературно-историческа митология. Такива като Пулев са живия резултат на техните усилия.

- 17-11-2014|**Теди Василева**

Еххх, ама наистина сте псевдо...познавачи на бокс, на футбол и на това дали си простак или не. Много сте зле. Предполагам че дори мирисете на нафталин. Човека отиде..би се и не победи. И сега да плюем по него ли?

- 17-11-2014|**Иван** (от село)

Гледах мача, беше слаб за Пулев. Това беше първия боксов мач, който изгледах в живота си. Въобще не одобрявах поведението на Пулев преди, а и след срещата. То извинения, то патос...Комплексарщина и идиотизъм открай до край... Следя футбол и за Стоичков съм напълно съгласен, че си е недодялан откъдето и да го погледнеш...

Инатерен беше и коментара на момчетата тук. Само не мога да разбера изказването на **Gullwing** за Ботев и Вазов... Нима с подобно изказване не се приобщаваш към простаци като Пулев или Стоичков?

- 17-11-2014|**също Българин**

Абсолютно хейтърски ми звучи и статията и особено първият коментар!

О.к. не са идеални – нито историческите ни личности, нито съвременните ни такива но това не е повод да ги плювате. Нито Стоичков нито Пулев нито Ботев и Вазов са декларирали желание някой да им подражава... Моделите за подражание се вземат от семейната среда... мисля!! Всички останали са исторически и актуални личности, които за

всеки един средно интелигентен човек не би трябвало да предизвикват каквито и да било зависимости. За Доган и Станишев като се покриха и не се говори за тях, това означава ли, че не са престъпници и трябва да бъдат оставени на спокойствие??? Прямите и открити хора обществото винаги може да ги коригира и поправи....а подлите и потайни мижи-турки господа???

- 17-11-2014|**fatih**

„българин“ отдавна е диагноза....

- 17-11-2014|**Гост**

Mnogo dobra statia.

- 18-11-2014|**Black Wolf**

Чудя се на някои хора... Какво има да се коментира? Който знае нещо за бокса и въобще за бойните спортове, видя ясно, че Пулев не беше победен, той беше ПРЕБИТ. При това съвсем съзнателно, за назидание. За-ради голямата си уста и неуместните обиди, които сипеше преди мача. Кличко дори направи любезни (бих казал дори великодушни) комен-тари веднага сред срещата, но когато Пулев продължи с простотиите си, вече го захапа.

А иначе за Пулев... Ами имидж, създаден от медиите. Просто Кличко е няколко класи над него.

- 18-11-2014|**s666**

„Част от онова възхитително младо българско поколение, с което по-вечето от нас свързват мечтите и надеждите си.“

Вие сте луди бе! – на туй поколение му викат „великденчета“ – ви-дяхме ги и във властта какво могат... младите успели българи в чужбина стават само за стойки – за работа не ги търси!

- 18-11-2014|**Златко**

Благодаря за „различното мнение“. Бихте ли ни казали в такъв слу-чай с кое поколение (или с кои хора в България и по света) самият/сама-та вие свързвате надеждите и мечтите си. И ако – както предполагам аз – не са ви останали нито надежди, нито мечти, то защо тогава се опитвате да накарате и другите да се откажат от техните?

- 18-11-2014|**s666**

Ти верно не си добре бе, човек – къде виждаш да те карам нещо???

- 18-11-2014|**koko**

Деян Стоилков и Богдан Маринов,

Тези неща за които пишете, могат да се ценят само с управленска воля на водещите в държавата и силово-дълго време.

Поне така е в повечето държави

- 20-11-2014|**Брат за брата**

Тия двамцата, дето са писали своето уж „обективно мнение“, не са наясно с много неща (засега ще им простим, предвид почти детската им възраст).

Работата на един боксьор не е да служи като образец за добро поведение.

(Да не би на Майк Тайсън поведението му да е било образцово?)

Да упрекваш един боксьор, че не се държал добре, е все едно да упрекваш Иван Вазов, че не е бил добър боксьор.

- 20-11-2014|**Златко**

Може. Само че ние тук се опитваме да говорим не толкова за боксьори, писатели, или каквото там ти хрумне. Опитваме се да говорим просто за хора. Съжалявам, ако не си го разбрал до този момент. Хайде опитай сега отново...

- 22-11-2014|**Кирил Иванов**

Както се изрази един известен боксьор- „К.П. е уличен побойник“.

Срещу Тайсън не би стоял прав на ринга и минута. 2012 г. след мутренско парти замалко да даде фира. Но поведението му даде възможност за смислени коментари и безумни и алогични раздувки. Чосър в пролога на „Кентърбърийски разкази“ след описанието на достойнствата на един от героите казва(цитирам по памет)- „Ако и златото ръжда прихване, то със желязото какво ще стане.“ Та, така за нашето злато и желязо.

- 24-11-2014|**Надежда Александрова**

Уважаеми млади автори, много ми хареса Вашата оценка на това „събитие на годината“, както беше представяно толкова дълго време от медиите. Още повече ми хареса, че сте се решили да го споделите и да се дистанцирате категорично от масовия просташки ентусиазъм, който го предхождаше и го последва (напълно необяснимо за здравия разум). Споделям всяка Ваша мисъл и дума и се радвам, вдъхвате ми малко надежда, че може да се промени, след време макар, родния ни манталитет. Бъдете здрави и успешни.

Закъснялата памет

Автор: Любомир Пожарлиев

Аз съм човек, който се занимава с история на инфраструктурата. При инфраструктурата нещата са сравнително прости. Като я построиш – променяш действителността. Един път свързва едно село с друго, но пък трето остава изолирано. Независимо от това, веднъж вече налична, по думите на историка Дирк ван Лак¹, всички вече я приемаме за дадена, за самоочевидна, за нещо, което е било там и винаги ще бъде там. Но с едно условие: само до момента, в който тя изчезне или спре да бъде поддържана. Така например, докато няхмахме магистрала Тракия, всички ние тихо или гласно негодувахме за липсата ѝ. Защо негодувахме – въпросът има своите различни логики: историческа – трябвало е далеч по-рано да бъде построена, икономическа – бизнесът губел от всичко това, социална – не можело да стигнеш до работа, фамилна – потрудно се стигало до роднините в Ямболско и т.н. Но ето, че сега, веднъж имайки я, като че ли бързо забравихме за доскорошната ѝ липса.

Метафората за инфраструктурата е удобна. Нейната всеобхватност и достъпност позволява да бъде ползвана за ред други въпроси. В случая ще я ползвам като връзка към проблема за паметта. Както в инфраструктурата, така и в структурите на нашата памет системното занемаряване, бездействието води до амортизация, западане и накрая разпад на инфраструктурата. Когато си оставил една, било коя да е памет (или инфраструктура) без поддръжка, тя започва да линее или на технически език – да се амортизира.

Това, което е по-важно, е не самият процес на амортизация, не самият процес на дименция, не самата забрава, в която всички сме потопени, до голяма степен и заради неизбежния всекидневен живот. Далеч по важен е въпросът как е било допуснато това да се случи. Какъв е механизмът, който е позволил базовата поддръжка на нашата ментална

1 Dirk van Laak. *Infra-Strukturgeschichte*. In: <http://www.jstor.org/discover/10.2307/40186014?uid=1072312&uid>

инфраструктура, наречена памет, да бъде занемарена, да бъде охладена, отслабена, изоставена и в крайна сметка разрушена.

Чета новините и гледам как на 23-ма души са им дадени ордени от президента Плевнелиев, затова, че са отстоявали свободата на всички нас по времето на комунизма. Половината от тях (12) на брой са вече починали, двама – Георги Заркин (1977) и Димитър Влайчев (1972 г.) са убити още 70-те години от режима. Останалите 10 обаче са починали от естествена смърт след 1989 г. Трима – Румяна Узунова (1995), Васил Узунов (1994) и проф. Йордан Тодоров (1996) през 90-те години. Шест след 2000-та година – Нури Адалъ (2004), Едуард Генов (2009), отец Благой Топузлиев (2010), Стефан Вълков (2012). А двама – тази, 2014-та година – отец Димитър Амбарев и Костадин Събев. А за Вяра Георгиева от Русенския комитет не може да се намери нищо в интернет, освен – „наградена посмъртно“. Зловещо, нали? Статистиката в екзистенциалния хоризонт на смъртта звучи ако не зловещо, то поне цинично и неправилно. И, да, точно такава е – половината от същите тези хора са мъртви, другата са живели 25 години в липса на признание. Лично аз мога да изброя поне още 23-ма, които с основание биха могли да се наредят до наградените. Трябва ли и те да умрат, за да заслужат едно държавно признание. В никакъв случай тук не целя нито да коментирам подбора на президента Плевнелиев, нито да хвърлям вина върху него за късното действие, а още повече в непредвидимия хоризонт на човешкия живот и смърт. Напротив, ако има държавно лице, което да заслужава уважение за полагане на усилия по запазване на паметта за периода на комунизма, е именно президентът Плевнелиев.

Много преди неговия мандат обаче, такива и много други дисиденти починаха в забрава, докато един друг президент на България награждаваше с държавни ордени печални образи на посткомунистическото ни настояще като прословутия оръжен бос Маджуков или бизнесмена Тодор Батков, или пък вечния директор на НДК Христо Друмев. Както знаем, и наградени, и награждаващи – всички те принадлежат към бившите репресивни структури на НР България. Още пък по-рано, и както нееднократно журналистът Татяна Ваксберг изтъква¹, по време на правителството на Иван Костов един от главните езекутори на „възродителния процес“ в България – бившият вътрешен министър от 80-те

1 <http://www.dw.de/сякаш-не-е-имало-възродителен-процес/a-6239557>

години Димитър Стоянов, бе погребан освен с множество медали за заслуги, така и с държавни почести от тогавашния министър на МВР Богомил Бонев. Впрочем, по-голямата част от всички обвиняеми по делото за „възродителния процес“ като споменатия Стоянов (1999), Кубадински (1995), Живков (1998), и Младенов (2000) също починаха. Последният жив обвиняем е Георги Атанасов, а Георги Танев (също сред живите), ключова фигура във „възродителния процес“ и „Голямата екскурзия“, никога не е привлечен като обвиняем, както и много други вече починали членове на Политбюро. **Както всички знаем, смъртта не избира нито палачите, нито жертвите. Но в живота бездействието към едните не е равнозначно на бездействието към другите.** Докато Живков и неговият режим имат своите паметници, а не наказателни присъди и се радват на 55% позитивни оценки според скорошното изследване на Алфа Рисърч¹ и това, което направихме преди една година със закрития вече НЦИОМ², то паметта за „другите“, за „жертвите“ е трайно и устойчиво закъсняла и закъсняваща.

Незнанието за палачите също не е равнозначно на незнанието за жертвите. Непознаването както сред по-младата, така и сред по-възрастната част на нашето общество на повече от гореизброените имена като например Димитър Стоянов, Георги Атанасов или пък Георги Танев, всички със значима роля в едно от най-страшните събития от новата ни история – „възродителния процес“, не е тъждествено на непознаването на техните жертви като наградените – покойния Нури Аталъ и на живите **Сабри Искендер** и Зейнеп Келеш. Ако непознаването на първите е липсата на памет за естеството на комунистическия тоталитаризъм в България малко преди краха му, то непознаването на вторите е амортизираната памет за позитивните примери за човешко и гражданско поведение в една екстремна обществена среда. Както показахме в едно скорошно наше изследване за изучаването на комунизма в България³, ако част от първите – езекуторите, фигурират в учебниците за средно образование, най-малкото в качеството си на представители на държавната власт, то вторите – жертвите – изцяло отсъстват.

Важно е да се каже, че закъснялата памет както за палачите, така и за жертвите, не е задължително да се случва изолирано, а напротив,

1 http://www.dnevnik.bg/analizi/2014/11/09/2415739_koi_specheli_ot_prehoda_v_bulgaria/

2 http://diktaturata.bg/images/PDF/istoria_na_komunizma.pdf

3 <http://kultura.bg/web/комунизмът-в-учебниците-2/>

може да се случва паралелно. Например БНТ в контекста на програмата си от „25 години промяна“ излъчва серия от критични публицистични предавания и кратки филми за комунистическото и посткомунистическото ни минало. Същевременно обаче в контекста на собствените си чествания – „55 години БНТ“ рекламират своята история с петминутно повтарящо се хвалебствено слово на вездесъщия Антон Дончев. Както знаем, той е автор на поръчковата книга на комунистическия режим „Време разделно“ като част от асимилационната кампания над помаците през 60-те години и чиято екранизация удобно съвпада с кампанията „възродителен процес“ през 80-те години на 20 век. Закъснялата памет за жертвите на тези асимилационни кампании едва сега започва да се проблематизира в такъв мащаб по държавната национална телевизия. Очевидно за ръководството на БНТ няма противоречие с това легитиматорът на същите тези процеси в полето на литературата, награден с орден „Стара планина“ от споменатия президент Първанов, патетично да обяснява какво е за него „нашата Телевизия“.

Ретроградният аргумент, обикновено изтъкван от хора, които никога не са се занимавали с историческата наука или професионално с проблемите на паметта, поне не в този век, тук е – не е минало достатъчно време за трезва рефлексия на толкова скорошен период. Или, в още по-елементаризираната форма, той гласи – историята ще отсъди кой прав, кой крив. Все едно историята е направена от божествена материя и притежава морално-нивелираща трансцедентна сила. Този аргумент не е валиден поне по три причини. Теоретико-методологическата е, че модерната историография отдавна е интегрирала в себе си разказите или материалите (снимки, картини, записки) на съвременниците за скорошни събития, спомените за ежедневието, дори и мемоарната литература като легитимни исторически извори. Практическата причина е, че модерната българска историография, която не включва защитниците на горната спекулативна конструкция, изключително много напредна в изследванията си за периода от 1944 до 1989, както като обем литература, изпреварващ например дори някои от съседите ни като Сърбия, така и като събрани архивни оригинални извори и такива на свидетели от периода. Трето и последно, в пряка връзка с проблема на тази статия, е именно проблемът за паметта в хоризонта на ограничения ни в конкретно време житейски хоризонт.

Паметта се случва в нашето ежедневие с всичките ни бездействия и действия, познания и непознания. Дори и да не приемем тезата на Морис Халбвакс¹ за съществуването на „колективна памет“, то можем поне да се съгласим с неговия не по-малко именит критик Райнхарт Козелек – за наличието на колективни условия на нашите спомени. Сред тях той включва икономически, политически, религиозни, социални, църковни, партийни, национални и езикови, предварително дадени условия“, които „определят рамката на моите възприятия“². Сред тези базови условия се числи и правораздавателната система, която не успя да се погрижи за справедливостта за жертвите и наказанието на палачите, какъвто пример дадох. А грижата за паметта, за бъдещето, а, ако щете, дори и за икономическото развитие на едно общество, неизбежно минава през въпроса за справедливостта. (Връзката икономическо благоденствие и памет заслужава отделен и по-задълбочен текст). Също такова условие е образователната и в пряка връзка културна институционална среда – липсата на имената и разказите за и от жертвите в учебниците по история и литература. Такова условие е и липсата на паметници и на места на паметта (България продължава да е една от малкото посткомунистически държави без концептуален музей на тоталитарната власт и без други подобни културни институти), където да бъдат почитани същите тези хора, както от роднините им, така и от учениците и техните родители.

Накратко – липсата на базовите условия за колективна памет – институционална юридическа справедливост, места на памет, паметници, разкази на съвременници и потърпевши в учебниците, културни институти, кинематография, дигитални и документални извори като част от обучението и т.н., води до трайно занемаряване и в крайна сметка до разпад на менталната ни инфраструктура. Така паметта винаги ще е закъсняла за съвременното българско общество. Ще е закъсняла както за живите, така и за мъртвите. А може и окончателно да изчезне с тях.

1 Морис Халбвакс, М. *Колективната памет*, София, ИК „Критика и хуманизъм“, 1996.

2 Райнхарт Козелек, „Съществува ли колективна памет“, в *Около Пиер Нора. Места на памет и конструиране на настоящето*. /сът. И. Знеполски/, София, Дом на науките за човека и обществото, 2004, 42.

Любомир Пожарлиев е докторант по културна история и стипендиант към „Докторантски Център за Изследвания на Културата“, Гисен, Германия, а също и към Катедра Социология, ФФ, Софийски Университет. Завършил е магистратура по Сравнителна история на Източна Европа в Централноевропейския Университет, Будапеща с теза „Възроденият национализъм: „Възродителният процес“ в България. Спомени за репресии, всекидневни съпротиви и междусъседски отношения. 1984-1989“. Актуалните му интереси са в областта на културна история на техниката и инфраструктурата, Сравнителна история на Балканите след Втората Световна война, Комунистически и тоталитарни режими в Европа, Национализъм и идентичност.

Коментари (1)

- 18-11-2014|**Аспарух Панов**

Великолепен текст, г-н Пожарлиев, поздравявам Ви. Аз като по-възрастен, съм особено чувствителен към темата за „колективната памет“ и по-конкретно към декомунизацията и лустрацията като важни условия за институционална юридическа справедливост.

Величието в историята срещу забравата днес

Автор: Анжела Димчева

Дали повече от стотина души в България знаят къде се намира гробът на граф Николай П. Игнатиев? Дали учениците от едноименното 6-то основно училище в София проучват неговия пълен с превратности живот? У нас има и с. **Граф Игнатиево** (Пловдивска област), улици **„Граф Игнатиев“**, в София и **Панагюрище**, както и град **Игнатиево** (Варненска област). Колко от жителите на тези населени места обаче са посетили гроба на своя патрон? Мястото за вечен покой на тази толкова заслужила за освобождението ни личност... Дипломатът, подписал Сан-Стефанския мирен договор на 3 март 1878 г., великата дата, дала начало на новата ни история.

Един прояден от дупки и изгърбен от стотици бабуни полуасфалтиран път води към **село Круподеринци**, намиращо се на 70 км от гр. Винница, град, основан през 14 в., смес от древност и съвременност, важен ж.п., промишлен и търговски център в сърцето на Украйна.

Но нищо по пътя не подсказва, че приближаваме графско имение, нито табели, нито бюст или какъвто и да е знак в израз на почит към великия дворянин.

Лепкава тишина, нарушавана само от епизодични крясъци на гъски и жужене на комари, е полегнала над с. Круподеринци. Заслепяващите лъчи на следобедното слънце проникват в грозния скелет на полуразрушена мелница, зад храсталаци и плетове надничат петдесетина едноетажни селски къщи, хора не се мяркат, още по-малко – деца. Зелениясало езеро приютава миналата слава в огромните си тръстики и в ръждясали останки от рибарски кей. Запустението е видимо почти навсякъде, включително и в неугледния смесен магазин, и по неравните селски улици. А магазинерът с учудване установява, че българи се интересуват от музея на тяхната историческа гордост:

„Тук не съм виждал българи от много години, експозицията е затворена, беше в училището, но то е закрито. Поддържа се единствено

храмът, отчето е някъде тук, на 88 години е, той ще ви отвори, там е гробницата на графа и роднините му.“

В това село прекарва последните двадесет години от живота си граф Игнатиев. След Октомврийската революция имението е национализирано и болшевиките изнасят цялото имущество. Натоварват го във вагон и дълго време потомците му смятат, че е безвъзвратно загубено, защото на битпазарите в Киев се появявали скъпите портрети от дома му. Но българската изследователка Калина Канева открива, че целият архив на графа се съхранява в Държавния архив на Руската федерация. През 60-те години на 20-ти век тя се свързва в София с единствения жив син на графа – това е живеещият на ул. „Венелин“ Николай Николаевич Игнатиев, по онова време вече 90-годишен. В продължение на десетилетия именно Калина Канева събира стотици снимки, писма, спомени и предмети от внуците и правнуците на графа, пръснати по целия свят. Тази нейна уникална колекция е представена няколко пъти на изложби в София през 90-те години и след 2000 г., а впоследствие става основа за написването на книгата ѝ „Н. П. Игнатиев – графът на българите“ (2008) – впечатляващ историко-биографичен том, съдържащ над 500 стр. и 400 илюстрации.

Колко обаче от нашите съвременници са прочели книгата и дали поне виртуално са се докоснали до интелекта, благородството и дипломатичността на този стожер на българската национално-освободителна кауза?

Роден на 29 януари 1832 г. в Санкт Петербург, Николай Павлович Игнатиев завършва с отличие военно училище и генерал-щабна академия. На 26 години става най-младият генерал в Руската армия. Последователно е военен агент в Лондон, военен експерт на Парижката мирна конференция (1856 г.) в края на Кримската война, началник на руската мисия в Хива и Бухара (Средна Азия), посланик в Пекин. От 1861 до 1864 г. е директор на Азиатския департамент в Министерството на външните работи.

От 1864 г. до 1878 г. е посланик в Цариград. Именно тогава се проявява неговият дипломатически гений – тактично подпомага културното и просветно движение на поробените българи, съдейства за извоюване на независима българска църква. След разгрома на Априлското въстание организира международна комисия за разследване на кланетата. По време на Руско-турската освободителна война (1877-1878 г.) той се намира в Главната руска квартира.

За малко да загине при преминаване на прохода „Шипка“. Каляската му се обръща, но той успява да се задържи за един храст над пропастта. Благодарение на дипломатическите му усилия Санстефанска България граничи с три морета. В изповедите си той написва: „Моят идеал беше свободна България. Аз мечтаех за това още от 1862 г. и в душата си съм благодарен, че можах да го видя осъществен. Моето сърце принадлежи на българите и аз желая на българския народ да процъфтява в тези мои мечти“. Друг въпрос е, че Великите сили твърде скоро прекрояват картата на България.

През 1881-1882 г. Граф Игнатиев е министър на вътрешните работи на Русия. В разцвета на силите си той е отстранен от държавна служба от Александър III и се оттегля в имението си в с. Круподеринци. Тук той се отдава на строителство в полза на хората: строи черква, захарен завод, мелница, училище за селските деца, лазарет и казарми. Неговите дъщери – Екатерина и Мария (Мика) – правят кампании за набиране на средства за построяване на лазарета, издигнат и с личния труд на синовете му.

Умира на 3 юли 1908 г. в имението си и е погребан в криптата на семейната черква „Рождество на Пресвета Богородица“, построена с негови средства и по проект на архитекта на софийския храм-паметник „Св. Александър Невски“ – арх. А. Померанцев.

Днес наследниците полагат огромни усилия да съхранят паметта за прочутия си прародител. Те не се надяват да си върнат имението, защото нито в Украйна, нито в Русия има реституция.

На фасадата на реставрираната със средства на наследниците черква е поставена и мраморна плоча с дата 2008 г. от българската фондация „Славяни“, но не става ясно с какво тази фондация е допринесла за съхраняване паметта на великия граф. Разбира се, имало е периоди от атеистични изблици в някогашния СССР, когато даже са се прокрадвали идеи великолепият храм да бъде съборен. Но прозорливи селяни са припомняли, че това е светиня за българската държава. За да оцелее и до днес.

С големи усилия **88-годишният отец Сергей**, който стопанисва черквата и гробницата, отваря вратите. Разказът му е изпълнен с мъка и безнадеждност: **храмът е действащ**, но през повечето време е затворен; селото е обезлюдено, безобразници и безбожници в лицето на долни крадци са се опитали да откраднат камбаната, тежаща тонове, разби-

вайки камбанарията и захвърляйки я от 20 м на земята... В края на земния си път той съзнава, че няма достоен Божи служител, който би дошъл да го замести в това забравено от Бога място. Иначе храмът притежава аристократична осанка, чист и светъл е, с множество икони и стенописи; специален кът, посветен на граф Игнатиев, приковава вниманието на посетителите. В криптата се намира огромният мраморен саркофаг на граф Н. П. Игнатиев, както и по-малките гробници на съпругата му Екатерина Леонидовна и на дъщеря му Екатерина Николаевна.

До наши дни се е съхранило описанието на къщата в с. Круподеринци (сградата е била дълги години училище през 20. в.), което показва колко близко графа е бил свързан с България. „Грамадна библиотека в шкафове, дори по коридорите, една старинна колекция от картини, стотици портрети в рамки красяха коридорите и салона. В една от витрините посетителят можеше да види най-скъпия спомен, на който графът и семейството му държаха. Едно стъкло от половин килограм розово масло, една трета от него раздадена на скъпи гости, беше поставено като спомен от Казанлък между десетина други български предмети. Там видях български шевици от разни краища на България, копринени отрезки и платна, кустарни изделия. А в другия! Там бяха черновите на всички проекти за Санстефанска България. На преден план – в една кутия от зелено кадифе, със сребърни орнаменти, лежеше писалката, с която граф Игнатиев подписва свободата на България.“ Свидетелството е на дипломата Димитър Йоцов, който бил негов чест гост.

Но днес къщата, която би трябвало да е музей, е затворена, защото...

Няма кой да я посети.

Къде са българските туроператорски фирми, които търсят интересни маршрути? Хиляди украински туристи посещават ежегодно страната ни, а защо ние да не пътуваме в Украйна? Къде са многобройните фондации и организации с културно-историческа насоченост в България, които биха могли да финансират ежегодно програми за посещение на този музей, на този невероятен храм, и чрез реални действия, не толкова финансови, колкото хуманистични, просветни и благотворителни, да изразят почитта на новите поколения? Още повече че в град Винница се намира и богатият музей и уникален мавзолей на още една круп-

на фигура от българската история – Н. И. Пирогов. Историческата памет трябва да се обновява периодично, за да не си мислят тийнейджърите, че Граф Игнатиев е някаква улица с трамвай, а Пирогов само болница, където ще попаднат след сбиване.

Засега ни остава да се осланяме на случайността, както и стана в нашия случай: украинският поет и журналист Виктор Мелник организира това посещение за мен и колежката ми – поетесата Бойка Драгомирецкая. За да усетим през времето невидимите траектории на славянската всеобщност, на пречистващата глътка непарадна благодарност към една личност, без която нямаше да я има България. Пренаписването на историята от гледна точка на днешното геополитическо преразпределение на влияния не би трябвало да поставя в забвение заслугите на руската дипломация, на загиналите за българската национална кауза хиляди руски и украински войници.

Анжела Димчева е родена през 1963 г. в София. Завършва българска филология в СУ „Св. Кл. Охридски“ с втора специалност английски език (1987). Работи като преводач от английски (1981-1982) в НИСИ, като специалист-българист в литературния отдел на Дома за литература и изкуство за деца и юноши в София (1987-1989), като издател през 90-те години (ИК „Анжели“), като редактор за поезия и критика във в. „Словото днес“ (2008-2012), като отг. ред. в списанието за литература и изкуство „Световете“ (2011-2012). Има около 350 публикации (поезия, литературна критика, сатира, преводи) в над 30 издания. Автор е на четири стихосбирки – „Предспомен“ (1989), „Температура на духа“ (1996), „Сезони на душата“ (2009) и „Крехка суета“ (2013), както и на сборник със статии, рецензии и интервюта „И критиката е любов“ (2013).

Коментари (22)

- 23-11-2014|**Елка Няголова**

Голямо БРАВО и благодарност към Анжела Димчева и към „Либерален преглед“ за тази публикация с „отворени очи“! За жалост, напоследък рядко се появяват подобни правдиви текстове, които да не се опитват да пренаписват историята и да служат верноподанически на нови геополитически месиин...

- 23-11-2014|**Георги Папазян**

За жалост през 1918 г. руската организирана престъпност, събрана около Илич и Джугашвили избиха стопаните на Русия и ограбиха Русия, ограбиха и семейство граф Игнатиеви. Няма причина внуците на убийците от революцията и на надзирателите от ГУЛАГ да се интересуват от светлата памет на своите избити и измародерствани жертви. По волята на доктрината Илич-Джугашвили-Путин граф Игнатиев ще бъде окончателно забравен. Жалко!

- 23-11-2014|**Гост**

Папазян, какво общо в цялата тази история има В.В. Путин? Вие май окончателно се побъркахте, като за всичко на света обвинявате руския президент! Явно българската пропаганда ви е промила окончателно и без това липсващия мозък и ви е превърнала в жалкото зомби на днешните управници!

- 23-11-2014|**Аспарух Панов**

Патриотично-възрожденският дух, който излъчва статията е действително очарователен и заслужава огромно уважение. Без съмнение смисълът да се връщаме към ролята на личностите в историята е преди всичко в извличането на поуки за настоящето и бъдещето. Аз поне така разбирам и целта на авторката. Когато тези анализи са обективни и почиват на фактите, и политиките, и гражданското общество печелят от това. Но когато анализите се манипулират и фактите се подменят в името на конкретни конюнктурни политически цели, цялото общество може лесно да бъде излъгано и употребено. Точно с тази цел историята, специално на българо-руските отношения често се митологизира. Казано по-простичко, истината целенасочено се подменя с лъжи, като за

митологията на руската „любов“ към България могат да се напишат поредица от токове.

Ето един пример: Започналата да набира сили и амбиция за обявяване на независимост Българска екзархия също попада под ударите на коварната и двулична руска имперска политика. Въпреки съвместните усилия и на Русия, и на гръцката църква, неизбежното се случва и през 1870 г. Българската екзархия е обявена за независима със султански ферман. Територията е близо 220 000 кв.км. и включва всички земи населени с преобладаващо българско население според стриктните регистри на населението. В последен отчаян опит да се спре подемот на българския народ и единението му, Цариградската патриаршия и Руската църква обявяват схизма против Българската църква през 1872 г. По настояване на руския посланик в Цариград – не някой друг, а посланикът в Истанбул Граф Игнатиев, нашите владици са заточени. Схизмата против Българската църква продължава чак до 1945г.

Не искам да засегна идеализма на авторката Анжела Димчева, но бих я попитал дали тя познава друга европейска столица, в която пред националния парламент има паметник на чужд (и то руски) император, и дали според нея е нормално идеалният център на столицата на една страна, член на ЕС и НАТО да е затворен между улиците „бул. Цар Освободител“, „Бул. Дондуков“ и „Московска“, а катедралният храм на същата столица да носи името на руския светия „Св. Александър Невски“ Всичко трябва да има своите логични граници, дори и русофилството...

- 23-11-2014|**георги папазян**

Нека да дообесня на „Госта“: Илич и Джугашвили са водачи на руската организирана престъпност, която потопа Русия в кръв, продаде на Европа и Америка мебелите на царя и златото на руските църкви и манастири, разпродаде на дребно имуществото на граф Игнатиев. Двата събраха главорезите на Русия в една организация, наречена НКВД, чийто пряк наследник е КГБ, чийто шеф беше и още е Путин. Съзряхте ли, Гост, връзката между света на граф Игнатиев и света на Путин? Е, да, двата свята нямат връзка помежду си. Единият се оказа излишен, а другият 60 години е навсякъде около нас. За жалост.

- 23-11-2014|**Стефан Ацев**

Бих препоръчал на уважаемата авторка да задълбочи своите изследвания върху антибългарските дела на графа ставащи все по-известни напоследък, макар дълбоко укривани. Нека се порови в делата му свързани с процеса срещу Левски и едва ли ще продължи да плаче над чуждите грабове.

- 23-11-2014|**Златко**

Признавам, че съм доста (и донякъде неприятно) изненадан от обрата, който получи дискусиата под този текст. Една от традиционните напасти на родния обществен разговор е силната ни склонност да използваме за целите на едни или други моментни политически страсти аргументи, свързани с по-отдавнашната ни история (примерно „пет века са ни клали“). Така и с днешната, за мен сравнително трудно обяснима, омраза срещу Русия, която самият аз възприемам като поредната детинщина на силно незрялата си (в културно отношение) родина.

Ще се постарая да обясня донякъде собственото си отношение към цялата тази тема със следните аргументи: живея в една от страните, където отношението към Русия (и Съветския съюз, по време на съществуването му) е било и си остава до ден-днешен едно от най-балансираните в Европа. Никой тук не си прави илюзии по отношение на (ново)имперските амбиции на днешна Русия, но това не дава никому основание да изпада в параноя. Традиционната източна политика на федералните правителства, подхваната от Вили Бранд, продължава до наши дни – с огромни успехи, по мое мнение. (В България може и да изглежда така, че падането на Съветите е било предизвикано от агресивната надпревара във въоръжението, подхваната от Роналд Рейгън; тук, напротив, хората предпочитат да вярват, че най-важната причина за колапса на комунизма е била политиката на мирно печелене на умовете и сърцата на гражданите – и донякъде на водачите му – която в края на краищата направи възможна появата на едно такова историческо чудо като Михаил Горбачов и неговото съгласие да остави източна Европа да върви по свой собствен път).

Но да се върна на мисълта си. Непознаването на европейските реалности често води хората у нас – включително и много интелигентни, много свестни хора като силно уважавания от мен господин Панов – да задават сравнително наивно звучащи въпроси от рода на

*...дали тя познава друга европейска столица, в която пред
националния парламент има паметник на чужд (и то руски)
император...*

За сведение: в самия Берлин, в който живея аз, има ОГРОМЕН паметник на Съветската армия, който се намира директно срещу Бранденбургската врата и само на няколко метра от националния парламент – Райхстага. Спомням си удивлението на моя приятел Румен Леонидов, когато му показах гигантското чудо, с два танка Т-34 отпред, поддържано в бляскава чистота и заградено от всички страни със специална ограда, да не би да бъде поругано от злонамерени вандали. И когато му обясних, че по стара берлинска традиция паметникът е не само един, ами са дори и два – по един в Западен и в Източен Берлин, удивлението му просто не знаеше граници. Нормално, когато човек е свикнал на ежедневни български крамоли по въпроса „да го махаме ли или не?“

Живея в Германия вече почти двадесет и пет години – и още НИТО ВЕДНЪЖ не съм чувал някой немец, източен или западен, да говори със злоба по адрес на Русия. Това не означава, че хората са влюбени в тази страна или нейната сегашна (и минала) система и политики. Просто тук историческата култура е друга и „целокупното население“ е добре информирано по въпроса какво точно се случва с една нация, която с всички сили се мъчи да заличи и забрави „срамното си минало“, за да го замени с някакво друго, набързо изфабрикувано и отговарящо на политическите тежнения на момента...

Това е всичко, което ми се ще да ви кажа.

А инак за граф Игнатиев не знам особено много, но пък в мрежата, доколкото ми е известно, могат да се намерят руски издания на кореспонденцията му, с чиято помощ няма да е трудно човек да си изгради собствена представа за духовния и политически мир на тоя човек.

Вместо да се ръководи от едни или други партизански страсти...

- 23-11-2014|Златко

Всичко това, разбира се, не означава ни най-малко, че не изпитвам ОГРОМНО удоволствие при всяко ново пребоядисване на паметника на Съветската армия в София. Не че имам нещо против самия паметник –

дори напротив. Просто неговите художествени превъплъщения са едно от малкото неща, които ме развеселяват откъм Родината...

- 23-11-2014|**георги папазян**

Няма, уважаеми Златко, „трудно обяснима, омраза срещу Русия“. Няма омраза. Няма място за омраза. Говорите с крайности и така подвеждате хората да говорят за омраза, без да изпитват изобщо такава. За омраза говори точно определена прослойка от нашето общество, но Вие не сте част от нея. Вие сте човек на точното, красиво нюансирано слово и ние очакваме от Вас радваща слуха възискателност към думите. Моля, позволете да повтора – омраза няма. Има дупки в историята ни. Има изпъзляла информация от тези дупки, която кара българите да изпитват не омраза, ни най-малко, а да изпитват страх. Страх от миналото, страх от настоящето, страх от бъдещето. Смятате ли, че аз българският гражданин, изпитвам омраза към главорезите Джугашвили и Илич? Ни най-малко. Те са мумиефицирани в друга държава, те са кошмарът на друг народ. Но страх от техните наследници в КГБ, които родиха ДС – да, изпитвам страх. Страх, на който е подвластна историята, разграбеният дом на граф Игнатиев, безмилостно избитата българска интелигенция в дните и нощите след 10 септември 1944 г.

- 23-11-2014|**Златко**

Това мога да разбера, но не и говоренето на един дъх И ЗА Съветска Русия, И ЗА Граф Игнатиев. Като минимум – непозволено примесване на исторически съдържания. Като максимум – опит за емоционално подвеждане на разговора в посока, напълно различна от онази, предлагана от авторката. Не може много по-късни исторически събития да се вписват в сметка на лицата и събитията, за които става дума тук. Това е некоректно и – ако приемем да си говорим открито, очи в очи – дори непочтено. Така просто не се прави сред хора, които изпитват уважение едни към други...

- 23-11-2014|**Аспарух Панов**

Но Вие, драги Златко, говорите на един дъх за паметника на Александър Втори пред българския парламент и паметника на Съветската армия в Берлин, близо до Райхстага. Това не е ли „непозволено примесване на идеологически съдържания“? Съжалявам, че благодарение и на

мен се стигна до изостряне на дискусията и моля авторката за извинение. Това, което съм написал, не визира конкретно нейната очарователна романтична статия, а някои артефакти, изскачащи от битието на една твърде противоречива личност като Граф Игнатиев и на опасния панславизъм, заложен в неговите действия на Балканите.

- 23-11-2014|Златко

Имате пълно право, господин Панов. Действително и самият аз се впуснах в един вид аргументация, която напълно игнорира съдържанието на статията. Моля за извинение!

- 23-11-2014|Георги Папазян

Не знам с какво си навлякох обвиненията Ви в непочтеност. Опитвах се да изложа тезите си крайно аргументирано, без измислици по отношение на фактите и без никакви квалификации. Е, добре...

- 23-11-2014|Златко

В опит да внеса малко по-конструктивен тон след тази интермедия от взаимни забележки, ще отбележа архи-баналния факт, че всички тук се учим на неща, които липсват ужасно в българската мрежа, като например способността за нормално общуване при диаметрално противоположни мнения. Резултатите от последните няколко месеца ми се струват силно обнадеждаващи на фона на откровените караници, които бяха нормата тук допреди около година...

- 24-11-2014|Anna

Когато чета коментари наситени с политически страсти и най-вече – с крайна омраза или наслаждение от самото отмъщение към една или друга политическа групировка, винаги си спомням думите на един много мъдър човек:

когато омраза или отмъщение изгарят сърцето и ума ни, душата ни плаща най-високата цена. Малцина осъзнават навреме огромната ѝ разрушителна сила и още по-рядко някой се отърсва от нея при самото ѝ докосване. Тогава и омразата, и жаждата за отмъщение се връщат към нас като коварни невидими бумеранги, за да късат парче след парче от нашето жадувано щастие.

После... оставят оглозганата ни душа в някой ъгъл на света – често бласкав, луксозен, но студен и хлъзгав – да казва: „Аз живея“... едикъде си

А кога най-истински живем?

- 24-11-2014|**Ст.Тодориков**

Когато екзарх Антим I отива при тогавашния руски посланик в Цариград с молба да съдейства за отваряне на българско девическо училище, където да бъде изучава български език, графът пита озадачен: „А если у вас язык?“ За същия голям приятел на България граф Игнатиев ли става дума? Ако е така, нека се молим Богу горещо да ни пази от приятели.

И предварително моля в евентуалния отговор да бъде спазен учтивия руски (панславянски) тон. („Хороша страна Болгария, а Россия лучше всех“)

Ех! Ех!.

- 24-11-2014|**Златко**

Това, че политиката на Руската империя е била насочена ПРОТИВ разпокъсването на отделните православни църкви на Балканите, е исторически факт. С тази политика могат да бъдат обяснени – и, надявам се, разбрани – някои от отделните действия и (анекдотични) изказвания на граф Игнатиев. Да се прави обаче целенасочен подбор на отделни, откъснати едни от други изказвания и действия, според мен демонстрира един вид манипулативно водене на разговора, чиято цел в края на краищата се оказва едно откровено изкривяване на историческите факти. Граф Игнатиев започва да изглежда в този разговор едва ли не като враг на България.

Господа, моля ви за малко повече обективност! Ако някой има реално желание за образование и изучаване на тогавашните исторически събития в някакъв по-машабен и по-малко партизански план, бих препоръчал тук два сериозни исторически труда, които могат да се намерят веднага в мрежата (посочвам линкове).

И така:

Marian Kent, „The great Powers and the End of the Ottoman Empire“

Alan J. P. Taylor, „The Struggle for Mastery in Europe. 1848-1918“

• 24-11-2014|**Ст. Тодориков, Виена**

Благодаря за бързия отговор, г-н Енев, но не разбрах какво точно казвате; кое е анекдот в политиката и политика на анекдота. Не, не става така. Язвителният отговор на графа е тъкмо онова, което не бива да бъде подминавано снизходително, или по начина, препоръчан високомерно от Вас. Хайде, холън! Вие още не сте забравили напълно сладкия вкус на млякото с което сте закърмен и това е проблем, който е време, zum Teufel*, да решите. Очевидно е и друго: трудно Ви е да крепите равновесието на малката си книжна лодчица в бурното море от страсти, но Вие сте Лодкарят. Das ist eine grosse Verantwortung, mein lieber Herr. Sind Sie ihr gewachsen? Danke..., jaein.**

И не подскачайте като паднал в коприва.

* по дяволите

** Това е една голяма отговорност, драги ми господине. Вие дорасъл ли сте до нея? Аз мисля..., и да, и не.

• 24-11-2014|**Д-р Георги Карев**

Текстът на г-жа Димчева наистина е очарователно романтичен, но също е истина, че е твърде едностранчив, което предпочитам да отдам на недостатъчна осведоменост, отколкото на комунистически фанатизъм като този на г-жа Елка Няголова за верноподаническото служене на „нови геополитически месии“. Всеки, който се е запознал по-добре с литературата за този период от историята ни, се е убедил, че повечето изписано за него е наистина свидетелство за митологията за руската „любов към България“. Огромна заслуга за развенчаването на тази митология има проф. Пламен Цветков със статиите си (напр. „Санстефанският мит“ и „Трети март като комплекс за малоценност“). Дейци като граф Игнатиев, Михаил Катков и Иван Аксаков, с великоруския си шовинизъм и с руските си имперски амбиции са нанесли щети на българската кауза, значително по-големи от позитивните им приноси. Кое не пречи на тях да се казват основни булеварди в най-големите български градове. Почти анекдотично е било влиянието на граф Игнатиев върху турската политика, а съвсем анекдотично звучат разказите на тогавашни висши турски чиновници, че когато предстояла някаква важна политическа стъпка, Султанът (уж между другото) питал: „Ами какво ли ще каже балъкчията за това?“. „Балъкчията“ в случая е бил руският посланик граф Игнатиев – тогава за турците всички руси са били рибари.

На фона на това значително политическо влияние почти като подигравка звучи твърдението на Анжела Димчева, че граф Игнатиев съдействал за извоюване на независима българска Църква. Истината е точно обратната – графът яростно е „съдействал“ на всички пречки, създавани от Русия съвместно с Цариградската патриаршия пред движението за църковна независимост, включително на „схизмата“ и на заточаването на българските владци. Така че много по-близки до истината са позициите, изразени от господата Папазян, Ацев и Тодориков, а г-н Аспарух Панов заслужава горещи поздравии!

- 25-11-2014|**георги папазян**

Благодаря Ви, г-н Карев, за одобрението. Аз просто искам да обсъждаме само истината. Защото единствено истината осигурява доверие между хората. А доверие между нас няма, защото цяло поколение българци израства със съветската омраза към всички около нас – към Турция, към Гърция, към Сърбия, с огромната омраза към САЩ и към всички европейски страни. 45 години българите дишахме руската омраза към останалия цивилизован свят. Задръстени сме от руска омраза, която сега непременно трябва да заменим с човешко доверие, което пък да изградим върху истината за отминалото време.

За ролята на историографията при развитието на българското национално съзнание

Автор: Жанет Сампимон

Увод

В книгата си Първите дейци на националните движения при малките европейски народи¹ Мирослав Хрох за пръв път описва и анализира националните движения, като ги разделя на три фази: фаза А на интелектуална подготовка, фаза В на реално национално подбуждане и фаза С на масова подкрепа за националните идеи. Той прилага този модел към един ограничен брой нации. Книгата му В интерес на нацията, издадена през 2000 г., доразвива тези идеи.

Първата ми цел в тази статия е да очертая кратка скица на българската национална историографска традиция от края на осемнадесети век до малко преди въстанията от 1873 и 1876. На второ място бих искала да сравня българската историография с модела, формулиран от Мирослав Хрох. Това ще покаже, че българският случай е по-сложен от този модел.

В книгата си В интерес на нацията Хрох разделя недоминантните етнически групи² на такива, които някога са притежавали собствена държава, от която има някакви останки (като дворянство или някакви институции, или пък спомен за някаква държавност, била тя и мито-

1 Miroslav Hroch, *Die Vorkämpfer der nationalen Bewegung bei den kleinen Völkern Europas: eine vergleichende Analyse zur gesellschaftlichen Schichtung der patriotischen Gruppen* (Praha, 1968). (Освен ако е указано друго, всички забележки са на авторката).

2 По собствената дефиниция на Хрох за недоминантните етнически групи: тези групи не притежават собствена държавност (или тяхната средновековна държавност е била прекъсната/сериозно отслабена), нямат управляващи елити, с които да се идентифицират етнически, не притежават също и литературна традиция на собствения си език, която да може да бъде разглеждана като еднаква по ценност [с другите съществуващи такива]. Miroslav Hroch, *In the national interest. Demands and goals of European national movements of the nineteenth century: a comparative perspective* (Prague: Faculty of arts, Charles University, 2000), 11.

логична) – и групи, които никога не са притежавали собствена държава.¹ Следвайки това разделение, ние можем да кажем, че българите под османско владичество спадат еднозначно към първия тип. На два пъти през Средновековието българската държава и била важен играч на европейската сцена. Първата българска държава е основана през 681 г. След приемането на християнството при цар Михаил², държавата се разраства до внушителни размери. Тя е фактор, с който Византия е принудена да се съобразява.

След известен период на византийско владичество, Второто българско царство е обявена чрез въстание, ръководено от братята Петър и Асен. Също като при Първото българско царство, България се разраства и се простира на три морета: Черно, Егейско и Адриатическо.

Разбира се, логично е, че в един момент от развитието на българското национално движение, аргументът за историческата държава започва да се използва в подкрепа на културните и политически претенции, изказвани от (членове на) нацията.

Българската историографска традиция може да бъде грубо разделена по две линии: едната от тях се развива под сръбско влияние, другата следва руски примери. Тук ще представя и двете разклонения.

Сръбска традиция

В периода след османското завоевание на България, в българската култура започва период на упадък. Някои казват, че това се дължи на жестокостите, извършвани от турците във времената на завоюване и контролиране на българските земи, други твърдят, че упадъкът е започнал още преди това, по вътрешни причини.³ При всички случаи си остава факт, че през първите векове от османското владичество българската култура почти не се развива. Повечето български институции, училища, а също и националната църква, прекратяват дейността си. Остават някои от културните центрове, особено в манастирите, където се запазват старите ръкописи, а знанието за тях се предава от монах на монах. Постепенно, произлизайки от тази общност на религиозни интелектуалци, започва да се появява една нова българска култура.

1 Hroch 2000, 12.

2 По-известен в българската история с другото си име, Борис I. Бел. пр.

3 Един от тях е Machiel Kiel, *Art and society of Bulgaria in the Turkish period* (Assen/Maastricht: Van Gorcum, 1985).

Първите издания, подсказващи, че българите започват да изследват собствената си история след дълъг период на пасивно предаване, се откриват в късния осемнадесети век в западнобългарските земи, както и между българите, живеещи сред сръбската диаспора в хабсбургските земи.

Двама важни сръбски историци от 18 век са Христофор Жефарович и Йован Раич. И двамата са образовани в хабсбургската част от Сърбия, която се е превърнала в главен сръбски културен център от времето на голямата миграция от 1690 г.

През 1741 Христофор Жефарович публикува своята Стематография – сборник от хералдически знаци (гербове) на илирийски герои. Това е превод на първоначална творба на латински език, написана от хърватина Павао Ритер Витезович. Състои се от илюстрации на хералдически знаци от избрани региони, съпроводжани от кратко описание и коментар в стихове.

През 1794-95 сърбинът Йован Раич публикува своята шестомна „История разних славенских народов, найпаче Болгар, Хорватов и Сербов“, в проза. Доколкото самата аз съм в състояние да определя, с това произведение Раич е първият изследовател, който твърди, че българите са от славянски произход.¹

Не ми е съвсем ясно до каква степен тези две произведения са били четени от българите в диаспора или вътре в България. Ясно е обаче, че те са послужили като пример за трима български монаси, които са ги използвали за собствените си произведения (както и източниците, на които те се основават).

Българските истории в ръкопис

Първото историческо произведение в България е История славяно-болгарска от Паисий Хилендарски. Паисий е монах от свещената планина Атос. Той е изпратен от висшестоящите си духовници на пътуване из сръбските земи. Много вероятно е, че там е чел както произведението на Раич, така и историите на Мавро Орбини (*Il regno degli Slavi*, Pesaro, 1601) и Цезар Барониус (*Annales Ecclesiastici*, 1588-1607).

Когато се завръща в Атос, Паисий написва историята си. Тя е много патриотична и призовава българите да се гордеят с произхода си, а не да се срамуват от него. Историята му става сравнително популярна: тя е

1 Анисава Милтенова, „Някои наблюдения върху „История славено-болгарског народа“ от Атанасий Нескович“, Литературна мисъл #4 (1976): 120.

преписвана на ръка повече от петдесет пъти. Първият човек, направил копие, през 1765, е известният свещеник и просветителски деец Софроний Врачански. Копията от историята са били високо ценени и внимателно съхранявани в училища и църкви.

През 1785 един монах на име Яков, който живее в българския зографски манастир на Атос, съчинява своята „История вкратце о болгарском-ловенском народе“.

Подобна историческа творба за историята на българите е написана от йеросимонах Спиридон, който е игумен на манастир в Яш, Влахия. Той пише своята „История во кратце о болгарском народе словенском“ през 1792.

Нешкович

През 1801 търговци от днешна Македония поканват Атанас Нешкович, който по това време живее в Будапеща, да преведе и адаптира историята на Йован Раич. Той го прави, но подбира само онези части, които засягат българската история. В резултат на това се появява „История славено-болгарског народа из г. Раича историе и неких исторических книг“. Нешкович говори по-меко за турците, много по-меко от Раич. Сравнете например следните пасаж:

Rajić

Попадше они под иго
турское и до дняшняго дне
под ярмом их стенут.

Nesković

И от тог време подпала е
Болгария под поданство турско
и до данашнег дна. (ibid., 119)

Този по-мек тон може да се обясни чрез факта, че книгата е била предназначена за разпространение в окупираната България. Не ми се удаде обаче да установя дали тя е била действително широко позната в реалните граници на България.

Павлович

През 1830-те и 40-те в България постепенно започва да се развива една нова система на образование. Традиционното образование, при което един монах е предавал знанието си на един или може би няколко ученици, е заместено от училища, в които се преподава едновременно

на цели класове от деца. Освен традиционните предмети се въвеждат и нови, като например аритметика и история. Това дава възможност за поява на нов вид учители: някои от тях свещеници, други светски интелектуалци, които са получили образованието си в чужбина, например в Русия. Тези учители започват да пишат, съчиняват и публикуват сами книгите, от които се нуждаят за преподавателската си работа.

През 1844 Христаки Павлович, който е учител в Свищов¹, редактира и издава „История славянобългарска“ на Паисий. Заглавието на книгата е „Царственик или история болгарская, която учи от где са болгаре произошли, како са кралеуствовали, како са царствовали и како царство свое погубили и под иго подпаднали, из Мавробира Латинскаго, Барония, Иоана Зонария, Буефира Французкаго, Теофано Греческаго, светаго Евтимия Терновскаго, светаго Димитрия Ростовскаго и других летописец собрана“.

Книгата е продължение на предишна работа на Павлович. Още през 1835 той е добавил към изданието на кратък българо-гръцки разговорник и една кратка история на българите, съчинена от фрагменти от текста на Паисий. Появата на „Царственика“ обаче не е забелязана особено много.²

След 1801 това разклонение от българската историческа традиция не се развива повече. До българските читатели не достигат нови исторически произведения. Паисий и Софроний са повече или по-малко забравени. За да използваме понятията на Мирослав Хрох: фазата А от българското национално движение, която те представляват, не е последвана от фази В и С. То стига до задънена улица.³

1 Павлович (1804–1848) от Дупница е монах от Рилския манастир. Той основава през 1831 славянско-гръцко училище в Свищов (второ, след онова на Емануил Васкидович). Автор е на няколко учебника по граматика, история и др. Генчев, 489.

2 R.J. Crampton, *A concise history of Bulgaria* (Reprinted 2000; Cambridge: Cambridge University Press, 1997), p. 47.

3 Бих се осмелил да оспоря горното твърдение. Неговата логика се основава на приемането на едно разделение на българската история, ограничаващо фазите А, В и С единствено до предосвобожденската ѝ част, като се приема автоматично, че Априлското въстание е върховната изява на българското национално движение. Съвсем друга картина се очертава обаче, ако се измести назад (а всъщност напред) цялата периодизация на българското национално движение (силно закъсняло в сравнение с повечето други балкански такива) и се приеме да се разглежда цялата история на българското Възраждане (примерно 1830–1878) като една непрекъсната фаза А (тоест фаза на национално пробуждане и идеологическа подготовка – с основен мотив църковна, а не революционна

Руска традиция

Няколко десетилетия по-късно сред българите се поражда една нова историографска традиция. Този път тя е повлияна от примери, идещи откъм Русия.

През втората четвърт от деветнадесети век интересът на руски учени към българската история започва да нараства. Сред руските академически среди има разпалени дискусии относно произхода на българите. През 1774 шведът Йохан Туман¹ за пръв път изказва идеята, че българите са от татарски произход. През 1787–1788 българите не са включени в известния „Сравнительные словари“, амбициозния многотомен сравнителен речник на Екатерина Велика.

Йосиф Добровски определя българския език като диалект на сръбския в своята „Слованка“ от 1814. През 1822 Вук Ст. Караджич се намесва в тази дискусия с публикуването на „Додатак С. Петербургским сравнительным рѣчницѣма свѣю ѣзыка и наречѣя с особитим огледѣма бугарског езыка“.² В тази работа той определя българския като отделен език.

борба). Оттук нататък годините на усиlena подготовка за война срещу Турция (1878–1912) трябва да бъдат разглеждани като същинската фаза В от българското национално движение (при което задължително трябва да се приеме, че българският национализъм е от стриктно „държавен“ тип и фазата на агитация и подготовка в България се провежда под директната егида и ръководство на държавата). Логичното заключение от всичко това е, че върховната точка на българското национално движение е не Априлското въстание, както винаги се е приемало досега, а Балканската война. Именно тя представлява фазата С от хронологията на Мирослав Хрох. С други думи, разпространеното мнение сред изследователския кръг на специалисти-балканолози, работещи в Хуманитарния факултет на Амстердамския университет под ръководството на професор Юп Лерзен (от които произлиза този текст), че България е „специален случай“ и че периодизацията на Хрох не може да бъде приложена към нея, се основава само на безкритичното приемане на една от основните догми на българската историография, свързана с култовия статус на Априлското въстание, създаден вече доста след Освобождението, въпреки силния скептицизъм на първоначалните историци на въстанието (Захари Стоянов, Димитър Страшимиров). Едва когато се осъзнае, че значението на Априлското въстание като ключов момент от оформянето на българската нация е силно надценено и че развитието на тази нация и нейния национализъм започва реално едва СЛЕД Освобождението, става възможно и да се направи една реална периодизация на неговите отделни фази. И тази периодизация е напълно в унисон с понятиятната схема на Хрох. Бел. пр.

- 1 Johann Thunman, *Untersuch. über die Geschichte der östlichen europäischen Völker: Th. I* (Leipzig, 1774).
- 2 Повече информация за работата на Вук Караджич във връзка с българите ще бъде предоставена в съответната глава от дисертацията ми върху връзките между българите и

Венелин

Първият руснак, който изследва българската история като отделна от онези на други народи е **Юрий И. Венелин**. Насърчен от славофилски настроения професор М. П. Погодин, през 1828 той пише в „Московский вестник“ рецензия на книгата „Нынешнее состояние турецких княжеств Молдовии, Валахии и Российской Бессарабской области“ от Игн. Яковенко. Тук той казва, че е разочарован от факта, че руснаците от негово време са забравили за българите:

Нека чужденците по незнание или по нерадение малко се грижат за българите, но непростително е за нас да забравим този народ. От ръцете на българите ние сме получили кръщението, те са ни научили да четем и пишем, на техния език се извършва днес нашето богослужение, на този език сме писали почти до времето на Ломоносова – люлката на българина е неразривно свързана с люлката на руския народ.¹

Една година по-късно, отново с помощта на Погодин, Венелин публикува първата си книга, „Древние и нынешние болгары в политическом, народописном, историческом и религиозном их отношении к россиянам“. Тук той защитава идеята, че българите са от славянски, а не от татарски или скитски произход. Интересно е да се разбере дали Венелин е бил запознат с работите на Раич, това обаче е невъзможно да се установи.

Априлов

Руският интерес към историята на българите оказва влияние върху самите българи от руската диаспора. Най-важната българска колония извън днешна България по онова време се намира в Одеса. Чрез търговци и студенти българите в Одеса поддържат интензивни контакти както с учените от Москва и Петербург, така и с българската си родина. Повлиян от работата на Венелин, живеещият в Одеса българин Васил Априлов публикува през 1841 известната „Деница новобългарского образования“ (Зора на новобългарското образование), последвана година по-късно от едно допълнение. И в двете части на работата Априлов излага идеите си за българската история и пътя, който българското образование трябва да поеме. Първият том се състои от културна история на българите, последвана от описание на ситуацията, в която те се намират

хабсбургската империя.

1 Цитирано в Боян Пенев, История на новата българска литература, част 2 (4 тома; София, „Български писател“, 1977), стр. 448.

под османско потисничество. Тя е илюстрирана с портрет на средновековния цар Иван Александър. Предназначена е за използване в училището в Габрово, чието основаване Априлов е подпомогнал през 1835.

Априлов използва личната си история като илюстрация за това колко зле е за българите да се срамуват от произхода си:

Из самих-же Болгар люди жалкие, почитая за стыд именовать себя Болгарами, или Славянами, были причиною того, что народность не развивалась...

Должно победить сей предрассудок и искоренить зло. Да позволено же мне будет дать тому первый пример.¹

През 1845 Априлов публикува в Одеса, на руски, „Болгарские грамоты“ (Български грамоти) – колекция от исторически текстове от времента на различни български царе, между които Калоян и Иван Шишман. Също като „Деница“, тази колекция е предназначена за ползване в уроците по история в училището в Габрово.

Княжески

През 1847 г. Захарий Княжески, българин, образован в Русия, публикува своето „Введение в истории болгарских славян“. Княжески се интересува не само от българска история, но и от фолклор, което го води до публикуването на творби като допълнението от български народни песни към сборника на руския учен П. Безсонов (1855).²

По-късно, чрез усилията на както на одески българи, така и на руснаци, тези идеи започват да достигат и хората, живеещи в самата България. От решаващо значение е пътуването, предприето от руския учен Виктор Григорович из Македония през 1844–1845. Той го използва между другото и за събиране на „антики“: песни, но също ръкописи и монети. По време на посещение при селския учител Димитър Миладинов в Македония, той го „заразява“ с любопитството си и самият Миладинов се заема със задачата да събира народни песни. Освен това той променя дотогавашното си презрително отношение към българите. Твърди се, че

1 Васил Евстати́ев Априлов, Деница новобългарскаго образования. Сочинение Василия Априлова, изданное им на своем иждивении в пользу Габровскаго училища. Часть первая. Одеса 1841, стр. 5, цитирано в Пенев 1977, 493-4.

2 Тодев, Илия; Пламен Божинов; Евгения Давидова; Магделина Георгиева; Жана Колева; Кети Мирчева; Олга Тодорова; Светла Янева (съст.) (2000) Кой кой е сред българите XV-XIX в. 501 имена от епохата на Османското владичество. (София, „Анубис“, 2000) [312 стр], стр. 140.

още преди лятото на 1857 Димитър Миладинов вече занимава децата от училището в Прилеп с разкази от българската история.¹

По-късно, когато вече работи в Кукуш, се твърди, че Миладинов преподавал на деца сутринта, на възрастни след обяда, а вечерта учел българска история (от „Царственика“ на Христати Павлович) и народни песни.² Освен това работел върху гръцки превод на Царственика, за да го направи по-достъпен за множеството сънародници, които владеели добре гръцки, но не умеели да четат на български. Не е известно дали тази книга е била евентуално отпечатана.³

Освен този директен трансфер, налице е и косвен пренос на интереса към историята, когато се разширява академичния и социален разговор между българите. С нарастващата достъпност на всевъзможни медии, като книги и вестници, българската нация, заедно с нейните истории и бъдеще, се превръща все повече и повече в обект на дискусии.

Наскоро основани български списания и вестници като „Любословие“ на Константин Фотинов и „Български орел“ и „Цариградски вестник“ на Иван Богоров, включват и исторически статии.

Периодичните издания са важна фаза от развитието на Георги Раковски, който публикува „Зографска история“ на монаха Яков през 1865 в списанието си „Българска старина“. В книгата си „Показалец или ръководство как да се изискват и издирят най-стари чърти нашего бития, языка, народопокновения, старого ни правления, славнаго ни прошествия и проч“ от 1859, той предлага програма за събиране на български свидетелства от миналото. В предговора си към тази книга Раковски твърди, че, що се отнася до историята, на гръцките историографи не може да се има доверие. Освен това той изнася патриотически лекции пред студентите по медицина в Букурещ през 1864-65⁴.

Марин Дринов, който може да се счита за първия модерен български историк, коментира историята на Паисий през 1871 и едва тогава

1 Писмо от Р. Дзиндзифов до И. П. Бартенев, включено в английски превод в: M. Vojnov, L. Panajotov, K. Palešutski, K. Pandev, Z. Pliakov, A. Rajkova, & R. Stojkov, eds, *Documents and materials on the history of the Bulgarian people* (Sofia: BAN, 1969), p. 118.

2 Ibid., p. 119.

3 Ibid., p. 120.

4 Д. Косев, П. Динеков и др. (съст.), Георги Стойков Раковски: възгледи, дейности и живот (2 т.; София БАН, 1968), т. 2, стр. 480-482, цит. в Mari Agop Firkatian-Wozniak, *The forest traveler: Georgi Rakovski and Bulgarian nationalism* (New York: Peter Lang, 1996), p. 87

Паисий започва да се разбира като велик пример, а самият той – като човека „с когото е започнало всичко“.

Писане на история, четене на история

Досега говорех само за българската традиция на писане на история. В повечето изследвания, които съм ползвала в работата си, историческите творби са подредени по реда, който току-що демонстрирах, според годината, в която са написани. При този подход Паисий Хилендарски обикновено се представя като човека, който е дал началото на българската историографска традиция, следван от другите две ръкописни български истории.

Но ако бихме искали да реконструираме националното движение така, както то се е случвало в България през деветнадесети век, един друг подход изглежда много по-обещаващ: да се изследва традицията на четене на история¹, тоест да се изследват произведенията по реда, в който те са ставали достъпни за българската публика или поне за голяма част от българските интелектуалци.

В следващия преглед на българските исторически творби аз съм подредила вече споменатите по-горе, както и някои други исторически произведения, не според реда на създаването им, а според реда, в който те са станали широко достъпни и познати сред българите:

Достъпен от:	Създаден на:	Заглавие:	Първоначален автор:	Редактор/преводач	За пръв път публикуван в:
1801*	1801	История славено-българског народа из г. Раича историе и неких исторических книг	Йован Раич	Атанас Нешкович	Будапеща
1836	1836	Кратко начертание на всеобщата история	Ив. Кайданов	Анастас Кипиловски	Будапеща

1 Виж Joep Leerssen, „Literary historicism: Romanticism, philologists, and the present of the past“, *Modern language quarterly*, 65 #2 (2004): 221-243.

Годишник „Либерален преглед“ – 2014 (септември – декември)

1841	1841	Деница новоболгарского образования	Васил Априлов		Одеса
1844	1844	История на слов. болг. народ		П. Сапунов	Букурещ
1845	1845	Болгарские грамоти	Васил Априлов		Одеса
1851	1851	Введение е всеобща история	А.Л. Шльотцер	Ат. Чолаков	Истанбул
1854	1849	Критические исследования об истории болгар	Юрий Венелин	Ботю Петков	Земун
1856	1829	Древние и нынешние болгары в политическом, народописном, историческом и религиозном их отношении к россиянам	Юрий Венелин	Г. Славов	Истанбул
1865	1785	<i>История вкратце о болгарскословенском народе</i>	Яков	Г. Раковски	Букурещ
1871	1762	<i>История славяно-болгарска</i>	Паисий Хилендарски	Марин Дринов	
1872	1872	Заселение Балканского полуострова славянами	Марин Дринов	Дипломна работа	Москва
1900	1792	<i>История во кратце о болгарском народе словенском</i>	Спиридон Йеросимонах	В. Н. Златарски (изд.)	

Ако изследваме тази таблица, можем да видим, че известните три български ръкописни истории (отбелязани с курсив) навлизат в широките

български национален разговор много по-късно от времената на създаването си, по-късно дори и от времената, в които са отпечатани.

Почти забравеният Софроний се появява в българския разговор едва с работите на Юрий Венелин през 1830-те¹, но Паисий си остава забравен до много по-късно. Виктор Григорович е първият изследовател, който споменава неговото дело в печатно произведение, през 1852.² Това знание не достига българските среди: през 1858 Георги Раковски споменава автора в едно писмо като „някой йеромонах Паисий“.³

Първото споменаване на Паисий в печат от българин е в една статия на Гаврил Кръстевич в списанието „Български книжици“ през септември 1859.⁴ Един месец по-късно Раковски пише за историята на Паисий в обявяването на собствената му творба „Няколко речи о Асеню Първому и Асеню Второму“.⁵ Но, както беше споменато по-горе, едва след специалното внимание, което Марин Дринов обръща на Паисий, монахът започва да се разглежда като „човека, с когото е започнало всичко“.

Заклучение

Когато историческите произведения се разглеждат по този начин, става дори още по-ясно, че историографията започва да се разпространява сред българите много късно. Ако игнорираме работата на Нешкович, за която не успях да установя дали е била широко позната, продължителната традиция на четене на история започва едва през 1836, 54 години след създаването на творбата на Паисий, която обикновено се представя като нейна начална точка.

Че българското национално движение не е използвало историческия аргумент чак до много по-късно не е трудно да се обясни, ако вземем пред вид факта, че в продължение на много дълго време българите не са имали условия за развитие на историческа култура: те не са имали достъп до печатни преси, периодични издания или национални институции. Не е имало други български училища освен църквата, а чадърът, под който се помещават повечето интелектуалци от първото поколение, е най-вече елинизиран. Тук можем да видим, че онова, което Мирослав

1 Заради възрождение новой болг. Словесности, стр. 98, цитирано в Боню Ст. Ангелов, В зората на българската възрожденска литература (София, 1969), стр. 72.

2 Виктор И. Григорович, Статьи, касающиеся древнего славянского языка (Казан, 1852), стр. 52. Цит. в Ангелов 1969, стр. 65.

3 Георги Димов, Архив на Г. С. Раковски (1952), I, стр. 168, цит. в Ангелов 1969, стр. 72.

4 Ангелов, 1969, стр. 76.

5 Ангелов, 1969, стр. 72.

Хрох описва в своята „В интереса на нацията“, тоест използването на историята като аргумент в ранните фази на националното движение, не се получава, ако липсват добре подготвени историци:

Националното движение отразява тези факти още от фаза А, и особено в хода на националното външение (В) се стреми да пресъздаде такъв портрет на „националното“ минало, който да го оправдае в достатъчна степен: „*etatus ergo sumus*“¹ „В това отнoвление от ключовo значение е дали през фазата А ще се появи някакво сериозно разработване на намиращо се на нивото на съвременната наука.“²

Всичко това се променя по времето когато руската или „втора“ историографска традиция започва да разцъфтява. Около 1840-те българското национално движение започва отново и почти от нулата в полето на историята, с историци от фаза А като Захарий Княжески и Васил Априлов (за да останем при терминологията на Хрох). Тази кратка фаза А е успешна и е последвана от фази В и С, в които отново са включени някои от творбите на предишната, стигнала до задънена улица фаза А. Най-старите творби, онези от осемнадесети век, навлизат в българския разговор в момент, в който фазата В вече отдавна е на път, или дори по времето на фаза С. През фазите В и С историята започва да се използва, първо като културен, а по-късно и като политически аргумент.

В българската историографска традиция, която е едно от полетата, формиращи българското национално движение, ние можем да видим, че дейности, които според Хрох са типични за различни фази, са провеждани в едно и също време. По-старите елементи се включват в нови дейности и по този начин биват представени като нови за публиката. Това важи не само за историографията. Също и в областта на литературата, писателите от ранното Възраждане са почитани с биографии от по-късни възрожденци³, и по този начин отново навлизат в публичния дебат.

Ето защо можем да кажем, че моделът на Мирослав Хрох, колкото и привлекателен да е, поради изместването на фокуса към културни дейности откъм социалните и икономически развития, се нуждае от преосмисляне, когато бъде приложен към българската историография.

1 „Били сме, следователно сме“ (лат.) Бел. пр.

2 Hroch 2000, p.128.

3 Забележка на Надежда Александрова, направена в личен разговор.

Цитирана литература:

Crampton, R. J. *A concise history of Bulgaria* (Reprinted 2000; Cambridge: Cambridge University Press, 1997)

Hroch, Miroslav. *Die Vorkämpfer der nationalen Bewegung bei den kleinen Völkern Europas: Eine vergleichende Analyse zur gesellschaftlichen Schichtung der patriotischen Gruppen* (Praha, 1968)

Hroch, Miroslav. *In the national interest. Demands and goals of European national movements of the nineteenth century: a comparative perspective* (Prague: Faculty of arts, Charles University, 2000)

Kiel, Machiel. *Art and society of Bulgaria in the Turkish period* (Assen/Maastricht: Van Gorcum, 1985)

Ангелов, Боню Ст. В зората на българската възрожденска литература (София, 1969)

Анисава Милтенова, „Някои наблюдения върху „История славено-болгарског народа“ от Атанасий Нескович“, Литературна мисъл #4 (1976): 115-20

Априлов, Васил Евстатиев. Деница новоболгарского образования. Сочинение Василия Априлова, изданное им на своем иждивении в пользу Габровского училища. Часть первая. Одеса, 1841 (Одеса, 1841)

Косев Д., Динеков, П. и др. (съст.), Георги Стойков Раковски: възгледи, дейности и живот (2 т.; София БАН, 1968)

Пенев, Боян. История на новата българска литература, част 2 (4 тома; София, „Български писател“, 1977)

Тодев, Илия; Пламен Божинов; Евгения Давидова; Магделина Георгиева; Жана Колева; Кети Мирчева; Олга Тодорова; Светла Янева (съст.) (2000) Кой кой е сред българите XV-XIX в. 501 имена от епохата на Османското владичество. (София, „Анубис“, 2000)

ЖАНЕТ САМПИМОН

Жанет Сампимон е холандска историчка и българистка. Работи в Института за култура и история към Амстердамския университет. Основният ѝ труд „Ставане то на българите“ (Becoming Bulgarian) защитава идеята за предимно културното, а не толкова революционно, съдържание на българското Възраждане.

Коментари (3)

- 21-11-2014|**Златко**

Тази статия ми се струва доста важна, не само защото поставя под (напълно смислен) въпрос една от основните периодизации в българската историография, но и защото разкрива сравнително ясно една от основните слабости на българския обществен живот, от самото му начало та до наши дни. Имам пред вид неговата доста очевидна непрозрачност, да не кажа пълна затвореност, за идеи и предложения, изказвани от собствено български интелектуалци, които по правило трябва малко да поумрат, за да добият привилегията да бъдат разглеждани на сериозно (ако изобщо) от сънародниците си.

Без особено желание за по-нататъшно умуване...

- 23-11-2014|**Пенка Данова**

Статията на Жанет Сампимон е важна и интересна за българската публика. Тя показва, че и до днес проблемите на Българското възрождение вълнуват международната научна общност. Авторката се опитва да даде отговор на въпроса за националното пробуждане на българите като го свързва с книгоразпространението и книгопечатането. При този подход началната граница на възрожденските процеси е изместена след началото на 30-те години на XIX век. Тук се използва добре познатият в специализираните среди факт, че Паисиевата история (1762 г.) става достъпна на широката общественост благодарение на делото на Марин Дринов (1871), както и други сходни факти. При този подход извън ползрението на изследователя остава ръкописната и устната традиция, добре изследвани у нас особено във връзка с отбелязването на четвърт вековния юбилей от написването на „История славянобългарска“. Към писаното от авторката относно изворите на Паисиевата история бих добавила един немаловажен факт. Паисий не е познавал оригиналите на „Царството на славяните“ / *Il Regno degli Slavi* на Мауро Орбини, нито „Църковните анали“ / *Annales Ecclesiastici* на Цезар Бароний поради една много проста причина – не е владеел нито италиански, нито латински език, т.е. езиците на които са написани тези две творби. Ползвал е техни преводи на руски и версията на Бароний-Скарга. Това също са добре известни факти на специалистите.

Споменавам въпроса за езика и използваната от Жанет Сампимон българоезична секундарна литература не на последно място и във връзка с Амстердам (града, в който работи изследователката). Там през XVII и XVIII век са отпечатани редица важни за миналото на нашия народ исторически съчинения на латински, френски, немски и други езици, както и техни преводи и преработки (например Пол Рико, Луиджи Фердинандо Марсили и др.), които съдържат ценни податки за миналото на българите и за познанието, което европейският Запад е получавал от тези творби. Техният списък засега не е установен и не е критично анализиран. Той би представлявал сериозен интерес за българската научна общост и несъмнено би обогатил представите ни за миналото на общия ни европейски дом.

- 24-11-2014|**Сесилия Теллалова**

Безценна публикация!

Георги Марков: към една патология на присъстващото

Автор: Георги Карев

Прочетох с интерес в „Либерален преглед“ статията на Жана Цонева и Георги Медаров „Георги Марков: към една археология на отсъстващото“,¹ публикувана на 12 ноември т.г. Ако заглавието на статията не бъде прието единствено като напън за оригиналност, а в него упорито и настойчиво се търси някакъв смисъл, най-вероятно „археология на отсъстващото“ трябва да ни внуши, че десните антикомунисти, към които се осмелявам да причислявам себе си, провеждат археологически разкопки в опит да намерят отсъстващото, да открият нещо, което всъщност не съществува, а това нещо, както разбираме от по-нататъшния текст, е антикомунизмът на великия писател и публицист. Изрази като „картонената митология“ и нескопосаните шегички от рода на „поздравителната еуфория на честванията „25 години свобода“, „кухи идеологически лозунги като „25 години свобода“ и особено „днешното антикомунистическо чучело от „25 години свобода“ у хора като мене предизвикват не гняв и дори не възмущение, а единствено погнуса, защото доказват единствено, че двамата автори (а ако те са твърде млади, то най-малкото семейства им) са били и са се чувствали свободни не по време на и не след въпросните 25 години, а единствено преди тях. И тъй като „битието определя съзнанието“, тяхното битие преди 25-те години закономерно е определило и отношението им към Георги Марков. Какво ли не биха дали такива люди, за да докажат тезата си, че Георги Марков изхождал от позиции, „по-леви от самия социализъм“, от позициите на добрия „демократичен социализъм“ (моля да бъде извинен за този оксиморон), а това, което разобличавал, били „изкривяванията на реалния социализъм“. Че и се посочват ранни западни дисиденти и ревизионисти, които правели същото. Случайно някой от тях да има международното признание на Георги Марков; случайно някой от тях да е

1 Цонева, Жана; Медаров, Георги. Георги Марков: към една археология на отсъстващото. Либерален преглед, публикувана на 12 ноември 2014.

убит като него? Нали, като изхождащи от „левицата“, тези хора били по-опасни от разобличителите на комунизма „отдясно“?

Прочитът на коментарите към статията не ме изненада особено – има такива от едната до другата крайност. Политически и емоционално моята позиция е най-близка до тези на Емил Войников и Манол Глишев. Но силно се надявам, че няма да бъда обвинен нито че веднага съм размахал „голямата балтия“, нито пък, че съм написал този материал под мотото „Казвам, но нямам време да доказвам“. Затова се постарах да мотивирам (и да документирам) всяка своя теза. Не мога обаче още тук, в самото начало, да не споделя разочарованието си от някои части от текстовете на г-н Златко Енев. Като уважавам стремежа му да дава трибуна на противоположни, понякога и определено спорни, позиции, как бих могъл да се примиря с текстове за Георги Марков като този: „едно оправно момче-българче, което „и в клозета да го затвориш, магазин ще отвори“, но инак от философии и идеи много-много не отбира...“ и следват извинителни обяснения защо Георги Марков е именно такъв, а не инакъв. Това снизходително потупване по рамото показва липсата на нужния респект и чувство за дистанция, когато се говори за толкова голям автор. Тази липса е щедро „компенсирана“ с подчертания респект към радикалната европейска левица, която „винаги е била силно интелектуална“. Още навремето западни писатели (някой ги беше нарекъл „роменроландчетата и луиарагончетата“) успяха да опетнят имената си на „леви интелектуалци“, като след завръщанията си от „страната на победилия социализъм“ се задавяха от възторг от видяното там. Завинаги се опозори един (с извинение!) Нобелов лауреат (Джордж Бърнард Шоу, персонално поканен от Сталин), който след завръщането си от СССР, изморен до смърт от обяди и коктейли със Сталин и неговите съратници, заяви публично: „Глад в Русия ли? Че аз там всеки ден преяждах!“. А доста по-рано самият Владимир Илич, при всичката си катастрофална липса на чувство за хумор, с изненадващо проникновение наричаше тези хора „полезни идиоти“.

Становища за Георги Марков като тези в „археологията на отсъстващото“ не са нещо ново. Навремето проф. Тодор Абазов, без да крие „леви-те“ си убеждения, твърдеше, че Георги Марков е третиран едноизмерно и опростенчески като политически памфлетист в опозицията „кому-

низъм – антикомунизъм“.¹ Авторът се позовава главно на едно писмо на писателя до приятеля му Димитър Бочев, публикувано в сборника „Аз съм той“ (1999). Според автора на статията, „...категоричното му отрицание на комунистическата система не подлежи на съмнение, но от писмото става ясно, че той не е имал много добро мнение и за капиталистическата система, по понятни причини носил го мълчаливо в себе си“. Без особено да се съгласявам със статията на Т. Абазов и особено с подзаглавието ѝ: „Той не се побира в антикомунистическите клишета“, (което подзаглавие само по себе си е клише, обединяващо двете статии), все пак не мога да не отбележа, че и по интелектуалното си равнище, и по по-умерения си тон неговата статия далеч превъзхожда статията на двамата автори, която е обект на настоящия материал.

Както казах в началото, опитах се да отгатна кое е нещото, което (според Цонева и Медаров) е отсъстващо в случая „Георги Марков“. Затова пък нещото, което убедително присъства – от убийството му, та до ден днешен, и което отбеляза нов позорен връх покрай неотдавнашното откриване на паметника му на пл. „Журналист“ (бивш „Йорданка Николова“ и още по-бивш „Йорданка Чанкова“) – това са опитите творчеството му да бъде отречено, принизено, изопачено, и (най-важното!) лишено от антикомунистическия му патос, и то от потомците (в буквалния и в преносния смисъл) на ония, които отнеха живота му. Ето за това постоянно присъстващо и за неговата патология искам да кажа няколко думи.

Ограбването на труповете на загиналите на бойното поле датира от векове и се нарича мародерство – позорно деяние, което, при всичкото варварство на всяка война, винаги е било преследвано и строго наказвано, дори и със смърт. Но не по-малко мерзко от него е духовното мародерство – изопачаването и преиначаването на творчеството на покойни автори, за да им се припишат идеи, които не са изповядвали, с цел да бъдат те причислени към политически доктрини, с които нито са имали, нито биха могли да имат нещо общо. Георги Марков в никакъв случай не е първата, а по-скоро е поредната жертва на такова мародерство, срещу което, лаская се от тази мисъл, винаги съм правил всичко, което е било по силите ми. Точно преди 20 години в. „Дума“ публикува статията на проф. Александър Атанасов „Ще преоткрием ли Достоевски?“. Поводът беше приближаващата 120-годишнина от излизането на романа

1 Абазов, Тодор. Георги Марков между двата свята. „Гласове“, 10-16 окт. 2008.

„Бесове“. Авторът твърдеше, ни повече, ни по-малко, че християнството и социализмът имали един и същ социален и духовен корен, че това, което ги обединява, било много повече от това, което ги разделя, че трябвало най-сетне да си подадат ръка и че Достоевски бил безсмъртният рицар на единната християнско-социалистическа идея. Незабавно отговорих на това посегателство, като цитирах самия Достоевски – че социализмът е съвременното превъплъщение на атеизма и затова не може да има нищо общо с християнството, че обещавайки на хората равенство, социализмът заменя капиталистическото неравенство с ново, „лошо“ неравенство, основано не върху естествените различия в таланта, предприемчивостта и трудолюбието на хората, а върху насилието, организирано от „бесовите“ на социализма. Статията ми¹ завършваше с думите: „Докато комунистите търсят в „Бесове“, според израза на господин професора, „единната християнско-социалистическа идея“, вместо нея те винаги ще намират пророческия антикомунизъм на гениалния писател. Така те няма да преоткрият Достоевски. Ако пък някога някои от тях се покаят, повярват в Бога и с пречистени души прочетат внимателно Достоевски, те могат наистина да го преоткрият. Само че, ако успеят да сторят това, те няма да са вече комунисти“.

Авторите на „Археология на отсъстващото“, очевидно млади социалистчета, твърдят, че десните антикомунисти, борещи се за „правилна“ памет, били „принудени постоянно да я изфабрикуват за настоящи свои политически цели“. Аз нямам нито нужното време, нито пък най-малкото желание да ги уча на правилен български език, след като учителите им очевидно не са успели да сторят това. Но ще отбележа, че глаголът „изфабрикувам“ е от свършен вид, не може да означава повтарящо се действие и е несъвместим с наречието „постоянно“. Би могло да се каже: „постоянно да я фабрикуват“. Но много по-важна е съдържателната страна на този абзац. Какво представлява „правилната“ памет, в чий арсенал от политически средства тя влиза и – съответно – кой по традиция я „изфабрикува“ е отдавна известно. Но двамата автори очевидно не са имали време да прочетат „1984“ на Дж. Оруел.

Едва ли е нужно да подчертавам, че деленето на паметта на правилна и неправилна (независимо от използваните кавички) е, от една страна, абсолютно антинаучно и, от друга страна, дълбоко аморално. Паметта,

1 Карев, Георги. Ще могат ли комунистите да преоткрият Достоевски. 120 години от излизането на романа „Бесове“. Литературен форум, бр.1 (183), 5-11 януари 1994.

ако я има, може да бъде единствено правилна, всичко останало е безпаметство. Затова преди години използвах като метафора средновековния ритуал да се забива заострен ясен кол в сърцето на погребвания престъпник, за да не може той „да се вампиряса“ и отново да причинява зло на хората.¹ Тогава подчертах, че ясеновият кол, който трябва да бъде забит в гроба на комунизма, е паметта за него и за неговите престъпления. А едно от тях е прокуждането на Георги Марков от родината му и подлото му убийство.

Ако понякога (напр. в спомените си за написването си на документалната пиеса „Комунисти“) Георги Марков проявява симпатии към младите антифашисти – не към опитните партийни функционери и агентите на Коминтерна, а към ученици и студенти, мечтаещи за основно преустройство на света, за установяване на справедливост, равенство и братство между хората на нашата планета, той прави това не само (и дори не толкова) защото симпатизира на тяхната чистота и идеализъм, а за да покаже, че комунизмът омърсява всичко, до което се докосне и че на първо място той погазва мечтите и идеалите на тези, които са се борили и умирали за него: „Те умираха за всичко това, което нямаше да съществува в страната на техните паметници“.

Радват се двамата автори, че Георги Марков се възхищавал на „самородния социализъм на силно развитото кооперативно движение“. Само че неговият „самороден социализъм“ няма нищо общо нито с комунистическата диктатура, нито с „победилия“, „зрелия“ и „развития“ социализъм, при които, по неговите думи, се установиха „съветската антиработническа и античовешка практика на нормирания труд“ и изобщо „хищния държавен капитализъм по съветски образец“. А „силно развитото кооперативно движение“ е израз на отколешния стремеж на българските селяни и занаятчии да се обединяват в сдружения и кооперации и няма нищо общо нито с насилственото „коопериране“ в ТКЗС, нито с още по-насилствената „масовизация“ на последните, нито с изкуственото им обединяване в злополучните агропромишлени комплекси. Защото Георги Марков винаги е поставял на много висок пиедестал човешката личност, човешката индивидуалност и священото човешко право на личен избор. А каква беше стойността на тези ценности при

1 Карев, Георги. За безпаметството и за ясеновия кол. „Про & Анти“, бр.9 (740), 3-9 март 2006.

социализма мога да илюстрирам с един собствен спомен, който фокусира в себе си много и много човешки съдби.

На ул. „Лавеле“, недалеч от Съдебната палата, имаше един „Музей на революционната бдителност“, а всъщност музей на Държавна сигурност. Дрехи, раници и документи, някой и друг компас и някоя и друга карта, а тук-там по някое оръжие – все принадлежали на горяни, шпиони и диверсанти, дръзнали да се опълчат срещу народната власт, но своевременно обезвредени благодарение на революционната бдителност на местното население. Един от експонатите ми направи огромно впечатление. Един класически кремъклия пищов, и – както всички оръжия от този тип – не само еднозаряден, но и намиращ поне една сериозна причина да не произведе изстрел в решаващия момент. Един от тези, които са служили не чак толкова зле на българските хайдути, но – изместени отначало от капсулното, а след това и от игленото оръжие, още към Освободителната руско-турска война са заели местата си или на дъното на раклите като семейни реликви, или по таваните като ненужни стари вещи. А сега – внимание! Обяснителният надпис под този експонат гласеше, че с този пистолет кулакът еди-кой си от еди-кое си село е застрелял партийния секретар на селото по време на масовизацията на ТКЗС. Че как да им стигне интелектът на тъповатите полковници от ДС да съобразят, че не бива да включват този пищов в експозицията, че един такъв експонат ще работи със страшна сила НЕ ЗА, А ПРОТИВ тяхната кауза. Защото всеки нормален посетител веднага ще си помисли: „Господи, какво ли ще да му е било на душата на този селянин, за да посмее, в защита на честта и имота си, да извади този пищов срещу местния комунистически шеф!“. След като със сигурност е виждал, че сакото на последния е издуто от масивен и сигурен 9-милиметров германски „Люгер“ (у нас по-известен като „Парабелум“).

А иначе статията за археологията на отсъстващото гъмжи от елементарни (пост)комунистически клишета, някои от които се повтарят неколкратно: „насилието, необходимо за изфабрикуването на антикомуниста Георги Марков“, „изобретяването на „Георги Марков“ като еднолинейна икона на антикомунизма“, „изпразненото от съдържание антикомунистическо знаме Георги Марков“ и т.н. Като стана реч за Георги Марков като знаме – и в други медии, далеч не от най-чистоплътните, е използван този символ. Тези дни небезизвестният Кеворк Кеворкян (иже нарицаем агент „Димитър“ от Държавна сигурност) изписа в

„Уикенд“ следното: „Тия дни откриха паметник на Георги Марков, нищо лошо – той отдавна е знамето на Примъкналите се“.¹ И малко по-нататък въпросният агент продължава: „А аз очаквах да напишат (на паметника – Г.К.): „Марков – писател, навреме откъснал се от комунистическата заблуда, убит от Държавна сигурност по заръка на Живков“. Но не го написаха. А нали тази лакърдия въртят от години. Защо тогава не са написали истината? Защото и те не вярват в нея“. Кое в крайна сметка е истината и кое не е, защо е трябвало да я напишат и защо не са я написали, в кое да вярваме и в кое – не? Ако от горния цитат нищо от това не ви е станало ясно, тогава знайте, че точно това е целта на занятието – да се посее съмнение в цялата цитирана „лакърдия“. За разлика от несъмнените за агент „Димитър“ истини – като тази например, че навремето поканването от негова страна на акад. Лихачов като събеседник по желание във „Всяка неделя“ изведнъж е преобърнало хода ако не на световната, то поне на европейската история.

А още много преди появата на статията за археологията на отсъстващото и съветите на г-н Кеворкян какво трябвало да пише на паметника на Георги Марков, цитираният по-горе „Уикенд“ щедро предоставяше трибуна на мерзавци от всякакъв вид и калибър да се упражняват по темата за творчеството на Георги Марков и за неговото убийство. Ето например едно заглавие от броя от 12-18 декември 2009: „Виктор Вълков със сензационно разкритие: Георги Марков ловуваше с Тодор Живков“. Като се знаят две от малките слабости на Първия ни партиен и държавен ръководител – да се огражда с всеотдайни актриси на банкетите си и с видни писатели на ловните си излети, човек наистина се чудом чуди какво сензационно има в това да покани на няколко от тях Георги Марков. За тогавашните му настроения си спомня приятелят му от онова време Йордан Василев: „Тъкмо през тези месеци той бе изпаднал в особено социално и психическо положение – ползваше се с несъмнено доверие от най-високопоставените политици, а вътрешно се бе крайно разочаровал от тях като хора и като представители на система, непоносима за човека на изкуството и за човека изобщо“.² Всъщност много по-сензационен от това „разкритие“ за ловните излети с Тодор Живков е кралимарковският замах, с който г-н Виктор Вълков (alias – агент „Пен-

1 Кеворкян, Кеворк. Примъкване на мушиците. Как Плевнелиев и такива като него превръщат историята в Парцал. „Уикенд“, 15-21 ноември 2014.

2 Василев, Йордан. Ироник и страдалец. „АБВ“, бр.2 от 9 януари 1990.

чо“ от Второ Главно на ДС) прави на пух и прах заблудата за Георги Марков като писател: „А всъщност какъв писател е той? I am sorry! Написал „Жените на Варшава“, романа „Мъже“ и записки от някъде си... Три книги – чудо голямо!...Ама да, бил писател... Глупости!“. Ех, защо, защо не е жив художникът Апел да изреве в лицето на доблестния „монтереец“: „Sutor, ne supra ssepīdam!“. Другаде научаваме, пак в същия достолепен вестник¹ че някаква идиотка не повярвала на „официалната версия“ за убийството на писателя, скалъпена от Скотланд Ярд въз основа на няколкогодишно следствие и на няколко десетки експертизи. Тя провела собствено разследване и установила истината – че котката на писателя го одраскала и той получил тетанус. „Английските доктори обаче (нали са си учени-недоучени! – Г.К.) объркали диагнозата му и в резултат на грешката им той починал“. Своята версия авторката развила в книгата си „Убийте котката на Георги Марков“. Един съкрушителен отговор на „Убийте Скитник!“ на Христо Христов! Към същата абсурдна теза за лекарска грешка през всичките години на прехода се придържаше цялото лоби на ДС, чиято основна цел беше да омаловажава резултатите от следствието, добросъвестно водено от основния следовател по делото през 90-те години Богдан Карайотов и бившия зам.-директор на НСлС ген. Коста Богацевски. Обаче през 2005 г. следователят от НСлС Андрей Цветанов, който поведе следствието от 2001 г., се изяви като адвокат на въпросното лоби.² Обществено известно е и саботирането на следствието от страна на двама последователни шефове на Националната разузнавателна служба – генералите Димо Гяуров и Кирчо Киров.

Още един любопитен детайл от „археологията на отсъстващото“: „Десните употреби вземат думите му (на Георги Марков – Г.К.), за да докажат, че тъкмо това е комунизмът и да подсигурят консенсусното му отхвърляне не просто като съществувал режим, а и КАТО БЪДЕЩА ВЪЗМОЖНОСТ (к.м.-Г.К.) – нещо, което отсъства в критиката на самия Марков“. За сведение на двамата автори, а и на вдъхновено подкрепящите ги в „Либерален преглед“ коментатори, консенсусното отхвърляне на комунизма, включително и като бъдеща възможност, отдавна е постигнато. У нас е в сила Законът за обявяване на комунистическия режим в България за престъпен (Д.В., бр.37, 5 май 2000). Да не говорим за другите страни от бившия съветски блок, където разпространяване-

1 Петкова, Първолета. Георги Марков убит от котка? „Уикенд“, 22-28 май 2010.

2 Христов, Христо. Следствие в сянката на ДС. „Гласове“, 31 март-6 април 2006.

то на фашистки и комунистически идеологии може да осигури на извършителите от няколко месеца до няколко години затвор като време за размисъл върху съответната идеология. Въпреки че, реално погледнато, само носталгичните вкаменелости от „Джурасик“-парк, любими гости и събеседници на предавания като „Всяка неделя“ и „Отечествен фронт“, могат да хранят надежди за реставрация на комунизма, няма съмнение, че върви интензивна и целенасочена кампания в тази насока. При това досега никоя държавна институция не се е притеснила, че става дума за манипулации и пропаганда в полза на режим, осъден от българския Парламент като престъпен.¹ Наистина, патологична е наглостта, с която бивши съветници и сътрудници на Първия и негови близки роднини го прославят на шир и дълж, патологична е жаждата на повечето медии за всяко отронено тяхно слово, патологично е доверието, с което по-възрастните поколения се отнасят към всичко това и свещеното невежество на по-младите за станалото между 1944 и 1989 г.; и само с психопатологични механизми могат да се обяснят последните резултати на Алфа-рисърч за познанията и становищата на сънародниците ни по новата ни история. „Сглобката“ от всичко това формира патологията на присъстващото, на чийто фон особено ярко изпъква творческият и гражданският подвиг на Георги Марков.

Друг интересен мотив от „археологията на отсъстващото“ е развит в следния абзац: „Целта на този текст не е да отвоюва „истинския“ Георги Марков от десните и да го направи годен за (нова) употреба. Това би било абсолютно същият пропаганден жест и насилие, както при антикомунистическата експлоатация на образа му“. Ако започнем откъм края – с „експлоатация“, значението на тази дума варира от „употреба, използване“ до „използване на чужд труд от собствениците на средствата за производство“. Като се знае, че Георги Марков не може да бъде свързан с използването на чужд труд, остава единствено значението „използване“. А замяната на тази дума с „експлоатация“, особено в контекста на „антикомунистическата“ създава силно негативна конотация – точно пропагандния жест, който авторите уж искали да избегнат. Ето ги антикомунистите, ето ги експлоататорите! Също като един популярен Алеков герой, който „прави избори“, а шайката му спори с политическия опонент с резове: „Дръжте го, Княза попържа!“. Но много по-важна

1 Русева, Любослава. От реабилитация към реставрация. reduta.bg/v2/article/от-реабилитация-към-реставрация.

от лексикалната е съдържателната страна на цитирания пасаж. Ако искаме да вникнем в същността му, трябва да сравним внимателно двете му изречения. Отвоюването на истинския Георги Марков от „десните“ щяло да е същият пропаганден жест и НАСИЛИЕ (к.м.- Г.К.), както антикомунистическото тълкуване (!) на творчеството му. Щом като двете необходими насилия трябва да бъдат еднакви, значи Георги Марков е бил някъде по средата, еднакво близък до (и еднакво отдалечен от) комунизма и антикомунизма. Е, дойдохме си на думата! Както казват руснаците в такива случаи: „А вот где зарыта собака!“.

Наистина, като четете фокуси като горния, човек започва да се чуди дали двамата автори не са чели произведенията на Георги Марков, или пък са приели тази възможност за по-голямата част от читателите си. В зависимост от това кой вариант ще предпочетем, тълкуването на Георги Марков почти като симпатизант на социализма може да изглежда от трогателно-наивна до злоумишлено-провокативна част от сегашната прокомунистическа пропагандна вълна.

Нека, прочие, препрочетем няколко части от текстовете на Георги Марков. Цитиранията са от времето преди излизането и преди изчерпването на двутомника с „Репортажите“, така както са излезли за първи път в българската преса с любезното съгласие на г-жа Анабел Маркова.

„Не без сериозно основание известният руски философ Бердяев заяви, че всички революции са по принцип реакционни, защото не само задържат, но и тласкат назад действителното развитие на хората. Това означава, че не само не се стига до обещаната щастлива промяна, но със сигурност се осъществява злощастна промяна...

Не съм чул и не съм чел нито едно що-годе смислено описание на предполагаемия човешки живот при комунизма. Всички представи, които ни се внушават, са нескъпопани имитации на Божия рай. Обещаната човешка хармония при комунизма, ако се вземе сериозно, означава само едно нещо — смърт. Комунистическото общество е такава наивна и вулгарна безсмислица, че ако наистина всички хора се превърнат в душевно осакатени, полуумни добродетелни партийци, които разговарят с клишетата и се обясняват в любов с лозунги, аз съм един от тия, които предпочитат пиратите, бандитите, гангстерите и цялата ужасна смет на нашата история...

А какво да кажем за онова, което комунистическите режими твърдят, че е заветна цел на тяхната борба – премахване на експлоатацията и икономическото равенство на гражданите. Това е най-голямата лъжа, защото не само не се стигна до премахване на класовите различия, а до тяхното узаконяване. Никога в историята на България не е имало повече търтеи, високоплатени лакеи, привилегирована върхушка, която живее на гърба на народа“.¹

Ето как Георги Марков описва едно от най-карикатурните постижения на социализма по отношение на свободата и демокрацията – празничните първомайски, деветосептемврийски, седмоянуарийски и т.н. манифестации:

„Вие трябва да се строите в редица, да заемете своето място в стадото, след това заедно със стотици хиляди същества като вас да преминете покрай някаква далечна и висока трибуна, да се обърнете към нея, да си свалите шапката и да размахате за поздрав ръка, като лицето ви произведе възможно най-угодната усмивка. Вие трябва като дресирана маймуна да се преклоните пред други човешки същества, които най-често не ви превишават с нищо, освен с властта, която имат и която са взели, без да ви питат...

Много пъти, наблюдавайки отблизо всички тия самопроизвели се светци, съм се питал дали те взимат на сериозно цялата тази комедия? Дали вярват, че са изключителни представители на човешкия род, та трябва човек да им се кланя като на божества?

За съжаление, отговорът е ДА.

По своя характер всички тия партийни херцози, маркизи и барони бяха и са посредствени хора, често пъти с интелигентност под средното равнище за страната. Те бяха заели тези места по ироничната игра на случайностите, но нямаха необходимия ум, за да оценят това, а приписваха положението си на своята изключителност. Те си вярваха, че са нещо повече от обикновените хора и настояваха да бъдат смятани за повече“.²

1 Марков, Георги. Промяната. Блян и илюзия. „Демокрация“, бр.235 (1121), 8 окт. 1993.

2 Марков, Георги. Кулътът. „Уикенд“, 20-26 юли 2013.

По повод смъртта на Сталин, Георги Марков наблюдава и описва едни от най-отвратителните проявления на човешкото стадно чувство – на преклонение пред злодей, натрупвано и утвърждавано в продължение на много десетилетия и като че ли събиращо във фокус в себе си цялата уродливост на социализма:

„Темата за Сталин е може би най-голямата тема на нашето време. Тя никак не се ограничава до живота и делото на този ужасно примитивен злодей, а се разпростира до цели човешки общества и навлиза дълбоко вътре в самите нас. Може би тя е съвременното издание на вечната тема за Злото, за Дявола.

Нищо друго не ми се е струвало по-деградиращо от насилственото преклонение пред него. Величаенето му беше отвратителна провокация срещу ума и достоинството на всеки що-годе нормален човек“.

А най-концентрираният израз на тази „отвратителна провокация“ става фактът, че по ирония на съдбата Сталин и Сергей Прокофиев са погребани в един и същи ден, но погребенията им са много различни:

„Три милиона са вървели след човека, който остави най-грозните и отвратителни дела, извършвани някога на нашата планета. Трима души са вървели след човека, който остави може би най-чудесната музика на века“.¹

Много от истините, изречени от Георги Марков, звучат страшно, но понякога звученето им е по-скоро трагично. Такива са например истините, до които той стига в анализа на „остадяването“, на чудовищната готовност на много хора да се лишат от своята индивидуалност и достоинство, за да станат част от „колектива“, т.е., от стадото. И никак не е случайно, че именно в това есе, озаглавено „Собственият фашизъм“, едновременно гневно и трагично, авторът дава много ясен израз на отношението си към комунизма:

„Нека най-напред кажа, че в този ред на мисли не правя никаква разлика между фашизъм и комунизъм. Използвам думата фашизъм като исторически по-ясна и конкретна, при това без ИЗМАМНОТО ОЧАРОВАНИЕ (к.м.-Г.К.) на думата „комунизъм“. И двете изразяват в абсолютно еднаква степен отказа на човека да има свое лице, свой характер, своя индивидуалност, отказа на човек да бъде себе си, като се превръща в аморфна

1 Марков, Георги. Сталин умря. „Уикенд“, 27 юли-2 август 2013.

част от нечие стадо, със стаден характер, стаден глас, стаден тип. За мен няма никакво значение в името на какво става остадяването на отделната човешка личност – дали в името на една велика нация, или в името на едно въображаемо щастливо бъдеще... Винаги ме е смущавало, че милиони отделни хора прегръщат идеята за остадяването си и доброволно, често пъти с ентузиазъм, стават фанатични членове на стадото... Отнело ви човешката индивидуалност, стадото ви предлага куп улеснения. Първо, вие нямате за какво да мислите – има кой да мисли вместо вас. Второ, стадото има една истина – истината на мнозинството, няма значение дали това мнозинство е реално или фиктивно. Трето, стадото не търпи изключения – опитът да се отделите от него се нарича измяна или предателство. Опитът да не блеете колективно, а да изразите собствения си глас, се нарича индивидуализъм и се наказва. Четвърто, стадото се ръководи от овчаря и никой няма право да обсъжда посоката, в която той води стадото, иначе ще си има работа с кучетата...“¹

През 2008 г., по повод 30-годишнината от убийството на писателя, Цвета Трифонова публикува едно чудесно есе, в което писа, че дори онези, които за първи път ще поемат „Репортажите“ в ръцете си, са наясно, че пред очите им е една от големите български библии: „Съдбовни са „Задочните репортажи“ – струват един човешки живот, един прекършен полет на свободния човешки дух, една угасена Божия искра на смелостта и таланта... Есетата на Г. Марков облъчват ефира на Европа с истината за тиранията на просъветския режим в България върху всички сфери на живота. Огласяват с конкретни примери корупцията, покварата и лицемерието на управляващата партийна шайка, разказват подробно за лукса и фараонските ѝ привилегии, скрити зад лозунги за „светло комунистическо бъдеще“.² За всеки истински българин това наистина е една от големите български Библии. Заслуженото ѝ място във всеки дом е редом със „Записките“ на Захари Стоянов, „Строителите“ на Симеон Радев и „Видрица“ -та на поп Минчо Кънчев. Без да се връщам към словоблудствата на агента „Димитър“ какво трябвало да се напише на

1 Марков, Георги. Собственият фашизъм. „24 часа“, 20 септ. 1993.

2 Трифонова, Цвета. Задочни репортажи за България. Био-библиографски сюжети. „Гласове“, 5-11 септ. и 12-18 септ. 2008.

паметника, тук ще добавя само, че какъвто и конкурс да беше обявен за текст на този надпис, каквито и съблазнителни награди да бяха определени за победителя, никой и никога не би намерил по-добро решение от сегашния надпис – безсмъртната сентенция на Уил Роджърс:

„Живите затварят очите на мъртвите,
мъртвите отварят очите на живите“

Накрая не мога да не цитирам две писма, написани от Георги Марков, до двама български поети. Естествено, колкото тези двама поети са различни помежду си, точно толкова са различни и писмата до тях.

Първото писмо е знаково за патологията на присъстващото, буквално негов символ, защото показва докъде може да стигне един поет в присъстващото (и унищожавашото поетите) битие на българския социализъм, след като веднъж е поел по дяволската стълба на Христо Смирненски и по нея се е изкатерил до председател на Националния съвет на Отечествения фронт и член на Централния комитет на БКП:

„И нека ти кажа, че поводът за това писмо не е последната ти поема, а статията ти във в. „Народна култура“ под заглавие „Верую на новия човек“. Бих искал за момент да ти заема моите очи и да те накарам да прочетеш това произведение, бих искал за момент да ти върна твоите очи отпреди десет години, за да почувстваш знака за равенство между поета Любомир Левчев и журналистическия еквивалент на Рачко Пръдлето... Или да вземем думите ти, че „Солженицин е белогвардейска отрепка“. Аз не ще разисквам с теб дали оценката ти за Солженицин е вярна, защото ти знаеш много добре, че той не е нито белогвардеец, нито отрепка. Но онова, което ме порази, беше тази експлозия на омразата ти спрямо човек, който е това, което ти не си и не можеш да бъдеш. Ти не можеш да понесеш съществуването на един честен човек, защото той става еталон на собственото ти безчестие и напълно искрено, дълбоко, ти го мразиш...Неговото присъствие на този свят смачква болезненото ти самолюбие и превръща „Чайка“-та, в която се возиш, в твоя катафалка...Аз зная, че ти би дал всичко скъпо за теб, за да бъдеш на негово място, за да бъдеш непокорната, гордата съвест на цял един свят. Ах, как би желал да бъдеш на негово място! Затова твоята омраза към него е лична и съвсем глупаво се опитваш да се скриеш зад брадата на Карл Маркс,

като се изкарваш за най-предан защитник на социализма и по този начин караш твоето общество да ти хонорува личната омраза...“¹

А второто писмо е знаково за самия Георги Марков. В „Задочните репортажи“ има много конкретика, има и дълбоки, проникновени анализи, но все пак тези репортажи са по-скоро документалистика за социалистическото ни битие. За разлика от тях, произведения като писмото до Христо Ботев (16) са истински експлозии на таланта, вулкани от чувства и тържества на интелекта. А най-разтърсващото в това писмо е пророческата му сила: през целия текст, говорейки за съдбата на Ботев, Георги Марков като че ли е провиждал своята собствена... Писмото започва с датата и мястото на написването му – „Втори юни 1976 г. Далеч от България“. Датата бележи стогодишнината от гибелта на адресата; а мястото на подателя може да бъде където и да било из Европа, единственото важно е, че то е „далеч от България“. А сто (или малко повече) години преди Г. Марков да напише това писмо, едни други хора, също като него истински патриоти и също като него изгнаници и страдалци, са имали тъжната привилегия да виждат отблизо, но недостъпно за себе си, поробеното си Отечество:

„И те ходеха често на брега на Дунава и гледаха зелените хълми на България. На, тя е там, усмихва им се, вика ги, говори им, показва им небето си, показва им огнищата им, възпоменанията им, мечтите им... Дунавът величествено и тихо се синее между тях и нея, като една бара. Една крачка само – и в нея са; един вик само – ще ги чуе. Как е близко и как е далеко!“²

Само като препрочитаме понякога тези редове, можем напълно да осъзнаем величавия трагизъм на Георгимарковото „Далеч от България“.

С тъжна насмешка авторът описва целия кух патос, цялата лицемерна тържественост на второюнските тържества, на които най-гръмките речи се произнасят от тези, които не биха се поколебали да убият Ботев, ако беше техен съвременник:

„Тъй като на днешния ден ти ще получиш купища поздравителни телеграми, тържествени послания, дълги и важни

1 Марков, Георги. Писмо до Любомир Левчев, поет. Из „Литературни есета“, Български писател, София, 1990.

2 Вазов, Иван. Немили-недраги. Събрани съчинения в 22 тома, том шести „Повести“. Български писател, София, 1976.

речи, академични слова, планини от венци и твоето име ще кънти по радиостанции и високоговорители, аз се реших като малък контрапункт да ти напиша това писмо“. И, малко по-нататък: „Вероятно ти не би ми отговорил или би забавил отговора си, докато се срещнем там, където всички неизбежно се срещат“. Не е можел да знае авторът на писмото колко скоро, само след две години, ще се отпрати за там, където всички неизбежно се срещат. Ако знаеше, може би нямаше да напише това писмо, пълно с толкова много горчилка — че всички партии и власти се мъчат да присвоят гениалния поет, да го превърнат във „свое знаме, символ, светец“: „Ти си вероятно единственото име в цялата ни история, което обединява всички тях с едно желание — да те имат...“ „Да живеем и да се борим по ботевски“ стана лозунг за изкореняване на всичко ботевско и за ликвидиране на всички горди и чисти чела... Защото, нека още веднъж повторя — ТЕЗИ, КОИТО СЕ КЛАНЯТ ПРЕД ТВОЯ ОРЕОЛ, НЕ БИХА ОСТАВИЛИ ЖИВ НИТО ЕДИН, КОЙТО ПОНЕ МАЛКО БИ НАПОМНЯЛ ЗА ТЕБ“.¹

Централната идея (и кулминацията) на това писмо е първият от двата въпроса, които Георги Марков задава на Ботев. Много еретично звучи на пръв поглед този въпрос, но колкото повече вникваме в него, толкова повече проумяваме страшната му истинност:

„НЕ СЕ ЛИ ЧУВСТВАШ ВИНОВЕН?

Не смяташ ли, че е трябвало да се постарает да останеш жив и да избягаш от куршума, който те чакаше над Враца? Не смяташ ли, че трябваше да откажеш да снабдиш синовете на Лойола и братята на Юда с толкова важната и толкова ползвателната легенда за Христо Ботев? И вместо това да им създадеш позорната грижа да те обесят те самите. Физически да те обесят. И така името ти, вместо швейцарска картичка на всеки режим, да стане огромен черен камък, който да тежи върху всички поколения и злоещо да им напомня за страшния позор и така може би да спаси мнозина бъдещи Христо-Ботевци“.²

1 Марков, Георги. Писмо до Христо Ботев. „Гласове“, 2-8 юни 2006; Liternet.bg, 13 февр. 2008.

2 Пак там.

Георги Марков не повтори „грешката“, в която упреква Ботев. Той създаде на комунистите „позорната грижа“ да го убият и, колкото и да се гърчиха след това, целият свят научи истината. А ето, че днес някои от престарелите му убийци все още се радват на достойни старини, а техните деца и внуци се опитват не просто да го присвоят, а да оспорят най-святата и най-неприкосновената чест, която той заслужи с творчеството си и със смъртта си – да бъде знаме на всеки антитоталитаризъм. И на първо място, разбира се, на антикомунизма.

По професия Георги Карев е лекар. Роден е във Велики Преслав през 1943. Той е доктор по антропология, народен представител в 36-то и 37-мо Народно събрание, по-късно извънреден и пълномощен посланик в Кралство Мароко (1998-2004).

Коментари (18)

- 21-11-2014|Златко

Благодаря ви за страстно написания текст, господин Карев.

И все пак...

При цялото дължимо уважение към възрастта и заслугите ви като политик и общественик в посткомунистическа България: **къде в този текст са аргументите ПРОТИВ тезите на двамата млади левицари, изложени в предишната статия?** Самият аз не успявам да ги открия. Онова, което те твърдят (и с което аз съм напълно съгласен, **без да споделям политическите им позиции**) е не, че Марков не е (яростен) критик на „реално съществуващия социализъм“ и неговите практики. Твърдението им е, че алтернативите, които той посочва, са „още по-ле-

ви“, тоест че единствената алтернатива на реалния социализъм, която Марков е в състояние да предложи, е една идеализирана картина на някакъв вид егалитарно-комунално общество, която според авторите на текста го прави ляво настроен социалдемократ, а според мен – просто слабо философски образован човек, който не познава никакви алтернативи на марксизма-ленинизма (в неговия вариант, преподаван през 1950-те в Минно-геоложкия институт в София). По тази причина Марков е принуден да отправя критиката си от позиции, които са всичко друго, но не и солидни, не и заслужаващи някакво специално внимание примерно извън България (тъй като за хората с небългарски произход неговият героичен статус е, разбира се, нещо чуждо и сравнително лишено от съдържание, ако не им предлага някакъв вид идеи, които да ги заинтересуват с оригиналността и задълбочеността си).

Онова, което вие показвате (и с което аз отново съм напълно съгласен) е, че Марков е яростен критик на реалния социализъм. Но това никой никога не е оспорвал, господин Карев – нито двамата автори на предишния текст, нито пък самият аз. Всичко, което те и аз оспорват е, че критиката му е правена от някакви десни антикомунистически позиции (повтарям – за тях това е израз на особено ясен и принципен левичарски мироглед, докато за мен то е просто израз на недостатъчно образование). Защото, ако всяка критика срещу практиките на комунизма би била дясно-антикомунистическа, то как тогава ще намерим начин да разграничим едни от други критиките примерно на Троцки и Бухарин, от една страна, и на Карл Поппър или Фридрих Хайек – от друга?

Помогнете ми да се ориентирам във всичко това, господин Карев!

С уважение,

Златко Енев

• 21-11-2014|Златко

И отново: прочетете внимателно цитатите на Марков, които привеждате сам:

Това е най-голямата лъжа, защото не само не се стигна до премахване на класовите различия, а до тяхното узаконяване.

Не означава ли това, че Марков настоява ИМЕННО за някакъв вид реално премахване на класовите различия (в каквато и форма да си ги представя – обикновено доста размита, стихийно-идеалистическа, дос-

та изсмукана от пръстите). Или отново – не означава ли всичко това, че Георги Марков просто НЕ ПОЗНАВА никакъв вид сериозни критики срещу марксизма, в резултат на което е принуден отново и отново да се връща към неговите основни догми, при всеки опит за посочване на алтернативи?

- 22-11-2014|Златко

Между другото, господин Карев, може би именно в коментарите под този текст е най-подходящото място да поговорим малко и за един значително по-важен и по-принципен въпрос, а именно за съвременните източноевропейски (балкански, български?) превъплъщения на политическите понятия „ляво“ и „дясно“, както и на политиките и политиките, които ги олицетворяват. Не мисля, че съм в състояние да кажа тук нещо особено оригинално или дори остроумно, но все пак...

Очевиден факт е, струва ми се, че българските варианти на „ляво“ и „дясно“ се различават силно от западноевропейските си (лексикални) съответствия. „Лявото“ в България, с неговите открити политики на поддържане на един зле регламентиран (ако изобщо) капитализъм, плюс яростни битки за запазване на облагите, идещи обикновено по семейна или някаква друга шуробаджанашка линия, просто няма еквивалент в развития Запад, поне по мое мнение. То е вид оксиморон, липса на каквато и да било последователна политическа, а много често и човешка, позиция. Българското „дясно“ пък, с неговата маниакална втораченост в „анти“-то (на антикомунизма), на практика не е нищо друго освен едно неорелигиозно движение, обикновено лишено от най-обикновен прагматизъм, особено когато стане дума за неща като „идеология“ (спомнете си само безумния начин, по който беше проведена приватизацията на селското стопанство в страната през ранните деветдесет години, пък и не само; нашият тук разговор за самия мен отново е пример за невъзможен диалог, по простата причина, че се води между „религиозен“ и „нерелигиозен“ човек).

Самият аз, възприемайки себе си като възможно най-скучен либерал от класически тип (тоест човек, който отдава значение на неща като идеи и идеологии само доколкото те не противоречат на здравия му разум, а дори и в такива случаи винаги е готов да се съмнява силно в „политическата си правота“), винаги съм се опитвал да съдя за нещата и хората – включително и за авторите, които публикувам тук – не по

„дрехите“, тоест по заявяваните им политически убеждения, а по „ума“, тоест дали те успяват да ми кажат нещо интересно. Това ми създава непрекъснати неудобства с хора, които упорито настояват да се обвържа с едни или други техни фиксирани представи за „политическа коректност“ и обикновено затръшват вратата на списанието, защото то не отговаря на потребността им от прости и ясни категории, в които да го обрамчат и етикетират. Ако сте чели по онова време „Либерален преглед“, може би ще си припомните **далеч по-ярозната „дискусия“**, която се развихри тук във връзка със силно критичния текст по адрес на Айн Ранд – една друга „дясна икона“, за която аз отказвам да дам пет пари, и която по необясними за мен причини изведнъж се е превърнала в нещо като кумир за немалка част от днешната българската интелигенция. (Впрочем, думата „необясними“ в случая е просто опит за любезно избягване на едно по-директно обяснение).

И така, ще ми бъде интересно да чуя размишленията ви върху конкретната и по-обща тема, която подхващаме тук. Вашите, както и на всички останали хора, които биха искали да вземат участие в разговора, разбира се...

- 22-11-2014|**Страхил Стражарски**

Ами Златко Енев вече е казал това, което щях да напиша и аз... Въпреки пространния израз на Вашата погнуса, г-н Карев, оставете без анализ основната идея на коментираната от Вас статия: че Георги Марков често критикува комунистическия режим не за това че е „комунистически“, а тъкмо че **не е** такъв (че усвоява капиталистически механизми за експлоатация, втвърдява социалните неравенства, вместо да ги премахва и пр.) – нещо, което личи ясно както в цитатите, които анализират Цонева и Медаров, така и в някои от приведените от Вас. Именно тези критики **отсъстват** от десния прочит на Марков в настоящата идеологическа конюнктура и тях се стреми да извади наяве въпросната археологическа операция. Впрочем, тук под „археология“ се разбира критически жест на разравяне на седиментирани, но невидими от идеологическите прочити интелектуални и политически пластове. За внимателните читатели е очевидно, че този жест се разполага в традицията на „археология на знанието“ на Мишел Фуко, а не „напън за оригиналност“. *Il suffit de lire, Monsieur.*

- 22-11-2014|Златко

Откъм Фейсбук...

Марин Гергов Подкрепям написаното от Георги Карев.

Комунистите и техните наследници всячески се опитват да опетнят и обезмислят написаното от Георги Марков.

Zlatko Enev Като го цитират, примерно? Уважавам (почти) всякакви политически възгледи, но все пак поставям здравия човешки разум над всичко...

Марин Гергов Цитират и коментират, като „правилно“ наблягат върху „антикапиталистическите“ мисли на Георги Марков.

Zlatko Enev Ок, тогава направете обратното, господин Гергов: цитирайте и коментирайте по начин, който да подкрепи разбиранията ви, вместо да оставате само и единствено при голи твърдения...

Zlatko Enev Намерете онези цитати на Марков, които да покажат, че той е критикувал реалния комунизъм от ДЕСНИ позиции...

Zlatko Enev Господин Карев направи точно такъв опит в списанието... Засега публиката не изглежда особено убедена, ако може да се съди по липсата на поддържащи коментари

Марин Гергов Четох една статия-коментар за „антикапиталистическото“ писмо на Георги Марков, там кометирах. Не съм литературовед, а съм обикновен човек, който помни доста неща от комунизма. Онази статия ми лъхаше точно на комунизъм.

Zlatko Enev ОК, приемам искреността ви... Но повтарям: здравият човешки разум над идеологиите!

- 22-11-2014|Гост

Освен необходимият здрав човешки разум, е необходима и почтеност, която очевидно липсва на Златко Енев.

- 23-11-2014|Златко Костадинов

Златко Енев е много прав – аз също внимателно четох статията (без да познавам творчеството на Георги Марков), но при един по-точен прочит на понятията се оказва, че Марков критикува „комунизма“ „отляво“.

Това че в главите на „антикомунистите“ всичко е едноизмерно, също както беше и по времето на „комунизма“, е причината всеки, който се обявява против 45-те години власт на БКП, да им изглежда като „антикомунист“, и следователно – „прокапиталист“. Но реалността, разбира се, е по-сложна.

За сметка на това статията е написана с искреност и убеждение, което, мисля, трябва да бъде уважено. Но умозаклучението... показва недостатъчно познаване на историята извън въпросните 45 години, па и на географията по това време – с една дума, на политическата карта.

- 23-11-2014|**Броди**

По повод и на другите творби на Георги Марков не се изхожда от автономността на текста, за да бъде оценен като проява на изящната словесност, нито пък се оценяват в един по-разширен контекст, изключение може би в миналото са оценките за творчеството на Георги Марков от проф. Розалия Ликова. Авторът сам назовава тези си произведения „Репортажи...“, което не е повод да бъдат запокитени в графа „Журналистически жанрове“, по-скоро предлага съизмеримост на острото си писателско зрение с това на читателя си (Проф. Карев може би по-сполучливо ги назовава есета). В този пункт очевидците на изобразените събития могат само да бъдат доволни от подтика, предизвикан от автора, за припомняне и осмисляне на станалото. „Репортажите“ като събитие, типологически са съотносими с „Архипелагът ГУЛАГ“ на Александър Солженицин. Ето, и при нас стана дискусия. В Русия един задълбочен читател сподели за „липса на дълбочина в анализа на явленията, също така – отсъствие на обобщения в „Гулаг“, но това надхвърля авторската свръхзадача. Георги Марков си дава ясна сметка да не изпадне в неловкото положение на турчина, дето шиба с камшик камъка, паднал на пътя, белким се отмести (приказката „Неволята“), помага му изостреното зрение на писател и вътрешната нагласа да сменя фактите от реалността в унисон с една уталожена вече нравственост. Да, пряко всичко Георги Марков винаги изхожда от хуманни позиции. И въпреки че понякога си позволява писателски забежки да се издърпва за косата нагоре като милия ни барон Мюнжаузен, Георги Марков като писател е в плен на друга една хватка – тази на Настрадаин ходжа: „Ще ви спаднат гърбиците, ако не мислите за маймуната“. Как да мисли и той, след като се е оформил като личност именно в нашенска среда без представа за околния

свят(затворническа психика), а от тук и панорамен поглед върху света. Прецизният руски читател по повод „ГУЛАГ“ на Александър Солженицин споменава образа на „сталагтики и сталагмити“ при обрисовката на явленията от реалността. Сега с пренията около „Репортажите“ на Георги Марков и наложилия се препрочит на тези му произведения си спомних дискусия за „качествения скок“ от онези описвани от автора години. Рекох си го направо с пример от подрипванията на бълхите – тези твари надскачат стотина пъти

ръст и тегло, но падайки, знакът им е същият, за какво развитие можем да говорим(То десети ноември ни завари като една подскачаща на място тълпа без и помисъл за някакво развитие). Посочих една невинна живинка охлюва, незаслужено обругана в дидактически басни, като блестящ пример за принципа на постепенност при еволюцията....

Така че в художествените му творби и тук в „Репортажите“ Георги Марков показва онези наслаги в колективната психика, породени от тежките външни давления на социалната структура. И най-важното – младите не знаят контекста па пораждаше на тези творби – писменицата ни тогава, с малки изключения като него например, предизвикваше погнуса, сякаш насила те карат в заятвора да дъвчеш стирупор...

Георги Марков ще остане, а критикарите, дето и не си направила труда да го оценят, още сега чезнат бързопреходно...

- 23-11-2014|Златко

Разбира се, че Георги Марков ще остане. Нито текстът, с който започна тази дискусия, нито коментарите към него, са имали за цел някакво омаловажаване на личността и творчеството на Марков! Не и в моите собствени очи. Всичко, за което настоявам самият аз, е РЕАЛИЗЪМ. Смешно, ако и някак предсказуемо, ми се струва да се опитваме да приписваме на Марков някакви гигантски мисловни постижения, като например съизмеримост с по-големите европейски интелектуалци-дисиденти от средата на Европа или Русия. Това са други култури и те имат други измерения. Нашата, искаме или не, си остава силно периферна, силно изостанала, силно незабележима откъм останалия свят. И докато се опитваме да компенсираме тази изостаналост не с къртовска работа и (себе)просвещение, а напротив – с фалшиви трели, опитващи се да убедят (единствено самите нас), че и ние, видите ли, сме на нивото на Европа – дотогава, най-малкото, ще продължаваме да си бъдем все тъй

изостанали, все тъй недоучени, все тъй неспособни за реално съизмерване с Европа и света. Не вършим никому добра услуга чрез опитите да придадем на Георги Марков и творчеството му някаква философска дълбочина и мащаби, които просто липсват в тях. **Безспорно е, че в онези времена на духовна и всякаква друга нищета неговото творчество и трагична човешка участ са извършили огромна работа за пробуждането и съзряването на един вечно дремещ народ.** Напротив – напълно фалшиво, или най-малкото признак на неосъзнавани комплекси и недостатъчни познания, е да се опитваме да го възвеличаваме и издигаме на някакъв постамент, на който и самият той едва ли би се съгласил да бъде възкачен, ако може да се вярва на остроото му чувство за критичност. Единствената мяра на всяко дело е правдата – и правдата за Георги Марков е, че той е ярък жалон в историята на комунистическа България, но не и някакъв голям мислител или интелектуалец на европейско ниво. Искаме или не, Марков си остава човек от вида, който може да породи в онова (а и нашето собствено) време милата ни родина... Буден, умен, с остро чувство за критичност и справедливост, изпълнен с негодувание срещу силните на деня. Но не и някакъв голям мислител, не и човек, който може да остави забележима следа в някоя друга култура, освен онази на собствената си страна.

Поклон – но не с безумни напъни за ненужно възвеличаване, а с реалистична мярка.

- 23-11-2014|**Христо**

Макар и да критикува комунизма от ляво, критиката му е безценен принос към осъзнаването на псевдоинтелигенцията от онези години. А за следващите поколения носи незаменими описания на перверзията на онова общество. Не искайте от някого да бъде всичко! Няма такъв. Да почетем голямото и да вървим напред за нови открития на мисълта и човешкото съзнание!

- 24-11-2014|**Надежда Александрова**

За сравнение и „Записките...“ на Захари Стоянов са оценени две-три десетилетия след излизането им, не просто като историческо четиво, но и като висока литература. Георги Марков, не е имал задачата и необходимостта, да предлага алтернатива на т.нар. комунизъм в БГ, а да го опише в проекцията на разминаването между идеал и действителност,

между пропагандата и действията на партийните водачи. Той пише от позицията на хуманист – хуманизмът няма партийна принадлежност, затова е критичен към обществените нрави и в Западна Европа.

Убийството на писателя, както казва приятелят му Димитър Бочев (между другото писател с философско образование), колкото и ужасно да звучи, е най-висока оценка за таланта му.

„Задочните репортажи“ са художествена документалистика в най-високия смисъл на този жанр, защото са лично свидетелство на автора, което със своята истинност постига силата на художественото внушение. Да е вечна паметта му. Да го четем „не както дяволът чете Евангелието“

• 25-11-2014|Гост

Чудех се какво ОЩЕ ме дразни в материала на Цонева и Медаров – открих го: те определено са попрочели „Репотражите“, но не са чели нищо друго на Георги Марков. И това е само един от белезите на новата журналистика – присъщ и за новите „учени“ в литературата, фолклористиката, антропологията – те „умеят“ (според тях) да се заиграват с измислени теми, ловко жонглират с къде неуместни, къде напълно измислени терминологии, словоблудстват с лекота и на всяка цена се стремят към „откривателство“ – видите ли, открихме истинския лик на Георги Марков. Печалното е, че подобни „учени“ превръщат упражненията си в професия, провъзгласяват ги за „научни разработки“, изолират се в свой свят на натруфена фразеология, която не казва нищо – или пък казва нещо повече от елементаризирано – и така се обграждат в своите кули от слонова кост, където прекарват живота си на „учени“ сито, топло, без проблемно и ... безрезултатно. Какво още за тях – те са напълнили филологии, социологии, политологии, културологии, антропологии, журналистики и пр.; създали са своите тихи убежища, и от там гromят ли, гromят истинския талант – какъвто е Георги Марков. – той ги плаши години след убийството му, защото е тяхно отрицание. Най-лошото? – че тези, които го виждат, не им се опълчват, в най-добрия случай ги считат за нищожни, в по-лошия – са толкова обезсърчени към тази позорна девалвация на професиите, споменати по-горе, че не им се занимава с мухи-еднодневки, които обаче бръмчат, бръмчат, правят бръмчащи облаци, та омайват дори и някои, подозирани (не)справедливо в интелект... Поздрави на Здравко Енев!

- 25-11-2014|**Гост**

Извинявам се – бил Златко!

- 25-11-2014|**Златко**

Благодаря за поздравите. Кажете ни кои са нещата от другите творби на Марков, които авторите на текста са пропуснали? И които – по възможност – опровергават тяхната основна теза, че Марков критикува реалния социализъм не отдалечно, а отляво.

- 25-11-2014|**Броди**

Бих добавил освен „Записките“ на Захари Стоянов спомените на Петър Нейков и особено „Предвестници на бурята“ от Петър Манджуков. Другата ни „мемоаристика“ много отдавна мина през гара Белово за преработка на хартиени отпадъци.

Критиците ни си бяха измислили уютни схеми, където като износени дрехи безразборно намяткваха имена на писатели, полюсно раздалечени и нищо несъобщаващи помежду си. Така „Портрет на моя двойник“, „Жените на Варшава“ и „Голямото подземно бучене“ наедно с разкази и новели от Георги Марков си остават като че ли встрани от литературния ни процес. Дори и една бегла съпоставка с автори като Владимир Тендряков, Юрий Казаков, Валентин Распутин, Василий Шукшин и др. в Русия тогава, даже и по-„неутралната проза“ на Александър Солженицин като „Раково отделение“ би очертала действително онова реално „подземно бучене“ в недрата на изкуствено наложената социална структура. Дълго можеш да мамиш човека, но никога няма да го излъжеш.

Но не е само до Георги Марков. Кой упоменава Матвей Вълев днес, някой да си спомня Димитър Добревски като романист, Петър Константинов също остави чудесна проза, Йордан Вълчев е хистоматиен пример за незачитане. В този ред на мисли за Михаил Кремен мнозина се поддават на установени стререотипи покрай писанията му за Яворов, но малцина си спомнят, камо ли да са чели, неговата „Брегалница“. Тъкмо прозата на Георги Марков съм поставил на лавицата си до „Холера“ на Людмил Стоянов и „Хоро“ на Антон Страшимиров, „Ферма в Сертон“ на Матвей Вълев, „Сребърната река“ на Борис Шивачев, продължава с Асен Христофоров и т.н.

Май е по-добре, че критиката ни не пише за Георги Марков, ами ако го заклепе или пощурее да гонатиква в някакви си калъпи...

П.П. Много се трогнах от препрочита на онзи репортаж на Георги Марков, където е изобразил онази мимолетна свобода на онези честни хора, които работят на станцията за преработване на отпадните води от канализацията в София. Упоменах веднъж за онези храбреци от Сталинград от „Живот и съдба“ на Василий Гросман, за които близостта на смъртта е уют в сравнение с дивотиите на партийните тъпигози, сценна, сходна с тази на Георги Марков в пречиствателната станция. А дяволът, понеже си няма работа, тъкмо по време на изобразените събития у нас в братски Китай Чжоу Ен Лай се снима с главния асенизатор на Пекин(отговорникът за каруцарите с огромни делви, дето заран прибират съдържанието на нощните гърнета, столицата на Китай още не е канализирана) поради дефицит на кадри за тази дейност и дори го прави депутат в парламента... Някои от критиците ни изприпкаха да се нагнездят в парламента, но не съм чул в декларациите си да са упоменали, че са асенизатори...

- 26-11-2014|Д-р Георги Карев

Струва ми се, че изпадаме в една доста разпространена грешка – че спорим, без да сме дефинирали достатъчно ясно предмета на спора си, а оттам – и позициите си в в него. Имам предвид прекаленото обвързване на релацията „дясно-ляво“ с тази „комунизъм – антикомунизъм“. Съзнавам, че за тази грешка нося определена отговорност, или, ако щете – вина.

И двамата автори на „археологията“, и самият Златко, оспорват, че критиката на Георги Марков е правена от десни антикомунистически позиции. Но за двамата автори Георги Марков е ляво-настроен социалдемократ и творчеството му е израз на особено ясен и принципен левичарски мироглед, докато за Златко той и „просто слабо философски образован човек, който не познава никаква алтернатива на марксизма-ленинизма“. Много естествено, за мен тезата на Златко е много по-приемлива, макар че нещо не си спомням произведение, в което Георги Марков да ни представя „идеализирана картина на някакъв вид егалитарно-комунално общество“. Според г-н Стражарски основната идея на коментирания от мен статия е, че Георги Марков често критикува комунистическия режим не затова, че е комунистически, а точно обратното –

затова, че не е такъв. Това съвпада с тезата, че той критикувал реалния комунизъм не отдясно, а отляво. Не съм в състояние да изпълня апела на Златко – да докажа с цитати, че Георги Марков е критикувал реалния комунизъм от ДЕСНИ позиции. Но не съм съгласен с прокараното (кога имплицитно, кога съвършено експлицитно) задължително обвързване на комунизма с лявото и на антикомунизма – с дясното, особено при отбелязаните от Златко съвременни превъплъщения на политическите понятия „ляво“ и „дясно“. Дори и самото твърдение на Златко, че Георги Марков бил „философски слабо образован човек, който не познава алтернативите на марксизма-ленинизма“, косвено потвърждава убеждението ми, че левите (вкл. антикапиталистическите) или десните позиции на георги Марков, доколкото ги има в творчеството му, са хиляди пъти по-маловажни от неговата категорична позиция в антитезата комунизъм-антикомунизъм и това, колкото и да не се нрави на философски образованите му опоненти, едва ли подлежи на някакво съмнение.

Между другото, за да бъде Георги Марков дори далечен симпатизант на комунизма, той би трябвало да познава, като свой идеал и образец, освен българския, и нечий чужд негов вариант, една единствена страна или поне частица от нея, където комунизмът да не е синоним на просташко управление, терор, насилие, ликвидиране на истинската интелигенция и потоци от кръв, слагащи своя отпечатък върху поне няколко поколения. Колкото и да е бил философски необразован относно философските и икономическите конфликти между „лявото“ и „дясното“, Георги Марков с пълна сигурност е бил достатъчно информиран, за да знае, че такава страна няма и не може да има. Така че, ако цитирам Броди, „Репортажите са типологично съотнесими с „Гулаг“-а на Солженицин...Георги Марков ще остане, а критикарите, които и не си направила труда да го оценят, още сега чезнат бързопреходно“.

За позициите му, „...не и заслужаващи някакво особено внимание примерно извън България“ и за твърдението, че не трябва „...да се опитваме да го възвеличаваме и издигаме на някакъв постамент...“ – повече от права е Надежда Александрова, че Георги Марков не е имал задачата и необходимостта да предлага алтернатива на българския комунизъм – комунизмът е навсякъде еднакъв и, както посочих по-горе, алтернатива на „българския“ не може да има нито в Европа, нито където и да било по света. Затова, без да бъде „някакъв голям мислител или интелектуалец на европейско ниво“ (Златко), Георги Марков се изяви като (без абсолют-

но никакво значение дали „ляв“ или „десен“) пламенен антикомунист, не само на българско, но и на европейско ниво.

Предоставяйки на комунистите, както казва в писмото си до Ботев, „позорната грижа“ да го убият физически, Георги Марков се завърна в България не тайно и не за 24 часа, както мечтаеше, а явно и завинаги. За да остане навеки между мъртвите, които отварят очите на живите.

- 27-11-2014|**Златко**

Съжалявам, не обичам представката „анти“. При мен тя пробужда асоциации за настръхнали от ярост хора, извадени от каниите ножове, мъже, готови всеки миг да се хванат гуша за гуша. За мен цивилизацията – това е когато човек **отказва** да пие вино от черепите на враговете си.

А инак, разбира се, аз също съм сигурен, че искаме едни и същи неща и гледаме към едни и същи цели. Само дето – така поне ми се струва – сме различно склонни да (не) подбираме средствата по пътя към тези цели...

(Общи приказки, моля в никакъв случай да не се възприемат като намек за личностите на едни или други хора тук!)

- 28-11-2014|**Марко Георгиев**

Д-р Георги Карев писа:

Но не съм съгласен с прокараното (кога имплицитно, кога свършено експлицитно) задължително обвързване на комунизма с лявото и на антикомунизма – с дясното, особено при отбелязаните от Златко съвременни превъплъщения на политическите понятия „ляво“ и „дясно“.

Възможно ли е тогава Георги Марков да е бил десен комунист?

Новите бунтари на Белград

Автор: Ивайло Динев

Те не искат да бъдат сравнявани с движението „Отпор“, нито с протестите срещу Милошевич. Медиите ги наричат анархисти, комунисти и терористи, само защото критикуват настоящата система. Но те не изпитват никаква югоносталгия, нито носят значки с образа на Тито. Не се виждат в Парламента, не се припознават в партиите. Не правят революция от днес за утре, а смятат борбата си за дълъг процес отдолу-нагоре. Те са част от едно ново поколение бунтари.

Уговорихме си срещата със сръбските активисти Лазар и Магда в двора на Софийския университет. Когато дойдоха, се учудиха, че няма да разговаряме вътре, а в някое близко кафене. Трябваше да им обяснявам, че след студентските окупации на „Ранобудните студенти“, страховитото ръководство е наело частна охрана. Докато разказвах това, ме обви чувство на срам. Преди година университетът бе цитаделата на „доброто срещу злото“, на „свободата срещу тиранията“. По същото време Философският факултет в Белград е под окупация вече шеста седмица. На предния ден имали обсъждане дали да продължат окупацията и мнозинството гласувало „за“.

Лазар и Магда обичат да говорят повече за образованието, но са наясно, че тази сфера засяга цялото общество и грешките в нея произтичат от системата, в която живеят.

„Днешните проблеми на студентите са проблеми на капитализма.“

След разпадането на Югославия, Сърбия постепенно се либерализирала и отворила към практиките от Европа. В сферата на образованието се следвали пътищата, поставени в т. нар. Болонски процес. Вследствие на реформите, университетите станали все по-недостъпни. В момента средно по 1000 евро на година е таксата във Философския факултет, уточняват събеседниците ми.

„На студентите им се налага да учат това, което трябва, а не това, което искат.“

Не ги блазни мисълта да теглят заеми, кредити с намаление за студенти. Те просто не желаят да се превърнат в роби на пазара. Устояват университета като място на духа. Наричат настоящето състояние – комерсиализация на образованието. Критикуват отношенията в университета, защото днес те са вече отношения между клиент и продавач. Повсеместно реформата превърнала студента в „бройка“, а през последните години качеството постепенно спаднало. Появил се синдромът „Курсаджий“ – хора, които записвали в университета, само за да вземат набързо диплома. От реформите, днес най-много страдат най-бедните, онези без солиден финансов гръб или с нелек живот, а не мамините синчета и силните на деня.

Докато слушах все познати проблеми, парадоксите се надграждаха един след друг. Конкретната причина, срещу която окупирали през октомври факултета, била най-новата приумица – задължителното присъствие на лекции.

„Ако имаш семейство, деца, как ще присъстваш постоянно? А ако работиш, за да си платиш таксата?“

В България проблемите с достъпността на образованието се контрират най-често с недостатъчното качество. Едните проповядват колкото по-голяма е таксата, толкова по-добра ще е услугата. Други наричат този поглед към университетите, като към публични домове. Най-активни в борбата срещу повишаването на студентските такси и превръщането на образованието в стока, винаги са били студентите от Софийския университет. През последните години бяха организирани няколко протести срещу орязването на държавните средства за образование (2010) и повишаването на таксите (2011 и 2013). В тях дейно участие взеха незапни студентски инициативи и движения като „Призив“, „Студентски глас“, „Инициатива срещу орязване на парите за образование“. В първите два студентските съвети излязоха против, а в третия се включиха активно. Но нито един от тези протести не се превърна в общо недоволство срещу системата и не привлече на своя страна голяма публична подкрепа. Най-силното студентско движение се оформи едва през есента на 2013 с поредица окупации на университети, факултети и зали. Студентите окупираха, заради повсеместната корупция, отвращението от политиките и имаха за цел да събудят студентите и обществото. Изля-

зоха с декларация за разформироване на правителството. Изписаха текстове срещу комерсиализацията на образованието, с искания за реформи. Въпреки че на входа към най-голямата зала „Ранобудните студенти“ сложиха надпис срещу всички парламентарно представени партии, включително и извънпарламентарната опозиция, атаките срещу тях бяха изключително парадоксални – едновременно „курви на бойко“ и анархисти, едновременно платени от западните посолства и агенти на държавна сигурност, едновременно хунвейбини и фашисти.

Сръбските активисти споделиха идентични проблеми с представянето на протестите им. И те виждат хоризонта отвъд днешните баналности в ляво и в дясно. Постоянно трупат обвинения от медиите и старите поколения бунтари. Когато окупирали университета за първи път през 2006 г. веднага дошли бивши протестиращи и лица от опозицията срещу Милошевич, да им се карат, защото връщали държавата назад.

Стараят се да приемат нормално атаките. Наясно са, че Сърбия е поела по „светлия път“ към Европейския съюз и всяка критика по време на това пътешествие, ще бъде разчетено като „отклоняващо, грешно и регресивно“.

Напук на критиките, те не мислят за Югославия и Тито, макар че конструирането на миналото и съюзяването със социалистическата партия изглежда по-лесно. Те гледат напред. Наричат пътя пряка демокрация и самоуправление.

„Има фетиш, че единствената алтернатива на представителната демокрация е социализма. Това не е така.“

Могат да цитират свободно тезиси от социалната теория и примери от историята. Проучили са внимателно глобалните движения. Те не са бунтари без кауза. Не окупирали университета, защото не им се учи. Те са онова ново поколение, изправящо гърбове в различни протестни движения из света през последните години.

По време на окупациите разбират, че няма нищо страшно във взимането на общи решения. Всъщност, след натрупания опит осъзнават легитимността, като такава, спрямо това колко хора участват пряко в политиката, хоризонтално. Създават си работни групи, в които си разпределят задачите: медии, вътрешни въпроси, връзка с други организации, храна, аргументация, охрана. На асамблеите им участва всеки, който има желание.

Нито белградското лято през 1968-ма, нито анти-Милошевските студентските протести на „Отпор“, са тяхната борба. Те всъщност излизат срещу резултатите, дошли след грешките на предните протести. Не защитават нито едните, нито другите. Обвиняват протестиращите тогава, защото знаели само „срещу“ какво са, но не и „за“ какво. И така се оказали използвани. Тогавашните лидери набързо от опозиционери станали интелектуалния и политически елит на Сърбия. Виждат ги днес да се возят в джипове и ги срещат по улиците с торби, пълни с пари. Днешните активисти са наясно какво искат и го заявяват, макар да звучи утопично за бюрократа и бизнесмена – достъпно и безплатно образование, университети без толкова голяма йерархия, максимална автономия на хората и повече пряка демокрация.

Не са утописти. Отбелязват, че с една окупация няма да се случи кардинална промяна. Духът на самоуправлението трябва да излезе извън университетите и да се промени самото общество. И това няма да стане изведнъж, за една нощ. „Революцията е процес“. За да се случи промяна се нуждаем „от нови свободни и независими структури и действия същевременно локални и глобални“.

Критикуват САЩ, Европейския съюз и Русия, но не се припознават в националистически лозунги. Даже най-големи проблеми си имат с техни разновидности като фашисти и сексисти. По време на окупацията през 2011 на два пъти крайна група атакува университета и счупили прозорци.

Не търсят подкрепа от партии, нито от студентските съвети. Защото са идентични в своите частни интереси и лицемерни действия.

Нито една окупация не е била подкрепена от местния студентски съвет или националното представителство. Наричат ги кариеристи, станали част от организацията, за да се катерят по стълбицата на гърба на студентите. Припомнят ни един показателен случай. През 2011 г., докато младежите са блокирали центъра на Белград, председателят на студентския съвет и същевременно член на Демократическата партия, отишъл в Министерски съвет и се договорил за исканията на студентите. През 2006 г. пък политици, напирали към вратите на окупирания факултет, само за да трупат рейтинг. Настанала врява сред студентите дали да ги допуснат. В крайна сметка мнозинството решило да не цапа с тях „Сво-

бодния философски факултет“, както го наричат, когато е под студентска окупация.

Лазар и Магда отчитат като грешка аполитичността на последната окупация от 2014. Защото знаят много добре, че всяко колективно действие е в някаква степен политика, включително окупирането. От една страна общото говорене с думи, изпразнени от смисъл, като борба между „хората“ и „мафията“, обединява лесно и бързо. От друга – това се оказва „най-големият рак на тези движения“, защото от тях не произлизат конкретни политически решения. Сещат се за борбата на колегите им от Загреб отпреди пет години, когато държали окупиран Философския факултет близо месец.

„Хърватските студенти поискаха невъзможното – безплатно образование и поне постигнаха нещо – без такси за първокурсниците.“

И двамата са се отдалечили в последните дни, не само физически, но и духовно от окупацията в Белград. Но не унинат. Знаят много добре – от всеки бунт има смисъл, от грешките се учим, от практиката натрупваме знания. Като ветерани в студентския активизъм, виждат, че благодарение на трите окупации, сред колегите им се утвърждава все повече критическото мислене.

Накрая, приготвили се да тръгват към Автогарата, ме запитват:

„Защо не си направим една Свободна балканска студентска федерация?“

Защо не, се замислих. Мълниеносните протести и окупации навсякъде на Балканите доказват липсата на легитимност на студентските съвети, които устояват интересите ту на ръководствата, ту на партиите. Същевременно изникналите внезапни движения носят революционен дух и ценности. Ако бъдат координирани, те могат да постигнат още подобри резултати. Вече във всяка балканска страна ректорите са изпадали в недоумение какво да правят с буйния нрав на новите бунтари. Последният случай бе Скопие на 17.11 – Международния ден на студентите, когато излязоха хиляди младежи да отстояват правата си за по-достъпно и качествено образование.

Когато си погледнах часовника, осъзнах, че покрай разговора ни съвсем ще изпуснат автобуса за Белград. Взехме си набързо довиждане и на тръгване се поздравихме с „Наши сме си!“. Наши не по раса, националност или религия, а по бунтарство и отношение към живота.

Ивайло Динев изследва социални и граждански движения на Балканите, албанското минало и настояще. Бил е председател на три студентски организации, получавал е отличия и награди за поезия, публикувал е статии в „The Economist“, „European alternatives“, „Култура“, „Дневник“, „Литературен вестник“, и др. Учи магистратура по Културна антропология, дипломиран бакалавър по Минало и съвремие на Югоизточна Европа. Председател на „Виа Балканика“ и главен редактор на електронното издание [JAM](#).

Коментари (3)

- 23-11-2014|**Любомир**
новите „анархисти“?

- 23-11-2014|**Любомир**

Що е то Болонски процес? bg.wikipedia.org/wiki/%D0%91%D0%BE%D0%BB...BE%D1%86%D0%B5%D1%81

Целта е улесняване на мобилността на студентите и уеднаквяване на критериите за дипломи с цел – взаимното им признаване без формалности. Но ето как са го разбрали това сръбските студенти:

След разпадането на Югославия, Сърбия постепенно се либерализирала и отворила към практиките от Европа. В сферата на образованието се следвали пътищата, поставени в т. нар. Болонски процес. Вследствие на реформите, университетите станали все по-недостъпни. В момента средно по 1000 евро на година е таксата във Философския факултет, уточняват събеседниците ми.

Т.е. внушението е, че Европа (разбирай ЕС) им е виновна за таксите от 1000 евро. Само че в други държави от ЕС такава такса няма – например Хърватска, член на ЕС. Във Франция таксата за първа година ако не се лъжа е 180 евро. В Сърбия (пък и в България вече) е на мода да се критикуват САЩ, ЕС и Русия, но в ТОЗИ РЕД. Реда на критикуване е много важен. Русия е в списъка, за да покажем че критикуваме „всички“. Кризата на легитимност иде от липсата на изборност на ръководствата на студентските протести. А когато някой се опита да „организира“ веднага е обвинен в „партийна пристрастност“. Класически пример: ръководителите на протестите преговарят в министерството и получават някакви отстъпки. Но те веднага са обвинени че се договарят „зад гърба“ на студентите. Нещо да ви напомня това? Обикновен анархизъм. Но може би така е и правилно. Някой ден тези деца все пак ще пораснат.

- 24-11-2014|**Самолет 005**

Основният проблем на младите днес е, че, когато завършат, трябва да си намерят работа. Ние нямахме този проблем. Второто е, че, когато завършат, трябва да си харесат завършеното. А това много рядко става. Третото е, че, когато завършат, трябва така да си препродадат завършеното, и то така, че да си върнат вложеното във завършването. Тоест става въпрос за безмилостна търговия. Купуваш продукт, който трябва да препродадеш на печалба. Мисля, че това е новото робство. Търговското робство... Освен това има университети, които продават концептуално стар продукт. Например завършваш библиотекарство. В света на пръсти се броят иновативните библиотеки и там често работят не хора, завършили библиотекарство, а компютърни науки...

Мусака в открития космос

Автор: Албена Шкодрова

Към 1988 г. много неща може да се разпаднат за комунистическа България, но в едно нещо тя изглежда, че преуспява – авантюрите в Космоса. На 3 октомври, по-малко от година преди края на режима, в София пристигат 70 космонавти от 17 държави по света. Герман Титов – 1 денонощие и 1 час в Космоса на „Восток 2“; Ръсел Швайкарт – 10 денонощия и 1 час в Космоса на „Аполо 9“; Юрий Романенко – 429 денонощия и 43 часа в Космоса на „Союз 26“, „Союз 38“ и „Союз ТМ2“; Робърт Овърмайър – 12 денонощия и 2 часа в Космоса на „STS 5“ и „STS 51B“; Ернст Месершмид – 7 денонощия и 1 час в Космоса на „STS 61A“... Международният конгрес, на който се събират, е ръководен от Георги Иванов, първия български космонавт. Вторият, Александър Александров, е извършил полет само четири месеца по-рано. Някъде в орбита около планетата Земя вече седем години се върти и „Интеркосмос – България 1300“¹. Този изкуствен спътник с българска научна техника на борда е изведен в орбита по случай 1300-годишнината от създаването на Първата българска държава, тържествено празнувана от комунистическия елит и неговия народ. България, приятелски подкрепяна от мощната космонавтика на СССР, вече се е наредила сред космическите сили.

Когато космонавтите се стичат в София и отседат в построения не отдавна луксозен хотел „Витоша – Ню Отани“, те са поканени на коктейл. Мокетите са още нови, салонът излъчва комунистическия разкош на 70-те, а масите са отрупани с... храна за космонавти – образци от българското космическо меню. Една от силните маркетингови гордости на България – изобилието и разнообразието от плодове – е поднесена на масата в необичайна форма. Лиофилизирани ягоди, пъпешки, кайсии, ябълки очакват гостите наредени в плата върху дългите покривки. Поч-

1 Според информация в руския сайт www.kik-sssr.ru обектът „Интеркосмос – България 1300“ до този момент все още е на орбита с параметри: Перигей: 793.9 km. Апогей: 884.8 km. Наклон на орбитата: 81.2°. Период на въртене: 101.6 min

ти безтегловни, те изненадват с интензивните си миризми, особено ягодите. Захапването им наподобява това на парче пенопласт, но в устата те бързо възвръщат плътност и добиват вкус на сушени плодове.

В други купи (със съдържание, което прилича на едри желирани бонбони) е мокрият бюфет – каберне совиньон и коняк „Преслав“ на топчета. Обемът им е многократно умален, алкохолът – не. Гостите – чуждестранните космонавти, някои със съпругите си – и българските им домакини минават покрай масите и си взимат по едно-две от любопитните изделия. Гонят желираните топчета из чиниите, докато се опитват да ги забодат с пластмасови коктейлни пръчици, мушват ги в уста, пробват, изчакват малко и се връщат за още.

Около десетилетие преди да се разгърне тази интересна сцена в София, по-точно през 1979 г., България се нарежда сред първите три страни в света – след СССР и САЩ, които произвеждат храни за космически полети. Всичко започва от един човек, роден в село Стубел година преди червената революция в България – Цветан Цветков, днес академик.

„След като се уволних от Българската народна армия, исках да следвам. Имаше конкурсни изпити за Технологичния институт по хладилна промишленост в Ленинград и аз се явих, и бях приет да следвам.“ Кариерата му се развива съвършено последователно. Още със завършването си той се връща в България с препоръка да продължи работата си в същата посока и скоро след това се озовава отново в СССР – този път в Харков, в Техническия институт по ниски температури, където пише своята кандидатска дисертация. От този момент нататък, както самият той обяснява, „не съм прекъсвал връзка с руснаците. Те веднага поставиха някои задачи. Искаха България да развие част от тяхната космическа програма. Имаше някои въпроси, които ги интересуваха – повишаване на имунната реактивност на космонавтите, какво ще стане при продължителните космически полети“.

Със завръщането му българската държава получава официално писмо от съветската, с препоръка да се създаде лаборатория по криобиология. „Бяха написали нещо в смисъл, че това е в интерес на развитието на космонавтиката, че криобиологията е наука на бъдещето.“

Това не гарантира на младия учен незабавно назначаване, но след среща с Тодор Живков, който го вика лично, за да го разпита, и след много администрация, той оглавява новооснованата лаборатория по специ-

алността си през 1973 година¹. Една от целите е дефинирана като „обратимо съхраняване на живота и пренасянето му в космическото пространство“ и на фона на такъв грандиозен хоризонт специалната храна за космически полети се развива като дребен злободневен детайл. Учените разработват средства и за рековалесцентно хранене – животоспасяващи вещества, които да се вкарват в организма със сонда. „Голямата наука“, както академик Цветков се изразява, отива в медицинската част – консервирането на тъкани, кости, кръв.

Въпреки че лиофилизацията съществува като технология в Съединените щати от 1938 г., когато е въведена в употреба за продукти на „Нестле“, в България през 70-те малко хора, дори учени, са чували за нея. „В началото бях единствен служител и ръководител. В България никой не разбираше съвсем какво точно правя, все ме питаха разни учени: „Каква е тая кривобиология?“

Лабораторията постепенно започва да се разраства и Цветан Цветков успява да я оборудва с криогенни инсталации от Русия, лиофилізатори от Германия, Великобритания и Франция. „Имах научноизследователска тематика, започнах да набирам научни сътрудници, създаде се колектив от 10-12 човека и след още няколко години публикувахме в американското списание „Cryobiology“ наши резултати, които предизвикаха голям интерес. На следващата година тук дойдоха хора от сродни институти на запад, да погледнат какво правим.“

Опитите с храни, подходящи за космическите полети, започват от 1974 година. Лабораторията успява да разработи затворен технологичен цикъл. Специален, зачислен на щат готвач приготвя ястия по установените рецепти, за които учените са изчислили витаминния и калориен състав, и обработва продуктите. „Разбира се, че трябваше да имаме специален готвач! Не можеше да дадеш на някой да прави храна, от която после да се окаже, че космонавтите са умрели“, обяснява академик Цветков.

Стотените ястия и подготвени продукти после преминават през лиофилизация. При нея храната се замразява шоково и след това се нагръва леко в условията на вакуум, така че ледените кристали направо се изпаряват и пропускат обичайната междинна, течна фаза – процес, наричан сублимация.

1 Централна проблемна лаборатория по криобиология и лиофилизация.

В личния си архив академик Цветков пази кратък документален филм, създаден от самия него и негов приятел. Кадрите показват жени в бели престилки, с маски, шапки и ръкавици да дезинфекцират паке-ти с вакуумирани лиофилизирани плодове и да ги нареждат в дървено сандъче със съветското и българското знаме, с надпис „Интеркосмос“ в средата.

Технологията се разработва около пет години и през 1978 г. България вече има изработено меню, одобрено от съветска комисия. Двата съвместни българо-съветски полета – този, на който лети Георги Иванов през 1979 г., и този на Александър Александров през 1988 г., са снабдени с български храни.

„Леофилизиран таратор – българско кисело мляко с добавена нарязана краставица, чесън, сол и др. Това е събуждаща апетита и освежаваща студена супа с голяма биологична стойност на базата на активни микроорганизми – *Lactobacillus Bulgaricus*. Предпочитана храна с изключителен вкус в космическото меню. Консумира се, след като се възстанови с установено количество вода.“

„Леофилизирано телешко варено. Фина телешка супа с добавка от различни зеленчуци и специфични подправки. Консумира се след реконституиране с гореща вода.“

„Лютеница. Оригинален български продукт, приготвен от домати и червени чушки, лук, чесън и други подправки. Той е познат с добре изразения си приятен и пикантен вкус, стимулира апетита. Чудесна закуска и вкусна добавка с подчертани хранителни и вкусови качества и висока калорийна стойност. Употребява се след реконституиране с нужното количество вода.“

„Йогурт. Нов киселомлечен десерт на основата на оригинално българско мляко, с добавени оризово брашно, овес, захар и ванилия. Активни микроорганизми – *Lactobacillus Bulgaricus*, чудесни хранителни и диетични качества.“

„Леофилизирана мусака с картофи – ястие с висока калорийна и биологична стойност, приготвено от телешко, картофи, зеленчуци, българско кисело мляко, яйца и подправки.“

Също: леофилизирани нектарини (с перфектен вкус и идеално съхранени хранителни качества, известни с високото си съдържание на потасиум), ягоди (напълно запазени цвят, вкус и аромат, високо съдържание на витамин С, богати на карбохидрати и други витамини), пъ-

пеши (витамини и фина целулоза). Печени и подсладени бадеми – с високо съдържание на мазнини, въглехидрати и протеини, потасиум и витамин В. Печени и солени бадеми – стимулират апетита, богати на мазнини, микроелементи и витамини. Десерт от кисело мляко и брашно от шипки.

Събуждащите апетита информативни описания по етикетите и каталозите на българското космическо меню изглежда не са само формалност. Един от големите проблеми, които космонавтите се налага да преодоляват в Космоса, особено при по-продължителни полети, е загубата на апетит. Тя настъпва по различни причини, една от които е състоянието на безтегловност, и начинът за справяне с нея е осигуряването на „сублимирани сухи храни, типични за българската национална кухня, с добре изразен пикантен вкус“.

„Храните за кратките полети напомнят обикновените храни и представляват по-малък проблем, тъй като не е необходимо да имат много дълъг период на трайност – те са консервирани полутечни и във вид на пюре. Обработени по този начин меса, зеленчуци и плодове са опаковани в алуминиеви туби“, научаваме от документалния филм на академик Цветков. „При дългите полети обаче, където всеки грам има значение, нещата стават по-сложни. Ако космонавтите разполагат с уред за водно реконституиране, е добре те да се снабдяват с храни, обработени по метода на сублимацията.“

При лиофилизацията храните губят нищожна част от хранителната си стойност – едва няколко процента. Теглото им обаче пада значително – до седем пъти от първоначалното. Другото им предимство е, че при вакуумно опаковане тяхната трайност при стайна температура е с години.

Третото е лесното им реконституиране.

„Някои от опаковките имаха специален мундшук, през който да се добави вода, и беше оставено място да се долее точно нужният за възстановяването обем“, казва академик Цветков.

Така в края на 70-те се стига до първото официално изпращане на българска храна в Космоса. И едновременно с това (сигурно симптоматично за ситуацията в социалистическия блок) и на нейния първи нелегален трафик.

„По онова време алкохолът беше абсолютно забранен на борда. Но ние имахме тези мускалчета с коняк и топчета с вино. Ако ме бяха хва-

нали – край! Нарушавам заповеди. Бях дал на Рукавишников от мускалчетата и той после ми разказа как по време на полета с Георги Иванов, когато възникнала аварийната ситуация със скачването на „Союз-33“ с космическата станция, те се оказали в джоба му. Каза ми: дадох едно на Георги, едно взех аз, и ги изпихме. И след малко започнаха да ни се проясняват мозъците! Това е истина! Спасило е полета!“, полу на шега казва академик Цветков.

Самият Георги Иванов в книгата си „Полети“ описва храната на академик Цветков с нежни чувства.

„Погледнахме се с командира и решихме, че сме минали без период на приспособяване. Един много важен и потвърждаващ това ни впечатление факт беше, че изпитвахме истински авиаторски глад.

– Я да видим, Георги, да хапнем каквото бог дал! – предложи Николай Николаевич (Рукавишников).

Сервирането в условията на безтегловност е занимателна работа и още повече изостря апетита. А „бог беше дал“ малки хлебчета, консервирано месо, топено сиренце, разни работи в туби, кафе, сокове. Все вкусни неща. Извадих каквото имаше. Вечеряхме в 5 часа сутринта на 11 април 1979 година. После разгърнахме спалните чували, завързахме ги в двата края и се приготвихме да спим.“

След тази най-отдалечена от България вечеря с българска храна в историята, на другата сутрин космонавтите се събуждат и се озовават в неочаквана криза. „Показах на командира неперспективните за една добра закуска остатъци от вечерята и той без всякакво колебание доложи за „бедствието“ в Центъра за управление на полетите. Призна, че снощи сме имали почти вълчи апетит и сме излапали порцията, предвиден за цяло денонощие в Космоса. Обикновено в досегашните полети космонавтите губеха апетит именно в първите часове на полета, и то главно поради вестибуларни смущения. По тая причина специалистите предвиждаха ограничено количество храна. Такива смущения обаче ние не изпитвахме и се наложи Центърът за управление на полетите да ни разреши да разкомплектуваме неприкосновения запас...“

Тази космическа лакомия може и да не е инцидентна. Академик Цветков през последните години цитира пред медиите поредица имена на космонавти, които според него са били запалени по българските космически храни и са ги предпочитали пред всички други. Обикновено

предпочитанията им са описвани от него чрез весели истории, разказани смайващо детайлно.

Една страна, за която по-малко говори, са другите предназначения на храната, изработвана от неговата вече несъществуваща лаборатория. Много от разработките са считани от властите в НРБ за секретни. Програмата е снабдявала подводници и други специализирани военни контингенти с храни. Сред тях – този на българските разузнавачи. „В Пловдив имаше един парашутен полк и там провеждах изпитания. Хора, хвърлени във враждебна среда, диверсанти, може би в тила на врага, да могат да оцелеят с храна до две седмици.“

Любителският документален филм на академик Цветков за българското космическо меню завършва приповдигнато: „Войаджърносеше на борда запис с българска песен. След нея, сега и българската космическа храна вече е на път към открития Космос“.

Историята на научния му център завършва не така славно. Към средата на 80-те, в апогея на своите разработки, българската лаборатория по криобиология вече наброява 50 души. След 90-те обаче тя започва бавно да отмира поради липса на държавна подкрепа и разбиране. Повечето учени, които по думите на Цветан Цветков заедно са защитили 55 патента по времето на НРБ, сега работят из научните центрове на Съединените щати, Канада, Великобритания и Германия.

Албена Шкодрова е българска журналистка и авторка, редовна сътрудничка на издания като „Капитал“, „Дневник“ и др. Живее в Белгия. Последната ѝ книга, „СОЦ ГУРМЕ. Куриозната история на кухнята в НРБ,“ (2014) се появи току-що в издателство „Жанет 45“.

Коментари (2)

- 30-11-2014|**nedkov**

През 2000 г. когато излезе книгата „Крилати българки“ имаше една българска фирма на българска авиаторка – Сия Медникарова, твърде противоречива личност, но патриот, която се мъчеше да популяризира на международния пазар българските лиофилизирани и други космически храни.

Не съм привърженик на „Диктатурата на пролетариата“ но в този период от нашата история имахме славни авиатори допринесли не малко в световната авиационна история. Пред предшествениците им и пред тях дълбок поклон.

- 01-12-2014|**Стефан Дичев**

Браво г-жо Шкодрова, че пишете за този престиж на България защото малко хора знаят и ценят това, особено по-младите. Брависимо на моя колега и приятел-Цецо, академик Цветков, който имаше дръзновението, знанията и куража да се захване с тези актуални проблеми не само национални, а и световни и космически. Той беше най-добрия приятел на космонавтите, на който им завиждаха астронавтите.

Проф.дтн.инж. Стефан Дичев-

действителен член на Украинската академия на науките по технологична кибернетика

Долу червената буржоазия

Автор: Ивайло Динев

Часът е 20.00. Нови Белград, Югославия. 1968 година. В една малка университетска сграда се разиграва театралната постановка „Караван приятелство“. Желаещите да я видят са много. Залата събира едва 400 седящи места, които са отредени за близки до елита работници и младежи. Навън започват да прииждат от общежитията гневни студенти. Протестиращите се струпват пред театъра и предприемат атака към сградата. Летят камъни и други предмети. Удрят се вратите. На мястото веднага пристига патрулка с трима милиционери. Те не се справят с положението. Събитието е отменено, а студентите наброяват вече няколко хиляди. Появяват се специални части с водни оръдия. Протестиращите

отговарят с обръщане на коли и изграждане на барикади. Така, както са виждали да правят техните колеги в Париж. След няколко часа сблъсъци, студентите се оттеглят в кампуса, където започват обсъждания за бъдещи действия. Обявено е шествие на другия ден, което ще започне сутринта и ще премине през целия Белград. Ранените и арестуваните през бурната и гореща нощ между втори и трети юни, са стотици.

Часът е 08:15. Над четири хиляди студенти тръгват на шествие. Развяват се портрети на Че Гевара и червени знамена. Чуват се лозунги „Долу червената буржоазия!“, „Студенти-работници!“ и „Имаме ли Конституция?“ Студентите призовават за установяване на реална демокрация, премахване на ширещото се неравенство и безработица.

В протеста лека-полека се вмъкват някои от изявените лидери на комунистическата партия. Те се опитват да говорят с протестиращите и да ги убедят да прекратят смутовете. Няколко студенти иронично подпитват един от градските шефове: „Другарю Влахович, помните ли Испания?“, а лидерът на белградските комунисти Бранко Пешич не скрива яда си и размахва нервно пръст на студентите, че няма да позволи да протестират в Белград. Бунтарите продължават по маршрута си, но когато се доближават до центъра на югославската столица, са пресрещнати от хиляди полицаи с водни оръдия. Силите на реда веднага откриват огън по протестиращите. Стига се до батални сцени. Яростни струи от водни оръдия шибат телата на младежите. Милиционерски палки тряскат глави и ръце. Кубинки срещат опора в шутове между краката. Редакциите на пресата, радиото и телевизията, под зоркия поглед на милиционери, съобщават за безжалостния вандализъм на шепа престъпници.

В късния следобед студентите започват да се събират около факултетите на университета. След жестоките сблъсъци през деня, те увеличават броя си на поне десет хиляди. Без много дебати и въпроси, същата вечер окупират Факултета по философия и социология. Протестът навлиза във втората си фаза, като с бързи и смели стъпки се оформя революционно студентско движение с неформален лидер и неофициален революционен орган. На предна линия изпъква студентът по социология Владимир Миянович, станал известен като Влада Революцията, а събитията са разпространявани чрез студентския вестник „Студент“, с главен редактор Джорджие Вукович.

И двамата не са от вчера. И двамата са добре запознати с революционните дела в капиталистическите държави. Чели са непрестанно текстовете на Маркузе, Фром, Кропоткин и интервютата на идола им Руди Дучке. Владимир е сред изявените студенти на университета, които непрестанно подбуждат духовете по аудиториите с неудобни въпроси, с акции против войната във Виетнам и в солидарност с борбата на немските студенти. Събитията на втори юни са спонтанни, но техният генезис има най-малкото три източника.

Един от тях е свързан с постепенното разрастване на студентската критическа преса. Още през 1964 г. в Любляна е създаден вестник „Перспектива“, последван от „Поля“ (Нови Сад), „Наша тема“ и „Разлог“ (Загреб), а в столицата възникват „Видича“, „Гледище“ и „Студент“ (с редактор Джорджие). Клетките около вестниците образуват ядра от студенти, които дискутират съвременното общество и социалните отношения. Имат свободата да пишат редове с критика срещу начина на управление в държавата. Два месеца преди началото на студентската революция, в страниците на „Студент“ можеш да се прочете: „Работническата класа е съставена от надничари, които живеят под екзистенц-минимума... От друга страна, малка група от безскрупулни хора капитализират труда им през нощта, на основата на частен труд, служба, търговия... Техният капитал е от спекулации и корупция.“ Не стига това, ами в месеца на най-бурните събития в Париж, студентите от Правния факултет организират дискусия на тема „Студентите и политиката“. Там младежите дискутират „новите леви“, социал-демокрацията и комунизма. Същият месец вестник „Студент“ излиза с призови в подкрепа на студентите във Франция, Германия и САЩ, а главният редактор Джорджие пише статия в броя, в която призовава студентите да се интересуват повече от големите социални проблеми. Той припомня, че ситуацията в университета е ситуацията в обществото изобщо. По това време става още по-ясна пропастта между теорията и практиката на комунизма в Югославия. Тази дупка оформя друг от източниците на събитията през юни. В страната е въздигнато до идеология „работническото самоуправление“. Според младежите, то е само маска за прикриване на действителните отношения в държавата, в която властва комерсиално-технократска буржоазия.

Разликата между партийния елит и народа се увеличава. Привилегиите за първите в страната дразнят все повече мнозинството. Мла-

дежката безработица поражда явлението „гастарбайтери“. Новите висшисти търсят все повече работа извън Югославия, а прилив на вдъхновение се оказват събитията в западните държави и Източния блок, разиграваци се през цялата 68-ма.

Белградските студенти пишат писма в знак на солидарност до Берлин и Варшава. Дълготаеният гняв срещу статуквото, притъпен в младежка апатия през годините, си проправя път с примерите отвън, дебати и критически статии. Трябва само да се появи извънреден случай, който да провокира преминаването от революционна теория към революционна практика. Горещо лято, вечер, постановка, която всички искат да видят, малка зала с резервирани за елита места, насилие от страна на полицията. Първият голям протест в Югославия е факт. Всички са изненадани. Йосип Броз Тито мълчи.

След като студентите окупира един от факултетите, на другия ден университетският съвет взема решение да обяви седемдневна стачка в целия университет в знак на подкрепа. На 4 юни студентите декларират своите искания за премахване на привилегиите на бюрокрацията, за установяване на истинска и реална демокрация, решаване на проблема с масовата безработица, намаляване на социалното неравенство, въвеждане на минимална работна заплата, уволнение на полицейското управление, свобода в пресата и университетски реформи. На 5 юни Югославската студентска организация става говорител на движението. Студентите се организират бързо в охрана на окупацията. Печатат се листовки и брошури. Следвайки примера на Великата френска революция, се създават „конвенти“ по политика, икономика и други теми, където студенти и преподаватели критикуват режима и поставят под въпрос съвременните социални отношения. Изградена е сцена в двора на университета, където известни артисти гостуват с постановки. Знаменателна остава сцената с „Дантоновата смърт“ и превъплъщението в големия лидер на революцията Робеспьер. Студентите закачат на фасадата транспарант с кържави букви „Червен университет „Карл Маркс“. Композиторът Вук Стамболович написва химна на революцията „Ляво, ляво, ляво!“. Художници, певци, писатели се събират в двора да изразят подкрепата си към студентите.

В пълен плурализъм се обсъждат визии за бъдещо развитие на Югославия. Най-често доминират идеите на „новите леви“ и контракулту-

рата, но не липсват и изказвания в духа на хуманизма, либерализма и социализма, както и възгледи от крайнодесния спектър до яacobизма.

В същото време навън полицията е блокирала всички входи към университета. На другия ден са прекъснати телефонните линии, токът е спрян. Заради масовата цензура в медиите, студентите са обвинявани, че не искат да учат, че са малка група, водеща борба за повече собствени привилегии, за сметка на народа. Въпреки това бунтът им печели огромна подкрепа в цяла Югославия. Стотици белградчани се струпват около факултетите и даряват храна, напитки и пари на протестиращите. Ден след окупацията техни колеги в Любляна, Сараево и Загреб излизат на протест в знак на солидарност. Това развитие на събитията изнервя още повече официалните органи, които на няколко пъти изпращат полиция в университета. Вследствие на което са арестувани и бити студенти, но окупацията не пада. Нарастват слуховете, че близо до Белград е струпана армията и чака последно нареждане от Тито. Първият човек в държавата дава дългоочаквано телевизионно изявление на 9 юни.

В емоционална реч, Тито се обръща към студентите. Поздравява ги за критиката им към властта и исканията за реформи. Споменава, че смята техния протест за спонтанен, но с разрастването му по улиците и влизането в аудиториите, се били внедрили чужди елементи, които целели да навредят в чужд интерес. Според него 90% от студентите са добри и честни младежи, неповлияни от „отровата на маоистите“. С призив да се върнат към учението и пожелание за успехи на изпитите, Тито оформя духа на своето изказване.

Студентите и преподавателите ликуват. Във факултетите се вдигат наздравици „Тито! Тито!“. Мнозинството смята, че протестът е успял. Само малка група радикали продължава да се събира. След няколко дни Тито изпраща полиция, която прочиства и последните идеалисти от университета под предлог, че са „екстремисти“. Скоро сесията започва, лека-полека се връща положението отпреди 2 юни. За някои дори става още по-трудно.

Постепенно студентското движение е разбито. Вестник „Студент“ е спрян, както и останалите критически студентски вестници, нароили се през последните години. Забранено е събирането на студенти на публични места и новата им се организация. Смятани за подбудители на бунта, осем изявени професори от Факултета по философия и социология са уволнени през 1975 г. Забранено е говоренето и писането за съби-

тията. Едва след смъртта на Тито се чуват тихи гласове, разказващи за лятото от 68-ма.

Лидерът на окупацията Влада Революцията е изгонен от университета. Повече от шест хиляди студенти се струпват около сградата в знак на подкрепа, но не постигат успех. Милицията изземва неговия и на други активни участници в събитията паспорти, а животът им през следващите две десетилетия се превръща в ад.

Студентските събития в Белград не постигат конкретните си цели, но дават пример, който постепенно ще промени югославското общество. Студентите се превръщат в основния двигател на критиката към властта. Само три години след Горещия юни започват „Загребската пролет“ и протестите в Сараево. Отново са окупирани университети, отново студентите призовават за по-справедлив живот.

В страна на границата между Изтока и Запада, белградската окупация става част от студентските протести по цял свят. От Париж до Лос Анжелис младите хора настояват за повече свобода на мисълта и действията, за автономия и академична свобода. Навсякъде се появяват идеи за различно бъдеще и се критикуват авторитарните и тоталитарните правителства, насилието. В югославската специфика, младежите настояват за практическото осъществяване на „самоуправлението“, заложено в законите и Конституцията. Те критикуват комунистическия елит, но не и Тито. Мнозинството не успява да превъзмогне присъщия за югославяните култ към личността и попада в капана на „вожда“. Протестното движение не създава собствен дългосрочен субект, който да отстоява каузата, като допуска да бъде разядено и разрушено. Статуквото е възстановено, а отделни протестни клетки се опитват да го пробият фрагментарно, ту със социални, ту с национални каузи до края на режима.

Ивайло Динев изследва социални и граждански движения на Балканите, албанското минало и настояще. Бил е председател на три студентски организации, получавал е отличия и награди за поезия, публикувал е статии в „The Economist“, „European alternatives“, „Култура“, „Дневник“, „Литературен вестник“, и др. Учи магистратура по Културна антропология, дипломиран бакалавър по Минало и съвремие на Югоизточна Европа. Председател на „Виа Балканика“ и главен редактор на електронното издание [JAM](#).

Коментари (1)

- 29-11-2014|**Обединени партии на прехода**

Тоя скучаещ бу`тар иска да бутне властта. Да му я дадем за отвличане на вниманието, докато крадем.

Бронзовият галион

Автор: Михаел Стомин

Имало едно време един млад ратай, който пасял козите на богат селянин. Момъкът слушал внимателно когато другите говорят, а останел ли сам, мечтаел за какво ли не.

Това лято четял една книжка за морски разбойници и историята страшно му харесала. Един ден му хрумнало да напише песен за тях. Козите си пасели кротко, а той така се увлякъл в търсенето на подходящи рими, че еднорогият козел се отлъчил от стадото и се шмугнал в дълбокия лес. Викал, молил го, обещавал му какво ли не момъкът – инатият козел така и не се върнал при стадото. Селянинът – известен в околността скъперник, имал навик да брои всяка вечер по два пъти козите си, така че веднага разбрал за липсата на брадатия красавец.

– Къде си зяпал? – развикал се той. – Пак в някоя лъжлива като кукувица книга ли! Или си спал посред бял ден под дебела сянка? Нищо няма да ти платя наесен, тъй да знаеш. Сто пъти съм ти казал да не си пълниш главата с тия проклети измишльотини, защото четенето не прощава на бедните. Няма ли да разбереш най-сетне, глупако? Виж го ти, дангалака му с дангалак! Или отивай да намериш козела, или се пръждосвай завинаги от очите ми – крещял разярен селянинът и ударил здраво ратая със сопата си по гърба.

Момъкът тръгнал обратно към леса и дълго чувал ругатните на селянина. Когато навлязъл в гората, било вече тъмно. Колкото повече вървял, толкова по-непрогледен ставал мракът. Накрая се уморил и седнал до дънера на един огромен дъб да си почине. Но докато слушал най-различни и тайнствени гласове, тъкмо преди да задреме, някой го потупал отзад по рамото и го попитал как се казва.

– Ларис – отвърнал момъкът. – Ратай съм на един богат селянин. Паса козите му, но днес ме сполетя голяма беда.

– Какво точно се е случило, Ларис, та толкова си окъснял? Да не си изгубил нещо?

Момъкът се обърнал и видял едно дребно като яре човече със зелени светещи очи, което му се усмихнало белозъбо и рекло:

– Не се плаши. Аз съм горският дух Лорти Трети. Приятел съм на добрите хора и ги обичам, защото ги разбирам. Родил съм се в това дърво и ще умра в него. Тук, в дънера на който си се облегал сега, живее цялото ми петчленно семейство. Всички вечеряме в момента и майка ми ме изпрати да те покания при нас. Похапваме си печени на жар печурки и много ще съжаляваш, ако ни откажеш, момко. Хайде, ставай.

Семейство Лорти се оказало по-гостоприемно от всички други същества, които Ларис бил срещал дотогава. До един се казвали Лорти, но всеки имал номер към името си, за да се различават:

– Лорти Трети, вземи чисто листо и си избърши веднага носа – поучавала едно от трите си деца майката. – А ти, мъжо, кажи на Лорти Втори да не мляска като някой гладен глиган, че мен устата вече ме заболя да му го повтарям. Я как възпитано се храни гостът ни! Хайде, Ларис, не се стеснявай. Вземай колкото ти се яде, в гората гъбите никога не свършват.

– Е, млади момко – рекъл бащата след като добрата домакиня поднесла сладко питие от горски ягоди в черупка от костенурка,

– кажи сега: каква е тая голяма грижа, която те е довела в тоя тъмен лес?

Разказал Ларис за голямата беда, като описал козела подробно: бял на цвят, едър на бой, брадат, космат и малко миризлив. И – което било и най-важно – еднорог.

– Не сме виждали такова животно да минава днес наоколо – отвърнали всички в хор. – Нито пък сме подушили нещо миризливо. Въздухът в леса ни е чист като водата в пенливия ручей, който клопочи на сто крачки оттук.

– Сега си лягай – рекла майката – и се наспи добре, а утре ще ти помогнем да го намериш. Да не ти се е разсърдил за нещо? Чувала съм, че и питомните кози били малко диви.

Всеки казал нещо по въпроса, след което си легнали. Само Лорти Първи и Ларис останали будни и продължили разговора.

– Не се тревожи, дори да не го намериш. Светът не е гора, в него има път за всеки. Разбрах, че много четеш, а който много чете, става мечтател. Я кажи ми ти какъв мечтаеш да станеш някой ден? Няма цял живот да пасеш козите на оня свидлив селянин, я!

Ларис не мислил дълго.

– Напоследък чета една интересна книжка за морски вълци и искам. искам да стана пират – отговорил.

– О! Виждал съм само горски вълци, а пък пират... не ми звучи познато. По ще ти приляга да се ожениш за кралската дъщеря и сам да станеш крал, когато баща ѝ реши да си отиде от този свят. Него съм го виждал в нашата гора: дебел е и не умее да стреля добре с лък. И слава богу, иначе щеше да убие любимия ми горски елен преди време.

– Чел съм, че кралската корона е тежка и не съм мечтал чак за такива големи работи – отговорил Ларис. – Ти виждал ли си дъщеря му?

– Не. Но съм чувал за нея от скалистия орел, който се хвали, че бил кралят на въздуха. Той идва понякога на дървото ни и веднъж ми каза, че тя била неземно красива. Добре е да си помислиш, защото колкото повече те гледам, толкова повече ми се струва, че ставаш за крал.

– Не знам – отвърнал Ларис. – За това не съм мислил, но държа да ти кажа, че скалният орел е един оперен самохвалко, Лорти. В книжката, която чета това лято, се казва, че крал на въздуха е морският ураган, а страшните пирати са морските вълци. Смятам и аз да стана пират, но не върна ли козела на селянина, няма да ми плати и пукнат грош. А ако ме попиташ защо са ми изобщо пари, ще ти кажа веднага: пиратът има нужда от здрави дрехи, кожена превръзка за изваденото си око, дървен крак и патерица. Само пиратските ругатни и пианските песни са безплатни, защото се учели на място.

Дълго обяснявал Ларис. Когато започнало да се разсъмва, Лорти Първи се извинил:

– Съжалявам, но е време да се прибирам. Светлината ще ме убие, ако не се прибера в корубата. Може повече да не се видим, но запомни името Тикотар. Той е най-смелият морски вълк на света и когато случайно се срещнете в световното море, предай му поздрав от цялото ни семейство. Тикотар е непобедим пират, защото корабът му е правен от дървета, расли в нашия лес. Пък ако довечера си още тук, ела да си побъбрим пак.

Ларис не му обещал. Станал, отупал се от шумата и тръгнал да търси козела. По някое време излязъл на една горска поляна и. що да види – еднорогият козел тихо и кротко си пасял там.

– Не, при оня лош човек няма да отида. Трева по света колкото ти душа иска – рекъл той, когато Ларис го помолил да се върне при стадото. – Да не съм луд, та да се връщам в тясната кошара. Ако искаш съвет –

хващай накъдето ти видят очите, това мога да ти кажа. Но търси заобиколни пътища, защото правите са най-тежките – посъветвал момъка той. – Знам какво четеш напоследък и за какво мечтаеш. Като стигнеш скалистия бряг на морето, качи се на първия кораб, който има черно знаме, череп и кръстосани кости върху него. Пари не са ти толкова нужни, те трябва повече на богатите.

Ларис погалил брадата на козела, прегърнал го за сбогом и тръгнал да дири щастието си. Но бил много уморен и в края на гората решил, че преди да продължи, няма да е никак зле, ако поспи малко.

Когато отново отворил очи, видял козелът да лежи до него и да дъвче спокойно.

– Що щеш тука, рошльо? – рипнал на крака и разтъркал очи момъкът. – Да не би още да сънувам?

– Идвам с тебе – отвърнал еднорогият. – Ще те следвам по петите до края на света, ако трябва. А когато един ден се качим на пиратския кораб, не се тревожи – няма как капитанът да не намери подходяща работа и за мен. Козелът обяснил, че може да яде трева и шума и да пие вода от волска стъпка.

– Грижата ми е за теб – рекъл. – Защото ти можеш да напасеш стадо, но сам да пасеш – не можеш. Знам и как да набавя малко пари, за да не умреш от глад. Ти, приятелю, си бил винаги мил с мен и затова реших да не те оставям самичък. И нещо друго знам, но сега е рано да ти го кажа. Давай да тръгваме, Ларис. Заобиколни пътища ще търсим, защото, казах ти вече, правите са тежки и опасни.

Още на другия ден двамата отишли на един говежди пазар и както се били разбрали, Ларис предложил козела за продажба. Една жълтица дал някакъв търговец, две предложил втори. Третият го купил за три. Вързал козела за талигата си, седнал в нея и потеглил. По пътя обаче задрямал, а козелът това и чакал: разплел възела с острия си рог и офейкал. Шмугнал се в гората, дочакал там Ларис и двамата продължили по криви пътища към морето.

Месец минал, минали два... още един се притурил към тях набързо. Една вечер двамата другари стигнали висок скалист бряг с малък залив и легнали да се наспят до насита. Вълни се плискали под краката им, бриз галел лицата им като меки коси на морска сирена, когато ги разсъннали тиха музика и песни. Идвали отдалече, но нищо не се виждало: морето било по-тъмно и от небето. Ларис си спомнил за книжката, от

която научил, че пиратските фрегати не светят нощем, за да не ги види никой.

– Ще слезем от скалата още сега, рошльо – рекъл той. – Знам, че можеш да пееш като козел, а аз ще припявам думите на пиратската песен, които сам написах. Можеш ли да я запомниш до разсъмване, ако ти я кажа три пъти?

– И слонът помни по-малко от мен, приятелю – отвърнал еднорогият, – но всеки със славата си. За мен казват, че врещя като дран-недодран, но почакай сам да видиш какво мога. Разчитай на мен, тръгваме.

Утрото било облачно и очертанията на фрегатата изплували бавно пред погледите им. Като видели, че първите платна се вдигат, Ларис попитал:

– Готов ли си, друже? Да започваме с химна. Врещи колкото ти глас държи, та и бившият ти стопанин да те чуе в съня си. Едно, две, три!

*Дай барута тук, човече,
корабът е близо вече;
щом на метри е оттука,
хвърляй абордажна кука.
Топ да пука! Бомба-рамба!
Ром налейте пак. Карамба!*

Платната продължавали да се вдигат нагоре...

– Май никой не ни чува – рекъл козелът.

– Да врещя ли още по-силно?

– Стига да можеш – отговорил Ларис.

– Давай нататък!

*Страх и прошка не познавам,
жал и милост не признавам.
Радост друга като няма,
плячка има тук голяма.
Топ да пука! Бомба-рамба!
Ром налейте пак. Карамба!*

Платната спрели да се вдигат. Капитанът взел далекогледа и заповядал нещо на екипажа си.

– Видяха ни! – подскочил от радост Ларис.

– Чуха ни! – заподскачал с него и еднорогият.

Когато спрели да подскачат, видели, че нищо на палубата не помръдва.

– Ще си оскубя брадата – ядосал се козелът.

– Явно трябва да изпеем песента докрай, приятелю. Едно, две, три!

На палубата ще пия за

пиратската магия.

Който иска, да си кюта

долу в мръсната каюта.

Топ да пука! Бомба-рамба!

Ром налейте пак. Карамба!

Свършила песента и двамата видели как екипажът спуска една лодка във водата.

Половин час по-късно те застанали лице в лице с едноокия и еднокрак капитан Тикотар.

– Аз съм бившият козар Ларис, а този рошав козел е храбрият ми еднорог приятел – представил себе си и козела той. – Готов съм десет години да търкам палубата на приказната ти фрегата, капитан Тикотар. Искам да служа храбро при теб – краля на всички морета, и при краля на целия световен въздух – Урагана, за да стана корав морски вълк. Видях, че галионът¹ на кораба ти е напълно потрошен и предлагам козелът да заеме неговото място. Той също е готов да ти служи срещу кофа прясна вода и няколко стиски сено на ден като единствения жив галион в цялото световно море. Ах, щях насмалко да забравя: носим ти най-сърдечни поздрави и препоръки от горското семейство Лорти.

Като чул това важно за него име, капитан Тикотар не се подвоумил за миг даже. Фрегатата вдигнала всичките си платна и отплавала първо като делфин в безкрайния океан.

Минали десет години. В стотици огнени битки и ураганни бури Ларис възмъжал и закалил тяло, дух и воля. Но в последната и най-жестока от всички преди нея загубил своя смел и най-верен приятел – козела. Смъртоносно ранен бил и храбрият капитан Тикотар. След като му завещал всичките си несметни богатства, миг преди да издъхне, еднокракият и едноок пират се надигнал от койката и с последни сили извикал:

– Искам музикантите да свирят и всички да изпеее трезви любимата ми песен – Празникът на пирата. След това я повторете още два пъти, а после може да ме хвърлите на акулите.

1 галион – декоративна фигура-символ, поставяна на носа на средновековните кораби. (Различава се от „галеон“, което е вид платноход, а не фигурат на носа на кораба).

На следващата година капитан Ларис придобил най-страшния за времето си боен флот и акостираше в голямото пристанище на старото кралство. На носа на флагманския му кораб заповядал да поставят бронзова фигура на еднорогия козел. Сам кралят дошъл да го посрещне и да му даде дъщеря си за жена. А кралството си завещал с печат, подпис и непознати дотогава почести на достойния си зет крал Ларис I.

Михаел Стомин е роден в Пловдив и живее в Германия от 1975 г. насам. **По професия лекар, той пише за собствено удоволствие.**

Коментари (19)

Добавяне на нов

- 30-11-2014|**Pankara 2**

Слабо и безсмислено. Докторът го кара по инерция – има кой да го печата – има глупости. Ако спрат да го печатят – трябва напън.

- 30-11-2014|**Гост**

да го печатат

Pankara 2 пише:

Слабо и безсмислено. Докторът го кара по инерция – има кой да го печата – има глупости. Ако спрат да го печатят – трябва напън.

- 30-11-2014|**Георги Папазян**

Великолепно, д-р Стомин! Потънах с наслада във Вашата приказка, спях сладко, сладко в корубата на горското семейство Лорти, поиграх си

с козела на палубата на пиратския кораб и най-накрая, както си му е редът, се ожених за кралската дъщеря. И цялата тази авантюра дължа на удоволствието и сладкодумието, с което Вие обичате да разказвате. Разкажете ни още нещо, моля.

• 30-11-2014|**Георги Папазян**

Прочее, прочетох на бавни и пивки глътки и „Великата Жу“. Завидях Ви. Вие се имате със Словото и то си личи.

• 30-11-2014|**Чингиз Кан** – прасин

I

Цветът на млякото

„Всичко, което е имало да стане,
е можело и да не се случи;
но не всичко, което има да се случи,
може и да не стане.“

Неизвестен киядитски автор

Вчера, драги мои далечни братовчеди, научих, че отново сте нанизали дълъг гердан от празнични дни – общо десет неделника –, по-точно десет празни/чни/ денонощия. /“Неделник“ е по-почтена дума от „уикенд“/. Хубаво сте я курдисали, но разбрах също, че ще трябва да ги доработвате, което е като да предплатиш на зидаря, и после да чакаш работа от него. Ваша работа, щом така сте решили, добре, но понеже познавам причините, нека напомня, че няма да е зле, ако мързелът ви мисли не само когато работи. Дано „И на тебе, куме, право в очите“ не е още една от многото ви безполезни мъдрости.

Пиша ви от Гела. Чуval ли е някой от вас за тази прика-зка-планета, на чиято свръхатрактивност не може да устои дори светлината? Невидима за простото човешко око отвън, отвътре тя е „прозрачна хармония на тишината“. Така я нарече неотдавна не кой да е, а глухия гений, сътворил „Лунната соната“, който твърди, че сонатата била сътворила гения му. Склонен съм да му вярвам, защото знам от опит, че истината има не само обратна страна, но и никога не е – както вярвате вие, скъпи братовчеди – по средата; по средата са само посредствените факти. Гениалният Лудвиг пристигна тук в края на март 1827 година. А аз се преселих

на Гела точно /което едва ли е случайно/ шестстотин години по-рано – в 1227-а, и сега сме добри съседни: той, както недвусмислено подсказва името му, е феерична хармония от цветни градински лехи, аз – степен вятър и звън на стомана. Казано още по-ме-тафорично, взаимното ни възхищение е прозрачността на тиши-ната, която той чува /вие бихте казали „композира“/, докато му чета приказки за диамантени зъби, препинателни знаци, бели котки, говорещи столове, пилешки супи, справедливи ветрове, покро-вители на плешиви, железни метли, сребърни подкови, бронзови. галиони и прочие приказност. Лудвиг казва /а той е особено по-дозрителен към всякакви „Belobungen“, т.е. похвали/, че ако готвачът Албон му скотви лотерия с галеански кокошинки, ще за-претне копринените си маншети, за да пресъздаде тая атлазена приказност в топовни залпове изстреляни от флагмана на бъдещия крал Ларис I, в мъгла от порфирени облаци, в ромон на коло-ратурни ручей и в бездиханни дивертисменти на вълшебната Ана 1. Преди да направя кратка пауза, ще споделя, че приказният капитан Тикотар е най-добродушният галеанец /не казвам „добро-сърдечен“, тъй като ние, жителите на Гела нямаме такъв орган като „сърце“/. На Гела живеят всякакви знаменитости, в това число стари морски и нови дигитални пирати, а Тикотар е най-фи-лософски настроения сред всички. „Съвършенство е онова, което нямаш“ е неговото учение за „обратните“ ипостаси, според което Гела е само междинна станция по стръмния път на падналата душа към него. [.....]

В тая връзка държа да поясня, че всички имена, които споме-навам, са същите, за които сте чували или изучавали на Гея. Но тук те не са гегански същества, а гелеански съществителни. Аз съм голям фен на мъдрия Плотин. Не съм го срещал никога и не го познавам лично, но все си мисля, че този срамежлив мъдрец е храбрият капитан Тикотар, който казва: „Следващата, по-висока, станция на възмогващата се душа е същността, а последната – същностността и Не мога да ви го обясня дори на клетия анг-лийски, който засмуква и последните трели на речта ви, след като си глътнахте /и в двата смисъла на думата/ езиците от страхопочитание пред ненаситната му гар 2.-[.....]

Позволете след това отклонение се върна отново на мисълта си: тук живее същността Лудвиг3. Ще уточня, че на Гела не се допуска заселване на всеки геганин 4. Тук са поселени същностите само на едри риби. Слава Богу, защото не понасям безсъщността на тълпите: ще трябва да

се преселвам на някоя друга планета. А тук не разполагам с канска администрация. /Неописуемо щастие е, че на Гела няма адвокати и съдилища. Впрочем, няма и журналисти. С една дума – няма корем, няма проблем. Единственият закон е Общ правилник на безтелесността./

Гея, Гея – душен затвор на осъдени души.

[.....]

„О, мисъл, накъде ме водиш“, беше попитал приживе Йохан Волфганг 5. Не съм го срещал отдавна, но доколкото знам, задава отчаяни въпроси и на гелеанските риби. А тук, както вече казах, те са много: една от най-фамозните е Салвадор 6, който нарисува без бои Волфганг като риборак. Кръсти картината си „Ниракнириба“ и смятам да я закача над постелята си. Ако ми я подари, разбира се: защото е безценна и няма нужда да я плащам. На Гела няма неща като „пари“ и „икономически растеж“. Това са само геянски недомислия; власт на телесно страстни, родени и отгледани от Майката-богиня. /Когато бях на Гея неведнъж виждах през проце-пите на тесните си клепачи възпятата от тях „майчина любов“ – тази вечно заледена Чомолунгма на същинското им его./

О, мисъл докъде ме доведе?...

Да, говоря още за Лудвиг, и нека доуточня: тук неговият ге-ний е нещо в себе си. То помни Мига, в който са сбрани наедно ми-нало, сега и бъдеше и ги облича в ноти. Правел го е успешно и там – на Гея –, прави го божествено и тук – на Гела. /Що се отнася до моите гръмотевични дела, тук те са меден звън на оркестрови чи-нели и горещо-кадифени вопли на валдхорни. Всекиму заслужено-то./ [.....]

Тук победени няма, и Лудвиг продължава да музицира. Но, както казах, не с ония геянски, проснати на черни петолиния, смешни, минаващи за много музикални в собствените си очи попови лъжички, известни ви като „ноти“. Без тях музиката му е съвършено вълшебство, което не се описва. Тъкмо поради това за окончателна редакция на писмото си до вас, скъпи братовчеди, се обърнах първо към бащата на Спасителя в ръжта 7, но той ми отказа без всякакви заобикалки: „праволинейно“, както сам се изрази. Не помня кой ми беше обяснил, че растежа на степната трева е градивно противоречие на единството. Може да е бил и самотният вятър, но това обяснява защо по-отзивчиви са противоречивите същности: прие бащата на госпожица Бобит 8, след като ме притисна да му дам „тематично“ – каквото и да значи това – интервю веднага след коледно-новогодишните ви празници. Труман 9 е неустоима атракция

и тук: трезв като сушена печурка, той още обещава на всички, че скоро да завърши Сбъднатите си молитви 10. Страшно та-лантлива същност е и изглежда ме харесва: обяснявам си го с това, че намирам таланта му за „несбъдната съетност“. Казвал съм му го и без повод, затуй предполагам. Той самият не крие, че приживе се е вземал за Колумб на прилагателното „върховен“, а сега се държи за корема от смях.

[.....]

Но по-важното е друго: Помните ли, далечни мои братовче-ди, ония четири хиляди тлъсти овни, с които ви платих срамно загубената от армията ми /кръгло 4000 пленника/ Овча битка при Жигулевските възвишения? 10 [... ..] Тогава ви бях страшно ядосан. [.....] Не исках да чувам думата българин до вчера, когато прочетох на глас и последната приказка – тая за неукротимия меч-тател Ларис I, твърдоглавия Еднорог и вече споменатия по-горе пират капитан Тикотар. Лудвиг я изслуша без помощта на слухо-вия си рог, много я хареса и веднага се захвана да пише десетата си симфония. Аз от своя страна се влюбих в безплътността и, а на Нова година ще могат да я чуят всички галеански фамозности в изпълнение на местната филхармония под диригентската палка на Херберт11. Вие ще я чуете след сума /нямам представа точно колко/ светлинни години, защото, както сами знаете, скоростта на звука е несравнимо по-ниска от тази на фотона. Не /бих искал да е така, но не аз съм открил нито хоризонта, нито съм Исаак12, така че не мога да манипулирам естествените закони, както правех с писаните и неписаните, когато имах цялата геянска власт на разположение. /За което, впрочем, платих висока цена, защото несбъднатите молитви струват прескъпо. [... ..]

Сетих се за още нещо: истина е, че си нямате планетен шампион по бокс, свестен футбол, мистър Бийн, Ниагара, моцаре-ла, Монца и ебола; че никой не ви се възхищава и не пише пох-вални слова за вас. Но си имате писменост. Защо, питам тогава /Те-нгри ми е свидетел/ оставяте на чужди летобройци да пишат с кра-ката си историите ви, неразумни?! Защо ви беше нужна благосло-вената писменост, като и сега не я използвате раземно? И от Гела виждам колко сте равнодушни и безотговорни към благород-ството и, затова ви моля, помогнете си сами: подкрепете с нея сла-бите и насърчете разколебаните; чуйте питащите, упътете тър-сещите, познайте можещите, разпознайте умните, припознайте ус-пелите, последвайте мъдрите, приютете изгубените, помил-

вайте разкаяните, посочете глупавите, вдигнете падналите, изправете по-каяните, накажете виновните, освестете блудните, озаптите всевластните; и вярвайте в тишината на писмеността си, защото тя е памет на светлината. Пишете за своята истина, и онези, които идват ще ви чуят. Тази сутрин лесничейт от Сребърната подкова ми донесе цвета на прясно издоено краве мляко и красиви поздравии от Малката пастирка, която стана принцеса. Да, няма невъзможни неща. Предай на някогашния велик владетел, никога да не забравя Темуджин¹³, рекла му, защото той е оня, който е знаел – повече от всички свои връстници –, че трябва да вярва, ако иска да получи. А пък аз, скъпи братовчеди, ви казвам с най-дълбоко уважение, че свобода значи избор. Не залагайте писмеността си като колум-бовите индианци. Не оставяйте водата на речта ви да пресъхне. Започнете – а трябва! – пак от а и бе. Миналото ви е едно и познато на всички; различни и непознати са само дните ви напред.

Питайте за пътищата и те ще ви повикат. Изберете правилния.

Светли празници!

Ваш:

Dschingis Khan

Milky Way Avn.1155-67

Post Box – DK-18081227 EH

GELLA (Far East)

P.S.

Това писмо е изпълненото обещание на Великия Кан – моя най-близък и далечен предтец, да напише коментар за „Диаманте-ните зъби на кралицата“, след като прочете и последната приказка. По незаобиколими към настоящия момент съображения ви го представям със съкращения. Предтецът ми е непоправим почитател на пренебрегнатата от вас собствена писмовност, и би се радвал много, ако неговия коментар бъде прочетен от любознателни по-сетители на това услужливо списание. Любимата му поговорка „Добрата ирония е светлата памет на истината“ е неговото на-помняне за настъпващите /подир предългите ви неделници/ трудни за вас и света дни. Посрещнете ги със светли усмивки.

С уважение:

Чингиз – син

1. Ана Павлова – руска балетистка

2. gar – (анг.) – зев

3. Лудвиг ван Бетховен
4. геянин – землянин, жител на Гея
5. Йохан Волфганг Гьоте
6. Салвадор Дали
7. Дж. Д Селинджър
8. госпожица Бобит – героиня на Труман Капоти
9. Труман Капати
10. Битката на волжките българи с монголската армия 1223 г.
11. Херберт фон Караян
12. Исаак Нютон
13. Темуджин – рожденото име на Чингис хан
14. Ана Павлова -

• 01-12-2014|**Теменуга и Васил Златанови**

Какво да напишем?! Има и по-умни от нас обаче както е известно у нас за хубавото не се говори. Или ако пък да, то малко. Но едно не разбираме и това е въпроса ми към издателя на Либералния преглед г н Златко Димитров Енев. Защо ни казвате, че г-н Стомин пише за собствено удоволствие? Писането на нещо, което се публикува не е ли вече споделено удоволствие с другите? А когато някой не го хареса какво е то тогава? Прави и впечатление че коментарите са малко. Това значи ли че на харизан кон зъбите не се гледат. Или пък българската публика е неблагодарна? Тук сме чели с жена ми и неща от много кадърни писатели като Златко Ангелов и Красимир Дамянов и други. Но и за тях никой добра или лоша, това няма значение дума не обелва. Защо това е така? Много ни харесаха разсъжденията на Чингиз Кан и искаме да му узнаем истинското му име. Но все си мислим, че това е г-н Златко Енев който си прави самореклама. Това е негов стил а той е много умен човек. Което не е лошо това е позволено щом е полезно и хубаво за обществото. Ако нее така нека да бъдем извинени. Накрая две думи за Г-н Михаел Стомин. Нека той да продължава да пише немските доктори нямат нужда от мизерните писателски хонорари тука, а пък ние ще се радваме. Защото приказките му са по гиздави от съдбата и живота ни. Благодарим Докторе. семейство Златанови

- 01-12-2014|Златко

За протокола: нямам и никога не съм имал нещо общо с господин, който се нарича „Чингиз кан“ (в интерес на истината, по едно време се бяхме здраво хванали за косите и най-вероятни ни спаси само това, че и двамата сме плешиви, доколкото разбирам). А рекламата си правят най-вече хора, които изпитват нужда от това. Не че тази слабост ми е непременно спестена, но някак в хода на годините потребността от нея сякаш започва да намалява – нещо, което ме изпълва със силно чувство за удовлетворение и, ако щете, *правилност* на пътя, по който съм поел от доста години насам...

- 01-12-2014|ШАЛТАЙ–БАЛТАЙ

Драги Чингиз Кан–прасин, все си мислех, че сте Ал. Птушко, съсценарист на Константин Ершов и Георгий Кропачев, дето още 1967г. правят в СССР филм на ужасите „Вий“ по гротеската на Николай Василиевич Гоголь. Този филм и до днес не е прекратен по стойност от холивудските сръчняги да бъдат кич. Не било така, даже не ви открих и сред натурчиците в онези апокалиптични сцени почти в края на филма. Но нещо ме чопли извътре, че имате някаква, па макар икосвена, връзка с тези събития– текстовете ви издават едно прилично познаване на гротеската като жанр и похват, но обща слабост с Йордан Радичков имате в несполучливо избраните ви екстраполации(полагания) и от там невъзможност да се изведе докрай, да изкристализира аморфният строеж на подхванатото изказване(в случая гротеската като жанр), щото просто разлято си остава до края говоренето...Хайде, Радичков не е завършил семинарията, в селото му го знаеха като Данчо Попа, но вие явно сте доста по-просветен и как да го кажа, понякога бълбенето като клисар пред заплата, ако не е стилизация, просто нефункционално пренапряга читателя. Както и да е, поне като склонност заслужавате моите адмирации. И една просба от мен: на кого е това четиристишие в началото и кой е автор на мъдрия афоризъм за иронията. Предварително Ви благодаря.

П.П. Този филм лесно се открива в сайта: www.mosfilm.ru.

- 01-12-2014|Чингиз Кан

Драги ми, Шалтай-Балтай!

Авторът, както на четиристишието, така и на поговорката съм аз, признавам; а „екстраполациите“, чието отсъствие Ви е попречило да ме

повишите в „Адмирал на гротеската“ може да откриете в многоточията, прилежно поставени в скоби. (Готов съм да твърдя – с пълно основание при това -, че Вие разполагате с неупотребена мощ от енергичност, нека я наречем „познавателност“, да ги „разчепкате“ (което е човешко) досетливо, безпогрешно и полезно, за мен и мене- подобни.) И още нещо: не исках да отегчавам издателя на ЛП – човек образован, затова и нетърпелив -, защото той не ми остави здрав косъм на главата преди време. Не му останах длъжен.Беше некрасиво.А аз съм почитател на Красотата итук – на Гела.

[.....]

В приказката „Мъдрият указ на краля“ авторът Михаел Стомин е пришил магично всемогъщие на Точката, и ако бяхте я прочели два пъти, непременно бихте ми дали право: право и всемогъщие са двуето-чие, следвано от крайно – както и да го тълкуваме – заключение. Като например: обичам думите, защото не им вярвам; или пък: вярвам на позрачността, защото не я виждам. (Примерът с жените е непрозрачна екстраполярност.)

И така: аз лично прочетох всички приказки на Стомин. Какво да ви кажа? Философия, задаваща въпроси, на които метафизиката отговаря – както става във всяка добра приказка. Забавна почтеност, другото – приказки, и затова, ако Ви се шалтави-балтави или чингизари-гелави, ще бъда винаги на нащрек и на линия.(Линията е физическо съседство на точки). Хубаво ще бъде.

Хубавото на хубавото е, че не съществува. То – като Вас и мен – се наслаждава на словесна линиеарност. Може би и затова поговорката Ви е харесала. Сократ казал: Който иронизира – философства. И, ако не беше изпил иронията на бучиниша, нямаше да е тука, и сигурно щеше да каже след двуето-чие: който не иска да философства, да не пита. Защото – казвам го аз – всеки отговор е двуличие.

И така, драги ми Шалтай- Балтай, моля, приежете поздравите ми.Само тук – на Гела има място за многолики отговори.

Ваш,

Чингиз Кан

• 01-12-2014|Златко

М-да. Неизбежно е, когато се срещнат двама неудовлетворени майстори на словото, да се започне нещо като предачница на думи... И все

пак, бих помолил ответника в този разговор (Ш-Б.) да се въздържи от продължаване на преденето. Отдавна не беше ми се налагало да се намесвам, не ми е приятно и в този случай. Балончета и дъвки – на друго място, ако обичате...

- 02-12-2014|**Георги и Здравка Мръвкови**

Купих си капсулите за отслабване и джаджата за пестене на ток, спокоен съм сега и мога да седна пред новия си телевизор. Жена ми казва, че телевизор идвало от теле+зор. Холът ни е голям, въздух много в него, откъдето идва и името му „празен“. Проветряваме го рядко поради ред практически причини. Но отсега нататък смятаме да го правим по-често, защото прочетохме простите приказки на доктор Стомин. Те са кротки и ни бяха нужни като свежия въздух, напираш откъм полите на Витоша. Освен това не плащаме екстра за аромата и удоволствието от тях. Прочетохме и всички коментари. Този на Чингиз Кан мирише като разтопен сняг. не мога да го обясня и попитах жена ми прав ли съм. Но Здравка има хрема в момента и не може да го потвърди. Тя ми чете приказките, и въпреки че гъгне, мечтаем за хубави старини. Остана да кажа тенкю.

- 02-12-2014|**Златко**

Ами тогава наздраве и успешно отслабване, бай Георги! Господин докторът беше така любезен да даде съгласието си за публикуване на прелестните му приказки в електронен формат, така че тия дни ще пусна книжката тук, за наслада и радост на добри читатели като теб и съпругата ти. Дълъг и добър живот на всички ни!

- 02-12-2014|**д-р Емануил Гачев**

Аз също съм лекар, но си мисля, че разбирам и от литература...Моите поздравления! Не е нужно навсякъде да се търси логика – и красотата на израза е изкуство!

- 03-12-2014|**Вальо**

Здравей Чичо Златко аз съм вальо и съм но от пловдив като Доктора който е писател. но аз съм още в четвърти клас и скоро няма да стана. Тате казва че от мен нищо не ставало обаче аз ще тренирам джудо отдо година пък тогава пак ще говорим. Той тате обича смели приказки като

за пиратът Тикотар А мама си пада по любовни приказки като за малкото пастирка и принцът. На мен ми е любима приказка за и петлето от приказката за ветровете. Днеска няма да ходя в училище кихав съм и кшлям като магаре и няма да ходя. Баща ми казва мамка му на всичко и снощи каза мамка му тва майна пак се сополеви нещо води го утре на докторк димитрова А тя е много красива. Т как да стана и писател Чичо Златко искам да те питам. а като видиш доктора кажи му че съм му фен и много други в класа има като мене Госпожата харесва най приказката за плешивия крал не знам защо но я харесва много. Втори и мъж бил също много плешив сигурно това е причина. Докторът и Той е от Пловдив обаче живеел в германия което е по добре отколкото тука. Тряба дасвършвам много стана дълго. ПоЖелавам ти Приятен ден.

Валентин Марков, Вальо

- 03-12-2014|**Златко**

Уморен съм от глума, (не)уважаеми читатели мои и на господин Стомин (който е по-мъдър от мен и просто не реагира на дребнавостта човешка). Търсете си друга разтуха сред родната пустош, ако обичате!

- 04-12-2014|**Цв. Маркова**

Здравейте господин Енев

от името и на съпруга ми моля да извините постъпката на сина ни. Истина е, че всички харесваме приказките на д-р Стомин и учителката на Валентин е хубава млада жена. Още веднъж, простете..

- 04-12-2014|**Златко**

Хм, надявам се сега тук да не се оформи дискуссионен кръжец около прелестите на учителката на Валентин (не че тия неща не ме интересуват де:)

В замяна на това пък имам чудесна новина за (надявам се, вече многобройните) почитатели на господин Стомин: от тази седмица „Либерален преглед“ започва да публикува в продължения неговия роман **„Пратеникът на Матей“** (който се подготвя за електронно издание във варненското издателство „Литернет“ – надявам се да не се получат препирни по повод кой сега има право какво да публикува). Във всеки случай публикацията тук, не ще и дума, се извършва с личното съгласие на господин Стомин.

И така, наздраве да е! Очакват ни нови мигове на наслаждение и духовен мир с прозата на един от най-изящните майстори на словото в съвременната българска проза...

- 18-12-2014|**Цвятко от с. Цалапица**

Вие си се препирайте колкото си щете а пък ние ще си четем защото Докторът Стомин е голяма работа. Голяма не българска.

- 18-12-2014|**Златко**

Хайде сега и историята на преподобния отец Делан, Цвятко. Тя май е още по-хубава...

Декември 2014

Мистерията на ГО

Автор: Алан Левиновиц

Древната игра, в която компютрите все още не могат да печелят

Реми Кулон (вляво) и неговата компютърна програма, Crazy Stone, в мач срещу гросмайстор Норимото Йода и играта ГО. Фото: Такаши Осато/WIRED

ТОКИО, ЯПОНИЯ – Реми Кулон седи в офисен стол, приведен над малко очукан Макбук лаптоп, в надеждата, че той ще направи нещото, което никоя машина все още не е постигала.

Това може би ще отнеме още една или друга година, но дългосрочното усилие започва тук, в японския Институт за електро-комуникации. Обстановката е далеч от бляскава – неприветлива зала за конференции

с облицовка от фалшиво дърво и неприятно флуоресцентно осветление – но мястото е все още изпълнено с напрежение. Пред старичкия екран на проектора в един от ъглите са се насъбрали наблюдатели, телевизионен екип се подготвя да предава турнира по онлайн-телевизията, заедно с анализи на живо, предоставяни от двама професионални коментатори.

Кулон носи все същия поло-пуловер и фини очила без рамка, които носеше по време на миналогодишния турнир, и седи непосредствено до последния си противник, негов сънародник на име Симон Виенò, който изглежда като по-младежка версия на самия него – французин, строен и много скромен. Двамата не се гледат. Погледите им са фокусирани върху компютрите пред тях. Кулон играе със софтуерна програма на име Crazy Stone – плод на повече от седем години работа – а програмата на другия се нарича Nomitan (програмирана е от Виено и неговия японски партньор, Коколо Икеда).

Crazy Stone и Nomitan играят партия от играта ГО, източното съответствие на шаха. На двата екрана се виждат виртуални дъски за ГО – квадратна мрежа от 19 x 19 линии, изпълнена с черни и бели пулове, всеки от тях поставен на пресечната точка между две линии. Ако Crazy Stone успее да спечели и стигне до финала, ще получи правото да играе срещу един от най-добрите играчи на ГО в Япония. Никоя машина не е успявала дотук да победи някой от водещите играчи – не и без да е получавала предварителен аванс¹. Дори и ако стигне до мача между човек и машина, Crazy Stone няма шансове да промени това състояние на нещата, но Кулон иска да види докъде е стигнало творението му.

Предизвикателството е респектиращо. През 1994 машините взеха короната в играта на шашки, а след това програма на име Chinook победи най-силния жив играч. Три години по-късно суперкомпютърът Deep Blue на IBM победи в мач световния шампион Гари Каспаров. Днес вече компютрите са равни или надминават хората в игрите на шах, Отело, скрабл, табла, покер, дори и *Jeopardy*². Но не и в ГО. Това е единствената класическа интелектуална игра, в която човешките мозъци все още са по-силни от хардуера.

1 В играта ГО, за разлика от шахмата, е обичайно по-силният играч да дава аванс на по-слабия (под формата на пулове, предварително поставени на някои от ключовите полета по дъската). Бел. пр.

2 Телевизионна игра-викторина, широко известна и имитирана по цял свят. Бел. пр.

Измислена преди повече от 2500 години в Китай, ГО е била любима игра на императори и генерали, интелектуалци и деца-чудо. Подобно на шаха, това е информационна игра, в която изходът е перфектно-детерминистки – тоест игра, в която от играчите не се крие никаква информация и няма елементи на случайност като зарове. И, също като при шаха, това е борба между двама противници. Играта започва с празна дъска, върху която противниците поставят последователно черни и бели пулове, опитвайки да заградят колкото се може повече територия, като същевременно се противопоставят на опитите за заграждане от отсрещната страна. Това може и да изглежда по-просто от шаха, но всъщност не е. Във времето, когато Deep Blue вече побеждаваше Каспаров, най-добрите програми за ГО не можеха да се противопоставят дори на някой по-добър аматьор. И въпреки огромния прогрес на техниката оттогава насам – в наши дни Каспаров вече може да изгуби и срещу домашния ви компютър – автоматизацията на играта ГО на експертно ниво си остава едно от най-големите нерешени предизвикателства пред изкуствения интелект.

Реми Кулон е част от малка общност на компютърни специалисти, които се надяват да решат тази задача. Всяка година през месец март най-добрите програмисти на ГО се събират тук, за да се състезават за Купата на университета за електро-комуникации (UEC) – компютърен турнир за ГО, в който двамата финалисти получават като награда правото да играят мачове срещу избрани „ГО-мъдреци“, което е еквивалентна на гротмайсторска степен в шахмата. Организаторите наричат тези мачове на машини срещу хора Densei-sen, което означава „Битката на електрическите мъдреци“.

В тазгодишната купа, Crazy Stone на Кулон е фаворитът. През първия ден на турнира програмата завърши без загуба, което ѝ предостави първата позиция в днешната поредица от мачове на елиминиране, с право да пропусне първия рунд. Сега тече вторият рунд и Виено, сравнително нов човек на компютърната сцена за ГО, ми казва, че ще бъде много доволен ако програмата му успее просто да окаже добра съпротива. „Nomitan използва много от триковете на Реми, но не вярвам това да се окаже достатъчно“, казва той. „Crazy Stone е много по-силна програма“.

Компютърните екрани пред Кулон и Виено показват статистики, от които може да се види как всяка от програмите оценява шансовете си за победа. Макар че играта едва започва, Crazy Stone вече е 58 процента си-

гурен, че ще спечели. Странно, но оценката на Nomitan за собствените му шансове е приблизително същата. Когато посочвам това на Кулон и Виено, и двамата се засмиват. „Не може да се има пълно доверие на тези алгоритми“, обяснява Виено. „Те винаги са малко прекалено самоуверени“.

Официалните коментари започват едва при финалния мач, но с напредването на втория рунд около коментатора Майкъл Редмонд се събира малка тълпа, очакваща да чуе какво мисли. Харизматичният Редмонд, американец, е една от малкото не-азиатски звезди на играта ГО. Започнал е да играе професионално в Япония на 18 годишна възраст и си остава единственият западняк, постигнал 9-ти дан, най-високата степен в играта. „Не познавам стила на играча с черните“, казва той, имайки пред вид Nomitan, „но той е много наперен, много по-агресивен от онзи на Crazy Stone. Много добър tesuji. При хората tesuji е доста добро указание за силата на играча. В наши дни започвам все по-често да го виждам при компютрите“.

Tesuji означава нещо като „умна игра“ и ходовете на Nomitan създават сериозни проблеми на Crazy Stone. Изминала е почти половината от партията, а оценката на Crazy Stone е вече само около 55 процента, което означава, че шансовете са равни. След още няколко хода друг професионален играч на име О Мейен заявява, че Nomitan вече води. Докато останалите партии в залата приключват, тълпата пред проектора започва да става все по-шумна. Съдейки по възклицанията, шансовете на Crazy Stone намаляват все повече.

Повечето от хората в залата приемат думите на професионалисти като О Мейен с пълно доверие. Впрочем, друг избор едва ли има, тъй като игрите на ГО са често толкова сложни, че само изключително силни играчи могат да разберат какво се случва на дъската. Дори за Кулон, който е добър, но не и силен играч на ГО, ходовете на Crazy Stone си остават най-често неразбираеми. Но Кулон вижда в себе си програмист, а не толкова играч, което му позволява да остане спокоен пред лицето на професионалния скептицизъм. Той се доверява на оценката, която му показва Crazy Stone. „Може би О Мейен мисли за това коя от позициите изглежда по-добра“, казва той, с напевен френски акцент. „Но аз знам, че Crazy Stone е много по-силен от Nomitan. Така че просто очаквам в някакъв момент Nomitan да изгуби нишката.“

Така и става. Crazy Stone прави поредица ходове, които предизвикват одобрително мърморене откъм тълпата. Въпреки онзи първоначален *tesuji*, Nomitan губи предимството си. Скоро оценката на Crazy Stone се изкачва до 80 процента и Nomitan се предава.

Останалите мачове, водещи до финала, не са особено вълнуващи, с изключение на една от полуфиналните битки. Зен, най-големият съперник на Crazy Stone, и миналогодишен втори, почти губи срещу някаква програма на име Айа. Играта започва със сложна локална битка в горния десен ъгъл, като всяка от страните се опитва да поддържа пуловете си живи. Отначало Зен играе с отличен *киай*, тоест боен дух. Тази част от дъската изглежда твърдо определена. А след това, без видима причина, Зен прави очевидна грешка, с което предизвиква колективна въздишка в залата. Програмистът му, японец с дълга посивяла коса, на име Хидеки Като, гледа неотлъчно нивото на оценките на екрана. В края на краищата Зен успява да спечели преднина и Айа се предава. Финалният мач е определен: Crazy Stone срещу Зен.

Мистерията на ГО

Дори и на Запад ГО отдавна вече е любима игра на математици, физици и компютърни специалисти. Айнщайн е играел ГО когато е бил в Принстън, както и математикът Джон Неш. Видният компютърен учен Алан Тюринг е бил фен на ГО и докато е работел като специалист по дешифриране по време на Втората световна война, където е запознал с играта колегата си А. Дж. Гуд. Гуд дава силен начален тласък на играта в западния свят със статията си от 1965 в списание *New Scientist* на име „Мистерията на ГО“.

Гуд започва изложението си със забележката, че ГО се намира далеч над всички останали стратегически игри – мнение, споделяно от почти всички играчи на ГО, които съм срещал. „На Запад се играе шах, но ГО е несравнимо по-изтънчена и по-интелектуална игра“, казва южнокореецът Ли Се-Дол, може би най-силният жив играч на ГО и един от малцината, които всяка година печелят седемцифрени суми от турнирни награди. Изтънчеността, разбира се, е нещо субективно. Но си остава факт. Че от всички световни игри с перфектно-детерминистки характер – тик-так-то, шахмат, шашки, Отело, **Шанги**, **Шоги** – ГО е единствената, в която компютрите нямат шанс срещу хората.

И това е така не защото програмистите не са правили подобни опити. Също като при шаха, те са опитвали да създадат съответни компю-

търни програми в продължение на петдесет години, със значително по-малко успех. Първите шахматни програми са написани през ранните петдесет години, една от тях от самия Туринг. Около 1970 те вече бяха доста добри. Но чак до 1962, въпреки популярността на играта сред програмистите, само двама души са успели да напишат програми за ГО, като нито една от тях не е тествана в игра с хора.

Накрая, през 1968, геният на компютърната теория Алфред Зобрист създава първата програма, способна да победи някой пълен начинаещ. Това е многообещаваща първа стъпка, но въпреки огромните количества време, усилия, брилянтност и невероятен прогрес в изчислителната мощ на машините, програмите си остават неспособни да победят добре играещи аматьори в продължение на следващите няколко десетилетия.

За да разберете защо е така, опитайте се да мислите за ГО, сравнявайки я с шахмата. В началото на една шахматна партия белите имат двадесет възможни хода. След това черните имат също двадесет възможности. След като и двете страни са изиграли първия ход, на дъската има 400 възможни позиции. В сравнение с това при ГО се започва с празна дъска, при която черните имат 361 възможни хода¹, всеки от тях на пресечните точки в координатна система от 19 x 19 линии. Белите от своя страна разполагат с 360 възможни хода. Това прави 129,960 възможни позиции след първите ходове.

Степента, с която възможните позиции нарастват е директно пропорционална на „фактора на разклонение“ на дадена игра, тоест средния брой ходове, възможни при всеки следващ ход. При шаха факторът на разклонение е 35. При ГО той е 250. Игрите с висок фактор на разклонение правят класическите алгоритми за търсене от рода на *minimax* изключително трудоемки. Minimax създава таблица с разклонения, която изчислява възможните ходове, симулирайки всички теоретични позиции, възникващи на следващия ход, а след това търси най-добрия ход въз основа на изчисления, минимизиращи възможността за постигане на най-добър сценарий за противника. Подобренията в този алгоритъм – като например *алфа-бета-търсене* или *нулев-ход* – съкращават значително обема на разклоненията, като идентифицират ходовете, които заслужават повече внимание и улесняват по-бързото и по-задълбочено

1 В отличие от шаха, при ГО първият ход принадлежи на играча с черните пулове. Бел. пр.

търсене. Но онова, което функционира при шаха – а също при шашките или Отело – не функционира при ГО.

Проблемът е в това, че намирането на ходовете, които заслужават внимание при ГО много често е силно мистериозен процес. „Значи, човек гледа дъската и просто знае“, обяснява ми Редмонд докато стоим пред екрана на проектора и гледаме как Crazy Stone намалява преднината на Nomitan. „Това е нещо подсъзнателно, което придобивате в хода на много години тренировки. Ще видя някой ход и ще съм сигурен, че той е правилния, но няма да съм в състояние да ви обясня точно защо е така. Просто го знам.“

Също толкова неразбираем е и процесът на оценяване на отделните конфигурации на дъската. В шаха има някои очевидни правила. Ако например след десет възможни хода една от страните е изгубила кон, а другата не, то по принцип е ясно кой има предимство. Не е така при ГО, където няма лесен начин да се докаже защо позицията на черните е голяма, но уязвима, или защо белите имат лоша игра. Тези неща може да изглеждат очевидни за експертните играчи, но при липса на лесен начин за тяхното точно измерване, те ще си останат невидими за компютрите. А щом няма добър начин за оценяване на междинните позиции, алфа-бета-алгоритъмът, който извършва глобалните търсения на ходове, няма как да намери начин за определяне на това кои ходове ще доведат до най-добър резултат.

Не че това има особено голямо значение: невъзможно високият фактор на разклонение, както и на възможни конфигурации на дъската, правят алфа-бета-алгоритмите почти безполезни, дори и след като са приложени определени подобрения. Добавете към това средната продължителността на една игра – при шаха това са четиридесет хода, при ГО те са 200 – и компютърният ГО започва да изглежда като безсмислена идея.

В търсене на мисловния скок

И въпреки това, след Зобрист, програмистите на ГО са продължили усилията си и постепенно са постигнали определен прогрес. Но едва през 1979 един петгодишен проект на компютърния учен Брюс Уилкокс води до създаването на програма, способна да победи аматьори на ниско ниво.

За разлика от програмистите на шахматни програми, Уилкокс се съсредоточава почти изключително върху проблема за моделиране на

експертна интелигентност, като събира огромна база данни от позиции, взети от игрите на Джеймс Къруин, един от най-силните западни играчи, който по-късно заминава за Япония, за да стане вторият професионален западен играч в историята на играта. Програмата му разделя дъската на по-малки, обозрими зони, а след това използва базата данни, за да предлага възможни ходове, прилагайки йерархични функции, за да избере най-добрия сред тях. Гледащите далеч напред алгоритми като алфа-бета, от дълги години крайтъглен камък при програмирането на игрови модели, липсват напълно от първоначалните варианти на програмата.

По време на развойния процес самият Уилкокс става много силен играч на непрофесионално ниво, незаменима способност за ранните програмисти на ГО, като се има пред вид до каква степен тогавашните програми зависят от задълбоченото разбиране на играта. Всички те – Марк Буун (програма Голиат), Дейвид Фуотланд (Многого лица на ГО), Чен Жишинг (Хандток и Гомат) – тоест всички победители при състезанията между различните програми на ГО от 80-те и 90-те години, са отлични играчи, и именно комбинацията от задълбочено разбиране на играта и експертни компютърни знания прави възможни постоянните подобрения от 1990-те години. А след това, някак внезапно, прогресът престава. Програмите стигат до едно ниво на трудност, което създава проблеми и на хората-играчи.

„Много хора стигат до определено ниво на силна аматьорска игра и никога не стават по-силни“, обяснява Дейвид Фуотланд. Освен в качеството си на програмист на една от ранните програми за ГО, той е работил и като главен инженер на процесора PA-RISC на Хюлет-Пакард от 1970-те години, където тества програмата си. „Има някакъв мисловен скок, който трябва да бъде постигнат, за да може човек да задмине тази блокада – и програмите се сблъскаха с абсолютно същия проблем. Проблемът е в това да бъдеш в състояние да обхващаш с мисловния си поглед цялата дъска, а не само локалните битки“.

Фуотланд и други програмисти дълго са опитвали да модифицират програмите си така, че да им придадат способността за търсене на ходове по цялата дъска. Успяват да постигнат определен прогрес, но около 2004 нещата отново започват да буксуват и достъпните възможности изглеждат изчерпани. Липсва процесорна сила. За да се извършат търсения дори само с един ход по-дълбоко, се изисква невъзможно бърза

машина. Най-трудната игра в света изглежда така, сякаш никога няма да бъде спечелена.

И тук в картината се появява Реми Кулон, чийто Crazy Stone въвежда нова ера на компютърния ГО. Бащата на Кулон също е програмист и през 1983 той подарява на сина си за Коледа игрален компютър от типа Videopac. По онова време Кулон е на девет години, някъде около възрастта, при която повечето звезди на играта ГО напускат дома си, за да започнат дългогодишно целодневно обучение в предназначени специално за целта училища. След по-малко от година Кулон е написал компютърен вариант на играта Mastermind. След четири години създава програма, която може да играе **Connect Four**. Програма за Отело следва скоро след това, а на 18 Кулон е написал и първата си шахматна програма.

Програмата, на име Crazy Bishop, била ужасна. Без достъп до Интернет Кулон е трябвало да изобретява всичко от нула. Но една година по-късно той започва да следва в технически университет, където университетските компютри му позволяват да разменя алгоритми и стратегии в онлайн-общностите на различни програмисти. Crazy Bishop започва бързо да се подобрява. През 1997 Deep Blue победи Каспаров, а Кулон посещава световния шампионат по компютърен шах в Париж, където неговата програма се представя прилично, а самият той се среща на живо с членовете на онлайн-общността. Това го вдъхновява да продължи следването си като програмист, а не като инженер. След кратки паузи за военна служба и магистърска степен по когнитивни науки, Кулон получава докторска степен по тема, свързана с обучението на роботи.

Макар че се е срещнал с ГО още по време на Компютърната олимпиада от 2002, Кулон не обръща много внимание на играта до 2005, когато, след като започва работа в Университета в Лил, той става научен ръководител на Гийом Шасло, студент, който иска да напише програма за ГО като магистърска работа. Шасло скоро напуска, за да работи по докторската си дисертация, но Кулон вече е заплепен и ГО се превръща в основното му занимание.

Облогът Монте Карло

Не след дълго той прави първия си пробив. Кулон е обменил идеи с колега на име Бруно Бузи, който смята, че тайната на компютърния ГО вероятно се крие в един компютърен алгоритъм, известен под името Монте Карло. Разработен през 1950-те с цел да се правят модели на атом-

ни експлозии, Монте Карло заменя голямомащабното търсене със статистическо измерване на няколко определени възможности. Подходът действително се оказва подходящ за ГО. Вместо да прави търсения във всяко разклонение на таблицата с разклонения, Монте Карло разиграва серия от случайни игри за всеки възможен ход, а след това извлича оценка на хода от анализа на резултатите.

Бузи не е успял да създаде работеща програма. Но Кулон намира нов начин за комбиниране на предимствата на старото търсене с ефективността на Монте Карло. Нарича новия алгоритъм „Монте Карло таблично търсене“ (MCTS) и през 2006 Crazy Stone печели първия си турнир. След като Кулон публикува резултатите си, други програмисти бързо интегрират новия алгоритъм в собствените си ГО програми и в продължение на две години Кулон работи върху друга френска програма, Мого, в която се използва по-прецизна версия на същия алгоритъм.

И макар че Crazy Stone печели Купата UEC през 2007 и 2008, екипът на Мого използва мачовете на хора срещу машини, за да пробърне войната за публичност в своя полза. Кулон страда остро от липсата на внимание. Когато нито публиката, нито собственият университет му отдават признанието, което заслужава, той губи мотивация и престава да работи по ГО в продължение на почти две години.

Може би с това заниманията му с ГО биха приключили, ако през 2010 Кулон не би получил имейл от Икеда Осаму, главният мениджър на Unbalance, японска фирма за компютърни игри. Икеда го пита дали би се съгласил да лицензира Crazy Stone. Unbalance контролира около една трета от многомилionenния глобален пазар за компютърен ГО, но комерсиалната версия на програмата Zen е започнала да увеличава пазарния си дял. Икеда се нуждае от Кулон за да укрепи позицията на собствената си компания.

Първата комерсиална версия на Crazy Stone се появява на пазара през пролетта на 2011. През март 2013 създаването на Кулон се връща отново на турнира за купата UEC, като на финала побеждава Zen и – след като е получил предимство от четири пула в началото на играта – печели първата игра на компютър срещу жив човек: японският професионалист Йюшио Ишида (по прякор „компютърът Ишида“). Тези победи имат огромно значение за Кулон, както в емоционално, така и във финансово отношение. Човек може да види какво е значението им в магазина на японската федерация за ГО, където на стената зад щанда, на

който се продава програмата, е закрепена изрезка от вестник, която показва киселата физиономия на професионалиста, предаващ играта на създаването на Кулон.

Изключително човешки

По време на първата почивка в тазгодишния финал на УЕС, телевизионният екип се впуска в действие. Редмонд, с микрофон в ръка, застава от едната страна на магнитната демонстрационна дъска. От другата страна е Наруми Осава, дребничък професионалист с четвърти дан, който, по стандартен японски маниер, ще функционира като сервилен помощник при анализа на играта, воден от Редмонд.

След като всичко е на мястото си, Като и Кулон отиват до дъската за провеждане на процедурата „нигири“, тоест кой ще има право на пръв ход. Кулон грабва шепа пулове от дървения съд до дъската. Като трябва да познае дали борят им е четен или нечетен. Предположението му е правилно и програмата на японеца получава черните пулове и правото на първи ход. Играта започва.

Само след три хода залата експлодира от възбуда. След като е поставил два пула на ключовите ъглови позиции – стандартно начало за тази игра – Зен поставя третия си пул почти в центъра на дъската. Ходът е откровено ексцентричен и дори Като е донякъде слисан. „Това не е човешко решение“, шепне ми Виено. „Зен обича да прави мойо по средата на дъската, също като майстор Такемия. Може би това е новият му стил“.

Като и Кулон седят един до друг с очи, вперени в екраните на лаптопите, от време на време разменят по някоя дума. В горния ляв ъгъл на дъската се започва интересна борба – Crazy Stone напада, а Зен се опитва да укрепи позицията си. Тълпата започва да шушне когато Редмонд обявява един от ходовете на Зае за „изключително човешки“. Черните и бели пулове продължават да запълват дъската, красиви както винаги, оформяйки фигура, известна под названието „филтриран фрактал“ (percolated fractal).

Внезапно лицето на Кулон се изпълва с напрежение. Оценките на Crazy Stone за изхода на играта растат бързо, прекалено бързо, скоро те надминават 60 процента. Оказва се, че програмата е оценила погрешно един семей, или надпревара по обграждане на чуждите пулове, и смята една група собствени пулове от горния десен ъгъл за сигурна, докато тя всъщност не е. И тъй като изборът на ходове зависи от точната оценка на цялостната позиция на дъската, погрешно оценената група се оказва

фатална. На 186-я ход Crazy Stone се предава и Зен става новия шампион на УЕС.

По-късно същата вечер, по време на официалния банкет, Кулон казва, че не се чувства чак толкова зле, макар че аз предполагам, че е сериозно разочарован. Все пак той има шансове за компенсация. Като финалист, Crazy Stone все още има правото да играе срещу човешки майстор.

Битката на електронните мъдреци

За Кулон Битката на електронните мъдреци не е чак толкова важна. „Реалната конкуренция е в играта на програма срещу програма“, казва ми той по време на едно от ранните ни телефонни интервюта. „Когато противникът ми е друг програмист, ние правим едно и също нещо. Можем да разговаряме един с друг. Но когато играя срещу професионалист и той се опитва да ми обяснява ходовете си, нивото му е прекалено високо и аз не разбирам нищо. Той пък не може да разбере нищо от моя програмистки жаргон. Играта срещу живи хора е добра реклама, но за мен тя не е толкова интересна.“

Но когато се срещаме на реалния Densei-sen, той изглежда възбуден. Наоколо цари трескава активност. Залата за конференции от миналата седмица този път е резервирана за различни университетски величия, а за мачовете е подготвено ново, специално помещение с пълна тишина. Само съдията и хората, отчитащи времето, ще бъдат допуснати там, както и камерите, които показват за нас, тоест всички останали, какво се случва. Професионалните коментатори сега са в главната зала на сградата, където са се събрали поне стотина души, а телевизионните екипи очакват да видят как Crazy Stone и Зен ще се сблъскат с реални професионалисти.

През 2013 в Битката на електронните мъдреци е участвал Ишида „компютърът“ Ишидо, наричан така поради изключителните си способности за изчисляване на варианти и отлична игра в едншпила, края на играта. Тази година професионалистът е Норимото Йода, известен като капитан на японския тим, постигнал историческа победа над Южна Корея през 2006 в състезанието за купата Нонгшим, както и за това, че понякога стоварва пуловете с такава сила върху дъската, че ги чупи. След уводната церемония Кулон и Йода влизат в отделното помещение, покланят се и заемат местата си. В типичния си стил Йода е пристигнал, облечен в традиционно японско кимоно. В лявата си ръка държи съгнато ветрило. Кулон, също в типичния си стил, носи черен поло-пуловер.

До дъската пред тях са разположени две купи, пълни с пулове – черни за Кулон, бели за Йода.

Този път няма нигири. Crazy Stone получава масивно предимство – той започва с четири черни пула, поставени върху четирите ключови позиции на дъската (така наречените звездни позиции). Йода няма друг избор освен да започне в силно агресивен стил, за да неутрализира предимството на съперника си.

В залата за пресата не можем да слушаме коментарите на професионалистите. Вместо това аз гледам как Мурамацу Муракаксу, един от главните организатори на състезанието, играе приятелска игра срещу О Мейен, като двамата се опитват да предсказват ходовете на Йода и Crazy Stone. В хода на играта и двамата се съгласяват, че играта на Crazy Stone е отлична.

Междувременно Кулон гледа към дъската, към лаптопа, към съдиите – навсякъде другаде, но не и към все по-раздразнения Йода. След като Кулон поставя поредния си пул, очите на Йода се свиват забележимо. Той изпъшква и започва да си вее яростно с ветрилото. „Това беше отличен ход“, казва О Мейен. „Йода-сан сигурно е раздразнен“.

Crazy Stone продължава да играе отличен ГО и всички опити за нападение от страна на Йода се оказват напразни. Едва когато краят наближава, Crazy Stone разкрива истинската си компютърна идентичност. Водейки с единадесет точки, всеки нормален човек в неговата ситуация би изиграл няколко очевидни хода, след което би пасувал, което е обичайната процедура в ГО, с която се позволява на противника да се предаде. Вместо това алгоритмът на Crazy Stone е направен така, че да се интересува единствено от победа – без да се интересува от това с каква преднина. Кулон пышка докато Crazy Stone прави безполезен ход в собствената си територия, а след това още един. Играта продължава и Crazy Stone жертва точки, докато в края н краищата все пак решава да пасува и машината най-после е обявена за победител.

Кулон напуска колкото се може по-скоро бесния Йода и се присъединява към нас в помещението за пресата. „Гордея се с Crazy Stone“, казва той. „Много се гордея. Но първото нещо, с което ще се заема когато се прибера у дома ще бъде играта в ендшпила, така че да машината да не прави повече такива безсмислени ходове“. А след това нещата се проясняват. Йода успява да победи Зен във втория Densei-sen мач, а следователно славата от Битката на електронните мъдреци принадлежи на

Кулон, чиято програма е победила вече двама професионалисти, ако и чрез предварително дадено предимство.

Когато изкуственият интелект не е точно изкуствен интелект

След мача питам Кулон кога според него някоя машина ще спечели без предварително предимство. „Мисля, след около десет години“, казва той. „Но не обичам да правя предсказания“. Предпазливостта му е основателна. През 2007 г. главният програмист на Deer Blue, Фенг-Хсуинг Хсу, беше казал нещо много подобно за шахматните програми. Освен това Хсу предпочиташе алфа-бета търсенето пред алгоритъма Монте Карло, твърдейки, че „този алгоритъм няма да играе съществена роля при създаването на машина, която да победи най-добрите човешки играчи“. Едва ли е нужно да се уточнява, че и двете предсказания се оказаха погрешни.

Но дори и с Монте Карло „още десет години“ може да се окаже твърде оптимистична прогноза. И макар програмистите да са единомисленици, че някой ден машините ще бъдат еднозначно по-добри от хората, мнозина от специалистите по ГО са скептични. „Въпросът дали някога ще стигнат до там е неясен“, казва Уил Локхарт, режисьор на документалния филм за ГО *Играта на обкръжаването*. „Хората, които са наясно с това колко силни всъщност са професионалистите, те не са чак толкова сигурни“.

Според изследователя на сложни системи от Университета в Сидни, Майкъл Харѐ, професионалните играчи на ГО имат изключително непредсказуем стил на игра. Харѐ е анализирал различни ГО играчи с варираща сила, като се е фокусирал върху предсказуемостта на ходовете им, при определени конфигурации от пулове. „Резултатите бяха напълно неочаквани“, казва той. „Ходовете ставаха все по-предсказуеми, но само докато играчите стигнат до почти професионално ниво. Оттам нататък ходовете стават все по-непредсказуеми и никой не знае защо. Най-доброто ни предположение е, че информацията откъм останалите части на дъската започва да влияе върху вземането на решения по начин, който все още не разбираме“.

Това означава, че компютърните програми евентуално ще се сблъскат с нова стена. Може да се окаже, че липсата на прогрес сред ГО-програмите от миналата година е свидетелство за още едно качествено разделение – същото, което разграничава аматьорите от професиона-

листите. Ако това наистина е така, може би ще трябва да се стигне до същия вид пробив както при алгоритъма на Кулон, за да се очаква по-нататъшно развитие.

За мое удивление повечето програмисти смятат, че евентуалният успех на програмите им няма да зависи особено много от нарастването на бързината на компютрите. Според тях силата на ГО програмите зависи най-вече от качеството на кода. Процесорната сила помага донякъде, но само донякъде. И действително, при купата UEC се допускат компютри с всякаква сила и макар че някои фирми пристигат със супер-компютри, снабдени с по 2048 паралелни процесори, Crazy Stone и Zen правят магиите си на съвсем обикновен за наши дни, 64-битов хардвер.

Още по-удивителен е фактът, че никои от тях не гледат на програмите си като на „интелигентни“. „Играта ГО е впечатляващо сложна“, казва Кулон, „но тя няма нищо общо със сложността на човешкия интелект“. С други думи, Crazy Stone и Watson не са човешки същества. Те са решения на специфични проблеми. Ето защо не може да се очаква, че Watson на IBM ще бъде използван в борбата срещу рака, освен ако правенето на точни предположения при *Jeopardy* не се окаже полезно при лекуването на тумори. Развойната работа при създаването на Watson може и да помогне при създаването на програма за изкуствена диагностика, но тя няма да има нищо общо с Watson, по същия начин, по който Монте-Карло-алгоритмите, използвани при планирането на лечебни заведения, нямат нищо общо с Crazy Stone.

Хората, работещи в рекламния отдел на IBM, представят една по-различна картина, както го прави и пресата. Deep Blue и Watson могат и да печелят срещу хора в силно раздувани битки на човека срещу машината. Съответно, IBM може и да се представя като страж на портала в една нова епоха, онази на изкуствения интелект. Впримчени в една позиция между пълен атеизъм и ужасяващ страх от смъртта, учени като **Рей Кързуил** и други футуристи, подхранват тази погрешна представа, като обявяват гръмогласно идещия технологически апотеоз на човечеството, сливането на човека и машината, а пресата повтаря тази задъхана идиотщина чрез популярните медии. „Последната крепост на мозъка“, беше написано на корицата на *Newsweek* след поражението на Каспаров. Но всъщност машините дори не се доближават до някакво наподобяване функциите на мозъка – и създателите им са напълно съгласни с това.

Мнозина играчи на ГО гледат на играта като на последния бастион на човешка доминация над компютрите. Това гледище, което мълчаливо приема тезата за някаква битка между хората и машините, е дълбоко погрешно. Всъщност компютрите не могат да „спечелят“ нищо, не и докато не са в състояние да изпитват истинска радост от победата и тъга от загубата – едно програмистко предизвикателство, което прави ГО да изглежда като Тик-так-то. Мачовете на компютърния ГО не са последната крепост на мозъка. Те показват по-скоро какво огромно разстояние има да изминат машините, преди да постигнат нещо отдалечено подобно на истинска човешка интелигентност. А докато дойде този ден, най-добрият подход вероятно е онзи на самите програмисти. „За мен това е удоволствие“, казва Кулон. „Но това е всичко“.

Алан Левиновиц е асистент по философия и религия в университета Джеймс Медисън. Негови статии се появяват редовно в списания като Slate, Salon, The Believer и др..

Политиката на културния песимизъм

Автор: Фриц Стърн

Всичко започва като мистика и свършва като политика.

Шарл Пеги

По правило... нямам никаква полза от четенето на
йеремиади срещу злото – примерът на доброто е много по-ефика-
сен.

Уилям Джеймс

1.

Патологията на културната критика – това е темата на моето изследване¹. Целта ми е чрез анализа на мисълта и влиянието на трима водещи критици на модерна Германия от близкото минало да разкрия опасностите и дилемата на един определен вид културен песимизъм. Лагард, Лангбен и Мьолер ван ден Брук, чиито живот и дейност ни водят от средата на XIX в. до самия праг на Третия райх, бичуват – често много проникателно и с пълно право – слабостите на германската култура и германския духовен живот. Те обаче са повече от просто критици на културната криза на Германия: те са също така нейни симптоми и жертви. Те не успяват да премахнат злото, което диагностицират и което изпитват в собствения си живот, и затова се опитват да станат пророци, да посочат пътя към национално възраждане. С тази цел те предлагат реформи, които са безогледни и брутални, и същевременно идеалистични, националистически или пък съвсем утопични. Именно този рязък преход от отчаяние към утопия прави духовния им мир така фантазмагоричен.

Като моралисти и пазители на онова, което смятат за прастара традиция, те се борят против все по-ширещата се модерност, против растящото влияние на либерализма и секуларизацията. Те сочат с пръст всичко неудовлетворително в индустриалната цивилизация на Германия и

1 Източник: увод на книгата Fritz Stern, *The Politics of Cultural Despair: A Study in the Rise of the Germanic Ideology* (1961).

предупреждават настоятелно за опасността от загуба на вяра, единство и „културни ценности“. И тримата се обявяват против задълбочаващата се комерсиализация и пороците на градската култура – героични виталисти, борещи се против господството на разума и рутината. Дълбоко неудовлетворени от положението на Германия, те предричат, че много скоро от страха, който ги е обзел, ще страдат всички германци.

Още към средата на XIX в. Лагард (1827-91), един превъзходен ориенталист и изследовател на религиите, но като човек самотен и огорчен, прогласява упадък на германския духовен живот и развалата на неговия етос. По-късно той е един от най-острите критици на политическите успехи на Бисмарк и блестящ полемист срещу модерното протестантство. През 1890 Лангбен (1851-1907), неудачник и психопат, написва една книга, рапсодия на ирационализма, която има сензационен успех; в нея той изправя на позорния стълб рационалистичната и научна насоченост на германската култура, постепенното унищожаване на изкуството и индивидуалността, и уклona към конформизъм. През следващите две десетилетия Мьолер ван ден Брук (1876-1925), един своенравен аутсайдер и високо надарен писател, неспирно порицава еснафщината и либерализма на вилхелминската епоха¹. След Първата световна война той става водещ представител на младоконсерваторите, а най-известната му, публикувана в 1922 книга Третият райх дарява германските десни с техния най-знаменателен политически мит.

Въпреки че десетилетия делят писанията им, в тях и тримата нападат почти по еднакъв начин едни и същи културни сили. Те неуморно клеймят онова, което смятат за недостатъци на германския живот; думите им очертават една доста показателна картина на сенчестите страни на германската култура. В техния културен песимизъм се отразява в заострена форма отчаянието на сънародниците им, така че вземайки за пример тези трима мъже ние можем да проследим как недоволството в Германия набъбва все повече и се слива накрая с нихилизма на националсоциализма.

Преди всичко и тримата мразят либерализма: Лагард и Мьолер виждат в него причината и възплъщението на цялото зло. Впрочем изглежда някак странно, че те се опълчват тъкмо срещу либерализма, срещу онази политическа сила, която беше вечният губец в Германия. Въпросът

1 Времето на управление на последния германски кайзер Вилхелм II (1888-1918).

„защо“ ни отвежда в центъра на техния мисловен свят. Те се нахвърлят срещу либерализма, защото виждат в него най-важната предпоставка на модерното общество. Всичко, от което се страхуват, сякаш се корени в него: буржоазията, манчестерството, материализмът, парламентаризмът и партийната система, липсата на политическо ръководство. Да, те винят либерализма за всичко, от което страдат в дъното на душата си. Тази неприязън произхожда от самотата им; всичките им копнежи са насочени към една нова вяра, към една нова общност от вярващи, един свят с непоклатими ценности и без съмнения, една нова национална религия, която да обедини германците. Либерализмът отхвърля всичко това и затуй те го мразят, винят го, че ги превръща в отрицателни и ги отчуждава от тяхното мнимо минало и вяра.

Предлаганите от тях реформи, техните утопии, целят преодоляването на този либерален свят. Както реформистките им предложения, така и критиката им показват колко субективистично разсъждават. „Теоретичната истина изобщо не ме интересува. Аз искам да сплотя и освободя моя народ“, провъзгласява Лагард, и подобно на двамата културкритици след него вижда единственото спасение в национализма и един нов народностен дух. И тримата са твърдо убедени, че само някаква външна причина, някакво съзаклатие е могло да разруши някогашното народностно единство; щом корените на раздора бъдат изтръгнати и се извършат редица реформи, би трябвало да бъде възможно възстановяването на предишната общност. Въпреки че са индивидуалисти и категорични противници на държавата, те са дълбоко убедени в ефективността на политическото и културното планиране.

В своите писания те отстояват един расизъм на не-биологическа основа; Лагард и Лангбен са непоколебими антисемити и съзират в еврейските „бацили“ коварните сили на разложението. Националното разединение, което Лагард долавя, а Мьолер изживява в събитията на своето време, ги плаши, и така те издигат шумния повик за един *Führer*, който да олицетворява и да наложи единството на народа, слагайки край на всички вътрешни раздори. Копнежът им кулминира във видението за една нова германска мисия, една Германия, която, пречистена и дисциплинирана вътрешно, ще се изстъпи като най-голямата сила на света, готова най-сетне да обхване и *Germania irredenta*¹.

1 Германските територии под чуждо управление.

Такива накратко са елементите на тяхната културна мисъл. В своята цялост те образуват една идеология – обвинение, програма и мистика едновременно. Наричам тази идеология „германска“, защото главните ѝ цели са възраждането на *Deutschtum*, една митична конструкция, и създаването на политически институции, които да въплъщават и съхраняват този специфичен характер на германците. Всичките им писания са пропити от тази смесица от културен песимизъм и мистичен национализъм, която радикално се различава от безгрижния национализъм на съвременниците им. Същността на тяхната мисъл и въздействието ѝ върху германското общество отговаря на дефиницията на идеология, дадена от Едуард Шпрангер: „Една политическа идеология винаги притежава температурата на страстта, на афектираната ангажираност. Тя е нещо подтикващо, импулс, духовен мотор... Една истинска идеология изразява онова, за което човек живее“. Още по-подходящо може би е въведеното от Алфред Фуйе понятие *idées-forces*, идеи, които „обединяват фантазията и волята, предвиждането и осъществяването на нещата“.

Идеите на Лагард, Лангбен и Мьолер не образуват стройна система, ала съдържанието им оказва силно въздействие върху светогледа, *Lebensgefühl*, на две поколения почтени германци преди Хитлер. Тези *idées-forces* остават наистина на заден план, подмолно течение от вярвания, проявяващи се само в кризисни моменти. Но те подхранват идеалистическото отхвърляне на модерното общество и чувството на неприязън срещу недостатъците на западните идеали и институции, и по този начин нанасят големи щети на демокрацията в Германия.

Тази идеология придобива още по-голяма ударна сила благодарение на стила на Лагард, Лангбен и Мьолер. И тримата пишат много разпалено и емоционално. Те се стремят не толкова към обяснение и анализ на фактите, колкото към категорични присъди и пророчества; от писанията им е видно, че те презират интелектуалния дискурс, пренебрегват разума и превъзнасят интуицията. Лишена от всякакъв хумор и често трудно разбираема, прозата им е разчупвана от време на време само от мистични, аподиктични епиграми. В продължение на десетилетия те биват славени като критици на своето време и пророци на *Deutschtum*.

Аз не съм избрал тези трима мъже, защото идеите им са особено оригинални, а защото тяхната мисъл и влиянието им върху сънародниците им разкриват ясно наличието на културна криза в модерна Германия. Те са болните анализатори на едно отчасти болно общество и като

такива играят важна, но досега пренебрегвана роля в германската история. Към тази тема не може да се подходи с обичайните методи на интелектуалната история. *Ideengeschichte* не е в състояние да обхване духа и същността на работата на тези хора, нито да представи миогледа им в контекста на тяхното време. Писаното от тях се корени в собственото им страдание, в техния опит, така че психическите измерения на биографиите им имат пряко отношение към тяхната работа. Опитал съм се да скицирам най-важните етапи в живота им, без да се отклонявам към области, които остават запазен периметър на психолозите. Главната ми задача беше да покажа значението на този нов вид културно брожение и как то улеснява нахлуването в политиката на по същество не-политични тежнения.

Така че тема на тази книга са произходът, съдържанието и последствията от една идеология, която не само е близка до националсоциализма, но която самите националсоциалисти признават като насъщна част от своето политико-културно наследство. Впрочем аз разкривам и една друга, макар не така ясно изразена връзка между тази идеология и националсоциализма – а именно факта, че със специфичното напрежение между личен живот и идеологически аспирации тези германски критици предхождат онзи вид недоволство, чиито носители през 1920-те бяха привлечени от идеализма на Хитлеровото движение. Докато в усилията си да обясним победния ход на Хитлер ние, историците, сме анализирали вече всички възможни факти, от рисковете, криещи се в чл. 48 на Ваймарската конституция, до ролята на едрия бизнес и финанси, ние може би не обърнахме достатъчно внимание на недоволството, подаващо се на политическа експлоатация и ширещо се отдавна в културния живот на Германия.

2.

Покрай победата на националсоциализма в Германия не би трябвало да забравяме, че модерната култура в целия западен свят се оказва изложена на националистически атаки, които не само предшестват националсоциализма, но и го надживяват. През 1927, само няколко години преди завземането на властта от Хитлер, двама европейски писатели, стоящи в съвсем различни лагери, обръщат внимание на тези развития, които единият окачествява като „консервативна революция“, а другият като „предателство на интелектуалците“.

Австрийският писател Хуго фон Хофманстал пише с голяма симпатия за стремежа на много германци: „Не свобода, а сплотеност търсят те... Никога борбата на германците за свобода не е била по-пламенна и упорита, както тази бушуваща в хиляди души на нацията борба за истинска принуда и отказ от недостатъчно принудителната принуда... [Всъщност тя започва като] вътрешно противодействие срещу онзи духовен прелом на шестнайсети век, чиито две проявления сме свикнали да наричаме Ренесанс и Реформация. Процесът, за който говорим, не е нищо друго освен една консервативна революция с мащаби, каквито европейската история не познава. Целта ѝ е формата, една нова германска действителност, в която ще може да се включи цялата нация“.

През същата година Жюлиен Бенда, представител на рационализма, констатира с тревога, че „около 1890 писателите, особено във Франция и Италия, проумяха с удивителна проникателност, че доктрините на абсолютния авторитет, дисциплината, традицията, презрението към духа на свободата, утвърждаването на моралното оправдание на войната и робството позволяват да се заеме една горда и непоклатима поза, която стои много по-близо до представите на обикновените хора, отколкото сантименталностите на либерализма и хуманизма“.

Бенда се обявява против подобно подклаждане на политическите страсти и против заливащите цяла Европа нападки срещу еврейството, демокрацията и социализма. Той осъжда най-вече интелектуалците, „които се включват в играта на политическите страсти... Нашето време фактически е епоха на организацията на политическата омраза от интелигенцията“. Аз се надявам обаче да покажа, че нашето време е епоха на политическата организация на културната омраза и личната неприязън.

Допреди няколко години тази консервативна революция – и особено общоевропейският ѝ характер – беше съвсем убягнала от вниманието на историците. Духовният ѝ пълнеж е толкова трудно доловим, политическите ѝ прояви – толкова спорадични, че силата и обсега ѝ биват много рядко разпознавани. Тъкмо защото е така нелогичен, изразът „консервативна революция“ описва така точно същността на проблема, тъй като движението действително съдържа един парадокс: неговите привърженици искат да разрушат презряното от тях настояще, за да могат в едно въображаемо бъдеще да преоткрият едно идеализирано минало. Това са лишени от наследство консерватори, които нямат какво

повече да съхраняват, тъй като духовните ценности на миналото са до голяма степен погребани и забравени, а за останките от консервативна власт, те просто не се интересуват. Те искат завръщане в миналото и копнеят за една нова общност, чиито членове отново да бъдат верни на старите идеали и институции.

Изразът „консервативна революция“, така както е използван в тази книга, маркира идеологическото настъпление срещу модерността, срещу целия комплекс от идеи и учреждения, в които се изразява и осъществява нашата либерална, светска, индустриална цивилизация. В течение на близо двеста години, през които това настъпление протича на различни равнища, то спечелва наистина политическа ударна сила, но изгубва много от духовното си единство. В него се включват все по-широки маси; социалните недъзи и преди всичко неспирното разпространение на модерността по целия свят му спечелват нови последователи. Нашият либерален, индустриален обществен ред оставя много хора неудовлетворени – както в духовно, така и в материално отношение. Духовно неудовлетворените са онези, които обикновено се ориентират към идеологията на консервативната революция.

Това насочено срещу модерността движение преминава през много стадии. Началото му трябва да се търси в критиката на някои романисти. Но то намира най-остър израз у Ницше и Достоевски, които му придават нова дълбочина чрез радикално ново тълкуване на човека и вследствие преценяват съвсем песимистично бъдещето на Запада. Понататъшното развитие не представлява логично развитие на идеи: на следващия етап културната критика се трансформира в една размита политическа идеология на десни кръгове. Постепенно културната критика се съчетава с един радикален национализъм, чиито идеолози твърдят, че същността на модерното либерално общество била чужда на духа и традициите на техните народи. Въпреки че външно е пригодена към националната специфика на всяка отделна страна, тази идеология притежава по същество сходни черти във всички страни на европейския материк. Само че нейните създатели сами вече са жертви на модерността, тъй като те не пишат вече като истински критици, а по-скоро като партизани и пророци; и намират отклик у една още по-малко интелегентна прослойка – една група, която бих искал да нарека „културни лудити“, хора, които в омразата си към модерността искат да разрушат цялата машинария на културата. Сега вече консервативната революция

може да пробие и в политиката. Обикновено това се осъществява от някои безумни десни сили, които с помощта на тази идеология съумяват да използват съзнателната и подсъзнателна неприязън на масите. В нашето модерно общество има много недоволни и когато в живота на отделния човек или на обществото възникне напрежение, критиката срещу културата може да избие в бурно политическо недоволство. Когато едно общество е здраво вътрешно, тези хора не са многобройни и не се стига до изригване на недоволството; броят им обаче се увеличава във времена на безпокойство и разединение, и тогава за обществото става по-трудно да го неутрализира.

Духовните корени на консервативната революция се крият далеч в миналото. Русо създава една нова форма на културна критика, която привържениците му – особено в Германия – свързват с нападки срещу това, което наричат наивния рационализъм и механистичната мисъл на Просвещението. Първо те фалшифицират Просвещението, а сетне хвърлят върху него вината за всички злини на съвременната култура, като на всичко отгоре твърдят, че мисълта на Просвещението не била в състояние дори да схване тези злини. В Германия от 1770 до 1830 културната критика и охулването на рационализма вървят ръка за ръка; тази традиция играе по-късно решаваща роля при възникването на консервативната революция. Навсякъде на Запад, където постепенно изкривява модерното общество, поредица от моралисти, от Карлайл до Буркхарт, предупреждават за опасностите, които крие тази нова култура. Така оживената в днешните САЩ дискусия относно опасностите на демокрацията за свободата на индивида и нивелиращите тенденции на масовото общество е започнала в Европа още преди дълго време.

Въпреки че в много отношения са дълбоко различни, Ницше и Достоевски може да бъдат смятани за водещите фигури на това движение. Нападките им срещу културата на тяхното време засягат ядрото на либерализма и отричат философските му предпоставки. Човекът се ръководи не от разума, а от волята си; той не е нито добър по природа, нито подлежи на усъвършенстване; политиката на либералния индивидуализъм почива на една погрешна представа; злото съществува реално и е съставна част от човешкото съществуване; позитивистичната наука и рационализмът не отговарят на действителността и имат в най-добрия случай само частична валидност; идеята за историческия прогрес е погрешна и прави хората слепи за опасностите, които ги очакват през XX

в. Ницше е първият, който прозира психологическата мощ на неприязънта, и първият, който предупреждава за нейната разяждаща душите сила. Катастрофите, които той и Достоевски пророкуват, ще бъдат още по-ужасни поради кардиналния факт на XIX в. – факта, по думите на Ницше, че Бог е мъртъв.

Западането на християнската вяра е историческа действителност, която оказва решаващо влияние върху следващия етап на консервативната революция – етапа на онези идеолози, които нямат вече куража на Ницше да клеймят настоящето, но без да превъзнасят безсмислено миналото и без да обещават бъдното спасение за всички. Загубата на религията увеличава още повече несигурността на тези хора, които заявяват – а и често сами го чувстват, – че животът в следхристиянската епоха на либерализма бил непоносим¹.

Консервативните революционери критикуват всички аспекти на капиталистическото общество, както и материализма, който му приписват. Те порицават духовната празнота на живота в урбанизираната, комерсиална цивилизация и оплакват западането на духа и добродетелите в масовото общество. За тях печатът е корумпиран, политическите партии предизвикват национален раздор, а новите управници са извадка на посредствеността. Колкото в по-черни краски обрисуват настоящето, толкова по-сияйно зари миналото, и те се потапят в носталгични спомени за непокварения живот в някогашното село, когато хората са били все още селяни, а кралете истински владетели. Повечето от тези идеолози са убедени, че светът е бил разрушен от нечии зли ръце и затова приписват важна роля на съзаклятията в историята и обществото. Злодеят обикновено е евреинът, който все по-често бива представян като олицетворение на модерността. Всички тези обвинения, макар преувеличени или направо фалшифицирани, имат обаче едно донякъ-

1 „Дехристиянизирването на Европа в наше време е също така незавършено, както е било християнизирването през ранното Средновековие. Само че докато за нашите предци в общи линии цялата история се дели на два периода, предхристиянския и християнския, и само на тях двата, за нас тя се дели на три: предхристиянския, християнския и онзи период, който логично трябва да наречем следхристиянски. Това несъмнено е една фундаментална разлика. Тук не разглеждам християнизирването и дехристиянизирването от теологическа гледна точка, а просто като културни промени. В тази светлина ми се струва, че втората промяна е още по-радикална от първата“. C.S. Lewis, *De Descriptione Temporum. An Inaugural Lecture*, p. 7, 1955. – Б. авт. [К.С. Луис (1898-1963), британски автор, литературен критик, медиевист и християнски апологет. – Б. пр.]

де реално основание. Ако след германско-френската война не се беше стигнало до спекулативния бум и измамите от 1870-те в Германия и до скандала около Панамския канал във Франция, щеше да бъде много по-трудно, дори може би невъзможно да се отправят такива обвинения срещу еврейството и модерността. Само че нападките се базират на факти, видими за всички, и това е предпоставката за успеха им.

Главният враг на консервативните революционери обаче е либерализмът и върху него те хвърлят вината за всички големи и нежелателни промени в живота и емоционалната настройка на западния човек. Те са наясно, че либерализмът представлява духовната и политическа основа на модерността, и затова се опитват да го приравнят с манчестерството, презрението към духовните стремежи на човека, одобрението на икономическия егоизъм и експлоатация, обуржоазяването на живота и морала. Те пренебрегват или оплюват идеалистичните цели на либерализма – предаността към свободата, положителното отношение към науката, неговата рационална, хуманна, толерантна представа за човека; защото в онова, което те доста неточно окачествяват като либерализъм, кулминира практически секуларната и етична традиция на Запада.

Че либерализмът е много повече от една философска система на икономиката и политиката се знае отдавна. Още през 1860-те кардинал Нюман¹ казва за либерализма: „Това не е някаква партия, това е светът на образованите лаически кръгове... нищо друго освен онзи дълбок, правдоподобен скептицизъм, който смятам за етап от развитието на човешкия разум, така както се използва практически от естествения човек“. Близо един век по-късно Лайънел Трилинг² окачествява либерализма като „единствената духовна традиция“ на Америка. Консервативната революция се бори срещу либерализма в този по-широк смисъл и с лекота преминава от културната към политическата критика.

Консервативните революционери не са единствените, нито дори най-важните противници на либерализма. Католическата църква – особено по време на понтификата на папа Пий IX³, – някои протестантски групи, консерватори и социалисти, всички те са на едно мнение относно

1 Джон Хенри Нюман (1801-1890), важна фигура в религиозната история на Англия; конвертира от англиканската в католическата вяра.

2 Американски литературен критик, автор и виден интелектуалец (1905-75).

3 1846-78.

но недостатъците на либерализма¹. Към края на XIX в. самите либерали променят политическата си философия, като постепенно придават нови функции на държавата и малко по малко разграждат старата система на *laissez-faire*². Вследствие на това в днешната политическа реторика цари голямо объркване относно истинското значение на понятието „либерализъм“, а някои критици и днес още винят либерализма за всичко, което не им се нрави в модерния свят.

Идеолозите на консервативната революция не се задоволяват с това да негодуват от либералната култура и да оплакват загубата на едно доминиращо верско учение. Към това се добавя и тяхната представа за национално спасение. Те се изстъпват като истинския авангард на нацията и нарочват социалистите заради техния интернационализъм, а либералите – заради техния пацифизъм и безразличието им към националното величие. Минималното, за което настояват, е по-голяма национална мощ и по-тясно сцепление, като обикновено те са партизани на империализма или на политиката на експанзионизъм. Често копнежът им по национално геройство ги води до възхвала на насилието, което те оправдават с аргументи от социалдарвинизма и расизма.

Подобни националистически идеолози се появяват едновременно в почти всички страни на европейския материк. През последните десетилетия на XIX в. става явно, че идеологията на културния песимизъм и националното спасение може да разчита на последователи в една още по-неинтелигентна прослойка, с чиято помощ може да бъде внесена в политиката. Тримата германци, които са предмет на тази книга, а също Морас, Барес, Д'Анунцио и Енрико Корadini си приличат извънредно много. И това не е случайно, тъй като в Германия, Франция и Италия

1 В това отношение е показателна следната забележка на Макс Вебер: „В европейските страни църквата спада към консервативните сили; на първо място римско-католическата църква..., но също и протестантската. Тези две църкви помагат на селянина да отстоява своя консервативен начин на живот спрямо градската рационалистична култура... В цивилизованите страни днес – един странен и в много отношения тревожен факт – сме свидетели как представителите на най-високите културни интереси обръщат поглед назад и, хранейки дълбока антипатия към неизбежното разгръщане на капитализма, отказват да участват в издигането на сградата на бъдещето“. Max Weber, „Capitalism and Rural Society in Germany“ in *From Max Weber: Essays in Sociology*, OUP 1946, p. 370 ff. – Б.авт.

2 *Laissez-faire* (фр.), класическата формула на либерализма, постулираща ненамеса на държавата в икономиката.

споменатата идеология навлиза в политиката почти едновременно. Акцион франсез и противниците на Драйфус, австрийската християн-социална партия на Карл Люгер, Пангерманският съюз, германските антисемитски партии и италианските националисти, които започват да се обединяват около 1903 – всички те свидетелстват каква сила и значение притежава идеологията на културния песимизъм¹. Тук влизат може би и някои аспекти на американския „популизъм“. Политическото организиране на тази опозиция съвпада с известно отслабване на влиянието на либерализма. В началото на XX в. европейците за пръв път намират утеха в един вид националистически идеализъм, в превъзсяването на героизма и в обръканите социално-политически обещания на маловажни пророци.

Продължаващият спад в авторитета на либерализма благоприятства все нови и нови изблици на неприязън, което се проявява и на политико-организационно равнище. За пръв път това става през последното десетилетие на XIX в., но до най-опасното изригване се стига под въздействието на световната икономическа криза и разклащането на демокрацията около 1930. Впрочем от това зло не се отървахме и след 1945, както показаха краткотрайното движение на пужадизма² във Франция и макартизмът в САЩ. Достатъчно е човек да хвърли поглед на текстовете, които излизат в американското списание *National Review*, за да разбере, че консервативната революция не е мъртва все още³. Трябва да се

- 1 И все пак това движение и разпространението му в целия западен свят не бе забелязано от повечето критици в наше време. В един стандартен труд върху модерните идеологии намираме единствено следната неудовлетворителна формулировка: „В идеологическо отношение връзката между корпоративизма и маниакалния национализъм е равностепенна на фашизъм“. (Eugene Golob, *The Isms. A History and Evaluation*, 1954, p. 560). Тъкмо обратно, тук става дума при анализа на това явление да се откажем от твърде удобния етикет „фашизъм“ и да разкрием психологическите и политически корени на този вид недоволство. Причината, поради която много историци не забелязват този проблем или се обръщат към него едва когато приема формата на националсоциализма, се дължи на това, че те са били подготвени да се занимават с идеи и събития, а не с едно явление като недоволството, проявяващо се в ирационалността и фантазията. – Б. авт.
- 2 По името на Пиер Пужад (1920-2003), който в 1953 инициира политическо движение за защита на интересите на дребния бизнес.
- 3 Имам предвид надигането на това, което Ричард Хофстадър окачествява като „псевдо-консервативен бунт“ и за чиито последователи пише: „Те имат малко общо с умерения, готов на компромиси дух на истинския консерватизъм в класическия смисъл на думата, и съвсем не са доволни от доминиращия практически консерватизъм на нашето време, представляван от администрацията на Айзенхауър. Политическите им реакции

примири с факта, че в нашето западно общество винаги е налице една латентна готовност за бунт срещу модерността и че неговата объркана, фантасмагорична програма и ирационална, не-политична реторика дават израз на съвсем реални стремления, макар и не така благородни или осезаеми като аспирациите на други, по-известни реформистки движения.

В наши дни културният песимизъм се радва на многобройни привърженици в Америка. Вътрешнополитическото положение изглежда стабилно, а политическите условия в чужбина – непроменими. И така, американските интелектуалци се обърнаха към културните проблеми на нашето общество, като вместо с политическа критика се занимават със социологически или културни анализи. Няма друго общество като американското, което така интензивно да следи своето културно развитие, да открива толкова много недостатъци и така често да им поставя погрешни диагнози. През изминалите две десетилетия американският материализъм, заличаването на моралната субстанция на Америка, всички предполагаеми злини на американското масово общество бяха мишена на нападки от всевъзможни страни. Един виден духовник заявява: „Америка без Бог е синоним на езичество, нацизъм, фашизъм и атеистичен комунизъм“, а един педагог допълва: „Самата университетска атмосфера е такава, че корумпира традиционните морални и религиозни вявания на средния студент“¹. От „гневните млади хора“² в Англия също се дочуват – при това доста шумни – призови за вяра и ред. Търсенето на трайни ценности е особено ярко изразено при английските „аутсайтери“. Така например Колин Уилсън³ пише: „Смятам, че нашата цивилизация е в упадък и аутсайдерите са един от симптомите на този упадък. Това са хора, които се обявяват против научния материализъм, хора, които навремето щяха да намерят опора в църква-

издават една дълбоко вкоренена, макар и преобладаващо подсъзнателна омраза срещу нашето общество и неговото състояние – омраза, каквато човек би се поколебал да им припише, ако не бяха налице достатъчно убедителни доказателства“. Richard Hofstadter, „The Pseudo-Conservative Revolt“ in *The New American Right*, ed. by Daniel Bell, 1955, p. 35. – Б. авт.

- 1 Кардинал Спелман, цитиран от Ню Йорк Таймс на 14.6.1955, и Уилям С. Карлсън, ректор на Университета на щата Ню Йорк, цитиран от Ню Йорк Таймс на 22.10.1956. – Б. авт.
- 2 Група британски писатели и драматурзи, спечелили си шумна слава през 1950-те.
- 3 Автор (1931-2013) на нашумялата книга *The Outsider* (1956), която му донася разнеслата се впоследствие слава на интелектуална звезда, дори пророк.

та... Аутсайдерът страда от едно инстинктивно желание за дисциплина. Той е твърде интелигентен, за да служи на кауза, която умът му презира. При това положение той трябва да намери дисциплина, която неговият критичен ум ще одобри – една морална, една духовна дисциплина. Само че обществото е лишено от проницателния, критичен дух на аутсайдера. В тайния си стремеж към дисциплина, към нещо, по което би могло да се запали, то се вкопчва във всеки сензационен политик, във всеки сантиментален проповедник, във всеки диктатор с програма“. А Стюарт Холройд казва: „Има много пречки, които не позволяват на съвременния среден човек да се обърне към религиозната вяра. След три века на хуманистична култура ние сме обременени с идеи и начин на мислене, които малцина поставят под въпрос и които са напълно несъвместими с религиозната вяра. Либерализмът, учението за равенството на всички, сляпата вяра в научния метод, митът за прогреса и идеята, че човекът бил способен на усъвършенстване, са примери за това. Ние всички израстваме в атмосферата на тези идеи, така че за нас е трудно да се отърсим от тях. Но ние трябва някак си да го сторим, ако искаме да просъществуваме като нещо повече от порода дребни, находчиви животни“.

Зад лозунгите и необмислената критика се крие реална човешка болка. Западният свят е обхванат от недоволство, което не се дължи на икономически причини или на опасността от война; то се корени в недоволството от градската, индустриална култура. Това е недоволство, изпитвано и подхранвано още от тримата културкритици, които са предмет на тази книга.

3.

Въпреки че консервативната революция е общоевропейско явление, тя става духовна и политическа сила от решаващо значение само в Германия. Аз смятам, че тази специфична реакция срещу модерността се корени в германската мисъл и германското общество; това идеалистично, не-политично недоволство е главният съединителен елемент между всичко велико и достойно за уважение в миналото на Германия и победата на националсоциализма.

Три са основните причини за особената притегателна сила на този вид недоволство и те се проявяват отчетливо в голямото влияние на Лагард, Лангбен и Мьолер ван ден Брук върху германската мисъл и политика. На първо място, формата и целенасочеността на тяхната критика е

в съзвучие с някои от най-значимите културни традиции на Германия. На второ място, критиката им засяга някои реални слабости на германската култура, което ѝ придава достоверност. И на трето място, политическият живот в Германия между 1870 и 1933 е във висока степен белязан от онова разединение, което тримата бичуват; това също подпомага проникването на тяхната емоционална аргументация в политиката. Консервативната революция изобщо и мисълта на тези трима критици конкретно се доближават до германската действителност много повече, отколкото мисълта на консервативните революционери в чужбина до действителността в техните страни.

Но за успеха на консервативната революция в Германия има и още една причина. Както видяхме вече, главната ѝ мишена е въплътената в рационалното, либерално и капиталистическо общество модерност, която в политическата си форма – поне в континентална Европа – е рождба на Френската революция. Доколкото германските критици отричат това общество, те могат най-спокойно да се позоват на една важна особеност на германския национализъм. Още преди тях поколението на Арнт и Фихте отхвърля идеите и политическите институции на либерализма като чуждоземни, „не-германски“ и западнически. Така че на народняшките критици им е много по-лесно да отхвърлят идеите на френската революция като чуждоземна измама, отколкото това би се удало да кажем на един Барес или Морас. Освен това либерализмът и парламентарната традиция в Германия никога не са били така силни, както в западноевропейските страни, и затова е по-лесно да бъдат нападени. В Германия, където либерализмът се стреми толкова много да се нагоди към политическите дадености, но с толкова малък политически успех, не е трудно той да бъде първо очернен, а след туй презиран.

Лагард, Лангбен и Мьолер ван ден Брук са идеалисти и като такива допадат на образованите слоеве на германското общество, предразположено към тяхната пропаганда от собствения си пиетет към идеализма. На английски понятието „идеалистичен“ е донякъде многозначително, но то е още по-изплъзващо се на немски, доколкото най-важната философска традиция на Германия през Новото време също се нарича идеализъм. Ала идеализмът, за който става дума тук, не е вече формална философска система. Това е по-скоро отношение към живота, набор от чувства и ценности, които образованите слоеве са наследили от общите духовни традиции и които постепенно нагаждат към положението

си в обществото. В духовно отношение този идеализъм извира от великите произведения на идеалистическата епоха, от Гьоте, Кант и Шилер; той се преподава в университетите и се култивира в семействата. Наследството на някогашната философия се долавя дори в речника на последвалото време, във все така живата склонност към абстрактни и метафизически понятия, в категоричното убеждение, че духът или идеята е върховен израз на действителността. Този идеализъм включва и спомена за някогашните морални норми и естетически идеали. Големият археолог Лудвиг Курциус пише следното за идеала на германския хуманизъм: „Жадуваното от новите хуманисти „чисто човечество“... не беше никаква анемична, абстрактна теория, а морален призив към всеки отделен човек да преосмисли личния си живот“. На този призив, изразяващ същността на туй, което германците по онова време обикновено смятат за индивидуализъм, може да се отговори най-добре чрез стремежа към култура, чрез литературна и естетическа образованост. Идеализмът от втората половина на XIX в. възплъщава един изключителен пиетет към учеността, към култивирането на аза. Този пиетет намира върховен израз във всеотдайната работа на германските учени; на другия полюс обаче той дегенерира в един вид културно филистерство, което допринася за задълбочаване на съществуващата вече бездна между образованите и необразованите слоеве.

Този идеализъм, който поставя акцента върху културата и култивирането на личността, не довежда до политическа ангажираност, нещо повече, не довежда дори до политическа заинтересуваност. За това не допринася и полуавторитарният политически ред, установен от Бисмарк през 1871. Отблъснат от действителността и – верен на убежденията си – ориентиран към вътрешния си свят, германският елит се отчуждава от действителността и започва да я презира. Той се оказва неспособен да третира практическите проблеми на практическо равнище; много години по-късно Фридрих Майнеке формулира това по следния начин: „Склонността, нещо по същество практическо да се издига до равнището на нещо мирогледно – това беше специфично германското... и същевременно с пагубни последствия за бъдещето“.

Бисмарк създава една държава, която няма конституционна теория; според него съществуването на тази държава се оправдавало от това, че функционира. Едва прикрита авторитарна власт, от една страна, и напълно откъсната от действителността духовност, от друга – това са две

те страни на имперска Германия. Връзката между двете сфери се осъществява чрез идеализирането на властта; средната класа „етизира“, както се изразява Макс Вебер, властовото творение на Бисмарк. По този начин се поощрява и известно преклонение пред идеализма в политиката. Практически идеи и програми биват отхвърляни, защото се предпочита пълна дистанцираност и правилно „поведение“. Ето как Теодор Ешенбург охарактеризира Ернст Басерман, дългогодишния водач на национал-либералите през вилхелминската епоха: „В заключение може да се каже, че неговите политически възгледи не бяха продукт на дълги размишления, а по-скоро съответстваха на отношението му към живота и емоционалната му настройка, на неговата почтителност и традициите, с които бе израснал“. По същата причина на аутсайдерите Лагард, Лангбен и Мьолер ван ден Брук се гледа като на идеалисти; никой не пита дали техните идеи са дори минимално осъществими на практика.

И накрая, тези трима критици импонират на широки кръгове от германското общество, защото са не само идеалисти, но и защото са религиозни. Академичните протестантски кръгове сливат християнството и германския идеализъм в една *Kulturreligion*, която наистина съвсем благочестиво се позовава на Гьоте, Шилер и Библията, но по същество е изцяло светска. Религиозният тон се запазва дори след като религиозната вяра и религиозните принципи изчезват. Така тримата критици на културата, за които става дума тук – както и консервативните критици изобщо, – срещат отклик не само сред хората, които симпатизират на религията, но също и сред онези, които изпитват истински дълбок копнеж по нея.

Национализмът е съставна част от тази културна религия, която поставя знак за равенство между германския идеализъм и германския национализъм; същината на германската нация намирала израз в германския дух, разкривала се в работата на художниците и мислителите на Германия, а от време на време се проявявала все още и в живота на простия, непоковарен народ. В имперска Германия културният национализъм се усилва още повече, за да кулминира по време на Първата световна война в твърденията на мнозина германски интелектуалци, че в културно отношение били независими от Запада и че Германският райх в тогавашния му вид бил изразител на върховните културни ценности на германския народ.

На фона на този вид идеализъм не е чудно, че германската интелигенция се оказва особено благосклонна към аргументите на Лагард, Лангбен и Мьолер ван ден Брук. Оказва се, че техните чувства се споделят от мнозина хора. Често се забравя, че след 1871 много мислещи германци се обзети от едно настроение, в което гордостта и разочарованието са поделени поравно: гордост от мощта и обединението на райха¹, разочарование от културата на този райх, от факта, че под тънката черупка на една успешна политика е в ход разпадът на стара Германия, раздирана от модерността – от либерализма, секуларизацията и индустриализацията. Множат се оплакванията против западането на германския дух, против изтласкването на идеализма от реализма в политиката и от материализма в икономическия живот. Мнозина споделят мнението, израз на което дава Ницше в един свой афоризъм от 1888: „Германски дух“: от осемнайсет години *contradictio in adjecto*². От поколения насам образованият германец – висшистът, държавният служител, интелектуалецът – е заемал почетно място непосредствено под аристокрацията, и сега се чувства объркан и обезпокоен от възхода на едно общество, което цени също толкова или дори повече хората, издигнали на пиедестал материализма. Изумлението от тази промяна намира място и в лекциите на професор Теодор Момзен, който неведнъж се спира на „духовното развитие на нашия народ под слънцето на сполуката... Така както войникът по-лесно устоява на опасностите и лишенията на войната, отколкото на опиянението от победата, така и ние сме изправени пред и живеем в условията на едно спонтанно възраждане на стари, на едно спонтанно възникване на нови морални зарази, които се разпространяват със силата на епидемии и разклащат основите на нашето общество“. Страхът от „моралната развала“, за която говори Момзен, е дълбоко вкоренен, и Лагард, Лангбен и Мьолер ван ден Брук не само фучат срещу тази развала, но и правят предложения за отстраняване на недъзите – предложения, които поколения от не-политични германци смятат за благородни и осъществими.

1 Германски райх (Deutsches Reich) е официалното име на германската национална държава от 1871 до 1943. Навсякъде в текста, където се говори за империя или имперска епоха, Ф. С. има предвид само отрязъка от обединението на Германия в 1871 до капитулацията ѝ в 1918, когато райхът се управлява от кайзер (император).

2 Противоречие в определението: изразът обозначава наличието на логическо противоречие между съществуващото и неговото определение.

Обръщайки поглед назад към Германия през имперската епоха, едва ли трябва да се учудваме, че огромният културен обрат е предизвиквал такова безпокойство. Изненадващ обаче и обясним само като се има предвид идеалистическата изолация на образованите германци е фактът, че те бъркат промяната с развала и в съответствие със схващането си за историята приписват тази развала на моралния провал. Несъмнено възгледите им върху културата не са по-реалистични от политическите им възгледи. Самопознанието сред нациите е също такава рядкост, както и сред хората; ала в модерния свят е имало много малко народи, които са били толкова откъснати от действителността, колкото германците през годините на империята.

Реалната ситуация е достатъчно лоша и оправдава част от опасенията. С безподобно темпо индустриалната революция променя облика и характера на германското общество. Историята на този обрат е известна; по принцип най-големите ужаси на индустриалната революция – с право – се свързват с Англия, а не с Германия. Крещящата мизерия, предизвикана там от индустриализацията към края на XVIII в., няма паралел в Германия. Пренебрегва се обаче душевната цена на индустриализацията. А историята на Германия от 1871 до 1945 разказва не само за екстремни икономически и социални противоречия, характерни за всяко индустриално общество, но и за дълбока антипатия към новия индустриализъм, която избива на повърхността по различни начини през този период.

Внезапното израстване на чудовищно големи и грозни метрополи и причинява болка на един народ, който страстно обича природата и е силно привързан към своите стари градове. И в това отношение германците не правят работите наполовина: през 1910 в Германия има почти толкова големи градове, колкото във всички останали страни на европейския материк, взети заедно. В тези нови градове цари един друг живот. Спокойствието и установеният от векове ред на прединдустриалното общество биват прогонени от шума и неспирната промяна. Влиянието на комерсиализацията става потискащо; обвиненията, че изкуствата и възпитанието са в упадък, не са съвсем безпочвени; протестантската църква изгубва могъщата си виталност. Не на последно място, в тази драматично променяща се Германия бързо се издигат едва наскоро еманципираните евреи. Те са принудени да избират между запазването на древното си наследство и перспективата за нова асимилация. Те

придобиват значително влияние върху културния живот на нацията и в този смисъл биха могли да бъдат винени за някои недостатъци в тази област. Много германци са искрено убедени, че в същността си това ново общество е не-германско и че истинският характер на германския живот е бил насилствено фалшифициран.

Още по-смътно от страха от културния упадък е безпокойството за политическото бъдеще на Германия. В това отношение индустриалната революция също предизвиква огромни промени. Бисмарк успява да обедини германските държави, но споменатата революция разрушава отново единството на германския народ. Все по-разрастващата се индустриализация под станалото много скоро потискащо и анахронично управление на Бисмарк задълбочава старите и създава нови класови противоречия. В никоя друга държава не съществува такава непосредствена конфронтация между аристокрацията и пролетариатът, тъй като в никоя друга индустриална страна буржоазията не играе такава незначителна роля в политиката. Тревожните симптоми на тези нови разделения се проявяват особено силно в борбата на Бисмарк срещу католиците и социалистите, при която той пуска в действие цялата мощ на държавата. Ала само малцина са германците, които вникват в дълбоките причини на тези нови противоречия, и оправданото безпокойство често се развива в ненавистно бръщолевене. Щом има политически конфликти, щом системата на Бисмарк не функционира, тогава вината трябва да се търси в новия политически апарат: парламента, политическите партии, цялата система на формиращата се демокрация. В тези обвинения, които Лагард отправя с много жар и с много успех, има изглежда известна доза истина, тъй като Бисмарк предоставя крайно малко власт и отговорност на парламентарните органи, и те изглеждат като излишни придатъци към едно иначе добре функциониращо правителство. Партиите не управляват наистина, но са в състояние да утежнят извънредно много управленската работа и затова не се ползват с уважение. А липсата на една истинска консервативна партия, тоест партия, която да е нещо повече от представителство на тесногръди интереси, е още един удар за политическото възпитание на германците.

Така самозаблудата се задълбочава все повече, като намира най-ясен израз във всеобщия повик за нов Цезар, за нов върховен авторитет, който да преодолее всички противоречия и да осъществи заветната цел на всички германци от горните слоеве: великото национално бъдеще.

В имперска Германия доминацията на интересите се замаскира чрез политическа сантименталност; едва бистрият поглед на Макс Вебер успява да прозре заблудата и да види истинското положение на Германия. Още през 1895 той заявява във встъпителната си лекция: „Опасно и в перспектива несъвместимо с интереса на нацията е, когато една икономически потъваща класа държи политическата власт в ръката си“. Вебер допълва обаче, че буржоазията е твърде незряла в политическо отношение, за да поеме властта, копнее твърде много за един нов Цезар и е твърде склонна да подмени политическите идеали с „етически“. Пролетариатът също не притежавал политическите способности, необходими за упражняване на властта. Повечето германци не могат наистина като Вебер да видят политическата истина, но са изпълнени със смътни предчувствия за задаваща се катастрофа.

Културно разочарование, копнеж по един „нов Цезар“ и националистически пориви – това са преобладаващите чувства у много германци преди Първата световна война. Тези чувства намират израз в голямото въодушевление от август 1914, когато най-сетне се слага край на културната скука, политиката бива суспендирана, а германците вярват, че застрашената нация в скоро време ще стане триумфиращата нация. Въодушевлението постепенно стихва, но в първия му пристъп редица германски интелектуалци, с открояващото се участие на Томас Ман, общават цялата идеалистическа и не-политична традиция на своята страна, като противопоставят два вида свобода: вътрешната свобода на „германския“ човек и външната свобода на „западния“ либерален човек.

Ваймарската република, още преди установяването ѝ, е дискредитирана и морално банкрутирала в очите на много образовани германци. Четири години германците се бият срещу западните сили и много от тях, убедени, че германството и характерът на Запада са непримирими, въздигат и тази битка в сферите на метафизиката. Когато републиката става действителност, тя се оказва едва ли не пародия на техните прокувания. Ваймарската република е либералната държава, от която те се ужасяват – разделена, беззащитна и победена, жертва на себелюбиви интереси вътре и извън страната. А що се отнася до културата на тази република, нима е възможен по-голям дисонанс в триумфа на модерността? Колкото и големи да са културното отчаяние, волята за диктатура и националистическите надежди преди войната – слабостите на Ваймарската република подклаждат и усилват тези чувства още повече.

По време на републиката консервативната революция достига върха на своето влияние. Третият райх от Мьолер ван ден Брук, едно последно обобщение на неприязънта и аспирациите на псевдоконсерваторите, оставя дълбоко впечатление у много образовани германци. Томас Ман и някои други напразно апелират за възстановяване на политическия разум и предупреждават колко опасен е „сентименталният примитивизъм“, ширещ се сред германските десни¹. Десетилетията на политическа самоизмама са свършили своята работа и не един германски консерватор, макар и с тръпка на ужас, се възхищава от терористическия идеализъм на Хитлеровото движение. Националсоциалистите сплотиха милионите недоволни, за чието съществуване консервативните революционери говореха от толкова отдавна и за които те бяха предназначали толкова мъгляви и опасни идеали.

Превод от английски: Стоян Гяуров

Фриц Стърн (род. 1926) е американски историк от германски произход, специалист по германска и еврейска история и историография. Той е емеритиран професор и бивш ректор на Колумбийския университет, Ню Йорк. Работите му се занимават предимно със сложните взаимоотношения между германци и евреи през 19 и 20 век, както и възхода на националсоциализма в Германия през първата половина на 20 век.

1 През последните години на Ваймарската република Томас Ман прави за смях претенциите и политическите изводи на консервативната революция. Той говори често пред академически кръгове, за да заяви ясно позицията си и категорично да се дистанцира от някогашните си възгледи. „Обскурантизмът, наричан в политиката реакция, е примитивизъм – сентиментален примитивизъм, доколкото, мамейки самия себе си, той се мъчи да прикрие своята брутална и неразумна физиономия „под импозантната маска“ на душевността, или пък на верността към Германия“. Thomas Mann, „Von Deutscher Republik“ in *Bemühungen*, 1925, p. 151.

Коментари (1)

- 08-12-2014|**Георги Гочев**

Впечатляващо съвременен анализ, написан преди повече от 50 години, но показващ „лолитите“ на обществото – самите нас.

„Доктор Живаго“ и ЦРУ

Автор: Майкъл Скамъл

Книги, обсъждани в тази статия:

The Zhivago Affair: The Kremlin, the CIA, and the Battle Over a Forbidden Book

by Peter Finn and Petra Couvée

Pantheon, 352 pp., \$26.95

Inside the Zhivago Storm: The Editorial Adventures of Pasternak's Masterpiece

by Paolo Mancosu

Milan: Feltrinelli, 402 pp., €40.00

В главната дирекция на ЦРУ, в Лангли, Вирджиния, се намира музей, който обикновено не е достъпен за широката публика. Предназначението на музея, според описанието на неговия уебсайт, е да „информира, уведомява и вдъхновява“ членовете на ЦРУ докато те практикуват своя разузнавателски занаят¹. Сред главните експонати, редом с шифровата машина „Енигма“, специална подводница и личния АК-47 на Осама бин Ладен, се намира и непретенциозно издание на книга с мека корица, 15 x 9 сантиметра. Това е джобното издание на Доктор Живаго от Борис Пастернак, шестстотин страници, отпечатани на изключително тънка хартия, за да могат да бъдат укривани по-лесно. Надписът до нея гласи: „Копие от оригиналното рускоезично издание на Доктор Живаго, тайно публикувано от ЦРУ. Корица и информация за изданието на руски език; на гърба на книгата се твърди, че е била отпечатана във Франция“.

Доколкото ми е известно, това е единственият литературен експонат в музея и присъствието му в една толкова неподходяща обстановка е ясно указание за важността, която ЦРУ някога е отдавало на „меката“

1 От време на време ЦРУ действително допуска в музея групи от посетители в специален съпровод, но не и по-широка публика. (Всички бележки, освен ако е указано друго, са на автора).

война и пропаганда, макар и да не е ясно кога точно книгата е била поставена тук, а информацията за нея публикувана онлайн. В продължение на повече от половин век ЦРУ е поддържало пълно мълчание относно участието си в публикуването на Доктор Живаго и едва наскоро го призна. Може би това е станало около 2009, когато руският журналист Иван Толстой публикува книгата си Изпращаният роман: Доктор Живаго между КГБ и ЦРУ, първото сериозно изследване на тази тема в продължение на много години. Описанието в музея споменава книгата на Толстой като „[в нея се] твърди, че ЦРУ тайно е уредило публикацията като ограничено издание на руски език на Доктор Живаго“, но срамежливо добавя „ЦРУ отказва официално да коментира заключенията на Толстой“ (сякаш музеят няма нищо общо със своите шефове).

Може би всичко това ще се промени сега, с публикуването на две нови книги, *Вътре в бурята „Живаго“: издателските приключения на шедьовъра на Пастернак* от Паоло Манкозу и особено *Аферата „Живаго“: Кремъл, ЦРУ и битката за забранената книга* от Питър Фин и Петра Кувè. Авторите и на двете книги описват с големи подробности начините, по които ЦРУ успешно прикрива следите си, както и механизмите, които то използва, за да публикува с голяма бързина рускоезичното издание на Доктор Живаго в Европа. Фин и Кувè имат допълнителен коз под формата на колекция от „приблизително 135“ извадени от секретност документи на ЦРУ, които разкриват начина на мислене зад тази операция, а също и множеството грешки, допуснати при осъществяването на тази по онова време напълно нова операция. За Пастернак и Доктор Живаго съществува огромна литература и в немалка част от нея се указва повече или по-малко подробно участието на ЦРУ в публикуването на романа, но досега още никой не е имал достъп до информация от първа ръка¹. За щастие книгата на Фин и Кувè се занимава далеч не само с ЦРУ. Те описват в подробности всички аспекти на аферата Живаго – от ранните години на Пастернак до зачатъците на романа и експлозията, предизвикана от първото му публикуване през 1957, естеството на намесата на ЦРУ, както и последвалите събития около Пастернак и неговите съратници.

Пастернак се нуждае от половин живот, за да напише Доктор Живаго. Гениален поет в младостта си, той е по-малко добър в прозата, но още

1 За протокола: аз също притежавам копие от тези документи на ЦРУ и дори сам планирах да пиша книга за „аферата Живаго“, но Фин и Кувè го направиха първи. Понякога се позовавам директно на тези документи, вместо да ги цитирам по текста на Фин и Кувè.

отрано решава, че би искал да напише „голям“, в стила на 19 век роман с „любовен триъгълник и главна героиня в него – като Балзак“. Темата му ще бъдат Февруарската и Октомврийската революции, както и гражданската война между червени и бели – все неща, които той е преживял лично. Започва романа през 1932, когато все още е оптимистично настроен по отношение резултатите от революцията, но унищожава по-голямата част от написаното когато Големият терор и чистките на Сталин слагат край на оптимизма му и правят прекалено опасно записването на реалните му мисли за всичко това.

През следващите няколко години Пастернак има два мимолетни досега със Сталин, първият през 1934, когато Вождът му се обажда по телефона, за да поиска мнението му за Осип Манделщам, арестуван наскоро за това, че е съчинил остра епиграма по адрес на диктатора. Пастернак познава епиграмата, но набъбря толкова много безсмислици в отговора си, че Сталин директно го обвинява, че не се осмелява да подкрепи приятеля си. Когато мълвата за този разговор се разпространява, някои хора го обвиняват в страхливост, макар че Манделщам и съпругата му Надежда не са съгласни с това. По-късно, когато името на Пастернак се появява в списъците на хората, предвидени за екзекуция, Сталин казва презрително „Оставете го на мира този небесен жител (небожитель) [което означава и „глупак“]“.

Пастернак нарочно поддържа външен образ на скромност и откъснатост от света („Кой век е навън“, гласи една често цитирана строфа от негово стихотворение) и се преструва на „умрял“ по време на чистките, чрез което оцелява, но и запазва личната си цялост – нещо рядко за онези времена. Изглеждало е доста невероятно, че няколко десетилетия по-късно небожителят би могъл да хвърли в застиналото съветско бласто една толкова мощна бомба, каквато се оказва Доктор Живаго, но преживяванията със Сталин, особено аферата Манделщам, както и други компромиси, които той прави по време на Терора, оставят в душата дълбоки следи от вина и разкаяние, които със сигурност са част от мотивите му.

Пастернак се заема отново с романа си през 1946, окуражен от кратковременното прекратяване на репресиите по време на Втората световна война, както и силния патриотизъм, който го кара да изкаже мислите си на глас. Друг мощен стимул от същата година е срещата му в помещенията на литературното списание Новый мир с една млада редакторка и преводачка на име Ольга Ивинская. Пастернак, на петдесет и шест, и

женен за втората си жена, Зинаида, с двама синове въщи, е напълно запленил от невероятния външен вид и дълбоко скритата чувственост на Олга. Тя е пламенна, талантлива, енергична и – за разлика от жена му – страстно влюбена в литературата. „Мой живот, мой ангел, обичам те истински“, пише той скоро след срещата, като я засипва с книги, писма и екстравагантни комплименти. Олга, двадесет и две години по-млада и самотна майка с две малки деца, е поразена и поласкана от вниманието на прочутия поет. Срещата с Пастернак, пише тя, е била като среща с божество.

Скоро те правят дълги съвместни разходки, след това стават любовници, а не след дълго Олга става неофициална секретарка и лична асистентка на Пастернак, за което по-късно заплаща скъпо. През 1949 тя е арестувана за „антисъветска политическа дейност“ (самият Пастернак е прекалено известен, за да бъде докоснат) и осъдена на пет години лагер – намалени до четири след амнистията от 1953 г. Мнозина мислят, че тя и Пастернак ще се разделят след това, но Олга очевидно е пометнала в затвора детето на Пастернак и, освен че се чувства виновен за арестуването ѝ, той смята и че тя е спасила живота му, като е отказала да го предаде по време на дългите разпити в КГБ. Той описва именно собствената им връзка в Доктор Живаго и включва много от стихотворенията, които е посветил на нея, сред двадесет и шестте, които помества в романа.

Около 1954 романът е приключен. Сценарият му, прекалено заплетен, за да бъде представен в подробности, следва живота и странстванията на Юрий Живаго, мечтателно настроен млад доктор, пометен отначало от Първата световна война, после от революцията, а накрая и от гражданската война, който през цялото време се движи назад-напред между европейска Русия и западен Сибир. Чрез поредица случайности той има постоянни срещи с млада медицинска сестра, Лариса (Лара) Гишар, и макар и двамата да са женени, те започват страстна афера. Разделени са когато по време на гражданската война Живаго е отвлечен от червени партизани и заставен да служи като военен доктор. Освободен в края на войната, Юрий прекарва няколко идилични месеца с Лара и я убеждава да отпътува за източен Сибир, докато самият той се завръща в Москва и има две деца с друга жена, преди да почине от инфаркт. Лара успява да дойде за погребението му, след което е арестувана и изпратена в лагер. Романът завършва със сцена, в която двама приятели на семейството

срещат малко момиче по време на Втората световна война и стигат до извода, че това е дъщерята на Юрий и Лара.

Пастернак предлага Доктор Живаго на списанията *Новый мир* и *Знамя* през ранната 1956. Изминават месеци преди да се получи отговор, отчасти защото КГБ се нуждае от време, за да проучи контрареволуционните възгледи на Пастернак, отчасти защото дискусиите около романа са стигнали чак до Централния комитет на партията, където той е бил характеризиран като „зловредна клевета“. През септември 1956 Пастернак получава официално писмо, подписано от членовете на редакционната колегия на *Новый мир*, в което се прави подробен анализ на романа и се указва всичко, което „не е наред“ в него. Пастернак се оценява като носител на антисъветски идеи и човек, отчужден от обществото, в което живее, така че не може да става и дума за публикуване на романа му.

Междувременно слуховете за съществуването на романа са се разпространили надлъж на нашир сред литературните кръгове и скоро един млад италиански журналист, Серджо Данджело, пристига лично във вилата на Пастернак, за да го попита дали би се съгласил книгата му да бъде публикувана в Италия. Предложеният издател е комунист, Джанджакомо Фелтринели, което ще направи нещата по-приемливи, по мнението на Данджело. Пастернак не е особено убеден от тези аргументи, но все пак дава на младия човек ръкопис, добавяйки с мрачна усмивка „С това ви каня на собствената си екзекуция“ (преведено от Данджело като „изправям се пред командата за разстрел“).

Данджело изнася от страната високо ценения текст и поставя в ход дълга кореспонденция между Пастернак и Фелтринели, провеждана нелегално чрез различни посредници, с активното участие на Ивинская. Голяма част от нея, но не всичко, е прихваната и копирана от КГБ. Съветските власти, чрез Съюза на писателите, оказват огромен натиск върху Пастернак да изиска ръкописа обратно, докато Италианската комунистическа партия упражнява съответен натиск върху Фелтринели. Има дори обещания за публикуване на подходящо „подстригана“ версия, която да се публикува в Съветския съюз, но вече е прекалено късно. Пастернак казва на **Айзая Бърлин** (който е шокиран от действията му и се опитва да го разубеди), че е готов да жертва живота си, ако не е необходимо. Изпълнен е с такава решителност, че дава копие и на Бърлин, който да го занесе в Англия, тайно изпраща друго копие до Жаклин де

Прояр, рускоезична приятелка от Франция, докато друго, четвърто копие, получава Джордж Катков (известен емигрант-историк, който живее в Англия). На този етап Пастернак вече почти не се интересува от това кой ще публикува романа му, стига само той да бъде отпечатан някъде.

Естеството на чувствата, които Пастернак изпитва по онова време – неговото страдание, фрустрация и радост от сложните преговори, необходими, за да се реализира мечтата му, могат да бъдат разбрани при прочита на Вътре в бурята „Живаго“ от Паоло Манкозу, където за пръв път се публикува цялата кореспонденция между Пастернак и Фелтринели. Мъченията на Пастернак са съпровождани от една не толкова опасна, но все пак бурна битка на младия Фелтринели с Италианската комунистическа партия. Емоционалните писма на двамата добавят значителен материал към този документален епистоларен роман, който е истинска съкровищница за изследователите на Пастернак. Фелтринели издава италианския превод на Доктор Живаго през ноември 1957, а преводите на английски, френски, немски и други езици следват през пролетта на 1958.

Докато съветските власти поддържат пълно мълчание по въпроса, Доктор Живаго прекарва следващите шест месеца в списъка на бестселърите на Ню Йорк Таймс и се превръща в международна сензация. Изглежда, че романът притежава всичко: мир, война, революция, гражданска война, разнообразни перипетии, огромен брой герои, също като книгите на литературния учител на Пастернак, Лев Толстой. Със забранената любов като централна линия на сюжета, романът изглежда обединява в едно цяло и Война и мир, и Ана Каренина, но пък поставя критиките в голямо затруднение. Още преди да бъде публикуван, Корней Чуковский го нарича „чужд, объркваш и далечен от собствения ми живот“, докато Ахматова повтаря тази присъда: „Това е моето време и моето общество, но аз не мога да ги разпозная“, казва тя. „Това е една гениална грешка“.

Владимир Набоков, един от малцината критици на Запад, които се съгласяват с тях, осмива романа като „нешастна работа, тромава, банална и мелодраматична, с рутинни ситуации, сладострастни адвокати, невероятни момичета, романтични разбойници и изтъркани съвпаде-

ния¹“, и от литературна гледна точка той е напълно прав². Но в действителност не това е причината за славата или успеха на романа. Едмунд Уилсън, стар приятел и литературен опонент на Набоков, поставя пръст върху същността на въпроса (плюс удоволствието да противоречи на Набоков за пореден път), подчертавайки политическата и историческа важност на Доктор Живаго, както и символичната важност на факта, че Пастернак е написал този роман вътре в Съветския съюз, публикувал го е навън и е оцелял. „Доктор Живаго, мисля, ще остане като едно от големите явления в литературната и морална история на човечеството“, пише Уилсън. „Никой не би могъл да го напише в една тоталитарна държава и да го пусне на свобода по света, ако не би притежавал куража на гения“.

Съдържанието, а не толкова изкуството, е ключът към значимостта на Доктор Живаго. „Революционерите, които вземат закона в собствени ръце са ужасяващи, не като престъпници, а като машини, излезли извън контрол, като дерайлирал влак“ казва в един момент автобиогра-

-
- 1 Набоков, девет години по-млад от Пастернак, е обвинен в завист към по-възрастния писател, и може би в това обвинение има нещо вярно, защото още през 1927 той е критикувал поетическия стил на Пастернак като тромав и заплетен. Иронично е, че когато Доктор Живаго се превежда на английски, Набоков е посочен като възможен преводач на стиховете от романа, но самият Пастернак отхвърля тази идея, посочвайки завистта на Набоков като причина. Фин и Куве посочват, че Набоков може би се е безпокоял, че Доктор Живаго евентуално ще измести Лолита от водещото място в списъците на бестселърите, но едва ли това е всичко. Лолита е роман за подрастваща героиня, развратена и прелъстена от много по-възрастен мъж, Хумберт Хумберт, който се е оженил за майка ѝ, за да достигне дъщерята. В началните глави на Доктор Живаго ние откриваме една подрастваща Лара е сексуално използвана и прелъстена (на петнадесет години) от адвокат на средна възраст, Виктор Иполитович Комаровски, който стига до нея като любовник на майка ѝ, Друг паралел може да се открие между поета, Юрий Живаго и един друг поет, Фьодор Чердынцев, от последния рускоезичен Роман на Набоков, Дар. Дали е прекалено фантазърско да се предположи, че поканата на Пастернак към Данджело да присъства на неговата екзекуция, би могло да бъде един вид несъзнателно позоваване на друг роман от рускоезичния период на Набоков, Покана за екзекуция? Руската дума за „екзекуционен взвод“ и „екзекуция“ е една и съща, казнь.
 - 2 Самият Пастернак признава недостатъците на романа. „Изгубих артистичната си цялост и си позволих да се огъна навътре“, пише той на един млад редактор, изпращайки му няколко глави от романа. „Написах този роман непрофесионално... с нечувствителност и наивност, за които си дадох както разрешение, така и снизхождение“. Незачитането на формата, казва той, произлиза от желанието за отдалечаване от изтънчения модернизъм на младостта му, в полза на един по-прост реализъм, както и поставяне на много по-силен акцент върху яснотата, отколкото върху съдържанието.

фично конципираният Живаго на Лара, а когато тя отбелязва, „Ти си се променил, знаеш ли. Преди говореше по-спокойно за революцията“, той отговаря, „Хората, които направиха революцията, не се чувстват у дома си никъде другаде освен при състояния на смут и бъркотия... защото не притежават никакви реални способности, те са бездарни“. Все пак по-късно той отбелязва:

Революциите се правят от фанатични мъже на действието с еднопосочно мислене, мъже, които са тесногърди до гениалност. Те преобръщат стария ред за няколко часа или дни... но в продължение на десетилетия или векове след това, духът на тесногърдие, който е довел до промените, се почита като свещен.

Основното действие на романа приключва през 1929, с което се намерва, че десетилетията на тесногърдие са започнали тогава, и той се чете като реквием за руската политика и култура. Нищо подобно не е било виждано в Съветския съюз от времената на ранните двадесет години и едва ли е за учудване, че властите гледат на Пастернак и неговия роман като на антисъветски.

ЦРУ бързо стига до същото заключение. По-малко от месец след появата на Доктор Живаго в Италия през ноември 1957, вътрешен доклад на ЦРУ цитира гледището на един експерт, че той е „по-важен от което и да било литературно произведение, появило се до този момент в Съветския блок“ и че трябва да се действа изключително предпазливо, за да не се причини вреда на Пастернак чрез грубо използване на произведението му. През ранния януари управлението получава две ролки микрофилм от британското разузнаване, фотографско копие на оригиналния ръкопис на Фелтринели, и започва да обмисля как да ги използва¹.

1 Около тези микрофилми е израснала цяла митология. Фелтринели се е оплаквал многократно от „намесата“ на ЦРУ и разказва за непредвиденото кацане един самолет, в който той се е намирал. От това се появила история за това как британското разузнаване, по искане на ЦРУ, е заставило самолета, в който е летял Фелтринели на път от Москва за Милано, да кацне в Малта, и как агентите са иззели ръкописа на Доктор Живаго от куфара на Фелтринели, за да го преснемат, докато самият Фелтринели и спътниците му са охлаждаели крака в един от местните хотели (в друга версия, Фелтринели е бил на път от Италия за Холандия).

Повтаряна многократно и от най-различни хора, тази история придобива голяма публичност след като Толстой я публикува в книгата си. Манкозу и други я отхвърлят като недостоверна, тъй като Фелтринели никога не е летял от Москва до Милано, както и поради това, че във Великобритания са циркулирали достатъчно много копия на ро-

Таймингът е напълно подходящ, тъй като – както посочват Фин и Куве – ЦРУ разполага с голям брой служители със силни литературни акредитиви и обич към литературата. Те вярват в силата на идеите и са съгласни с шефа за тайни операции на ЦРУ, че „книгите се различават от останалите видове пропаганда най-вече защото една-единствена книга може да промени отношението и действията на читателя до степен, немислима за която и да било друга медия“. Колкото грубо и опростяващо да звучи това, то разпознава един аспект на литературата, който не може да бъде отречен. Иронично е да се отбележи, че тази идея изглежда е заимствана от самите руснаци, които се ръководят от сентенцията на Максим Горки, че книгите са оръжия, „най-важните и най-мощни оръжия в социалистическата култура“. През 1930-те Съветите вече са майстори на пропагандата и манипулацията, както отлично знае Джордж Кенан, автор на доктрината за сдържането и интелектуален баща на Студената война.

Идеите на Кенан са довели до създаването на Фондацията за културна свобода към американския конгрес през 1950 г. А през 1956, малко преди появата на Доктор Живаго, вече започват да се изпробват методи и приспособления за тайно пренасяне на американски книги и списания през желязната завеса. Следващата крачка е малка програма за превод на западни книги на руски език, която функционира редом с многомилionenната програма за публикуване и разпространяване на хиляди заглавия в контролираните от Съветите страни. Фин и Куве смятат, че около десет милиона книги и списания са били тайно пренесени в Съветския блок по този начин. Това е работа, която е много по-слабо известна на публиката и много по-малко противоречива от други действия във връзка със Студената война, макар че някои автори считат за проблематично участието на ЦРУ и цялата секретност. Авторите отговарят, че в Америка от 1950-те години никоя друга агенция не би могла да го направи, защото би било невъзможно да се убеди Конгреса открито да отдели пари за поддържане на изкуствата и културата, особено когато по-голямата част от тях е отивала за институции и публикации с либерален профил.

Появата на Доктор Живаго изправя ЦРУ пред един нов вид предизвикателство. От една страна, сигурно е, че книгата притежава „огромна

мана, за да има нужда от такава пресилена операция. Но всички са съгласни, че ЦРУ е получило своя вариант на ръкописа от англичаните.

пропагандна стойност“, но изпращането на английски превод в Съветския съюз не обещава особено много, а тъй като книгата все още не се е появила на руски език, тя не би могла да бъде просто препечатана. Ето защо се взема решение да се направи свое собствено, „черно“ издание, но това също е свързано с проблеми. Англичаните молят ЦРУ да не публикува книгата в Америка, за да не се причини вреда на Пастернак, а самият Пастернак е изпратил лична молба в публикуването да не бъдат замесвани никакви руски емигранти.

Решението е да се предаде работата на един нюйоркски издател на име Феликс Мороу – бивш троцкист, журналист и автор, страстен антикомунист, който освен това е проучен и смятан за „чист“. На 23 юни 1958 Мороу подписва договор, който изисква от него да подготви руския ръкопис на Доктор Живаго за печат и да направи два комплекта фотоофсетни материали до 31 юли. Целта е да се отпечата екземпляри от книгата в Европа, където те да бъдат готови за разпространение сред съветските посетители на Брюкселския международен панаир през септември, а освен това да се дадат копия и на моряци по кораби, пътуващи до Съветския съюз¹.

Това е вятърничава схема и тя изпада в множество трудности. Мороу приветства поръчката като „поразителна и привлекателна задача“, но се пазари изключително упорито по заплащането си, разбърборва се за това, което му предстои да прави и не успява да намери европейски издател. След като не успява да изнуди ЦРУ да изкупи голям брой от първата публикуваните книги на раздути цени, той изпраща копие от ръкописа до свой стар приятел в University of Michigan Press с предложение те да се заемат с това вместо него. Убеден е, както пише по-късно, че „служителят по руските дела в ЦРУ беше, меко казано, не особено заинтересуван от успеха на тази задача и си клатеше краката“². Не след дълго

1 Иван Толстой спекулира, че мотивите за бързане от страна на ЦРУ са били романът и авторът му да бъдат взети пред вид от комитета за Нобелова награда и че ЦРУ е оказало натиск върху комитета наградата да се даде на Пастернак. Той греши и при двете предположения, но по онова време това все още не можеше да се докаже поради правилото за петдесетгодишна поверителност давност на Нобеловата фондация (които изтекоха малко след публикуването на книгата му).

2 Из писмо до Carl R. Proffer, основател на издателството Ardis Publishers в Ан Арбър, Мичиган, изпратено от Мороу на 6 октомври 1980; виж Манкозу, стр. 115–116. В едно по-късно писмо, датирано от 20 октомври, Мороу добавя: „Хората от руския отдел в ЦРУ се отнасяха враждебно към проекта... Те бяха или руски агенти, или невероятно глупави“.

Мичиган започва да праща екземпляри от своето планирано издание до членове на американското правителство (и самото ЦРУ), та се налага да се упражни силен натиск, за да се накарат хората от университета да се откажат от проекта си.

Причината за закъсненията са проблемите с намиране на европейски издател, където се разиграва друга комедия от грешки. ЦРУ се обръща за помощ към Датската разузнавателна служба, BVD. Носи се слух, че Фелтринели ще прави руско издание е помощта на датското академично издание Мутон, а когато се оказва, че Фелтринели изобщо не бърза с всичко това, ЦРУ и BVD решават да действат без него. Директорът на местния клон на *Raix et Liberté*, един преструващ се антикомунист, е помолен да занесе издателските коли на Мутон и се прави съглашение да се издаде скоростно издание на Доктор Живаго само в 1,000 екземпляра (1,160, по-точно казано). В последния момент един от служителите на Мутон, останал с впечатлението, че това е проект на Фелтринели, вмъква допълнителна страница, в която италианецът се указва като издател.

Книгата е готова през ранния септември, точно навреме за Брюкселското изложение, и около една трета от екземплярите се разпространяват чрез павилиона на Ватикана.

Скоро твърдите сини корици на книгата започват да се откриват разхвърляни навсякъде по терена на изложението. Някои от хората, които са получили екземпляри, късат кориците, отделят страниците и ги разпределят на малки части, по-удобни за криене и нелегално пренасяне.

Един вътрешен доклад на ЦРУ прави заключението, че „тази фаза от операцията може да се счита за успешно приключена“, макар че успехът е сравнително спорен. Фелтринели е бесен, че името му е било използвано и предполага, че си има работа просто с измама, без да е в състояние да си представи истинската причина като най-обикновено недоразумение. ЦРУ се държи настрана, Мутон прави окаян опит за извинение и се съгласява да отпечата допълнителни пет хиляди копия за Фелтринели, а University of Michigan Press прави свое собствено издание през ранната 1959.

Пастернак печели Нобеловата награда в края на 1958 и е охулен от шефа на Ленинския комсомол, **Владимир Семичастный**, като „свина, която плеска собствената си кочина“ и човек, който трябва да бъде изхвърлен от Съветския съюз, за да диша „капиталистически въздух“.

Застаряващият Пастернак, изплашен от перспективата за депортация, отхвърля наградата и умира само година по-късно от рак на белите дробове. Ивинская е арестувана и осъдена за втори път (заедно с дъщеря си Ирина) на осем години лагер за „манипулации с чужда валута“, но е освободена след четири. През 1965 Дейвид Лийн създава своя филмов бестселър Доктор Живаго с Омар Шариф в ролята на Живаго и Джули Кристи като Лара, които се помнят от далеч повече хора, отколкото се помни книгата, а през 1978 Ивинская публикува мемоарите си за съвместните години с Пастернак, които също стават бестселър.

Оттогава насам се появява цяла лавина от книги, посветени на един или друг аспект на аферата Живаго. Манкозу изрежда в библиографията си над 150 книги; Фин и Куве изреждат 184. Но едва силно пресилената книга на Толстой от 2009 г., Изпращаният роман, създава под-жанра, посветен на машинациите на ЦРУ. Най-добрият и най-точен от всички тези преразкази (преди онзи на Фин и Куве) може да бъде открит във втората глава от книгата на Манкозу – истински *tour de force* на литературното разследване, достойно за всеки учен Шерлок Холмс.

Междувременно Фин и Куве са написали увлекателна книга, която е основно подготвена, изключително точна във фактическите детайли, предпазлива в заключенията си. Най-вероятно тя ще си остане като окончателна присъда по тази тема в продължение на дълго време. И макар че сигурно ще бъде рекламирана и продавана въз основа на материалите от ЦРУ, които съдържа, всъщност само две от главите в нея са посветени на тази тема; останалите ѝ части предават всеки възможен аспект от създаването на Доктор Живаго и неговите последици в богати и убедителни подробности. Особено силно бях впечатлен от честния начин, по който двамата говорят за Олга Ивинская, която след смъртта на Пастернак е била злостно атакувана не само от собственото си правителство, но и от някои членове на семейството на Пастернак, както и от приятели на поета. Единственото ми желание е те да бяха се задълбочили малко повече в любовната афера между Пастернак и Ивинская, както и в подробностите на странния *ménage-à-trois* на Пастернак, но може би за нещо такова е необходим писател, а не журналист.

Що се отнася до ЦРУ, издаването на руски език на Доктор Живаго, както и нелегалното внасяне на копия в Съветския съюз, допринасят до голяма степен за превръщането на романа в самиздатски феномен, но те нямат нищо общо със славата на Пастернак или с получаването на

Нобеловата награда. А междувременно изпъстреният от грешки подход на ЦРУ към неговите публикации не се е променил особено много. Книгата, представена в музея, е не копие от „оригиналното рускоезично издание на Доктор Живаго“, а от много по-късно издание (в джобен формат, а не с твърди корици), и направено от съвсем друго издателство.

Майкъл Скамъл (род. 1935) е английски автор, биограф и преводач на славянска литература. След биографиите на Солженицин и Артур Кьостлер, в момента той работи над нов превод на „Престъпление и наказание“ (юли 2014).

Аз бях гръцки неофашист

Автор: Александър Клап

В Каламата се представям като американски неофашист със силен интерес към гръцката история. Отначало скептично, после с истински плам, няколко членове на Златната зора ме канят да идвам на събранията им. Офисите им обикновено са разположени далеч от главните площади, най-вече в жилищни сгради в тихи квартали. Големи гръцки знамена висят по стените, заедно с изрезки от вестници и преначертани карти: Гърция в притежание на Скопие и части от България, Гърция в притежание на северна Турция, Гърция в притежание а Кипър и южна Албания. Свастики („антични гръцки символи“) се виждат навсякъде: по кутии за писалки, по циферблати на часовници, върху едно преспание. По стените на едно от помещенията в **Гутейо** висят репродукции от акварелите на Хитлер. Миналата есен двама зористи бяха застреляни от атински анархисти. Профилите им са залепени по хладилници и чекмеджета. Никой не произнася имената им. Те са просто *Athanatoi*, „безсмъртните“. *Kala palikaria itan*, мърморят старите зористи. „Добри момчета бяха“. Прекръстват се.

Последните два часа от едно събрание. Зористите прекарват първия час в приказки и пиене на нескафе; после следва лекция. В някои от офисите се просвирват блек-метъл-албумите на **Naer Mataron**, неофициалната рок-банда на партията. (Гиоргос Герменис, народен представител на Златната зора, е техен басист; зористите го наричат „Каядас“, по името на пропастта, в която спартанците са хвърляли децата си, родени с увреждания). Събираме се на няколко реда столове. Раздават се листовки с Химна на Зората, понякога съпровождани от по някоя скорошна статия от Николаос Михалолякос, основателя на Зората. Уебсайтът на партията е бил обновен – WordPress го закри след като продължаваха да се публикуват заплахи към журналисти – но зористите и без това предпочитат печата. Има два партийни ежеседмичника, Криси Авги, който излиза в сряда и Емпрос, в събота, плюс Маяндрос – месечно културно

издание. Всеки от тях има тираж от около 3500 броя. Повечето зористи са облечени в черно по време на събранията; къси панталони и сандали са забранени. Някъде към една четвърт от посетителите са жени; на два пъти виждах и деца: три тийнейджърки в Атина и петчленно семейство в Гутейо. Мъжете са едри. Зористите обичат да подчертават важноста на фитнеса: имат два лагера за обучение по бойни изкуства в Тайгетската планина, изпращат свой собствен екип за участие в Атинския марафон и твърдят, че не гледат телевизия.

Дребните разговори се въртят около процентите. Всеки среден зорист може да изстреля изборните резултати на партията във всяка гръцка префектура; „536,442“ е цифра, окачена по стените в множество от офисите им: това е броят гърци, които са гласували за партията по време на майските Европейски избори. При цялото си презрение към демократичните процедури, зористите все пак вярват, че някой ден ще превземат Гърция с демократични средства. Те не са превратаджии. Властта им ще дойде от движение отдолу. „При всеки следващи избори медиите ни отписват“, каза ми народният представител на зористите в Атина, Елиас Панагьотарос, „и при всеки избори ние ги опровергавахме“. Зористите от Волос пътуват с ферибот до Спорадите, за да дискутират партийната политика в магазини за хранителни стоки. Мегарците пък произнасят речи на градския площад. Атиняните раздават листовки на туристите в Акропола.

Партията изтъква анти-имигрантската си програма не просто защото вярва в нея, а защото тя е популярна сред гърците. Зористите нападат имигранти из засада долу-горе по веднъж седмично. Те наричат тези нападения криптея, „тайни неща“. Повечето нападения се нареждат от големите клечки и се планират по часове и квартали. Партийното насилие рядко е случайно. Зористки групи във Фейсбук се използват, за да се уточнят като цели двама или трима имигранти. Един бръснар от Бангладеш, когото срещнах в Метаксургейо ми каза, че зористите копират действията на гръцката полиция: излизат по двойки на бели мотоциклети, с черни облекла и шлемове. Партията не преследва нелегално пребиваващи хора от чисто имигрантски квартали; тя се прицелва в ония, които са се разпръснали из кварталите на средните и по-високи прослойки, където жителите не са особено благосклонни. Обикновено зористите не убиват. Чупят по няколко крайника при светкавично бързи нападения. Миналият септември един зорист – шофьор на камион –

промуши смъртоносно атински рапър на име Павлос Фисас в Пирея. Нетипичното убийство на грък – имигрантите не се броят – предизвика правителствено разследване на партията. Шестдесет главни зористи сега са изправени пред криминални обвинения в процеси, които започнаха през ноември.

Ахил, плещест водач на партийна ядка от Пирея, ме покани на среща в Саламин. Малко след осем часа водачът на местната група влезе в помещението. Ние станаме, изпънахме ръце по шевовете и тракнахме с десните си токове по пода. Появи се същият лектор, масивно сложен атински адвокат на име Тасос Димитракопулос. Той кимна на водача на групата, намести очилата си и пристъпи към подиума. Черното му сако беше окичено с пречупени кръстове. *Agarimenoι tou Sunagonistes kai Sunagonistries*. „Скъпи братя и сестри по оръжие“... В хода на само петнадесет минути той вече беше внимателно разпарчетосал наследството на Константин Караманлис, човека, който е възстановил гръцката демокрация през 1974. Какво всъщност е направил Караманлис за гръцкостта? Първо, той е прогонил националистите от парламента. А след това се е подмилквал на Запада. Кипър е бил оставен сам на себе си, старата комунистическа гвардия е била реинтегрирана, а данъците са скочили до небето. Седем години по-късно левицата идва на власт. Външният дълг и емиграцията се раздуват. Образованието е секуларизирано. „Никой от тези проблеми не съществуваше по времето на Хунтата“, прошепва ми Ахил. „Полковниците само строяха пътища“.

Изправихме се и изрецитирахме трите лозунга на Зората: *zito o Archigos!* (Да живее Водачът!); *zito i Chrysi Avgi!* (Да живее Златната зора!); *ito i Ellada!* (Да живее Гърция!). Изпяхме гръцкия национален химн, а след това химна на Зората. „Следовници на древна слава/синове на брилянтни битки/ние сме новите спартанци!“ После се разпръснахме и си тръгнахме. На стълбите минах покрай зористи, които се преобличаха от черните си партийни облекла в улични дрехи.

Всяка от 62-те локални групи на Зората се състои от четири или пет „члена“. Това са активистите на партията: селски адвокати, семейни доктори, притежатели на магазинчета. През първия час от посещението ми те седят в отделно помещение. По време на лекцията се мяркат от време на време, правят снимки или наблюдават задаването на въпроси. „Как-

во ще кажете за бунта в Политехниката¹? Не бяха ли студентите, които първи отхвърлиха Хунтата“, пита някой Димитракопулос. „Не“, отговаря той, потропвайки с пръсти по подиума. „Това е ревизионизъм от страна на **Нова демокрация**“. Всяка група си има по няколко „войници“. Те носят униформи – зелени маскировъчни панталони, високи военни обувки, черни фланелки със свастики – и не са непременно най-коравите зористи. Някои са небръснати, прошарени бивши полицаи, зъбите им пожълтели от цигари. Един от тях е натоварен със задачата да пази на входната врата. Друг оглежда улицата откъм балкона на офиса. Обикновените гръци имат навика да надуват клаксоните на колите си пред партийните офиси.

Парите на Зората не напускат Атина. Камиони карат от провинциалните групи офисни материали и храна за помощите, които партията раздава на ръка. Ролята на Зората като социално движение често се предава от описанията в пресата, но, погледнато исторически, тя е напълно типична за всички фашистки партийни инфраструктури. Партията предоставя телохранители за пенсионери, които теглят пари от улични автомати. Има и безплатен превоз за етнически гръци, които даряват кръв. Предоставят се рецепти и медицинска помощ за бездомните. Зористите нападат работодатели, които наемат имигранти вместо гръци. В страна с толкова неефективни – или постепенно изчезващи – социални служби, тези мерки са достатъчно важни, за да накарат мнозина поддръжници на Зората да затварят очи за партийното благоговение пред Хитлер.

Освен това Зората внушава идеята за гордост от Гърция във време, в което множество гръци биха искали да напуснат страната си. Това придава достоверност на тяхната анти-имигрантска позиция. Партийните групи из цяла Гърция правят опити за изкупуване на исторически важни парчета земя – един плаж срещу теснините на Саламин, някои затънтени бойни полета от времената на Балканската война – и да издигат там национални паметници. Предлагат да заплащат всичко това от собствените си джобове, макар че местните кметове отхвърлят исканията им почти без изключение. Четири пъти в годината зористи от цяла Гърция се събират в Атина и Термопилите за исторически въз-

1 Става дума за масивните студентски бунтове в Атинския политехнически университет, започнали на 14 ноември 1973, които поставят началото на края на гръцката Хунта (управлението на полковниците, 1967–1974). Бел. пр.

поменания. Водачите на местните групи са начело на кохортата, която развява партийни знамена. Зористите от Аркадия вървят редом с онези от Лакедемон, които пък са до онези от Месения. Получава се нещо като фашистки каталог на корабите.¹

Златната Зора се управлява от горе надолу. Николаос Михалолякос издава всички главни команди. В момента той очаква съдебен процес в затвора Коридалос близо до Атина. Окаченият му в рамка портрет председателства на всяко събрание. Никой не го нарича по име. Той е о *Archigos Mas*, „*Нашият водач*“². Около него е сплетен тесен кръг от роднини и дългосрочни съратници. Под този кръг се намира Съветът, около шестдесет зористи, които надзирават откриването на нови партийни клетки и усъвършенстването на партийната идеология. На всеки три години те се избират от Конгреса, съставен от приблизително триста членове на местни групи от цяла Гърция. Съветът от своя страна гласува две други съществени формации на партията: комитетите по етика и финанси. Първият от тях формално дисциплинира зористи, които публично са изневерили на партийните идеали. Вторият оформя партийния бюджет. Има и политически комитет – група от петима зористи, лично подбрани от Михалолякос за управление на ежедневните дела на партията – както и петчленна специална команда за проверки на надеждността на отделните членове.

Несъразмерно голям брой от хората по върховете места на партията идват от Мани, малко парче земя в южен Пелопонес, приблизително колкото Корнуол. Златната зора има тесни връзки с този регион. Самият Михалолякос произлиза от известен маниотски клан; негов пра-прадядо е бил герой на революцията от 1821. Маниотите наричат Зората *Maniatiko Komma*, тоест „Маниотската партия“. Свещеници от Гитейо са благословили откриването на градската група на партията; владиката на Спарта призовава енорияшите си да гласуват за Зората. Когато народните представители от Зората пътуват до Ареополи, там ги посрещат като знаменитости; доброжелателни тълпи посещават събранията им; правят се изстрели от антични пистолети. В някои части на Мани до 50 процента от селяните са гласували за партията. „Маниатика“, една

1 От книга II на Илиада. Бел. пр.

2 За да няма недоразумения, на немски език: Unser Führer. Все пак разликите между Гърция и Германия си остават повече от съществени: движението на Хитлер, разбира се, никога не е имало дори отдалечена прилика със семейно управляван бизнес. Бел. пр.

част от Пирея, населена от маниотски семейства още от 1950-те, е може би най-плътният зористки квартал в цяла Гърция. Никоя друга крайно дясна партия – LAOS, Независими гърци – не разполага с регионална поддръжка от този вид.

Водещата идеология на Зората има корените си в Гръцката гражданска война. По онова време традиционното разцепление на гръцкото общество – най-общо казано, между Венизелисти¹ и анти-Венизелисти, или републиканци и монархисти – е заменено от един по-брутален конфликт между комунисти и антикомунисти. Пелопонийците винаги са били твърди монархисти и антикомунисти, и то толкова по-яростно, колкото по-на юг отива човек. Именно политици от десницата възстановяват държавата след Гражданската война, в която левицата е почти напълно унищожена. Много от тях са от Пелопонес и са сътрудничили на нацистите. Те са финансирани и въоръжени отново от англичаните и американците, с цел да довършат онова, което са започнали германците: излавянето и унищожаването на комунистическите андарты, гръцки партизани, които изнасят на гърба си лъвския пай от съпротивата срещу нацистите. Много от бащите на зористите са присъствали на *De-kemvriana*, първата схватка по улиците на Атина през 1944.

В много отношения Хунтата, която управлява от 1967 до 1974, означава завръщане към военновременния режим в Гърция. Няколко от полковниците са служили в германските „батальони по сигурността“; Георгиос Пападопулос, водачът на Хунтата, е един от главните нацистски колаборатори в северен Пелопонес. Златната зора е последното издишване на Хунтата. През 1974, когато Михалолякос се среща за пръв път с настоящите идеолози на Зората, той е член на Партията на 4 август – странично движение, наречено по деня, в който Йоанис Метаксас, предвоенният фашистки диктатор, е поел държавната власт. Михалолякос се присъединява на 16-годишна възраст. Членовете на 4 август обикновено са бивши германски симпатизанти и носталгици по времената на нацистите (самият Метаксас не е бил нито едното, нито другото). Десет години по-късно Михалолякос създава за пръв път Златната зора. „Започнахме по ленинистки начин“, казва той веднъж по време на интервю:

1 Тоест привърженици на политическото движение, наречено по името на Елефтериос Венизелос, виден гръцки политик от началото на 20 век. Основни идеи: монархизъм, съюз със западните сили, отдаденост на гръцката „Мегали идея“, либерален национализъм. Бел. пр.

„Решихме да издаваме вестник, Златна зора, и да започнем да изграждаме партия около него“. Вестникът има дванадесет автори. До средата на 1980-те всичко това си остава единвид високо секретен неонацистки клуб. Той възприема идеи от други съживявания на идеите на Третия райх из цяла Европа – особено от Cedade, фашистко сборище от Испания. Но освен това той има и директна връзка с Хунтата. Михалолякос е основал Зората под опекунството на полковник Пападопулос, героя на неговото юношество. Двамата се срещат в затвора Коридалос, след като Пападопулос е свален, а младият Михалолякос е нападал анархистки кина с ръчни гранати.

Златната зора прави всичко възможно, за да съживи отново гръцките напрежения от средата на предишния век. Зористите се опитват навсякъде да съживят паметта на Метаксас – когато открили статуя на диктатора в един отходен канал в Кефалония през 2012, те се опитали да го издигнат на централния площад в Аргостоли. Миналата есен колони от зористи в черни ризи и ботуши влизат в едно гробище в Мелигала, малко градче в Месения, където се извършвала церемония в почит на партизаните. Навлизат с маршова стъпка, изблъскват кмета от подиума, наричат го карагъз – „тъпанар“ – и представят своята собствена версия за онези събития. „Онези, които ни управляват сега, са предатели на отечеството“, обявява Касидиарис. Зористите обръщат с главата надолу и други церемонии, посветени на Гражданската война, а сами организират свой собствен ежегоден марш в почит на Георгиос Гривас, кипърския командир на „Ки“, полувоенна част от времето на Гражданската война, която е патрулирала из Пелопонес, за да премахва хора, заподозрени в комунизъм. Когато партийните биячи маршируват из атинските квартали, за да трошат левичарски глави, всичко това не се представя като „улично почистване“. То се нарича *emphulios*, „гражданска война“.

За Златната зора Гражданската война не е приключила. За хората от Мани нищо никога не е приключвало. Регионът е нещо като пред-модерен мехур или оазис, в зависимост от гледната ви точка: той се надзирава от един-единствен полицаи и си остава буквално недокоснат от неща като индустрия или туризъм. Тук се пресрещат различни исторически епохи – древна Спарта, Византийското възрождение от **Мистра**, Гражданската война – но регионът е почитан най-вече заради съпротивата срещу турците. Понятието за *adouloti*, „не-робство“ се открива тук навсякъде: в имената на маниотските магазини, площи, вестника

от Ареополи и бюлетина на самите зористи. Това обяснява донякъде и местната обсебеност от етническата чистота. Маниотите наричат себе си „чисти гръци“, незамърсени от чуждо управление. „Ако идеята, че всеки човек принадлежи към своята раса означава ‚расизъм‘, то да, ние сме расисти“, каза Касидиарис пред посетителите на един митинг през миналия март.

Дори и днес маниотите изглеждат като герои от някой роман на Казандзакис, които ръмжат шумно и скърцат със зъби срещу чуждите. Това лято пътувах на стоп до дома на Михалолякос в Корогоняника, малко поселение от каменни кули дълбоко в Мани. Взе ме Романос, 22-годишен маниот, който твърди, че е племенник на Михалолякос. Друсахме се по разнебитени пътища в неговия *agrotiki*, тоест Пикап, използван за транспорт на камъни и говеда. Той пушеше без прекъсване и опразни няколко бири докато следвахме пътя из чукарите на най-южната част от континентална Европа. Маниотите, обясни ми Романос, са „*сплотено семейство*“ и „*открита мафия*“. Да напуснеш Мани означава да „*се обърнеш на влах*“ — тоест да станеш идиот.

Изключително яростната и неконформистка култура на Мани се е просмукала до голяма степен и в Златната зора. В продължение на векове маниотските семейства са враждували помежду си — една от причините за това, че повечето от селата в региона са празни в наши дни. Кръвните вражди са се проточвали в течение на поколения. Последната официално регистрирана подобна вражда е приключила преди четиридесет години, с убийство от упор близо до селището Димаристика, но все още се чуват истории за боеве с ножове в страничните улици на Пирея и въздишки по *Maniatika pragmata*, „Маниотските работи“. Когато не са се убивали взаимно, маниотите са водели батальони във войните за възстановяване на древните гръцки земи. Маниотските бойци, често действайки извън обхвата на атинския надзор, са спечелили много от гръцките победи над турците по време на Балканските войни и критските въстания.

Но как маниотските националисти, обсебени от идеята за гръцка независимост, съчетават възгледите си с германското нападение срещу Гърция по време на Втората световна война? За това е необходима една истински акробатична интерпретация на историята. На първо място, „Гърция“ е идея, а не физическо място. Тя е „Елинизъм“. Той е православен, гръцкоезичен, нито ориенталски, нито западен, нито ка-

питалистически, нито социалистически, камо ли пък комунистически. После, Зората се позовава на дълга редица от герои, военни фигури, най-вече от Пелопонес: спартанският цар Леонид, византийският император Константин XI Палеолог, революционните капитани Колокотронис и Мавромихалис, Метаксас, полковник Пападопулос. Много от тях са били свалени от сънародници-гърци, което пък прави необходима една противоположна редица от предатели. Откак е имало гърци, които са се борили и умирали за елинизма, е имало и гърци, твърдо решени да го подкопават. Групата на последните включва преди всички останали комунистите. Те са всичко, което истинските гърци не могат да бъдат – атеисти и интернационалисти. По време на Втората световна война враговете на Гърция са били не хората, които са управлявали страната по поръчение на нацистите. Това са били онези гръцки партизани, които са се съюзили, за да превърнат една разрушена държава в сталинистко владение. Това е обвинение, подобно на онова, което Зората отправя днес срещу Сириза и Европейския съюз.

Настоящият хитлеризъм на Зората е опростена версия на онова, което той е бил в ранните години на партията. Името „Златна зора“ идва от една криворазбрана интерпретация на нацистката митология. Ранните зористи са вярвали, че Хитлер е бил член на **Херметическия орден на Златната зора** – тайно общество, асоциирано с имената на Йейтс и **Алистър Кроули**. Около 1990-те Михалолякос се прехвърля към една по-националистическа реторика, опитвайки се да привлече гласове с твърдолинейна позиция по Македонския въпрос. Но нацисткото очарование никога не си е отивало напълно. „Фактът, че днес ние използваме понятия като ‚национализъм‘, ‚популярен национализъм‘ и ‚социален национализъм‘ не означава, че сме променили идеите си“, твърди една статия от *Chrysi Avgi* от 2006 г. „Ние просто считаме за по-приемливо да използваме тези понятия... като се има пред вид океана от пропаганда от последните шестдесет години“. Нацизмът на партията се примесва и с една обсебеност от образа на древна Спарта. През юли десетки автобуси, натоварени със зористи, пристигнаха в Термопили за ежегодното партийно възпоменание на последната битка на Леонид. Имаше огнени свастики и рицарски кръстове, машини за правене на мъгла, светлинни ракети, органична музика, молитви за мъчениците *Athanatoi* и абсурдна военна проверка на древногръцките мъртъвци. Но зористите смирено отричат, че празненството е имало каквито и да било фашистки под-

тонове. Партийният „нацизъм“ – хитлеристкият поздрав, младежките колони, преводните напеви на СС, свастиките – били само опит да се върне обратно онова, което немските фашистки интелектуалци са заимствали от класическа Гърция: древни дорийски жестове, спартански тренировъчни лагери, езически химни, украшения на вази.

Днешна Германия, натикана в друга интелектуална категория, която някои зористи наричат Новият световен ред, е напълно различна работа – това е конгломерат от банки, корпорации и международни управленчески тела. Меркел е господарката на този ред. Златната зора защитава гръцката самодостатъчност; други партии, дори и онези, които се крият под мантията на крайната десница – конспирират заедно с Реда за продаване на гръцките активи на чужди конкуренти.

Самият аз станах зорист, за да разбера за партията нещо повече от онова, което бих могъл да науча от гръцката преса. Когато не ходя по събрания, работя на полудневна работа в един гръцки вестник, Катимерини. Ако сте член на пресата и бихте искали да се срещнете с членове на Златната зора, трябва да минете през дълъг и досаден процес на опознаване. Само малцина свободни журналисти имат някакъв вид дружески отношения с партията. Те ми дадоха имената на няколко възможни хора за контакт. Позвъних и чаках в продължение на седмици да интервюирам някой, който не се намира в затвора. Накрая Елиас Панагьотарос, един як маниот, който в момента се грижи за ежедневните работи на партията, ми отдели половин час за среща в парламента. Зададох му конкретни въпроси за най-ранните известни партийни членове. Той свиваше рамене и твърдеше, че никога не е чувал тези имена. Описанието му на зористките операции противоречеше на повечето от нещата, които бях чел. След това си уредих журналистическо посещение в главния щаб на Зората на улица Делигяни. Офисът беше празен. Подадох ми бутилка вода и ме изпратиха обратно с няколко партийни листовки в ръка.

Да се пише за Златната зора може да бъде опасно за гърците. През април 2012 една от колежките ми в Катимерини написа статия, в която се настоява, че партията трябва да бъде поставена извън закона. Пет дни по-късно някакви зористи публикуваха на партийния уебсайт отговор от 2,500 думи. „Знаех всяка подробност от живота ми“, каза ми тя. „Възрастта ми, възрастта на дъщеря ми, къде съм родена, къде съм работила, предишните ми статии. Приключваха с директна заплаха, написана

на немски, защото съм родена в Хамбург: „Внимавай. Ние те следим““. Това не е нещо необичайно: има десетки репортажи за партийни членове – дори народни представители – които или открито искат главите на журналисти, или ги атакуват публично. Старата гвардия на Хунтата си остава дълбоко вкопана в гръцката „дълбока държава“; това обяснява отчасти и защо на Зората се позволява да практикува навика си за улично насилие. Дори и сега, когато се водят дела срещу зористи, гръцката полиция, тайни служби, военна и юридическа системи, си остават неохотни да предприемат някакви сериозни действия срещу партията. Сред членовете на съдебната власт е разпространено опасението, че един открит процес няма да завърши с присъди и че в резултат от това Зората ще успее да представи себе си като мишена на една нечестна политическа система. Дълбоката държава стои на пътя на каквато и да било широка дискусия около Златната зора – или наследството на Хунтата – в гръцкото общество. Освен това тя позволява на зористите да упражняват известен контрол върху начина, по който са представяни. В Катимерини публикувахме само безлични уводни статии за партията, или пък разследващи статии, написани изключително откъм перспективата на имигрантите.

През юли отидох в един от партийните офиси в Пирея, за да се запиша за термопилската заря на Златната зора. Попитаха ме за името – дадох им едно фалшиво – а след това, съвсем неочаквано, и за паспорта ми. Казах, че не го нося със себе си. Намериха го след като претърсиха раницата ми. По време на лекцията за Леонид видях как шефът на местната група търси нещо в Гугъл в един от задните офиси. Няколко от членовете излязоха и се присъединиха към него. Започнаха шумно да дискутират нещо. Лекторът продължаваше монотонно херодотската си проповед. А след това видях как шефът на групата вдига телефона. Грабнах раницата си, профучах покрай войниците, навън по стъпалата и побягнах по улицата. Никога е съм и помислял да се връщам обратно.

Александър Клап е млад американски автор и журналист от гръцки произход, сътрудник на гръцкия вестник „Катимерини“.

Днес имаме повече възможности, отколкото в други исторически периоди

Автори: Евгени Силянов, Аспарух Панов

Аспарух Панов разговаря с Евгени Силянов

Евгени Силянов почина в Париж на 17 април 1997 г. на 90 годишна възраст. Той бе не само професионален дипломат от кариерата (естествено от времето преди 1944г.), блестящ журналист и публицист, той бе преди всичко изключителен аристократ на духа и интелектуалец от европейски мащаб. Едновременно с това Евгени Силянов милееше за България, радваше се и страдаше заедно с България и носеше в себе си всички възрожденски ценности на своето поколение.

Запознах се с Евгени Силянов в Париж през 1992г., по времето когато бях ръководител на българската делегация в Парламентарната асамблея на Съвета на Европа. Първата ни среща се осъществи благодарение на братовчед ми Кирил Панов, дългогодишен колега на Силянов от Радио Свободна Европа. Оттогава се виждахме много често – и в Париж, и в Страсбург, и в София. Свърза ни дълбоко и искрено приятелство. Разговаряхме с дни и часове по най-различни теми. Общуването с Евгени Силянов бе истинско богатство. Изключителната му ерудиция, невероятната му обща култура, дълбоката му проникновеност като дипломат и публицист и феноменалното познаване на българската и европейската история бяха направо изумителни. Да не говорим за аристократичните му обноски, финото му чувство за хумор и младежкия му дух. Мога само да съжалявам, че не си водех постоянни бележки върху многобройните ни беседи...

Разговорът-интервю с Евгени Силянов, който предлагам на читателите, проведохме на 15 октомври 1995 г. в София. Той има от една страна силно биографичен и исторически характер, а от друга е свързан с болезнени съвременни проблеми от развитието на България, Балканите и Европа. Разговорът бе публикуван в списание „Демократически преглед“

през 1998 г.¹, едва след смъртта на Евгени Силянов, защото с присъщата си прецизност и отговорност той искаше да редактира, коригира и допълни лично всяка страничка. За съжаление времето не му стигна... Десетина години по-късно, през 2007 г. включих разговора в книгата си „Между емоциите и реалностите на прехода“². Част от разговора е публикувана и в „Дневник“ през 2012 г.³

Текстът е разделен на три части – първите две са редактирани лично от Евгени Силянов, като бяха добавени и много нови неща (19 страници ръкописен текст), а третата е свалена директно от магнетофонния запис. Естествено, тягостният и дълбоко кризисен политически момент на провеждане на разговора (по време на правителството на Жан Виденов, б.м.) е оставил своя песимистичен отпечатък върху духа на въпросите и отговорите. Но както читателите сами ще се убедят, разговорът съвсем не е загубил своята актуалност.

Част първа

Трима души, които живеят заедно

Аспарух Панов: Нека започнем с една банална за подобен разговор тема, свързана с детските ти спомени. Каж ми нещо повече за семейството си. Детството ти е преминало в един от най-драматичните периоди в нашата история. Каква беше атмосферата у вас, какъв беше начинът на възпитание, имаха ли родителите ти време за теб? За какво се говореше в семейството ти, говореше ли се за политика, за изкуство, за литература? Задавам ти тези въпроси, които може би мнозина са ти задавали, но отговорите им са интересни точно днес. Днешното време не е по-малко драматично от това в началото на века, но ми се струва, че приликата е само в тази драматичност...

Евгени Силянов: Когато става дума за семейството ми, често използвам една формулировка от майка ми, София Малиновска⁴, която ка-

1 Днес има повече възможности, отколкото в други исторически периоди, Аспарух Панов разговаря с Евгени Силянов, „Демократически преглед“, книга 35, пролет 1998

2 Аспарух Панов, „Между емоциите и реалностите на прехода“, изд. „Изток-Запад“, 2007; „Днес има повече възможности, отколкото в други исторически периоди“, разговор с Евгени Силянов, стр. 166.

3 Аспарух Панов, „Прочит на историята: Дипломати, завършили в Москва, погрешно се наричат професионалисти“, Дневник, 15 юли 2012, http://www.dnevnik.bg/analizi/2012/07/15/1865240_prochit_na_istoriata_diplomati_zavurshili_v_moskva/

4 София Малиновска е известна учителка и преводачка. Сестра е на Петър Малиновски, баща на известния учен и председател на БАН акад. Йордан Малиновски (1923 – 1996).

зваше „ние не сме семейство, ние сме трима души, които живеят заедно“. Това беше доста вярно, не само защото баща ми, Христо Силянов твърде често отсъстваше. Не си спомням точно датата на женитбата на родителите ми, но е около 1905г. Било е, мисля 1910–1911г., когато баща ми вече напусна семейството и замина за Цариград, за да редактира с Бръзицов „Екзархийски вести“. Там той остана около две години, към края се разболя много тежко от мозъчно възпаление, някакъв вид менингит. Дори за известно време бе почти загубил слуха и зрението си. Така че още в първите си години бях прекарал едно дълго отсъствие на баща си и бях живял само с майка си. Това свърши и той се върна, но скоро избухна Балканската война и той замина с една от четите, образувани тогава от военните. Това четничество е описано в книгата му „От Витоша до Грамос“. В навечерието на намесването на България в Първата световна война баща ми вече беше получил мобилизационно назначение, когато правителството на Радославов инсценира един показан процес, с който целеше да докаже, че русофилите са „предатели“. Трима от обвиняемите, един от които беше баща ми, бяха осъдени на доживотен затвор. Майка ми пое издръжката на „семейството“ със заплатата си на гимназиална учителка, така че аз пак останах да бъда гледан само от нея, в един малък двустаен апартамент, на Аксаков 23. При първото си връщане в София през 1990г., след почти половин век отсъствие от България, можах да посетя тази къща. В двете стаички, в които съм живял навремето, се помещаваше един цял институт за стратегически проучвания...

Тия драматични и толкова интересни години, които за мене отговаряха на предпубертетната възраст, обикновено се считат за съществено важни за формирането на едно дете. Трябва да кажа, че те не са ми оставили никакъв тежък или потискащ спомен. Единственото по-изключително нещо беше, че живеех в постоянен контакт с майка си, а това налагаше известна усамотеност, повече размишления и самовглъбяване. Разбира се, това са само думи, но когато си единствен син с майка, която съсредоточава цялата си обич върху теб, се създава атмосфера, различна от тази на истинските семейни общения.

Дали родителите ми имаха време за мен? Майка ми ми посвещаваше постоянно внимание, но въпреки че бе учителка, не бих казал, че се занимаваше специално с възпитанието ми. В постоянния контакт с личност като майка ми, която живее сред книгите и сама непрестанно превежда и пише, нямаше нужда от специална възпитателна система.

Сигурно ще забележиш, че до сега говоря само за майка си. Затова има една първа причина, свързана с епохата. Моето детинство тръгва с началото на века. По онова време не беше мислимо да видиш мъж да тика детска количка, да се занимава с пелените на бебето или да му дава биберона, както правят днес много млади хора. Не само това, но и работата около училището на детето бяха грижа единствено на майката. В моя случай към това се прибавя и отсъствието на баща ми през по-голямата част от този период. Майка ми не бе доволна от съществуването си, не поради материалните условия и тежките грижи, а защото имаше неспокоен, вечно тревожен дух.

Влиянието на баща ми дойде по-късно, и то не веднага след като излезе от затвора, напълно „реабилитиран“, ако мога да се изразя така. Катастрофалният изход от войната като че ли дойде да докаже, че всички, които бяха против съюза с Германия са били прави – на първо място русофилите на Драган Цанков, какъвто беше баща ми. Но същото бе вярно и за другите, осъдени в политическите процеси като Никола Геннадиев и Александър Стамболийски. Христо Силянов веднага се отдаде на усилен политическа дейност, даже се кандидатира за проектираните избори в „Новите земи“ – малката част от Тракия, която България беше задържала до влизането в сила на Ньойския договор.

Ако всички поводи да замине някъде бяха добре дошли за баща ми, трябва да призная, че и майка ми не я свърташе на едно място. Още през фаталното лято на обявяване на Първата война (юли 1914), тя замина през училищната ваканция през Йена и след това през Швейцария – за Париж. Разбира се – с мен, тъй като не се делеше от сина си. Така можах да видя обявяването на войната и френската кавалерия, строена в градината на Тюйлери преди да се отправи за фронта. Отново в 1923г. г-жа София Малиновска замина за любимия Париж. Нейното франкофилство бе почти патологично. Анатоли Франс, чиито книги беше превеждала (и когото мислеше, че ще може да види лично) беше за нея най-големият съвременен писател. За мене също по онова време... Нейните преводи на Балтазар, на Кронкебил и други книги бях чел отдавна, още като дете, знаех и доста френски, без да мога да кажа откъде и как съм го научил. Така прекарах една учебна година в Париж като слушател във френския лицей „Анри IV“ в центъра на Латинския квартал. Главната ми страст продължаваше да бъде цигулката. Нещастната София Малиновска ме виждаше като виолонист виртуоз, взе ми учител далеч над материал-

ните си възможности. Не си спомням името на този педагог, който беше устроил годишен концерт на учениците си в по-малкия салон на прочутата зала Гаво. В началото на втората част участвах с изпълнението на хумореската на Дворжак, което слава Богу ме убеди окончателно в липсата на виртуозен талант. Но още дълго музиката остана главното обаяние на живота ми.

Тази година баща ми беше взел най-неочакваното за човек като него решение – да построи къща. Така, скоро след завръщането ни от Париж се пренесохме в „къщата на баира“, както я нарече майка ми. Тя беше в Лозенец и по онова време заслужаваше напълно името си. По булевард „Паскал Паскалев“, днешната улица „Христо Смирненски“, тогава нямаше тротоари, канализация и трамвай. Къщата на „тримата души, живеещи заедно“ бе обзаведена съобразно с тази дефиниция. Всеки си имаше отделна стая, едновременно спалня и кабинет. Стаите бяха всичко четири. По-късно, когато депутатството наложи на баща ми да посреща многобройните избиратели, той престрои една малка площ на втория етаж за малка спалня с размерите на затворническа килия. Тук, в тази къща и аз получих като гимназист в 7 клас (предпоследния на времето) първата си отделна стая, мебелирана по модата на двадесетте години като „студио“ – креват-диван, заобиколен с рамка от етажерки за книги и бюро, което представляваше куриоз за другарите ми. Майка ми беше изрязала модела от някакъв парижки журнал, а изработката бе на един дърводелец от улица „Граф Игнатиев“. Копието беше твърде приблизително, следваше опростените модернистични строги геометрични линии и беше цялото лакирано в черно. Главният му ефект трябваше да бъде в кристалните топки вместо ръчки на чекмеджетата, каквито в София не можеха да бъдат намерени. Това бюро ме последва, когато заминах за Берн, а после и в Париж, когато през емигрантските години му загубих диригента. Горната масивна и внушителна черна плоскост открих преди няколко месеца, подпряна на една стена в неосветения ми зимник – странна антика на моята възраст...

Кабинетът на баща ми беше на партера. През последните години на кратковременното ни съжителство (1938/39), когато живях няколко месеца в студентската си стая, често го намирах над книгите и македонската история призори, когато се връщах от някакви протоколни или лични нощни задължения. Той беше вече станал и стаята му бе непроницаема от тютюневия дим.

В тази атмосфера възпитанието ми не беше нито системно, нито преднамерено. Разбира се, то не съдържаше и никакви светски елементи, а бе типично интелектуално. За религия и вяра не можеше да става дума. Трябваше да съм бил девет-десетгодишен, когато майка ми ми разясни основно, че религията е създадена, за да се поддържа реда в обществото и страха, че за прегрешенията има санкции. Майка ми се смяташе за социалдемократка, без да членува в партия. Дори бе публикувала една интересна книга „Буржоазия и пролетариат“, полемика с един френски ляв, близък до комунизма автор Пол Луи, който предричаше скорошен упадък на буржоазното общество. Майка ми пишеше непрекъснато. Преводите ѝ, рецензиите и театралните ѝ критики бяха безбройни. Така че ако става дума за някакво семейно възпитание, то се извършваше чрез един вид „осмоза“. Интересно е, че макар баща ми да беше осем години депутат и политически публицист, главните теми в къщи бяха литературата и художественото творчество, поезията. Майка ми декламираше постоянно руските поети, разговорът ѝ бе изпълнен с цитати от френски автори. Разбира се, за политика също слушах много, най-честите гости в къщи бяха двама стари цанковисти, от прогресивно-либералната партия, Апостол Урумов и Цоню Бръшлянов (неговият син живее до днес в Париж), и двамата депутати. Преди тях Димитър Христов и много други. Но политическата зараза не функционираше при на мен. Моето истинско политизиране дойде много по-късно – от комунизма, който поражда естественото чувство у всеки нормален човек да му се противопоставя.

Освен тази „интелектуална“ атмосфера, на първо място за мен от най-ранното ми детство стояха книгите. Къщата ни бе винаги препълнена с книги – всичките четени. Книгите за нас бяха единствената истинска ценност, а най-важните хора бяха авторите. Ще ти дам дори едно доказателство с дати. През Първата война, на Аксаков, се разболях от скарлатина. Карантината беше извънредно строга, траеше около 40 дни, със залепен надпис с червен кръст на входната врата. Бил съм най-много на десет години, но тогава прочетох целия Чехов – шест или седем подвързани тома, приложение за абонатите на известното руско списание „Нива“. Можеш да си представиш какво съм разбрал на тази възраст, и то на руски език. Може би една четвърт, дори не и толкова. Така че четенето беше постоянното ми занимание през детинството, ученическите и студентските години...

А.П.: *Кой определи какво ще следваш? Сам ли стигна до това желание да учиш право?*

Е.С.: Ще ти отговоря лесно. Този въпрос се поставя пред повечето младежи, освен когато решението е някак предопределено от бащината професия – поемане на някакво предприятие, лекарска практика, в изкуствата има често бащи и синове виртуози. В моя случай не само че баща ми не се намеси, но и не желаше да поема неговата професия. Не защото не ценеше журналистиката. Напротив, обичаше я и казваше, че това не е професия, а призвание, за което се иска сърце и душа. Но по негово време и особено, когато е започнал вестникарството, много малко журналисти можеха да си осигуряват сносен живот с перото. След трудните години на младостта си и постоянните грижи за най-скромно съществуване, баща ми не смяташе, че и синът му трябва да поеме този труден житейски път. Майка ми ме обичаше прекомерно силно, за да помисли да ме насочва към каквото и да било, ако не е онова, което аз искам и най-главното, което ми доставя удоволствие. Това, което обичах, беше музиката и цигулката. Но вече бях разбрал, че за това трябва талант и пръсти, това не става с учене. Бях разбрал, че трябва да избира нещо друго и понеже нямах влечение към точните науки, правото ми се видя, че е това, което най-добре води към всичко, което по-късно човек би могъл да избере.

А.П.: *Прекрасно е, че сам си направил своя избор. А как стигна до Външно министерство и дипломацията?*

Е.С.: Във всеки случай не чрез правото. Това, което обичах като юрист беше частното право, а не международното. Това беше правото, което е тъй далеч от дипломатическата служба и никакво влечение нямах към дипломацията, защото – бях може би наследил от баща ми това мнение – в оная епоха за дипломацията се смяташе, че е малко несериозна работа, особено за интелектуалец като баща ми. И много ми допадна частното право. Аз бях много силен по частно право и това ми харесваше. То включваше най-значителните юридически материи – гражданско право, контракти и задължения, наследствено право – или с други думи гражданския кодекс на Наполеон от 1804г. Този интерес към правото може да изглежда чуден на хората, израснали при комунизма, тъй като комунистическата система не се подчиняваше на общоприетите юридически принципи и норми.

Следвах право естествено в Париж. Не можеше да бъде и другояче, след всичко, което ти разправих досега за атмосферата в семейството ни. Но за дипломация не бях помислял. В средата на родителите ми всички предпочитания бяха към литературата, към занимания, свързани с духовния мир. (Доста по-късно разбрах, че баща ми е бил вътрешно доволен от влизането ми в дипломатическата кариера).

Когато завърших образованието си в Париж – три години продължаваше следването – главният секретар на Училището за източни езици Леон Болио, автор на една великолепна българска граматика, по своя инициатива ми предложи една стипендия, без да съм я искал. И така правих една година допълнително докторат. През тази година обаче излезе обява за конкурс в министерството на външните работи. Майка ми се беше уплашила, че аз мога да реша да остана във Франция завинаги и пристигна внезапно в Париж. „Виж какво, каза ми тя, ти никой път няма да се научиш да ставаш рано, съдебните заседания за теб ще бъдат посред нощ, сега тъкмо има конкурс и дипломацията за тебе ще бъде един занаят, който ще ти позволи да живееш съобразно с вкусовете си. Освен това ще можеш и често да пътуваш, което толкова обичаш.“ Така напуснах Париж и се върнах в София. Не вярвам, че родителите ми са си мислели същото, което са ми повтаряли хиляди хора, че съм роден за дипломат – всичко това е една глупост. И така се явих на конкурса, знаех френски много хубаво, това беше тогава много важно. Класирах се втори от 14-15 кандидати за четири места. Това беше през трийсет и първа година, есента. Обаче всичко се бавеше много и ни назначиха чак в края на пролетта – трийсет и втора.

Част втора

От миналото към настоящето

А.П.: *С какви професии бяха кариерните дипломати във Външно министерство преди 1944 г.? Какво бяха завършили? Как се постъпваше на работа в министерството?*

Е.С.: Една предварителна уговорка, която важи за почти всички нормални държави – когато се говори за кариерни дипломати, се имат пред вид само хората, постъпили на служба направо от университета и започнали служебния си път като аташе в посолство.

Още през 1907 г. бе приет един закон, предложен от Малинов, затова как да се назначават дипломатите. Законът предвиждаше назначава-

не за всички, това важеше от начинаещи до чин съветник чрез много строг и обективен конкурс. Имаше правилник, уточняващ въпросите на конкурса, които бяха преди всичко езиците, и то главно френски. Втори език даже не се търсеше. Е, ако някой знае английски толкоз по-добре, обаче френският език беше езикът на дипломацията – не важеше нито немски, нито английски. И всички дипломати между седма и петнайсетата година, навярно без почти никакви изключения, бяха назначени по този законов път. По време на войната някои хора бяха убити, други напуснаха като се върнаха, поеха друг път и прочие, тогава в следвоенния период в министерството постъпиха нови хора – някои с по-висок ранг, но всички минаха конкурс. И едвам в „зеделско време“ бяха назначени хора без конкурс като секретари, съветници и аташета. По-късно, след 30-та година, практиката отново се възстанови и абсолютно всички бяха назначавани с конкурс. Колкото до образованието на кандидатите, в закона беше казано, че в министерството може да се влезе само с юридическо образование. И когато по Кьосеиваново време се откри, че има няколко души, които са завършили например държавни науки, но не и право, той с един замах ги уволни. На някои дадоха възможността да завършат допълнително право. Такъв беше Паскалев, който работеше в Брюксел. Пратиха го, не помня къде, да свърши право. Свърши право и го върнаха в министерството. В този период като дипломати бяха назначени например четирима-петима души от Дирекция на печата, защото бяха с правно образование и бяха вече на служба в министерството. (Дирекция на печата беше тогава в министерството). Кьосеиванов ги направи дипломати, а уволни един куп хора. Между другото уволни дори един от братята Данчови, които направиха тази толкова прочута енциклопедия.

А.П.: *В днешно време много се спекулира с въпроса за кариерните дипломати. Повечето от хората, които сега работят във Външното министерство, са завършили дипломация в Москва. Може ли при днешните условия те да претендират, че са кариерни дипломати? До края на 89-та година ти не си имал никакви контакти с наши дипломати в чужбина. Сега вече посещаваши посолството ни в Париж. Какво е впечатлението ти от „новото лице“ на българската дипломация, от хората, които не са били кадри на Външно министерство, не са завършили в Москва и идват от други професии?*

Е.С.: По този въпрос съм мислил много. Чел съм статиите по тази тема в българския печат, между които и твоите. Старата идея, която ко-

мунистите искат да прокарат за така наречения професионализъм на сегашните дипломати, е очевидно не само погрешна, тя напълно противоречи на преследваната от новата ни външна политика цел. Образованието на днешните дипломати (аз напълно се абстрахирам от това, че бяха задължително комунисти по партия) в никакъв случай не може да се смята за преимущество. Струва ми се, че не може да бъде даже полезно, бих казал, че може само да вреди в тяхната дейност. Защото положението е много просто. През цялото време на комунистическия режим, във всички комунистически държави и най-много в България никой, даже и комунистите, не би могъл да ми каже, че е имало българска независима дипломация и дипломатическа политика. Външната политика, както е изрично установено в доктрината на Брежнев, това е политиката на съветския блок. Така че българите, които са формирани в една чужда държава, в един факултет, специализиран, за да прави „съветски тип“ дипломати, и които са на същата скамейка със съветските студенти – те не могат да усвоят друго, освен целите на съветската дипломация и външна политика и пътищата за нейното осъществяване. Тогава това е било целесъобразно за БКП, защото тя следваше изцяло същата съветска политика и всичко друго се смяташе за вражеско обкръжение. Преди 2-3 години ми се струваше, че въпреки своята съветска подготовка някои български дипломати, които могат много добре да се приспособяват и обичат отечеството си, биха могли да провеждат тази политика, която е ценна за България. Но днес съм убеден, че те не могат – първо, те не са формирани за контакти и влияние върху Запада, защото са учени да го възприемат като вражеска среда. И после, все пак, самият им интерес е такъв, че ако Русия отново добие голямо международно значение, те ще бъдат в едно по-добро положение. Тяхната политика ще бъде по-защитима и т.н. и т.н., отколкото ако Западът вземе връх. Затова ми се е струвало, че в тази област – ти говориш за професионализъм – да се счита, че те са професионалисти, защото са завършили в Москва, е напълно погрешно. Защото ако бяха завършили биология или физика в Съветския съюз – тогава няма никаква пречка, те щяха да бъдат само изостанали в своята специалност. Но когато отиват и следват, за да учат Брежневата доктрина, за какво може да им служи днес това образование, когато комунизмът бе пометен в цяла Европа, никой не може да разбере. В София в комунистическо време се образуваха всички видове училища, които може да има. Но единствената школа, която не се създаде, това бе

дипломатическа школа. Ясно бе, че България нямаше нужда от собствена дипломатическа школа. Защото нямаше собствена дипломация и външна политика. През моите студентски години имаше пет факултета в Софийския университет, днес те са много повече и какви ли не други висши училища има, но дипломатическа школа не бе създадена...

В последно време българските комунисти промениха своето отношение към Запада, към неговите институции и общности. Те „грижливо“ разделиха НАТО от Европейския съюз, към който имат финансов интерес. Но спрямо Североатлантическия съюз те се изказват открито против, с типичния си заплашителен жаргон и окончателно са избрали своя път. В положението, в което се намират днес, те живеят само с мисълта, че Русия не е пропаднала като огромна световна сила, че ще дойде ден, когато тя отново ще диктува световната политика...

Ти си прав, че не съм стъпвал в българско посолство в комунистическо време, дори не минавах по съседните улици. За съжаление контактите ми с новите дипломати са епизодични, само в Париж и един път заедно с теб в Страсбург, но съм с много добри впечатления и от Симеон Ангелов (българският посланик в Париж – б. А.П.), и от Светлозар Раев (българският посланик към Съвета на Европа – б. А.П.) На Ангелов дори съм казвал, че неговата крайна скромност и резервираност не беше уместна, защото той е наистина на нивото на кариерните дипломати от миналото, с изключение може би на Кьосеиванов и Константин Баталов и тези, които бяха политически лица и имаха вече своя престижен облик.

А.П.: *Искам да те попитам как се формираше външната политика преди и след въвеждането на едноличния режим на цар Борис III. Как се взимаха отговорните политически решения? Дали еднолично от цар Борис? Дали от министър-председателя и целия кабинет? Каква бе ролята на парламента? Имаше ли някакъв национален консенсус по отношение на външната политика?*

Е.С.: Личният режим, за който може да се говори с право – това е режимът след 34-та година. Дотогава Царят имаше един основен политически идеал – английската монархия. Борис се смяташе по-скоро за характерен, типичен представител на Бурбоните, отколкото на Кобургската династия. Това е без всеки спор. Добре ти е известно влиянието на Клементина върху формирането на неговата личност. Това, което той поддържаше винаги, бе, че една малка българска монархия би трябвало да има за модел цялото устройство на Британската империя – кралят

царува, други управляват. Това му изглеждаше най-ценното и това бе, струва ми се – откровено, защото той беше взел противовеса на баща си. Борис беше свел свитата си до минимум, беше ги направил дребни чиновници – даже тия, които минаваха за съветници. През земеделско време да ти кажа каква е била политиката и кой я е диктувал – това е почти излишно, защото Царят смяташе, че ако успее изобщо да се закрепят, това ще бъде достатъчно постижение. Точно тогава външната ни политика взе известната лоша насока на отношенията с Югославия и никога не бе напълно обективна. По-късно, когато вече Сърбия стана галеното дете на Запада и на Франция, да се смята, че някой е харесвал политиката на Стамболийски, освен земеделците, е просто смешно! Но Царят тогава беше въобще един нещастен млад човек, изоставен от всички, без да има към кого да се обърне. И той издържа на това положение. Като направиха тази грешка да убият Стамболийски, наместо по традицията българска да му направят един съд, на власт дойдоха хора, които нито обичаха Царя, нито бяха царедворци. Напротив – това бяха хора, които искаха Царят да вземе една много по-рязка позиция спрямо земеделците. Царят не тръгна по този път и отношенията – както знаеш – с Цанков бяха далеч от това да бъдат сърдечни. По него време ролята на Царя в определянето на външната политика беше доста ограничена, но същевременно беше и доста ефикасна, защото и тогава, както и при Фердинанд нямаше достатъчно хора, които да могат навънка да представят така България, че да имат известно влияние. И Фердинанд се мъчеше тая роля да я играе лично. Борис имаше още по-малко хора, защото режимът на Цанков от първия ден се ползваше с много лошо име в целия западен свят. Във Франция за него не можеше да се приказва въобще, ние бяхме постоянно атакувани, имаше демонстрации пред посолството и т.н. Този вой продължи и след септемврийските събития и – особено – след атентата в „Света Неделя“. Всичко почна с убийството на Стамболийски и с това, че цялата им партия се пренесе в Прага. Видни, свестни хора отидоха в емиграция. Те имаха голямо влияние, пуцаха статии навсякъде. Тогава беше много трудно да се провежда някаква активна българска политика, тя беше дефанзивна. Там Царят каквото можеше да направи, го свърши, но то беше много малко. Престижът на Цанковото управление беше нулев. Така че има един период от две-три години, когато България е в твърде тежко положение, дипломатически погледнато. След това дойде възстановяването на едно нормално

управление. Но ти ме питаш специално за личния режим. Царят през всичкото време на личния режим искаше да остане върховен водач на външната политика и командир на войската – но като се знае изрично, че Народното събрание и Министерският съвет имат решаващата роля, като политическите решения се взимат с гласуване. Царят държеше изключително на тези демократични механизми, независимо дали е съгласен или не с някои от решенията. Основната му грижа беше цялата политика, доколкото е възможно, да продължава да върви по линията на парламентарната демокрация и във взаимодействие със Запада, но без ангажиране с точно определена западна страна. Има една фраза, която е на Кьосеиванов, но тя е всъщност и на Царя: „Ние сме малка държава, можем да водим само балканска политика. Там са ни интересите, там са ни евентуалните приятели и всичките ни врагове. Ние не можем да се обвържем с никоя велика сила, ние сме само ограничени в този тесен кръг на външната политика“.

Голямата заслуга на Царя, като се има предвид колко беше самотен и нямаше никого около себе си, бе, че успя все пак да се отърве от конспираторите от 34-та година. Те се оказаха доста слаби политически, защото направиха преврата чудесно от гледна точка техническа и военна, но като стигнаха да поемат управлението, се оказаха напълно безпомощни, без да знаят какво правят точно и самите те си изгърваха позициите. Останаха хора като Кимон Георгиев, който действително нямаше политически възгледи, толкова големи и общи, че да може да бъде водач. Тук Царят успя да намери един човек като Пенчо Златев, който остана верен на клетвата си и мина на негова страна. Пое армията и тогава Царят се почувства достатъчно силен, за да се отърве не само от извършителите на преврата, но даже и от Цанков. Царят никога не допусна, освен за едно много кратко време, цанковистки представители в управлението, въпреки много големия германски натиск в полза на Цанков лично. Нещо повече, накрая Царят дори разтури Сговора.

Много интересни са взаимоотношенията на Царя с Кьосеиванов, за които може да се говори дълго. Кьосето, както го наричавме, бе кариерен дипломат, който изглеждаше на пръв поглед доста мързелив, не пишеше доклади, но всъщност бе много обигран, разбираше от бридж и на прекрасен френски език редактираше великолепно. Но иначе да си дава голям труд, да иска да играе роля – това не беше в неговия стил. Така изглеждаха нещата и така смяташе Царят, но остана излъган, може би

в добрия смисъл на думата, защото се намери при един човек от висока политическа класа. Може да се каже, че имаше пълно единодушие между двамата по общите линии на политиката, като Кьосето беше много по-краен – и вътрешно-, и външнополитически – от Царя, който искаше и парламентът да има водеща роля, и всичко да върви со кротце и со благо, и с повече дипломатия. Кьосеиванов беше по-склонен да предприема по-резки инициативи и завои. И нещо, което ми е неприятно да го кажа, защото е против него, а аз бях в много добри отношения с него, той беше много внимателен с мене, обичаше ме, държеше се много добре, с пълно разбиране на моите недостатъци и слабости. Той беше увлечен само по българската идея „Те ще ни дадат земите“. Това е една формула у него, която непрекъснато се повтаря. От друга страна, първото посещение, което той направи в Германия, го беше много впечатлило с тая всеобща сила германска и всеобщо увлечение по хитлеризма. На него му беше направило огромно впечатление, че в края на краищата този народ се е засилил много и му се беше сторило навярно, че от другите и без това нищо няма да получим, каквото и да става в света. За разлика от Кьосеиванов, Царят, струва ми се, в нито един момент не вярваше в победата на Германия, още от самото начало.

А.П.: *Всички познаваме прекрасната ти студия „България и тристранният пакт“, където ролята на Царя е много добре анализирана. Нека продължим с ролята на Народното събрание. Въпреки че не се формираше по партиен признак, а по личностен, въпреки това Народното събрание продължаваше до последния момент да играе роля при взимането на външнополитическите решения. Така ли бе наистина?*

Е.С.: Царят искаше на всяка цена да има Народно събрание. Струваше му се, че премахването на партиите е някак едно петно за неговото царство и за неговото царуване. Царят просто не можеше да живее повече, додето не направи избори. Кьосето бе против изборите и до края поддържаше, че си е отишъл във връзка с тях, като много пъти е заявявал на Царя „Вие смятате, че мен ме е страх от изборите. Аз ще Ви ги направя и тогава ще си отида, за да видите, че не ме е страх от Народното събрание“. Разбира се, когато говорим за Народното събрание по време на личния режим, не трябва да изпадаме в крайности. Две трети от хората в Народното събрание нямаша абсолютно никаква политическа подготовка да бъдат депутати. Така че да се смята, че са играли голяма роля, ще бъде преувеличено. И все пак, Царят успя, това е изключително не-

гова заслуга, да осигури участието в изборите на лична база на всички големи партийни водачи, въпреки че партиите бяха разтурени. И затова, въпреки двете трети неподходящи хора, не е ли отличен един парламент, в който има двама Мошановци. За какъв фашизъм може да се говори, когато имаш Стойчо Мошанов за председател на Камарата? Та там имаше дори двама земеделци – Неделко Стоянов и подпредседателят на Камарата – Димитър Пешев, със заслуги по-късно за спасяването на евреите. Царят продължи да държи на Народното събрание в един момент, когато парламентът започваше да бъде напълно компрометиран навсякъде в Европа като много нестабилна институция. Освен в Англия, където продължи да играе традиционната решаваща роля. По този начин Царят изразяваше индиректно своето отрицателно отношение към звенарите, които подготвиха разтурянето на партиите по фашистки образец. Едновременно с това той беше вече възмъжал, не беше вече „момчето“ и „човекът с меката шапка“ и успя да вземе в ръцете си външната политика с ясното съзнание, че е държавен глава и че е цар, който отлично владее „царското изкуство“. Парламентът наистина съществуваше, обаче все пак нямаше статута на една Асамблея, която в рискован момент да вземе едно истинско самостоятелно становище и да се противопостави на една политика. Начинът, по който те гласуваха присъединяването към Тристранния пакт беше едно доказателство, че даже и не знаеха точно какво става. Така че от днешна гледна точка да се каже, че тогава парламентът във всяко едно отношение беше народен парламент – едва ли е много убедително.

А.П.: *Нека сега се опитаме да направим паралел с днешната ни външна политика. Каква е оценката ти за нея през последните пет години? Какво е отношението ти към спора за НАТО? Има ли място България в НАТО? Необходимо ли е това членство за нашата национална сигурност? Напоследък много се спекулира и с темата за неутралитета. Възможен ли е неутралитет на България в днешно време?*

Е.С.: По болните актуални проблеми за България съм много предпазлив. Винаги се питам съвсем откровенно, това не е само фраза реторична, дали знам работите достатъчно. И не обичам да приказвам неща, в които действително не съм убеден. Нашата българска политика, от както е станала промяната, струва ми се, че е наново командвана някак от лошото ни досегашно положение. Доколкото бе възможно при толкова неблагоприятни условия да се следва една нова линия, мисля, че в

началото на истина се правеше това, което изглеждаше реално постижимо. Желев, макар че и той е свързан с миналото, което всеки носи в себе си, веднага тръгна към една нова балканска политика, която не може да бъде друга, освен основана на добри и равнопоставени междусъседски отношения. И това се комбинираше някак с въпроса за неутралитета. България, за съжаление, е в едно неблагоприятно географско положение и винаги ще чувства тия констелации, които имаше навремето, а пък и сега други сили решават всички балкански въпроси. Така че, както никой не можеше да упрекне Фердинанд, че не бил останал докрай неутрален, както и по-късно не ставаше дума да остане неутрална България по ред причини, така е много трудно да останеш неутрален и днес. Най-много, което можеш да се опиташ, това е да не се пъхаш в необмислени постъпки. Но да бъде България днеска неутрална, какво значи това? Тя е неутрална дотолкова, доколкото се е свила в това, което е, и гледа да запази известен стабилитет в тия рамки. Мисля, че никой няма никакви блянове за огромни постижения, отвоюване на позиции и прочие. Убеден съм, че когато възможностите за действие на един народ като нашия са толкова ограничени, при всичко което става наоколо, да се говори, че има някаква особена, самостоятелна, истинска българска външна политика е много мъчно. Обаче все пак днес имаме много по-големи възможности, отколкото в други исторически периоди. Защото вече ясно се очертава новата ни политика, с новите ни приоритети. България не иска да се намесва в балканските работи, не иска да ги използва за някакво териториално увеличение. Мисля даже, че ако ни се предложи участие в някаква комбинация, като ни се обещае нещо, надали България ще поеме подобни рискове. Според мен това е единствената правилна позиция. Това, което ми се струва обаче, още по-важно, и дано така да стане, това е пълната ни изява в полза на интегрирането към Европа и влизането в НАТО. Дали ще ни приемат, при какви условия – това за съжаление абсолютно не зависи от нас. Каквото и да правим, навярно няма да повлияем да стане това или не. Но винаги е имало в България един елит, даже в русофилските години, който говореше, че отива в Европа, че българският модел е западният модел, каквато беше и позицията на руските „западници“ в противовес на „народниците“. И мисля, че действително новата голяма национална катастрофа, това ще бъде, ако решим наново, че мястото ни е с Русия, с Изтока и така нататък. Защото Западът не правел инвестиции, не ни защищавал, не ни приемал. Абсолютно вярно е,

че Западът ще има една голяма отговорност, ако не се помогне повече на България и се остави пак Русия да изглежда последния изход, който ни остава. Но въпреки всичко, би трябвало България да прояви характер – политическа България и политическият елит – да се каже категорично, че е по-важно да стане този завой на Запад, даже ако в момента изглежда, че не е износен и че изгодите са от руска страна. Защото Русия най-напред не е в състояние да помага на никого, тя не може да се извади сама. И в края на краищата, ако даже би могла да направи една голяма жертва, да ни подпомогне стопански, пак ще бъде единствено затова, защото смята, че сме неин сателит на Балканите.

Част трета

Изстрадани размисли

А.П.: Идваме до един въпрос, който е много важен за нас. Ти много си говорил по тази тема. Какво е същност Македония за теб? Кога се събуди интереса ти към Македония? И как виждаш в перспектива оттук нататък българо-македонските отношения? Какво можем да направим ние? Дали може да се говори отново за комитски страсти и отново за такива работи, които могат да възпламенят нашия район? Аз знам, че ние като българи нямаме друга цел, освен сближаването с Македония, но сближаване по европейски. Как виждаш ти тия неща?

Е.С.: Какво е за мен Македония? Въпросът, така зададен, почти няма отговор, защото Македония е за мен това, което беше абсолютно за цяла България. Това го казвам с пълно убеждение, защото цялото разделение по-късно, като почнем от убийствата и така нататък, това дойде чак след земеделския режим, чак след погромите и което е много важно – след като хората се разочароваха и загубиха надежда. Няма човек, който да смяташе навремето, че македонците са нещо друго, освен българи. Никой път аз не съм чувал този въпрос да се повдигне. Защото даже крайните македонци, които искаха независимост от България, не са поставяли под съмнение факта, че са част от българската нация. Тогава не се употребяваше думата „нация“, употребяваше се „народ“. Аз казвам винаги „нация“, за да не повтарям комунистическото „народ“, което се използваше за всичко. И това беше вярно, какво да ти кажа, почти додето свърши и Втората война – както за мен, така и за всички. За съжаление, всичко това е напълно невярно днеска. Ако още на времето, след 1944 г., беше възможно да се създаде една независима Македония, аз те

уверявам, че българите щяха да ръкопляскаят за това, защото нямаше да бъде в Титова Югославия. Но това не беше мислимо. Сега това обаче е станало една действителност. Видяхме, че е възможно само през две генерации да се създаде идеята за македонска нация, нещо, което за нас не беше реално. Нациите се създаваха в продължение на векове – с обща работа, с общи завоевания, общ прогрес в някаква насока и прочие. Така че и това трябва да се приеме съответно от всички българи. Големият въпрос, който се слага, това е, че за съжаление всичко, което изглежда днеска като някакво усилие да се запази Македония, взима вид на една нова опасност от една друга подялба между Сърбия и Гърция под някаква форма. Сърбите едва ли са се отказали от идеята за сърбизиране на Македония. Гърците, понеже знаят, че не могат да претендират за гръцки произход на македонците, ги наричаха по-рано „българофонско население“, после го кръстиха „славянофонско“. Те, под различни форми също търсят разширяване на зоната си на влияние. Нещата стават още по-деликатни, ако се добави неразрешения албански проблем в този регион. Аз не бих могъл да изразя солидно мнение, защото са възможни различни хипотези и варианти, както е било винаги на Балканите. Не знам ти дали имаш идея?

А.П.: *Разбира се, моята идея е повече като научна фантастика, защото тя е свързана с един „Балкански Маастрихт“, когато границата няма да има никакво значение. Но това е нещо толкова далечно. Първо трябва действително да има един нов начин на мислене във всички политически елити, които управляват тези страни. Трябва да си отидат комунистите отвсякъде, включително и от Сърбия, и от самата Македония, което е сега много малко вероятно... Трябва Гърция да промени политиката си. Трябва турските интереси да бъдат защитени по някакъв начин, за да се стигне до един Балкански Маастрихт. Но това все пак не е чиста фантазия. В крайна сметка противоречията между западните държави в края на Втората световна война също не бяха много малки.*

Е.С.: Единствената надежда, която можем да имаме и с това трябва да се задоволим, е свързана със запазването на независима Македония в границите, които има, с пълното признание на една македонска нация. И то действително искрено, защото това изхвърляне назад до идеята, че в Македония има някакво задрямало българско съзнание, това ми се струва напълно безполезно. Благоприятното решение е в запазването на сегашното статукво. След това вече не е страшно. Страшното би било,

ако дойде време всичко това да зависи от една нова драстична намеса на Запада. Защото действително мъчно ще се убедят хората, че това е една държава със собствено историческо минало и прочие, и че трябва на всяка цена да се запази. Струва ми се, че никой няма да се запретне на Запад да защитава това, ако се стигне до големи конфликти. Всички сме смятали Македония за гордост и за национален идеал. Но не трябва да забравяме, че и всичките ни бели са дошли от Македония, от тия войни за Македония. Сега, в края на века ми се струва напълно нормално, че Македония не е българска. Важното е да бъде независима.

А.П.: Тези неща са действително деликатни. Сега политическите сили се страхуват да говорят за македонска нация, за македонски език, въпреки че на всички е ясно, че най-важни са добрите отношения и разширяването на човешките контакти между двете страни. Трябва да се разширяват връзките на всички нива, да се подписват договори – междудържавни, културни, политически, научни, обществени, трябва да се преодолее проблема с нацията и езика. В крайна сметка езикът е само средство за общуване, той не трябва да става причина за замразяване на отношенията между две държави с обща история и общи стремежи към европейска интеграция.

Е.С.: Виж какво, и аз имам своите впечатления. Струва ми се, че даже да нямаше това минало македonoбългарско, все пак македонците са изстрадали толкова много от сърбите, докато са видели само добро от нас. Къде е злото? Македония един ден все пак ще прозре, че в едно обозримо бъдеще откровено приятелски ще може да се обърне най-вече към България.

А.П.: Сега, напоследък у нас се надига една нова вълна на национализъм. Разбира се, той не е свързан толкова с Македония, защото е много по-примитивен и е повлиян до голяма степен и от конфликта в бивша Югославия. Войната в Босна като че се приближава към своя край. Твоята оценка за политиката на Запада през тия години? Сега може ли вече да се смята, че Западът е единен и че ще доведе войната до край? В смисъл – ще доведе ли до едно мирно разрешение на нещата? И какви са шансовете на България да се включи в целия този проект за възстановяване на Балканите?

Е.С.: Според мен – и това ми е променило даже душевното състояние, а може да се каже и здравословното – никога Западът не се е излагал до такава степен, колкото в цялата босненска криза. Защото ако имаше един Мюнхен – от страх и подлост и от това, че означаваше, ако няма споразумение – нова война и че политиките тогава бяха готови

на всички отстъпки, само за да се спаси мира, този път те клекнаха пред Караджич и пред Милошевич, който израсна внезапно като някакъв световен политик. Това е един срам за Запада, който нищо няма да го заличи. Това, което казвам аз, малко по-смекчено вече го казва абсолютно целият френски интелектуален елит – всичките нови философи, тези, които идваха тук на Балканите, Барнар-Анри Леви, който направи филма за Босна, и прочие. Този филм се даде в празни зали и никой не го погледна, защото никой не иска да си помръдне пръста за Босна и за Балканите и за всичко това, което не интересува пряко Франция и другите държави. Не че нямаше помощ от Франция, имаше хуманитарна помощ, но тя не изигра никаква роля. Етническите прочиствания щяха да продължат, ако не беше се поело оръжието от САЩ и НАТО – единственото средство, което можеше още от първия ден да свърши тая война в нейния зародиш. Единствената позитивна черта на това, което стана беше, че хората разбраха какво са сърбите – нещо, което не знаеха. Те знаеха първия крал Петър Велики, с авенютата, които има във Франция, с паметника в Париж и с паметника в Булонския лес и така нататък. Те не знаят какво са сърбите. И трябваше да имат пред себе си един истински сърбин, дето даже ние виждаме, че това е един анормален тип, един психопат, който и в стихотворенията си – предполагам знаеш – възхвалява пролятата кръв¹. Той е и поет на всичко отгоре. И не знам тука дали се чу, че е носител на руската награда за поезия и отиде да я получи тържествено в Москва. Че всичко това Западът можа да понесе, е едно петно, абсолютно неизлично в моите очи. То е петно главно за Европа и на първо място – за Франция. И това го казвам, въпреки че знам, че против Франция се говори много и хората не биха искали някой, който е франкофил като мен, да каже същото. Защото Франция е, която създаде голяма Югославия, Франция е, която подари тия австроунгарски територии на Сърбия. Сърбия беше главната пионка на Клемансо на Балканите, но всичко това е известно. Така че на края, добре че се намери Америка, която, не че няма интереси, не че го прави за хубавите очи на босненци, но се намеси. Все пак, само благодарение на това може би ще се стигне до едно разрешение, което ще бъде край на войната и начало на големите борби и на големия тормоз над малцинствата навсякъде, където те са у дома си. Защото по-рано това щеше да бъде само сръбски тормоз, но сега

1 Авторът очевидно има ред вид „поезията“ на Радован Караджич. (Бел. ред.)

ще бъде навярно и босненски. Защото озлоблението е толкова голямо, че ми се струва мъчно човешки да се поиска от хората, които са изживели това, което нанесоха сърбите на босненци и на хървати, да могат да достигнат отново до нормални отношения. Това не се приказки, те се бяха свързали и живееха нормално заедно. Хората съжителстваха, наистина при един диктаторски режим, но публично си живееха, можеха да живеят.

А.П.: Ти знаеш ли, имаш ли представа каква просръбска истерия има в България сега, по време на комунистическото правителство?

Е.С.: Усетих я и мога да ти кажа, че това е нещо, което по градация, предизвиква у един човек или да скочи като запалянкото, чийто тим губи мача и да счупи телевизора, или да отиде да се запали на някой площад, ако е млад, или въобще да предприеме нещо, един изблик на ярост, с която да реагира по някакъв начин на това общо европейско и българско унижение. Това, което видях тука и вестниците, които четох, и това, че са в състояние българи да забравят какво беше Сърбия за българската нация и за България, е просто поразително. Аз четох такива неща против НАТО, на такъв просташки комунистически жаргон, които направо ме изумиха.

А.П.: Този „нов национализъм“ си е чист „комунистически интернационализъм“, както те го наричаха, една просръбска политика, антиевропейска ксенофобия и нетолерантност. Отново — може би си чел — има вълни на шпиономания, атаки срещу чужди фондации, дори срещу Американския университет. И като че ли отново злото взима връх над доброто. Това е изключително важно — ние да можем да се измъкнем от тази дупка, в която сме изпаднали. Тука Западът трябва да ни помогне, а, за съжаление, той като че ли е вдигнал ръце от нас.

Е.С.: Напълно.

А.П.: Ти освен дипломат, си известен професионален публицист и журналист, автор си на книги, работил си в дълги години в „Пари мач“, в Радио Свободна Европа, обиколил си света с най-различни журналистически мисии и имаш такъв голям опит. Какво е впечатлението ти от нашата свободна и независима българска преса?

Е.С.: Впечатлението е потресаващо и разбира се — напълно негативно. Защото няма вече извинения, че това, което се публикува, е диктувано отгоре, че това са пропагандни тези, които трябва да се защитават. Впрочем, тъжното е, че нивото спада постоянно, да не говорим за журна-

листическия език. При най-тежки въпроси външни и вътрешни, пълно е с публикации по незначителни и смешни проблеми, и с такива непочтени атаки срещу личността. И то не атаки, а истински ругатни с най-вулгарни крайности, които не би трябвало да могат да бъдат печатани. Вярно е, че нивото спада и във Франция, например по време на последните френски избори, но все пак сравнение между френския и българския печат е немислимо. В България се отива много по-далеч във всичко възможно негативно в журналистиката, което във Франция съществува може би само в зачатък. Още големите заглавия по първите страници на вашите многотиражни ежедневници са направо шокиращи. За съжаление това наистина създава едно впечатление за голяма негативна промяна в печата, в сравнение с първите месеци, с първите години на промяната, с първите демократични вестници. Все пак и сега има няколко вестника, които имат добро ниво, интелектуално и политическо, но какво влияние могат да имат те – в съвременния „строй“ на тия безбройни вестници, които не допринасят с нищо за нивото на печата.

Евгени Силянов е български дипломат и журналист. Син е на видния революционер от ВМРО Христо Силянов. През 1940 година участва в преговорите по Крайовската спогодба. Между 1942-1944 година е главен секретар в българската легация в Берн, ръководена от Георги Кьосеиванов, а между 30 септември и 26 декември 1944 я ръководи. До 1946 година ръководи легацията в Париж и участва в подписването на Парижкия мирен договор от 10 февруари 1947 година. Отказва да признае установилия се след Деветосептемврийския преврат комунистически режим, заради което му е отнето българското гражданство. В емиграция Евгени Силянов е сред основателите и ръководителите на българската секция на радио „Свободна Европа“, дългогодишен журналист в „Пари Мащ“ и член на международния ПЕН-клуб в Париж. Близки отношения поддържа със Стефан Груев, Димитър Паница и други.

Коментари (2)

- 02-12-2014|Златко

Вече писах всички тези неща в писмо до господин Панов, тук само ги повтарям, тъй като не виждам какво толкова мога да добавя към този чудесен текст (благодаря отново, господин Панов!)...

И така:

Странно впечатление, като че пътувам с машина на времето из една България, която изобщо не познавам (по онова време бях скъсал всякакви отношения с България освен чисто семейните и не се интересувах от нищо, така че всички тия страсти и брожения са ми почти непознати и неизвестни). Вярно е било ужасяващо време, доколкото мога да почувствам. И едва сега разбирам какво всъщност означава за човек като вас, който е преживял всичко това от възможно най-голяма близост, какво облекчение и чувство за заслужено щастие сигурно е това усещане за решителен европейски курс, за разделяне – колкото и бавно, колкото и мъчително – с вечните балкано-руско-източни призраци на българското минало, политика и история. Всичко това е напълно непознато за мен, в смисъл аз го познавам само като някакъв кошмарен сън, за който си спомням само смътно, за мен Европа е просто ежедневие и нормалност, с и в които живея от десетилетия насам и страховете на сънародниците ми, включително и вашите, са някак чужди, някак неразбираеми. Предполагам, че в някакъв смисъл всичките ми разбирания за българските реалности са също толкова абстрактни и нереалистични, колкото са и онези на типичния среден „европеец“ – с важното различие, че те не са ми ни най-малко безразлични, разбира се. Не знам до каква тази моя наивност е слабост и до каква – сила. Имам пред вид това, че незнанието – също като при децата – понякога може да се окаже огромна сила, ако им позволи да се откъснат от предразсъдъците на родителите си и да видят един напълно нов, напълно немислим за предишните поколения свят, който за тях си е възможно най-естествен и нормален. Какво ме интересува мен – би запитало едно дете – това, че България била обременена с такова и такова минало, с такива и такива предразсъдъци? Ами да се напъне и да се освободи тогава, какво толкова? Може и да звучи смешно, може и да звучи наивно, но друг подход към бъдещето едва ли може да обещае някакви сериозни успехи. Човек просто трябва да забрави страховете на миналото и до известна степен да живее така, ся-

каш него го няма. Едва тогава му се отварят шансове да увлече и други след себе си, малко по малко, като при първите християни. А след това вече... Кой знае, кой знае.

- 02-12-2014 | **Кр. Пиличев**

Ето защо „Либерален преглед“ трябва да го има. Може не всеки би се съгласил, но е напълно достатъчно, че го знае бъдещето. Успехът е благодарен само когато е извоюван трудно, г-н Енев. Schönen Dank.

Пратеникът на Матей – част 1

Автор: Михаел Стомин

Пратеникът на Матей

роман

*На Стоян и Мина –
моите родители*

Вместо предговор

Написах тази книга в знак на коленопреклонна благодарност към великата земя, която ме роди и благородния народ, който ме отхрани и възпита. Длъжен бях. Снощи Жан Клод Юнкер каза на света кои сме. И той го чу. Остава да го чуем и ние – със сърцата си. Посочени сме да успеем.

Михаел Стомин

I

– Ваше Преподобие, иконостасът се е изпарил!

Протойерей Делан Манчев свали краката си от писалището, затвори книгата и внимателно я постави под пращната статуетка на дон Кихот де ла Манча. После отупа длани, сложи ги на тила и облегна изиящната си глава толкова назад, че целия гръбнак изпука, а рицарската му брада щръкна хоризонтално.

Цветовете на черешата зад отворения прозорец потръпваха в милувките на лекия ветрец. Един майски бръмбар влетя в стаята, завъртя се около потната глава на клисаря и излетя разсърден, обратно в прозрачния океан от познати шумове и аромати.

Клисарят Станчо Пантев, известен в енорията повече като Станчо Панта, премести тежестта върху левия крак, а бейзболното кепе в дясната си ръка и след като реши – тоя път окончателно – че приликата на отца с бронзовия идалго де ла Манча е просто случайна, затвори очи и отвори шумно дробовите си за миризмите на слънчевия ден. Докато мижеше блажено, той осъзна, че брадата на отца се нуждае от спешна и решителна помощ. „От една страна – не мога да отлагам, но, от дру-

га – не мога да проумея защо винаги, когато брадата на Протойерея се нуждае от подстригване, миряните обръщат внимание на мен, а не на собственика ѝ. Ще настоявам пред госпожа Систрата да послужи с ножницата си дотогава, докато ми се схване езика, но не мога повече да отлагам“ – разсъди той и си я представи ясно в закопчаната до кока рокля. Тя беше сестра на отец Делан, към когото се обръщаше неизменно с „ваше Преподобие“, обръщение, възприето подражателно и от клисаря. Не беше омъжена, но имаше едно – осиновено, естествено – момиче на име Перуна, което много обичаше гръмотевични бури и Гръми – мързелив „ара“ с неизяснен произход, неопределена възраст и странна по рода си словоизлиятелност, изразяваща се най-често в обиди по адрес на двукраки същества, които не му носят орехови ядки.

Станчо Панта живееше сам. Преди година и нещо жена му замина да бере портокали на остров Родос и по всичко личеше, че не страда от носталгия. Може би, защото беше късокрака като саламандър всички я наричаха Сали. Той почеса седмичната си брада и това движение, нелишено от известна изящност, го върна отново при фактите.

Отец Делан Манчев приглади буклата над студеното чело, облиза устните си – да поомекнат, и рече твърдо:

– Панта рей, Станчо! Въпреки това, кражбата е деяние грозно, вредно и осъдително. – В светлината на прозореца ушите му прозираха. – Крадецът е роб, презрян от свободата. Кражбата е робство, клисарю!

– А защо даже и свободата презира крадеца, ваше Преподобие? – попита Станчо и отвори очи.

– Защото крадецът мрази върло трудодействието и люби силно робството на бездействието. Свободата, клисарю, дадена ни безвъзмездно свише и по рождение, е трудолюбивост. Следователно, тя го презира, защото я разменя срещу робството на кражбата, която пък е уродлив брат на мързела. Дали се изразявам доволно ясно за вкуса ти?

– Аз мисля, че ако...

– Нека аз говоря, ти си роб на думите, грешнико! – прекъсна го отецът. – Изобщо не вярвам тия боклуци да са само слепи следовници на иконобореца Лъв Исавър, затова дишай по-тихо и се опитай да не мислиш за това, което ще ти спестя да изречеш... Да, трудно мога да повярвам на случилото се, въпреки че отдавна го очаквах и съм подготвен хладнокръвно за него. Повикай, моля, госпожа сестра ми, ако в момента не се поти над някаква тъпоумна кръстословица.

– Госпожа Систрата се поти в момента над някакъв тъпоумен тиквеник по тетевенска рецепта, ваше Преподобие. Още не знае, бедната. Аз се връщах на три пъти в храма да се уверя, че не сънувам и чак сега идвам да ти кажа, но на нея не посмях, просто от съчувствие. Мислиш ли, че иконостасът ще се върне някога?

– Няма да се върне сам, Станчо! Сали може и да се върне, но иконостасът – никога! Ще си го търсим сами, докато полицията се дръгне със затворени очи отзад...

– Ваше Преподобие!!

– ... и упорито търси причините за удоволствието от това. Но трябва веднага да прибавя: въпреки слабоумието си, подкупната ни полиция знае, че в периоди на лоша производителност кражбите са оная енергия, която привежда материалните стойности в движение. А само движението може да осребри дадена неподвижна стойност, какъвто е и случая с иконостаса, но ти едва ли ще проумееш едно толкова просто нещо. Именно с тия идеи и материи се занимавах теоретично преди да нахълташ с пролетния вятър в безветрието на занятията ми. Прочее, чувал ли си случайно някога за ценностните ни системи?

Станчо повдигна рамене, а отец Делан изпъшка преди да продължи:

– Едната се състои от много кръгове, наречени за нагледност „концентрични“ и всеки от нас се намира в егоцентъра на своя кръг. – Отецът извъртя нагледно един кръг с големината на кокосов орех върху пращното писалище и постави егоцентъра в средата му. – Това е личностната ценностна система, която е хоризонтална. Има, обаче, и обществена, която е вертикална, за разлика от първата. Когато една кражба падне като камък в смрадливото блато, тя раздвижва дадена личностна система на повърхността и нейния кръг се пресича с кръговете на други лични системи, след което – говорим за кражбата – тя потъва право-вертикално в обществената. С други думи, нашият иконостас съвсем не се е изпарил, а просто е потънал в обществената ни ценностна система, оставяйки смрад и воня на повърхността и. И нито се е изгубил, загубил или погубил, а, повтарям: по-тъ-нал! Защото нищо в природата не се губи, даже, когато е откраднато, а само преминава в друг вид и състояние на собственост. Виждам, че и сега не ме разбираш, но това не е нещо ново и вярвам да ти помогна, като поясня, че изгубеното ще се намери, загубеното ще се спечели, погубеното – възстанови, а потъналото – извади. Казаното важи и за душите ни...

– И изпареното ще се втечни, а течното ще се втвърди, веднага разбрах, ваше Преподобие. В Нова Чудесатия всеки миг стават чудеса и чудесии, които никого не учудват и хората ги приемат с разбиране, на което аз ще добавя и смирено. Но защо не са щастливи? Ти познаваш Добрин, нали!

– И какво, като го познавам?

– Той изработи неръждаем кош към моторетката ми, която получи, според мен, пълен имидж, защото кош без моторетка е едно нещо, което е като чене без баба, и обратно. И далтонист можеше да види, че коша просто наподобява терзийска ютия и затова го кръстихме Юти. Добрин е един крайно смирен дизайнер! Навсякъде обявява, че вече окончателно е решил да се помири и с Бога. Но и той, като го гледам, не е щастлив, и просто няма да успее.

– А! – реагира отец Делан. – Изненадан съм за тоя разбойник. Сигурно е помирил опашката на Рогатия, което му е създало измамно-приятни усещания. Виждал съм го за последен път в черквата на собственото му кръщение, когато риташе свещения купел като катър, целунат от пепелянка. Слава Богу, не всички тенекеджии са безбожни. Смятам, че съм много разстроен, но ще ми мине. И какво?

– Неръждаемата ламарина е скъпа – продължи Станчо. – На на-шия Добрин, както сега разбирам, му е паднала отнякъде в блатото, а пък аз наивно съм я осребрил. Поли-полицая ходи при него заради тая кражба на ламарина по анонимен сигнал, но не да го притеснява или безпокои, а да се информира просто, няма ли да се намерят десетина листа и за него. Виждам, че точно това имаш предвид с концентричните кръгове и ще помоля Поли още довечера да извади иконостаса от блатото. Той познава много умни бизнесмени и интелектуалци наоколо и все някой ще му посочи къде точно да бърка в тинята. При това, без да очаква парична благословия за услугата. Изразявам ли се доволно ясно за вкуса ти, ваше Преподобие?

– Иди, Станчо! Разкажи му с твои думи какъв ни е зора, може и да ни прости, че му губим времето. Тук, сега, и при напълно свободна воля държа да признае, че земя, в която полицаи правят граждански услуги без да искат финансово-парична благословия за това, е една рядко щастлива земя. Нека дойде твоя Поликар – тоя Рицар на Бандерола и Кавалер на Рушвета, тоя козел-градинар и поли-миелит на ценностната ни система, както и прочие титли, с които смятам да го удостоя. И него

съм кръщавал без особено полезни последствия. Баба му е леля на баща ти, както знаем.

– Факт, ваше Преподобие. Ще го поставя в течение още довечера. Днес се запиля пеш нанякъде, за да пести уж служебен бензин, който се купува с парите на бедните данъкоплатци. Помирил се е със земната правда, но и той, все още, не е много щастлив.

– Ще се моля за бедните данъкоплатци, Станчо. Когато си тръгваш, отбий се в кухнята и кажи на госпожа Систрата, че тиквеника и няма да е излишен като увиснала гуша, защото утре потегляме на делово пътешествие, за което съм се подготвил овреме. Вратите към великите дела, клисарю, са отключени за всички, но през тях ще минат само избраните! Помъчи се да запомниш това до утре. – Отец Делан почука с показалец по един отворен плик. – Ето! И самият владика Филарет потвърждава писмено, че е приел молбата ми за безсрочен отпуск. Дебелата Дона ми донесе писмото снощи. Чувствам се утешен с това, че ми е намерил заместник. Бъди сега така добър да ме оставиш сам, защото и далтонист може да види колко съм зачервен от голямото напрежение. Молитвите ми днес ще бъдат по-дълги в сравнение с вчера и започвам веднага!

* * *

В антрето Гръми нарече Станчо на два пъти „лайнар“ и клисарят му показва средния си пръст. Папагалът побесня, повиши го в „плешив лайнар“ и пъстрата му перушина се наежи толкова отвесно, че заприлича на цветен таралеж. Перуна открехна вратата на стаята си и затананика „Give Peace a Chance“. Перушината се слегна веднага, а Гръми закрещя в дует.

Станчо се изниза набързо и когато излезе на улицата, се спря да измоли прошка за невъзпитания Гръми, но небето му се стори безразлично към всякакви папагалски простотии. При дворната порта на дядовата му къща го посрещна едно продълговато куче с интелигентни очи, което, без да върти опашка, го заведе право под навеса...

Моторетката я нямаше. Кошът лежеше възнак, а дупката в корема му излъчваше хлад. Станчо потрепери... Спря дишането си за минута, втрепенен проникателно в зениците на кучето... и усети как шокът започна да се топи бавно, докато премина в усмивка...

– Поли я е взел. Не му се ходи значи пеш... разбрах, разбрах, Оногур. И сигурно не си закусвал цял ден, ела сега да ти дам един домат преди

да полегна и се отпусна в прегръдките на сиестата. Кражбата е робство, запомни това, умнико!

Оногур го последва, протегна се и излапа незабавно домата, а Станчо задряма още докато лягаше...

Той тъкмо сънуваше как Сали вика за помощ от някакво блато, когато го събуди гласа на дебелата Дона, по прякор „Марка“. В очерчанията на вратата тя изглеждаше още по-дебела и раздърпана.

– Що си небръснат? Приличаш ми на не знам какво такъв. Ето, Сали ти праща хабер, че е още жива. Аз пък може да замина за Портукалия. Омръзнаха ми всички пощи, пликове и марки на света вече, и няма на кого да се оплача, Станчо. Дръж!

Тя влезе в стаята заедно със слънцето и му подаде гланцираната картичка.

Станчо хареса белите къщи, зеления залив, големия портокал с дръжка и листо в долния ъгъл на картичката и замърда устни. Сали беше написала с краката си:

„Здравей, Рамбо. (супермен)

не ми липсваш засега и ти пожелавам много ти здраве Щастието е на всякъде покрай тебе огледай се и ще го видиш послушай се да го чуеш и ще го почувстваш на около. Не го търси по чужди страни ами живеј до като можеш и се наслаждавай на живота постоянно. Ти си го заслужаваш, щото живота е студен и жисток как е негово преподобие отеца, Госпожа Систрата също? Перуна мечтае ли вече, когато месечината е кръгла като погача.

Сали

„Госпожа Систрата“ беше задраскано. Станчо затърка четината си и след второто прочитане се обърна към Дона Марка:

– А пък аз заминавам още утре на делово пътешествие. Негово Преподобие... Какво сега?... Когато плачеш си най-грозна. И не е „Портукалия“, а Портогалия, за сведение. Хайде, намини довечера, ако не те свърта сама. Ние не заминаваме без някакъв зор, Дона, ами да си търсим иконостаса в блатото на обществената ценностна система, което е все едно да търсиш под вол ... какво ме гледаш, като теле парен локомотив!

Дона Марка сви презрително устни, обърса носа с дланта си, изпрати му оттам дълга въздушна целувка и излезе.

Станчо се изпружи отново в леглото – едната ръка под главата, другата на челото – и веднага се върна към прекъснатия си сън...

Сали пак викаше за помощ, но тоя път от зеления залив на картичката, в който плуваха три огромни портокала. Те се смееха и си говореха... Като се вгледа по-добре той видя, че бяха три жени с гумени шапки и големи портокали в сутиените. Един дядо в бермуди играеше захласнат сиртаки в пясъка...

И изведнъж, умопомрачителни писъци разцепиха цялата картина на части... Сали протягаше ръце към дядото и пищеше „Спиро, ще се удавя, говедо-о-о... Помо-о-щ... удавих се вече, прати поне картичката на онова говедо Станчо, в Манчеви варници... Спиро-о!“ Глухият дъртак не чу и продължи да се върти с хоризонтално вдигнати ръце, напълно отдаден на стихията си...

Чуха се гръмотевици и начело на пясъчна вихрушка, сякаш куриер на свети Илия, Поли спря до Спиро и му предаде един червено-бял спасителен пояс. Дядката го нахлузи и продължи да се подмята като бостанско плашило при буря... Без да губи повече и секунда, Поли свали шлема си и го зафучи към Сали. Тя го прегърна нежно, целуна го по голото теме и шлема мигновено се превърна в портокал, а когато се изправи на късите си крака, Станчо видя, че водата стига едва до коленете и. Сали зашляпа като саламандър и подаде една гланцирана картичка на Поли. После хвана Спиро за ухото и го повлече по пясъците на остров Родос... Спиро се опъваше и врецеше като козел-градинар, а Поли отдаде чест, обясни, че бърза за някаква делова далавера и потегли с много газ за Манчеви варници...

Станчо се събуди наполовина и се послуша... На двора Поли форсираше моторетката и той можеше да чуе как ръждата и се рони... Надигна се полуудавен в прозевки и бавно излезе на сайванта.

– Добрутро, Поли! Колко е часа...добър вечер... – поздрави Станчо и се разкърши сладко. – Сънувам още, че съм на Портокаловия залив със Сали. Искам да кажа, че след полунощ, иконостаса ни е потънал вертикално и да направиш оглед по местопрестъпление..какво се чудиш?! Ще ти обясня по-подробно, само да се събудя ... преди деловото пътешествие.

– Кой иконостас?!... Къде, по принцип и по дяволите потъна, преди какво пътешествие?! Ти ми запали чивиите, братовчед!

– Как кой, Поли?! Не помниш ли, че лани обсъждахме същия проблем? Тогава ни откраднаха три, и сега пет – общо осем икони и сме вече спокойни, че няма повече какво да ни свият. Още утре потегляме на делови разходки из Нова Чудесатия да го търсим...

Поли разтърка ноздри с показалеца си.

– Веднага подуших, че сънуваш, и второ, че е извършена кражба, на иконостаса след полунощ, но не разбирам защо намесваш Сали в този криминален случай, братовчед.

– Няма значение! Получих картичка от нея, затова и ти не бъркай едното с другото, това са две различни обувки, Поли. Отецът иска да съставим протокол за кражба на светини и да те благослови с няколко титли предварително. Случая е спешен, братовчед!

– Ама, аз имам много спешни случаи, главата ми пуши и, ако не е обръсната, ще пламне като курник. Къде се е чуло и видяло, полицията да се занимава с личните проблеми на гражданите? – Поли завъртя ключа и Юти издъхна. – Като казвам „курник“ и се сещам, че това си е чисто битово-кокошкарска работа. Случая е прекалено ясен и колкото пара да изпуска смахнатият поп, началникът няма, по принцип, и да прочете протокола. Ние не се занимаваме с ясни случаи, а само с тъмни, ясно ли се изразявам? Ти чувал ли си, по принцип, за черната икономика, защото има и сива?

– Чувал съм, да не съм безполезно изкопаемо. А ти чувал ли си за концентричните кръгове, които са два вида? – отговори Станчо. – А за обществената ценностна система? Човек цял живот се учи, Поли.

– Още дълго ще спиш, като те слушам. Искаш ли да ти подаря един чифт кубинки от черната икономика, та дано се събудиш? Имам за всякакви плоски ходила в торбата... Момент така...

– Няма да е лошо, но искам един чифт и за отца. Той има само два различни чехъла, а ни предстои делово пътешествие... Не те лъжа, смята да те удостои лично с няколко титли. Да ти кажа ли какви са?

– Чувал съм ги много пъти, братовчед. Кой номер за него?

– Най-големия. Той е с кльощави кълки, но ходилата му са по-дълги от брадата на владиката Филарет – уточни Станчо. – Давай, братовчед, какво чакаш! Кубинки срещу титли.

Поли порови в торбата, измъкна два чифта и каза:

– Да ги носите със здраве! Няма как, ще вървим. Виждам, че трябва да отбия номера служебно. Имам и една пълна камуфлажна униформа за теб, ако ме помолиш на колене – твоя е, братовчед.

* * *

Намериха отец Делан седнал на стъпалата пред храма.

– Разбрах, че в черквата и с трън да въртиш, няма вече какво да качиш, здрасти – каза отдалеч Поли. – Какво да оглеждам, като са ви помели хамбара. Ще съставя протокол, но, по принцип, няма да ги хванем и мога само да кажа: пийте по една студена вода! Няма какво да се надлъгваме в случая, друго не мога да кажа, по принцип.

Поли стисна устни, щракна химикалката и писа дълго...

– Подпиши тука! – каза той, когато свърши и посочи мястото за подпис. – Не, тука. Тука!

Отец Делан подписа като с мълния, въздъхна и рече:

– В отечеството си аз живея достатъчно дълго и богоугодно. Как така, няма да ги хванете?! Само като те гледам и слушам, ми идва да те ритна отзад. Знаеш ли, че съм те кръщавал с топла вода през август, за хатъра на баба ти? Знаеш, разбира се, такива работи не остават в тайна. Познавам и богобоязливите ти лели и не мога да си обясня на кого си се метнал с големия си задник. Ти какво охраняваш сега? Не, не искам да ми обясняваш изобщо! Мога и сам да се досетя и мисля, че си на изхода на системата. Под погледите на похитените светци от иконостаса съм те кръщавал и тяхната надежда е в теб, господин Поли Миелит и архиепископ. Сега вече можеш да говориш!

– Ако не беше ме кръщавал с топла вода, направо щях да те закопчeya – протестира Поли и потупа белезниците, увиснали на колана му. – Като главен сержант на изпълнителната власт, която ме е назначила на длъжност, имам право по принцип...

– По длъжностите ще ни съдят! – прекъсна го отец Делан. – Какви са тия калеври, Станчо?

– От черната икономика, ваше Преподобие – осведоми го Станчо и погледна след Поли, който беше вече на улицата. – Поликарп не е лошо момче, времената са трудни. Помниш колко лесно ни беше, когато имахме работа само с една власт, а сега, по твоите думи, са три-четири и ние се лутаме като лунатици из лабиринта на демокрацията, не съм ли прав, ваше Преподобие?

– О-о, лабиринта, значи! Ще видим, Станчо! Скоро заедно ще изследваме тоя лабиринт, в който се лутаме като лунатици. Прочее, изобщо не те попитах съгласен ли си да ме придружиш, но изходих от това, че си съгласен, защото познавам склонността ти към мотане и скитане. Ще опознаем по-отблизо Нова Чудесатия, за да обикнем греховете и пред

самата себе си и чуждия свят, на който тя е дала кирилицата, компютъра, както и...

... чушкопека. – отгатна Станчо. – Разбира се, че съм съгласен, ваше Преподобие. Сега вече душата ми е напълно празна, въпреки и понякога да си мисля, че не може да е празно нещо, което е безплътнo. Какво да правя тука без теб? Дона Марка зарязва марките и отива в Португалия, а аз не искам да си губя времето в профсъюзно безделничество. Разбрал съм, че човек не може да свикне никога с две неща: с тесните обувки и със самотата си. А един Протойерей и без клисар.

– Не те разбирам – изненада се отец Делан – Ти да не би да членуваш в тайния профсъюз на обединените клисари, след като никога не съм чувал за такъв?

– Не, ваше Преподобие. Искam само да кажа.

– Тогава, до утре, Станчо. Прочее, има ли течна енергия в корема на Юти? Юти беше, нали!

– От черната икономика, ваше Преподобие, но ще свърши работа. Само че...

– И без това, ще използваме често черни пътища. Асфалтовите не винаги са за предпочитане по много причини. Но какво „само че“?

– Оногур, ваше Преподобие! Какво ще правим с него?

– Станчо! Тоя въшлив пес е създание признателно и благодарно, което не може да се каже за човека, защото тия качества са кучешки добродетели. Ще го приласкаем и никак няма да сгрешим като го поканим да ни придружава. Аз ще седя в коша, а той, когато пожелае – на задната седалка, проблем ли е изобщо? С какви средства, прочее, разполага храмовата ни каса към настоящия момент?

– Оскъдни, ваше Преподобие, и се страхувам, че...

– Погледни, моля, небесните птици, Станчо – прекъсна го учтиво отец Делан. – Нито жънат, нито в житници събират, но не се страхуват, а пеят и се множат. Пък и много минерални извори в Отееството ни са безстопанствени и по тая причина бликат безвъзмездно. Други някакви нерешени проблеми имаш ли?

– Дона Марка се разстрои до сълзи...

– За теб ли, Станчо?! Нея не можем да я вземем, защото и тя не притежава кучешки добродетели, а ако плаче за теб, работата е от друго естество. Може би си чувал, че жените обикновено плачат, за да гонят злите духове от себе си...

– Има нещо такова...

– Така-а! Щом смяташ, че има, ще разбереш сега по-лесно онова, което смятам да ти разкажа... Една сестра на моята баба по майчина линия, която е била твърде хубава, много е плакала като млада. Водили я къде ли не – по знахари и врачки, по манастири и прочие, пила е отвара от... няма да споменавам тая подробност сега поради благоприличие даже и куршум са ѝ ляли... Нищо! Един ден, по-скоро една нощ, след връщане от второто си пътуване до Божи гроб, мъжът и, преоблечен сполучливо като епископ, похлопал на прозорчето, както си плачела пред огнището, че не и върви плетката и казал с престорен глас, отвори, аз съм владиката Иларион и съм дошъл да отведа плачливата ти душа при свети Иван на Петровден, извинявай, обратно – свети Петър на Ивановден... Да, до къде бях стигнал, Станчо?

– До извиненията. Затова, ваше Преподобие, човек не бива да използва извинения, а да кара направо, и другите да се оправят сами – отбеляза Станчо.

– Сетих се! – продължи отец Делан. – Прочее, който не се отчита за грешките си, не може да бъде социализиран демократично, но това е чужда за теб тема... Та, жената така се стреснала, че престанала да циври и веднага станала да отвори на владиката, чисто и просто, от шокирано любопитство. Владиката влязъл и започнал...

– Нали беше епископ, ваше Преподобие...

– Има ли значение сана в такъв особено напрегнат случай, Станчо!... Моля ти се!... Но, щом толкова държиш на сана, епископът влязъл и започнал веднага да се разсъблича, а жената припаднала – глътнала си езика и миглите и се разтреперили, но бързо се свестила и първия и въпрос бил, защо го няма епископа. Като разбрала номера, много се разочаровала и не заспали в оная паметна нощ... Оттогава сестрата на баба ми не се разплаквала за щяло-нешяло. Защо и ти не вземеш да уплашиш тая повлекана Дона Марка довечера?

– На мен, като бях десетгодишен, ми ляха куршум против уплах и оттогава не съм се напикавал, ваше Преподобие – призна Станчо.

– Ето, виждаш ли! А сега върви да я уплашиш, да видиш лесно ли е, до утре.

* * *

Камбанарията на храма „свети Андрей Първозвани“ хвърляше сянката на оная тъжна раздяла, на която всяко множество е готово да се от-

даде спонтанно и емоционално. Някои присъстващи бършеха сълзите си, други ги преглъщаха солено.

По-скромен и от кюнец, Протоиерей Делан Манчев, който познаваше добре груповата психология на своите енорияши, стърчеше от най-горното стъпало пред входа на храма в закърпен подрасник, допълващ общата картина с презрението си към всички земни суети. Той бавно премести поглед от небето върху групата изпращачи и започна прощалното си слово напевно:

– О, суета на тъжните раздели, родени в сенките на нашето двуличие и корист! Кой може да те осуети, о, суета на всички суети! Дори и самото време е подвластно на твоето всемогъщество, поради което то често се променя в различни по характер времена. Панта рей! Случайно ли е тогава, че сме се събрали под тая символична сянка, в която меко се взаимосмесват коравите ни заблуди?

Отец Делан огледа рехавото множество и нарочно остави време думите му да стигнат до сърцето на всеки.

– Но има утеха! – продължи той. – Защото и косъм няма да падне от главите ни без Божията воля, която единствена бди над суетната глупост на човешките постъпки. Като частен случай в общото благо на една позната на всички ни свинщина, кражбата на иконостаса е само обратната страна на даровете, които, макар и рядко, вие оставяхте под него. С какво друго да се утешим в случая, освен с онова безсилие, което времето превръща в сила на човешките ни слабости? Имам предвид смиреннието, братя и сестри. Затова, нека се помолим заедно за всички крадци като им пожелаем и сами да вкусат някога твърдия и горчив залък на прошката...

Отец Делан вмъкна нова пауза, тоя път по-продължителна от първата, и каза молитвата си наум.

– Както вече съм осведомен писмено от владиката, след няколко дни тук пристига моят приемник поп Сотир, когото нито съм виждал, нито съм чувал и не познавам слабите му места, и второ: по Божия воля и внушение, подобно на внушението извършено от Докс Черноризец над Йоана Екзарха, аз, Протоиерей Делан Манчев, който познавам несъвършенството и грубостта на езика си, и своята плътска немощ и леност, придружен от Станчо Панта, бивш прост клисар, благословен от мен в тоя момент като Клесар на О и К, което ще рече Олтара и Кадилницата, потегляме на дълго пътешествие. Какво друго може да е призиванието ми,

ако не да говоря и да припомням на човеците да не се страхуват от греховете си, защото Бог прощава на разкаяните. Търпете и с времето ще се утешите! А аз ще се моля да бъдете наказвани с любов. И помнете: там, дето е имало иконостаси – там пак ще има! Амин! Давай подир пролетния вятър, Станчо!

Присъстващите се прекръстиха напълно покъртени. Госпожа Систрата облиза сълзите си и лисна вода пред Юти. Оногур припна с наведена глава да ги догони...

* * *

Манчеви варници, основано от далечния пралядо на отец Делан Манчев, беше едно олющено полуградче, чиито граждани имаха метли и лопати, но не ги използваша да го премитат – напук на Демокрацията, която пристигна тук в една тъмна нощ неканена. Те и си сърдеха с право, защото ги беше събудила в най-дълбокия им сън.

В Нова Чудесатия дойде и пролетта. В безветрие можеше да се чуе как дървесата шепнат стари легенди, а тревата – нови, но хората обичаха нощните надежди на дневните си неволи и не искаха да чуят повече. Юти изкачи хълма задъхан и пое на запад.

– Избягвай асфалтовите пътища, те са много неудобни – обади се отец Делан, седнал в коша като мътеша яребица, която се оглежда за соколи. – И меките пътища са изровени, но дупките са по-заоблени – добави той и премести кръстосаните на владишки жезъл тояги в дясната си ръка. – Хубава е камуфлажната ти униформа, но ръкавите са прекалено дълги. Откъде ти падна в блатото?

– Не чувам – излъга Станчо. – Нахлупи си борсалиното, да не го търсим после по камънаците, ваше Преподобие.

– Глух клис... – реагира отецът, но в тоя момент коша подскочи и той глътна последната сричка. Лек напън на пролетния полъх подви върха на брадата му. – Къде е Оногур?

– Търси зайци наоколо... дано хване нещо до довечера. Той знае, че обичаш печен заек, ваше Преподобие.

Стомахът на отец Делан идваше на мястото си само между две дупки, но той изучаваше местността съсредоточен като вещ стратег, уверен в победата след утрешната битка. Пред очите му минаваха плешиви хълмове с бели камънаци и настръхнали драки, по които потръпваха фъндъци овча вълна. На хоризонта летяха гарги.

Станчо смени на първа и Юти залази нагоре. Оногур се мярна за миг в ниското, където пътниците видяха някакви странни постройки с разкеремидени покриви.

– Сигурно са били кооперативни овчарници, ваше Преподобие. – Станчо изпревари въпроса. – Под тях трябва да има река, като гледам тия върбалаци...ето, виждам и гърбовете на две крави. Да отпочинем ли малко?

Отец Делан не отговори и Станчо реши, че е съгласен.

* * *

Двамата кравари помогнаха на отец Делан да се измъкне от коша в момента, в който Оногур пусна пред кубинките на Станчо едно зайче. Душата му, закачена на предните зъби, още трепереше. Отецът се олюля за момент, благослови краварите и им подаде десницата си да я целунат, но те само се изкашляха.

– Добър ви ден сега, господа говедари, защото какви други може да бъдете, освен такива? Знам със сигурност, че по тия земи е имало всякакви племена и раси, но славяните са били най-прославените и многобройни говедари и скотовъди тук и наоколо – осведоми ги той. – Какви ли не хуни, авари, остготи и прочие са клали наред и без ред тях и добитъка им, но те са оцелели, защото са били едно неизстребимо цяло, което прави силата на всяко скотовъдно племе и навсякъде. Да! Нека сега, моля, ни се представите, ако обичате.

Откъм върбалака появя магарешки рев, което накара говедарите да се спогледат и усмихнат.

– Камо Лански, офицер от запаса, а това е бившият счетоводител на кооператива – представи се мъжът с ръждивите мустаци и кимна към другия. И двамата бяха оплескани като кравешки опашки. – Кажи си името Слави, сливи ли имаш в устата, или не си ли виждал един съвременен отец?

– Прилича ми на някого – отговори Слави – май..., но не съм сигурен... От къде си, господин отец?

– Аз съм Протоиерей Делан Манчев, от град Манчеви варници, основан от праотците ми, с което много се гордея. Моят, по бащина линия, и няколко пъти „пра“, дядо Делан, е бил, още преди отец Паисий да напише кратката си и многопоучителна „История славяноболгарская“, икономически емигрант в кралство Кастилия. Тръгнал с една шарена торбичка от Севлиево, след четири месеца бърз преход и пешеходно

бъхтане, той стига през Гранада до Севиля, където се цанява като чирак при севилския бръснар сеньор Карделио Алфонсо де Кехана – една увехнала издънка от неувяхващата слава на своя многовековен род и неговите традиции, което ще рече – човек с оригинално рицарско поведение и обноски. Всичко това е подробно описано още в първа глава, том първи, на „Собственоръчни записки за емигрантските митарства и неизброими неволи на един чудесат-родолюбец“, която аз имам удоволствието и честта да обработвам литературно, тъй като прапрадядо ми, освен сладкодумен, е бил и малко полуграмотен. Налага се да се отклоня за кратко от темата, защото ми се струва, че едната ви крава е сополива и диша през устата, което недвусмислено говори за настинка. Да..., тая със счупения рог... Та, дядо ми Делан завързва бързо една гореща и кастилска по характер история с доня Маргарита – четвъртата дъщеря на именития севилски бръснар, който няма нищо общо с оня от операта, но не щеш ли, един ден маестро го изритва от перукерията и..., какво мислите става? Тъкмо затова, човек трябва понякога да се доверява на благосклонната съдба! Само след един ден, сеньор Карделио го моли коленопреклонно да се върне, вече като калфа и съпруг на бременната си дъщеря, която, от своя страна, донася на дядо ми дребна зестра и два месеца по-късно – седмомесечен син... Да, съмненията ми, че кравата е болна се препотвърждават, господа. Обърнете внимание на вонливия ѝ дрисък и вземете незабавни мерки. Аз нося в дисагите си и един чудодеец цяр, наречен „Мазолизин“ и мога да ви помогна веднага след като се представя. Та, три години по-късно, семейството се преселва от Севиля в Севлиево, където прадядо ми си отваря фризьорски салон точно срещу конака, но скоро фалира, изселва се и взема от турските власти на концесия два голи баира, богати на варовици и подобни полезни изкопаеми, на каквито нашето Отечество е пребогато. Именно на това място, той слага основите на бъдещия град Манчеви варници, широко неизвестен с тесногърдието на населението си. Прапрабаба ми Маргарита ражда още три деца – всички момичета и се влюбва безсмъртно в суровата красота на варовика, под който е погребана. В рода на майка ми имам един опълченец, един ханджия-хаджия и двама църковни настоятели. А тоя господин...

– Чувал съм и други подобни истории с наследствени гени – прекъсна го Слави без да се извини – и сега в главата ми просветва нещо...

– Като свещ в тиквен фенер – прекъсна го на свой ред озе Лански. – Ако сега се изкараш далечен роднина на отца, има нагледни причини да ти се повярва.

– А тоя господин – взе отново думата отец Делан, обръщайки глава към Станчо – е Станчо Панта, мой клисар и титлоносец. Наскоро ни откраднаха иконостаса и сега го търсим като оризено зърно в купа ръжена слама.

– Не съм особено изненадан – намеси се отново озе Лански. – На нашия поп Иван му откраднаха попадията в момента, в който е запечатвала тенекия със сирене в избата, барабар с тенекията. След което, поп Иван стана само Иман, да, Иман, Иман, защото хвърли расото и се захвана с иманярство – копае старинни могили и каквото докопа го продава, за да събере откупа, който похитителите уж искали за жена му... Не мога да кажа, че това е трагедия, защото всички добри езици говорят, че човекът забогатял и смятал да вложи парите си в предизборната кампания на следващите парламентарни избори. Това държава ли е изобщо щом депутатите и не искат да работят онова, за което са учили, господин отец?

– Мисля, че цялата работа е била политически нагласена, Камо – намеси се Слави – защото ако не беше така, щяха да откраднат само тенекията със сиренето. Кой, в днешно време, краде попадии! Това е работа с къде по-дълбок замисъл и последствия, които ние с теб и да си скъсаме задниците, не можем да проумеем. Вие как мислите, господин отец?

Отец Делан замахна силно, събори една калинка, която лазеше из брадата му и помоли за глътка студена вода. Слави му подаде смачкана манерка, отецът отпи, отми гърлото и и се изжабурка, но не отговори веднага. Необяснима мъка се появи в очите му, той я затвори зад клепачите си и чак когато ги отвори отново, рече:

– Неведоми са пътищата, които Бог ни отрежда да извървим, така че всичко е възможно, господа говедари. Не е, обаче, нужно да бъдеш полицейски следовател, за да различиш такъв прост случай. Според мен, работата е нагласена от иманярската мафия. Какви са точните и мотиви мога, разбира се, само да гадая в момента. Най-вероятно са някакви вътрешномафиотски борби за могили и влияние, но, пак казвам, това са само мои лични предположения, с които не мога да ангажирам дори клисара и бившето си църковно настоятелство.

– А аз мисля – намеси се и Станчо –, че историята е любовна. Хубава ли беше попадията, господо говедари?

– Ммм..., средна хубост, но едроцицореста и много „печена“ – отговори Слави. – В смисъл, че се занимаваше с далавери и говореше арменски. Тя е половин арменка и нищо чудно да е имала и всякакви тайни контакти с Ереван, където мисля, че ще се крие, поне, докато експопът изрови депутатството. Сигурен съм, че ще се появи отново, ако той се появи в парламента.

– Това, в такъв случай, надхвърля рамката на една селска драма и далавера, като се превръща в мащабна комбинация – разсъди гласно отец Делан. – Където има пари, известно е, че има и политика. И бабите в Манчеви варници знаят вече, че пазарна политика се прави с гущери, което ще рече...

– Долари – късо поясни Станчо.

– Да! – потвърди отец Делан. – Така например, преди седмица, една баба, от която госпожа сестра ми купува редовно магданоз, и обяснила, че причината за скока в цената му на дребно се дължи на скока на долара, който скача напоследък като ошипан...

– ... задник – допълни озе Лански. – Аз сам си хвърлих червената партийната книжка в нужника и не искам да слушам за политики изобщо защото ми стига бабата – бивша изправена офицерска невяста, изкривена сега от артроза, която не може да издои една крава като хората. Пръстите и са вдървени – досущ вретена. За нищо не стават и проблема е, че не успяхме овреме да измъкнем от безименния венчалната и халка. Знаеш ли някой цяр и за нея, господин отец, виждам, че си всезнаещ...

– Зная, разбира се! За мен, чудесатската баба и артрозата са едно и също нещо, с което искам да кажа, че артрозата е едно бабешко заболяване. Аз съм работил много дълги години над проблема, докато открия средство срещу тая национална напаст, което предстои да изпробвам върху бабешката обществена група. Очаквам скоро „Мазолизин“ да се окаже една фармацевтична бомба от общонародно значение. Както казах, имам го в дисагите.

– Това нали беше срещу кравешко разстройство, господин отец – възкликна Слави. – Чудесатска баба и крава не са едно и също нещо, даже и според фармацията.

– Само че, първото е говежди свещички, а второто е мехлем – обясни отец Делан –, и азбучна истина е, че онова, което всъщност лекува

при различните болести и страдания е дозата, а не лекарството като такова. Става дума за една психопанацея, ако сте чували изобщо това понятие. Според моите очаквания, няма заболяване, което да не отстъпи пред мощното му лечебно-профилактично действие. Просто нещо, но-о, господа говедари, на човеците им е най-трудно да проумеят простите неща, както говорят и опулените ви изречения.

– Плащане в натура. Лекарството струва колкото една крава, господин озе?... – каза най-после нещо и Станчо. – За нас сополивата крава, за теб – здравата баба. Това се нарича „бартер“, господин озе!

Отец Делан се разрови мълчаливо в дисагите...

Озе Лански остана с широко отворена уста за цяла минута, и накрая реши, че Станчо не умее да се шегува сериозно. А когато помириса мехлема, изпадна в някакво странно състояние, което сам определи като „гнусна непоносимост“, вместо като „непоносимост към гнусотии“.

– Това нещо може да събуди и прррбаба ви, господин отец! – допълни уж ошашавен той – и дори да ми се обидиш, ще кажа: можеш да си го завреш в... мешинените дисаги. Слави, тичай за прясна вода до реката, аз ще се обадя на бърза помощ. Ако ми го дадеш без пари, мога да уморя целия ликвидационен съвет, като намажа само задника на председателя. Всички членове го душат и ще се получи верижна реакция.

– Давам ти го „за бог да прости“ бабата, господин озе. Ни ти спомена „ликвидационен съвет“. Как върви при вас деколективизацията, прочее? – смени темата отец Делан. – Защото, на нас ни върнаха дупките от варниците в реални граници.

– При нас нищо не се връща, а направо се ликвидира – отговори Слави. – Ликвидационната далавера не е само селска далавера, и не ми се говори за нея. Голямата тема в нашата община си остава засега попадията, господин отец, защото само в нея ни е надеждата да ни оправи, когато се върне от изгнание и стане депутатша.

– Само военно положение може да ни оправи – намеси се озе Лански. – Тая нощ са откраднали овчичките на един съсед, докато се черпел в кръчмата. Демокрацията е една курва, а ние нямаме пари да и плащаме. Всекиму според заслуженото, не съм ли прав господин отец?

– Казано е: кесаревото – кесарю, Божието – Богу, но кой да го проумее, господа животновъди. Нещо подобно е ставало и преди на престола да седне Крум Страшни. Още не сме били покръстени от свети цар Борис и ни липсвал страха от Бога. Точно в тая връзка държа да напомня, че без-

законието е било на дневен ред. Стопанството ни, по онова време, е натурално: ти на мене – плява, аз на тебе – осел, защото Византия е сякла монетите. Престъпниците се шляели безнаказано, черпели се със съдиите, а виното стигало за всички. Работата чакала майстора си, но той нямал време за нея. Сляпо и сакато легнало под сянката на търговийката, мамели се хората взаимно и с голямо любопитство се питали каква е тая смотана държава, в която да няма и една попадия да я размотае. Но, господа исторически невежи, всяко село ражда, нека използвам като пример вашата попадия, своя хан Крум...

– Точно него имах предвид...

– Моля, господин озе! – Станчо сложи показалец на устните си преди да раздуха огъня. – Нека чуем първо гласа на историята!

– Византия на Константин IV Погонат – продължи отец Делан – е била първия държавен монополист в света, което се е отразило на нашето племенно мислене и до днес. Ние не тачим индивидуалната инициатива, на нас, както вече споменах, ни откраднаха иконостаса, висим по тротоарните кафенета и искаме някой да ни плаща данъци като Византия при Испериха. Крадем и пилеем каквото ни дойде между пръстите, като печенези и хуни. Чували ли сте за видението на Исаия, според което хан Исперих създава великия презид от Дунава до морето, наречен „Траянови валове“? И църковният събор в Цариград нямаше да ни спаси като племе без него. Така че, ние сме били държава от време-навреме, но и сега висим на косъм. Прочее, вие кръщавани ли сте изобщо?

– Много пъти – отговори Слави. – Чудесатът е най-често кръщавания християнин, господин отец, защото такава ни е, просто, географията. И аз чета по нещо, но никой не иска да му го разказвам. А географията ми е хоби, защото е по-точна от историята и всичко си е там където е описано. Който не е минал оттука – той не ни е кръщавал. Но искам да попитам, знаеш ли защо сега литър мляко е по-евтин от литър лимонада...

Отец Делан явно се затрудни, защото попощипна неловко долната си устна, като се замисли сериозно...

– Много просто! – отговори вместо него Станчо и се изправи – мораво насълзен от духането на огъня. – Искате да продавате скъпо, без да влагате в реклама. Пътуваме насам от вчера и не видяхме нито един билборд за вашето мляко, а много – за чуждата лимонада. Второто нещо: знаеш ли господин Слави, какво е пазарната конкуренция в условията на валутен борд, защото и аз не съм го проумял до край?

– Хайде да тръгваме! – реши изведнъж Слави. – Хайде, Камо, хремавата ти крава отиде в реката, докато слушаме лекции по пазарна конкуренция от клисари! Господин отец, желаем ви приятно пътуване в условията на валутния борд..., но един последен въпрос...

– На разположение съм – увери го незабавно отец Делан.

– Защо, когато доя кравата, ми се струва, че доя госпожа Зара?

– Коя е тая млеконадойна госпожа, ако смея да попитам? – изрази с повдигане на рамене недоумението си отец Делан.

– Попадията. На нея съм кръстил кравата си поради тая причина. Не можем да си го обясним с господин Лански, който... кажи, Камо.

– Да, така е! – потвърди озе Лански. – Слави я купи на говеждия пазар в Бяла Слатина от един, който много ми приличаше на арменец. Оттогава съм си внушил, че и очите и са като на попадията. Има дадени моменти, само като те погледне, тръпки те побиват. Това е свойство на арменските очи, особено на женските, но и на мъжките също. Това са очи, които те карат да се замисляш над живота. Защо не разкажеш и за сънищата си, Слави?

– Разбираш ли от сънища, господин суперотец? Наричам те така от възхищение? – попита с нескрита надежда Слави.

– Не си губи времето с излишни въпроси, господин Слави – наме-си се Станчо. – Отец Протоiereят е написал и кратък съновник, който непрекъснато допълва и поради това ще бъде издаден едва посмъртно. Казвай какво те мъчи!

– Не знам откъде да започна... Сънувам, че... Камо, разкажи ти, ще бъде по-ясно, защото аз ще се оплета в подробности...

– Още сънува счетоводната ревизия, аз така го тълкувам. Той дърпаше кооперативната каса като виме и делеше с председателката на ликвидационния съвет, която приличаше досущ на крава. Ако не бяха подмазали дебело ревизора, триста зора щяха да видят със съдията, докато подмажат и него. Сега може да си сънува каквото си иска.

– Разбирам – рече отец Делан и обърса потта от челото си – Разбирам и ще кажа как си го обяснявам. Господин Слави, ти се самоизживяваш подсъзнателно като един вид мачо, защото ненаказаната кражба произвежда едно познато на психо-социологията усещане за тотална недосегаемост и значимост, която се натрупва в подсъзнанието ни като обикновена сексуална енергия. Но, за да не ми задавате глупави и безпомощни въпроси, ще предупредя, че това е все още един недостатъчно

изследван феномен. Чел съм различни и противоречиви гледни точки по въпроса и това, което съм разбрал е, че в периоди на държавна импотентност като настоящата, процента на сексуалната маниакалност сред населението се покачва. Такъв е и случая с господин Слави. Други въпроси?

Краварите се помаяха и се сбогуваха неочаквано, като тоя път не пропуснаха да целунат ръката му.

Отвъд реката Слав сподели:

– Май нищо не разбрах, но не съм сигурен. А ти?

– Аз защо не чета, ами пия – отговори Камо.

Отец Делан ги наблюдаваше докато се отдалечаваха от мислите му и му се стори, че върховете на върбите се разклатиха от нечия тежка въздишка.

– Тръгнаха си видимо доволни и очевидно развълнувани от наученото, Станчо – сподели той. – Зайчето готово ли е вече?

– Хрупа, хрупа, ваше Преподобие. Но хляб нямаме.

– Догони господата, сигурно им е останала някоя коричка в торбите, защото бяха беззъби във всяко отношение, забеляза ли?

– Не съм, имах пушек в ушите, но ще ги догоня веднага.

Станчо изрева след говедарите и затича към реката.

Оногур домъкна и един стар заек с кожна екзема, който според отец Делан, не ставаше за печене, защото му липсваше подходящото за целта изражение.

Станчо се върна с няколко кори хляб и предаде много поздравии от двамата кравари, което отец Делан коментира с думите:

– А на тая история с попадията аз повярвах толкова, колкото те на сънната ми теория. В безобидната лъжа има много благородство, Станчо. А в благородната – възвишеност.

Нахраниха се без повече да говорят и си легнаха късно. Луната беше като от восък. Гледаха я между ребрата на разкеремидения покрив докато омекна и се стопи в очите им.

* * *

Отец Делан отвори бавно клепачи...

Високо над главата му, кацнала на полусрутения комин, една стара кукумявка слушаше с неподвижни очи кадифено-топлото бърбрене на ранобудни гургулици, което долиташе откъм върбите като гугукане. Станчо се изсмя насън, а кукумявката завъртя очите си надолу. Погледът

и беше недружелюбен и надменен, но на отеча се стори, че е празен и стъклен – като на препарирания бухал, забравен от всички върху стъкления шкаф в някогашната работна стая на баща му. Щом разбра, че в сламата спят двукраки, кукумявката разпъна криле и отлетя почти безшумно.

Отец Делан затвори отново очи, но Станчо се размърда и се прозя, скимтейки шумно.

– Спиш ли още, ваше Преподобие? Добрутро. Ако си буден дай ми някакъв знак. Спа ли добре?

– Добрутро, благодаря – отговори отец Делан. – Странно защо така ме впечатли теорията ти за цената на млякото и лимонадата. Цяла нощ не мигнах да размишлявам върху несъвършенството и. Какво ще закусим?

– Аз пък цяла нощ сънувах титли, ваше Преподобие. Няма ли да ме впечатлиш с някоя нова, ако ти предложи тиквеник?

Отец Делан се измъкна от сламата. Отупа се и отговори:

– Хм! Трябва да знаеш, че титлите, макар и празнокухи, се раздават пестеливо, Станчо. Например „хан“, „цар“ или „принц“, които са първостепенни, изобщо не се дават, а се предават, тоест, наследяват. Но забележи: и присвояват. По тоя начин в стара Чудесатия са се самообслужвали мнозина властолюбци. Титлите от следващия порядък, обобщено казано, са второстепенни и се присъждат. Най-често и обикновено незаслужено, но особено предпазливо, защото ония, които се сдобиват с тях, изгарят от желание да се докопат до първостепенните. Има и третостепенни титли, следвани от звания и отличия, и това ни доказва, че човечеството не може да съществува без титли. Историята се е правила от титли и за титли, но не бди лаком за тях, те са дяволски рога и опашки, Станчо. Засега една ти стига. Имам нещо конкретно предвид, но аз искам, когато му дойде времето, да възнаградя и полаская търпението, а не нетърпението ти.

– От много титли глава не боли, но ще почакам – разсъди гласно Станчо. – Ти, както те познавам, ваше Преподобие, няма да ги даваш и раздаваш като съветите си, така че винаги ще можеш да изровиш нещо другостепенно от дисагите, и мога да се примиря търпеливо.

– Скъмността ти – побърза да го похвали отец Делан – ти прави чест. От една страна тя краси човека, но от друга – лесно ограничава действията му. Който неуместно скромничи, става постепенно бездееен и безличен. Така че, обратната страна на скромността се проявява като пасив-

но безличие, което пък води до гражданско безразличие. А какво друго може да бъде безразличието освен волско примирение. Следва извода, че примириш ли се, заобикалящите го забелязват и веднага започват да ти кацат по главата като досадни мухи по печена тиква.

Станчо обичаше мъдрите изводи и поуки на работодателя си, от когото беше научил най-важното: истински мъдрият не трябва да помни онова, което е издрънкал вчера, и че всяка мъдрост започва от страхопочитанието.

– Какво е това блеене вълн? – прекъсна разсъжденията му отецът.

– Виждам стадо овци и овни, водено от трима мъже с цигански осанки, ваше Преподобие – съобщи Станчо, поглеждайки навън.

– Нека излезем и ги посрещнем тогава, подай ми жезъла? – разпореди отец Делан и немести грижливо борсалиното.

Мъжете приближиха несигурно. И тримата имаха полусвиреп вид поради рошавостта си. Едното око на най-високия беше като белтък.

Отецът застана в очертанията на вратата и властно попита:

– Кой сте вие, откъде идвате и накъде отивате, господа пастири?

– Чобани сме, господине – отговори недоверчиво белоокият.

– А чии са стадата, които разхождате по тия места, за да пасат – ваши или чужди?

– Чужди като хубави булки – изкикоти се единият от близнаците и намигна. Другите двама бяха без съмнение еднояйчни близнаци.

– Сега разбирам защо драките наоколо са накичени като хурки с овча вълна. Вие ми приличате на хора от племето на мургашите, разселено в благословената ни земя от незапомнени времена и съставляващо основната маса на ромския етнос между делтата на тихия Дунав и бялото Охридско езеро, прав ли съм? – попита отец Делан. – На кой голям предприемач и бизнесмен принадлежат, прочее, тия вакли стада?

Мургашите се погледаха малко объркано и Станчо реши, че е време да се намеси:

– Това е негово Преподобие, Протойерей Делан Манчев от Манчеви варници, който, подобно на свети Мамант, е проговорил чак на пет години и оттогава не е спрял. Спокойно, момчета, виждам, че имате агънца за чеверме. Как вървят на едро?

Като чуха за бизнес, мургашите начаса се успокоиха. Нещата започнаха бавно да се подреждат в перчеместите им калъпи. Те нарочиха едно

добиче и казаха, че точно то плаче от сутринта за хайдушко чеверме, а стадото няма никакъв стопанин, ами е още на кооперацията.

– А как ще го отчетете пред ликвидационния съвет, ако решим да го закупим? – осведоми се отецът.

– С касова бележка, как! Издаваме и фактури – изкикоти се отново единият от близнаците.

– Трябва да се разберам за цената – намеси се Станчо. – По цени на черната икономика ли ще се пазарим?

– Викам да се пазарим по нашата си. На чисто! – предложи белоокият.

Станчо веднага проумя, защото мургашът го гледаше умно и побърза да се осведоми:

– Вие кръщавани ли сте? Предлагам отец Делан Манчев да ви кръсти, защото веднага личи, че не сте. Аз ще съм кръстника, а кръщелниците ще си платят с агнето, става ли?

– Бартер става. Хубаво нещо е да си кръстен, щото като ти попълват документите за Астрия, хората питат. Не искаме да се чудят какви сме, като не сме кръстени. Аз сега уча немски, щото се уреждам за работа там, строител. Какво да кажа например като ме питат за религията? Там много плащат и искат да си кръстен хората, а не да крадеш като тука, да ти кензам на държавата. Дано стане работата, щото един братовчед на жената изгоря лани. Плати си, ама фирмата дето го уреждаше за работата изчезна като все едно, да се изпариш, щото една госпожа го лъгала докато му вземе паричките и изчезва, върви да я гониш. Даваме едно агънце за тримата, като се усети някой серсемин, ще викаме, тука беше вчера. Всички са се объркали в далавери, няма страшно. А-а, знам един виц. Брои бригадира на коператива вечерта агнетата, гледа, девет. Девет са, викал бригадира. Девет, де, отговарял овчарят. Ама, трябва да са десет, ядосал се бригадирът. Десет, де, отговаря овчарят. Ама са девет, кипва бригадирът. Девет, де, ама трябва да броиш и печеното и стават десет, какъв ти е проблема? – подсеща го овчарят и бригадирът викал, що ме мъчиш като знаеш, че такива работи ги забравям като преям... Та, и нашата работа така ще стане, господине.

Отец Делан ги поведе тържествено към реката, където ги изкъпа и им даде християнските имена Андрей, Тома Първи и Втори. Новопокръстените подскачаха – повече от смях и по-малко от студ, в рекичката,

която се казваше Йорданка и отецът ги помоли да тичат нагоре-надолу да се стоплят.

Докато Станчо въртеше чевермето, мургашите разказваха за всякакви проблеми, а отец Делан си водеше бележки наум. Те не млъкнаха и когато получиха порциите си, като примижаваха, дъвчеха и кашляха. Разказаха за новата партия ОЧМ – Обединени Чудесатски мургаши, за международния ромски конгрес в Рим догодина и казаха, че имало чалъм да станат негови членове, за да се подобри незабавно положението им в Нова Чудесатия, която е тяхната родина. Беше им вече причерняло от дъвкане, когато станаха да се сбогуват.

– Може пак да се срещнем. И ние, отче, миткаме, хайде, че стадото се разпиля без чобанин, тръгваме! Направо сме, дето се вика, нови хора. Друго си е да си кръстен, хайде! – обясни от името на всички белоокият.

Тримата целунаха ръка на отца и се ръкуваха със Станчо.

– По това да разбереш, че сме християни – каза единият Тома. – Живи и здрави! Хубав ден днеска, хайде!...

– Красива е многовековна Чудесатия през пролетта, Станчо – каза отец Делан, когато стадото излезе на отсрещния бряг. – Човек трябва да дърпа здраво юздите на въображението си, за да не стане то разюздано при вида на нейната пролет. Какво ли не прави тя! Разплита белите капи на възбогналите се чукари в пенливи като самодивски коси ручей, от които пият вода славеи с пресъхнали от ангелогласни песнопения гърла, въздиша със свежите си момински гърди в съзнанието на будители, поборници всякакви странници – пътни и безпътни – влюбени до смърт в нея – млада, китна и ненагледна. О, Нова Чудесатия! Обичай чедата си, макар и бедни, и не позволявай на едни да те отричат, а на други да те ругаят безпаметно, защото те не са по-лоши, нито по-добри от другите племена и народи, а само по-диви. Помогни им и ги накарай да повярват в своето право и твоето достойнство, както си правила толкова пъти в тежки времена... А на нас, Господ да ни е на помощ в тебе! – добави отец Делан – мъжът на делото и излезе от унеса си. – Станчо, къде си?

Той чу как клисарят се облекчава от чевермето зад една върба и тъжно поклати глава...

Малко по-късно Юти заграчи в пролетния следобед. Оногур се беше нагнездил на задната седалка и се оглеждаше преситено. Те подминаха две жени – една възрастна и една почти дете още, които отстъпиха встрани, да направят път на това видение, и една лисица, която мък-

неше пор. Оногур се направи, че не я вижда. Той беше преял и в таква състояние рядко проявяваше интерес към далечни роднини. Станчо прояви повече интерес и Юти пропадна в една дупка, от което подскочи така, че отец Делан се събуди. Късият врат на Станчо беше як и той удържа в главата си мъдростта, прочетена в някаква реклама за хранителни стоки, според която човек е това, което яде. Когато я прочете за първи път и повярва. „Не може да е вярно, защото сега трябва да сме зайци и шилета, а утре пачи, ако ядем пача – човъркаше лениво мозъка си той. – С мъдростите на отца случаят е друг. И те много често се разминават с истината, но очарователно“.

Три гарги сновяха нервно около кожата на заека с екземата, но не отлетяха, когато Юти изпърпори покрай тях. Слънцето се скри зад бързите облаци, които идваха от запад. Денят преваляше.

Михаел Стомин е роден в Пловдив и живее в Германия от 1975 г. насам. По професия лекар, той пише за собствено удоволствие.

Коментари (3)

- 06-12-2014|**Николай Обретенов**

Виждам че можем отново да говорим с чиста съвест за наша, българска литература. Четох с усещането че пия дълго отлежавало вино. Удоволствието е подобаващо и започва от вкуса, минава през стомаха, за да свърши в гънките на мозъка ми. Чудесно, Майсторе! На будни и спящи честит Никулден..

- 08-12-2014|**Чингиз Кан**

Драги мои далечни братовчеди,

Рано е да обнародвам окончателното си становище. Но имам предчувствие, че ставам свидетел на многообещаващи родилни болки и съм по-нетърпелив съм от гъдел какво ще се появи на земята ви, когато свършат? Единственото, което сега ще кажа е, че „Либерален преглед“ дразни и предизвиква все повече любопитството ми. Предстои да видя кое по-точно: земното или гелеанското. (За онези, които не знаят напомням, че от 1227 година съм на черната планета /дупка е една от най-неестетичните ви думи/ Гела.)

Днес, студен-ти, е нощния ви празник. Пожелавам жежко прекарване – за сметка на банковите авоари на себеотрицателните ви родители.

08.12.2014, Гела

Ваш Чингиз Кан

От селяни към граждани, от селото към нацията

Автор: Васили Ц. Гунарис

Османският Монастир¹ през ранния двадесети век

1. Град на нотабилите?

Също като останалите части на Македония², градът Монастир (или Витола, днес Битоля в Бившата югославска република Македония) има оспорвана история. Източник на споровете е етническата идентичност и състав на християнското му население от деветнадесети век. Какви са били тези хора и по колко от всеки етнос? Може би най-добрият (и със сигурност най-забавен) анализ на този противоречив въпрос е публикуван в един военен вестник, *The Monastir Monitor and Messenger of Macedonia*³, по време на Първата световна война. Това става през септември 1916, малко след края на продължилата девет месеца българска окупация на града. Анализът е представен под формата на три последователни групи от твърдения:

Група А: положителни твърдения:

Половината от населението на града се състои от македонци.

Половината от населението на града се състои от българи.

Половината от населението на града се състои от гърци.

Половината от населението на града се състои от румънци.

Половината от населението на града се състои от куцовласи.

Половината от населението на града се състои от турци.

Половината от населението на града се състои от албанци.

-
- 1 Както е добре известно, Монастир е гръцкото название на македонския град Битоля. В текста ще се използва това име, за да се поддържа по-верен духа на оригинала Бел.пр.
 - 2 В тази статия наименованието се използва за обозначаване на географския район, известен като Македония през Османския период, тоест вилаетите Солун, Монастир, и Косова. Този регион е далеч по-обширен от античното Македонско царство, днешна гръцка Македония или Бившата югославска република Македония. Бел. авт. (всички бележки в текста, освен ако е указано друго, са на автора).
 - 3 Series 1, No. 1, July 1917, edited by A. Dugont.

Една четвърт от населението на града се състои от евреи.

Населението на града съдържа голяма група цигани.

Група Б: отрицателни твърдения:

На практика в Монастир няма македонци.

На практика в Монастир няма българи.

На практика в Монастир няма румънци.

На практика в Монастир няма куцовласи.

На практика в Монастир няма турци.

На практика в Монастир няма албанци.

На практика в Монастир няма цигани.

Група В: разяснителни твърдения:

Македонците са просто българи.

Македонците са напълно различни от българите.

Куцовласите са просто румънци.

Куцовласите са напълно различни от румънците.

Всеки грък в днешен Монастир е румънец.

Всеки румънец беше грък по времето на вражеската окупация.

Местният турчин е просто албанец.

Местният албанец е просто турчин.

През късните 1990 години подходите към същите тези въпроси едва ли ще бъдат по-малко противоречиви и по-малко хумористични¹, но въпреки това търсенето на разумна интерпретация на сложната демография на града не е напълно безнадеждно дело. Всъщност в тази статия ще се говори за това как процесът и протичането на урбанизацията, както и последвалите ги социални разцепления, свързани с културното разделение на труда, са засягали местните политики на национализъм в това провинциално градче. Изследването се базира основно на три малки тефтера, съдържащи описания на семейни разходи, които са принадлежали на богатия манастирски търговец Михаил Катсоянис². Те съдържат около 7,000 ръчно написани бележки и описват ден след ден периода от септември 1897 до октомври 1911. Тъй като включват всевъзможни данни (търговски договори, разплащания, имена, услуги, цени и стоки),

1 Виж например статията от Милена Махон, „Македонският въпрос в България“, (Nations and Nationalism, Vol. 4/3 (1998), 389-407), който се занимава с противоположните македонски и български гледища от 1990-те.

2 Днес те са притежание на правнучката му госпожа Лола Катсояни-Делияни (Солун, Гърция).

те много често предлагат изключително полезни и действително редки погледи от първа ръка към пазара на труда, както и надеждни свидетелства при оценката на житейските условия на бедни и богати. Всички цифрови данни бяха компютризирани и класифицирани в многобройни категории (наеми, данъци, заплати, услуги, дългове, имена и пр.), както и подкатегории (храна, облекло, поддръжка, домакинство, такси за образование, развлечение и пр.) След това те бяха повторно класифицирани и обработени в съгласие с определени въпроси. Естествено, точността на някои от статистиките без съмнение е била повлияна от склонността на Катсоянис понякога да дава само общата цена за няколко напълно различни обекта (примерно четири пиастъра за домати и четка). Специално внимание беше обърнато и на опитите за различаване на многобройните недостатъчно добре идентифицирани лица, които се срещат в тефтерите.

Богатите хора, местният елит, не са основно занимание на това изследване, макар че те са доминирали икономическия и социален живот на Монастир до Балканските войни, както и цялата му история след това. Когато Аделаид Уокър, сестрата на един протестантски мисионер, посещава града през 1860, тя пише: „Сред християнското население власите се поддръжат най-високо що се отнася до търговските предприятия, индустрията и интелигентността.“ Освен това Уокър споменава българите, които имат „само малобройни търговски предприятия“ и албанците-християни, които „също са добре развиваща се общност“, но не особено активни в търговията¹. И действително повечето власи, тоест хора, говорещи опростената средновековна форма на латински, са пристигнали едва наскоро в Монастир и околните градчета на северна Македония. Те са се настанили тук по-малко от един век преди това, след последното разрушаване на Москополис (днес албанският Воскополе) и други процъфтяващи влашки градове от района на планината Гранос през 1769². За това преселване се знае малко, но няма съмнение, че тези власи донасят със себе си ако не капитал, то със сигурност добри познания по много занаяти, стабилно предпочитание към гръцко образование, спестовност, предприемачески дух и ценни връзки с цен-

1 Mary Adelaide Walker, *Through Macedonia to the Albanian Lakes* (London 1864), 137-9.

2 Планинската гранична област между гръцка източна Македония и Албания.

тралноевропейските пазари¹. Онова, което им липсва към средата на деветнадесети век – ако можем да се доверим на същата англоезична наблюдателка – са напълно развити европейски маниери и по-деликатен вкус за храна. Тези недостатъци обаче не пречат на монстирските власи, нито пък на събратята им от други балкански градове, да доминират и на практика да оформят най-горните социални прослойки на много от балканските национални държави, появили се на картата в хода на деветнадесети век.

Влашкото върховенство „по богатство и интелигентност“ е стандартен коментар при всяко описание на живота в Монастир, направено от който и да било пътешественик от деветнадесети или ранния двадесети век². През 1905 британският консул твърди, че, макар и в около 70 процента от домовете разговорният език да е влашки, „едно голямо мнозинство“ от тях е получило „образованието си изцяло на гръцки език и те са започнали да гледат на себе си като почти част от тази националност“³. Приемникът му е по-скептичен: „Че те като народ трябва да изпитват какъвто и да е румънски или гръцки патриотизъм в някакъв широк смисъл, изглежда малко вероятно за хората, които ги познават, макар че някои от младите мъже в последно време започват да се присъединяват към гръцките чети.“ От друга страна, добавя той, „румънската пропаганда се прокарва тук най-вече от агенти-авантюристи, които наскоро са сменили страните“⁴. Но макар че присъствието им е лесно доловимо, власите в никакъв случай не са сами (*on their own*) в Монастир. Уокър е срещала и българи, като Димко Радев, неграмотен търговец, който е спечелил състоянието си от изкупуване на данъци. Други пътешественици

1 Макар на гръцки език да има важна и обширна литература за влашките предприятия на Балканите и в Централна Европа, все още най-добрият справочник за техните дейности и социална роля си остава 'The Conquering Balkan Orthodox Merchant', Journal of Economic History, Vol. 20 (1960), 234-313 от Traian Stoianovich. Виж също статията на Basil C. Gounaris and Asteris I. Koukoudis, 'Apo tin Pindo sti Rodopi: Anazitondas tis engatastaseis kai tin taftotita ton Vlachon' (From Pindos to Rodopi: In Search of Vlach Settlements and Identity), Istor, Vol. 10 (1998), 1-47, където целия въпрос за влашкия произход се оценява от социо-икономическа гледна точка.

2 Виж например Arbern G. Hulme-Beaman, Twenty Years in the Near East (London 1898), 140. Hulme-Beaman е кореспондент на Standard през 1889.

3 Public Record Office, Foreign Office (hereafter FO) 195/2208, Young to O'Connor, Monastir, 29 October 1905, f. 286.

4 FO 195/2263, Monahan to O'Connor, Monastir, 27 February 1907, ff. 224-5.

споменават „малко славяни“¹, сред които про-гръцката умонагласа вече започва да намалява около 1880-те². Към 1889 вече има около 8,000-9,000 българи, в сравнение с 12,000 власи³, при цялостно градско население от 42,000. В началото на 20 век българите са 10,000, а власите – 14,000, при цялостно население от 60,000⁴. Цифрите са далеч от точни, но изглежда е факт, че колкото повече славяни избират градския живот, толкова повече гръцкият национализъм се засилва сред власите.

2. Македонската икономика около началото на новия век

Всички изследователи на балканската история са наясно с факта, че периодичната емиграция е била традиционна практика в планинските местности на Македония и Албания; на практика това е бил единственият начин да се поддържа платежния баланс. Макар че е трудно да се издирят солидни свидетелства, като например статистики, все пак е ясно, че през ранния двадесети век поддържането на този баланс е ставало все по-трудно за селячеството. Причините за това са много. От 1897 до 1910 (с изключение на 1904) една поредица от слаби урожаи намалява приходите им, докато дългоочакваната по-добра пазарна конюнктура за земеделски продукти не се реализира. Земересението от 1902 причинява сериозен удар, а подбуденото от българите въстание от 1903 г. нанася дори още по-големи щети. Множество села в околностите на Монастир са изпепелени, още повече пък са силно разрушени от османската армия и нейните помощници, които „възстановяват реда“ по традиционния начин – чрез кланета. Прилагането на данъчната реформа, която е наложена под европейски натиск и наблюдение, и цели да намали недоволството сред селяните, не успява да постигне доловими или постоянни подобрения, освен добавянето на нови разходи към бюджета. Изплащането на тарифите за управляваните от европейци железопътни линии причинява допълнителни трудности⁵. По такъв начин една инвестиция,

-
- 1 Muir G. Mackenzie and A.P.Irby, *Travels in the Slavonic Provinces of Turkey in Europe* (London 1867), 73.
 - 2 Valentine Chirol, *‘Twixt Greek and Turk; or: Jottings during a Journey through Thessaly, Macedonia and Epirus in the Autumn of 1880* (Edinburgh 1881), 70.
 - 3 Hulme-Beaman, *op. cit.*, 140.
 - 4 John Foster Fraser, *Pictures from the Balkans* (London 1906), 206.
 - 5 По железопътната линия, минаваща през Монастир, където предварително уговорената държавна парична гаранция е възлизала на 14,300 франка за километър, постъпленията са по-малко от 10,000 от 1897 до 1906, и само на четири пъти (1908, 1910-12) те надминават предварително гарантираната сума.

от която се е очаквало да подобри живота на селяните, на практика води само до още по-високо данъчно облагане на приходите им¹.

При тези обстоятелства няма особено много продукти, които да бъдат транспортирани от железниците до пристанищата на Македония, но пък има много други, които могат да бъдат транспортирани във вътрешността на страната. Продукти като захар, кафе, бира, газ, стоки за домашно потребление, мебели, рамки за легла, стъклария и различни други „люксови стоки“, може би непознати или дори безполезни, но въпреки това силно желани както за селяни, така и за граждани, сега вече стават достъпни през цялата година. Всъщност самото съществуване на магазините, които постепенно заместват годишните пазари и седмичните базари, е нововъведение, свързано с по-гъвкавата система на кредити, създаването на банкови клонове и железопътен транспорт, който позволява редовно обновяване на стоките. Всичко това са добри новини за хората, които разполагат с пари в брой, както и мощен импулс за намиране на алтернативни или допълнителни занятия при хора, които в продължение на векове са били напълно самодостатъчни².

Може да се твърди, че тогава не са проблеми, характерни единствено за Македония или които и да било други провинции на Портата. Лошата реколта или увеличените данъци, дори и насилието от страна на армията, не са нещо ново през двадесети век, а селяните никога не са разполагали с достатъчно пари за харчене. Онова, което прави случая изключителен, е нарасналата несигурност. Малко след злополучното въстание от 1903 тук се намесват също и гръцки чети, с цел да защитават, завладяват и възстановяват (или преобръщат) онова, на което се гледа като национални предпочитания на селяните, а именно да осигуряват предаността им към екуменическата Патриаршия, която екзархическите въоръжени чети преди това са поставили успешно под въпрос³. Натискът, упражняван както върху гръцките, така и върху българските или славянски селски общности – ябълката на раздора между двете нации – е значителен, а прилаганите методи са неизменно насилствени,

1 Basil C. Gounaris, *Steam over Macedonia: Socio-economic Change and the Railway Factor* (Boulder 1993), 74-130; Michael Palairret, *The Balkan Economies, c.1800-1914: Evolution without Development* (Cambridge 1997), 342-6.

2 Gounaris, *Steam over Macedonia*, 172-90.

3 „Екзархия“ е понятието, използвано за Независимата българска (схизматична) църква, установена през 1870 и отделена от екуменическата Патриаршия през 1872. В този смисъл понятието „екзархист“ тук е синоним на „българин“.

докато реалните гаранции за защита се ограничават единствено до обещаия¹. Списъкът на мъчениците е изключително дълъг, но още по-дълъг е каталогът на емигрантите, напускащи региона във все по-голям брой, особено от западна и северозападна Македония, тоест вилаета на Монастир². Влиянието на това масово изселване върху местната икономика и общество вече беше разглеждано на други места³. Накратко, селяните бягат от фалитите, а сумите, които те изпращат обратно въщи, поддържат местния пазар в доста добра форма. Нещо повече, създава се нова прослойка от завърнали се емигранти, сравнително богати мъже с достатъчно пари, за да закупуват земя на каквато и да било цена и да започнат бизнеси в градовете, които са готови да запълнят празнината, оставена от изселващите се турски собственици.

3. Селяните на пазара на труда в Монастир

Емиграцията в далечни страни, извън Балканите, е най-директният и бърз път към социално издигане и финансово спасение за по-будните млади мъже от времето между двата века; но тя не е нито единствената, нито дори най-популярната опция. Сезонната и евентуално постоянна урбанизация е другият основен избор, може би по-малко изгоден в краткосрочен план, но със сигурност много по-близък до традицията. [Българският историк Николай] Тодоров предоставя интересни свидетелства за македонските емигранти в някои български градове от средата на деветнадесети век; те са сравнително многобройни, мюсюлмани и християни, най-вече зидари, хлебари и пивовари; славяни, но също и албанци-християни⁴. Подобна информация за имигранти и пътуващи работници в македонски градове, особено Солун, се открива в изобилие⁵. Всъщност урбанизацията на местните селяни е много по-съществена от

-
- 1 Виж Dimitris Livanios, 'Conquering the Souls: Nationalism and Greek Guerilla Warfare in Ottoman Macedonia, 1904-1908', *Journal of Byzantine and Modern Greek Studies*, Vol. 23 (1999), 195-221.
 - 2 През 1905 около 7,000 души емигрират в САЩ само от вилаета на Монастир. Общият брой от всичките три вилаета към 1912 е вероятно между 50,000 и 75,000 души.
 - 3 Basil C. Gounaris, 'Emigration from Macedonia in the Early Twentieth Century', *Journal of Modern Greek Studies*, Vol. 7 (1989), 133-53.
 - 4 Nikolai Todorov, *I Valkaniki Poli (The Balkan City)*, trans. into Greek by Efi Avdela and Yeorgia Papayeorgiou (Athens 1986), Vol. 2, 504-13.
 - 5 Vasilis Dimitriadis, *I Thessaloniki tis parakmis: I elliniki koinotita tis Thessalonikis kata ti dekaetia tou 1830 me vasi ena othomaniko katasticho apografis touplithismou (Thessaloniki in Decline: The Greek Community of Thessaloniki in the 1830s on the Basis of an Ottoman Census Register)* (Irakleio 1997), 137-52.

емиграцията вътре или вън от териториите на султана. Всички достъпни свидетелства говорят, че християнските части от градското население се увеличават значително в много македонски градове от деветнадесети век, като Щип, Велеш, Скопие и Куманово¹.

Същото важи и за Монастир. За да се обясни как демографската разлика между власи и българи се е променила през втората половина на деветнадесети век, разумно е да се твърди, че имигрантите, настаняващи се тук, трябва да са били най-вече (но не само) славяни от околните села. **Виктор Берар**, френски дипломат и географ, е посетил Монастир в един пазарен ден и се е смесил с тълпата от тежковъоръжени, носещи поли албанци, „мръсни и дребни“ славянски селяни и дългобради турци, носещи се в безконечна редица². Уокър се е смесила със същата тълпа тридесет години по-рано и е била впечатлена от жените, които „носят стоките си за продан в две големи торби от козя кожа, преметнати отпред и отзад с ремък през рамо, така че ръцете им са свободни за прене или плетене“³. Такива селяни вероятно са напускали града преди залез, но много други са имали постоянни занятия, за които в момента знаем прекалено малко, поради липсата на източници. Изследването на ежедневието на семейство Катсоянис хвърля полезна светлина върху техния начин на живот.

В самото домакинство най-различни жени предлагат своите квалифицирани или неквалифицирани услуги: една постоянна прислужница (за семейство, вариращо от четирима до седем члена), перачка, наемана веднъж или два пъти месечно, шивачки и различни други, които предат и чепкат вълна, тъкат килими и чаршафи, плетат бельо и чорапи, бродират калъфи за възглавници, гладят или предлагат необходимата в различни конкретни случаи от ежедневието помощ, но също утешават и предлагат различни други услуги във времена на мъка или болест. Мъжете работят за Катсоянис като занаятчии или наемни работници: поддържат водните помпи в къщата, почистват кладенците и огнищата, подготвят печките за зимата, калайдисват кухненската посуда, острят

- 1 Това заключение се основава на непубликуваната магистърска работа на Константинос Скондрас (Солунски университет) върху демографията и образованието в северна Македония (18 век – 1870), в която се представя подробен списък на достъпната по този въпрос литература.
- 2 V. Berard, *Toukia kai Ellinismos* (Turkey and Hellenism), trans. into Greek by M. Lykoudis (Athens 1987), 174.
- 3 Walker, op. cit., 144-5.

ножове, цепят дърва и прекопават градината. Много други работят като зидари и дърводелци, често наемани за различни ремонти, строеж на безконечните разширения на къщата и, дори още по-често, за ремонти на бързо разширяващата се семейна верига от магазини и складове. Дребната търговия с хранителни стоки също е значителна възможност за селяните в общество, което вече не практикува отглеждане на домашни животни (нито дори кокошки), напуска земеделието и дори градинарството и не притежава друга собственост освен градските си жилища. Многобройни хлебари, касапи, бакали, кръчмари, млекари, шивачи и обушари се споменават поименно в тефтерите на Катсоянис, докато още повече зарзаватчий, рибари и носачи (най-вероятно странстващи селяни и дребни търговци) се споменават анонимно.

За разлика от българските градове по Черноморието, където такива хора от професиите най-вероятно са били чужденци от далечни страни, в Монастир всички те идват от славянските, албански и влашки села и малки градчета в околността, тоест не повече от тридесет километра наоколо. И действително, прислужниците на семейство Катсоянис са или славянки, или влашкини, но понякога се споменават и еврейки, които вършат прането, туркини, наемани като тъкачки, а също и циганки (*gyftisses*) като работнички, най-вероятно чистачки. Наеманите мъже – търговски партньори, работници и доставчици на храна – са многоезична група. Те са имигранти от първо поколение, ако човек може да съди по кратките им описания. За разлика от местните търговци, адвокати, учители, доктори и други утвърдени хора от професиите, работниците и дребните търговци се наричат в тефтерите или с имената на бащите си (Стефос [син на] на Наум), или с прякори (Ристе зидаря, не с главно „з“), или според мястото, от което идват (Налис Мориховалис, т. е. от Морихово). Шансовете им да станат „някой“ без магазин, фирма или някакъв имот, са нищожни, освен ако не решат да станат бунтовници и станат известни с „националните“ си дела.

Да се класифицират тези селяни от гледна точка на националните им предпочитания, ако те изобщо са направили някакъв твърд избор, е невъзможна за историка задача, също както и за властите от онези времена. Определението „българин/български“ се споменава само веднъж сред хилядите ежедневни записки (във връзка с един млекар), и то никога не е използвано като презиме. Думите „турчин“ и „османлия“ се появяват също само по веднъж, за обозначаване на един касапин и една

жена-тъкачка. Думи като „грък“, „ромей“, „румънец“, „влах“, „албанец“, „сърбин“ или „македонец“ не се срещат изобщо (курсивът мой – З. Е.) в тефтерите на Катсоянис, нито пък никакви религиозни обозначения като „екзархист“, „схизматик“, „католик“ и пр., с изключение на думи като „евреин“ и „циганин“, които се появяват на няколко пъти. Очевидно и двете групи се идентифицират лесно и от пръв поглед, по техния език, външен вид, облекло и занятие. Архивни източници указват, че славяните, посещаващи пазарищата или трудовите борси на Монастир, са били или про-гръцки, или про-български настроени. Но въз основа само на външния вид или езика никой не може да каже разликата. Източниците указват също, че екзархистката или про-българска група, от която набира резервите си ВМРО, е по-голяма или поне по-активна и по-ревностна¹.

Въпросът дали ВМРО е имала повече последователи сред урбанизирани селяни и дали тези селяни са били привърженици на ВМРО *par excellence* ще бъде дискутиран по-нататък; в този момент е по-интересно да се отбележи връзката между произход и професия. Един от документите твърди, че „българите“ в Монастир са имали „монопол“ върху определени професии, като касапи и млекари, и че към тях лесно можели да бъдат добавени градинарите и рибарите². Това е напълно естествено в една пред-индустриална среда, в която градските пазари зависят изцяло от селското стопанство³. Такива хора изкарват прехраната си чрез способността редовно да доставят на клиентите в града месо, зеленчуци, риба или мляко от своите (по правило славянско-говорещи) села в околността без участието на допълнителни посредници. Но дос-

1 Шестима млади мъже, силно повлияни от българската революционна идеология и социализма, основават ВМРО в Солун през 1893. Въпреки кратките им опити за сближаване със сръбски, гръцки и главно влашки селяни, както и инцидентни сблъсъци със София, ВМРО си остава политическата организация на българската Екзархия в Македония. Виж Stephen Fischer-Galati, 'The Internal Macedonian Revolutionary Organization: Its Significance', in 'Wars of National Liberation', East European Quarterly, Vol. 6 (1973), 454-72; K. Pandev, 'Le Mouvement de Libération de la Macédoine et de la Région d'Andrinople du Congrès de Salonique 1896 jusqu'en 1899', Bulgarian Historical Review, Vol. 1 (1983), 41-57; Duncan M. Perry, The Politics of Terror: The Macedonian Revolutionary Movements, 1893-1903 (London 1988).

2 Greek Foreign Ministry Archives (hereafter GFMA), F. 1906 AAK/A, Xydakis to Skouzes, Monastir, 14 June 1906, No 410.

3 Paul Bairoch, 'Urbanization and Economy in Pre-Industrial Societies: The Findings of Two Decades of Research', Journal of European Economic History, Vol. 18 (1989), 239-90.

тавките на стоки на ежедневна или седмична основа от вътрешността до градските пазари не може да се извърши без достигане на някаква степен на сигурност. Същото се отнася и за други професии като дървари, секачи и майстори на дървени въглища, които прекарват част от годината без защита в гората. В периода когато ВМРО постоянно нараства и се разпространява в региона (1897-1903), е напълно естествено да се очаква, че тя ще привлече такива млади и смели работници и дребни търговци в редиците си. В края на краищата, Комитетът е бил незаемим (и задължителен) механизъм за осигуряване на защита и, може би, социално издигане.

4. Живот в предградията

Симич смята, че постоянният обмен и комуникация между градските и селски сектори на Сърбия през деветнадесети век е създал един вид културна приемственост между селото и града¹. Това е напълно естествено, тъй като значителна част от градското население (20 процента през 1863 в градчето Арандъеловац) са имигранти от първо поколение, неженени мъже, които живеят сами и се връщат редовно къщи². Тази културна приемственост е очевидна дори и при по-големи градски агломерации като Атина от 19 век³, а със сигурност и Монастир. Чарлз Елиът пише, че предградията на Монастир са били „пълни с дървени къщички, заети от селяни, които се надяват да подобрят положението си като напускат селата си и се заемат с някои от по-скромните форми на търговия“⁴. Кореспондентът на *Daily Mail* също описва как бегълците от въстанието от 1903 живеят мизерно по полята и склоновете в близост до градското гробище⁵. Действително, налице са изобилни свидетелства, че славянските селяни са се събирали най-вече в периферията на Монастир. Едно от поселищата им е наречено Ъени, „ново“ и се намира близо до землищата; друго пък е наречено Баир махале; трето е наречено Драгор, и се намира близо до брега на едноименната река. Други

-
- 1 Andrei Simic, *The Peasant Urbanites: A Study of Rural-Urban Mobility in Serbia* (New York and London 1973).
 - 2 Joel M. Halpern, 'Town and Countryside in Serbia in Nineteenth Century Social and Household Structure as Reflected in the Census of 1863', in Peter Laslett and Richard Wall, eds, *Household and Family in Past Time* (Cambridge 1972), 401-27.
 - 3 Paul Sant Cassia and Constantina Bada, *The Making of the Modern Greek Family: Marriage and Education in Nineteenth Century Athens* (Cambridge 1992), 235-6.
 - 4 Charles Eliot, *Turkey in Europe* (London 1908), 323.
 - 5 Reginald Wyon, *The Balkans from Within* (London 1904), 80.

свидетелства сочат, че славянските селяни живеят близо и до конския пазар, до пазарите за плодове и зеленчуци, както и други места извън градския център. По същите места, до входните улици на града, различни ханове и евтини хотели, силно непопулярни сред европейските пътешественици, предлагат подслон и храна на селяните, които все още се движат между града и селата в околността¹.

За да се анализират условията на живот в тези скромни поселища са необходими данни за заплати, надници и цени на храните. Тефтерите на Катсоянис отново са незаменими от тази гледна точка. На прислужниците се плаща според годишни договори, които фиксират месечните им заплати, но понякога включват и неплатени услуги през първата година. Между 1897 и 1911 такива месечни приходи варират между 15 и 20 пиастъра независимо от произхода, инфлацията или дори годините на служба². Прислужниците могат да си осигурят екстра приходи ако предоставят допълнителни услуги като тъкане или плетене. Всички останали жени-служителки, наемани от Катсоянис, получават надница от 5 пиастъра, независимо от това дали са еврейки, циганки, влашкини или славянки, чистачки или перачки; това е сума, сравнима с надниците, изплащани на работничките в манифактурите за коприна или тютюневите фабрики в Солун по онова време³. Очевидно, поради недостига на работна ръка, предизвикан от трансатлантическата емиграция, надниците на мъжете се променят с течение на времето, особено след 1904. Около края на предишния век надницата на общ строителен работник е била 5 пиастъра, а на квалифицирания работник (майстор) – 12 пиастъра. През 1911 тя вече е съответно 12 и 20 пиастъра. Заплащането за цепене на кола дърва се увеличава от 2-2,5 до 3-3,5 пиастъра. Няма свидетелства, че религията или езика са имали някакво влияние върху заплащането. [...]

5. Завладяването на пазара

В тогавашна Турция една махала е не само административна градска единица, но и социална мрежа. Нейните членове са свързани чрез

1 Свидетелствата тук идват от следните източници: GFMA, F. 1905, Consulate in Monastir, Levidis to Skouzes, 26 February 1905, No. 203, 23 March 1905, No. 309, 28 March 1905, No. 318; and F. 1906 AAK/A, Xydakis to Skouzes, Monastir, 25 February 1906, No. 138; Chalkiopoulos to Skouzes, Monastir, 27 April 1906, No. 256. See also FO 195/2156, Biliotti to O'Connor, Thessaloniki, 9 April 1903, f. 363.

2 Една турска лира от онова време варира между 107.5 и 109 пиастъра.

3 Gounaris, *Steam over Macedonia*, 267.

взаимни женитби, общ произход¹ и солидарност, която понякога е по-силна от вероизповеданието². Такъв е случаят със съседите-мюсюлмани на едно известно християнско семейство, Модис, добре известни гръцки активисти. Въпреки че са турци, съседите се съгласяват да приютят ранените гръцки четници, укривани от Модис, в случай че къщата му бъде претърсвана от властите, просто за да спасят приятелите си от унижение, арест и наказание³. Но през ранния двадесети век, четири поколения след пристигането на власите в Монастир, след петдесет години на бърза урбанизация, тридесет години на схизма между екуменическата Патриаршия и Българската църква, както и няколко десетилетия на интензивна румънска пропаганда, съседствата вече не са чак толкова хомогенни от гледна точка на религия, език или други връзки. Когато един от членовете на семейството на Симеон Радев, високопоставен софийски дипломат, се връща в Монастир за да продаде семейната къща, екзархистите са изпълнени с радост. Голямото, представително жилище е перфектната сграда за ново българско училище; освен това тя предлага солидна база, тъй като се намира по средата на влашкия квартал. Цената е фиксира на 500 лири, но гръцкият консул отлага продажбата, докато власите се съгласяват да платят 1,000 лири⁴.

Забелязването на видни българи като Радев е много лесно. Но около началото на века неговият дом не е единствената сграда в центъра на града, принадлежаща на славяни. В един доклад, направен от водещ влашки търговец до гръцкото консулство се споменава, че след създаването на железниците, дребните търговци от околните градчета Прилеп, Тиквеш и Екзи-су (днес Ксино Неро) са се установили в Монастир и са започнали бизнеси във всички сектори на търговията. Според този доклад проникването на такива търговци е част от злонамерения план, измислен от ВМРО, чрез който се цели да се постави под въпрос влашкото (тоест гръцко) икономическо господство. Най-опасните конкуренти са

1 Жителите на Арнаут махале в Монастир например произлизат от едно-две албанско-говорещи християнски села близо до Корица (днешна албанска Корче); виж Yeorgios Ch. Modis, *Makedonikos Agon kai Makedones archigoi* (Macedonian Struggle and Macedonian Chieftains) (Thessaloniki 1950), 23.

2 Peter Benedict, 'Aspects of the Domestic Cycle in a Turkish Provincial Town', in J.G. Peristiany, ed., *Mediterranean Family Structures* (Cambridge 1976), 219-41.

3 Modis, op. cit., 8.

4 GFMA, F. 1902 AAK/Z-H, Kouzes-Pezas to Skouzes, Monastir, 15 December 1902, No. 725; Modis, op. cit., 18.

търговците от Прилеп, ревностни българи, както ги наричат англичаните¹, самодостатъчни, пестеливи, предприемчиви, готови да предложат неограничен кредит, с търговски връзки в Солун; мъже, които лесно могат да разчитат на предпочитание от страна не само на сънародниците им българи, но също и на някои власи. Според същия доклад, славянско-говорещите хлебари, зарзаватчийи, касапи и различни други новодошли, които са започнали бизнеси във всеки квартал, не са нищо друго освен български шпиони и инструменти на Комитета².

В по-външните квартали българската дейност е много по-енергична. През юли 1903, в навечерието на дългоочакваното, устроено от българи антитурско въстание, за предградията на Монастир се говори, че са истинска крепост с множество скривалища, пълни с оръжия и амуниции, където и мъже, и жени се упражняват в използването на пушки. Страхът прави тези приготовления да изглеждат извънмерни, но си остава факт, че самият български консул е забелязал как тук се носят български униформи, дори с отличителни знаци³. Новобранците, задължени от комитета да напуснат града и да поемат към планините, носят такива униформи. Най-многобройните сред тези „рекрути“, чиято готовност да поемат по пътя на бандитизма е силно поставяна под въпрос от гръцките архивни източници, са били касапи или техни калфи; не по-малко от осемдесет от тях напускат Монастир около средата на юли 1903⁴.

Погледнато стратегически, въстанието, което избухва на празника на пророк Илия през 1903 (по-добре известно под името „Илинденско въстание“) е провал. За разлика от онова, което се случва в Крит през 1896-7, европейската намеса в Македония не води до автономия, както София се е надявала. Въстанието предизвиква появата на литература, която прави известна в цяла Европа българската кауза за македонска автономия, но тази кауза се отхвърля след поражението на България в Първата световна война. В дългосрочен план то създава високо ценени национални митове, поддържани от две балкански нации, макар и по различни причини⁵. В краткосрочна перспектива то не само предиз-

1 FO 195/2156, Biliotti to O'Connor, Thessaloniki, 7 May 1903, f. 536.

2 GFMA, F. 1905 Monastir Consulate, Spyros Doumas's report, 31 January 1905.

3 FO 195/2156, Biliotti to O'Connor, Thessaloniki, 9 April 1903, f. 363.

4 GFMA, F. 1903 AAK/E, Kypraios to Rallis, Monastir, 18 July 1903, No. 542.

5 Най-добрият анализ в тази връзка принадлежи на Keith S. Brown, 'Of Meanings and Memories: The National Imagination in Macedonia' (unpublished PhD dissertation, Chicago 1995).

виква хаос и разрушение, но и алармира гърците, като ги кара отново да се включат в борбата за Македония. Монастир, който лежи на границата на онова, което се разглежда като сфера на гръцко влияние, е изключително важен за едно такова завръщане. ВМРО добре разбира този факт и последователно се опитва да държи селяните настрана от гръцкото влияние: тя уговаря хората там да не поддържат влашките търговци и наказва онези, които не се подчиняват. Патриаршески бакалии, зарзаватчийници, месарници и ханове в предградията отбелязват, че клиентите им намаляват. Някои от тях решават да станат екзархисти, за да поддържат пазарния си дял и да си осигурят доставчици. Други са убити, защото са отказали да се съобразяват с директивите на Комитета¹.

ВМРО не се задоволява само с градските предградия. Убийствените атаки срещу влашки търговци и хора от професиите за започнали още преди Илинден, но се увеличават многократно през 1904. Гърците скоро започват да си отмъщават и тази кръвна вражда ескалира до размерите на градска война, която има преди всичко символично значение, тъй като мишените на нападенията са хора, които не са непременно обвързани с комитетските работи. Всеки, който е някой в града, вече е потенциална жертва: доктори, учители от средните училища, свещеници, персоналът на консулствата, емиграционни служители и търговци – всички те са лесна плячка в опитите за сплашване и отмъщение. Сред тях е и самият брат на Катсоянис, Матеи, „търговец с известно състояние и... уважаван навсякъде като тих и мирен гражданин, който не е вземал участие в религиозни или политически борби.“² „Един от европейските наблюдатели, поразени от тази вендета, пише:

Убийствата са нещо толкова обичайно, че не предизвикват дори свиване на рамене. През нощта се чува кратък гръм на пистолет, вик, тропот на крака. Ало! Убиха някого! Това е всичко... В кафенетата се кроят заговори. Някой ви шепне на ухо. Миналата нощ бяха заклани двама българи. Тихо! Заслужаваха си го. Та нали българите бяха сложили отрова във виното за помен на гръцката църква?³

Кой ще отмъсти за тези убийства? Според гръцките източници екзекуторите, наемани от ВМРО, са

1 Виж например GFMA F. 1905 Monastir Consulate, Levidis to Skouzes, 14 February 1905 No. 170; F. 1906 AAK/A 1906, Xydakis to Skouzes, Monastir, 25 February 1906, No. 138.

2 FO 195/2208, Young to O'Connor, Monastir, 2 November 1905, ff. 289-90.

3 Fraser, op. cit., 206.

...млади работещи момчета, които изглеждат най-мирните и най-работливите на тоя свят, без полицейски досиета, без предидишни провокативни действия; те са били подготвяни в продължение на дълго време с много грижа и внимание, и чувстват във всеки момент зад гърба си систематичната и неуморна сила на организацията си.¹

Влашката горна класа, de facto „хора на закона, семейството... всеки от тях отдаден на мирната си работа“², не може лесно да предостави такива мъже. Те трябва да се обръщат към така наречената „гилдия на брадатите“ (guild of the barbati), тоест местните грубияни, младежи, добре известни с тяхната „любов към побоища и жажда за вино“. Такива млади мъже, ако е било необходимо, са били подготвяни в Гърция и са получавали основна заплата плюс бонуси при успешни атаки³.

Но всеки опит за интерпретация на сблъсъка в Монастир като един вид бандитска война между безработните урбанизирани младежки групи би бил напълно погрешен. Макар че изпълнителите действително са агресивни и безразсъдни младежи от селски произход, реалният гръбнак на двата комитета са търговци от средната класа. Като оставим настрана всички видни граждани на Монастир, които са застреляни само за сплашване, останалите цели и на двете страни са бакали, кръчмари, бръснари, градинари, шивачи, млекари, касапи, ковачи, дървари и други такива. С други думи, организаторската мрежа на комитетите се състои от хора със скромно положение, не непременно богати, но определено без желание и решителност да се издигат социално. В повечето случаи те не изпълняват убийствата сами, а просто дърпат конците. Действително, тази прослойка е незаменима за контрола, манипулирането, инструктирането и информирането на младите комитетаджии и различни селяни, с които те имат ежедневно работа в предградията. Техните магазини се считат за по-подходящи за „националната работа“ от консулствата или църквите, защото са по-малко запомнящи се, по малко формални, по-близо до хората и лесно достъпни за различните доставчици и клиенти. Независимо от мотивите си при започването на бизнеси в Монастир, в повечето случаи такива мъже по неизбежност

1 Modis, op. cit., 221.

2 Tilemachos M. Katsouyannis, *Peri ton Vlachon ton ellinikon choron* (On the Vlachs of the Greek Lands), (Thessaloniki 1966), Vol. 2, 61.

3 Modis, op. cit., 220.

стават ВМРО-революционери: както социалните, така и политическите им аспирации ги поставят в остра опозиция както срещу османските власти, така и срещу местната елинизирана влашка буржоазия.

За да неутрализира ВМРО, гръцкият комитет си поставя двойна цел: да прогони екзархистките търговци от пазара, а след това да проникне в българските квартали. В изпълнение на този план от власите, които притежават повечето магазини, се очаква да прогонят екзархистките си наематели и да бойкотират бизнесите им. Освен това се предлагат идеи за финансиране на гърци от гръцкото кралство, или от Епир, или пък влашки патриаршисти от близките градове, с което да им се даде възможност да започнат бизнеси в Монастир и така те да изместят екзархистките касапи и хлебари. В най-добрия случай, както формулира нещата един влашки търговец, Спирос Думас, е трябвало да се създаде, под егидата на гръцкия комитет, вертикален гръцки тръст, обхващащ различни индустриалисти и търговци на едро, но също и по-дребни бизнеси като превозвачи, собственици на магазини и др. под. Думас вярва, че тъй като законите на свободния пазар вече не функционират, такива мерки са напълно оправдани. И действително, осъществяването на един подобен план би дало възможност на водещите търговци да премахнат българската конкуренция без да намаляват цените си или да предоставят рискови кредити.

Архивните източници и мемоари показват, че всички тези мерки са били осъществени, понякога с ентузиазъм, не само в Монастир, но и в другите градски центрове. Записани са най-различни анекдоти, в които се описват опитите на критски касапи да обслужват неговорещите гръцки език клиенти, настаняванията на гръцки хулигани в малки ханове в българските квартали, които успешно сплашват поддръжниците на ВМРО, както и опитите на гръцкия комитет, чрез насилие и сплашване, да наложи това генерално ембарго. И все пак тези планове имат само слаби шансове за успех. Въпреки че спомените за неочакваната степен на социална мобилизация вътре във влашката общност са много живи, също както и легендите за нелегалните операции на ВМРО, на практика е много малко съмнително дали търговците биха могли да си позволят лукса да избират клиентите си или пък наемните работници да избират работодателите си в съгласие с националните си предпочитания, дори и ако тези предпочитания вече са били утвърдени и известни сред местната общественост.

6. Заключение

Монастир е бил град със силно урбанизиран търговски профил, свързан с елинизираните влашки кланове, които са се установили тук през късния осемнадесети век и са впечатлявали всички пътешественици със своето „усърдие и интелигентност“. През деветнадесети век се засилва урбанизацията на славянското селячество, която се ускорява особено много през 1890-те години. Селяни, които по традиция са емигрирали по далечни места на Балканите или дори в азиатските провинции на Османската империя, за да свържат двата края, сега са подложени на допълнителен икономически натиск и се нуждаят от пари в брой: урожаите пропадат, структурните спънки като корупция и лоша администрация не могат да бъдат отстранени, данъците растат, конsumerизмът печели все повече привърженици и, последно, но не най-маловажно – войнственият национализъм се е превърнал в неотделима част от ежедневието. При тези обстоятелства младите селяни-мъже все по-често и във все по-голям брой се изселват в Америка или в съседните градски центрове.

Монастир, бидейки административен център, а след 1895 и железопътен възел, привлича два вида имигранти от селските райони. Първите са млади селяни, мъже и жени, най-често без семейства, които са готови временно да се откъснат от домовете си и да живеят при мизерни условия, за да се възползват от разширяването на града и от влашките буржоазни навици, тоест да работят за ниски надници и да припечелват допълнителни доходи като неквалифицирани работници и надничари от всякакъв вид, или като упражняват различни занятия, които изискват минимално образование без нужда от капитал или скъпо оборудване. Вторите са търговци на скромна нога от съседните полуградски центрове или по-богати селяни (най-вероятно завърнали се от чужбина емигранти) с достатъчно капитал (или кредит), който да им позволи да започнат бизнеси като дребни собственици на магазини. И в двата случая успешната урбанизация е свързана с продължителните национални сблъсъци между гръцки и български чети. Свободното движение на селяни и продукти от селата, планините, езерата или кошарите към пазара не би могло да бъде постигнато без защита от страна на въоръжени чети. Бизнесите в различните части на Монастир, особено от предградията, които са населени най-вече от селяни-славяни, също изглежда са били силно повлияни от националните предпочитания. От

друга страна, когато влашките търговци започват да чувстват присъствието и, което е по-важно, засилената конкуренция от страна на новите амбициозни градски заселници, те формират (с помощта на гръцкото консулство) тайна организация, която да защитава животите и интересите им, след което започват бойкот против новодошлите, за да спасят бизнесите си.

Тезата, поддържана в тази статия е, че конфронтациите между старите влашки търговци и новите славянски такива, е разширила пропастта между двете социални групи и е оказала влияние върху националните им предпочитания, макар че те са живеели в общество, в което етническата принадлежност няма почти никакво значение, а многоезичността е основно правило¹. Национализмът е бил удобно използван от всички споменати прослойки, за да се оправдае насилственото разрешаване на един остър икономически и социален конфликт. В същото време обаче националистите използват нарастващите социални напрежения, за да увеличават броя на последователите си с мъже, желаещи да защитават или променят социалния си статус. За да постигнат целите си, притежателите на магазини и други търговци, поддържащи ВМРО, са принудени да сътрудничат с различни надничари и други работници, които живеят в постоянен преход между града и селото, и трябва да разчитат на подкрепа от страна на Комитета. Тези селяни са използвани като изпълнители на поръчкови убийства в градските центрове. Изглежда донякъде иронично, че в повечето случаи убийствата, които те извършват по улиците на Монастир, отмъщават за предишни убийства на видни българи, които не са били непременно активно замесени в националните борби. До известна степен изглежда, че отмъщенията, сътрудничеството, бойкотите и конспирациите са развили чувството за принадлежност сред малкото видни български семейства в Монастир, издигащата се дребна буржоазия от селски произход, хората, завършили български училища, дръзките борци и роднините в селата. Същото може да се твърди и за гръцката национална партия в Монастир и Македония като цяло. За да се защитят, влашките хора на професиите, учители и капиталисти, са принудени да си сътрудничат с чиновници

1 По въпроса за липсата на етническа идентичност в Македония от началото на двадесети век виж Basil C. Gounaris, 'Social Cleavages and National „Awakening“ in Ottoman Macedonia', *East European Quarterly*, Vol. 29/4 (1995), 409-26, както и Anastasia N. Karakasidou, *Fields of Wheat, Hills of Blood: Passages to Nationhood, 1870-1990* (Chicago and London 1997), 133-7.

и войводи от Гърция, дори и с членове на местните по-ниски прослойки, били те славяни или не. Освен това те трябва да укрепят връзките със селските си клиенти, противно на законите на пазара. И макар че този „национален“ съюз има връзка с неща като сделки и разплащания, той все пак не е чисто икономическо дело. Той се основава, поне символично, на общото решение да се отхвърли принадлежността към Българската независима църква и да се приеме идеята за гръцко образование.

ВМРО и неговото гръцко съответствие, *Makedonikon Komitaton* (Македонски комитет), са в известен смисъл две „въобразени общности“, които са национализирани, доста неясно, но възможно най-удобно, всевъзможни социални разцепления и индивидуални аспирации. Урбанизацията и емиграцията в епохата на национализма са прекъснали една традиция, която се е характеризирала чрез лоялност към църквата, семейството, клана и селото. Тайните организации предлагат на множество млади мъже, живеещи извън собствените си кланове и далеч от селата си, една алтернативна възможност за намиране на ориентири и подкрепа. Но идеята за нацията все още е доста далеч. Традиционното културно разделение на труда държи славяните по полетата, а власите по пазарищата. За градските селяни да се приеме национализма като средство за ускоряване на успешната им интеграция в пазарите на труд и стоки не е напълно безсмислена опция. Това дори ги спасява от унижението да приемат по-ниския си социален статус. За влашките търговци в Монастир пък гръцкостта е дълбоко вкоренен аспект от техния по-висок социален статус. Тя е напълно несъвместима както със славянския национализъм, така и с какъвто и да било вид братство със селяните, което би поставило в опасност тяхната социална (и финансова) позиция. Националните комитети действително са в състояние да подкрепят проникването на селяните в градското общество според национални интереси, да поддържат увеличаването на българската градска прослойка или на една гръцка работническа такава; те дори могат да убедят селяните да предпочитат само определени магазини или да формират национално мотивирани търговски картели. Но все пак подобни изкуствени съюзи и симпатии, основаващи се на взаимни икономически интереси, не могат да заместят напълно нито очевидната липса на етническа солидарност, нито пък да неутрализират завинаги законите на пазара. Урбанизацията на Монастир (както и на множество други македонски градски центрове) приближава едни до други славянските

селяни и влашките търговци; в някои случаи това близко познанство е оправдавало националистическата загриженост за обща етническа идентичност отвъд всякакви културни или езикови бариери, но в повечето случаи то води просто до презрение.

Васили Ц. Гунарис е професор по съвременна история във Факултета по история и археология към Аристотеловия университет, Солун. Изучавал е съвременна история в Солун (BA 1983 & MA 1985) и в Колежа St Antony, Оксфорд (PhD, 1988). От 1990 до 2001 и отново от 2005 е директор на Центъра за македонска история и документация в Солун. От 2000 до 2005 преподава социална и икономическа история като асистент-професор във Факултета за балкански изследвания (Университет на Западна Македония, Фиорина). През 2009-10 е гост-професор в King's College, Лондонски университет.

Коментари (22)

- 09-12-2014|А

Много е хубаво, че Златко е пуснал тук именно тази статия – в нея става съвсем ясна позицията на този толкова „ерудиран“ автор, а именно: че според него, „в Македония от началото на двадесети век“, „етническа идентичност“ просто ... „липсва“!?!?

В свои коментари наскоро, под друга статия от същия автор, Златко твърдеше, че този автор просто говорел за липсата на НАЦИОНАЛНА идентичност (докато тук, в бележка 54, става пределно ясно, че този толкова ценен гръцки автор говори именно за ЕТНИЧЕСКА идентичност и нейната въображаема „липса“).

Да видим сега дали Златко ще осъзнае собственото си объркване (и това на Гунарис) – или отново ще измисли поредното оправдание за безумията на псевдо-науката, която ни представя тук.

- 09-12-2014|**Златко**

Сигурно, ако се напъне особено силно, човек би могъл да се съгласи, че в случая има основания за започване на спор върху правилната или неправилна употреба на понятията (примерно дали е правилно да се каже, че в даден исторически момент някой си е избрал да определи себе си като „етнически грък/българин“ или по-скоро като „национален грък/българин“). Сега, след тази демонстрация на бляскава научна мисъл, ще бъдете ли тъй добър да ни кажете нещо и по реалното съдържание на статията (тоест, че националната принадлежност, както изглежда, не е нещо предзададено от време онò, примерно от онова на Самуила или на Александра Македонскаго, а е въпрос на съвсем конкретен избор, направен в съвсем конкретни исторически обстоятелства и в съответствие със съвсем конкретни интереси), или способността ви за научно мислене се изчерпва с посочването, че е научно и правилно да се казва „стригано“, а не „стрижено“?

- 14-12-2014|**Степа**

„Либерален преглед“, очевидно е, че публикуването на преводни статии на Гунарис има комерсиален характер, нещо, което силно сваля рейтинга Ви. Либерален преглед и псевдоисторически преглед далеч не е едно и също, в този смисъл, поради какви причини ни предлагате подобни статии? Впрочем, щом прегледа Ви е либерален, добре е либерално да приемате мненията на читателите, вместо удавнически да се вкопчвате в мнението на редактора Ви – то далеч не е меродавно и определено е силно некомпетентно, нещо, което дори опитите Ви за иронизиране на изразените мнения в предната и тази статия не могат да маскират като опит за аргументация.

- 14-12-2014|**Македономахос**

Подобните антропологични изследвания от Гърция целят да скрият истинския характер на историята на Македония от началото на 20 век. Основавайки се предимно на чужди изследвания и анализи и пропускайки въобще статистически и фактологически данни, тя цели да

докаже тезата за аморфното в етнически смисъл македонско население. Теза, която държавата Гърция използва за аргумент още от 20-те години на миналия век. В този ред на мисли, автори като Гунарис и Кофос са нищо повече от казионни. Тяхното мнение формулира гръцката позиция по Македонския въпрос към днешна дата и те са проводници на същата чрез гръцкия македонски институт в Солун, който пък от своя страна е ръководен от политически фигури и в тясно сътрудничество с Министерството на Тракия и Македония. Т.е., гръцкото историческо гледище се формира през призмата на хора с политически амбиции и наследствено обвързани и обременени от македонския въпрос. Тази статия не е изключение и парадигмата, която следва не сработва, за да даде един важен отговор – яйцето или кокошката. В този случай: Българската екзархия ли създава българи в Македония през Възраждането или обратно? Ако власи и албанци започват езиковата, религиозната и културната си еманципация през 1905 година, то българите доста ги предшествахме. Нали? Следейки списанието ви и натикването на Гунарис на централно място, горчив вкус се процежда в мен, а също и съмнението, че всичко това идва неслучайно само месец след издаването на новата книга на проф. Георги Даскалов – „Гърция и Македонският въпрос (1950 – 2000)“. Кой и защо използва „Либерален преглед“ за трибуна на гръцките „учени“ от нивото на Гунарис?

- 14-12-2014|Златко

Не очаквам, разбира се, статии с подобно съдържание и подход към историята да бъдат посрещнати с особен ентусиазъм от сънародниците ми. Общо взето, така е било и така ще си бъде, поне за известно време още. Очаквам обаче да си имам работа с хора, които са склонни да използват мозъчните си клетки малко по-интензивно. Ако ще възразявате, опитайте се да го направите малко по-интелигентно, а не да повтаряте единствено неща, които сте научили из аудиториите на днешната българска жълта преса. Фактът, че не успявате да видите в публикуването на тези статии нищо друго освен някакви ниски интереси (в единия случай – „комерсиални“ – впрочем, как точно авторката на коментара си представя комерсиалността при публикуването на един такъв текст, при едно безплатно издание, което от години насам се поддържа единствено от ината на издателя си? в другия – политически – отново същия въпрос, господин коментаторе – с кого и по какъв начин е свързан по-

литически „Либерален преглед“, след като в България няма НИТО ЕДНА политическа сила, която да защитава дори отдалечено някакви подобни гледни точки)... Та, този факт е унизително показателен. Как да не се срамува човек, ха кажете ми де?

Както вече казах – не мога да имам нещо против предразсъдъците ви – те са си ваша работа – но мога и ТРЯБВА да имам нещо против глупостта ви, особено когато тя се опитва да подскача наоколо и да ми се плези...

- 14-12-2014|**Македономахос**

Що за немошен отговор е това? Нихилизма и либерализма при вас осъзнати ли са или са вродени? Ползвате лични нападки към потребителите на сайта и спекулирате до безкрай. Не ще да имате количество аргументи, още по-малко научни и аналитични за повече. Хубаво е да знаете, че някои хора четат въпросните гръцки автори (в оригинал) от години, а не само след като им е подхвърлена темата... В България няма такава политическа сила, в Гърция това е управляващата върхушка, която само преди седмица разкъса Стаматис Краунакис за признанието му, че в Северна Гърция още има българогласни. Питате за срама – срамувайте се, има защо.

- 14-12-2014|**Златко**

М-да. Всеки чете онова, което е в състояние да прочете. В какво точно намирате връзка между идеите на тази статия и онези на „гръцката върхушка“, уважаеми? Тук никъде не се твърди, че „македонците са гърци“ или нещо подобно, за да укажа само най-очевидното послание на текста. Всичко, за което става дума тук е, че изборът на национална идентичност е ставал постепенно и в изключителна борба на идеи и мирогледи. Оттук нататък до опровергаването на плоското нашенско „македонците са българи“ е само една крачка – при това много логична, дори задължителна крачка – но да се твърди, че това е нещо, което е „ненаучно“, „нелогично“ или „политически мотивирано“ е един вид научно постижение, с което самият аз не бих искал да си имам никаква работа. А също и самият вие – ако би могло да се съди по факта, че се представяте тук като поредната срамежлива мимоза, която не се осмелява да каже открито кой е. Достойни чеда български, обременени с вечни комплекси за малоценност, агресивни и склонни към надутото красноречие САМО

ДОКАТО не се почувстват застрашени от открито представяне на светло, перковци с изкуствени пера по шапките, обикновено на достойна възраст, които имат сал едно-единствено недостойнство: че са възпитани и израсли в една среда, атмосфера и обкръжение, които не им позволяват нито за миг да надхвърлят ограниченията на дребнаво-провинциалната си култура и така са осъдени вечно да бъдат омагьосани принцове, прекарващи живота си под формата на крякащи жабоци...

Прочее, достатъчно. Не за вас се прави това списание, не към вас са насочени идеите и посланията му. Мир вам, чеда достойни на едно от давна умряло време. Да видим какво и колко ще успеят да прозрат ония, които идват тепърва.

- 14-12-2014|Златко

Но един въпрос все пак ме занимава сериозно: защо така все не се намира нито един достатъчно кадърен, достатъчно млад, достатъчно добре подготвен български историк, който да запретне ръкави и да направи нещо поне отдалечено подобно на онова, което прави Гунарис (а предполагам и не малко колегите му) – *тоест някакво задълбочено, научно, сериозно изследване на историческите реалности на тогавашна Македония*. Защо всичко – или поне всичко, което се вижда на повърхността на блатото – се свежда само и единствено до това жабешко крякане („не е вярно, защото обслужва нечий политически интереси“). Няма аргументи, няма мислене, няма опити за разбиране, **НЯМА НИЩО!** Само и единствено това крякане. Толкова ли сме неспособни, толкова ли сме нефели, толкова ли сме умствено, културно, всячески, безнадеждно и окончателно, **ИЗОСТАНАЛИ?** Толкова ли тези 45 години на невежество и тъмнина са непробиваеми, толкова ли сме изгубили способността да мислим в каквито и да било други категории освен „идеологически врагове“ и тям подобна идиотщина? Хора, толкова ли сте се примирили с това вечно средновековие, че не смеете да надигнете от малко-малко глави, да отворите очи и да се опитате да мислите дори и сега, вече четвърт век след падането на онова време? Вечни пленници на националната идеология, вечни роби на страха от „враговете“, вечни служители на различни овчари, които подкарват стадото насам-натам, чрез надуване на все едни и същи дудуци! Докога все едно и също? Докога, питам ви!

- 14-12-2014|**Македономахос**

Какъв е този фетиш да научавате имената на потребителите, имам личното право да съм анонимен и се възползвам от него, същевременно вашето име Златко нищо не ми говори, пък и слабо ме интересува – стремя се да докажа гледна точка, а не да дискредитирам когото и да било. И не сте прав за душевния ми профил, доста далеч сте отивате с предположенията. Трябва да отбележа, че ползвате голяма доза лицемерие, само и само да ме прогоните (а и не само мен) от този сайт. Либерален преглед, който обаче има елитарни цели и се списва не за най-широк кръг от хора, а само за определени – просветени.: D По-голям нонсенс не бях чел отдавна, но той издава безсилието Ви...

- 14-12-2014|**Златко**

Спомняте ли си как играе шах Остап Бендер? Вместо да се напъва да измисля някакви опровержения на идеите и замислите на противниците си, той просто краде фигурите им. Същата работа и в този тук (толкова типичен!) разговор: в цялата тази размяна на реплики още НИТО ВЕДНЪЖ не е ставало дума за реалното съдържание на статията, за някакви опити да се покаже алтернатива, да се покаже ЗАЩО евентуално би могло да се говори за някакъв друг вид интерпретация на исторически факти и събития. Всичко, което се прави, е някакво безкрайно подхвърляне на идеологически лозунги и готови фрази. ТОЧНО както по времето на комунизма... Развитие – нула.

- 15-12-2014|**Македономахос**

Нямам намерение да дискутирам конкретно тази статия на Гунарис и ще ви кажа защо. Преди десетилетия проф. Петър Мутафчиев написа книгата „Българи и румъни в историята на дунавските земи“ (1927), за да опровергае една единствена статия на Николае Йорга. Ако следваме тази логика, то трябва да е ясно, че вие можете да получавате преводи на Гунарис, Кофос и сие много по-често отколкото аз да ви пиша опровержения. Подобни рецензии на трудовете на Гунарис би следвало да изисквате от институти като историческия отдел на БАН, Македонския научен институт или друга такава организация, а не от редови потребители, които имат правото да търсят същността на дадена теза, извън конкретния историографски аспект на същата.

Но най-вече няма да коментирам конкретната статия на Гунарис, защото изводите и» далеч не са нови за гръцката историография. Професорът от Солунския университет Апостолос Вакалопулос през 70-те на 20 век изказва тезата, че „населението в областта [Македония, бел. моя] е било без национално съзнание, аморфна маса и в зависимост от това, към коя държава е присъединено, придобивало съответното национално съзнание“. Анализирайки горното твърдение Димитър Кръстев, секретар от българското посолство в Атина, заключава: „С това те застават на позициите на Цвиич и не отговарят на въпроса, как подобно население може да се бори за българска църква, просвета и политическа свобода“. (Цитирано по Даскалов, Георги. Гърция и Македонският въпрос (1950 – 2000), София, 2014, стр.155-156) Мисля за същото ви питах по горе, не съм гледал към дъската и не знам дали останах с пешка, кон или топ по малко.:)

- 15-12-2014|Златко

Анализирайки горното твърдение Димитър Кръстев, секретар от българското посолство в Атина, заключава: „С това те застават на позициите на Цвиич и не отговарят на въпроса, как подобно население може да се бори за българска църква, просвета и политическа свобода“.

Е, ако не друго, то поне вече мога да видя откъде води началото си „школата“. Очевидно както тогава, така и сега, аргументите са били не от съдържателно, а от идеологическо и политическо естество. Вместо да се заемем с оборване аргументите на отсрещната страна, ние казваме „това е позицията на еди-кой си“ – и всичко е готово. Също като във вица за полицаите, дето си разказвали вицове по номера. Казваш му номера – и готово.

Всичкото хубаво, само че отсрещната страна май-май нещо е понапуснала правилата на тази балканска игра. За разлика от вас гъркът е седнал и си е свършил домашната работа, при това добре. Използвал е оригинални източници, обработил ги е с модерна техника, направил им е анализ, публикувал е резултатите си в авторитетно научно списание, на език, който може да бъде четен и разбиран по цял свят. В резултат на това в спора просто липсва друга страна. Вие не съществувате, уважае-

ми, вас ви няма, просто защото нито смеете, нито пък сте в състояние, да излезете насреща с някаква подобна програма и всичко, което ви остава, е да ругаете из разни форуми като този „предателите“, които превеждат и публикуват на български „клеветите“ на отсрещната страна. Прочее, както казах – Господ с вас. Хората от вашето поколение (което може да се окаже и моето) по принцип имат две възможности – или да се опитат да се приспособят към един напълно нов свят, в който старите идеологически трикове работят единствено на местно ниво, те нямат никакъв шанс извън българското блато (така е било винаги, впрочем; днес просто това се вижда от всички, за разлика от преди), или да чакат и гледат от какво най-вероятно ще умрат – дали от инфаркт или от диабет, щото родината им, за пръв път в историята си, е пълна с лапачка на корем, ако и индустриално-вредна, така че те се тъпчат до пръсване и по правилоритат камбаната на възраст, на която връстниците им в Европа все още ритат футбол.

Толкова за вас. Да се обърнем сега малко към текста. За всеки човек, който не е безнадеждно замъглен от остарели националистически идеологии, е ясно от пръв поглед, че това е нещо сериозно, нещо отварящо очите. Помислете само върху следното – защо един човек, който очевидно върти бизнес със стотици, ако не и хиляди хора, и очевидно си води най-подробен дневник на бизнес-работите, няма да спомене нито един от партньорите и надничарите си с техните национални „окачествявания“? Защо в тефтерите не се срещат названия като „грък“, „албанец“ или „българин“, защо и на самия него очевидно му е безразлично дали всъщност е „грък“, „румънец“ или „македонец“? Сърби го шапката за такива въпроси човека, всичко, което го интересува, е да му върви бизнеса и да си има работа с хора, на които може да има доверие и които няма да му прережат гърлото някоя нощ. После, защо момчетата, които идват откъм селата и също не са се вълнували никога от въпроса дали са гърци, сърби, българи или македонци, изведнъж се възпламеняват от „националните идеали“ и започват да трепят хора и сами да мрат в името на неща, които до вчера са им били вятър и мъгла? Ами защото за повечето от тях това е единственият начин да направят „кариера“, ето защо. Образование – никакво, да блъска като аргатин за жълти стотинки не иска никой, да емигрира в Америка се осмелява само онзи, дето не го е страх от работа и има в главата пипе да раздели на две магарета сламата... Какво остава на всички останали? Ами да се трепят и да се пушкат

взаимно, ето това им остава. А междувременно големите босове откъм София, Атина и Белград дърпат конците и насъскват всичко живо едно срещу друго, докато накрая дойде голямата касапница и вече никой не ще да знае нищо, щото е дошло време да се спасява кой как може, къде ти тук мерак да се занимаваш с глупости?

Картинката, както сигурно може да види всеки, не се е променила особено много, с едно МЪБЪБЪНИЧКО, но комай решаващо изключение – за разлика от Балканите и техните жители, които продължават да живеят с манталитетите отпреди сто години, Европа май е мръднала напред и вече не ще да се бие и взаимно избива заради дивотиите на идиоти, родени на тъмно и умиращи на тъмно. И това, за наше с вас щастие, решава всичко. Няма големи бацьовци, които да се хванат на нашата игричка – няма я и самата игричка! Щат не щат, всички ганьовци, гуновци и муньовци са принудени да псуват тихичко и да си налягат парцалите, докато децата им тихомълком си хващат багажа и заминават я за Европа, я за някое друго място по света, където имат шансове да заживеят нормални животи, а не да гледат тъпо в една празна точка и да чакат кога ще им дойде края, като нещастните си родители...

Ей това е ситуацията, мили другарчета, и май все по-такава ще става, щото извън България, както всички знаете, хората не дават пет пари за национални дразги, ами гледат кой колко пипе има в главата – и това май е всичко.

Но тук вече решително навлизаме в сферата на баналното, така че е време да приключвам. Мажете, другари, мажете колкото си искате. Аз съм от друго поколение, не защото съм на друга възраст, а защото съм избрал да живея с идеалите и разбиранията на една друга възраст и едно друго време. Останалото си е ваша работа...

• 15-12-2014|А

Ох, Златко, моля ти се, недей да доразсмиваш и малкото останали ти читатели с подобни разсъждения...

Няма да коментирам какви точно са ти идеалите и разбиранията – само ще отбележа, че да изтъкваш този автор с такива аргументи („Използвал е оригинални източници, обработил ги е с модерна техника“) е, с една дума, смешно. Какви „оригинални източници“ имаме тук? Имаме един (да, един!) „тефтер“ на един (да, един!) търговец! Един търговец, каквито в онази епоха в Битоля е имало поне стотина! И за същия този

търговски тефтер, за чисто търговските сведения в него пак няма абсолютна сигурност, доколкото те са точни (в текста е цитирана „склонността на Катсоянис понякога да дава само общата цена за няколко напълно различни обекта“) – и в същото време ти разчиташ, че този тефтер ще бъде „точен“ по отношение на етноси и националности?!?!

- 15-12-2014|**Златко**

Хм, а дали няма да ти спрат заплатата (или пенсията – което от двете е актуално), ако по аналогия прехвърлим аргумента ти и върху едно друго тефтерче, което в България се счита долу-горе за национална светиня, драги/драга ми „А“? Дори и когато е скрит под шапка-невидимка, човек трябва все пак от малко-малко да премисля приказките си, че инак само излага на присмех и каузата, и (уж невидимата си) личност...

- 16-12-2014|**Македономахос**

Толкова много думи, толкова малко мисъл в тях. Графоманията и тщеславието не компенсират липсата на исторически познания, а ирационалната фенщина изкрystalизира под необоснованите хвалби за въпросната писанка на Гунарис. Абсолютно отсъствие на критично четене, но за сметка на това патологично влечение контратезата да се вкара в едно русло с тинясали разбирания за комунистическия строй, ченгесарщината и битовите проблеми сред подрастващите.

Доста неточности допуска Гунарис в съчинението си и те са предимно съзнателни. Известен недостатък на гръцката историография е, че рядко или никак не използва български източници за Македонския въпрос. Защо? Всеки може да си отговори на този въпрос. Липсват и най-важни първични източници като книгата на Хенри Брайлсфорд „Македония. Нейните народи и тяхното бъдеще“, (впрочем достъпна легално за четене и сваляне в интернет на български), но за сметка на това главния андартски деец в Битоля Йоргос Модис има цели 8 позовавания! И подобно съчинение може да е неутрално?!

Говорейки за прииждащите бедни и необразовани „славяни“ в Битоля, Гунарис пропуска и влиятелните битолски фамилии Робев и Мишайкови, а за Димко Радев прави изричното уточнение, че е „неграмотен търговец, който е спечелил състоянието си от изкупуване на дагъци.“ Тук е разковничето: в писанките на Гунарис българите може да са бедни, необразовани, бунтовници и от тях нищо да не зависи, но не

може да са основни доставчици на турската армия, лекари, висши духовници и преуспяващи търговци. Съвсем различен облик на българската битолска общност от описаните от Гунарис прости месари, дървари и бръснари, че и от покрайнините на Битоля...

Многото пропуски на Гунарис обаче се компенсират с изтъкватото и съвсем не на място споменаване на Симеон Радев. И не за друго, а за да разберем, че е „високопоставен софийски дипломат“. Т.е. завоалирано се прави намек, че българската дипломация има участие във възрожденските дела на македонските българи. А създаването на българската църковна община в Битоля предхожда с 10 години раждането на новата българска държава... Ще спра тук, стремейки се да съм максимално лаконичен. С това лично за себе си смятам темата за изчерпана, макар дори да не писах за гръцката пропаганда или за манипулативното слагане за равенство между Екзархия и ВМРО и т.н. Който има сили, желание и време сам ще намери и прочете.

П.С. Може да употребявате Манастир, за да се „поддържа по-верен духа на оригинала“, но лошо впечатление прави цялата останала сбъркана топонимия и география. Нямам под ръка в оригинал статията, но: Екзи-су е всъщност Екши Су, Тиквеш е област, а не град, Гранос е планината Грамос и не е гранична за „гръцка източна Македония“, а за западна. Толкоз.

- 16-12-2014|Златко

Е какво пък. Казахме каквото имаме за казване, нека оставим сега хората да помислят и да избират. Всекиму – своето, както е добре известно. А времето накрая пак ще сложи всичко... Хм, къде, всъщност?

- 17-12-2014|А

Златко, за да разбереш в каква абсурдна каша си се самозабъркал, ще ти кажа само това: според Гунарис „българи“ е нямало, нали? Имало само „християни“. Само че от още по-преди, добре известен на всички, е един Василий Българоубиец. И това произвище („Българоубиец“) му е дадено не от българи, а от гърци. И ако се приеме на Гунарис теорията, какво ще се окаже сега? Че този Василий е убивал някакви несъществуващи хора (защото нали „българи“ не е имало)? И тъй като „българи“ не е имало, а е имало само „християни“, то и „Василий Българоубиец“ трябва да бъде преименуван на ... „Василий Християноубиец“!

Смешки, смешки, смешки... Жалки смешки.

Така е, когато научно негодни хора се напъват да „пренаписват“ историята, че и да „преименуват“ цели народи...

- 18-12-2014|Златко

Уф, драги, досаждаш вече също като някой разсърден комар. Не ми се ще да разговарям с теб по този покровителствен начин, но пък и не виждам какво друго мога да ти кажа, след всички тия, извинявай, пълни аналфабетизми. С две думи: за да разбере човек, че примерно не слънцето обикаля около земята или пък че земята не е плоска, е необходимо и да знае поне малко повече от онова, което му подсказват собствените сетива. Трябва да е прочел малко книжки. Та така и с тебе. От това, че тук на Балканите има население с название „българи“ примерно от хиляда и повече години насам, съвсем не следва, че има и българска нация в продължение на всичкото това време.

- 26-12-2014|Степа

Статията тук на английски: (www.arts.yorku.ca/hist/tgallant/document...ntsintourbanites.pdf). Сравнението за географските грешки е интересно. Действително, с цялото хвалене на голям историк, Гунарис не е разбрал, че Тиквеш не е град, а област. Другите грешки са на „компетентната“ редакция в лицето на „Либерален преглед“. Моля, не давайте отново простор на словесността си. Ясно е на всички четящи тук, че по обясними причини, всичко написано, което не е в унисон с позицията Ви, ще бъде като спор между глухи.

- 26-12-2014|Златко

Ето какво ми написа наскоро един македонец:

Среќни божиќни празници Господине Златко. Поседувате извонредна позитивна енергија. многу ми е драго што еве веќе една година ве следам и навистина многу работи научив. Многу нешта сеуште не можат да се пренабрегнат од некој стереотипи од минатото. Но, ете тоа е Балкан. Јас го разбираам за разлика од некој гумени глави. Многу сум ви благодарен и ви посакувам добро здравје, среќа и убава мисла. Вие заслужувате да сте среќен и респектиран новинар (философ)

Интересно, този вид глави у нас се наричат „бетонни“, докато македонците изглежда предпочитат по-мекото „гумени“. Питам се коя ли от двете метафори е по-ефективната. Не за носителите на главите, а за хората около тях, разбира се...

- 07-01-2015|A

Златко, това, което ти с такова усърдие отричаш, „Британската енциклопедия“ (която се прави от хора, които все пак знаят откъде изгрява слънцето), за твое съжаление, го е признала. ВЕЧЕ. Защото е факт. Ти също можеш да се запознаеш с този ФАКТ, като отидеш на сайта britannica.com и намериш там статията „The second Bulgarian empire“. В нея като нещо неподлежащо на съмнение е посочено, че още през 11 век, когато българска държава престава да съществува, продължава да съществува „българска култура“ („Bulgarian culture“), която при това към онзи момент се е оказала и „too deeply rooted to be easily changed“ („твърде дълбоко вкоренена, за да бъде лесно променена“) – и именно това е попречило на Византийската империя да проведе едно по-силно „елинизиране“ в териториите на българската култура. Т.е. въпреки липсата на държавна подкрепа (по време на византийското господство), „българска култура“ тогава е съществувала, и то е била в достатъчно „добро здраве“, за да се противопостави успешно на напъните на византийската култура да я „погълне“ и да я „претопи“ в някаква евентуална обща „християнска култура“ (каквато му се привижда на Гунарис, че уж била съществувала, в някакъв въображаем предходен исторически момент, и от която уж се били отделили в един момент българите, за да конструират тепърва някаква „нова“ нация...).

Ако искаш, можеш да потърсиш сравнителна информация – дали за някоя от останалите съвременни нации на Балканите в „Енциклопедия Британика“ има каквото и да било споменаване, че още към 11 век те имат собствена „дълбоко вкоренена“ култура... Такава култура, че да се мери по сила с византийската. Румънците ли имат? Или сърбите? Или хърватите? Може би албанците, а? Няма споменаване, защото те и нямат такава. Но хора като теб дори не могат да проумеят значението на този факт – хората като теб предпочитат умишлено да принизят българското, само и само за да може и то да бъде някак намъкнато под булото на „великите“ псевдонаучни теории на Гунарис и Ко. Които теории може

и да имат някакво основание, ако се гледа развитието на някои други нации – но не и българската.

- 07-01-2015|**Златко**

Онова, за липсата на което говори Васили Гунарис (и което повтарям аз, поучен от разни ми там теории за появата на национализма, най-важните от които са преведени И НА БЪЛГАРСКИ ЕЗИК), е „българска нация“, а не „българска култура“, драга ми Смехурке. А вземи прочети най-после Андерсън и Гелнър, стига толкова дебелоглавие и дърлене за глупости, ако обичаш...

В търсене на „Новата Турция“

Автор: Кая Гендж

По време на летните бунтове в Турция през 2013 почти всички мои истанбулски съседни блъскаха тенджери и тигани откъм прозорците си. Не говорех много докато вдигаха врява, но беше очевидно, че протестират срещу действията на държавата, нейните представители и сили за сигурност. Живее в Джиангър, на няколко минути пеш от парка Гези, където започнаха бунтовете. И докато слушах тази атонална музика на несъгласието, заобикаляща апартамента ми през дългите летни вечери, аз имах повече от достатъчно време да размислям върху онова, което изглеждаше като непреодолима пропаст между животите на жителите от моя бохемски квартал и онези от съседните квартали, където подкрепата за управляващата партия е силна. Изглеждаше така, сякаш две страни живеят на едно и също място – но само на една от тях ще бъде разрешено да оцелее.

Една година по-късно посетих Анкара, политическата столица на Турция, където почувствах това разделение още по-силно. Да, протестите съществуваша и тук, под формата на млади активисти, левичарски настроени студенти и пенсионирани бюрократи, които казваха – съответно – че нещата биха могли да бъдат по-добре в бъдеще или са били по-добре в миналото. Но тук се забелязваше и един друг феномен – една разрастваща се класа от онова, което социалната антроположка Дженни Уайт нарича *suurlu* („осъзнати“) предприемачи: благочестиви хора на бизнеса, които са дълбоко религиозни мюсюлмани, но заедно с това биха искали да се възползват от възможностите, които им е предложила капиталистическата система през последното десетилетие. Докато пътувахме в първокласния вагон на влака по чисто новата скоростна линия, аз наблюдавах как добре облечени мъже ползваха новичките си Айпадове, за да изпращат бизнес-мейлове, докато се наслаждават на трансформацията, през която минава страната им, при около 255 кило-

метра в час. В Лондон сигурно бихте ги нарекли „градски типове“. Тук на тях се гледа като на „новите бизнес-хора на Нова Турция“.

На 11 юли тази година, месец преди да бъдат проведени първите в историята на Турция всеобщи избори за президент, тогавашният премиер-министър Реджеп Тайип Ердоган се качи на сцената в една зала за конференции в Халич, Истанбул, и представи визията си за бъдещето на страната, която беше управлявал в продължение на дванадесет години. „Старата Турция е зад гърба ни и вратите ѝ са вече затворени“, каза той. Ердоган стоеше пред масивен плакат, на който беше написано „По пътя към Нова Турция“.

В хода на речта си самоувереният политик спомена десетки пъти „Нова Турция“. Имаше споменавания и на нейната противоположност. „Старата Турция беше управлявана чрез терор“, твърдеше Ердоган, докато изреждаше ключовите пунктове на визията си. Под ръководството на неговата ислямска Партия на справедливостта и развитието (АКР), Нова Турция ще придобие властта да постигне социално благоденствие, по-голяма икономика, политическа стабилност, напреднала демокрация и прозрачност. Нова Турция ще постигне всичко това сама, щом само се пробуди за живот. Работата на Ердоган била да направи така, че нищо да не попречи на раждането ѝ.

Дори и след като е гледал тричасовата реч на Ердоган, човек сигурно би могъл да бъде извинен, ако все още има въпроси към този утопичен проект. Подобно на внимателно шифрирано послание, което ще се разкрие в хода на времето (според манифеста на Ердоган това ще се случи някъде около 2023, на стотната годишнина от създаването на Турската република), Нова Турция е идеално реторическо средство – такова, което помогна на премиер-министъра да спечели изборите и да стане президент през август.

Но не всички са съгласни по въпроса какво всъщност означава Нова Турция. Дали, когато говори за Нова Турция, Ердоган има пред вид бъдещето, или по-скоро мандата на своята партия в управлението? Или може би Нова Турция е била с нас още от времето, когато АКР дойде на власт за първи път през 2002? Зададох тези въпроси на политическия анализатор Доган Ескинат, който работи за кампанията на Ердоган. „Нова Турция е както утопия, така и пътна карта за страната“, каза той. „Тя отразява представата, че турското общество е вътрешно неравно по отношение на достъпа до шансове за успех. Нова Турция обещава да даде власт на

масите, които са били обезправени при стария истеблишмънт“. Ескинат казва, че Нова Турция тепърва ще се появява. „Днес ние все още не живеем в Нова Турция, но понякога ни се удава да доловим по някой неин проблясък“. Най-интересно за мен обаче беше заключението му: „Нова Турция е нашето съответствие на Американската мечта“.

Ако някой пътешественик във времето би дошъл при мен през ранните 1990 и би предсказал, че турските консерватори ще направят 81-километрова подземна железопътна мрежа, с 65 станции, в Истанбул – град на претъпкани автобуси и хронично задръстен трафик – то сигурно щях да се изсмея. Но когато дойде на власт, АКР действително модернизира града в голяма степен. В предишните десетилетия защитниците на стария турски политически елит бяха възприемали един изолационистки, евроскептичен и етатистки тон, а икономиката, която поддържаха, фаворизираше само привилегированите бюрократични класи. Това означаваше затваряне на вратите пред „пришълците“ откъм бедните селски области. Но промените, които бяха проведени през последното десетилетие, при които турският икономически растеж докара в сърцата на градовете мигранти от онези селски общности, доведоха до едно нелесно помирение между религията и модерността. Конфликтите между тези две сфери станаха все по-видими. Набожни политици искаха да се уточнят квартали, в които да се забрани продажбата на алкохол и където ще се упражнява по-тесен контрол върху събития като рок концерти, което пък беше знак за тревога сред светски настроената младеж. В отговор на такива призови членовете на високите средни класи започнаха да изказват по-открито оплакванията си по адрес на арабски туристи и сирийски бежанци, които според тях са назадничаващи.

В първата половина на нулевите години една демократична, ислямска и плуралистична Турция беше привлекателна идея за западните наблюдатели, които търсеха начини за помиряването на исляма и демокрацията в собствените си страни, особено след 11 септември. На Запад Турция все по-често се представяше като модел за арабските си съседи, а малко след египетската революция от 2011 Ердоган изненада множество ислямисти от други страни, когато разхвали турския светски модел по време на предизборен митинг на Мюсюлманското братство в Кайро.

Крис Морис, бивш турски кореспондент на ВВС, интервюира Ердоган за книгата си *Новата Турция* (2004), в която политикът очертава една

визия за секуларизма, която може да се обобщи най-добре чрез думите „да не се намесваме“:

„Религията не трябва да се меси в работите на правителството“, каза той предпазливо когато се срещнахме в официалната премиер-министърска резиденция в Анкара. „Но пък и правителството не би трябвало да се меси в работите на религията. Това е посланието, което се опитваме да разпространяваме“. [...] Той би желал да бъде по-демократичен и по-ислямски настроен в едно и също време: държавата може и да е светска, но населението ѝ не е.

Всичко това се различава в акцентите си от секуларизма, традиционно практикуван в Турската република, където един стриктно налаган принцип на *laïcité* [светскост] забраняваше на жените, носещи забрадки, да работят в общественния сектор. Партията на Ердоган отдавна се бори за смекчаването на подобни правила.

Но тази либерална и оптимистична визия започна да се различава миналата година, когато управляващата партия прекоси определен брой червени линии. Първо, една забрана за продажби на алкохол от 10 вечерта до 6 сутринта обезпокои множество секуларисти. После, все по-видимите изисквания на екологическите активисти, които настояваха гласовете им да се чуват по-отчетливо в процеса на обновление на турските градове, бяха игнорирани. И когато тези активисти настояха да се преустанови разрушението на Гези парк, един малък зелен район в близост до истанбулския площад Таксим, те бяха разгонени брутално. Видеоклипове на полицаи, палещи палатки, пръскащи със спрейове и обработващи със сълзотворен газ активистите, моментално се разпространиха из мрежата. „Нека да не се намесваме“ може и да е било официалното правителствено отношение когато става дума за религия, но защитата на околната среда, както изглеждаше, беше съвсем друга работа.

Но дори още преди тези събития някои турски либерали, които преди това бяха защитавали визията на Ердоган за една „по-демократична и по-ислямска“ Турция, вече бяха започнали да изказват опасенията си. През 2011 масовите арести на разследващи журналисти под претекст на заговор за преврат бяха загатнали за авторитарни тенденции в правителството на Ердоган и вдигнали тревога сред международните медии. При бруталната полицейска реакция срещу протестите от 2013 либералите вече смятаха, че най-лошите им страхове са се сбъднали. През този бурен период правителството започна да употребява фразата „Нова Турция“ по-често. Сякаш по този начин то се опитваше да предостави

контрааргумент срещу критиките и да начертае пътна карта за предстоящите неща.

Високоскоростната железопътна линия, водеща до Анкара, свършва на Централната гара в града, където може да се види влака, използван от основателя и президент на Турската република, Мустафа Кемал Ататюрк, през последните години от живота му. Внимателно консервираният влак от 1930-те, известен под името „белият влак“, изглежда въплъщава духа на модернизаторите, които са изградили Турция. Подобно усещане за дълг и национално развитие витае във въздуха и в Анкара от 2014. Когато излязох от Централна гара, видях множество полицаи от специалните части, които патрулираха в района. На няколко метра зад тях се намира голяма спортна зала, в която Ердоган тъкмо се канеше да предава поста си на партийен лидер на Ахмет Давутоглу, професор по международни отношения [и досегашен външен министър на Турция, бел. пр.], който беше назначен на поста премиер-министър няколко дни по-късно.

Давутоглу е политик-интелектуалец, който разполага с влияние както в Истанбул, така и в Анкара. По мнение на пресата през 2008 той е основал и подпомогнал основаването на Истанбулския градски университет, в който водещи са факултетите по политически науки и международни отношения, но освен тях има и школа за ислямски изследвания, както и определен брой други факултети. Освен това Давутоглу е чест посетител на SETA, един от консервативните тинк-танкове с главна квартира в квартала Джанкая, Анкара. *Insight Turkey*, англезичното списание, публикувано от SETA, е един от центровете, в които се създава теорията на Нова Турция.

В *Insight Turkey* наскоро беше публикувана статия на име „Партията АК: Доминиращата партия, Нова Турция и поляризацията“ от професор Фуят Кейман. Според Кейман Нова Турция е „пост-секуларно общество, в което религията е по-видима, активна и утвърдена“. Там, където национализмът е бил свързващата сила на стария турски елит, днес на предно място излиза политиката на идентичността.

Множество чужди наблюдатели характеризират тази промяна чрез образа на забрадените жени, шофиращи луксозни автомобили из финансовите квартали на Истанбул. Нови моди, като например женски списания, издавани и четени най-вече от забрадени жени, се възприемат като признаци на тази нова ера. В Твитър тонът на интелектуалните

разговори все повече се задава от потребители, които са добре запознати с турската, англоезична, арабска и османска култури. Когато посетих Коня, един от най-консервативните градове в сърцето на Анадола, бях удивен да видя търговски център, наречен на името на Руми, суфитския мистик, който е починал в този град след дълъг аскетичен живот.

Ако това са промените, които отразяват душата на Нова Турция, те предоставят също и основния материал за критиките на проекта. Журналистката и романистка Едже Темелкуран, с която се срещнах в едно от уличните кафенета в Джиангър, е една от най-известните поддръжнички на протестите в Гези от 2013. По нейно мнение Нова Турция всъщност е „Новият Дубай“ и народът на Турция трябва да положи всички усилия, за да спре това.

„Намираме се в процес на Дубаизация в течение на последните пет години“, казва Темелкуран. „Това означава следното: изчистете публичното пространство от социални активисти, разрушете идеята за публично пространство, като сведете всички човешки взаимоотношения до консумацията... Това разбира се стеснява идеята за политиката в драматична степен“. Протестите от Гези, по нейно гледище, са просто реакция срещу този процес.

В гледището на Темелкуран има резон: бляскавите търговски центрове в Истанбул, които пълнят заглавията на вестниците през последните години поради бързата скорост на изграждането им, трансформираха облика на турските градове необратимо и ги преоформиха по свой собствен образ и подобие. Уикипедия изрежда 90 модерни мола в Истанбул, първият от които е бил построен през 1993. Още тридесет и четири такива се очаква да отворят врати в близко бъдеще, когато Истанбул ще има два пъти повече молове от Лондон, който има 59. Важно е също, че по-голямата част от проектите за търговски центрове в Истанбул са позиционирани най-вече в консервативните квартали и от тях се очаква да променят структурата на живота там. Според Джени Уайт именно тази смесица от консервативен начин на живот и капитализъм е нещото, което в най-голяма степен е променило Турция през последното десетилетие.

Може би ние все пак нямаме две Турции – една нова и една стара – а по-скоро две Нови Турции. По време на президентските избори на Ердоган се противопостави един кандидат отляво, Селяхтин Демирташ, който обещавахе да вдъхне „нов живот“ на страната, в случай, че

спечели. Неговата Народно-демократична партия (HDP) също предлага план за радикална трансформация на Турция, но такъв, който поставя акцента върху защитата на правата на малцинствата и хората от LGBT-общността, плюс насърчаване на плурализма и мултикултурализма. Демирташ, който произхожда от кюрдското малцинство, спечели малко по-малко от десет процента от гласовете през август, но появата на неговата партия не става по-малко значителна от това.

В исторически план Турската република, с нейния акцент върху обединената, секуларна национална идентичност, винаги е възприемала като свои основни врагове ислямистите и националистите-кюрди. Техните съответстващи политически движения бяха изтласкани в нелегалност след военния преврат от 1980, но през последните десетилетия те отново се появиха, опитвайки да разширят посланията си. Според Сарфан Узуноглу, съветник на HDP, основното различие между неговата собствена и партията на Ердоган е в тяхната класова база. „Ако сте част от новата консервативна средна класа, то да, Нова Турция е демократична и удобна за вас страна“, каза ми той. „Но за бедните хора, както и за всички потиснати общности, тази мажоритарна демокрация се превръща в кошмар. Кюрдите са наясно, че Турция на Ердоган трябва да бъде напълно демократизирана, за да се създаде нещо истински ново“.

Но политическите визии, също като религиите, са странни неща, в смисъл, че те разделят хората на вярващи и невярващи. По време на президентската си кампания Ердоган окачестви някои от опонентите си като предатели; той изглеждаше истински шокиран от това, че те не са успели да осъзнаят степента на промяната, която неговият екип предлага на страната.

Сега, когато Ердоган, който все още разполага с огромна изборителна подкрепа въпреки бурните събития от миналата година, е избран за президент, остава да се види дали тези различия могат да бъдат помирени. Някои секуларни интелектуалци продължават да изказват страхове, че правителството ще въведе шерията в Турция; един нов „халифат“, по думите на ляво настроения учен Нури Мерт. А междувременно, продължаващата гражданска война в Сирия би могла да дестабилизира и нейната съседка: турското бездействие през месец октомври, когато военни части на Изида нападناха население основно от кюрди крайграничен град Кобане, разпали широки протести и заплаши отново да пробуди

конфликта между държавата и сепаратисткото партизанско движение на кюрдската партия РКК.

Други хора, като колумнистът Илдири Огур, са настроени по-оптимистично. Той посочва Истанбул, който е бил управляван от партията на Ердоган в продължение на две десетилетия. „Още никога в Истанбул не е имало толкова много нощни клубове и никога в града не се е консумирал толкова много алкохол“, казва той, посочвайки, че последният Гей Прайд е бил посетен от десетки хиляди хора. „АКР декриминализира семейната изневяра, а държавата върна собствеността и църквите на немюсюлманите. Що се отнася до халифата, той е непотребна институция, която принадлежи на един стар свят“.

Слушайки Огур, не мога да не си мисля, че Нова Турция се е превърнала в един вид огледало, в което хората виждат отразени собствените си най-големи мечти и страхове. След като през последната година разговарях с младите, амбициозни и блъскащи тенджери хора от моя квартал, аз бях придобил впечатлението, че никой не е в състояние да ги убеди в достойнствата на Нова Турция. Но сега долових едно също толкова непоклатимо убеждение при младия бизнесмен, който седеше до мен във високоскоростния влак от Коня за Истанбул. Докато анадолският пейзаж летеше покрай нас, той непрестанно обсъждаше подробностите около един бизнес-договор и изглежда не изпитваше ни най-малко съмнение, че мястото, към което всички ние се носим, е едно Добро Място.

Кая Гендж е романист и есеист от Истанбул. Негови работи са се появявали в *Paris Review Daily*, *the Guardian*, *the Financial Times*, *the London Review of Books blog*, *Salon*, *Sight & Sound*, *The Millions*, *the White Review*, *Index on Censorship* и др. Първият му роман, *L'Avventura* (Macera) се появи през 2008 г.

Коментари (1)

- 21-12-2014|Гост

поздравления, една много точна ретроспекция от близката история на съвременна Турция. Усещането за страната че тя живее на два полюса, независимо от културния и икономически напредък.

Образи на гърци и западноевропейци в българската книжнина през XVIII – XIX век

Автор: Надя Данова

В хода на оформянето на българската национална митология се появяват фигурите на Другия, с които Ние се идентифицираме и съотнасяме. До фигурите на своите Герои застават фигурите на Другия, който се появява в няколко основни типа със съответните варианти: Престижният друг, Похитителят, Варваринът, Религиозният друг, изтънченият, слаб, но коварен Интригант и Завистник, както и фигурата на Коварната хубавица¹. Като вторична митология националната митология непрестанно предефинира субекта на идентичността и Другия, и по универсалния механизъм за изграждане на взаимните представи определя променящите се щрихи от образа на нашите съседи и по-отдалечените народи. Еволюцията на образите на гърците и западноевропейските народи през XVIII и XIX век илюстрира по много характерен начин проявленията на този функциониращ при всички общества механизъм.

През столетията, последвали османското завладяване на Балканите до формирането на модерните нации, основна роля при изграждането на образа на Другия играе религиозният критерий. Общата за българи и гърци източноправославна вяра е свързващо звено между тях и допринася до известна степен за преминаването на народностните различия на втори план. Изцяло на основата на религиозния принцип е и категоричното отграничаване на Своите от католиците, протестантите, евреите и мюсюлманите. Ролята на християнската религия като защитна бариера срещу ислямския натиск, както и особените привилегии на православния глава, цариградския патриарх като „етнарх“, допринасят естествено за подсилването на чувството за общност и съпринадлежност на източноправославните към едно цяло, за приглушаването на етно-

1 По проблемите, свързани с националната идентичност вж. основните постановки и цитираната литература у: Аретов, Н. Балкански идентичности в българската култура от модерната епоха (XIX-XX век). – В: Балкански идентичности, С., 2001, 5-53.

културните различия. Свързаната със средите на източноправославното духовенство книжнина позволява да говорим за отсъствието на диференциация на етническа основа спрямо отделните народности в лоното на православие. В гръкоезичната книжнина източноправославните са обхванати от събирателното „род“ – „to genos“, противопоставяни на понятието „елини“, употребявано като синоним на „езичници“. Би могло да се твърди, че използването на етническото име на българите отсъства до късно в свързаната с църковния институт документация. И това рядко споменаване на етническото име на българите се дължи не на стремеж на източноправославното духовенство към заличаване или игнориране на българите, а на отсъствието до късно на етическия принцип в отношението на църквата към нейното паство.

Нашата анкета за българския образ на гърците и западноевропейците през началните векове от османското владичество се натъква на трудно преодолима пречка – липсата на достатъчни свидетелства за мнението на обикновения българин. По-голямата част от българите от онова време са неми за нас, тъй като за тяхното мнение можем да съдим единствено по писмените паметници, т. е. по извор, представящ гледната точка на грамотните хора. Наблюденията върху изворите от това време показват, че за известен период от време в духовния живот на българите продължава да битува наследената от средновековните балкански държави традиция. В старата българска книжнина термините „грък“ и „гръцки“ общо взето нямат депресиативно значение през Средновековието и до голяма степен „грък“ символизира образован човек, т. е. изпълнява ролята на фигурата на Престижния друг. Термините „грък“, „ромеи“ и „гръцки“ се употребяват за обозначаването на византийците и тяхното царство, култура и език. Свързана до голяма степен с византийската литература, старата българска книжнина съдържа термина „елини“, за да обозначи с него гърците – езичници, т. е. древните елини, традиция, която се наблюдава и в гръцката книжнина. За представителите на Западна Европа основната обща за тях черта е принадлежността им към католическата църква, което в много случаи определя за обозначението им употребата на недиференцираното в етническо отношение понятие „латини“. Доминирането на религиозния принцип обуславя

и ролята на представителите на неправославните западноевропейски християнски народи на Еретика – Враг на православието.¹

Навлизането на българското общество в XVIII век е свързано с постепенната интеграция на Балканите в европейския капиталистически пазар. Включването на българите в търговския обмен на Османската империя с Европа води до обогатяването на възможностите за контакти на българите с народите на Европа, с техния икономически, политически и културен живот. За българските търговци, които отсядат в европейските стопански и културни центрове, настъпва процес на диференциация по отношение на неправославните народи и в българските текстове се появяват етническите имена на французи, немци и пр. Това е и времето, когато през различни периоди и с различна интензивност в книжнината изпъкват отделните представители на западноевропейския свят, очертали се като противници на османския султан и олицетворяващи Освободителя на християните на Балканите. Категорията Свой постепенно добива друго съдържание. Тя започва да се покрива с българската етнокултурна общност, основана на общ език, произход, стопански живот, исторически традиции, териториална обвързаност. В процеса на идентификацията на Другия се включват историческите сюжети, които „работят“ за създаването и на собствената историческа самоличност. В датиращите от тази епоха няколко исторически разказа към образа на гърка трайно се добавят щрихите на противник на българите на бойното поле.

„История славянобългарска“ (1762) на Паисий Хилендарски е най-ранният текст, позволяващ по-пълни наблюдения върху механизма на изграждането на системата от представи и фигури, олицетворяващи Другия.² В нея могат да бъдат открити множество елементи на вторич-

1 Подробно по този въпрос вж. Данова, Н. Българите в гръцката книжнина през XVIII и началото на XIX в. – Балканистика, 1 1986, 252-271; Представата за „другия“ на Балканите: образът на гърка в българската книжнина – XV- средата на XIX век. – Исторически преглед, 1993, № 6, 3-35; Образът на гърците, сърбите, албанците и румънците в българската книжнина. – В: Връзки на съвместимост и несъвместимост между християни и мюсюлмани в България. С., 57-135; Представата за „другия“ на Балканите. – В: Представата за „другия на Балканите. София, 1995, 5-9; Образът на Германия и германците в българската книжнина XVI-XIX век. – Литературна мисъл, 1997-1998, 2, 33-52; Danova, N. L'image de la France et des Français dans les textes bulgares au seuil des temps modernes. – Études balkaniques, 2001, 2-3, 199-210, където се препраща към основната литература по проблемите на имагологията.

2 Всички цитати са по: Паисий Хилендарски. Славянобългарска история. С., 1972.

номитологичните повествования, като може би най-важни функции са възложени на образа на гърка. За Паисий византийците и съвременните му гърци са един и същи народ. Той използва термините „восточно царство греческо“, „гръцки царе“ и „гръцка земя“ в разказа си за Византия и нейните взаимоотношения с българите. Паисий многократно подчертава героизма на българския войн, който побеждава византийците и обръща армиите им в бягство. „Гръцка история“, т. е. съчиненията на византийските автори, не е надежден източник на информация, тъй като в нея за българите и българските царе е написано „весма кратко“, защото „така кажат гръци от завист и ненавист, що имеяли на болгари“. Обяснение за тази некоректност на гръцките автори, според Паисий, е фактът, че българите са побеждавали византийците и са вземали от тях данък. „Гръцките царе“ са лукави и неверни съюзници, които не се спират пред измама и коварство. Тук присъства сцената с ослепяването на Самуиловите войници, както и други бъдещи неприязън описания на извършени от византийците жестокости. Същевременно присъства победителят Крум с набитата на вила и после превърнатата в позлатена чаша глава на Никифор, т. е. актът на жестокост добива различна оценка в зависимост от това дали извършителят е Свой или Чужд.

Разказът на Паисий внушава по директен и индиректен път различни негативни черти у Другия, с който става сравнението, за да се докаже превъзходството на Своето. Този метод на изграждане на национално самочувствие рефлектира в отношението към Другия, който естествено във всичко е по-долен от Нас. Този Друг не само принадлежи към семейството на източноправославните народи, подчинени на общия владетел, но е и различен по език, култура, историческо минало, характер, качества и пр. Устремен към целта си да утвърди идентичността на своя народ и да му вдъхне самочувствие и увереност, Паисий естествено търси доказателства, че във всичко, с което българинът се отличава от гърците, той стои по-горе от тях. Така образът на гърка изглежда по следния начин: гъркът е по-културен и образован, с по-добри обноски, но той е горделив, хитър, безмилостен, алчен, жесток, граблив, непочтен, неблагодарен, завистлив, некоректен. Годиците на византийското владичество над българите е наречено „гръцко робство“, като се настоява, че византийците носят вина за османското завладяване, тъй като те по-викват турците на помощ срещу българите. Доказва се и гибелната роля на гъркинята, влязла в дома на българските владетели, т. е. появява се в

образа на Коварната красавица. Социалната характеристика на гърците като търговци ги противопоставя на простите и незлобливи българи, които са земеделци, овчари и прости занаятчии, и които могат да бъдат измамани от хитрите търговци.

Паисиевата история обобщава елементите от образа на гърка, наследени от предшествашите я книжовници. Същевременно Паисий обобщава и едно настроение, плод на съприкосновението между представителите на различни общества, на различни социални слоеве и техните различаващи се култури. Антитезата Свой – Друг, придобила в нашия случай формата на противопоставянето между представителите на отседналите отскоро войни и гордеещите се с империята си византийци, между варварина и представителите на блестящата с разкоша и културата си Източна империя, получава израз и в сравнението между бедния земеделец (орач и копач) и простия занаятчия, от една страна, и будещия недоверие търговец, от друга. Впрочем това е изобщо недоверието към онзи, който в различните случаи е представител на враждебната империя, на чуждата цивилизация на града и неговите закони на поведение или на висшите социални слоеве с техните отработени вече обноски. Свидетели сме на функциите на идентификационния механизъм, издигащ простотата на Своя в ценност, противопоставена на високата образованост на Чуждия. Впрочем ще припомня, че това е времето, когато в редица български селища централните чорбаджийски махали започват да се наричат „гръцки“, т. е. извършва се инстинктивно известно наслагване на елементи от разнородни идентичности – социална и етническа, което придава още по-голяма сила на негативната характеристика на гърка. Естествена последица от това е натоварването на образа на гърка с допълнителните отрицателни щрихи като търговец, богаташ, плод на имуществени и социални противопоставяния. Недоверието и отрицателното отношение към търговеца, което откриваме през епохата на укрепването на търговския капитал и в други общества на Балканите, придобива у идеолога на българското национално утвърждаване смисъла, силата и ролята на бариера, отделяща българите от Другия, както и на стимул, подхранващ съзнанието за високата стойност на ценностите на собствения народ, т. е. пренася се на етническа основа.

Противопоставянето на българина на Другия се осъществява в Паисиевата история и чрез примери от най-новата и близка до автора история. Срещу Другия, този път представител на църковната йерархия, се

отправя обвинението: „...когато турците завзели и поробили България, тогава цариградските патриарси с турска помощ и насилие отново завладели търновската патриаршия под своя власт и за пакост и поради злоба, която имали към българите, още в началото не назначават на българите епископ от български род, но все от гръцки род. И не се грижат никак за българските училища за учение, но обръщат всичко на гръцки език. Затова българите си останаха прости и неучени на изкусно писане, а много от тях са се обърнали към гръцката култура и учение и слабо се грижат за своето учение и език. Тая вина на българите произхожда от гръцката духовна власт.“ Към характеристиката на гърка – представител на църковната йерархия, който не се грижи за българската култура, се добавя и укорът за упражняването на грабителска политика: „И голямо насилие търпят несправедливо в тия времена от гръцките владци, но българите ги приемат благоговейно и ги почитат като архиепери, плащат им двойно дължимото“. Използваният от Паисий метод за легитимиране на идентичността на българите пред тях самите и пред Другите рефлектира в отношението към Другия и това се долавя много отчетливо по бележките към различните преписи на Паисиевата история, която се възприема от следовниците на Паисий като средство да се даде отговор на сърби и гърци или „на пакост греком“.

Паисиевата история ни позволява и някои наблюдения върху функционирането на образите на западноевропейските народи при изграждането на националния разказ. Би могло да се говори за сравнително по-спокойния тон на автора по отношение на тях. И все пак той проявява изключителна селективност към историята на взаимоотношенията на българите и европейците през Средновековието, за да подчертае случаите, в които българското оръжие сразява войските на западните владетели. Разказва за сблъсъка на българите с „латините“ и най-вече за българските победи над Балдуин Франдърски и данъците, плащани от латините на българските царе. Паисиевата история насочва вниманието и към противопоставящия източното православие на католицизма разказ за опустошението на манастира Зограф от латините. Същевременно в Паисиевата история европейците присъстват и като Престижният друг, като образовани и притежаващи научни постижения народи. Паисий подчертава, че за написването на своята история е използвал съчиненията на немски автори, с което несъмнено цели да повдигне авторитета на своя разказ.

Софроний Врачански е книжовникът, на когото дължим два преписа на Паисиевата история (1765 и 1781). В бележките към Софрониевите преписи отсъстват обясненията за стимула „да се даде отговор на сърби и гърци“. И все пак цялостният текст на Паисий, формиращ негативни настроения към гърците, присъства изцяло в преписите на Софроний. Гърците присъстват в съчиненията на Софроний и като Престижният друг. В словата си към своите сънародници Софроний не се поколебава да посочи примера на образованите гърци и западноевропейци: „Я вижте греците, вижте арменците, вижте евреите и вижте европийаните, и они вси не са ли чловеци като нас, ала с това учение станали господари, станали властителини сас учителное блистание светят на свето и не са като нас померкнали, потемнели, помрачени и сас ум и сас тяло.“¹

Образът на гърка присъства и в автобиографията на Софроний. Гръцките архиереи са представени, от една страна, като мъдри и справедливи хора, с които Софроний поддържа приятелство и те го покровителстват. Същевременно обаче Софроний разказва и за „протосингела грека неученнаго и некнижнаго“, който го ненавижда и му пакости. Софроний рисува и образа на гърка като представител на църковната власт, който „по греческое обичае“ събира алчно данъци и такси.² Трудовете на Софроний отразяват една следваща стъпка в еволюцията на българското образотворчество, свързана с въвлечането на Балканите в европейския стопански живот и последвалите ментални промени, намерили израз в постепенното възприемане на принципите на голямото идейно движение на Просвещението. Отражение на тези промени е уплътняването и обогатяването на образа на западноевропейските народи. Цитираният пасаж свидетелства за изключително важна мутация в съзнанието, тъй като тя показва готовността считаната за еретична Западна Европа да бъде възприемана като Просветена Европа, примерът на която трябва да бъде следван. В представения от Софроний образ на западноевропейските народи като Престижния друг личи съзнание за диференциация в етническо отношение и познаване на фактологията от развитието на различните представители на Западния свят. В текстовете на Софроний присъстват образите на френските крале, посочвани като примери за

1 Моллов, К. Новонамерен ръкопис на Софроний Врачански от 1802 г. – Сп БАН, 1, 1911, с. 157.

2 Софроний Врачански. Житие и страдание. С., 1965, с. 14.

силни, мъдри и справедливи владетели, покровителстващи законността и науката.¹

През 1792 г. йеросхимонах Спиридон съставя своята „История во кратце о болгарском народе словенском“, в която образът на гърка се доразвива като олицетворение на коварният Интригант и завистник.² Особено внимание заслужава следният пасаж, който е включен в множество преписи на Паисиевата история през XIX век, тъй като очевидно е отговарял на антигръцките настроения на разпространителите ѝ: „... Селим же посла отца своего в заточение, он же мало пожив умре; также и двоих братьях своих убил Селим. Сей безбожный Селим, цар турский, наустен от патриарха константинопольского истребити власт от болгаров и от сербов... Глаголет ечи патриарх тако: ...аще хощеши имети царство твое покойно, истребити от них власт и началство и всякаго благороднаго и епископов да будет от языка того“. Още Йордан Иванов изказва съмнение относно истинността на тази легенда, като изтъква, че същият Селим I обръща в джамия и самата гръцка патриаршеска църква, а „гръцките патриарси сами назначаваха покрай гърци още и български владици“³. Солидаризирайки се с мнението на Й. Иванов за отсъствието на елинизаторски план на Патриаршията по онова време, ние обаче отчитаме, че цитираният пасаж от Спиридоновата история е несъмнено един нов вариант на темата за коварния и лукав Интригант, който е слаб и не действа като силен и смел Войн с оръжие в ръка, а подмолно, използвайки силата на османците. Книгата на Спиридон дава възможности и за наблюдения върху еволюцията на образа на западноевропейските народи в съзнанието на образованите българи. И Спиридон подобно на Паисий се стреми да подсили националното самочувствие на българите поставяйки акцент на победоносните за българите войни срещу латини, немци, франки и пр. Западноевропейците присъстват в разказа на Спиридон и като Престижният друг, който притежава развита наука. На няколко места в текста се споменава, че източник на информация е „французинът Буфие“.

1 Софроний Врачански. Съчинения в два тома. Т. 1. С., 1989, 262, 293.

2 Йеросхимонах Спиридон. История во кратце о болгарском народе славенском. 1792. Предговор Б. Христова. С., 1992.

3 Иванов, Й. Гръцко-български отношения преди църковната борба. – В: Сб. в чест на Л. Милетич. С., 1911; ново издание – В: Иванов, Й. Избрани произведения. Т. 1, С., 1984, с. 159.

Въз основа на данните от XVIII век бихме могли да твърдим, че през това столетие се наблюдава известна двойственост в българския образ на гърците и западноевропейците. Тази двойственост продължава да съществува и в началните десетилетия на XIX век. Това са десетилетията, в които разпространяваните преписи на Паисиевата история и други исторически съчинения добиват все по-ясно изразена антигръцка насоченост. Това са същевременно десетилетията, през които гръцките учебни заведения и гръцката книжнина се превръщат във важен фактор на културното развитие на българите и общуването им с постиженията на просветена Европа.¹ Българите са спомоществователи на гръцки издания и набавят за личните си библиотеки съчиненията на гръцки автори или на чужди автори в гръцки превод.² Българските книжовници не се колебаят да подчертават, че използват гръцки образци при съставянето на своите трудове, съобщавайки гръцките първообрази, с очевидното желание да повдигнат авторитета на собствените съчинения. Участието на българите в гръцката революционна организация Филики етерия и по-късно в гръцкото въстание от 1821 г. показва, че за българите от онова време гърците са потенциални съюзници, които трябва да бъдат подкрепени.³ Така гъркът се появява като Съюзник, Борец за свобода или Престижният друг през критичните за Балканите години по многобройни приписки и летописни бележки, както и в множество български народни песни, в които се възпяват делата на героите в борбата срещу Портата. В тях срещаме образите на Сава бинбаши и Марко Боцарис, които народният певец представя като българи поради очевидната им популярност тогава.

По това време зачестяват контактите на българите със западноевропейските страни. Освен българските търговци в европейските оживени стопански и културни средища пристигат първите български студенти. Продукт на тези динамични десетилетия е букварът на Петър Берон⁴. Както подчертава в Предисловието авторът използва за модел прочутия за времето си гръцки „Дарварьоват Еклогар“. В тази истинска енцикло-

1 Алексиева, А. Гръцката просвета и формирането на българската възрожденска интелигенция. – *Studia balcanica*, 14, 1979, 209-232.

2 Stoyanov, M. Les „Syndromites“ bulgares des livres grecs au cours de la première moitié du XIX e siècle. – *Byzantinische-Neugriechische Jahrbücher*, 19, 1966, 373-406.

3 Тодоров, Н., В. Трайков. Българи участници в борбите за освобождение на Гърция. С., 1971.

4 Берон, П. Буквар с различни поучения. 1824.

педия за децата присъстват с цялата си привлекателност гръцката античност със своите герои и митове, както и западноевропейският свят с своите селища и обитатели. На преден план излизат „европските“ училища, по образа на които Ние трябва да устроим тези „по нас“. И в двата случая можем да твърдим, че става дума за образа на Престижния друг, който играе ролята на модел за придобиване на знания и мъдрост.

През следващите десетилетия в българския духовен живот продължават да играят водеща роля мъже, завършили гръцки учебни заведения. С хода на времето сред тях настъпва разслоение за ролята на гръцкия език и култура за българите, прераснало в оформянето на два лагера. От една страна се групират просветните дейци, считащи, че българите трябва да продължават изучаването на гръцки език наравно с българския, тъй като те има какво да научат от гръцката книжнина. Така учителят и книжовникът Неофит Рилски препоръчва на читателите на своята гръцка граматика да изучават гръцки език, тъй като: „Всякий знае без доказателства, защо колкото човеци се намеруват мало нечто просвещени в нашето любезно отечество, сичките от гречески са се просветили и напоили с потребни понятия, защото греците, които се нахождат в Турецката държава и под техно иго, каквото и мы, секаде имат училища (не разбиравам училища тука, в които се учат „алфа, вита и гама“, но Елинско училище, и високи науки)... За то ми се мни да е по-полезно за нашите единоплеменници да учат вкупе со свойат матерний язык и греческият, или поне после матерният него перво...“¹

Гъркът се появява като Престижният друг и у учителя и книжовника Райно Попович, който настоява: „Треба всякий да знае, защо щото е било до ныне, сичкото от греческият язык е било, и щото става, за него най-паче са варши; от него и спроти него другото неушущително произникнува... Славенски и росейски книги много, но ако задолжим и принъдим децата да се оучат само от тях, без сладост са оучат..., защо нема България никакво причастие с Росия... А на греческият са радват младите и много го обичат, защо България е неразлучна и соединена с Греция... и болгарите на всяк ден в Греция и с греците неразлучна спребивають. Самите наши овчари вмежду греци живеят... За това и от това ся познава и разбира, че было ложно онова просто и грубо мнение, чи

1 Неофит Рилски. Краткое и ясное изложение за разделението, начертанието, именованиято и произношението на писмената, и правилата за срицанието, просодията и слогат и за правото чтение на греческия язык. Белград, 1835. IV-VI.

който са бы наоучавал гречески и прокопсвал, бил са погарчил и нещал да знае родат си...“¹

Подобни мисли изказва и другият виден български книжовник и учител Хр. Павлович, който настоява, че българите трябва да изучават гръцки език, тъй като той е „благороден, думам, и весма потребен, понеже сос него можете секаде да отидете, и отидевше да бидете без утеснение, и да извършете секой свой подлог благополучно. А защо: защо секаде се нахожда, нахожда се в сичката Тракия, нахожда се в Македония, во Азия, в морето сичкото, во Италия, в Немция, во Франция и проч.“ Хр. Павлович напомня, обаче, че който учи гръцки език, не трябва „да унищожавя свой род болгарский, именувающихся, каквото много безумни правят грек“. С Паисиевски патос той припомня славното минало на България, на българската култура, които заемат достойно място сред славянството. Освен със своите оценки за ролята на гръцкия език в българската култура Хр. Павлович представлява интерес с оглед на нашата тема и поради факта, че той е един от българските книжовници, които осъществяват едно от ранните издания, съдържащи изложение по българска история. В неговия „Гръцко-български разговорник“² е поместена кратка история на българите, която по редица свои елементи напомня историята на Йован Раич. В тази история се подчертава, че българите са славяни, но елините погрешно ги наричали „скити“. Описани са военните сблъсъци на българите с „греците“ през Средновековието, като се подчертава на няколко пъти, че гърците са коварни в политиката и побеждават българите с измама, т. е. историческият сюжет изкарва на предна линия образа на Другия като слаб и коварен Враг. Тук присъства разказът за Крум и главата на Никифор, както и ослепяването на Самуиловите войници от Василий Българоубиец. Падането на българите под византийска власт е окачествено като „греческа власт“. Имаме основания да твърдим, че този текст е бил използван като четиво в обучението по българска история, като се има предвид учителстването на неговия автор в Свищов.

През 1835 г. излиза от печат и няколкотомното „Славянобългарско детоводство“ на Неофит Бозвели и Емануил Васкидович, представляващо истинска енциклопедия на тогавашните знания, предназначена за деца и използвана в училищата. В тази книга отсъства част, посветена

1 Попович, Р. Христоития или благодравие..., Будим, 1837, 65-80.

2 Павлович, Хр. Разговорник греко-болгарский..., Белград, 1835, с. VII.

специално на българската история, но затова пък историческите сюжети присъстват дори и в уроците по български език. Образът на гърка е очертан изцяло в положителни тонове в петото томче, представляващо политическа география. Самите гърци се появяват като Престижният друг веднъж като елини в Античността и сега, в съвремието: „Жителите (на Гърция) са греци, елински потомци православного восточного вероизповедания, остроумний и любопытный.“¹

Случаят „Бозвели“ заслужава по-специално внимание с оглед на еволюцията на възрожденския деец към лагера на най-ярко изразените противници на елинизма, еволюция, която наблюдаваме през тази епоха у редица образовани българи. Получил добро за времето си образование в гръцко училище, Неофит Бозвели навлиза дълбоко в гръцкия културен живот и опознава гръцката книжнина от XVIII и началото на XIX в. При съставянето на своите трудове той използва съчиненията на най-радикално настроените представители на гръцкото Просвещение.² В неговите многобройни диалози, останали в ръкопис, се съдържа остра социална критика срещу привилегированите слоеве в империята и най-вече срещу чорбаджиите и българските фанариоти. През 40-те години Неофит Бозвели става идеолог и водач на българското движение за национална църква и социалната му критика отстъпва пред нападките срещу гръцкото духовенство. Той отправя срещу гърците обвинението, че „ищат да погречат власи, серби и болгари и совсем тия народи да им се не слиша имято по светът, но да се именуват всите греци“. Това твърдение на Бозвели отвеждат към обрисувания от йеросхимонах Спиридон образ на слабия – сега по отношение на числеността на етноса, коварен Интригант, който е по-опасен с хитростите си за българите отколкото бруталните кърджалии и еничерите.³ Така Неофит Бозвели участва активно в изграждането на една от основните исторически митологеми. В неговите съчинения присъства и образът на Просветена Европа, учебните заведения на която трябва да послужат за образец на българите.

-
- 1 Неофит Бозвели, Е. Васкидович. Славеноболгарское детоводство... Част V. Краткое политическое землеописание. Крагуевац, 1835, с. 55.
 - 2 Данова, Н. Неофит Бозвели и Гръцкото просвещение. – В: Неофит Бозвели и българската литература. С., 1993, 24–44.
 - 3 Неофит Бозвели. Съчинения. Подбор и редакция Ст. Таринска. С., 1968. 111–112. За диалозите на Бозвели вж.: Таринска, Ст. Диалозите на Неофит Бозвели. – В: Неофит Бозвели..., 50–61; За неговата критика вж.: Смоховска-Петрова, В. Бозвели като критик на общественно-политическия живот. – В: Неофит Бозвели и..., 45–49.

Подобна еволюция можем да проследим и у Иван Селимински, който на младини е ревностен поклонник на гръцката просвета и участник в гръцкото въстание от 1821 г. Постепенно се превръща в противник на гръцкото образование, отричайки всякаква полза за българите. Работи за отклоняването на българските младежи от гръцките учебни заведения и насочването им към Русия. Не се поколебава дори да използва аргументацията на Я. Фалмерайер, отричаща на гърците правото да се смятат за потомци на древните елини. Готов е да даде следна оценка на гърците: „...Аз винаги подозирам гърците, защото те не са искрени към никой народ, както и евреите.“ Счита за „естествени болести“ на гърците „леността, безделието и кражбата“. В исторически план, според Селимински, гърците присъстват в Средновековието „чрез свойствените им хитрости и лукавства“, а през вековете на османското владичество – като гонители и унищожители на българските книги. Заслужава да бъде подчертан и негативният образ на западноевропейските народи, към който еволюира Селимински. За някогашния поклонник на Просвещението и преводач на трудовете на френските просветенски дейци, постепенно добива доминиращо значение противопоставянето между православна Русия, към която се ориентира Селимински, и католическа Европа.¹

За очертаването на образа на гърците роля изиграва и Анастас Кипиловски, един от образованите представители на първата половина на XIX в. Той е убеден, че гръцкият език не е изчерпал възможностите си да допринесе полза на българите и изготвя славяно-българско-гръцки речник. Отпечатва в български превод историята на руския историк Ив. Кайданов, като я допълва със собствено изложение за събитията след 1800 г.² В частта на своето издание, която Кипиловски съставя сам, се съдържат страници за историята на съвременна Гърция (с. 179-182). Разказът на Кипиловски съдържа данни за освободителните борби на гърците, за революционната организация Филики етерия и гръцката революция от 1821 г. Дават се подробни сведения за политическия живот на новоосвободената държава и за нейните видни политически мъже. Тук гъркът е представен като Престижният друг, който спечелва уважението както със смелостта си в борбата за свобода, така и с постиженията си в областта на културния и политическия живот. В книгата на Кипило-

1 Библиотека Д-р Иван Селимински. кн. II, С., 1904, с. 21, кн. IX, С., 1929, 56-59, кн. XIV, С., 1931, 16, 21-31, 41, 52.

2 Кайданов, Ив. Краткое начертание на всеобщата история. Будим, 1836.

вски присъстват и западноевропейските народи, които са представени подробно със своите завоевания в областта на стопанския и културния живот. Примерът на Престижния друг се посочва настойчиво в стремежа да бъдат тласнати българите към европейските модели. Авторът използва обрисуваните със симпатия образи на европейските владетели, за да внуши собствените идеи за политическо устройство и социални взаимоотношения, основаващи се на принципите на Просвещението. Заслужава да подчертаем важното обстоятелство, че тази книга, представяща гърците и западноевропейците изцяло в положителна светлина, се разпространява в сравнително голям за онова време тираж. Кипиловски я издава с намерението тя да се използва в училищата и наистина кореспонденцията на българските учители от XIX век свидетелства, че тя се е радвала на популярност сред българското учителство, което я използва в преподаването по история.

Четиридесетте години на XIX век бележат поврат в историята на българо-гръцките взаимоотношения. Това е десетилетието, през което движението на българите за създаване на собствена национална църква ги довежда до тежък конфликт с Цариградската патриаршия. Сега се формира и утвърждава гръцката национална доктрина Мегали идея, която пронизва цялостния живот на младата гръцка държава и предизвиква постепенното сближение между Гърция и Цариградската патриаршия на базата на общи задачи по националния въпрос. След десетгодишен период на прекъсване на отношенията между Атина и Патриаршията вследствие на обявяването на гръцката църковна автокефалност през 1833 г. в края на 40-те години Гърция и Патриаршията се помиряват и обединяват от общата политика по отношение на славянството. Уеднаквяването на позициите на Патриаршията и Атина по националния въпрос довежда до втвърдяване на становището на патриарха към искането на българите и едновременно с това до постепенното култивиране в Гърция на атмосфера на недоверие и враждебност към българите. Искането на българите за собствена църква се представя като продукт на политиката на панславизма, а дейците на българското църковно-национално движение се рисуват като оръдия на Русия. Паралелно с това оформяне на враждебност към българите в политическия и културния живот на Гърция все повече добива превес тенденцията за подхранване на националистични настроения, на чувство за превъзходство над славянството, за особената мисия на гръцкия народ, съчетал в историята

си елинската култура и християнството. Самочувствието, което се внушава на гърците като носители на „елинохристиянската цивилизация“, прераства в някои прояви на расизъм, обосноваващ правото на гърците да господстват над останалите народи.¹

Тези нови явления в развитието на балканските общества, свързани, разбира се, и с цялостното състояние на Османската империя и политиката на европейските държави на Балканите, неизбежно рефлектират във взаимоотношенията между българи и гърци. Те слагат своя отпечатък върху образа на нашите съседи, към които се прибавят нови щрихи. Еволюцията в българо-гръцките отношения допринася процесът на формулирането на българските искания по църковния въпрос да добие все по-ярко изразен антигръцки оттенък, който намира красноречив израз в споменатата еволюция в отношението на Неофит Бозвели и Иван Селимински към гърците. Тази еволюция може да бъде доловена и по факта, че през 1844 г. Христаки Павлович издава своя „Царственик“², представляващ преправка на историята на Паисий Хилендарски, в която отрицателните характеристики за гърците се задълбочават. Редица изрази на Паисий са допълнени по посока на това да се постави по-ясно разграничителната бариера между българи и гърци. Подчертава се, че гърците произхождат от четвъртия син на Ноевия син Яфет – Иоан, докато българите са потомци на шестия син на Яфет – Мосох. От Мосох води началото си целият славянски род. Подчертава се също, че с поселването си на Балканите българите изпълняват божията воля да смирят „греческая гордост“, т. е. паралелно с утвърждаването на антигръцката насоченост на текста се формулира и романтичната теза за ролята на собствения народ като изпълнител на божествения план, за неговата особена мисия. Към многобройните примери, свидетелстващи за коварството на гърците в техните взаимоотношения с българите през Средновековието, се прибавя и обвинението, че падането на България под османска власт се дължи на „греческое предателство“. Тази книга се радва на изключителна популярност и използва в българските училища в преподаването по история.³ Тя несъмнено допринася много за

1 Данова, Н. Националният въпрос в гръцките политически програми от XIX век. С., 1980, с. 127.

2 Павлович, Хр. Царственик или история болгарская..., Будим, 1844.

3 Манасиева, Е. Учебниците по българска история през Възраждането. – Исторически преглед, г. XXVII, 1971, № 6, с. 94.

утвърждаване на образа на гърка в съзнанието на българите именно с негативно съдържание. Както свидетелства по-късно Любен Каравелов, в нея народът намерил „прости, разбираеми за него разкази и затова те имали голямо влияние върху развитието му. Омразата към гърците, временно заспала, се пробудила с нова сила“.¹

За утвърждаването на образа на гърка като Враг допринася особено много Васил Априлов, участвал лично в делата на гръцката революционна организация Филики Етерия и по-късно в уреждането на българското учебно дело. За разлика от повечето български образовани мъже, получили гръцко образование, Априлов още през 30-те години настоява, че изучаването на гръцки език в ранна възраст от българските деца води до гъркомания. Настоява, че българите имат само вреда от гръцката култура, тъй като всеки българин, който е получил гръцка образованост, се срамува от произхода си и се отрича от рода си. Гърците никога не са се грижили за образованието на българите, тъй като „противоположността в езика, обичаите и интересите отделяла единия народ от другия“. Априлов твърди, че гръцката патриаршия поддържа открай време само гръцкия език и гръцката книжнина, тъй като има целта да погърчи българите. Нарича „чиста грекомания“ идеята за изучаване на гръцки език в училищата. Проявява интерес към теорията на немския историк Фалмерайер, който му дава богата аргументация в полза на тезата за многобройността, могъществото и величието на славянството в сравнение с гърците. Твърди, че Византия е Източна Римска империя и гръцките историци напълно неправилно я наричат Гръцка империя. Априлов лансира тезата, че със своята грабителска политика гръцките архиепиеи носят голяма вина за ислямизирането на Родопите, Македония и Тракия.² Той полага големи усилия да отклони българските младежи от учебните заведения в Гърция и да ги насочи към Русия. Трудовете на В. Априлов се разпространяват и четат из цяла България като екземпляри от тях намираме в почти всички училищни и лични библиотеки от XIX в.

И все пак 40-те години на XIX в. съдържат все още множество примери за функционирането на образа на гърка като Престижния друг. Може би най-характерен случай в това отношение са учебниците на

1 Каравелов, Л. Събрани съчинения. Т. 4, С., 1966, 17-18.

2 Априлов, В. Денница ново-болгарского образования. Ч. I, Одеса, 1841, IV-V, 17, 28-29, 67, 87, 119.

Константин Фотинов, получил образованието си в гръцки учебни заведения и допринесъл с дейността си на учител, книжовник и журналист за поддържането на връзките на българите с гръцкия културен живот. Фотинов не само запазва положителното си отношение към гърците и тяхната култура, но и допринася за изучаването на гръцкия език чрез съставените от него учебни помагала.¹ Остро критикува обаче гъркоманията и настоява, че българите трябва да използват в богослужението български език.² Тъй като Фотинов е издател на първото българско периодично списание, а също и автор на учебници и учител, считаме, че неговото мнение за гърците и популяризираният от него техен образ като Престижния друг е с особена важност. Фотиновото списание „Любословие“ (1842, 1844-1846) се е ползувало с голяма популярност сред българското учителство и присъствува в множество училищни библиотеки. Фотинов се отнася с нескривана симпатия към гърците, като отделя особено много място в своето списание на историята и културата на античните елини, на техните постижения в областта на правния, гражданския и научния живот.³ В „Любословие“ и в географията на Фотинов античните елини са олицетворение на ученост, свободолюбие и културност. Фотинов отделя много място и на културния и социалния живот на съвременните му гърци, като дава специални сведения за Атинския университет и различни здравни, социални и културни институции в Гърция с явната цел да се посочи примера на Другия. А ето и описанието на Гърция и нейните жители във Фотиновата география: „Первенствующий на Елада е Атина, град преславный за старата прежната му слава, който някога беше источник любомудрия, столица учений же и прекрасных обитания велможов...“ и още „Елада има клима с благорасворенный и чистый воздух, земля премногоблагородни... Жители же има до един миллион, восточныя церкви. Еллините са мужи подражатели и ревнители древныя праотцев их славы, действителни и склонни за любоучение и народное просвещение.“⁴ Тези оценки на Фотинов, съдържащи всичко най-положително, което би могло да се каже за един народ, съжителстват в творчеството на възрожденския деец с племенна

1 Данова, Н. Константин Георгиев Фотинов в културното и идейно-политическото развитие на Балканите. С., 1994.

2 Фотинов, К. Болгарский разговорник..., Смирна, 1845, 9, 39-40.

3 Любословие, 1842, 29-31, г. II, 1-2, 24, 61-62, 85, 89-90, 130, 163.

4 Фотинов, К. Г. Общее землеописание..., Смирна, 1843, 112-113.

патриотична пропаганда, неотстъпваща по силата си от призивите на Паисий.

Във всички трудове на Фотинов присъстват също така, и то изцяло обрисувани в положителна светлина, образите на западноевропейците. Постиженията на французи, немци и англичани в областта на културния живот, техните училища и университети, добре уредени библиотеки, развитото книгопечатане и периодика се сочат за пример за българите. Тези народи са образец за следване и с техните технически постижения, с развитата индустрия, транспорт и съобщения. Фотинов поставя особен акцент на развитието на железопътните връзки, парходното дело и промишлеността в Англия. Образът на Престижния друг е използван от Фотинов и във връзка с усилията му да внуши на своите сънародници модерните норми за устройство на държавите и гражданските общества. Той подчертава, че французите и англичаните са най-свободните народи на Европа, а най-големите врагове на тиранията – французите. Фотинов използва образите на французите, за да внуши на своите сънародници необходимостта от нови норми на поведение. Рисуван от своите съвременници с „бръснати мустаци и брада, което му придавало вид на англичанин, с „висок цилиндър и фрак“, „с френски дрехи“ Фотинов очевидно и с външния си вид се стреми да се оттласне от традицията и интегрира към европейските модели. Заслужава също да подчертаем, че в случая не може да става дума за някакво изолирано явление в българската книжнина. Както вече бе споменато, Фотинов е дълбоко уважаван и ползващ се с изключителна популярност учител. Неговата кореспонденция свидетелства, че той поддържа непрекъснатата връзка с един много широк кръг от български образовани мъже. Списанието му излиза в големия за времето тираж от около 600 броя. Образът на Престижния друг, нарисуван от Фотинов, се популяризира и чрез географията му излязла от печат в около 2 795 броя, приемано тогава за „пазарен успех“.

Гърците и западноевропейците присъстват като Престижния друг и у Иван Богоров, основателя на първия български вестник „Български орел“ (1846-1847) и по-късно издател на „Цариградски вестник“. Богоров издава „Всеобща география за децата“, в която гърците присъстват със своето славно минало и блестяща култура през античността. Гърците са представени и с героичната си борба срещу османското владичество, с отбраната и сраженията при Мисолонги, Триполица, Аргос. Богоров

рисува съвременна Атина като град с развито стопанство и знаменити мъже. Не пропуска да подчертае, че жителите на Пелопонес се считат за потомци на древните спартанци.¹ Богоров разширява тези сведения в своята издадена през 1851 г. „Кратка география“. Припомня героичната борба на нашите съседи срещу османското владичество и разказва с удоволствие за успехите на извоювалите свободата си народи в областта на икономиката, просветния живот и политическото управление. Заслужава да се подчертае, че Богоров, подобно на Фотинов, приема изцяло идеята, че съвременните гърци са потомци на древните елини и не проявява никакво желание да им оспори правото да се гордеят с наследството на своите предци. Готов е да твърди, че българите трябва да изучават гръцкия език, тъй като „се намираме между гърците, с които имаме зими даваме“². Във всички осъществени от Богоров издания образът на западноевропейските народи има задачата да послужи за модел за следване. Както в предназначенията за деца учебници, така и в своите списания и вестници Богоров настойчиво разказва за постигнатото от европейските народи в образованието и науката. Особено внимание той отделя на развитието на техниката, индустрията и транспорта в Англия и Франция. Разказвайки историята на европейските народи и описвайки подробно техните градове и държави Богоров се стреми да даде тласък на модернизационните процеси, които бавно и мъчително си пробиват път в българското общество. Пак чрез образите на европейските общества той се мъчи да прикове вниманието на своите сънародници и към проблемите на политическото развитие и постави пред тях желани модели за следване.

Така очертаната въз основа на достигналите до нас писмени паметници еволюция на образа на Другия следва хода на процеса на изграждането на българската национална идентичност. След периода на продължително доминиране на религиозното над етническото самосъзнание постепенно се наблюдава отделянето на Другия в общността, която до този момент се е формирала на базата на религиозния критерий. Постепенното определяне и утвърждаване на националната идентичност на българите върви паралелно с оформянето на образа на Другия, другостта на който се изгражда на основата на критерии различни от религиозните. При очертаването на образа на Другите се включват ак-

1 Богоев, Ив. Всеобща география за децата. Белград, 1843, 230-232.

2 Цариградски вестник, бр. 79, 1849.

тивно историческите сюжети, които в някои случаи се допълват с митологеми. Проявява се избирателно отношение към миналото, помагащо за възвеличаването на Своето, на своята история, царе, култура и народ. Аналогични явления учените констатирали в протичането на сходните процеси и в останалите общества в Европа, като в зависимост от конкретната културна среда добиват акцент различни елементи от повиканото на живот минало. Върху процеса на изграждане на образа на Другия влияе и протичащият аналогичен процес у съседните ни народи, даващ своето отражение върху поведението на техните представители спрямо българите, както и върху тяхната политика спрямо намиращия се все още под чуждо владичество български народ. Именно тази неравнопоставеност, произтичаща от несинхронното развитие на различните райони на Балканите през XIX век, довежда до силно изостряне на чувствителността на българските образовани мъже. Като цяло би могло да се каже, че до разгръщането на българското църковно-национално движение образът на гърците в българската книжнина е балансиран, като трудно може да се говори за пълно доминиране на един или друг тип. Очертаващата към средата на XIX в. несъвместимост между националните платформи на българи и гърци става причина през втората половина на века да вземе превес именно отрицателният образ на гърците. И сега в утвърждаването на тази тенденция активно участие вземат хора, значителна част от които са получили образованието си в гръцки учебни заведения и познават отлично гръцката книжнина и периодичен печат. В трудовете на Ив. Селимински, Ив. Добровски, Г. С. Раковски и дори в съчиненията на професионални историци като Сп. Палаузов и Марин Дринов навлиза тезата за отколешната елинизаторска политика на Цариградската патриаршия. Тези автори използват в множество случаи трудовете на гръцките историци, които в стремежа си да докажат континуитета в гръцката история, доказват стародавността и непрекъснатостта в гръцките идеи и извеждат съществуването на Мегали идея назад в историческото минало. Тук ще се огранича да цитирам само силните думи на Раковски, които с различни вариации преминават в българската книжнина то това време: лукавите фанариоти, които са близо до турското правителство, изместват българските митрополити: „Тий изгнали българский язык от богослужения в църкви, въвели гръцкий, не допуснали народу да се учи български. После във време Самуила патриарха в лято 1764 (за тоз пишат „на пакост греком“ исто в тая

повременост) фанариоти решили съвсем да изтребят българският език и да претопят българи в гърци, изгорили им църковния книги, поставили във всеки град и знаменито село метохи, довели от Атонската гора простаци гърци калугери, почнали тий да учат българи простогръцки и оставили свой матерний език“. Пак този патриарх Самуил, когото гръцките историци „хвалят до небеса“ закрива Охридската българска патриаршия през 1766 г.¹

Особено внимание заслужава мнението на получилите академично образование и ползващи се с голям авторитет сред българите Сп. Палаузов и М. Дринов, които работят в периода на най-острата фаза на българо-гръцкия църковен спор. Напълно естествено техните трудове си поставят задачата да обосноват искането на българите за независима църковна йерархия. Тясно свързана с тази цел е и лансираната от С. Палаузов концепция за зловредното влияние на византизма в историята на балканските народи и преди всичко на средновековна България. Според Палаузов връзката на южнославянските народи с византизма „действувала в ущърб на тяхната народност и на самостоятелното им развитие... Нима има още такива господа, които в самодоволното си настроение вярват, че грохналият византизъм може да съдържа в недрата си зародиша на бъдното си възраждане? Нима хилядолетната империя, която винаги се е развивала по особен начин, се е опитала да възпита някога в себе си макар и частица от тези начала, върху които израсна сградата на съвременната цивилизация? Византия, създадена по особеното божие повеление, както се изтъква на едно място в Законника на император Теодосий, си останала неподвижна и тази своя неподвижност тя изцяло е предала на турския Стамбул, център на Османската империя, който е съхранил целия характер на средновековния византизъм.“²

Концепцията на С. Палаузов за зловредното влияние на византизма върху историята на България се възприема и от Марин Дринов. Дринов, подобно на по-голямата част от българските автори, не поставя под съмнение постиженията на античните елини, но Дринов поддър-

1 Раковски, Г. С. Съчинения. Т. 3. Ред. В. Трайков. С., 1984, 265-266, Т. 4. Ред. С. Гюрова. С., 1988, с. 459; Мирозрение, сек 1, ноем. 1850, сл. 3, с. 52; За мнението на останалите автори вж. Данова, Н. Националният въпрос..., с. 18, 127 сл.

2 Цит. по: Коларов, Хр., В. Гюзелев. Спиридон Н. Палаузов като историк на средновековна България. – Векове, 1972, № 6, с. 56.

жа мнението, че през VII-VIII век славянският елемент на Балканите е бил толкова многоброен, че е променил изцяло етническият облик на региона. Подкрепя становището на Фалмерайер, че в жилите на съвременните гърци тече не елинска, а славянска и албанска кръв. Разглеждайки отношенията между преславския двор по време на управлението на Петър и цариградското правителство Дринов изказва мнението за крайно зловредното влияние на византизма в България. То се изразило според него във въвеждането на висшия клир с неговия разкошен живот, със склонността му към козни и интриги. Отношението на тогавашните хора към гърците било крайно отрицателно. Те са били считани за високомерни, склонни към лъжесвидетелство, златолюбиви и пр. Това отношение, според него, било в основата на богомилството¹, което било реакция срещу византизма, проникнал в България и най-вече сред духовенството. Според Дринов след падането на българската държава под османска власт църквата попада в ръцете на цариградските гърци фанариотите, които са „послушни доносници на турците и ловки авантюристи“ и нямат право да се хвалят с постигнатото от древните гърци. Фанариотите с помощта на турците унищожават незаконно българската църковна независимост през 1767 г., внасят сред българите гръцки книги и слагат ръка на българската национална просвета, която вследствие на това се укрива единствено в манастирите.²

В утвърждаването на образа на гърка с отрицателна натовареност участва много активно и П. Р. Славейков, който е сред най-интересните и влиятелни представители на интелектуалния живот на българите през втората половина на XIX в. Със своето силно и очарователно слово на белетрист, поет, журналист, историк и политик той влияе изключително много върху своите сънародници. Славейков участва активно в съставянето на трудове с историческо съдържание, които се четат от всички.

-
- 1 Тезата, че богомилството се поражда като реакция на българите срещу „византийското иго“, присъства в труда на Венелин за българската книжнина и преминава в превода му на М. Кефалов. Вж. Венелин. Ю. О зародыше новой болгарской литературы. кн. I, Москва, 1838, 10-15; Венелин. Ю. Заради возрождение новой болгарской словесности или науки..., Букурещ, 1842, 20-25. Впрочем тук присъства в разгърнат вид и тезата за горенето на български ръкописи от страна на гръцкото духовенство, започнало още от времето на борбата с богомилството.
 - 2 Дринов, М. Трудове. Под ред. на В. Н. Златарски. С., 1915, 3-4, 27, 29. Вж. и Ангелов, Д. Приносът на М. Дринов в областта на византологията. – В: Изследвания в чест на Марин Дринов. С., 1960. 119-132.

Участва в създаването на споменатия „Царственик“ на Христати Павлович, допринесъл за повсеместното разпространение и популяризиране на историята на Паисий Хилендарски и заедно с това на изградените от нея образи на Другите. Славейков записва предания и легенди и, както беше доказано убедително от изследователите на неговото дело като историк, сам съставя митове с подчертан антигръцки характер. В неговите исторически съчинения гръкът е отрицателният герой, лукав, подъл, неверен съюзник, жесток и коварен. Вредно и отрицателно е влиянието на всичко гръцко върху българския духовен и политически живот. Особено отрицателно е влиянието на византизма върху българските политически нрави, провеждано чрез византийските агенти в българския двор. Отрицателен образ е и гъркинята в българската история, която в ролята си на царица или приятелка носи куп неприятности и нещастия за българите. Славейков има голяма заслуга за утвърждаването в българската национална митология на легендата за изгарянето на търновската патриаршеска библиотека от търновския митрополит Иларион, гонител на всичко българско – мит, опроверган от българските историци въз основа на богат изворов материал.¹ Заслужава да се подчертае, че тези митологеми имат в повечето случаи задачата да оправдаят недостатъците на българите, като прехвърлят вината за тях върху гърците. Славейков си позволява с родолюбива цел да прекроява изворите и да добавя от себе си случки и истории, каквито избобеляват например в неговите „Исторически примери върху нравствеността. Преведени и издадени ...за употреба на училищата“ (1867). Тук се появяват измислени от Славейков исторически личности, гръцки автори и събития, чрез които с примери за отрицателните черти на гърците се цели да се формират положителни качества у българските деца, които трябва да бъдат отблъснати от „гръцките нрави“, от „гръцкия начин на живот и пр.“

Тази дейност на Славейков се подпомага от други образовани български мъже, Ще се огранича да цитирам два ярки примера, свидетелстващи за общата атмосфера на българския духовен живот през втората половина на XIX в. През 1859 г. Васил Попович издава „Месяцослов на българската книжнина“, в който е поместен монолог на търновския митрополит Иларион, изгарящ търновската патриаршеска библиоте-

1 Трифонов, Ю. Съчинения на П. Р. Славейков с исторически характер. – Сп. на БАН, № XXXVIII, кл. ист.-фил. и фил.-общ., 20, С., 1929, 81-123; Аретов, Н. Похитената идентичност или митът за изгорените книги. – В: Език, литература, идентичност. С., 1999, 41-58.

ка.¹ Другият ярък пример откриваме в труда на Стефан Захариев, който помещава в изданията от него труд „Описание на Татарпазарджишката каза“ летописния разказ на поп Методи Драгинов, описващ насилствената ислямизация на Родопския край.² Този разказ, чиято неавтентичност бе доказана от съвременните български учени³, хвърля вината за ислямизацията на Родопите върху гръцкия митрополит. Митът, предназначен да обясни трагичните събития в историята на българите, хвърляйки вината върху гърците, се разпространява в различни варианти.

От този период датира и създаването на големия корпус от българско лексикално богатство, издаден в няколко тома от Найден Геров. През 1895 г. Н. Геров отпечатва първия том на своя монументален речник като сам подчертава, че събраният материал е плод на усилия, започващи от средата на века. Към думата „грък“ са дадени пословици и поговорки, разкриващи съдържанието на етнонима: „Грък като вълк. Дето стъпи грък, трева не никне. Гърците са като крастава коза, колкото повече я чука градът, толкова повече си вири опашката. Блътви като обран грък на стока. Грачи като грък на змии... Посвали гръче, лъжи гръче и свести се! Грък лъже и за девет цигани. Грък лъже и сам си вяра не хваща. Бог да пази от влашки вълци и беломорски гърци... У чифутин вино пий, не спи. У ерменец пий, не яж, у турчин пий кахфе и чюбук, вино не пий, у арнаути пий и яж, на път с него не ходи, а у грък нищо не прави.“⁴ Заслужава да се подчертае, че в речника на Найден Геров, който несъмнено не само сумира битували вече образи на гърка, но и активно съдейства за тяхното формиране и разпространение, отсъства образът на останалите ни съседи. Останалите Други просто не са интересни за Найден Геров, който сам лично участва в големия двубой между българите и елинизма в многооспорвания град Пловдив, като просветен деец и като един от водачите на „българската партия“ в града.

През този период сме свидетели на постоянната употреба в училищата на „Царственика“ на Хр. Павлович, възпроизвеждащ обрисуваните от Паисий образи на Другия с поставен акцент върху отрицателния об-

1 Месяцословът на българската книжнина за 1859. Цариград, 1859, 5-10.

2 Захариев, Ст. Географико-историко-статистическо описание на Татарпазарджишката каза. Фототипно издание. С., 1973.

3 Тодоров, И. Летописният разказ на поп Методи Драгинов. – Старобългарска литература, № 16, 1984, 56-79.

4 Геров, Н. Речник на българския език. Т. 1 (фототипно издание). С., 1975, с. 254.

раз на гърка. Съставят се нови учебници като сред тях има много преводни, но всички те трябва да са подчинени на задачата да формират национална идентичност. Характерен пример в това отношение е учебникът по всеобща история за първоначалното училище, издаден през 1869 г. от прочутия за времето книжовник и учител Драган Манчов. В тази история антична Гърция е представена в цялото си великолепие, с постиженията се в областта на науката, изкуствата и философията. Съвременна Гърция сякаш не съществува.¹ Същата констатация правим като разгръщаме „Съкратена всеобща история за средните училища“, издадена през 1870 г. пак от Драган Манчов.² В нея присъстват „Едно-временна или юнашка Гърция“, „Средна история – Византия“ с безкрайните войни с българите, но не и съвременна Гърция. Пак Драган Манчов издава през 1872 г. в Пловдив кратка българска история³, в която са изложени подробно неспирните войни между българи и византийци. Подчертава се, че византийците са неверни съюзници, лукави и подли, и оказват много вредно влияние върху политическите нрави на българите. С падането на България под османска власт цариградското духовенство добива власт над българите с лукавство и поставя за митрополити само гърци, които унищожават българските книги и въвеждат навсякъде гръцкия език. Гръцките духовници съсипват българските средновековни ръкописи, клеветят българите пред османската власт, нанасят на българите безбройни щети с духовното си поробване.

През 1874 г. Драган Манчов издава „Българска история за народните училища“, в която се допълва и тезата, че византийската държава не била гръцка, а чисто славянска, а само името ѝ било Византия. Тук присъстват всички събития с ослепяването на войниците на Самуил, с покваряването на българските нрави под влияние на гърците. Настоява се, че след османското нашествие българите падат под духовното робство на гърците, които ги ограбват и гонят българската просвета.⁴ Така към тезата за гръцкото духовно робство и отрицателното въздействие върху българите на всичко гръцко се добавя и твърдението, опиращо се

- 1 Манчов, Д. Общият поглед въз всеобща история за първоначални ученици. Виена, 1869 (I изд. 1855).
- 2 Ивайловски, Д. Съкратена всеобща история за средните училища. Прев. Д. В. Манчов. Пловдив, 1870.
- 3 Кратък извод от българската история издаден от съчинения на А. Хилфердинга и на други. Пловдив, 1872. Книжарница Д. Манчев. Печатано у Вене.
- 4 Българска история за народни училища. Пловдив, 1874.

на теорията на Фалмерайер, според която съвременните гърци нямат правото да се считат за потомци на древните елини, тъй като Византия била изцяло славянизирана. Ще припомня, че именно това е времето, през което в гръцката историография се правят най-сериозни усилия да се докаже континуитета в гръцката история. Именно от това време датират и най-значимите трудове на най-бележития представител на гръцката национална историография на Романтизма Константинос Папаригопулос, в които теорията, обосноваваща единството и континуитета в гръцката история добива завършен вид. Това са и десетилетията, в които се разработват тезите за предимствата на гръцката нация като богоизбран народ, натоварен с особена мисия.¹

Като последен пример от учебната книжнина от този период ще приведа „Кратка всеобща география“ на прочутия учител и книжовник Ботьо Петков, издал ръкописите си, по които преподава в Калоферското училище. В този учебник се говори за славата на древна Елада, но сякаш само за да се подчертае, че съвременна Гърция е „най-назадналата от всички европейски народи в науката и изкуствата... Там няма никакви фабрики, вси неръкотворни произведения се купуват отвън... Образованието на сегашните гърци не се простира по-нататък от изучаването на гръцката митология и древните гръцки писатели. Морската търговия на Гърция е доста жива, но вътрешната съвсем слаба. Въобще навсякъде се види бедност и сиромашия“. Бащата на бъдещия герой на българската национална революция не се задоволява само с това да обрисова в такива отчайващи краски гръцката държава, но и представя Гърция като една страна с бедна и сурова природа, камениста земя и нездрав климат. Гърците водещи лукава политика спрямо българите, са във вечна вражда с тях.²

Впрочем именно с отрицателна натовареност е и образът на гърците, присъстващ и в трудовете на Христо Ботев и Любен Каравелов, въпреки че в някои произведения на Каравелов гъркът присъства и като потенциален съюзник на българите.³ Прави впечатление, че у представителите на революционното течение сред дейците на епохата образът на западноевропейските държави носи положителна натовареност, когато се обсъждат проблемите на културното развитие, науката и просветата.

1 Данова, Н. Националният въпрос..., с. 143 и сл.

2 Петков, Б. Кратка всеобща география. Виена, 1868.

3 Данова, Н. Образът на гърци, сърби...

В случаите обаче, когато се говори за политическия образ на западно-европейските държави, тяхната политика по време и след Кримската война в подкрепа на статуквото на Балканите става причина за крайно негативното отношение на Раковски, Ботев и Каравелов към тях. Очертават и тенденциите застъпвани от т. нар. еволюционисти, при които също така играе несъмнена роля общата им оценка за политиката на европейските държави. От една страна разполагаме с примера на Марко Балабанов, у когото оценките за ролята на елинизма са умерени и никога не стигат до крайната язвителност на Стоян Чомаков. Същевременно у Марко Балабанов се очертава като постоянна тенденция трайното отразяване на постиженията на западноевропейските народи в областта на философията, науката и образованието.¹

Годините след Освобождението са време на преодоляване на някои натрупани през възрожденската епоха романтични оценки в областта на научните търсения. В това отношение най-голям принос прави проф. Иван Шишманов, който в усилията си да се доближи до реалностите на духовния живот на българите от XVIII-XIX в. издирва множество извори, представящи в коренно нова светлина българо – гръцките културни взаимоотношения. Воден от съзнанието на учен, Шишманов предприема първият сериозен опит за преразглеждане на наследените от епохата на историографския романтизъм негативни оценки за ролята на гръцкия език, училище и книжнина в българската история. Той убедително доказва, че до 40-те години на XIX в. във взаимоотношенията между българи и гърци доминират положителните страни, като гръцката култура изиграва стимулираща роля в развитието на българското общество. Той показва 40-те години на XIX в. като десетилетие на обрат в тези взаимоотношения и свързва новите явления със създаването на гръцката държава и формирането на нейната националистическа политика. Отчита се и сблъсъкът между българи и гърци в резултат на искането на българите за собствена духовна йерархия. Плод на усилията на Шишманов да се доближи до правдиви оценки на тази решаваща в историята на българите епоха, е цикълът от негови изследвания, разкриващи плодоносните за българите взаимоотношения с гръцката култура, идейния и политическия живот на младата гръцка държава. Тези изследвания на Шишманов, първите от които датират от 1894 г., продължават и през

1 Данова, Н. Образът на Германия..., Danova, N. L'image de la France...

годините на най-тежки сътресения в българо – гръцките взаимоотношения в резултат на македонската борба, Балканските войни и Първата световна война.¹ Високото съзнание на учен и гражданин на Шишманов изпъква и в неговите усилия като министър на народната просвета да внесе нов дух в преподаването в училището, съзнавайки, че взаимното опознаване на балканските народи би допринесло за разрушаването на предразсъдъците между тях. През 1905 г., в период на най-голямо вледеняване на балканските взаимоотношения вследствие на сблъсъка в Македония, в речта си пред Народното събрание Шишманов подчертава: „За нас сърбите, гърците, румънците, чехите, поляците и словенците и пр. са много по-чужди от немците и френците. Училището трябва да сложи край на това престъпно невежество чрез знакомство с историята и литературата поне на най-близките нам народи.“²

Шишманов не се ограничава само с това да очертае задачите пред българската интелигенция по отношение на взаимното опознаване на балканските народи, но и сам прави много важни приноси в тази насока. Вещ специалист в областта на сравнителното литературознание, той допринася много за преодоляване на една от най-важните тези на романтичната историография, тази за уникалността на културните явления при отделните народи, доказвайки тясната обвързаност и сходства в културните процеси при българите и Другите. В това отношение най-значим е приносът му в изследване на аналогичните явления в областта на балканския фолклор, където етноцентристски настроените учени са черпили най-богатите аргументи в подкрепа на своите патриотични увлечения. Би могло да се твърди, че изследванията на Шишманов върху сходните моменти във фолклора на балканските народи продължават и до днес да бъдат модел на изследване. Високите си научни достойнства са съхранили и неговите изследвания върху чуждите културни влияния в българската история, спомогнали също за преодоляването на етноцентристката теза, изключваща външни влияния.

-
- 1 Шишманов, Ив. Константин Г. Фотинов, неговият живот и неговата дейност. – Сб НУНК, Т. XI, С., 1984; Същият, Иван Добровски; и най-вече неговото балканистично в пълния смисъл на думата изследване „Песента за мъртвия брат в поезията на балканските народи“. – СбНУНК, 1896, Т. 13, 474-569; 1898, Т. 15, 449-600. Ново издание – В: Иван Д. Шишманов. Избрани съчинения. Т. 2, С., 1966, 66-215.
 - 2 Димов, Г. Иван Шишманов строител на българската национална наука и култура. С., 1988.

Много съществен принос в тази насока прави и Йордан Иванов, който разширява изворовата база и аргументацията в подкрепа на тезата, че българското културно развитие протича в тясно взаимодействие с аналогичните процеси при гърци и сърби и при несъмнено положително влияние от сръбска и гръцка страна. Й. Иванов прави също така важна стъпка за преодоляване на погрешната романтична теза за отколешната елинизаторска политика на Цариградската патриаршия. И до днес не са загубили своята научна стойност усилията му да демитологизира българската история, доказвайки по-късния произход на редица наслоения и добавки към използваните извори, служещи за доказателство на етноцентристки настроените автори и най-вече на онези, рисуващи отрицателния образ на гърка.¹ Й. Иванов е българският учен, който участва от българска страна в предприетата след Първата световна война анкета върху учебниците с цел да те да бъдат освободени от елементите, възпитаващи враждебност към съседа.²

През първите десетилетия след Освобождението учебниците по историята се съставят въз основа на трудовете на Н. Палаузов, К. Иречек, М. Дринов и Хилфердинг. Ще припомним важното обстоятелство, че поради липсата на изследвания в областта на българската история за периода XV-XIX век дори такива авторитетни автори като Константин Иречек възприемат в своите трудове тезите на българските автори, плод на историографията на Романтизма. Така в своята „История на българите“ Иречек подробно разказва за „духовния гнет на гърците“, за изгарянето на български ръкописи от гръцките епископи и пр. Заслужава да се подчертае, че в частта на своя труд, посветена на периода на османското владичество, той се позовава на съчиненията на В. Априлов, Г. С. Раковски, П. Р. Славеиков.

До края на 90-те години издаването на учебници се развива напълно автономно, без упражняването на контрол от страна на Министерството на народното просвещение. Учителите и учителските съвети са

-
- 1 Иванов, Й. Гръцко-български отношения преди църковната борба. – В: Сборник в чест на проф. Л. Милетич по случай 25-годишната му книжовна дейност (1886-1911). С., 1911. Ново издание в: Иванов, Й. Избрани произведения. Т. 1, С., 1982, 157-182.
 - 2 Ivanov, J. La Bulgarie. Enquête sur l'esprit des livres scolaires pendant et après les guerres balkaniques 1912-1918-1921. – In: Enquête sur les livres scolaires d'après guerre publiée par la Dotation Carnégie pour la paix internationale. Paris, 1923. 411-466, публикувано и на български език: Иванов, Й. Как се отразиха последните войни в българската учебна литература. – Училищен преглед, г. XXIV, април 1925, № 4, 348-368.

имали правото да избират учебника, въз основа на който да става преподаването. Сред съставителите на учебници са учители, общественици и видни интелектуалци, като Ст. С. Бобчев, Ю. П. Георгиев, Д. Ганчев, Ив. Бракалов и отново Драган Манчов.

Образът на гърците е най-богато представен в училищните учебници, като особено внимание се отделя на средновековната история, от която се черпят най-многобройни аргументи в подкрепа на тезата за величието на българското минало. Византийската империя е представена като силен, но коварен противник на българите, а населението ѝ е обозначено като „византийци“ и „гърци“. Внушава се по директен и индиректен начин идеята за военното превъзходство на българските царе над византийските, като особено внимание се отделя на образите на Крум, Симеон и годините на териториално могъщество на българската държава. Във всички учебници е застъпена тезата за вредното византийско влияние върху българския бит и политически нрави. Византизмът се разглежда като крайно негативно явление, оказало пагубно влияние върху политическия и духовния елит в българското общество и изиграл ролята на основна причина за падането на България под османска власт. Характерен е нюансът на внушенията, че докато управляващата върхушка се поддава на византийското влияние, селяните остават верни на народните нрави и традиции. Идеята за неподатливостта на българския народ към чужди културни влияния като условие за съхраняването на национална идентичност се разпростира върху цялата българска история. Положението на българите под византийска власт се определя като „робство“. Антигръцки настроения доминират и в материала по нова българска история. Тежестта на гръцката църковна власт се представя като по-голяма от бремето на политическата власт на султаните. Конструкциите, които се използват, обикновено гравитират около изразите: „Патриаршеската власт била най-съсипателна за народността и езика“, „Гръцките владици и проповедници... горели всички български ръкописи... клеветели и заточавали българските просветни люде и пълнели своите джобове с български пари“. Все пак се признава благотворната роля на гръцкото националноосвободително движение като катализатор на освободителните настроения на българите. Изложението на българо-гръцкия църковен спор, което доминира в съдържанието на разглежданите учебници, очертава образа на турците като арбитър в българо-гръцкия конфликт, като тук се подчертава полити-

ческата мъдрост на „турските царе“ за сметка на образа на „гръцкото духовенство“. Личи стремеж да се внуши идеята за българите като огромен етнически масив на Балканите и тяхното единство в Мизия, Тракия, Македония, Западните покрайнини и Добруджа. Поставя се акцент на спойката на тези българи от дейността на Екзархията и Санстефанския мир. Присъства внушението за „различността“ на българите и културно-политическия натиск от страна на съседите върху тях. Рисуват се гибелните за българите последствия от Берлинския договор и опасностите от национално претопяване на българите в Добруджа, Пиротско и Македония. Внушава се и идеята, че политическите граници на България далеч не съвпадат с етническите граници на българския народ.¹

Критичните за Балканите години на Балканските войни и Първата световна война изнасят на повърхността именно онова, което трябва да раздели и настрои враждебно съседите, които се срещат на бойното поле. Българските учебници, съставени почти изключително от основни и гимназиални учители и одобрени от Министерството на народната просвета, съдържат море от неприязнени чувства и са изпълнени с епитети като „предатели, разбойници, грабители“. В тях срещаме и конкретното изображение на гърците: „Гъркът е голям лицемер. Скоро се разпадва, става решителен, скоро угасва. Никой не може да свърже искрено приятелство с лице от друга народност. Гъркът е фанатик. Гъркът е патриот. Ако не е силен, властен, той ще си служи с измама, хитрост, лъжа, с всичко, за да постигне известна цел. Гъркът е лукав. Когато е слаб, коленопреклонно се моли, когато е силен, жестоко се отнася. Пример: ослепяването на 15 000 Самуилови войници. Гъркът е отмъстителен.“ Тези образи на „другите“ са фиксирани в учебника по гражданско учение за трети клас през 1920 г.²

А ето и продукта на взаимното ожесточение в гръцките учебници след войните: „Два бяха най-големите врагове на елинизма – българите и турците. Първите са по-страшни и жестоки. Всеки трепери, когато чете в историята ни за жестокостите и престъпленията на тези зверо-

1 Радева, М. Образът на съседите в училищните учебници по българска история в първите десетилетия след Освобождението. Доклад от научната конференция „Образът на другия в историята“, Кюстендил, 1993 (ръкопис). и Радева, М. Образът на „другия“ в учебниците по българска история през XIX-XX в. – Общото и специфичното в балканските култури до края на XIX век. С., 1997, 312-316.

2 Иванов, Й. Как се отразиха...

ве, които се осмеляват да се наричат християни. Те са татари, роднини на турците. Дадохме им земя за обработване, сигурност, правосъдие и накрая и християнската вяра, за да спасяват душите си. Всичко обаче само за очи. Завинаги останаха същите татари“. Този образ на българина, обрисуван в читанката за пети клас,“ т. е. за ученици на 11 години“, както възкликва възмутен гръцкият педагог Д. Глинос, се допълва в читанката за учениците от шести клас по следния начин: „От 15 години елинизмът води жестока и почти непрекъсната борба с българското племе. Омразите лесно не угасват. Омразата ни към турците изглежда, че се е успокоила малко, защото турците бягат повече, връщат се в Азия, докато българите започват да набират сили и да се разширяват, искайки да заграт бащиното ни наследство... Кои са главните особености на татарите? – набито и здраво тяло, бакърена на цвят кожа, кръгла и груба глава, тънки и стреловидни вежди, широк и сплескан нос, изпъкнали очи, издути ябълки на бузите, редки косми по брадата. Такива са външните особености на българите, не се различават много от монголските. А психическите качества? – А, те са най-вече: татаринът е тъп, с ленива мисъл, сребролюбец, недружелюбен, мълчалив, унил, мнителен, неискрен, трудолюбив, търпелив и упорит. Но главното, което го откроява, е жестокостта. Монголските племена проявяваха във всички времена към убитите или пленени свои врагове неописуема жестокост. Ядяха черния дроб на враговете си, от костите им правеха свирки, а черепите им използваша като чаши, за да пият вино. Тази жестокост изпъква със същото варварство и в българския народ; това е ясно от народните им песни. Народните песни на един народ отразяват душата му, мечтите му, чувствата му. В нашите гръцки народни песни виждаш любовта към природата, благородството, непоколебимата вяра в Бога и Отечеството. Народните песни на българите възпяват кървави жестокости. Всички разказват за разсечени трупове, отрязани глави, кървища, кланета.“¹ Привеждам тези цитати въпреки тяхната грозота, тъй като те илюстрират крайностите, до които може да се стигне при безотговорното, повлияно от грубия национализъм изграждане на образа на Другия. Ще припомня само, че сцената с превърнатата в чаша глава на Никифор продължава с гордост да бъде включвана и сега от много български автори в текстовете, предназначени за Нашите деца.

1 Илиу, Ф. Учебната книжнина и национализъмът (подходът на Димитрис Глинос). – Исторически преглед, 1993, № 6, 129-142.

Географската близост, сходната историческа съдба, източноправославната религия, културните и икономическите връзки, както и общите борби за национално освобождение определят до голяма степен преобладаването на позитивните черти в образа на гърците през началните векове на османското владичество. През XVIII век постепенно гъркът, сърбинът, румънецът се отделят в съзнанието на българина от общността на източноправославните християни, оглавявани от общия духовен глава, и паралелно с формирането на българската национална идентичност добива облик и образът на Другия, идентичността на когото се изгражда на критерии различни от религиозните. Преобладаващото до този момент религиозно съзнание отстъпва на втори план и Другият е вече не само мюсюлманинът, еврейният или принадлежащият към западната църква християни, но и говорещият друг език, свързаният с друга историческа традиция гърк, сърбин и румънец. При очертаването на образа на Другия изключително активна роля играят историческите сюжети, които в много случаи се допълват с някои митове. Проявява се в редица случаи и избирателно отношение към миналото, помагащо за възвеличаването на Своето, на своята история, царе, култура и народ. В повечето случаи доказването на предимствата на Своето става за сметка на образа на Другите, които е трябвало да имат по-малко славни и достойни царе, по-слаби във военно отношение държави, по-непривлекателни представители на етническата общност. Това съпоставяне, довело естествено до противопоставянето на образите, е може би най-осезателно при случая с образа на гърка, който през епохата на националното утвърждаване на българите е трябвало да бъде натоварен с най-негативни щрихи поради опасностите от гърчеене. Именно сравнително по-ранното навлизане на гръцкото общество в новите социално-икономически отношения предопределя относително по-ранното формиране на гръцката национална идентичност, носителите на която за известен период се превръщат във Враг номер едно за идеолозите на българското национално движение. Това определя и фактът, че именно при очертаването на негативния образ на гърка, а не на владетеля османец, се полагат най-много усилия от страна на българския елит в усилието му да консолидира българската общност около „изконните“ ценности, за което той изгражда българската национална митология легитимираща общността както пред Другите, така и пред Своите. Паралелно с отрицателния образ на гърка продължава да съществува до средата на XIX век

и образът на гърка в ролята на Престижния друг, като за редица български интелектуалци основно значение продължава да има гръцкият пример в културното, общественото и политическото развитие.

Върху процеса на изграждането на образа на Другия влияе без съмнение и протичащият аналогичен процес в обществата на Другите, който също не прави изключение от констатирания при всички европейски народи етап на национална самоидентификация, съдържаща почти във всички случаи момента на сравнение между Свои и Чужди и доказване на предимствата на Своето. Изграждането на националната идентичност при гърци, сърби и румънци, започнало относително по-рано поради редица геополитически, икономически и културни причини, естествено има за последица възникването на ситуации, пораждащи нахърняването на честолюбието на българите. Създаването на младите буржоазни държави на Балканите има за своя естествена последица усложняването на взаимоотношенията между българи, от една страна, и техните съседи, от друга. Подчиняването на политическия и културния живот на гръцката държава на целите и задачите на Мегали идея в средата на XIX век естествено рефлектира в отдръпването на българите, до пораждането на недоверие и мнителност, която има за своя последица уплътняването на тъмните тонове в образа на гърка след сблъсъка на българите с Цариградската патриаршия и обединяването на Патриаршията и младата гръцка държава от обща позиция спрямо българските национални искания. Аналогично явление наблюдаваме и в гръцката книжнина, в която българинът вече не е само Поробен брат, но и започва да става опасен конкурент за наследството на Болния човек. С напредъка на годините отрицателните образи на Другия започват да добиват все по-осезателен превес, като това става паралелно с изясняването на позициите на отделните страни по териториалните проблеми.

Образът на западноевропейците е многопластов, хетерогенен и поливалентен, но като цяло е много по-положителен от образа на гърците, с които ние се съизмерваме и с които Ние се сравняваме с цел да си създадем по-високо самочувствие или обосновем аспирациите си. За българите западноевропейците са по-отдалеченият Друг, при изграждането на образа на който не играе роля сблъсъкът на националните платформи, който се оказва решаващ при обрисовката на нашите съседи на Балканите. С постепенното отслабване на значимостта на религиозния идентификационен маркер през XIX век западноевропейците

все по-често попадат в категорията на Престижния друг и се превръщат в модел – носител на чертите, които се стремят да формират у своите сънародници българските идеолози. Разбира се позициите на някои западноевропейски държави в подкрепа на Високата порта рефлектират в негативните черти на техните образи в българските текстове най-вече след Кримската война.

Изграждането на образа на гърците и западноевропейците показва една силна тенденция към селективност, тъй като всеки един от авторите, воден от своите собствени виждания поставя акцент на една или друга щриха от образа на Другия. Този образ не е обективен и не винаги отговаря на действителността, той е схематичен и има само частична познавателна стойност. Натоварен е с много положителни или отрицателни черти, които зависят от конкретните образователни, научни или политически проекти на дадените автори на текстовете, послужили ни за извор.

Надя Христова Данова е родена на 03.03.1942 г. в гр. София. Завършва история в СУ „Св. Климент Охридски“ през 1964 г. През 1968 г. получава докторска степен, от 1980 г. е доцент, от 1995 – професор, доктор на историческите науки. Работи в Института за балканистика при БАН. Чете лекции в СУ „Св. Климент Охридски“ и НБУ. Автор е на книгите „Националният въпрос в гръцките политически програми през XIX век“ (1980), „Константин Георгиев Фотинов в културното и идейно-политическото развитие на Балканите през XIX век“ (1994), „История на Нова Гърция“ (съвместно с Апостолос Христукудис, 2003).

Коментари (2)

- 16-12-2014|Златко

В казармата имаше един такъв любвеобилен поздрав, с който старите кучета посрещаха новобранците: „Ще ти изпия мозъка!“

Винаги съм се питал откъде ли се е пръкнала пък тази тъй по нашенски великолепно простотия. И едва сега, след като се зачетох малко по-внимателно в този текст на Надя Данова, започвам да се замислям на сериозно: а дали това не е едно от най-важните послания, с които ни закърмват още от училищната скамейка? Смешно, а...

- 25-12-2014|Златко

Получих (от Одеса) един прелюбопитен коментар, който публикувам тук без каквито и да било редакции. Не че разбрах особено много от написаното (или пък онова, което разбрах, едва ли ще се понрави на автора му). Впрочем, нека не престъпваме границите на добронамереното гостоприемство...

Ето и самия коментар:

Не е така! Училищната скамейка е способна да внуши много неща, но в случая тя не е виновна, защото младия войник не е Другия национално. Това, за което пише госпожа Данова, е следствие на етногенеза и на националната менталност. „Свой-чужой“, „Они-мы“, „Наш – не наш“ — тези понятия са в основата на пасионалната теория на Гумилев, признана от целия свят. Статията на госпожа Данова е чудесна, но без оглед на Гумилев, който дори не е споменат в статията, не може да бъде осветлен този въпрос, не може да бъде разбрана природата на Другия. Религиите нищо не определят – простор на „свобода совести“ беше в Великая Степь и при хуните, и после в Золотая орда, когато Патриаршията имала дори свое представителство в столицата Сарай, а в Степите имало много християни, дори някои от синовете на Хана бяха християни (м.б. и българския цар Чака, женен за дъщерята на Тертер I да е бил кръстен), а княз Александър Невски беше побратим на татарския принц... Не в религията трябва да се рови-копае. Цялата работа е в това, което Гумилев обозначава с термина „КОМПЛИМЕНТАРНОСТ“ – т.е.

родство душ, близка духовност. Вернадски го определя като **БИОЛОГИЧЕСКА ЕНЕРГИЯ** с индивидуална /кажи национална/ вибрация (Гумилев – „етническое поле“). Както съвпадат честотите на люлеенето или честотите на радиовълните, така съвпадат или не съвпадат честотите на етническите полета. И тук е най-важното, че тези честоти не се променят, те са зададени от космически тласък в момента на зачатие на етноса. Когато честитите се променят – значи се променил етноса, родил се нов етнос, и стария е станал само компонента в новия. Честотите са зададени от Провидението, и дори решенията на Политбюро ЦК КПСС или БКП не можеха да влияят на тях. А това, което е отразено в литературата – то е пропагандистска работа, нищо повече. Вземи Раковски: ту слави хрисовулите на султана, ту проклина Патриарха... Авторите не знаят пасионалната теория и правят „открития“ в рамките на „задачи текущего момента“. Има момент през Балканската война 1912 г., когато гърците стават съюзници на българите (и обратно), но след два-три месеци, когато разбират намерението на Фердинанд да стане император в Цариград, те сменват пропагандата си. Така беше вечно: винаги освен храбрите воски работел и „спецотел по разложению войск противника“. Този отдел и при Александър Македонски ту проклина, ту ласкае азиатските противници. Ту Александър осмеева персийския цар Дарий, ту после са жени за согдианка (кажи българка). „Политическая целесообразность“ – и менталност на народа, това са различни величини.

Само онова, което е в народните песни, – то е има частични искренни прояви на вродените национални чувства, там горедолу точно (но често и ситуативно) наблюдаваме симпатии или антипатии към съседите, заложили както солта в супата още в момента на раждането на новия етнос. И тази степен „насоленности“ не се променя 1200-1500 години, независимо в каква държава живее етноса: капиталистическа, социалистическа, тоталитарна, демократическа или евросъюзно-имперска начело с така Меркел (която е ту комсомолка, ту дъщеря на пастора, ту безбожница, помагаща

на украинските нацисти. Колебае се „вместе с генеральной линией партии“, както казваха в Брежневските времена). Пасионарните тласъци не са постижими инак, освен чрез познанията на енергията от космоса.

А литературните творби – това вторично явление, почти винаги конюнктурно. „Почти винаги“ – не винаги.

На руски ще го кажа, – „грустно“, че професорката в българския университет не знае за Гумилев, който най-конкретно проследява българския етнос от момента на раждането му, дори и в периода ИНКУБАЦИОННИЯ, който протица в хунската атмосфера (хунската етническа супа). От кого друг ще чуят студентите за пасионарната теория. Знаете ли, господин Златко, че Антон Дончев каза: „Да бях знаел Гумилев по-рано, моя роман „Сказание за зан Аспарух би бил написан другояче...“ А сегашните гръцките негативни „портрети“ на българите, поместени в гръцките учебници, не е нищо друго, освен „перепев“ /рус/ на византийските и европейските автори, които се мъчеха да „оправдаят“ своите поражения от хуните... И ги описвали като страшилища. А китайците, макар са врагове на хуните, казват за тях, че са били най-културен народ в Азия. Поети...

Нещо като дребно наблюдение...

Автори: Различни граждански активисти

Този текст – комай предвиден по-скоро за бъдещи изследователи, отколкото за днешни читатели – има за цел да запечата в един вид „ментална снимка“ умонагласите на днешните сънародници (да напиша ли „на времето, в което живеем“, за да разкрия пък своите собствени предразсъдъци?)

И така: при публикуването на тази петиция във Фейсбук се е получила поредица от прелюбопитни коментари. („Без коментар“ – от моя страна).

П.П. Ах, да – петицията я подписах, във всеки случай! И за всеки случай. Някой ден тия неща ще имат значение. Ако не на тоя свят, то в някой друг, който и да е той.:-)

До Българската общественост

До Законодателната, Изпълнителната и Съдебна власт

До всички медии

ОТКРИТО ПИСМО

Уважаеми сънародници,

Ние, подписалите това писмо, не сме партия, нито организация с етническа насоченост. Ние сме представители на ромския етнос и българския народ, възмутени от опита за създаване на етнически проблеми и загърбване на действителните. Ние имаме подозрения, че обществеността е държана в подчинение и заблуждение именно чрез такива изкуствено създадени проблеми. Притеснени сме, че един и същ модел на поведение спрямо гражданите на България се използва много пъти и той е етническа нетърпимост. От това страда както нашия етнос, така и нашия народ. Затова искаме гласът ни да се чуе. От години се налага мнението, че ромският етнос не работи, не е образован, не плаща смет-

ки и живее от социални помощи и битови престъпления. На всичко отгоре остава ненаказан и ползва специални привилегии. Това обществено мнение е така твърдо наложено, че се приема за категоричен факт.

Истината е, че нито университетите, нито социалното министерство, МВР или Енергоснабдяване водят статистика по етническа характеристика. Имаме цялото основание да подозираме, че това мнение е наложено медийно, необосновано и е време да бъде развенчано. Изказваме нетърпимост към идентифицирането на целия етнос с една малка част от него, живееща бедно, на ръба на оцеляването, без елементарна възможност да се интегрира равностойно. Това са хората от най ниската социална група, хора, които трябва да избират между това да си купят хляб или да платят тока си. Ние осъзнаваме, че бедните, изхвърлени от обществото хора, от какъвто и етнос да са, са евентуален бъдещ контингент на престъпност и неграмотност. Но заявяваме, че по-голямата част от ромската общност е достатъчно интегрирана и трябва да бъде забелязана. Държим да отбележим, че за да бъдем интегрирани, сме положили много повече усилия от останалите етноси и знаем колко е трудно на хората, които не са успели. Интеграцията не означава отказване от език, култура и религия, а адаптиране към мнозинството, заедно с етническите характеристики. Всеки от нас може да разкаже за физическо насилие над себе си или част от семейството си, за дискриминационно отношение на работното място или в училището. Затова за нас е абсурдно да ни се приписват привилегии и права, които нямаме. Ние осъзнаваме, че слабите имат нужда от помощ, че силните са такива, за да я дадат. Затова искаме да помогнем на онази част от обществото, която е на дъното в икономическо и социално отношение. Молим за съдействие всички, които са съгласни с нас. Бяхме свидетели на нарушаване изконни права на хора от нашия етнос, като право на дом, (бяха разрушени домове и оставени на улицата много хора, между които деца и инвалиди), право на здравно обслужване (министър на здравеопазването отказа да обслужва ромски махали – което според нас е пореден опит за разделение). Същевременно тези действия бяха придружени с преиначаване на информацията, с цел търсене на подкрепа от обществеността. Ние мислим, че такива действия не решават проблемите, а ги задълбочават. Мислим също, че заблудата на обществото е още по-голям проблем. Притеснява ни фактът, че такива акции често са съпътствани от други събития, оставащи встрани от погледа на обществеността. От-

казваме категорично да бъдем използвани за манипулиране на гражданското общество. Няма да се съгласим да бъдем приемник на омраза, предназначена да подпомага манипулаторите на българския народ. Ще демонстрираме принадлежността си към българския народ винаги и навсякъде. Заявяваме, че ще следим за явни лъжи, изнесени в медиите и ще правим всичко възможно за разобличаването им. Искаме да се знае на първо и единствено място, че БЪЛГАРИЯ за нас е всичко – дом, Родина и отечество – и сме готови на всичко, за да я браним дори с цената на животите си в името на истината и справедливостта, и в името на целокупния Български народ! Ние знаем какво значи „Съединението прави силата“!

Уважаеми Държавници,
съдействието, което търсим от вас е следното:

1. Създаване на правила при поднасяне на информация в медиите, които да парират възможността за налагане на етническа, религиозна и всякакъв друг вид омраза.

2. Прозрачност и популяризиране на условията за социални помощи, както и контингента, който се възползва от тях. Искаме да стане ясно на обществото, че няма различни закони за социална помощ според етническата принадлежност.

3. Прозрачност и популяризиране на извършените и разкрити престъпления, както и процентното отношение на нашия етнос в престъпния контингент.

4. Прозрачност и популяризиране на неплатените дългове към електрификация, топлофикация и процентното отношение на ромския дял в това.

5. Създаване на правила за изява на политически ангажирани лица, които да елиминират националистически, етнически, религиозни и други конфронтации. Съответно адекватни, еднакви за всички наказания за престъпване на тези правила.

Имаме ясна представа, че такова съдействие няма да разреши проблемите на нашия етнос, а ще изясни мотивите за създаване на омраза към него.

Уважаема общественост,
от вас търсим съдействие за следното:

Нещо като дребно наблюдение

Приемете ни като равноправна част от гражданското общество, която плаща дълговете си и споделя същите несгоди на държавност, които и се налага да търпите и на вас!

Бъдете съпричастни към желанието ни хората в България да бъдат информирани и да живеят достойно!

Най-лесно се управлява беден и неинформиран народ.

С уважение и надежда!

Писмото е по идея на група във Фейсбук с 2700 членове и е подписано от инициативен екип от 100 души.

	Име	Град	Дата
1.	Зорница Рагьова	Мюнхен	2014-12-10 21:50
2.	Евгени Евгениев	Лом	2014-12-10 21:54
3.	Silvia Asardjieva	Howell	2014-12-10 21:58
4.	Борис Борисов	Видин	2014-12-10 22:05
5.	Дико Йорданов	с.Драчево	2014-12-10 22:05
6.	марин христов марков	мадрид	2014-12-10 22:22
7.	gusan chaushev	simitli	2014-12-10 22:27
8.	Христо Николов	Самоков	2014-12-10 22:49
9.	Георги Благоев	София	2014-12-10 23:08
10.	Николай Башев	София	2014-12-10 23:20
11.	АНГЕЛ РАШКОВ	ПЛОВДИВ	2014-12-10 23:31
12.	Емил Николов	Бяла	2014-12-10 23:32
13.	Найден Данчев	Своге	2014-12-11 00:20
14.	Ташко Кирилов	Монтана	2014-12-11 01:09
15.	Натали Ачкова	Лом	2014-12-11 05:07
16.	plamen asenov	wrgasa	2014-12-11 05:57
17.	Камелия Божинова	Червен бряг	2014-12-11 06:01
18.	Sergey Spasov	Saarlouis	2014-12-11 06:22
19.	stiliqn iordanov	montana	2014-12-11 06:32
20.	Ели Христова	Нюрнберг	2014-12-11 06:54

Годишник „Либерален преглед“ – 2014 (септември – декември)

21.	Герасим Герасимов	Мюнхен	2014-12-11 08:02
22.	Евелина Иванова	Кресна	2014-12-11 08:11
23.	Йоана Каменова	Мездра	2014-12-11 08:36
24.	Юлия Илиева	Сандански	2014-12-11 09:06
25.	петър колев	софия	2014-12-11 09:29
26.	Румен Димитров	Благоевград	2014-12-11 10:00
27.	Aleko Asenov	Liege	2014-12-11 11:16
28.	Саша Кирилова	Разлог	2014-12-11 12:16
29.	Анели Христов	Козлодуй	2014-12-11 12:22
30.	Radoslava DIMITROVA	BLAGOEVGRAD	2014-12-11 13:08
31.	sevda karaivanova	sliven	2014-12-11 14:02
32.	Thomas und Marija Pallas	Berlin	2014-12-11 14:33
33.	ГЕОРГИ ЖЕЛЕВ	КАРНОБАТ	2014-12-11 15:44
34.	Светла Димитрова	СОфия	2014-12-11 18:15
35.	Бисер Петков	Тетевен	2014-12-11 18:33
36.	юлия илиева	Блавоевград	2014-12-11 19:31
37.	Даниел Димитров	с. Малорад	2014-12-11 19:37
38.	Ангел манушев	Ирапетра	2014-12-11 20:45
39.	ГАЛЯ ЛАСКОВА	ВАРНА	2014-12-11 20:56
40.	Georgi Atanasov	Ankaran	2014-12-12 01:12
41.	Деница Сачева	София	2014-12-12 04:05
42.	Национален център за развитие на ромите в България	София	2014-12-12 05:19
43.	Атанаска Генова	София	2014-12-12 09:09
44.	венцислав ангелов	русе	2014-12-12 09:24
45.	elvira skumba	katerini	2014-12-12 09:26
46.	Петър Цурев	Ракитово	2014-12-12 14:19
47.	Александър Кирицов	София	2014-12-12 15:49
48.	tania decheva	rim	2014-12-12 16:00
49.	maya useinova	sandanski	2014-12-12 16:58
50.	mendo useinov	sandanski	2014-12-12 17:00

Нещо като дребно наблюдение

51.	kamen slavchev	roma	2014-12-12 17:42
52.	Митко Чакалов	Берлин	2014-12-12 17:50
53.	Zarko Chankov	Haskovo	2014-12-12 18:09
54.	Desislava Mancheva	avenches	2014-12-12 19:15
55.	Galina Genova	Selo. Manastiri6te	2014-12-12 20:02
56.	Красимира Борисова	Видин	2014-12-12 20:13
57.	bilqna kirilova	vidin	2014-12-12 20:28
58.	Sonyа Georgieva	Neunkirchen	2014-12-12 21:28
59.	Асен Мартинов	Милано	2014-12-12 22:27
60.	Галя Мартинова	Милано	2014-12-12 22:28
61.	стефан стефанов	самоков	2014-12-13 07:09
62.	Мехмед Алиев	Враца	2014-12-13 09:16
63.	Борислав Борисов	Козлодуй	2014-12-13 09:33
64.	Ива Йотова	Нотингам	2014-12-13 09:59
65.	Рифат Рифат	Добрич	2014-12-13 10:27
66.	Евгени Михайлов	Русе	2014-12-13 12:17
67.	Анета Мутишева	Берлин	2014-12-13 13:40
68.	Zhivko Dimitrov	К-к	2014-12-13 18:26
69.	Тихомир Тачев	Балчик	2014-12-13 20:43
70.	София Вълчева	София	2014-12-14 04:26
71.	Стефан Панайотов	Сливен	2014-12-14 06:48
72.	Zamfir Ivanov	Berlin	2014-12-14 09:57
73.	Ива Маринова	Vaesrade	2014-12-14 12:06
74.	Марта Георгева	София	2014-12-14 13:51
75.	Кунка Ангелова	Стрелча	2014-12-14 14:06
76.	Гергана Георгиева	София	2014-12-14 15:13
77.	цветанка йорданова	РУСЕ	2014-12-14 15:30
78.	Йордан Благоев	Брюксел	2014-12-14 16:23
79.	liliana Sashova	vidin	2014-12-14 16:40
80.	Емилия Зулямска	Благоевград	2014-12-14 16:55
81.	Мирослава Зулямска	Благоевград	2014-12-14 16:59

Годишник „Либерален преглед“ – 2014 (септември – декември)

82.	Радостин Стоянов	Карлово	2014-12-14 19:57
83.	Димитър Минчев	Лос Анджелис	2014-12-14 20:21
84.	Irina Markova	Nesebar	2014-12-14 23:07
85.	Ивайло Любенов	Уинипег	2014-12-15 01:17
86.	георги корунов	гуарда	2014-12-15 02:19
87.	Пламен Петров	София	2014-12-15 03:15
88.	Станислава Златева	Поморие	2014-12-15 06:22
89.	Diqna Atanasova	Varna	2014-12-15 06:38
90.	Симо Ненов	Смолян	2014-12-15 06:38
91.	Десислава Николова	София	2014-12-15 08:52
92.	Атанас Асеновц	Враца	2014-12-15 10:44
93.	г m	k	2014-12-15 15:11
94.	iordan krumov	atlanta	2014-12-15 18:12
95.	Станислав Стефанов	Нюрнберг	2014-12-16 10:39
96.	Марин христов марков	София	2014-12-16 14:52
97.	Diana Simova	Lom	2014-12-16 16:18
98.	Fikret Ahmed	Frankfurt am Main	2014-12-16 16:31
...			
103.	Златко Енев	Берлин	2014-12-17 12:23

Национален Протест срещу безобразията в България

14 декември в 20:51 ·

Докато има и такива българи от ромски произход има надежда!

„Искаме да се знае на първо и единствено място, че БЪЛГАРИЯ за нас е всичко, дом, Родина и отечество и сме готови на всичко за да я браним дори с цената на животите си в името на истината и справедливостта и в името на целокупния Български народ! Ние знаем какво значи „Съединението прави силата“!“

Наистина е крайно време да се сетим какво пише на герба ни!

Bobi Blagoev Засрамете се бе.Циганите ни избиват, вие ми качвате някакви декларации.

Milen Milkov Плюят ни в лицето и ни лъжат че вали дъжд, ние виждаме делата а не вярваме на разни петиции.като видяха дебелия край пуснаха тая петиция да разколебят народа! мангалите трябва да бъдат сложени на място и виновните за насилието да бъдат наказани!

Krasimira Petkova Тези, които са интегрирани се виждат и са ни приятели, те дори не общуват с други цигани, защото нямат обща тема на разговор.Не е необходимо да ни развявате някаква петиция, ние виждаме реалността

Valentina Petrova Това не е писано от цигани. Аз не им вярвам.

Bobi Blagoev Колко е важно да се определиш като циганин???? Защо не Българин, а???

Atanas Ivanov Защото са български граждани, но не са българи.

Интересно защо само като отидат в чужбина изведнъж стават чисто-кръвни българи.

Но чичко Саркози, чичко Берлускони и леля Меркел вече разбраха разликата между българи и цигани и погнаха последните да се връщат оттам откъдето са дошли. И за тях интеграцията се оказа „Мисията невъзможна“.

Вера Андреева Не видях никъде колко цигани са се подписали под това изявление/ писмо.

Stefka Ganeva Ахааа, видяха „дебелия“ край на сопата и започнаха изявления и петиции...циганска му работа ...сега остава и да им повярваме и да започнем да прощаваме...

Яростен Изверг като има такива ромски професори да вземат да направят нещо по въпроса вместо да ми пишат тия измислени писма.

Evgenia Damianova Staneva Уважаеми Българи, от етнически произход, България познава вашите несгоди и ви помага достатъчно! Но, защо не въведете ред и дисциплина между Вас самите? Започнете първо с това! Можете да го направите! Но, явно е по лесно да се жалвате!

Peter Peev Каква надежда има бе сульовци...?!? А бе вие мазухисти ли сте или сте природно прости...?!? Ех, че прост народ ...да те досраме наистина, че си българин като четеш такива писма.Те не стига, че ни мислят само,, доброто,, а нашите тъпогълници даже им и вярват...Ще им дам тогава един съвет-направете им тогава и на тях една партия и сложете на следващия мандат мангал за президент и да се самоунищожим като народ.Кретени големи ееййй....нямам думи

Bobi Blagoev Не навирайте на хората тук подобни помии, ако не искате да зачезнат половината ви поне присъстващи.

Suave Nikolov Ei tapanar teq profesori pone opitvat da napravqt ne6to, a idioti kato teb mogat qdat I piqt da kritikuvat I da se oplakvat.Ta iskam da ti kaja-qj si kebab4eto pii si rakiikata I ne zanimavai horata s tapoto si mnenie.

Jilly Ganeva Циганите не искат да учат български език! Как да повярвам, че някои от тях ще тръгнат да пишат и декларация!? И... не е ли късно вече за всякакви декларации на фона на диващините им спрямо българите?!

Валентин Иванов Допреди 25 години циганите почти по нищо не се различаваха от българите, освен по естествения си мургав тен. Кой ги отдели от цивилизованото общество и ги направи маргинали? Не сме ли виновни всички за това? Най-лесната работа е да ги захвърлим в гетата като изкупителни жертви на прехода и да си казваме: „По-добре е те да бъдат неграмотни и безработни, отколкото ние. Те могат да се оправят сами, ама ние ще можем ли?!“

Viktoria Peneva Никакво отстъпване, а настъпление и към парламента, с искане обяснение от техните правозащитници Местанчовци, бат Сали и др.каде са парите за интегрирането им между нас? Там се крие расковничето на проблема ни.

Пейчо Драгиев Ай сиктир

Stefka Ganeva най-точния и кратък коментар...

добринна Кондакова Имат изконно право на незаконно жилище ли??? Ползват здравно обслужване и за щяло и нещяло бърза помощ.А тези учени недоучени явно(1 ли сто) искат в медиите да има правила на исказ -на това му се казва цензура По добре да започнат да работят със своята етническа група, защото пропастта с всички останали групи се увеличава И явно прага на поносимост у хораота е достигнат

Bobi Bobchev Бла, бла

Vasil Jordanov Евала вече ги обичам, на 800 хиляди 100 или 200 завършили училище яко, вече виждам светлина в тунела

Diana Ivanova от 7-800 000 цигани със сигурност има 100-на които са се образовали и искат нормалните неща. само че.... нещо не им вярвам. има и турци, които казват, че България е тяхната родина и много я обичат и биха умрели за да я защитят от агресия, но ...не им вярвам и на тях и сигурно имам причина

Dinko Velikov Богатите цигани стоят в основата на всичко, а те са престъпници! Не е само цар Киро!

Mariana Mihaylova Иска ми се да вярвам в тези думи, защото живеем в една държава и се нуждаем от мир, сигурност и надежда за по-добър живот!

Добромир Тодоров Това е писано от продажен българин то е ясно ама да ми казва циганина че ще брани с цената на живота си е вече чашата официално преля няма да търпя такова нещо

Деградирала Работа тези проблеми наистина се създават и раздухват с цел да се отметне общественото внимание от доста по-належащи въпроси. В общи линии с циганите никой няма да се оправи, защото държавата ги пази, а всичките тях пичове където са се разписали коментари по фейса със сигурност няма да ги спрат. Сега вече и ЕС постоянно натиска да се интегрират, което още повече насърчава родните дебили да водат политика за „интеграцията“ в общи линии да си ги пазат като кошнички с гласове.

Все пак ако циганите се подтиснат по некакъв начин току виж се получили едни нормални избори в държавата и може нещо да се промени, което е изгодно за нас, но за никой друг

Stefka Ganeva Да, започнахме да се занимаваме с цигански работи, а в този момент ВСС си гласува тайно коледни бонуси, Цацаров иска, иска нечий имунитет ...и млъкна, толкова беше ...лекарите продължават да ги нападат ...дори и българи...за проучването и добив на шистови газове – нито дума....ББ се „утрепа да прави тигели“ София-Брюксел, едно казват, друго вършата за циганите??? ще пошумим, ще пошумим и ще се укротим...иначе как сме стигнали до това дередже...всяко чудо за три дни.

Emiliya Tsoneva всъщност беше време да излязат с извинение ...

Emiliya Tsoneva е, такова изкривяване на действителността не бях виждала ...

Elle Dimitrova Кой сте вие бе..колко сте двама или двеста дори няма значение...както при вас така и при нас-Една птичка пролет неправи.

Димитър Димитров Я се ебете и писмото е написано с правописни грешки даже.

Любослав Ангелов Мирише ми на БХК!

Пламен Гложенски Цигани пребиха преди седмица един бивш военен в местността „Нежовец“ близо до Плевен. Човекът е в болница със счупени ребра.

Stelian Danailov ХА ЦИГАНИ И ТУРЦИ НИКОГА ВЯРА ДА НЯМАШ.

Tonik Aleksiev Господ...и толкова злоба...

Luben Kutsarov Расизмът, омразата, неспособието и ниското ви образование ви избиват. Интеграцията не е да затвориш едно малцинство в гетото а точно обратното. Я си представете че утре детето ви трябва да отиде на училище където децата на Bobi Blagoev и Milen Milkov (изявените расисти) ще го спукват от бой и ще го тероризират

Десислава Николова Съгласна съм, че циганите имат трески за дялане, но моля ви хора не се превръщайте в Фашисти. Ако държавата се грижи циганчетата да учат и промени системата за социалните придобвки, които взимат. Ходят на училище, ходят на детска градина получават помощи, ако ли не не получават нищо. Проблема е, че цялата ни система е направена така да ги държат необразовани, както турците, така и циганите, за да имат твърд електорат!! Няма как да се интегрират тъй като общественото мнение е насочено против тях! Това е!

Инженер Пламен Андреев Друмев по-скоро защото не желаят да го направят

Александър Атанасов на мангалите трябва да се припомни онзи случай от 90-те когато бопаджийите правят на мармалад целия квартал Столипиново в Пловдив...и сега трябва да стане същото но не в един квартал а в цяла България.

Ростислава Жекова I pette iskaniq pokazvat nepoznavane na etnosa da he govorin che parvotoo vodi do cenzura.

Krasimir Asenov бхк уйдурма

Nikolay Gegov Озаптете си електората за да не се налага да го озаптява някой друг, престанете с кражбите на ток, вода, дърва и от домовете на хората, ако продължавате на някои ще му изпуснат нервите и ще стане мазало. Така, че опичайте си акъла, да не стане късно.

Aleksandar Boguev Ciganina si e ciganin tova e

Ivan Hristov Minov Сигурно някой е за бой, но го отнасят невинни хора! А оня хитрец в министерството вместо да иде ТОЙ във Факултата и наложи репа за шокане ще ми бега по мантинелата и ще се прави на путриот! Точно ЗАРАДИ „менистрите на зравеопразването“ е изперкал

оня народ. Боклукът е горе, не долу и само ГОЛЯМА МЕТЛА оправя работата.
<http://freeinf.wix.com/.../www.../groups/pulenkontrol/>

Error 404

FREEINF.WIX.COM

Daczo Dimitrov http://www.zdravnitza.com/a/nav/news/s/s/news_id/6392

Един баща моли цяла България: Моля ви само за употребявани дрехи и...

ZDRAVNITZA.COM|ОТ НЮ ЕС НЕТ ЕООД – WWW.ZDRAVNITZA.COM
-OFFICE@ZDRAVNITZA.COM

Daczo Dimitrov Правото на дом е когато е строен по план и законно.
Бият и колят и искат награда..Безочие.

Любен Буфера колко пари взехте за тази долна лъжа?

Харесвам · Отговор · 15 декември в 18:39

Източник на петицията

Източник на разговора от Фейсбук

Обичаят сюннет

Автор: Ибрахим Карахасан-Чънар

Обрязването е стара семитска практика, позната от дълбока древност. Тази практика, която по своята същност е хирургическо прекъсване с упойка на препуциума в горната част на мъжкия член, е станала част от някои религии – главно в исляма и юдаизма. Предполага се, че това е своеобразна форма на жертвоприношение и по своята същност е една съкровена традиция и незабравим миг в живота на мъжа.

В юдаизма обрязването е символ (печат) на завета между Йехова и Авраам. Бог заповядал на Авраам (Ибрахим в мюсюлманската традиция) да обреже себе си и потомците си от мъжки пол – Исмаил (праотецът на арабите) и Исаак (праотецът на евреите). Така той изпълнил заръката на Господ: „...всеки между вас от мъжки пол да се обрязва. Да обрязвате кракожието на плътта си; и това ще бъде знак за завета между мен и вас. Всяко мъжко дете между вас във всичките ви поколения, като стане на осем дена, трябва да се обрязва, както роденото у дома ти, така и онова, което не е от твоето потомство, купено с пари от някой чужденец.“ (Битие, Глава 18). По времето на Мойсей (Муса) и след даването на Закона (скрижалите), обрязването става задължение за всеки еврейин – белег, който да ги отличава като народ.

Този ритуал също има специално значение в исляма и се нарича „сюннет“ (хитан на арабски). Въпреки, че няма никаква постановка относно обрязването и не се споменава в Свещенния Коран, сюннетът е посочен в Хадит (Житие) и е един от отличителните белези, от символите на исляма. В един от хадисите ислямският пророк Мохамед казва следното: „Има четири неща, които са присъщи на всички пратеници на Аллах. Те са: обрязването, почистването на зъбите, парфюмирането и женитбата.“

В хадисите на пророка Мохамед се съдържат различни примери и разпоредби, свързани с обрязването. От тях научаваме, че обрязването води своето начало още от времето на пророка Ибрахим, който на стари

години бил обрязан по заповед на Всевишния Аллах. Но вероятността да води своето начало от първия пророк Адем (Адам) също е голяма. Според основните източници на юдаизма – Теврат (Тора) и на християнството Инджил (Евангелие) – обрязването също е задължителен ритуал за привържениците им. Според някои предания част от пророците (пейгамберите) – в това число и Мохамед (Саллаляху алейхи ве селлем) – са се родили обрязани.

Сюннетът е болезнен акт, но той се основава на ислямския принцип, който гласи: „Причиняване болка на някое живо същество е разрешено само тогава, когато болката поражда полза за живото същество и ползата е по-голяма от болката“. Ако вземем предвид ползата от обрязването за здравето на човека, ще видим, че тя далеч надхвърля болката. Друг е въпросът за духовната полза и че вярващият трябва да се подчини безусловно на повелите на Всевишния Аллах. Ето защо мюсюлманите тачат тази съкровена традиция от векове и не изпитват никакво колебание при извършването и. Напротив, дори това е много важен момент в живота на всеки мюсюлманин и е гордост за него.

В ислямската правна система (Фъхх) не е посочена определена възраст, в която трябва да се извърши обрязването, но е прието децата да бъдат обрязани между 7-10 години. При мюсюлманското население в България обрязването се извършва най-често в първите четири години (препоръчително е до 6-7 годишна възраст). В нашите земи ритуалното обрязване на момчето по канона се нарича сюннет, но понякога в литературните източници и народния фолклор се използва и варианта сюннет-дюгюню (дюгюню, със значение на „сватба“). В отделни случаи, обрязването се извършва до четиридесетте дни от раждането на детето (кърк ичинде) или когато навърши 2-3 месеца. Така постъпват семейства, на чиито деца животът е застрашен от ранна смърт. В този смисъл се вярва, че сюннетът ще предпази детето от враждебните действия на злите духове – джинове. Съществува и убеждение, че колкото е по-малко на възраст детето, толкова то по-лесно преживява интервенцията на церемонията и периодът след това преминава без здравословни усложнения за него. Някои приемат, че момчето трябва да се сюнетира при навършване на нечетен брой години, в противен случай, когато създаде собствено семейство, няма да има синове.

Важността на обрязването се приема от всички мюсюлмани и те още от ранна възраст внушават това на малките момченца. Родителите

са длъжни, да обяснят по достъпен начин на детето си значението на този акт. Например на момчето му се казва, че трябва да бъде обрязан за да бъде истински мъж, да стане силен, за да бъде обичан от хората и Създателя си, че няма да го боли много и т.н. Затова в повечето случаи децата преди обрязване са радостни, засмени и с трепет очакват мига, в който ще прескочат границата на мъжествеността. Родителите и близките също помагат на децата в тази нелека ситуация, като допринасят за празничната атмосфера – извършва се дуа (молебен), правят се сватби и „мъжът“ бива обграден с много подаръци и внимание. По този начин – ако детето е във възраст, в която осъзнава нещата – този ден остава като един от най-незабравимите мигове в живота му. По-нататък, осъзнавайки духовното и медицинското значение и ползата на този акт, той го приема още по-присърце.

Изпълнението на обряда Сюннет изисква предварителна подготовка: избор и купуване на подходящ плат за ушиване на специално облекло на момчето (обикновено атлазено), приготвяне на нови постели и завивки, в което то ще прекара периода на възстановяване; закупуване и приготвяне на продуктите за угощение на гостите; символичен подарък за последните – обикновено у нас на тях се подарява бяла сувенирна шапчица с аксесоари по нея – стъкълца, седеф, пера и т.н. Съгласно наложилия се мюсюлмански обичай всички разходи се поемат от бащата на детето.

Преди началото на празника семейството трябва да си избере кювре (кювре сечими) – лице, което по своето положение съответства на сагдъча на сватбеното тържество (обикновено това е брат на булката). Избират го измежду най-близките родственици, като това може да бъде чичото (брат на баща му) или някой от неговите синове. По своята обредна роля този персонаж е тъждествен на кума-кръстник в християнската култура, но при мюсюлманите неговото право не се предава по наследствена линия. Той може да бъде и най-добрият приятел на бащата, който не е свързан със семейството по кръвно-родствена или съребрена линия. Кювретото има задължението да приготви дрехите, в които детето ще бъде облечено непосредствено след церемонията.

Традицията изисква да се определи и кахведжи. Той е длъжен да обходи всички домове на близки, съседи и познати, и черпейки ги с кафе да ги покани на тържеството. Всеки, който е посетен, възнаграждава вестителя с някакъв армаган. Връщайки се в дома на стопанина, кахве-

джията сварява кафе, което поднася на пристигащите гости, а те от своя страна се обръщат към бащата на детето с благословията: „Нека твоят празник да бъде благословен!“ За тържеството се канят и музиканти, а на покрива на къщата се слага знаме.

В деня на обрязването се бие барабан (Кърджалийско, Хасковско), с който се обявяват „божиите чеда“ за церемонията. На сутринта домашните взимат дрехата, в която трябва да бъде облечено избраното момче, и я завързват на възел. Други деца я поемат и под звуците на барабана с песни се отправят на обиколка из съседските домове. След това връщат дрехата и с помощта на кювре обличат момчето. В миналото кювре е отвеждал момчето на кон до уреченото място. Там предварително заколвали животни (овен, коза) и са приготвяли угощение. Задължително слагали сапун, квадратна постелка от тънка материя, сладкиши за гостите, сушени плодове,

При церемонията особено важна е и ролята на човекът (сюннетчи), извършващ самата манипулация. Той дава знак за започване на обряда и всяко присъстващо момче трябва да си свали връхната дреха и да остане само по панталон и риза. Кювре оголва слабините му и го държи здраво за краката. С бързи и поривисти движения на ножа, под ударите на барабана и в съпровод на четенето на мевлюда (жития на пророка Мохамед) сюннетчи извършва обрязването. Веднага след това той си измива ръцете със сапун, който символично пречисва от евентуален досег със зли сили.

След приключването на същинската част от обрязването, детето се оставя на покойствие. Сюннетчията от своя страна обхожда присъстващите със сребърен поднос в ръце, върху който се поставят пари и дарове. За мюсюлманите обрязването е особена граница в живота на всеки индивид от мъжки пол, свързана с периода на неговото възмъжаване, обозначаваща предел, отделящ го от детството. Хората съветват обичайно момчетата така: „Сега ти си минал през сюнета, не си малък, станал си юноша!“

В последно време се наложи тенденцията обрязването да се прави за цяла група момчета (Сюннет Байрам). Особено ревностни в това отношение са в регионите на Шумен, Силистра, Кърджали, Гоце Делчев, Якоруда, Самоков и някои други селища. Това превръща сюннета във всеобщ празник – казват, че по своята тържественост и разточителност той е едва ли не по-голям празник от сватбата. Често Сюннет Байрама (или

Сюнет дюгюню) приключва с музика и песни, мазни борби, конски кушии и общи трапези.

Обредът в еврейската култура се нарича бирит (биркат) мила („благословия на обрязването“) и се извършва на осмия ден след раждането на дете от мъжки пол. По изключение се допуска болнавите и слаби деца да се подлагат на операцията до 30 дни след раждането си. По принцип в първите седем дена от своя живот момчето е винаги обект на повишено внимание от страна на неговите родители, които усилено се приготвят за тържествената церемония.

В навечерието на празника *la noche de la semira* (нощта на шемира (бдението) или още *fijola* (вероятно от португалски произход, със значение на „момче“), в дома на новороденото поканват на богата трапеза моела (сюннетчията) и други гости, представители на местното духовенство. Сандак-ът (лице, изпълняващо функция, подобна на тази на кръстника, обикновено дядо по бащина линия на момчето) и неговата съпруга – сандака-та са главните обредни персонажи. Следвана от другите жени, сандака-та го внася в стаята с гостите и на прага на вратата го предава в ръцете на сандак-а. Той обикновено седи на определен стол, държейки новороденото на коленете си над голяма бяла възглавница. До него се поставя и друг стол, който остава празен – той е предназначен за пророк Илия (Елияну анави), който се явява „патрон“ на церемонията. Макар и невидим, той дава своята благословия за детето. Церемонията може да се проведе и в синагогата, като там сандак-ът поема детето през прага на молитвения дом, тъй като жените не присъстват на обреда.

Самият акт на обрязването се извършва от моела, който поема инструментите за манипулацията лично от ръцете на бащата. По този начин се символизира изпълнението на Божия завет – бащата собствено ръчно да обреже сина. Моелът изрича молитва и потапя пръста си в чаша с благословено вино, след което детето облизва пръста му (може би това действа като вид упойка за малкото момче). След като извършва манипулацията, моелът предава детето на жените и то се изнася от помещението. За неговото скорошно оздравяване присъстващите консумират по традиция *куартос де масапан* (бадемов сладкиш).

През следващите два дни моелът следи за здравословното състояние на новороденото. Първият петък след обрязването детето се отделя от майката, за да се постави в люлката. По този повод се организира тържество, на което се поканват и съседските деца. Те пеят религиозния

химн „Слушай, сине, бащина поука и не оставяй майчина си вяра“, а след това ги черпят със сладкиши, които са напръскани с розова вода. След цялата тази церемония се приема, че детето е приобщено към възрастовата група на подрастващите. Тук следва да поясним, че за да стане пълноправен член на общността, момчето трябва да навърши 13-годишна възраст. Тогава достига религиозно пълнолетие (бар мицва, кумплир минян) и се приема като участник в религиозния живот.

20 Декември 2014 г.

Ибрахим Карахасан-Чънар е учредител на „Турски културен център XXI век“ и „Обществен съвет на етническите малцинства в България“. Член на редколегията на списанията „Етнодиалог“, „Кайнак“, „Планета“ и „Българе“. Автор на книгите „Турция“, „Етническите малцинства в България“ и „Светът на исляма“.

Коментари (1)

- 28-12-2014|Гост

„Причиняване болка на някое живо същество е разрешено само тогава, когато болката поражда полза за живото същество и ползата е по-голяма от болката“...

Много прекрасен принцип... Точно така го усеща и 11 годишното еврейско момиченце, което – обгорено – се бори за живота си, след като терористи хвърлят по колата на баща му бутилка „молотов“ – това преди 3 дни; точно така го приема и майката от Тел Авив, чието 4 месечно бебе загина, след като палестински терорист се вряза с колата си в група чакащи на спирка на градския транспорт – а това в началото на декември... Междувременно, са убити (заколени с нож!) молещи се в синаго-

га, намушкани са патрулиращи войници, изстреляни са ракети от Газа към израелската територия и т.н. и т.н.

Много време очаквам ислямски духовник, държавник, духовен водач, учен или какъвто и да е – даzakлейми тероризма като НЕислямска проява. Бог (Аллах) изпрати много знамения на Турция – земетресения, терористични актове, обществени вълнения, безмислени жертви (не че има „смислени“!), но „вярващият“ православен Ердоган подължава преследването на всеки, който дръзне да го критикува, за да стигне до ареста на 16 годишно момче, 20 журналисти и... изказването му, че „турската преса е най-свободната в света“... Ето, такива теми, разработени от достоен мюсюлманин, бих посрещнал с радост! А относно сунета – бил съм гост на мои приятели и на мюсюлмани (в неврокопския край), и на евреи (в Тел Авив).

Ида, или за несъкрушимата мощ на мълчанието

Автор: Касиел Ноа Ашер

Ида (2013)

Режисьор: Павел Павликовски

Първото, което те поразява в „Ида“ е неговата полусенчеста, черно-бяла тишина. Респектираш се от нещо, което бих нарекла страстна строгост, в която самоличност, гняв, вина, опрощение и погребение се сливат.

Сюжетът: 60-те години на миналия век. Манастир. Млада монахиня реставрира статуя на Христос. Кадър, напомнящ мащабно платно на Вермеер: високи прозорци хвърлят концентрирана, ярка светлина в залата. Сянката от колоните... Облаци и тежка аура на тъга като отчаян смог над следвоенна Полша. Игуменката на манастира съобщава на девойката, че преди да даде обет, трябва да се види с единствения си жив роднина – леля ѝ Ванда. Момичето е отраснало в сиропиталище и не знае нищо за близките си. Тя се среща с Ванда – депресирана и цинич-

на жена – бивш прокурор от народния съд, която се рее между алкохола, безразборните сексуални връзки и постоянната цигара в устата. От нея Анна (монахинята), разбира че всъщност името ѝ е Ида. И е дъщеря на евреи. Те са убити при неизяснени обстоятелства.

Ставаме свидетели на едно голямо разследване – колкото трагично, толкова и комично в парадоксите си. Едно пътешествие, врязано право в сърцето на полския антисемитизъм и надменната полска нетърпимост към съветската „окупация“.

Невинно момиче, разкъсвано между католическата си вяра, задълженията към Бога (между другото Бог се споменава десетки пъти от устата на почти всеки във филма) и истинската си идентичност.

„Кървавата Ванда“ пък е политически интелектуалец-изгнаник, самобичуваща се травматична нимфоманка... Хейтър на старата и нова власт. Персонаж, изрисуван с трънен венец и ореол едновременно.

Между 1939 г. и 1945 г., Полша изгубва една пета от населението си, включително, ако не греша, три милиона евреи. През двете години след войната комунистите завземат правителството под опеката на Червената армия и съветските тайни служби. Много поляци, участвали в съпротивата срещу нацистите са обвинени в абсурдни престъпления, след което разстреляни или обесени.

Във филма всичко това липсва, но то е просмукано в атмосферата му: страната се чувства мъртва, населението е рехаво и самотно, настроението е на обикновени разговори, ограничени до посредствена сигурност. Като зрител усещаш, че много оцелели хора са извършили актове на предателство или прикрили безразличието си зад умишлено невежество.

Pawel Pawlikowski – известен най-вече с творчеството си в Англия, (*My Summer of Love*, *Last Resort*) работи за първи път на родния си полски език. И го прави безупречно. Дори малко смутено ще кажа, че е създал шедьовър. Зловещ и перфектен. Монохромен, абразивен портрет на една невинност, сблъскала се челно с ужасяваща лична и историческа трагедия. С един свят, „надупчен“ от вина – жестока и безмилостна.

Няма нищо излишно в „Ида“... чак до звуковия „дизайн. Особено той! Мълчанието на персонажите, чиито души все едно стъпват на пръсти, монахините над техните паници със супа... Плахите паузи, след всяко палене на цигара... Вятърът, който се носи над тайните, заровени в полските гори...

А най-завладяващият ефект се чува за микросекунда... Мек, кух, и нежно – приглушен тропот на кости. Онези 21 грама още не са отлетели...Проскърцват с несмазаните си, ръждясали панти пропити с отчаяние, неопрощение...ненужност.

Режисьорът на Ида не се подмамва от кинематографични трикове и така „спасява“ филма от клишетата на стандартна „джуиш“ драма. Бих нарекла *Ида* „Медитация върху Холокоста“. Историята, чрез двете смайващи актриси: Agata Kulesza и Agata Trzebuchowska – задава въпроса: Какво правиш с кошмарните разкрития от миналото? Изцеление или зачеркване на действителността? Остава ли ти копнеж за живот, сила за бягство сред целия този врящ, катранен казан от изкупление и грях? Отговорите са потресаващи. А Бог, Бог ...както винаги не идва на срещата.

„Ида“ е носител на 20 награди, между които в Торонто, Варшава, Сياتъл, Камеримаж и др. Също така и абсолютен победител на Европейските филмови награди 2014г. Той е и в селекцията на деветте чуждоезични заглавия, пробии за номинация Оскар.

Препоръчвам с горещ чай с ром.

Нарочен послепис:

Argentina, „Wild Tales“, Damián Szifrón, director;
Estonia, „Tangerines“, Zaza Urushadze, director;
Georgia, „Corn Island“, George Ovashvili, director;
Mauritania, „Timbuktu“, Abderrahmane Sissako, director;
Netherlands, „Accused“, Paula van der Oest, director;
Poland, „Ida“, Paweł Pawlikowski, director;
Russia, „Leviathan“, Andrey Zvyagintsev, director;
Sweden, „Force Majeure“, Ruben Östlund, director;
Venezuela, „The Liberator“, Alberto Arvelo, director.

Ето ги чуждоезичните филми, които ще се борят за Оскаровата петорка! „Българска рапсодия“ или как там му беше името...де е? Защото когато си пробиваш с лакти признание на село...Не винаги е сигурно, че ще толерират това в Града. Със занаятчийски спекулации и груба кадровишка сила не се печели уважение. Нито национално достойнство! Никъде.

Поздравления за ИДА! Джуиш темата, когато е разказана покъртително, честно и талантливо винаги е ценена! Джуиш темата освен всич-

ко си и отмъщава на дръзналите да я превърнат в арогантно печалбарство. Нека им е ясно, на нашите невръстни „търговци“!

И си позволявам да го коментирам негативно, защото е крайно омерзителна настройката на разни „капацитети“, между които и режисьора Иван Ничев, че можеш да заграбиш ДИВИДЕНТИ от всякакъв вид, като използваш безскрупулно и търгашески пепелта на шест милиона... Болна тема, каквато е еврейската. Признати ще са тези, които най-накрая се изправят лице в лице и с обратната, истинска и неудобна страна от близката българска история. И го направят максимално Талантливо. Суетните възжеления за реки от злато и бай Ганьовско прецакване просто не вървят зад „Желязната завеса“. Аз не знам дали някой от другите родни филми имаше шанс да влезе в деветката... Но ако съществуваше и процент мъжество, останало в гилдията, съревнованието трябваше да бъде между *Отчуждение* – реж. Милко Лазаров и *Виктория* – реж. Майя Виткова. Въпреки недостатъците им. И заради извън регионалния им. заслужаващ адмирации, бекграунд. Това се нарича чест и достойнство в един такъв избор. Другото, както виждаме, не заслужи и 30 сребърника ... а „стинки“ за семки.

И изобщо самолюбивите фантазми на нашенци, че може полуфабрикат да мине за гурме, са само в собствените им фрустрирани мозъчета. И тук говоря за цялостната картинка на взаимоотношения, вкусове и компрометиращо демонстриране на власт в киното ни. Дано този нарочен анти интелектуален Чернобил не пръкне прекалено много изродени плодове и в крайна сметка мъртва зона. Къде остана киното? В междуособиците, завистта, отмъщението и дребните игрички?! Това се пита?

Касиел Ноа Ашер е българска актриса и авторка.

Пред очите на Запада

Автор: Джон Грей

През октомври 1997, по време на съвместна конференция във Вашингтон, Бил Клинтън каза на Жян Цземин, китайския президент, че той се намира „на погрешната страна на историята“. През март 2104-та Брака Обама демонстрира същата самоувереност по отношение на бъдещото развитие на човечеството: присъединявайки Крим към Русия, обяви Обама, руският президент Владимир Путин поставя себе си „на погрешната страна на историята“.

Изглежда че малцина световни водачи притежават някакво знание или интерес към света такъв, какъвто той е бил преди те да са навлезли в политиката. Основният им интерес касае настоящето, скорошното минало и близкото бъдеще такива, каквито те си ги представят. Когато Клинтън и Обама обявяват, че режимите в Китай и Русия нямат бъдеще, те се позовават на събития от последния четвърт век – и най-вече падането на Берлинската стена през есента на 1989. Те разглеждат падането на комунизма като победа на определени ценности – свобода, демокрация, човешки права – които притежават универсална привлекателност и непобедима енергия. Когато правят такива твърдения, тези водачи не мислят, че всъщност се упоават на някаква спорна теория или философия. Те изразяват нещо, което се е превърнало в азбучна истина на тяхното време – един набор от интелектуални рефлексии и допускания, които самите те никога не са поставяли под въпрос.

Това всеобщо мнение отразява, в най-общ смисъл, една либерална интерпретация на историята. Всички основни политически партии и широко разпространени мнения на Запад се придържат към една увереност, според която тираниите и империите са останки от миналото, етническият национализъм завяхва, а възходът на войнстващата религия е временна аномалност. Тази увереност не означава непременно и вяра в някакъв вид историческа неизбежност; ролята на човешките решения може и да не се отрича, а потенциалът за рецидиви да се при-

знава. Но цялото мислене, оформено от тази убеденост настоява, че в дългосрочен план не съществува реална алтернатива на света, обединен около същите тези ценности. Това е мироглед, който е стоял зад огромни схеми, свързани с промени на режими и който оформя настоящите политики по отношение на Русия. Практическото следствие от него е един вид проповедническа демокрация, а основното му наследство – боклучен куп от пропаднали държави.

Разпадането на Съветския съюз нямаше почти нищо общо с разпространението на либералните ценности. Повече от всички други фактори онова, което разруши СССР и неговата империя бяха национализмът и религията. Деморализиращият военен провал, причинен от въоръжените от Запада джихадисти в Афганистан, загубата на контрол над църквата и движението „Солидарност“ в Полша, както и националистическите бунтове в прибалтийските страни – тези поражения, заедно с дестабилизиращия ефект от реформите на Михаил Горбачов и предизвикателствата, наложени от оръжейната програма на Роналд Рейгън, бяха нещата, които доведоха Студената война до края ѝ. Идеята, че падането на комунизма е било решителна победа за западните идеи и ценности – „краят на историята“ – е всъщност обратното на истината.

Студената война беше сблъсък между две западни идеологии – либерализъм и комунизъм. От началото до края си Съветският съюз беше режим на озападняване, целящ да изтръгне Русия от нейното евразийско и православно минало¹. Колапсът на комунизма беше поражение за този проект. Ако съветското наследство се окаже само един ръждив военно-индустриален географски пояс, екологическо опустошение и десетки милиони опропадени животи, то пък посткомунистическа Русия пострада от последствията на една друга западна идеология, когато неолибералната „шокова терапия“ беше наложена тук през ранните деветдесет години: катастрофалната депресия, драматичното спадане на

1 По какъв точно начин един „режим на озападняване“ би могъл да бъде отъждествен със системата, прекъснала двувековната, сравнително крехка история на реално озападняване на Русия и напълно откъснала страната от влиянието и идеите на Запада е – разбира се – нещо, което единствено авторът на този текст би могъл да обясни. Заменянето на една религия с друга, колкото и „западни“ да са били одеждите ѝ, не означава откъсване, а именно продължаване на традицията на ирационалност, мистицизъм и преклонение пред властта, характерна за повечето части от Източна Европа, които биха могли да бъдат разглеждани като приемници на византийските традиции, колкото и мъгливо да звучи едно подобно голямоформатно обобщение. Бел. пр.

продължителността на живота и мафиотския капитализъм от ерата на Борис Елцин. На този фон представата, че Русия ще продължи да се западнява, можеше да бъде единствено някакъв вид пожелателно мислене. Вместо това страната беше възвърната политически към исторически двусмислената ѝ позиция на нещо средно между Европа и Азия.

Възходът на Путин често е бил описван като завръщане към царистките традиции на авторитарно управление, но в определени отношения държавата, която той построи, е изключително модерна. Нейното ядро се състои от преродена версия на службата за сигурност КГБ – една пословично руска институция, която Путин използва, за да координира политиката си на различни фронтове. Русия е икономически слаба и ще става още по-слаба; нейният икономически модел, основаващ се на извличане на природни ресурси, е силно зависим от високите цени на петрола и не може да бъде поддържан постоянно. Путин може би действа, ръководен от подозрението, че му остават само още няколко години, в които може да се избегне някакъв катастрофален спад в световната позиция на Русия. Той се впусна в един вид хибридна война, понякога наричана нелинейна, при която се използват неща като дезинформация и измамна дипломация, заедно със заплахата от военна сила – в последно време за откъсването на Крим от Украйна и дестабилизиране на киевското правителство.

За Путин откъсването на Украйна от руската орбита означава екзистенциална заплаха. Докато Западът се намираше в процес на разоръжаване, той прекара последните шест години в модернизация на военните си сили. Стратегията му е да стабилизира руския мафиотски капитализъм чрез процес на квази-национализация, като поставя граници пред амбициите на олигарсите, но заедно с това им предоставя и протекциите на държавата. Ако Западът спечели Украйна, тази полу-баронска система би могла да се разпадне; олигарсите могат да си потърсят водач, който по-добре да защитава интересите им. Путин едва ли е в състояние да игнорира заплахата, поставяна от едно подобно развитие на нещата. Ето защо той пресметна, че Западът не би защищавал Украйна и ескалира развоя на войната, докато заплахата беше неутрализирана и беше създаден замразен конфликт, който по същество раздели страната на две и изключи каквито и да било по-тесни връзки със Запада.

Една от причините Западът да не обръща достатъчно внимание на стратегическите реалности в Украйна беше финансовата криза, която

изтласка определени човешки и финансови ресурси настрана от сферите на защитата и сигурността. Но основният западен дефицит е познавателен. В светлината на властващия в момента либерален консенсус путинова Русия – един силно популярен, хипермодерен деспотизъм – не би трябвало да съществува. Страната си остава необозримо корумпирана, гей-хората и религиозните малцинства са редовно преследвани, а опонентите на режима са изправени пред заплашващи живота им репресии. В същото време, чрез осигуряването на някакво подобие на ред и утвърждаването на силата в отношенията със Запада, Путин се наслаждава на по-голяма легитимност от всеки друг руски водач от революцията насам, претендирайки за нива на избирателна подкрепа, до които никой западен водач не може дори да се доближи.

Разговорите за нова Студена война показват ясно нереалистичността на западното мислене. Ако Путин би лансирал кампания на нелинейни военни действия в Балтийските държави, подобна на вече поддържаната в Украйна, Западът не би могъл да направи особено много. Дивизиите на НАТО не биха могли да предотвратят завземането на пощенски станции и градски съвети от граждански групи, оформени от руски малцинства, мобилизирани от родната си страна, нито пък биха могли да се справят със силите, действащи под прикритие, които насърчават протестите. Възможностите на НАТО са снижени от цяла поредица намалявания на разходите за въоръжаване. Но всичко това не наподобява ни най-малко Студената война. Путин не разпространява никаква универсална идеология или обществен модел. Той върши нещо, което е немислимо от гледна точка на либералния консенсус: едно ново утвърждаване на претенциите на геополитиката, етничността и империята. Западът тепърва трябва да разбира, че е възможно да му се наложи да живее редом с една авторитарна Русия в продължение на неопределено дълго време.

Че демокрацията може да се окаже средство за упражняване на тирания е нещо добре осъзнавано от далеч по-ранни поколения либерални мислители. От Бенжамен Констан, Алексис дьо Токвил и Джон Стюарт Мил до Айзая Бърлин, те са разбирали, че демокрацията не е нещо, което с необходимост защитава индивидуалните свободи. Най-голямата опасност за тези либерали се състои не във възможността историческото движение към демокрация да бъде преобърнато, а по-скоро в потенциалния възход на един нелиберален тип демокрация – развитие,

което според тях е предначертано от теорията за всеобщата воля на Жан-Жак Русо. Законовите и конституционни защиты притежават само малко сила когато мнозинствата са настроени безразлично или враждебно към либералните ценности. Тъй като демократичните режими могат да се позовават на един източник на легитимност, който липсва при други форми на управление, свободата може да се окаже по-застрашена в бъдещето, отколкото е била в миналото. Повечето хора, през по-голямата част от времето, са загрижени по-скоро за други неща, отколкото за това да бъдат свободни. Мнозина биха гласували с готовност за едно нелиберално правителство, ако то им обещае сигурност срещу неща като насилие и трудности, продължаване на начина на живот, с който те са свикнали и отказ на права и свободи за хора, които те мразят.

В наши дни тези идеи са причислени към категорията на забранените мисли. Когато демокрацията се окаже потисническа, либералите настояват, че това е така, защото тя не работи правилно – ако би имало реално народно участие, мнозинствата не биха потискали малцинствата. Да се спори с това гледище е безсмислено, тъй като то се основава на вяра, а именно на убеждението, че свободата е нормалното човешко състояние, което тиранията потиска. Но простата липса на тирания може и да не доведе до нищо повече от анархия; свободата изисква функционираща държава с компетентна бюрокрация и законова система, която не е прекалено корумпирана, заедно с политическа култура, която позволява тези институции да функционират независимо от законодателите.

При липса на тези предусловия, човешките права – които по същество са законови фикции, създадени и наложени от добре организирани държави – са нещо безсмислено. Такива условия не съществуват в по-голямата част от днешния свят и няма да съществуват в множество страни в хода на обозримото бъдеще, ако изобщо някога. Там където съществуват, те могат да бъдат лесно компрометирани. Далеч от това да бъде някакво естествено състояние на човечеството, свободата е все по-крехка и винаги ще бъде нещо изключително.

Либералите от всички страни намират тази перспектива нетърпима и реагират срещу нея с проповеди, които се повтарят до безкрайност в тинк-танкове и университети из целия Запад: една все по-увеличаваща се глобална средна класа ще осигури бъдещето на свободата. Допускането тук е, че по силата на някакъв окултен процес икономическата модернизация ще изтласка напред либерални ценности, но това очак-

ване не разполага с почти никаква подкрепа от страна на историческото познание. Съпротивата на средните класи срещу диктатурите е била най-често слаба; често, както например в Европа от времето между световните войни, те са били сред най-ентузиасираните и решителни поддръжници на авторитарни режими. В Русия те поддържат Путин и, във все по-голям брой – движения от рода на Националния фронт във Франция. Подобно на марксовата теория за историята, идеята, че средната класа ще бъде спасител на либералните ценности е един вид секуларна идеология – рационален остатък от религиозната вяра в Провидението.

Този либерален мироглед е подложен редовно на неприятни изненади. Когато западните поддръжници на Арабската пролет я сравниха с революциите от 1848 в Европа, те забравиха, че към 1850 Пролетта на нациите вече е била заместена от Зимата на реакцията. Демокрацията идва в Източна Европа едва век и половина по-късно, следвайки различни периоди на диктаторско управление, две световни войни и една геополитическа конвулсия в бившия Съветски съюз. Освен това е далеч от очевидно, че Близкият изток ще повтори европейския опит, дори и в дългосрочен план. Онези, които бяха убедени, че либералната демокрация би могла да пусне корени из Близкия изток, игнорираха факта, че всички секуларни режими от региона бяха диктатури. А когато диктаторите са били свалени, те са били заменени или от ислямистки версии на нелиберална демокрация, или от пропаднали държави.

Може би това се дължи отчасти на колониализма. Повечето от държавите в региона са създания на имперска сила; много от тях не притежават обединяващи национални култури. Националната държава сама по себе си тук е изкуствено наложена и засега единствено кюрдите са демонстрирали вътрешното сцепление, необходимо за формиране на държава в европейски стил. Западната политика целеше поддържането на държавни функции в Сирия и Ирак, но засега всичко указва, че те са на път да се превърнат в територии, управлявани от променящи се конфигурации от кланове и религиозни съюзи. Страните, които са били скърпени по време на Първата световна война от европейски дипломати като **Франсоа Жорж-Пикò** и **Марк Сайкс** са част от един постколониален ред, който бързо изчезва от паметта. Когато Ислямската държава публикува в Интернет видеоклип, в който се показва радостта около изличаването на **линията Сайкс-Пикò** между Сирия и Ирак, нейните

дейци показаха, че разбират нещо, което Западът тепърва ще трябва да осъзнава.

Иронично е, но именно Западът – чрез създаването на пропаднала държава в Ирак и подкрепянето на джихадистки бунтовници против Асад в Сирия – е онзи, който направи възможен бързия възход на Ислямската държава. И той все още много слабо разбира какво чудовище е помогнал да бъде създадено. Почти без изключения, Ислямската държава се разглежда като нещо средновековно и се сравнява с Асасините – радикалната ислямска група от онова време. Действително, Ислямската държава е оформена от създаденото през осемнадесети век уахабитско движение на сунитски фундаментализъм, което по-късно изиграва решаваща роля при развитието на Саудитското кралство. Но, също като Русия под управлението на Путин, Ислямската държава е и нещо изключително модерно. Когато публикува видеоклип на обезглавяването на Джеймс Фоули, американски журналист, коментирано от глас с британски акцент, Ислямската държава показва, че обхватът ѝ се простира отвъд границите на непосредственото бойно поле. По-скоро като якобинците във Франция, болшевиките в Русия или червените кхмери в Камбоджа, отколкото като Асасините, Ислямската държава практикува методичен терор като част от проект за създаване на нов вид държава. Също като режимите, утвърдени от тези модерни революционери, Ислямската държава се основава на определен вид вяра, а не националност. Амбициите ѝ, разглеждани по този начин, могат да бъдат считани за глобални.

Управляващият в момента консенсус може и да намира Ислямската държава трудна за разбиране, поради постоянното използване на насилие от джихадистите в служба на вярата. Ядрото на либералната интерпретация на историята се състои от представата, че, ако получат възможност да се модернизират, повечето човешки същества ще изберат мира, свободата и благоденствието. Но всъщност не съществува скрит механизъм, който да свързва модернизацията с приемането на либерални ценности. Светът е бил преоформян отново и отново от модерни движения, които вместо това са избирали смъртта и разрушението. В хода на двадесети век много от тези движения са били задвижвани от секуларни идеологии като нацизма и комунизма. Днес процесът продължава с религиозно мотивираната Ислямска държава.

Появата на Китай като велика сила поставя пред западния консенсус едно още по-голямо предизвикателство от Русия. В рамките на само едно поколение Китай постигна най-големия непрекъснат икономически растеж в човешката история – постижение, което му позволи да започне колосална кредитна експанзия след финансовата криза. Има известна истина в клишето, според което комунистическата партия на Китай е спасила западния капитализъм. Привържениците на либералния мироглед предсказват, че китайският модел на развитие се приближава до края на пътя: ще трябва да се проведе изместване по посока на вътрешната консумация, съпровождано от разширяване на политическата свобода, за да се избегнат масови смутове. Дори само година или две на малко по-слабо развитие биха дестабилизирали режима до голяма степен.

Но консенсусното предсказание си остава подвеждащо. Макар че някои от членовете на китайските елити инвестират в западно имущество като застраховка срещу политически безредици, все пак няма признаци, че управниците на страната са готови да се откажат от династическите си претенции. В настоящия момент местните протести често са последвани от компромиси, но репресиите изглеждат по-вероятни като изход от капитулацията в случай, че се стигне до по-широко разпространени и по-заплашителни смутове. Каквото и да се случи, Китай няма да тръгне по пътя на бившия Съветски съюз. Нито пък ще се развие по посока на пазарна икономика в западен стил. Китайският държавен капитализъм служи на дългосрочната цел да се възстанови страната и нейната цивилизация до онова, което тя вижда като подобаващото ѝ в света място. Дори и ако се получи някакъв вид промяна на режима, няма основания да се очаква, че новите управници на Китай ще се стремят към нещо по-различно.

Нашият свят, подобно на онзи от късния деветнадесети век, е такъв, в който големи и средни сили се борят за власт и ресурси. Това не е пост-модерен ред от вида, за който някои хора си въобразяваха, че се изгражда в Европа след Втората световна война. Той напомня много повече за света, оформен от **Вестфалския мирен договор** от 1648, чрез който се слага край на Тридесетгодишната война – един свят, в който суверенни държави преследват собствените си интереси и, в някои случаи, имперски визии. Сред своите конкуренти – Китай, Индия, Германия и Япония – Съединените щати вече не се възприемат като свръхсила. С най-

лошата обществена инфраструктура в развития свят, изчезваща средна класа, по-голям процент от населението в затвора, отколкото в която и да било друга страна и правителство, сковано от корпоративната власт, Америка и нейната политическа система не се разглеждат като образец за подражание от никого извън самите Съединени щати.

И все пак в определени отношения Америка си остава най-добре позиционираната от всички велики сили. За разлика от Китай нейната политическа система не изисква бърз икономически растеж за поддържане на популярна легитимност. Националистическата митология на американската изключителност е мощна сила на сцепление. При администрацията на Обама, както и в някои минали времена, този специфичен вид национализъм окуражи заемането на една квази-изолационистка поза. Изтощени от години на разорителни войни, избирателите не са склонни да рискуват допълнителни скъпо струващи обвързаности. Американската съпротива срещу военни авантюри се подсилва допълнително от развоя на нещата на енергийния пазар. Експертните мнения са разделени по въпроса за дългосрочните последици от шистовата революция, но ако Съединените щати наистина се превърнат отново в основен износител, то последиците биха могли да бъдат гигантски. Страни като Саудитска Арабия и Русия, които се нуждаят от високи цени на петрола, за да поддържат политическите си системи, биха се изправили пред криза. Няма обаче почти никакви основания да се счита, че тези държави ще се развият по посока на демокрацията. Масовото обедняване най-вероятно ще доведе до болестни видове авторитаризъм или, в саудитския случай, до разпадане на държавата, главните печеливши от което ще бъдат различните видове радикален ислямизъм.

Историята е последователност от цикли и случайности, която не притежава никаква определена посока. Но ако в настоящето би могла да се различи някаква тенденция, тя едва ли би била благоприятна за Запада. (От време на време изглежда се появяват и противоположни тенденции, като например в Украйна и Тунис, където прозападните партии постигнаха в скорошните избори по-добри резултати, отколкото мнозина очакваха. Но Украйна е безпарична страна, за да финансира която Западът е прекалено отслабен, а Тунис си остава дълбоко разделен.) Като цяло, властта и авторитетът продължават да се оттичат от Запада. В определени отношения това е нормалният ход на историята: огромното превъзходство от предишните няколко века никога не е бивало

постоянно. Но западането на Запада само се ускорява от повтарящите се опити за износ на неговите институции. Както американската историчка Барбара Тъкман утвърждаваше в *Маршът на глупостта*, голямата ѝ книга от 1984 г., много от катастрофите в историята са били резултат от надменни политики, за които би трябвало предварително да е ясно, че или няма да функционират, или ще бъдат саморазрушителни. Голяма част от направеното от Запада през последния четвърт век би могло да се разглежда точно по този начин.

Във всяко мислимо бъдеще ще съществуват множество най-различни режими. Тиранията и анархията ще бъдат също тъй обичайни както либералните и нелиберални демокрации. Етническият национализъм ще бъде постоянна сила, докато клановите лоялности и омрази ще стават политически по-важни, в някои страни, от самата националност. Геополитическите борби ще се усилят, войната ще продължи да мутира в непознати досега и хибридни форми, а империите ще продължат да се обновяват под нови маски. Религията ще бъде решаваща сила при формирането и разрушаването на държавите. Ще има множество култури и начини на живот, постоянно променящи се и взаимодействащи си без да се претопяват в каквото и да било подобие на универсална цивилизация. Ако ценности като свободата и толерантността ще трябва да устояват, то това е светът, в който те ще трябва и да оцеляват по някакъв начин. Справянето с този свят изисква реалистично мислене от вид, на който либералният разум, какъвто той е днес, не е способен. Но този либерализъм предоставя на поддръжниците си нещо, което реалистичното мислене не може – един разказ, мит, който представя възможност за оформяне бъдещето на човечеството. Доколкото Западът е изправен пред един все по-разбъркан свят, най-голямата опасност идва от необоснованата вяра, че историята е на негова страна.

Джон Грей (род. 1948) е английски политически философ с интереси в областите на аналитичната философия и историята на идеите. Грей е редовен сътрудник и автор за множество важни британски периодични издания като *The Guardian*, *The Times Literary Supplement* и *New Statesman*, където е водещ рецензент в отдела за нови книги.

Коментари (2)

- 26-12-2014|Златко

„Мое то предсказание е по-реалистично от вашето“ – общо взето, до това според мен се свежда в крайна сметка патоса на тази статия, която, признавам, за самия мен се оказа (почти) само упражнение по търпимост. На всеки от историческите аргументи на Грей може да се противопостави минимум по един контрааргумент (примерно: по силата на каква точно еквилибристика логика кратката и действително разочароваща история на различните арабски пролети се оказва по-важна и притежаваща по-голяма аргументативна тежест в сравнение с далеч по-важната и по-решаваща от всякаква възможна гледна точка история на падането на комунизма?) Откъде-накъде, имайки пред очите си възможно най-гигантската и въпреки това протекла възможно най-безкръвно, успешна революция в историята на цялото човечество, би трябвало да изберем силно песимистичната умонагласа, предложена тук от Грей под одеждите на „реализъм“? Критиката на една, нека я наречем така, педантична форма на либерализъм (която най-често се появява в резултат на някакъв вид конфронтация, както и в цитираните случаи – защото едва ли инак някой реално умен човек, либерал или не, си прави прекомерно много илюзии по отношение на скоростта, с която човечеството се променя и пълзи... накъде всъщност? Та, критиката на нечий

крайности е едно. Насърчаването на най-дребнавите, най-бъзливите, най-ниските от всичките ни възможни избори – виж, това е нещо напълно различно...

Но, повтарям, по каква точно причина би трябвало да изберем тази гледна точка? Бидейки точно толкова един вид облог по отношение на неизвестното, колкото е и обратната ѝ, то по какъв начин бихме могли да направим избор, в какво точно ще се състои предимството на именно тази, а не другата? Повече сила ли ни дава тя да гледаме в (силно плашещото, както винаги) бъдеще, повече увереност ли ни дава, повече (или по-малко) какво, изобщо? Самият аз съм напълно неспособен да дам приемлив отговор на който и да било от тези въпроси. Предполагам, че с изключение на придаващия тежест етикет „реализъм“, с който Грей кичи мислите си, друг реален аргумент едва ли може да се намери. Всеки от нас е в състояние да прави хипотези за едно или друго възможно бъдещо развитие до безкрайност, но едва ли има някой разумен човек на този свят, който да си прави илюзии по отношение на факта, че нашите исторически хипотези, ако действително отразяват нещо реално, то едва ли е именно света, към който са отправени, а по-скоро източника, тоест човека или обстоятелствата, от които произхождат. Грей, не ще и дума, изглежда тук като типичен представител на именно онзи британски истаблишмънт, за който европейската идея е нещо като плашило за гарги – и който не на шега е готов да я захвърли на боклука (ако ги нямаше ония леви идиоти, шотландците, които пък дърпат цялото Обединено кралство заедно със себе си в обятията на континенталната идиотщина).

Впрочем, както и да е... Щеше ми се, за пореден път, да дам глас и на цяла една философска умонагласа, напълно противоречаща на собствената ми (що се отнася до моята собствена, то аз с гордост се причислявам към последователите на Франсис Фукуяма – няма дългосрочна алтернатива на свободата и либерализма, не по някаква друга причина, а просто защото хората все пак имат глави, а не дини, на раменете си). Та, откривайки това тъй силно впечатляващо упражнение по песимизъм, реших да го „пусна“ и тук, очаквайки предварително, че то ще отговори далеч по-силно на най-потайните убеждения на по-голямата част от аудиторията тукашна, която комай само това и чака – някой само да потвърди собственото ѝ убеждение, че ако още не сме се окачили на най-

близкия клон, то това се дължи единствено на страха от клона, който е още по-голям от страха от бъдещето...

Наздраве и добра нова година на всички ни!

- 30-12-2014|.Alexander Fox

„Който е готов да размени свободата си срещу сигурност, не заслужава нито свобода, нито сигурност.“

Бенджамин Франклин

Казах това на големия демократ – чичо мил А той ми отговори, е, и какво като го е казал.

Опит за летене: до Азия и обратно

Автор: Аврам Агов

Какво е да прелетиш 30 000 километра за по-малко от месец, връщайки се на мястото от което си тръгнал, България? Като че ли преживяваш собствена версия на Радичковия „Опит за летене“ – една метафора за битието ни. Дългото пътешествие не е нещо ново, защото накъдето и да потеглим, все тук се връщаме, на нашия пристан. Различното в случая е, че завръщането стана от другата страна на кълбото. Кръглата земя може да се изживее като личен опит – колкото по-надалеч отиваш, толкова по-наблизо идваш... Вълнуващото е, че тази проста истина може да се преоткрие отново и отново, и все по различен начин. Някои места по този път бяха нови, други – познати, но преобразени. Основното чувство, което остава от надпреварата с времето и пространството е онова за необятността на света. Мобилността е втора природа на номадите, които са „окрилени“ в модерните времена. Крилете ни дават свобода, но си оставаме земни твари, не можем и без корени. Физиката на живота повелява по-висок скок и летене от по-здравото стъпване на земята.

По време на околосветското пътешествие самолетите се превърнаха в дом за около 35 часа. Колкото и да съзерцаваш земята от десет километра височина, все изглежда като за първи път. Ден и нощ се сливаха, с отворени очи почти през целия път – четене, гледане на филми или ровене из лаптопа, на високо времето е относително... Безвремие си е, да не си „някъде“ а да се рееш из облаци и мисли. Времето за адаптация към различни часови пояси на три континента беше твърде кратко, а промяната се превърна в нещо постоянно – никакъв ритъм, поредица от повтарящи се „отначало“. Въпреки стреса върху тялото и ума, движението е стимулиращо, сякаш докосваш есенцията на света – цялостност и свързаност. Разбърниканото съзнание се изостря, но не боли; все си на тръни, възприемчив към новото и необичайното. Нямах друг избор освен да приемеш различието като нещо естествено, напук на гравитацията на познатото и близкото.

Понякога летенето е като пътуване във времето – пътуването от Азия за Северна Америка спестява няколко часа (ако например излетиш следобед, пристигаш по обяд на същия ден). Ако пък тръгнеш от там за Европа вече си загубил десетина часа поради часовата разлика. Ако прибавиш и времето на полета, се получава цяло денонощие път. Спестеното време в единия случай е удължаване в другия. В крайна сметка всичко се балансира при обиколка на земното кълбо. Транспортните средства винаги са били в авангарда на техническия прогрес. Новата „Мечта“ („Дрийм лайнер“ на „Боинг“ от Шанхай до Ванкувър, а от там до Торонто) е друга представа за самолет; като се започне от новите материали – полимери – от които е изграден корпуса на самолета, та се стигне до икономичността. Но за пътниците най-важно е различното усещане на полета. Големите илюминатори, които променят светлината според оцветяването на стъклото, сякаш разширяват погледа към света. След такова преживяване стандартните илюминатори ти се струват дупки, а не прозорци. Поддържането на по-естествено налягане, температура и осветление в самолета създава уют и чувство за простор, с които много бързо се свиква, все да летиш... Понеже на „Супер Джъмбо“ на „Еърбас“ се възлагаха много надежди, бих казал, като малка закачка към европейската мечта в цивилната авиация, че двуетажният гигант е просто по-голяма и скъпа версия на познатото и стореното досега (наскоро пътувах със супер самолета от Мюнхен до Пекин). Бях приятно изненадан от Турските авиолинии, летейки от Торонто за Истанбул и София. Комшутата добре се справят с изграждането на глобална компания, като отделят внимание и на най-дребните детайли, а заедно с това преследват амбициозни цели за развитие. Има какво да учим от тях.

Железниците изглеждат старо транспортно средство от зората на индустриалната революция – но не и в Азия, като се започне с японския „Шинкансен“ (познат като „vlakът-стрела“) от 60-те години на миналия век. Китай изживява своята младост на транспортната революция. Експресният влак „Хармония“ от Шанхай до Нанджинг свистеше с 300 километра в час – пейзажи и градове се сливаха. Освен демонстрирането на индустриални мускули и инженерна гордост, свръх-бързите влакове са болезнена необходимост в Китай – тук става дума за превозване на стотици милиони пътници. Придвижването на маси от хора в Китай е модерно възплъщение на Великото преселение на народите, особено

при приближаването на празници. Влакове като „Хармония“ с предни-ца, наподобяваща клон на паток, потеглят на всеки десет минути, като междуградско метро, с дребната разлика, че изминават разстояния от стотици и хиляди километри. Мечта, хармония? Новите технологии ни улесняват, но едва ли ни правят по-умни. И все пак е някак примамливо да усещаме, че има движение напред, че прекрочваме материални гра-ници. Ставаме по-ефективни, намаляваме зависимостта си от разстоя-нията, научаваме повече; можем някак да „прегърнем“ света със сетива и ум.

Сеул беше първата спирка от азиатското пътешествие. Столицата на Южна Корея ми е добре познатото и зареждащо място, където динами-ката и струпването на хора създават особена енергия. Отседнах в любии-мия от студентството Шинчон, което буквално означава „ново село“, но бих го нарекъл „електрическа крушка“ – тоест нещо блестящо, искрящо и кипящо от живот. Мястото ми е познато до болка (като Д. Оряхови-ца например...), но изглежда винаги като ново – тук нов магазин, там нова сграда, по-нататък – супермодерна болница, какво ли не. Шинчон е нещо като малка Корея – изключително жизнен и артистичен. До не-отдавна корейците не можеха да вдигнат глава от работа, а улиците им бяха вечно задръстени и огласяни от клаксоните на нетърпеливи шо-фьори. И сега ритъмът на ежедневието е зашеметяващ, но хората изглеж-да намират повече място и време за разпускане, креативност и фривол-ност. Оживена улица към университета се превръща през почивния ден в базар; деца свирят на цигулки (класическата музика тук е култ); на сцена гърми рок до късен час; кафета (които студенти използват и като читални) и ресторанти се виждат навсякъде. Гадатели предсказват бъ-дещето в своите кабинки-“офиси“. Всички – и млади, и стари – държат в ръце мобилни устройства – една от страстите на корейците, заедно с ученето, разбира се. Нацията расте, не толкова на брой колкото на кило-грами. Забелязват се повече закръгленички (особено млади) корейци; до преди няколко години наднормените хора тук бяха рядко изключение. Просперират, не се шегуват.

Итеуон – чуждестранният квартал – се е развил като нов Вавилон – стълпотворение на народи и култури. Пълен с чужденци откъде ли не, плюс най-различни ресторанти, включително и български, районът е любимо място за младите корейци, които се чувстват по-свободни да бъдат различни – било като рокери, било като костюмирани за Хелуин

образи – нещо, което на друго място в Корея би се възприело като твърде „не-корейско“. Корейците често са раздрусвани от национални психози: още от летището са опънали надписи, че Токто (спорен остров с Япония) е техен. Тази по-изострена чувствителност и уязвимост идва до голяма степен от травмата на разделената нация. През последните две десетилетия Южна Корея безспорно е една от утвърдените демокрации, но наскоро тук се случи нещо доста странно. Конституционният съд забрани Обединената прогресивна партия, която има около 100,000 члена и петима депутата в парламента, заради „симпатии към Северна Корея“. Още по-фрапиращото в случая е, че това е първа забрана на партия в Южна Корея от 1958 година насам, когато авторитарният президент Ли Син Ман забранява лява партия. И отново се използва Законът за национална сигурност, който във видоизменена форма е в сила от края на 40-те години на миналия век и е използван за репресии от военните режими на Южна Корея. Южнокорейските власти все се още блокират достъпа до Севернокорейски сайтове и е подсъдно да се внася литература от Севера. Демоните на несигурността продължават да тормозят южнокорейците.

На международна конференция за Северна Корея в Сеул се умуваше върху съдбата на северното страшилище – ще се срути или няма, казва ли ти някой? Президентката Парк Гън Хе (първата жена лидер в конфуцианската част на Азия) се обърна към конференцията с апел за съдействие за решаването на „Корейския въпрос“. Решението най-вероятно ще се намери от хората, а не от политиките, не и от специалистите, но посланието на лидера на Южна Корея показва желание за търсене на идеи извън политиката, която е била в основата за разделението. Посетихме Панмунджом в Демилитаризираната зона (ДМЗ) като част от размишленията върху съдбата на разделения полуостров, войната и мира. Последното ми посещение на границата между Севера и Юга беше преди 21 години. Има някои нови сгради, цифровизация, но демаркационната линия и бараките, строени за примирието през 1953 година, са си още там и служат за срещи между Севера и Юга. Границата минава през средата (масата) на конферентната зала... Всичко се дели, но хората са се научили да привикват както с драмата, така и с прозаичността на разделението; един народ – два свята. Времето там е спряло: какъв контраст с бясното препускање в Южна Корея...

Въпреки бедността, izolацията и насилието в Северна Корея, може да очакваме от Севера да се превърне в следващия „азиатски тигър“ – ако бъде погълнат от Юга по подобие на ГДР-то, преди да се е разпаднал отвътре. Геополитиката винаги е играла огромна роля в Корея – както за разделението, така и за едно евентуално обединение. Например: ако Китай не беше заинтересуван от запазването на КНДР, то вероятно режимът в Пхенянг нямаше да издържи шока през 90-те години на миналото столетие и щеше да се разпадне. Но за да се стабилизира региона, трябва да се започне със сключване на мирен договор и взаимно признаване на двете Корейски държави, т.е. слагане край на Корейската война. Корейският полуостров остана последната фронтова зона на Студената война, на фона на нормализирането на отношенията между САЩ и Куба. Южнокорейското общество е изтъкано от контрасти, то лъкатуши между традициите и модерността, но Северните братя го задминават в това отношение, като съвместяват мизерията с балистични ракети или хакерски възможности – нещо твърде ново на фона на „пътеводителя“ на диктаторските режими.

* * *

Шанхай пък е все по-футуристичен и проспериращ. Мащаб – от всякъде. С приближаването на мегаполиса в Жълто море се различават контурите на кораби – като популация от риби, наредени една до друга. Пътувах два часа със самолет от Сеул до Шанхай, а след това почти три часа от летището до другия край на града, ползвайки предимно метро – най-надеждния транспорт в града. Шанхай се издига все по-високо, нови небостъргачи прорязват небето; строящата се Шанхайска Кула в бизнес центъра Пудонг се издига над 600 метра – втори по височина небостъргач в света. По улиците – усмихнати лица, но и просяци. Бляскави улици се пресичат от малки алеи със семейни магазинчета, подвижни кухни и дюкяни. Строителството е начин на живот за армия от мигриращи работници; половината от страната все още е селска и милиони китайци осигуряват евтина работна ръка за градовете. Не си играят с ремонти на стари сгради, рушат и строят наново. Строителната площадка се простира далеч извън метрополиса от двете страни на пътя за Нанджинг. Железници, магистрали – бързо съгъстяваща се „паяжина“ на модерна инфраструктура, разпъната върху цялата страна. Дължината на линиите за експресни влакове например достигна 10,000 километра и продължава бързо да се разраства. Това е предимството на

„изостаналите“ – те полагат основите на бъдещото развитие с помощта на най-новите технологии, без да бъдат спъвани чак толкова много от „старите“.

Въпреки впечатляващото икономическо развитие и покачващия се жизнен стандарт, китайците са свикнали на спартански битови условия – били те липса на отопление през зимата (Шанхай спада към южната зона на Китай, в която сградите не са оборудвани с отоплителни инсталации; разчита се предимно на климатици), или нарове за спане в студентските общежития. „Фабриката на света“ има висока цена за здравето на хората. Индустриалните сгради и пушека са неделима част от тукашния пейзаж. Мъглата е често явление във влажните райони на Китай, но замърсяването е такова, че комай вече е забранило на слънцето да свети. В Пекин е особено тежко; по едно време дори бяха инсталирали из града големи екрани които светят като „слънца“, защото истинското слънце рядко се вижда през смога...

Нанджинг („южната столица“) е една от историческите перли на Китай – столица на шест династии, както и на републиканското правителство на Чанг Кай Шек през 20-те години на миналия век. Градът се идентифицира и с една от националните травми – „изнасилването на Нанджинг“ вследствие на японската инвазия през 1937 година, когато загиват стотици хиляди цивилни. Съвременният Нанджинг е средно голям китайски град с население от осем милиона души. Това е както университетски център, така и част от индустриалния пояс, разположен на делтата на река Янгцзъ (заедно с Шанхай, Суджоу и Хангджоу), където е концентрирана около 40% от икономиката на страната.

Интелектуалците се оплакват от „затягане“ отгоре. Новоизбраното ръководство иска да покаже здрава ръка, което говори за определен страх. Такава изглежда е логиката при циклите на еднопартийния авторитаризъм. Компартията е сключила „сделка“ с обществото – партиен монопол срещу просперитет. Тази формула работи докато икономиката продължава да расте с бързи темпове и милиони китайци излизат от бедността. Въпросът е дали сделката няма да пропадне при забавяне, да не говорим за стагнация и криза – това би било катастрофа за управлението на ком-капиталистите. Министерството на външните работи наскоро е изтеглило обратно разсекретени материали от 60-те години

на миналия век (документи от по-късни периоди никога не са били отваряни за изследователи). Голяма страна – големи тайни. Политическият контрол започва с контрола върху информацията, доколкото това е възможно в нашия технологичен век. Очаква се някакво „либерализиране“ едва през втория мандат на президента Си Дзинпин.

Винаги се изкушаваме да спекулираме за бъдещето. Сключена е „сделка“, да. Но тази сделка най-вероятно ще се разтрогне при едно евентуално намаляване и особено спиране на растежа, което рано или късно (може би дори в разстояние от само няколко години) ще се случи поради цикличността на развитието. Колаборацията между елитите и средната класа е възможна, защото засега има „от баницата за всеки“; въпросът е какво ще стане когато баницата намалее. Част от партийните капиталисти ще се дистанцират от върха, да не говорим за средната класа. В миналото при промяна на цените на ориза или снабдяването са избухвали бунтове и въстания. До такава версия няма да се стигне, най-малкото защото гладът отдавна вече не е фактор, но средната класа няма да се задоволява с това да бъде горе долу добре икономически и да бъде безгласна част на „социализма с китайски характеристики“ – моделът на еднопартийното управление. Може да има насилие (при по-твърди мерки на елитите и силна реакция на обществото), но китайците може и да изживеят своя версия на нежна революция. Един такъв вариант е сключване на нов договор – смяна на модела на управлението (демокрация) срещу запазване на капитала на политическия елит. Разликата в сравнение с нас е, че няма да имат нужда от десетилетен преход и възстановяване след свободното падане на икономиката. Китай е пазарна икономика и неразделна част от световното стопанство.

Аврам Агов е специалист по далечна Азия с основно направление Корея. Той е асистент по световна история на XX век в Университета във Ванкувър, Канада, и автор на книгите „Страната на утринната свежест“ и „Самсунг или пътят на трите звезди“, публикувани в България.

Престъплението, наречено „Възродителен процес“ Автор: Татяна Ваксберг

Тази седмица се навършват 30 години от най-масовото престъпление на българския комунизъм – насилственото преименуване на 840 000 български турци, извършено в условията на военен режим и пропагандирано като доброволен акт.

30 години е дистанция, която си струва стъписването: защо продължаваме да не разказваме на децата за случилото се тогава – въпреки всички публикувани книги с изследвания и спомени, въпреки отворените архиви и въпреки документалните и игрални филми, които бяха направени по темата? Защо в учебниците няма нищо от фактите, описани в тези документи?

Историята накратко

На 24 декември 1984 година силите на армията и милицията обкръжават тогавашния Кърджалийски окръг – района с най-много български турци, чиято обща площ е около 3 000 квадратни километра. „За

няколко дни налагаме, дето се вика, военен режим“, казва тогавашният министър на вътрешните работи Димитър Стоянов на заседание на ръководството на МВР. В първия ден от операцията са изградени четири КПП, въведен е вечерен час, влизането и излизането от окръга е възможно само с пропуск, телефонните връзки са прекъснати, пощите не работят, в окръга навлизат неустановен брой БТР-и и 15 машини с водни оръдия, дислоцирани са 1 400 въоръжени мъже, а милицията раздава оръжия и на цивилни. Прекратено е издаването на паспорти на останалата част от населението, служителите от паспортните служби са пренасочени към Кърджалийски окръг. В условията на военна блокада жителите са принудени да сменят имената си със славянски. Новото име се вписва в моментално издадения нов паспорт.

По данни на МВР, документирали първите дни на операцията, в протестите срещу насилствената смяна на имената са участвали 11 000 души. От тях са били иззети следните оръжия: няколко ножа и... клони. Най-активните протестиращи са откарани на остров Белене – в бившия политически затвор, който официално е закрит още през 1968 година. Заради българските турци отново е отворен през януари 1985 година. По същото време МВР се сдобива и със собствена армия – това са така наречените „вътрешни войски“, наброяващи 2 000 души, които са предоставени на милицията, за да подпомагат „работата ѝ“ срещу българските турци.

До януари 1985 година целият този процес се пази в тайна – както в останалата част от България, така и пред външния свят. До началото на януари подробности не знае дори СССР, както се вижда от документите в архива на МВР. В средата на януари 1985 година френският президент Франсоа Митеран отменя планираното си посещение в България именно заради насилствената асимилация. Тази новина почти съвпада със заседание на Политбюро, на което преименуването е обявено за успешно приключило в Кърджалийски окръг. Насрочва се провеждането му и във всички останали части на страната, където живеят български турци. На 31 март 1985 година процесът по издаване на паспорти с нови имена е обявен за приключил в цяла България.

Името на престъплението

Половината български турци са вече преименувани, когато пропагандната машина изобретява името на това престъпление. То е кръстено „Възродителен процес“ – израз, който отразява официалната версия

на режима от онези дни. Според тази версия, българските турци не са принуждавани с оръжие да се преименуват, а го правят по собствено желание, тъй като са открили „истинските си родови корени“ и автентичната си „българска идентичност“.

Ударът, който пропагандният израз „Възродителен процес“ нанася на реалността, е двоен: първо – това, което се случва, не е никакъв плавен „процес“, а тъкмо обратното – внезапен щурм. И второ – това, което държавата извършва с българските турци, не е „възраждане“ на някаква българска идентичност, а тъкмо обратното – погребване на истинската идентичност.

Този сблъсък между същността на престъплението и името, с което се обозначава това престъпление, е и до днес основна пречка пред разказа за това минало. Парадоксално, но факт: най-недостъпните тайни на насилствената асимилация бяха разкрити от изследователи и надлежно разказани, но най-достъпното – официално използваното име „Възродителен процес“, така и не беше анализирано, преосмислено и обяснено на следващото поколение.

Мълчанието на учебниците

В един от учебниците по история за 10-и клас, който е получил одобрението на МОН, изразът „Възродителен процес“ е поставен в кавички, но нито е разяснен, нито илюстриран с никакъв факт. Ето цитат: [Екологичната криза на 80-те години] „е допълнена от спад в раждаемостта и етническо напрежение поради „възродителния процес“ („История и цивилизация. 10-и клас“, изд. „Даниела Убенова“, 2012 г.). В текста няма нито дума за историята с преименуването. Читателят така и не получава възможност да разбере кое е историческото събитие, за което се говори.

Друг учебник („История и цивилизация 10-и клас“, изд. „Анубис“, 2012 г.) не обелва нито една дума за насилствената асимилация. Нито една.

Трети учебник („История и цивилизация за десети клас“, изд. „Просвета“, 2012 г.) е единственият, който пояснява, че „възродителен процес“ означава „насилствено преименуване на българските турци“, но и той не разказва самата история. Нито пък обяснява защо нещо, определено като „възродително“, е всъщност нещо, което е „насилствено“.

Нищо чудно, че в България нараства броят на хората, неспособни да разграничат историческия термин „Възраждане“ (в смисъла на Рене-

санс) от пропагандната присъда „Възродителен процес“. Направете си експеримент и потърсете книги за „възродителния процес“ в книжарниците – веднага ще Ви насочат към рафтовете с история на националния подем от 19-и век.

Материал на Дойче веле

Татяна Ваксберг е журналистка и експерт по институционални изследвания във фондация „РискМонитор“. Автор е на книгата „Милошевич и Трибуналът“ и на филма „Технология на злото“ за насилствената асимилация на българските турци. Била е кореспондент на радио „Свободна Европа“ в Хага и Вашингтон. Има три национални награди за разследваща и аналитична журналистика.

Коментари (2)

- 27-12-2014|Златко

Откъм Фейсбук:

Руслан Трад

Тихомълком, на фона на празниците, тази седмица се навършват 30 години от извършването на едно от най-големите престъпления в модерната ни история- и то извършено тихомълком. На 24 декември 1984 година силите на армията и милицията обкръжават тогавашния Кърджалийски окръг. Последвалите събития може би са ви познати на една част от вас. Но за други – те са пълна мъгла или се отрича станалото. В своя текст от 22 декември в DW (Български), „Престъплението, наречено «Възродителен процес»“, Татяна Ваксберг припомня събитията кратко и ясно: ow.ly/Gtmkm

30 години по-късно дебат за т.нар. „Възродителен процес“ няма или почти липсва. Партийни лидери си разменят целувки, но те не означават нищо за стотиците хиляди, напуснали домовете си. Не само това – в учебниците има буквално два реда. В някои издания няма нито една дума.

В България никога няма да можем да говорим за справедливост, докато последствията на онова престъпление продължават да рефлектират. Дори писането по въпроса се приема като светотатство и това трябва да спре.

Вие, Жюстин Томс, Мауа Tzenova, Царевна Стойкова и 53 други харесвате това.

3 споделяния

Maуа Tzenova Благодаря за напомнянето, миличък. Паметта е единствената здрава основа на битието.

5 часа · Харесвам · 4

Zlatko Enev Раничко ни е още, както изглежда. Най-първо май трябва да поумрем малко ние – хората от поколението, реално отговорно за всичко, което се случи тогава. Едва след тогава вече може и да се получи нещо като опит за преработване на миналото по някакъв по-конструктивен начин. Засега единственото, което правим е да се присвиваме страхливо и да отговаряме на всеки въпрос с вечното „Не бях аз, бай Тошо беше!“. Но ще му мине времето и на това детско заболяване...

5 часа · Харесвам · 3

Maуа Tzenova Вярно, Zlatko, всички бяхме! Дори с това, че позволихме на 300-400 км от нас да стават неща, ма които ние нищо да не знаем. Страшното е, че днес, 30 години по-късно, продължаваме да сме на същия акъл. Който ни позволява да кажем: Не бях аз... Имай пречистени Рождественски дни! (знам, че не ми се сърдиш, че изведнъж минах на „ти“ – почувствах се близко...)

5 часа · Харесвам · 1

Zlatko Enev Здраве!

5 часа · Харесвам

Dimitar Bechev Възродителният процес започва по-рано – поне от опита за смяна на имената на помаците през 1964 г. Със сигурност е в ход през 1973 г., когато тръгва с пълна сила. И

колко от нас знаят за т.нар. Брезнишко-Корнишки събития тази година?

5 часа · Харесвам · 3

Dimitar Bechev Препоръчвам:

[index.php](#)

‘Възродителният процес’

The Institute for Studies of the Recent Past is a none-governmental research organization founded in 2005...

MINALOTO.ORG

5 часа · Харесвам · 1

Zlatko Enev Да, вярно. Всъщност събитията от 80-те години са само връхна (и, да се надяваме – последна) точка в процесите на етническо пречистяване и асимилация, които започват непосредствено след Освобождението и продължават, в различни форми, през цялата най-нова българска история. И българската историография не е направила дотук почти нищо, за да освети тази част от миналото. Него уж го няма – с естествената последица, че, колкото повече стискаме очи, толкова повече то се забива в ежедневието и го определя, под формата на етническо, икономическо и в крайна сметка политическо, разцепление на страната. Не знам дали има цяр за това. Ако да – то само и единствено в някакво засега невидимо бъдеще, евентуално под дългосрочно влияние на западноевропейски просветителски идеи, които тепърва ще трябва да пропукват тукашния лед. Не знам, не знам, пък и няма как...

Но инак отделни неща има, разпилени най-вече из мрежата. Книгата на Груев и Калъонски например, както и външни изследвания, някои от тях вече достъпни и на български език. Все е нещо, нали?

4 часа · Харесвам · 1

Zlatko Enev Ето тук няколко линка откъм моя сайт:

[librev.com/index.php/discussion-bulgaria...sher/645--19841989-1](#)

[librev.com/index.php/2013-03-30-08-56-39...aria/646--19841989-2](#)

[librev.com/index.php/discussion-bulgaria...-2011-06-23-17-41-01](#)

„Възродителният процес“ от 1984–1989 г. – Част 1 – „Либерален преглед“

Статия от списание „Либерален преглед“ – място за...

LIBREV.COM/ОТ АЛЕКСЕЙ КАЛЪОНСКИ

4 часа · Харесвам · 1 · Махане на предварителния изглед

Zlatko Enev Обзор и сравнително мащабна преценка на целия процес се дава в ето тази статия на Щефан Трьобст:

librev.com/index.php/discussion-europe-p...-2014-10-23-15-32-25

Етнонационалната хомогенизационна политика между депортацията и...

LIBREV.COM/ОТ ЩЕФАН ТРЪОБСТ

4 часа · Харесвам · 1 · Махане на предварителния изглед

Buy GoGo По отношение на национализма, етническите прочиствания и нетърпимостта към малцинствата Балканите (в това число българите със значително по-малка жестокост от сърби, гърци и турци) следват европейския пример при изграждането на националните си държави, макар за тази страна на европейското влияние да не е коректно да се говори...за съжаление именно в този тъмен смисъл сме истински европейци.

4 часа · Харесвам · 1

Ivelin Georgiev Ето в учебниците и за В.Левски има два реда, та какво те изненадва, че за възродителния процес има два рена.

3 часа · Харесвам · 1

Mihail Ivanov Ето, макар и нескромно, и едно мое интервю, дадено на Даниела Горчева за нейното списание „Диалог“. То се появи и в Медиапул. Поводът за интервюто беше 20-годишната от Майските събития. Не се плашете – на български е. Само биографията ми е и на холандски.

www.dialog-bg.info/Interviu/MIvanov.htm

Dialog

Mihail M. Ivanov is kernfysicus die wetenschappelijk onderzoek doet op het gebied van de niet-lineaire...

DIALOG-BG.INFO

1 час · Променено · Харесвам

Mihail Ivanov На тези събития съм посветил и поредицата „Като на празник“, публикувана в списанието „Обектив“ на Юлиана Методиева и след това публикувана и от Златко Енев

в „Либерален преглед“.

1 час · Харесвам

Zlatko Enev Действително, вашият принос за осветяването на историята и наследството на „Възродителния процес“ е един от най-важните, господин Иванов. Хората може и да не го показват много открито, но едва ли са чак толкова слепи, че да не го забелязват...

- 03-01-2015|**Vichren Chernokozhev**

Непознати за българския читател образци от литературата на мюсюлманските общности за т.н. „възродителен процес“ през 70-те – 80-те години на XX в. могат да бъдат прочетени тук:

desebg.com/2011-01-06-11-54-16/1911--1-

desebg.com/2011-01-06-11-54-16/1915--2-

desebg.com/2011-01-06-11-54-16/1923--3-

desebg.com/2011-01-06-11-54-16/1930--4-

Както и в портал „Култура“.

В края на януари 2015 г. в Издателство „Изток-Запад“ предстои излизането на антологията „Когато ми отнеха името“.